సిద్ధాన్తసిన్ధుః

శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయకవి

(1875 - 1914)

శ్రీ గణేశాయ నమః। శ్రీ సరస్వత్యై నమః। శ్రీ గురుభ్యో నమః॥

శ్రీ శఙ్కరాచార్య నవావతారం విశ్వేశ్వరం విశ్వగురుం ప్రణమ్య।
వేదాన్తశాస్త్ర శ్రవణాలసానాం బోధాయ కుర్వే కమపి ప్రబన్ధమ్॥

శ్రీమతే హయగ్రీవాయ నమః

శ్లో॥ శ్రీమద్ధయగ్రీవపదారవిన్ద కారుణ్య మారన్దరసప్రసఙ్గాత్।
మన్దాశయోద్ధారణబద్ధబుద్ధిః సిద్ధాన్తబిన్దుం విపులీకరోమి॥

బిన్దో రససమ్బన్ధేన విపులీభవనం స్వాభావికమితి భావః।

అథ తత్రభవాన్ భగవాన్ శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీ విశ్వేశ్వర భగవత్పాదశిష్య శ్రీ మధుసూదన సరస్వతీ భగవత్పాదాచార్యః బలభద్రనామకస్వాన్తేవాసి యాచనా పరిపూరణాయ శ్రీ శాఙ్కరీం దశశ్లోకీం వ్యాఖ్యాతుం సఙ్కల్ప్య స్వచికీర్షితావిఘ్న ప్రచయగమనాభ్యాం పరమాత్మాభిన్న గురునమస్కారాత్మకం స్వేనాచరితం మఙ్గలం శిష్య శిక్షార్థం గ్రన్థతో నిబధ్నానశ్చికీర్షితఞ్చ ప్రతిజానాతి -

మూలమ్:- ఇహ ఖలు సాక్షాత్పరమ్పరయా వా సర్వానేవ జీవాన్సముద్దిధీర్షుర్భగవానాచార్యః శ్రీ శఙ్కరోనాత్మభ్యో వివేకేనాత్మానం నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్త స్వభావం సంక్షేపేణ బోధయితుం దశశ్లోకీం ప్రణినాయ।

వ్యాఖ్యా:- శ్రీ శఙ్కరేతి శ్రీమాంశ్చాసౌ శఙ్కరాచార్యశ్చ శ్రీశఙ్కరాచార్యః। తస్య నవావతారం అపరావతారం। శ్రీశఙ్కరాచార్యః నవః అవతారః యస్య తమితి చ। విశ్వగురుం జగద్గురుమ్। విశ్వేశ్వరం తన్నామకమాచార్యమ్। జగత్పతిం పరమాత్మానం చ, ప్రణమ్య నమస్కృత్య, వేదాన్తశాస్త్రస్య ప్రస్థానత్రయాత్మకస్యాతివిస్తృతస్య, శ్రవణాలసానాం శ్రవణే మన్దానామ్। సూక్ష్మబుద్ధీనాం తు శాస్త్రాదేవ బోధో భవేదితి భావః। బోధాయ తత్త్వజ్ఞానం జనయితుం, కమపి అత్యల్పమితి భావః। ప్రయత్నం దశశ్లోకీ వివరణాత్మకం కుర్వే। మన్దమత్యుద్ధరణజన్యస్య సుకృతస్యాత్మగామిత్వాదాత్మనేపద నిర్దేశః। శఙ్కరేణ స్వయమేవ సర్వజీవోద్ధారస్య కృతత్వాదాహ - పరమ్పరయావేతి శిష్యప్రశిష్యద్వారేత్యర్థః। ఆత్మన్యనాత్మతద్ధర్మాణా మనాత్మన్యాత్మతద్ధర్మాణాం చాధ్యాసాదాత్మానాత్మనోః పరస్పరావివేకేన జీవానాం తావత్సంసారో జాతః। అతోయం సంసార ఆత్మానాత్మనోః వివేచనం వినా నాపగచ్ఛతీతి కృత్వాఽనాత్మభ్యో వివేకేనేత్యుక్తమ్। ఉపనిషదాదిభి

రాత్మతత్త్వస్య బోధితత్వాద్ గ్రన్థవైయర్థ్యభియా సంక్షేపేణ బోధయితుమిత్యుక్తమ్। దశానాం శ్లోకానాం సమాహారః దశశ్లోకీ। తాం ద్విగోశ్చేతి జీప్, ప్రణినాయ నిర్మితవాన్, ఇత్యుపోద్ఘాతః

మూలమ్:- నన్విదఙ్కారాస్పదేభ్యోనాత్మభ్యో వివేకేనాహఙ్కారాస్పదమాత్మానం సర్వోపి లోకోహమస్మీతి ప్రత్యేతి దుఃఖం చానుభవతి। తేన జ్ఞాతజ్ఞాపకత్వా న్నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చాత్మతత్వ ప్రతిపాదనం వ్యర్థమితి చేన్న।

వ్యాఖ్యా:- గ్రన్థవైయర్థ్యం శఙ్కతే నన్వితి - ఆత్మానాత్మనోరవివేక ఏవ తావదసిద్ధః। అయం ఘటః। ఇయం ఖట్వా। ఇదం పుస్తకమితీదఙ్కారాస్పదత్వేనానాత్మానో భాన్తి। ఘటమహం పశ్యామి, శబ్దమహం శృణోమి, ఇత్యహఙ్కారాస్పదత్వేన భాత్యాత్మా-తస్మాదిదం ప్రత్యయ విషయాణామనాత్మనామహంప్రత్యయవిషయస్యాత్మనశ్చ నాస్తి మిథః సాఙ్కర్యమ్, సతి తు తస్మిన్ అహం ఘట ఇతి ప్రతీతిః స్యాత్, నైవం లోకే దృశ్యతే ఇతి శఙ్కితురాశయః। లోకోజనః ప్రత్యేతి జానాతి। జ్ఞానాకారమాహ అహమస్మీతి। ఇదమస్తీతి తు యది ప్రతీయాత్తర్హి ఆత్మనోఽనాత్మభ్యోఽవివేకః స్యాదితి భావః। అన్యదపి శఙ్కతే। దుఃఖం చానుభవతీతి నిత్య శుద్ధబుద్ధముక్త స్వభావమాత్మానం బోధయితుమితి యదుక్తం తదసిద్ధమ్ ఆత్మనో దుఃఖిత్వ స్యానుభవ సిద్ధత్వాత్। న హ్యనుభవసిద్ధం వస్తు ప్రమాణశతైరపి అన్యథా నిర్ణేతుం శక్యత ఇతి శఙ్కాశయః జ్ఞాత జ్ఞాపకత్వాదితి గ్రన్థప్రతిపాద్యస్యాత్మానాత్మవివేకస్య సర్వలోక విదితత్వాదిత్యర్థః। అజ్ఞాతార్థజ్ఞాపకత్వలక్షణోఽర్థః ప్రకృతగ్రన్థస్య నాస్తీతి భావః। ప్రయోజనమపి నాస్తీత్యాహ। నిష్ప్రయోజనత్వాదితి। చేదిత్యన్తః పూర్వపక్షః। ఉత్తరమాహ నేత్యాదినా। ఆత్మతత్త్వ ప్రతిపాదనం న వ్యర్థమ్, కుతః దేహేన్ద్రియమనాంసి తావదిదఙ్కారాస్పదాని చైతన్యేన భాస్యమానత్వాత్ ఘటాదివత్। అయం దేహః ఇదమిన్ద్రియమ్ ఇదం మనః ఇతి ప్రతీతేరితి భావః।

మూలమ్:- చిద్భాస్యత్వేన లక్షణేనేదఙ్కారాస్పదానామపి దేహేన్ద్రియమనసాం ప్రతిభాసతో హఙ్కారాస్పదత్వేన తదవివేకాత్। తేన చ శుద్ధేప్యాత్మని దుఃఖిత్వాద్యభిమానాత్। శాస్త్రీయేణ చ బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానేన సమూలస్య తస్య నివృత్తేః।

వ్యాఖ్యా:- ఏవమిదంవృత్తివిషయాణ్యప్యమూని దేహేన్ద్రియమనాంసి అహఙ్కారాస్పదత్వేన ప్రతిభాన్త్యేవ స్థూలోహం కాణోహమ్ దుఃఖ్యహమితి ప్రతీతి సత్త్వాత్। ఏవ మిదఙ్కారాస్పదానా మపి తేషామహఙ్కారాస్పదత్వేన ప్రతీతౌ హేతురాత్మానాత్మనోః పరస్పరధర్మాధ్యాసప్రయుక్తోఽ వివేక ఏవ। ఆత్మని స్థూలత్వ కాణత్వ దుఃఖిత్వరూపాణా మనాత్మభూతదేహేన్ద్రియమనోధర్మాణా మధ్యాసః, అనాత్మసు చ ఆత్మధర్మచైతన్యాధ్యాసాత్ ఇత్యుత్తరమ్। ప్రతిభాసతోఽహఙ్కారాస్పదత్వేన ప్రతిభాసాదిత్యన్వయః।

అయమత్ర క్రమః। ఆదా వాత్మానాత్మనోరన్యోన్యాధ్యాసః తత స్తయోరవివేకః తతో దేహేన్ద్రియమనస్స్వహం బుద్ధిః। తత స్సంసార ఇతి।

సంసారమేవాహ తేన చేత్యాదినా అవివేకప్రయుక్తాదనాత్మస్వహంప్రత్యయాదేవ హేతుభూతా చ్ఛుద్ధేప్యాత్మని దుఃఖిత్వాద్యభిమానః। అథాస్య సంసారస్య నివృత్తిమాహ శాస్త్రీయేణేతి। 'గురుం శాస్త్రం వినాత్యన్తం గమ్భీరం బ్రహ్మ వేత్తి క' ఇతి న్యాయాత్ గురుణా శాస్త్రేణ వా బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానం జనయితవ్యమ్। గురురపి శాస్త్రమవలమ్బ్యైవ జనయతీతి శాస్త్రీయేణేత్యుక్తమ్ వేదాన్తశాస్త్రజన్యత్వాత్। ఇదం జ్ఞానం ప్రమాభూత మితి భావః।

అనాత్మభ్య ఆత్మని వివేచితే సతి స్థూలత్వ కాణత్వ దుఃఖిత్వాది ధర్మాణామాత్మన్యభావా న్నిర్ధర్మకః పరమానన్దబోధరూప ఆత్మా సిధ్యతి। బ్రహ్మణశ్చ తదేవ రూపమితి బ్రహ్మాత్మనోరైక్య మితి భావః సమూలస్యేతి సకారణసంసారకారణం చాధ్యాస ఏవేతి దర్శితముపసంహరతి।

మూలమ్:- తస్మాదజ్ఞాత జ్ఞాపకత్వా త్సప్రయోజనత్వా చ్చాత్మతత్త్వప్రతిపాదనం న వ్యర్థమ్। తస్య చాత్మతత్త్వస్య తత్త్వమస్యహం బ్రహ్మాస్మీత్యాది వేదాన్తమహావాక్యమేవ ప్రమాపకమ్। వాక్యం చ పదార్థజ్ఞానద్వారేణైవ బోధకమితి తత్త్వమ్పదార్థయోః ప్రకృత వాక్యార్థానుకూల యోరన్యతోఽసిద్ధత్వాత్తావపి శాస్త్రేణైవ ప్రమాతవ్యౌ యూపాహవనీయాది పదార్థవత్।

వ్యాఖ్యా:- తస్మాదితి అజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వాదితి ఆత్మతత్త్వస్య లోకతోఽజ్ఞాతత్వాదిత్యర్థః। జ్ఞాతత్వేపి ఆత్మనః విపరీతత్వరూపేణ జ్ఞాతత్వాదితి భావః। సప్రయోజనత్వాదితి దుఃఖనివృత్తిలక్షణ ప్రయోజనసత్త్వా దిత్యర్థః।

నను ప్రతిపాదనీయమేవాత్మతత్త్వం యది ప్రమాణసిద్ధం స్యాదితి శఙ్కాయామాహ తస్య చేతి। ప్రమాపకం ప్రమాణమిత్యర్థః। 'తత్త్వమసి' (ఛా-6.8.7), 'అయమాత్మా బ్రహ్మ' (బృ-6.4.5), 'అహం బ్రహ్మాస్మి' (బృ.ఆ.-1.4.10)', ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ' (ఐత. 3.1.3) ఇత్యుపనిషద్వాక్య చతుష్టయస్య మహావాక్యవ్యవహారః। ఏషాం వాక్యానాం మహత్త్వం చాత్మనః సంసారనివృత్తిపూర్వక బ్రహ్మత్వప్రాపకత్వాదితి బోధ్యమ్। వాక్యస్యార్థద్వారైవ ప్రమాపకతా, సచ వాక్యార్థః పదార్థజ్ఞానాధీన ఇత్యాహ। "వాక్యం చేతి"। వాక్యం చ వేదాన్తశాస్త్రేణోపలభ్యతే। అర్థస్తు 'శక్తిగ్రహం వ్యాకరణోపమానకోశాప్తవాక్యాద్వ్యవహారత' శ్చేతి వ్యాకరణాదిభ్య ఏవ సేత్స్యతి। తస్మాన్మహావాక్యఘటకీభూత తత్త్వమస్యాదిపదానామర్థ నిర్ణయాయ వ్యాకరణ శాస్త్రాది విచార ఏవ కర్తవ్యః, న తు వేదాన్తవిచార ఇతి శఙ్కాయా మాహ తత్త్వం పదార్థయోరితి। యూపాహవనీయాదిపదార్థవత్।

శాస్త్రేణేతి। ప్రకృత వేదాన్త శాస్త్రేణైవేత్యర్థః। తత్ర దృష్టాన్తమాహ యూపేతి। యథా వైదికానాం యూపాదిపదానామర్థస్య వేదాదేవ నిర్ణయస్తద్వదిత్యర్థః। న హి వేదం వినైత త్పరిమాణో యూపః ఏతజ్జాతీయో నిర్మాతవ్య ఇతి జ్ఞాయత ఇతి భావః।

మూలమ్:- తతశ్చ యతోవా ఇమాని భూతాని జాయన్తే (తై-3.1.1) ఇత్యాది సృష్ట్యాది శ్రుతయస్తత్పదవాచ్యార్థస్య సమర్పికాః। సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ (తై-2.1.1) ఇత్యాదయస్తు లక్ష్యార్థస్య।

వ్యాఖ్యా:- తతశ్చేతి తత్త్వం పదార్థయో ర్వేదాన్తశాస్త్రైకగమ్యత్వాదిత్యర్థః। సమర్పికా ఇతి బోధికా ఇత్యర్థః। అత్రేదం బోధ్యమ్ అభిధాలక్షణా చేతి ద్వే శబ్దవృత్తీ, వ్యఞ్జనాపి లక్షణైవేతి న వృత్తిత్రయప్రసఙ్గః। అస్మాత్పదాదయమర్థో బోద్ధవ్య ఇతీశ్వరసఙ్కేతరూపా యా శక్తిస్సైవాభిధా, అనయా వృత్త్యా యో జాయతే స ఏవార్థో ముఖ్యార్థ ఇతి, వాచ్యార్థ ఇతి చోచ్యతే। ముఖ్యార్థబోధే సతి తత్సమ్బన్ధినస్తదేకదేశస్య వాఽర్థస్య బోధకతా యా శబ్దే విద్యతే సైవ లక్షణా వృత్తిః, అనయా యోఽర్థో బోధ్యతే స లక్ష్యార్థః। వాచ్యార్థస్య సర్వానుభవసిద్ధత్వా ల్లక్ష్యార్థోవిశదీక్రియతే। జహదజహజ్జహదజహచ్చేతి లక్షణా త్రివిధా। యత్ర వాచ్యార్థస్య హానం సా జహల్లక్షణా, యథా గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర ప్రవాహరూపస్య వాచ్యార్థస్య ఘోషాధికరణత్వాసమ్భవరూప బాధ సత్త్వాత్తత్సమ్బన్ధిని తీరే గఙ్గాశబ్దస్యప్రవాహరూపస్య వాచ్యార్థస్య త్యాగాదియం జహల్లక్షణా। యత్ర వాచ్యార్థ మనపహాయైవ తద్విశిష్టాన్యార్థప్రతిపత్తిస్సాఽజహల్లక్షణా। యథా ఛత్రాణి గచ్ఛన్తీత్యత్ర వాచ్యార్థానాం ఛత్రాణాం గమనానుపపత్త్యా తద్విశిష్టేషు పురుషేషు లక్షణా, ఛత్రవిశిష్టాః పురుషా గచ్ఛన్తీతి। యత్ర వాచ్యైకదేశస్య త్యాగః సా జహదజహతీ। యథా సోయం దేవదత్తః, అత్ర తద్దేశతత్కాలవిశిష్టే తత్పదస్య శక్తిః ఏతద్దేశ ఏతత్కాలవిశిష్టే ఇదం పదస్య శక్తిః। విశేషణవిశేష్యయోరభేదసమ్బన్ధభానస్యోచితత్వాత్ సోయమిత్యస్య తదభిన్నోఽయ మిత్యర్థః। తథా చ తద్దేశైతద్దేశయోః తత్కాలైతత్కాలయోర్భేదేన విశిష్టయోరభేద భానస్యా నుపపన్నత్వాదస్యాత్ర ముఖ్యార్థబాధః। తేన ముఖ్యార్థక తదేతద్దేశకాల పరిత్యాగపూర్వికా శుద్ధే దేవదత్తే లక్షణేతి। తత్త్వమసీత్యాదౌ తు జహదజహల్లక్షణైవ। తత్త్వం పదార్థయో స్సర్వజ్ఞత్వ కిఞ్చిద్‌జ్ఞత్వాది విశిష్టచైతన్యయో రీశ్వరజీవయో 'రసి' పదార్థైక్యా నుపపత్త్యా వాచ్యైకదేశ సర్వజ్ఞత్వ కిఞ్చిద్‌జ్ఞత్వ త్యాగపూర్వక శుద్ధచైతన్యార్థబోధాత్। తస్మాత్తత్పదస్య వాచ్యార్థ ఈశ్వరః। లక్ష్యార్థస్తు చైతన్యమేవ। త్వం పదస్య వాచ్యార్థోజీవః, లక్ష్యార్థస్తు చైతన్యమేవేతి।

నను సోయం దేవదత్త ఇత్యత్ర దేవదత్తస్యైకత్వాల్లక్షణోపపద్యతే। అత్ర తు జీవేశ్వరయో ర్ద్విత్వాత్కథమితి చేన్నైవమ్। దేవదత్తవచ్చైతన్యస్యైకత్వాత్। యథా దేవదత్తస్య తద్దేశైతద్దేశా ద్యౌపాధికభేదః, తథా చైతన్యస్యాజ్ఞానావచ్ఛిన్నత్వ బుద్ధ్యుపహితత్వప్రయుక్తౌపాధిక భేదః, న తు స్వాభావికః। అతః ఉపపద్యతే లక్షణా। తదేవమౌపాధికం స్వాభావికం చేతి జీవేశ్వరయో రస్తి రూపద్వయమ్। తత్రౌపాధిక ఈశ్వరః, అజ్ఞానోపహితః సర్వజ్ఞః బ్రహ్మవిష్ణ్వాద్యభిఖ్యః, నిరుపాధికస్తు చైతన్యమాత్రమేవ, ఔపాధికో జీవస్త్వజ్ఞానకార్యబుద్ధ్యవచ్ఛిన్నః కిఞ్చిద్‌జ్ఞః దేవదత్తవిష్ణుమిత్రాద్యభిఖ్యః, నిరుపాధికస్తు చైతన్యమాత్రమేవ। తత్త్వమసీతి మహావాక్యన్తు నిరుపాధికయోస్తయోరైక్యం బ్రూతే। నను యది జీవేశ్వరయో స్స్వాభావిక మౌపాధికం చేతి రూపద్వయమస్తి తర్హి లక్షణోపపద్యతే। తదేవ నాస్తి, ప్రత్యక్షాది ప్రమాణైరనుపలభ్యత్వాత్। తథాహి, సోపాధిక ఈశ్వరోఽపి బ్రహ్మవిష్ణురుద్రో వా న తావత్ప్రత్యక్షః, అయం ఘట ఇతివదయం విష్ణురితి చక్షుషాఽగృహ్యమాణత్వాత్। కిన్త్వనుమానగమ్య ఏవ। తచ్చేద మనుమానం జగదిదం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవదితి। అనేన చానుమానేన జగత్కర్తా ఈశ్వర

స్సిధ్యతి, న తు పునర్నిరుపాధికస్తస్య నిర్ధర్మకత్వాదేవానుమానాప్రవృత్తేః। తస్మాత్సోపాధిక ఏవ ఈశ్వరః। తథాహం సుఖ్యహం దుఃఖీత్యేవం సుఖదుఃఖాదిమాన్ సోపాధిక ఏవ జీవోఽనుభూయతే సర్వైర్నతు నిరుపాధిక ఇతి జీవోపి సోపాధిక ఏవ। అతః కథం తత్త్వమసీత్యత్ర లక్షణోపపత్తిరితి చేన్నైవమ్। తయోః రూపద్వయసత్త్వే శాబ్దాఖ్యప్రమాణమస్త్యేవ। సచ శబ్దో వేద ఏవ। ఇతీదం సర్వమభిప్రేత్య ప్రమాణభూతం వేదం దర్శయతి యతోవేత్యాది। నిరుపాధికాచ్చైతన్యా జ్జగజ్జన్మాద్యసమ్భవాత్సోపాధికం సర్వజ్ఞత్వాది విశిష్టం చైతన్యమేవ జగజ్జన్మాదిహేతురితి కృత్వా సృష్ట్యాది శ్రుతయ స్సోపాధికమీశ్వరం బ్రువన్తీతి భావః। తత్పదవాచ్యార్థస్యేతి సోపాధికస్యేశ్వరస్యేత్యర్థః। లక్ష్యార్థస్యేతి తత్పదలక్ష్యార్థస్య నిరుపాధిక స్యేశ్వరస్యేత్యర్థః। సమర్పికా ఇతి పదమత్రాప్యన్వేతవ్యమ్। ఈశ్వరస్య రూపద్వయం వేదవాక్యై ర్దర్శయిత్వాఽథ జీవస్య తైరేవ తద్దర్శయతి।

మూలమ్:- ఏవం తద్యథా మహామత్స్య ఉభే కులే అనుసఞ్చరతి పూర్వం చ అపరం చైవమేవాయం పురుష ఏతావుభావన్తావనుసఞ్చరతి స్వప్నాన్తం చ బుద్ధాన్తం చ (బృ-4.3.18) ఇత్యాద్యా జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాది శ్రుతయస్త్వం పదవాచ్యార్థస్య సమర్పికాః। యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః (బృ-4.3.7) న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః (బృ-3.4.2) ఇత్యాదయస్తు లక్ష్యస్యార్థస్య।

వ్యాఖ్యా:- ఏవం జాగ్రదిత్యాదినా జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాది శ్రుతయ స్త్వంపదవాచ్యార్థస్య సమర్పికా ఇత్యన్వయః। కాఞ్చిచ్ఛ్రుతిముదాహరతి తద్యథేతి। మహామత్స్యో నాదేయస్రోతసా అప్రతిహన్యమానః పృథుమత్స్య ఇత్యర్థః। పూర్వం చాపరం చేత్యుభేకూలే నదీతీరే అనుసఞ్చరతి అనుసృత్య సఞ్చరతి। పురుషో జీవః స్వప్నాన్తం స్వప్నప్రపఞ్చం బుద్ధాన్తం, జాగ్రత్ప్రపఞ్చమ్, ఏకస్మిన్నేవ శరీరే కాలభేదేన జీవేన జాగ్రత్స్వప్నయోర్గృహ్యమాణత్వా దుభావన్తావనుసఞ్చ రతీత్యుక్తమ్। విజ్ఞానమయః ప్రజ్ఞానస్వరూపః స్వార్థే మయట్। న చాత్రవిజ్ఞానమయకోశ ఇతి భ్రమితవ్యమ్ తస్య జీవత్వేన వాచ్యార్థత్వాత్। ప్రాణేషు హృది చాన్తర్వర్తతే జ్యోతిశ్చైతన్యం పురి శరీరే తిష్ఠతీతి పురుషః యతోఽసౌ జ్ఞానస్వరూపః। అత ఏవ దృష్టేర్జ్ఞానస్య ద్రష్టారం న పశ్యేత్। జ్ఞేయం జ్ఞాతా జానాతు నామ। జ్ఞానం తు కో విద్యాత్ న కోపీత్యర్థః ఇత్యాదయ శ్రుతయో లక్ష్యార్థస్య త్వమ్పద లక్ష్యార్థస్య జీవచైతన్యస్య సమర్పికా ఇతి శేషః। ఇమాశ్చ దర్శితా శ్రుతయః అన్తర్వ్యాపిశుద్ధచైతన్యం జీవం, బహిర్వ్యాపి శుద్ధచైతన్యమీశ్వరం చ బోధయన్తీతి జ్ఞేయమ్। న చైతావతాజీవేశ్వరచైతన్యయోరపి భేద శ్శఙ్క్యః। అన్తర్బహిర్భావస్యాప్యౌ పాధికత్వేనావాస్తవత్వా చ్చైతన్యమాత్రస్యైవ సత్యత్వాదితి దిక్।

నను గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ తీరాదిరూపస్య పదార్థస్యానుభూతత్వా న్ముఖ్యార్థాను పపత్త్యా తీరస్మృతిర్జాయతాం నామ। ప్రకృతే తు జీవేశ్వర వాస్తవరూపస్య పరమానన్ద బోధస్యానుభూతత్వాత్కథం తత్స్మరణోపపత్తిరిత్యత ఆహ।

మూలమ్:- తేన ప్రథమమవాన్తరవాక్యేభ్యోఽనుభూతయోః శుద్ధయోర్జీవబ్రహ్మణోస్తత్త్వమస్యాది వాక్యే ముఖ్యార్థాన్వయానుపపత్తేర్లక్షణయా నిర్వికల్పకస్మరణోపపత్తిః। సుషుప్తౌ నిర్వికల్పకసాక్షి చైతన్యానుభవాఙ్గీకారాచ్చ।

వ్యాఖ్యా:- ప్రథమమితి। అవాన్తరవాక్యేభ్యః 'సత్యం జ్ఞానం, యోఽయం విజ్ఞానమయ' ఇత్యాదిభ్యః ముఖ్యార్థానుపపత్త్యేతి లక్షణాయాం ముఖ్యార్థబాధ ఏవ బీజమితి భావః। నను పరోక్షమీశ్వరం సగుణమగుణం వా శ్రుతిర్బోధయన్తీ ప్రమాణం భవతు నామ, అనుభవసిద్ధం సంసారిణం జీవం నిర్గుణం బోధయన్తీ శ్రుతిః కథం ప్రమాణం స్యాదిత్యత ఆహ-సుషుప్తావితి। నిర్వికల్పకం నిర్ధర్మకం సూక్ష్మద్రష్టృసుషుప్త్యవస్థాజ్ఞానానుభవ స్యేతి భావః। యద్వా సర్వావస్థా సాక్షికూటస్థ భూతమిత్యర్థః యచ్చైతన్యం తస్యానుభవస్సుషుప్తావస్తీతి సిద్ధాన్తాదిత్యర్థః। నిర్వికల్పకో యస్సాక్షిచైతన్యానుభవః తస్యాఙ్గీకారాదితి వా సమాసార్థః। అయం భావః। జాగ్రత్స్వప్నానుభవ బలాద్యం జీవం యూయం సంసారిణం నిశ్చినుథ తమేవ వయం సుషుప్త్యనుభవబలా న్నిస్సంసారం నిశ్చినుమః। 'అన్ధోఽప్యనన్ధో భవతి, విద్ధోఽప్యవిద్ధో భవతీ'త్యాదిశ్రుతేః। న హి సుషుప్తౌ కేనాపి సంసారోఽనుభూయతే। నను సుషుప్తౌ న సంసారానుభవః నాప్యసంసారిత్వాను భవః। తదానీం జ్ఞానమాత్రస్యైవాభావాదితి చేన్నైవమ్। 'సుఖమహమస్వాప్సం న కిఞ్చిదవేదిష' మిత్యుత్థితస్య స్మరణాత్సుషుప్తౌ సుఖానుభవః అజ్ఞానానుభవశ్చాప్యనుమీయతే। అనుభవం వినా స్మరణానుపపత్తేః। యచ్చ సౌషుప్తికం సుఖం తచ్చైతన్యమేవ, ఆత్మన స్సత్య జ్ఞానానన్ద రూపత్వాదితి। నను తత్త్వమసీత్యత్ర శుద్ధయోర్జీవబ్రహ్మణో స్స్మరణం ప్రత్యవాన్తరవాక్యేభ్యస్తదను భవః కారణమిత్యుక్తమ్। న చావాన్తరవాక్యేభ్యోపి శుద్ధచైతన్యానుభవః। తద్వాక్యఘటకీ భూతానాం సత్యజ్ఞానాదిపదానాం నిరుపాధిక చైతన్య బోధనాశక్తత్వాదిత్యాక్షిప్య సమాధత్తే।

మూలమ్:- అద్వితీయబ్రహ్మవిజిజ్ఞాపయిషయా ప్రవృత్తానాం సత్యజ్ఞానాది పదానాముపాధి విశిష్ట చైతన్యశక్తత్వేపి చైతన్యమాత్రే తాత్పర్యేణ తదంశ ఏవ సంసారోద్బోధాచ్చ।

వ్యాఖ్యా:- అద్వితీయేత్యాదినా। అయం భావః యద్యపి సత్యత్వజ్ఞానత్వానన్తత్వరూపధర్మవత్త్వేన సోపాధికం చైతన్యం సత్యజ్ఞానాదిపదానిబోధయతి, నతు నిర్ధర్మకమ్। తథాప్యత్ర సత్యాది పదానాం చైతన్యబోధన ఏవ తాత్పర్యమ్। యత ఇమాన్యద్వితీయబ్రహ్మపదార్థం జ్ఞాపయి తుమిచ్ఛయా ప్రవృత్తాని। ఏతేన సత్యజ్ఞానాదిపదాన్యపి లక్షణయైవ చైతన్యబోధకానీతి సిద్ధమ్। నను నిర్ధర్మకత్వమేవ తావదసిద్ధమ్ చైతన్యస్య। తథాహి; చైతన్యే కాలత్రయాబాధ్యత్వమస్తి వా న వా? ఆద్యే చైతన్యస్య సధర్మకతా, ద్వితీయే ఘటాదివదసత్యతా తథా ఘటే ఘటత్వ మివ జ్ఞానానన్దరూప చైతన్యే జ్ఞానత్వమానన్దత్వఞ్చాస్తి వా న వా? ఆద్యే సధర్మకతా, ద్వితీయే ఘటాదివచ్చైతన్యం జడం, దుఃఖం చ। యది జ్ఞానత్వానన్దత్వయో ర్జ్ఞానానన్దరూపత్వాదేవ నాస్తి ధర్మతేత్యాగ్రహః తర్హి చైతన్యే జడవైలక్షణ్యమ్ దుఃఖవైలక్షణ్యం చేతి ధర్మద్వయమస్తి వా న వా? ఆద్యే సధర్మకత్వమ్, ద్వితీయే ఘటాది తుల్యమేవ చైతన్యం స్యాదితి చేదుచ్యతే। మరుమరీచికాజలం యథా వస్త్రక్షాలనార్థం న క్షమతే తద్వత్ కాలత్రయం చైతన్యం బాధితుం

న క్షమతే ఇత్యేతావతోర్థస్య వివక్షయా సత్యం చైతన్యమిత్యుక్తమ్। న హ్యేతావన్మాత్రేణ చైతన్యస్య కాలత్రయాబాధ్యత్వలక్షణ ధర్మప్రసక్తిః। కాలత్రయస్యైవాభావేన కుతస్తదబాధ్యత్వ సద్భావాశఙ్కా చైతన్యే।

ఏతేన జడవైలక్షణ్యాది ధర్మాణాం చైతన్యే సద్భావశఙ్కా నిరాకృతా, కాలత్రయవజ్జడస్యాపి మిథ్యాత్వేనాభావాత్। యథా తత్పదార్థస్తత్త్వపదార్థాదపృథగ్భూతః తథా జ్ఞానత్వానన్దత్వపదార్థావపి జ్ఞానానన్దపదార్థాభ్యాం న పృథగ్భూతౌ। న చ దృష్టాన్తే వివాదః 'తత్త్వం నారాయణః పరః' ఇతి శ్రుతేః। ఏతేన నిర్ధర్మకే చైతన్యేనిర్ధర్మకత్వరూపో ధర్మోఽస్త్యేవేతి శఙ్కాపి ప్రత్యుక్తా। నిర్ధర్మకత్వస్యాపి నిర్ధర్మకాదపృథగ్భూతత్వాత్। అన్యథా స్వవచనవ్యాఘాత ఏవ। నిర్ధర్మకత్వం నామ ధర్మరాహిత్యం ధర్మాభావ ఇతి యావత్; తతశ్చ ధర్మాభావోపి ధర్మ ఏవేతి వచనం విరుద్ధమితి భావః। తస్మా న్నిర్ధర్మకం చైతన్యం సిద్ధమేవ। తార్కికైరపి నిర్వికల్పకజ్ఞానస్యాభ్యు పగతత్వాత్। నన్వేవం సత్యజ్ఞానాదిపదాన్యుపాధివిశిష్టచైతన్యే శక్తానీతి కథముక్తమ్? జ్ఞానత్వానన్దత్వయోర్ధర్మత్వస్య నిరాకృతత్వాత్। తద్వత్ సత్యం సత్ తస్య భావః సత్యత్వం సత్త్వం చేత్యేతదపి న సత్యాత్సతశ్చ న పృథగ్భూతమ్। ఆత్మనో జ్ఞానానన్దరూపత్వవత్సద్రూపస్యాపి శ్రూయమాణత్వాత్। అతస్సత్యత్వం సత్త్వం వా నైవ ధర్మభూతమితి సత్యత్వ ధర్మత్వస్యాపి నిరాకరణీయత్వాత్। అత స్సత్యాది పదాని నిరుపాధికచైతన్యబోధనశక్తాన్యేవేతి ప్రాగుక్తాక్షేపో నైవ సఙ్గచ్ఛతే ఇతి చేదుచ్యతే। శబ్దస్యార్థప్రవృత్తిం ప్రతి జాతిర్గుణః క్రియా వా నిమిత్తమ్। యథా బ్రాహ్మణః శ్వేతః పాచకః। అత్ర బ్రాహ్మణత్వజాతిం ప్రవృత్తినిమిత్తీకృత్య బ్రాహ్మణశబ్దో బ్రాహ్మణే ప్రయుక్తః ఏవం శ్వేతగుణనిమిత్తాఽచ్ఛ్వేత ఇతి, పచనక్రియా నిమిత్తత్వాత్ పాచక ఇతి। ప్రకృతే సత్యజ్ఞానానన్దాదయశ్శబ్దాః బ్రహ్మణ్యర్థే ప్రవర్తితుం కిం ప్రవృత్తినిమిత్తమస్తి? న తావజ్జాతిః। సత్యత్వాదీనామజాతిత్వాత్। బ్రహ్మణశ్చాజాతిమత్త్వాత్। నాపి గుణః సత్యత్వాదీనాం శ్వేతత్వాదివ దగుణత్వాత్। బ్రహ్మణశ్చ నిర్గుణత్వాత్। నాపి క్రియా, సత్యత్వాదీనా మక్రియాత్వాత్। బ్రహ్మణశ్చ నిష్క్రియత్వాత్। అత ఏవ సమన్వయాధికరణే శ్రుతిగీతాసు చ వేదాన్తానాం తాత్పర్యవృత్త్యైవ బ్రహ్మబోధకత్వమితి స్పష్టీకృతమ్। ఇద మేవ మయాప్యుక్తమ్ సత్యజ్ఞానాదిపదాని లక్షణయా చైతన్యబోధకానీతి। న చ లక్షణా తాత్పర్య వృత్త్యోర్భేద ఇతి శఙ్క్యమ్। యే అభిధా, లక్షణా వ్యఞ్జనాఖ్య వృత్తిత్రయం స్వీకృతవన్తస్తన్మతే భేదేప్యస్మిన్ వేదాన్తమతే వ్యంజనావృత్తేరభావా ల్లక్షణాతాత్పర్యవృత్త్యోరభేద ఏవ। అత ఏవ సూత్రభాష్యటీకాయాం తాత్పర్యవృత్త్యా సత్యజ్ఞానాది శబ్దాః బోధయన్తి బ్రహ్మేత్యుక్త్వా సర్వపదేషు లక్షణాచా విరుద్ధేత్యుక్తమ్। తదేవం సత్యజ్ఞానాది పదానాం తాత్పర్యవృత్త్యైవ బ్రహ్మబోధకత్వ మితి స్థితే అభిధావృత్త్యైతాని కిం బోధయన్తీతి శఙ్కాయామవతీర్ణాయాముపాధివిశిష్టం చైతన్యం బోధయన్తీత్యాహ–మధుసూదనాచార్యః ఉపాధివిశిష్టచైతన్యశక్తత్వేపీతి। తతశ్చాజ్ఞానోపహితే చైతన్యే సత్యాదిపదానామభిధయైవ ప్రవృత్తిరస్తీతి సిద్ధమ్। కాలత్రయాబాధ్యత్వాదీనాం సత్యాదిశబ్ద ప్రవృత్తినిమిత్తానాం గుణానాం(ధర్మాణాం చ) తత్ర సత్త్వాత్। న చైవం జ్ఞానానన్దత్వయోర్జడత్వం కథమితి వాచ్యమ్।

జడ వైలక్షణ్య దుఃఖవైలక్షణ్యయోర్జడత్వాత్। తస్మాదత్ర సత్యాదిపదానా మభిధయా లక్షణయా చేశ్వరబ్రహ్మరూపార్థద్వయ బోధకత్వమితి సర్వమనవద్యమ్।

యద్వా; యథా ఘటపదం ఘటావచ్ఛిన్న చైతన్యేశక్తం తథా సత్యపద మబాధితార్థావచ్ఛిన్న చైతన్యే శక్తం జ్ఞానపదఞ్చ ఘటాద్యాకారవృత్త్యవచ్ఛిన్న చైతన్యే శక్తమ్ ఆనన్దపదఞ్చ పరిణామభూతావచ్ఛిన్న చైతన్యే శక్తమ్, లక్షణయా తు సత్యాదిపదాని చైతన్యమాత్రమేవ బోధయన్తీతి వేద్యమ్। భవత్యేవ మవాన్తరవాక్యేభ్య శ్శుద్ధజీవబ్రహ్మణో రనుభవః, కిం తావతేత్యత ఆహ–తదంశే సంస్కారోద్బోధాదితి। అనుభవజన్య స్సంస్కారః సంస్కారజన్యా తు స్మృతిరితి న్యాయాత్తత్త్వమస్యాది వాక్యే పూర్వానుభూతశుద్ధబ్రహ్మానుభవసంస్కారోద్బోధో భవతి, తతశ్చ తదర్థస్మృతిరితి భావః। నను సత్యాదిపదానాం సతి ముఖ్యార్థే కుతస్తాత్పర్యార్థ స్వీకారః? కథం వా తేషాం శబ్దానాం తత్ర తాత్పర్యార్థే ప్రవృత్తిరిత్యత ఆహ–

మూలమ్:–ఇచ్ఛన్తి హ్యాకాశాదిపదాదపి నిర్వికల్పకం స్మరణం తాత్పర్యాధీనత్వాచ్ఛబ్దవృత్తేః।

వ్యాఖ్యా:– ఇచ్ఛన్తీతి। అద్వితీయాత్మబోధనే శ్రుతీనాం తాత్పర్యమస్తీతి కృత్వా తత్తాత్పర్య బలా త్సత్యాది పదానామపి ముఖ్యార్థప్రవృత్తిపూర్వక తాత్పర్యార్థ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే। తత్ర దృష్టాన్తమాహ–ఆకాశాది పదాదితి। 'ఆకాశో హ వై' ఇత్యాది శ్రుతిషు ప్రసిద్ధాకాశభూత వాచకస్యాప్యాకాశ శబ్దస్య ప్రకరణబలాన్నిర్వికల్పక వస్తుబోధకత్వ ముపపద్యతే, కిం పునః సత్యాది పదస్యేత్యపిశబ్దాభిప్రాయః। ఇచ్ఛన్తీత్యత్ర హేతు మాహ – తాత్పర్యాధీనత్వాచ్ఛబ్ద వృత్తేరితి। శబ్దా హి తాత్పర్యబలాదర్థాన్తరం బోధయన్తి। కుతః? యత శ్శబ్దప్రవృత్తి స్తాత్పర్యాధీనా। తాత్పర్యం నామ వివక్షేతి యావత్। నను ప్రకృతే శ్రుతే శ్చైతన్యమాత్రే తాత్పర్యమస్తీతి కథం జ్ఞాయత ఇతి చేదుచ్యతే। 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' త్యుపక్రమాదితి। తదేవం 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' త్యాది వాక్యానాం యథా తాత్పర్యవృత్త్యాఽఖణ్డం బ్రహ్మ వాక్యార్థః తథా 'తత్త్వమసీ' త్యాదావపీతి సిద్ధమ్। ఇయమేవాఖణ్డార్థతా। నను సత్యాది వాక్యేఽస్తు నామాఖణ్డార్థతా। తత్త్వమస్యాదౌ నాస్తి సా। జీవబ్రహ్మైక్యరూపస్యార్థస్యా భానాదితి చేన్నైవమ్। తత్త్వం పదయోర్లక్షణయా చైతన్యార్థబోధకత్వేతు చైతన్యస్య చైతన్యాభేద ఇత్యర్థ ఆపతితః। స చ నేష్టశ్చైతన్యద్వయాభావాత్। తస్మాదఖణ్డం చైతన్యమేవాత్రాప్యర్థః। అయమేవ లక్ష్యార్థః వాక్యస్య। యథా తదాది పదానాం లక్ష్యార్థస్వీకృతిః, తథా తత్త్వమస్యాదివాక్యానాం చ లక్ష్యార్థస్స్వీకరణీయః। స ఏవ లక్ష్యార్థోఽత్రాఖణ్డార్థ ఇతి వ్యవహ్రియతే। అస్మింశ్చాఖణ్డార్థే ప్రమాణప్రమేయభూతయో రన్తఃకరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నపూర్ణచైతన్యయోరేవాఖణ్డం చైతన్యమిత్యేకాకారేణ భానం, న తు ప్రమితి ప్రమాత్రోః। ప్రమితిః ప్రమా, తదాశ్రయమన్తఃకరణావచ్ఛిన్న చైతన్యం తు ప్రమాతేతి వివేకః। ఇదమేవాహైతేనేతి।

మూలమ్:–ఏతేన ప్రమితి ప్రమాత్రోర్మహావాక్యార్థబోధే భానమపాస్తమ్ అసంప్రజ్ఞాత సమాధేః శ్రుతి స్మృతి సిద్ధత్వాచ్చేతి।

వ్యాఖ్యా:– ఏతేనేతి। తయోర్భానాఙ్గీకారేతు అఖణ్డార్థత్వహానిరేవ సద్వైతత్వాత్। నన్వేవం

ప్రమితిం ప్రమాతరం చ వినాఽఖణ్డచైతన్యానుభవోఽప్రమాణఏవేతి శఙ్కాయామాహ–అసంప్రజ్ఞాతేతి। అసంప్రజ్ఞాతసమాధేః నిర్వికల్పకసమాధే రిత్యర్థః। సమాధిర్ద్వివిధః। సవికల్పో నిర్వికల్పశ్చేతి। తత్ర సవికల్పసమాధౌ ప్రమాత్రాదికమస్తి। అత ఏవ తస్య సవికల్పకతా। నిర్వికల్పకసమాధౌతు బ్రహ్మాకారాన్తఃకరణవృత్త్యవచ్ఛిన్న చైతన్యాభిన్న బ్రహ్మచైతన్యరూపమఖణ్డ చైతన్యమేవ। న చాయం నిర్వికల్పకసమాధి రప్రమాణః। శ్రుతిస్మృతి సిద్ధత్వాత్। చకారేణ విదుషాం యోగినామనుభవసిద్ధత్వాదిత్యపి బోధ్యమ్। నను కిమేవం లాక్షణికాఖణ్డార్థ కల్పనక్లేశేన 'యతో వా ఇమాని' (తై–3.1.1) ఇత్యాదిభిరీశ్వరం జాగ్రదాది శ్రుతిభిర్జీవం చ విదిత్వా కృతార్థో భవతు జీవ ఇతి శఙ్కాయామాహ

మూలమ్:–పారోక్ష్య సద్వయత్వాభ్యాం చ న। 'తత్త్వం' పదార్థమాత్రానుభవాదేవ కృతకృత్యతా వాచ్యార్థ భేదావభాసాన్న పౌనరుక్త్యమ్। లక్ష్యస్యార్థస్యచైకత్వాదఖణ్డార్థతా।

వ్యాఖ్యా:– పారోక్ష్యేతి। సర్వజ్ఞత్వాది గుణవిశిష్టస్య జగత్సృష్ట్యాది హేతోరీశ్వరస్య బ్రహ్మవిష్ణు రుద్రాద్యభిధేయస్య పరోక్షత్వేన న తదనుభవో జీవస్య శాస్త్రమాత్రాద్భవితు మర్హతి। రాజధానీ విపణివిరచితస్వాదుఫల శ్రవణమాత్రేణ యథా న తృప్తిర్జనస్య – తద్వద్వేదాన్తగతసర్వజ్ఞేశ్వర శ్రవణమాత్రేణేతి భావః। తథా జాగ్రదాది శ్రుతిభిర్జీవస్య సద్వయత్వమేవ ప్రతిపాదితమ్ 'ద్వితీయాద్వై భయం భవతీతి' శ్రుతేః (బృ. 1.4.2) సద్వయత్వమాత్రాజ్జీవస్య న కృతార్థతా తస్మాత్పరోక్షమీశ్వరం సద్వయ మాత్మానం చ శ్రుత్వా జీవ స్సంసారాన్నముచ్యతే – ఉతాకృతార్థ ఏవ భవతి। అతస్తత్త్వమస్యాదిమహావాక్యార్థ విచారః అతిప్రయత్నేనాపి కార్య ఏవేతి భావః

నను చైతన్యమాత్రబోధకయోస్తత్త్వం పదయోస్సహప్రయోగః పౌనరుక్త్యావహః, చైతన్యం చైతన్యమితి పదద్వయప్రయోగవదిత్యత ఆహ–వాచ్యార్థేతి। అభిన్నలక్ష్యార్థబోధకత్వేపి విభిన్నవాచ్యార్థబోధకత్వా న్న దోషః ఇత్యర్థః। నన్వఖణ్డార్థో భాష్యకారాదిభిరుక్తః త్వయా తు లక్ష్యార్థః। అతః కథమిత్యత ఆహ లక్ష్యార్థస్యేతి। యో మయా తత్త్వమస్యాది వాక్యస్య లక్ష్యార్థః ఉక్తస్స ఏవాఖణ్డార్థ ఇతి వ్యవహ్రియతే। తత్ర హేతుమాహ ఏకత్వాదితి। చైతన్యస్యైకస్యైవ లక్ష్యార్థే భానాదిత్యర్థః। 'అఖణ్డం బ్రహ్మ వాక్యార్థః మహావాక్యేన లక్ష్యత' ఇతి స్మరణాదితి భావః। నను మహావాక్యే శ్రుతాత్తదాదిపదాల్లక్షణయా నిర్వికల్పకం చైతన్యమవాన్తర వాక్యానుభూతం సంస్కార బలాత్స్మర్యత ఇత్యుక్తమ్। తచ్చ స్మరణం నిర్వికల్పకం వా? సవికల్పకం వా? స్మర్తృస్మృతిస్మర్యమాణరూపత్రిపుటీసహితస్య స్మరణస్య నిర్వికల్పకత్వమసిద్ధమ్। సవికల్ప కత్వేతు యత్సవికల్పకం స్మరణం తన్న నిర్వికల్పకవాక్యార్థానుకూలం భవితు మర్హతీత్యత ఆహ –

మూలమ్:– పదజన్యస్మరణస్య నిర్వికల్పక వాక్యార్థానుకూలస్య నిర్వికల్పకత్వమనుభవాదేవా విరుద్ధమ్। సవికల్పక వాక్యార్థబోధే చ సవికల్పకపదార్థోపస్థితిరఙ్గమ్। ప్రకృతే చ నిర్వికల్పకో వాక్యార్థబోధః। తస్యైవ ప్రమాత్వేనాజ్ఞాన నివర్తనసామర్థ్యాత్।

వ్యాఖ్యా:– పదజన్యేతి। యథానిర్వికల్పక సమాధావనుభవస్య నిర్వికల్పకత్వం తథా ప్రకృత స్మరణస్యాపి నిర్వికల్పకత్వమేవ, చైతన్యాతిరిక్తస్యాభానాదితి భావః। స్మరణస్య నిర్వికల్పకత్వే యోగ్యాముపపత్తిమాహ–సవికల్పకేతి। యది స్మర్యమాణం సవికల్పకం స్యాత్తర్హి స్మరణమపి సవికల్పకం భవేత్। ప్రకృతే తు వాక్యార్థస్య నిర్వికల్పకత్వాత్తదుపయోగి నిర్వికల్పక పదార్థఏవ స్మరణాదుపస్థేయః। న హి పదార్థనిర్వికల్పకత్వం వినా వాక్యార్థస్య నిర్వికల్పకత్వం సమ్భవతి। తస్మాన్నిర్వికల్పకవాక్యార్థబోధాఙ్గనిర్వికల్పకపదార్థోపస్థితిం ప్రతి నిర్వికల్పకమేవ స్మరణం హేతుః। సవికల్పకవాక్యార్థబోధే తు సవికల్పకపదార్థోపస్థితేరేవాఙ్గత్వాత్తత్స్మరణస్యాపి సవికల్పకత్వమేవేతి భావః। నను మహావాక్యేష్వపి సవికల్పక ఏవ వాక్యార్థబోధోభ్యుపగమ్యతా మిత్యత ఆహ తస్యైవేతి। సర్వజ్ఞకిఞ్చిద్జ్ఞయోరీశ్వరజీవయోరభేద ఇతి హి వాచ్యార్థః। అయమేవ సవికల్పక వాక్యార్థః జీవేశ్వరవికల్పాశ్రయత్వాత్। అయం వాచ్యార్థః భ్రమరూప ఏవ। అతస్మింస్త ద్బుద్ధేర్భ్రమత్వాత్। ప్రకృతే కిఞ్చిద్జ్ఞే జీవే సర్వజ్ఞబుద్ధిః। సర్వజ్ఞే ఈశ్వరే కిఞ్చిద్జ్ఞ బుద్ధిరితి భ్రమజ్ఞానమేవేదమ్ రజ్జుసర్పజ్ఞానవత్। న హి భ్రమజ్ఞానేనాజ్ఞానం నివర్తతే। తస్మాన్మహావాక్యేషు నిర్వికల్పకవాక్యార్థబోధ ఏవాభ్యుపగన్తవ్య ఇతి భావః। నన్వయం నిర్వికల్పకవాక్యార్థబోధో లక్షణయా భవతీత్యుక్తమ్, నిర్వికల్పే వస్తుని సాపి లక్షణా కథం ప్రవర్తతే సాదృశ్య సమ్బన్ధాది నిబన్ధనత్వా ల్లక్షణాయా ఇతి శఙ్కాయామాహ।

మూలమ్:– అతో న లక్ష్యతావచ్ఛేదకమన్తరేణ లక్షణానుపపత్తిః। ప్రకృతవాక్యార్థానుకూల పదార్థోపస్థితే రేవ శక్తిలక్షణాసాధ్యత్వాత్।

వ్యాఖ్యా:–అతో నేతి। యస్మాన్నిర్వికల్పకవాక్యార్థబోధః ప్రమా తస్మాత్తత్ప్రమాజ్ఞానోదయం ప్రతి కాచన శబ్దవృత్తిస్స్వీకార్యా। సా చ లక్షణైవ, అభిధాయాస్తత్ర కుణ్ఠితత్వాత్।న చ లక్షణాయా అనుపపత్తిః, లక్ష్యతావచ్ఛేదకస్య సత్త్వాత్। లక్ష్యం చైతన్యమ్ తత్రావచ్ఛేదకన్తు నిర్వికల్పకత్వమ్। యద్యేతస్యానుపపత్తిః స్యాత్తర్హి లక్షణాయా అప్యనుపపత్తిరేవ। లక్ష్యతావచ్ఛేదకమన్తరేణేత్యస్య లక్ష్యతావచ్ఛేదకస్యానుపపత్తిం వినేత్యర్థః। యథా ఘటాదిపదానాం శక్యతావచ్ఛేదకస్య ఘటత్వాదేః సత్త్వాత్ శక్త్యా ఘటాది పదార్థబోధకత్వం తథా తదాదిపదానాం లక్ష్యతావచ్ఛేదకస్య నిర్వి కల్పకత్వస్య సత్త్వాల్లక్షణయా చైతన్యబోధకత్వమితి భావః। యద్వా లక్ష్యతావచ్ఛేదకమన్తరేణ లక్షణానుపపత్తిరితి న వాచ్యమిత్యన్వయః। యత్ర తీరాదౌ లక్ష్యతావచ్ఛేదకం తీరత్వాదికమస్తి తత్ర లక్షణోపపద్యతే। ప్రకృతే తు లక్ష్యే చైతన్యే నిర్ధర్మకే లక్ష్యతావచ్ఛేదకస్యాసత్త్వా ల్లక్షణా నోపపద్యతే। అవచ్ఛేదకత్వం ధర్మస్యైవ, యో ధర్మోయస్యామవచ్ఛేదక స్సా తద్ధర్మావచ్ఛిన్నేతి నైయాయిక సఙ్కేతాత్। న చ చైతన్యేపి నిర్వికల్పకత్వం ధర్మోస్తీతి తదేవావచ్ఛేదకమితి వాచ్యమ్। నిర్వికల్పకత్వస్య నిర్వికల్పకత్వరూపత్వేనాధర్మత్వమేవేతి ప్రాగేవ స్ఫుటీకృతత్వాదిత్యను పపత్త్యభావే హేతుమాహ ప్రకృతేతి। నిర్వికల్పక వాక్యార్థబోధస్తావత్సర్వాద్వైతిసమ్మతః। శక్త్యా లక్షణయా వా తాదృశవాక్యార్థబోధానుకూలపదార్థోపస్థితి రవశ్యం భవితవ్యా। తౌ చ పదార్థౌ నిర్వికల్పకచైతన్యమేవ। తత్ర తదాదిపదనిష్ఠాభిధాయా న ప్రవృత్తిః, అతః పరిశేషాల్లక్షణయైవేతి

స్వీకర్తవ్య మకామేనాపి। న చ కథం సాదృశ్యాది సమ్బన్ధ నిబన్ధనాయా లక్షణాయా నిర్వికల్పకే ప్రవృత్తిరితి వాచ్యమ్। సవికల్పకే ప్రవర్తమానాయా లక్షణాయా స్సమ్బన్ధాది నిబన్ధనత్వ మస్తు నామ, నిర్వికల్పకే ప్రవర్తమానాయాస్తు న తదస్తి। నిర్వికల్పకేప్యస్యాః ప్రవృత్తిస్తు విద్వదనుభూత నిర్వికల్పక వాక్యార్థబోధబలాదభ్యుపేయైవేతి భావః। ప్రకృత వాక్యార్థానుకూలపదార్థోపస్థితేః శక్తి లక్షణా సాధ్యత్వాదేవ శక్తిలక్షణేతరాసాధ్యత్వాదిత్యన్వయార్థః।

అథవా శక్తిశ్శక్యే శక్యతావచ్ఛేదకమస్తి వా నవేతి విచార్య న ప్రవర్తతే, కిన్త్వవిచార్యైవ। తథా లక్షణాపి లక్ష్యే లక్ష్యతావచ్ఛేదకమస్తి వా నవేత్యవిచార్యైవ ప్రవర్తతే। అత శ్శక్తేర్లక్షణాయా వా శక్యతావచ్ఛేదకం, లక్ష్యతావచ్ఛేదకం వా న ప్రవర్తకం, కిన్తు శక్యం లక్ష్యమేవ; తతశ్చ శక్తి శ్శక్యం పదార్థమాత్రముపస్థాపయతి; లక్షణా చ లక్ష్యం పదార్థమాత్రమ్। తథా చ ప్రకృతే లక్ష్యతావచ్ఛేదకస్య సత్త్వేప్యసత్త్వేపి లక్ష్యం చైతన్యమాత్రం తదాదిపదలక్షణోప స్థాపయతీతి నిర్వివాదమ్। వస్తుతస్తు జహల్లక్షణాయా అజహల్లక్షణాయా వా సమ్బన్ధనిబన్ధనత్వమ్। సాదృశ్య నిబన్ధనత్వం తు గౌణ్యా ఏవ। జహదజహల్లక్షణాయాస్తు న సమ్బన్ధనిబన్ధనత్వం, నాపి సాదృశ్య నిబన్ధనత్వం, వాచ్యైకదేశస్యైవ త్యాగస్తత్ర, న తు సర్వస్య వాచ్యస్య। తేన వాచ్యసమ్బన్ధినః వాచ్యసదృశస్య వా అన్యస్య భానం నాస్తి, కిన్తు అవశిష్టవాచ్యభాగస్యైవ, యథా సోయం దేవదత్త ఇత్యత్ర వాచ్యైకదేశస్యైవ శుద్ధదేవదత్తస్య భానమ్। తస్మాదత్ర నిర్వికల్పకచైతన్యే జహదజహల్లక్షణోపపన్నైవ। కిన్తు ప్రకారాన్తరేణాత్ర లక్షణానుపపత్తిశ్శఙ్కితా। తథాహి; లక్షణా లక్ష్యే ప్రవర్తతే, లక్ష్యం చ లక్ష్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నమ్। యథా గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గఙ్గాపదస్య తీరే లక్షణేతి। తీరం లక్ష్యమ్, లక్ష్యతావచ్ఛేదకం తీరత్వం, తదవచ్ఛిన్నం తీరం లక్ష్యమిత్యుపపద్యతే। లక్ష్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నే తీరే లక్షణా ప్రకృతే తు నైవమ్। తదాది పదలక్ష్యస్య చైతన్యస్య లక్ష్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛిన్నత్వాభావాత్। నహి నిర్ధర్మకే చైతన్యే చైతన్యత్వాది రూపః కశ్చిద్ధర్మోఽవచ్ఛేదకీ భవితుమర్హతి। అతో న లక్ష్యతావచ్ఛేదకాభావ వతః చైతన్యస్య లక్ష్యత్వా సమ్భవాత్తదాదిపదానాం చైతన్యే లక్షణానోపపద్యత ఇతి శఙ్కతే। న లక్ష్యతావచ్ఛేదకమన్తరేణ లక్షణానుపపత్తిరితి। లక్ష్యతావచ్ఛేదకమన్తరేణ వినా లక్ష్యతావ చ్ఛేదకస్యాభావాదిత్యర్థః। లక్షణాయా అనుపపత్తిరితి న చ వాచ్యమ్, సమాధత్తే ప్రకృతేతి, అయం భావః। యత్రార్థే ఘటాదౌ శక్తిః ప్రవర్తతే స శక్యార్థః, యత్ర తు లక్షణా సలక్ష్యార్థ ఇతి శక్తిలక్షణా ప్రవృత్త్యనన్తర మేవ ఘటాది పదార్థస్య శక్యత్వ లక్ష్యత్వవ్యవహారః న తు తతః ప్రాక్। తేన శక్తిర్లక్షణా వా ప్రకృతవాక్యార్థానుకూలే పదార్థమాత్రే ప్రవృత్య తం పదార్థముపస్థాపయతీతి తదుపస్థితిరేవ శక్తిలక్షణా సాధ్యా। తథాచ; ప్రకృతే తదాదిపదలక్షణా నిర్వికల్పక వాక్యార్థానుకూలం చైతన్యం పదార్థముపస్థాపయత్యేవ, పదార్థమాత్రే లక్షణాయాః ప్రవృత్తేరనివార్యత్వాత్। పశ్చాల్లక్షణయోప స్థాపితే చైతన్యే లక్ష్యతావచ్ఛేదకమస్తు వా మా వా న తావతా లక్షణాయాః కోపి ప్రతిబన్ధః। న చైవం లక్షణాప్రవృత్త్యనన్తరం చైతన్యే బలాదపి లక్ష్యతావచ్ఛేదకం ప్రసజ్యత ఏవేతి నిర్వికల్పకత్వ హానిరితి వాచ్యమ్, శక్తిర్లక్షణా వా

పదార్థమాత్రమేవోపస్థాపయతి, న తూపస్థాపితే పదార్థే యం కిఞ్చిద్ధర్మమాసంజయితుం క్షమతే, కుతః? పదార్థోపస్థాపనమాత్రేణైవ శక్తిలక్షణయో శ్చరితార్థత్వేన ధర్మాసఞ్జనాదావ సమర్థత్వాత్। అము మేవార్థమభిప్రేత్యాహ పదార్థోపస్థితేరేవేతి। ఏవకారాన్న పదార్థే ధర్మాసఞ్జనం సాధ్యత ఇతి ఫలతి। తస్మాల్లక్షణయోప స్థాపితే చైతన్యే లక్ష్యతావచ్ఛేదకాభావేపి లక్షణాయాః పూర్వమేవ ప్రవృత్తత్వాన్న ప్రవృత్త్యనుపపత్తిరితి సంక్షేపః।

నన్వేవమప్యఖణ్డం బ్రహ్మవాక్యార్థో మహావాక్యే న లక్ష్యత ఇతి చేన్నైవమ్। వికల్పతదభా వాభ్యా మసంస్పృష్టాత్మవస్తుని వికల్పితత్వ లక్ష్యత్వ సమ్బన్ధాద్యాస్తు కల్పితా ఇతి లక్ష్యత్వస్యాపి చైతన్యకల్పితత్వేన హేతునా కల్పితేన లక్ష్యత్వేన చైతన్యస్య స్వతస్సిద్ధస్య న సధర్మత్వమ్। కల్పితగన్ధర్వనగరేణ యథా గగనస్య న సనగరత్వ మితి। అథ స్వవ్యాఖ్యేయస్య గ్రన్థస్యానర్థక్యం శఙ్కతే నను తర్హీతి।

మూలమ్:- నను తర్హి వేదాన్తవాక్యేభ్య ఏవ పదార్థోపస్థితౌ వాక్యార్థబోధే చ సతి తస్య స్వత ఏవ ప్రామాణ్యాత్తేనాజ్ఞానతత్కార్య నివృత్త్యుపపత్తౌ కిం విచారేణేతి చేత్సత్యమ్

వ్యాఖ్యా:- స్మృతిపురాణాద్యుక్తస్యార్థస్య ప్రామాణ్యం వేదమూలమ్। వేదాస్తు స్వత ఏవ ప్రమాణభూతాః అపౌరుషేయత్వాదతో వేదాన్తార్థం ప్రమాణీకర్తుమయం గ్రన్థ ఇతి న వాచ్యమ్ అస్యైవ గ్రన్థస్య ప్రామాణ్యాయ వేదాన్తానా ముదాహరణీయత్వాదిత్యభిప్రేత్యాహ–తస్య స్వత ఏవ ప్రామాణ్యా దితి। తస్య వేదాన్తవాక్యార్థస్యేత్యర్థః విచారేణ ప్రకృత దశశ్లోక్యాదిరూపేణేత్యర్థః అనర్థక్యమభ్యుపగమ్య సమాధత్తే సత్య మిత్యాదినా –

మూలమ్:- వేదాన్తా యద్యపి స్వతః ప్రామాణ్యా న్నిర్వికల్పకమాత్మసాక్షాత్కారం జనయన్తి తథాపి తస్య మన్దబుద్ధీనాం వాదివిప్రతిపత్తిజ సంశయప్రతిబన్ధేనాజ్ఞాననాశకత్వాసామర్థ్యాత్। విచారేణ తు సంశయనివృత్తౌ నిరపవాద మజ్ఞానవివృత్తిరితి సంశయబీజభూతవాదివిప్రతిపత్తి నిరాకరణార్థం విచార ఆరభ్యతే। తత్ర త్వమ్పదార్థే వాదివిప్రతిపత్తయః ప్రథమం ప్రదర్శ్యన్తే। తత్పదార్థస్య శాస్త్రతాత్పర్యవిషయతయాభ్యర్హితత్వేపి త్వమ్పదార్థస్య మోక్షఫలభాగితయా తతోప్యభ్యర్హితత్వాత్। తత్ర దేహాకారేణ పరిణతాని చత్వారి భూతాన్యేవ త్వం పదార్థ ఇతి చార్వాకాః।

వ్యాఖ్యా:- ప్రాజ్ఞదృష్ట్యా ఆనర్థక్యేపి మన్దదృష్ట్యా సార్థక్యమస్యాస్తీత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ వాదీతి। మన్దా అల్పజ్ఞాః యుక్తాయుక్తవిచారణాక్షమాః ముముక్షవోఽధికారిణః ఇమేహి బహూనాం వాదినాం బౌద్ధాదీనాం మతాని, ఔపనిషదమిదం మతం చ శ్రుత్యైకతమం మతం నిర్ణేతు మశక్తాస్సన్తో జీవేశ్వరైక్యాదౌ సంశయం ప్రతిపద్యన్తే। సతి చ తస్మిన్ సంశయరూప ప్రతిబన్ధే శ్రుతమపి జీవేశ్వరైక్యం తదజ్ఞానం నాశయితుం న క్షమతే, తత్ర నిశ్చయాభావాదిత్యర్థః నిరపవాదం నిర్బాధం నిస్సన్దేహం వా అజ్ఞాననివృత్తిర్భవతీతి శేషః। వివిధా విప్రతిపత్తయో జ్ఞానాని విప్రతిపత్తయః వివాదా ఇతి యావత్। అభ్యర్హితత్వాదితి। అభ్యర్హితం పూర్వమితి

న్యాయేనాభ్యర్హితస్య పూర్వం విచారణీయత్వాదితి భావః। స్థూలోఽహం బ్రాహ్మణోఽహం శ్యామోఽహం దేవదత్తోఽహం జాతోఽయం మృతోఽయం బాలోఽయం వృద్ధోఽహం ఇత్యాది సార్వజనీనత్వాదజ్ఞానాం సర్వేషామపి దేహే ఏవ జీవబుద్ధిరితి ప్రథమం తదుపయోగి చార్వాకమతమాహ-దేహాకారేతి। యథా మృదః ఘటాకార పరిణామః తథా భూతానాం మిలితానాం చతుర్ణాం దేహాకారేణ పరిణామః ఉపలభ్యతే హి। దేహే భౌమాంశో మాంసాదిః జలాంశస్స్వేదాదిః తేజోంశశ్చక్షురాదిర్వాతాంశః ప్రాణాదిశ్చేతి దేహో భౌతిక ఏవ। న చ భూతేషు చైతన్యాభావాద్దేహే చైతన్య సత్త్వాత్కథం దేహస్య భౌతికత్వమితి వాచ్యమ్। పూగతామ్బూలీదళసుధాసు ప్రత్యేకమసిద్ధస్య రాగస్య మిళితాస్వపూర్వం జాయమానత్వా త్ప్రకృతేపి భూతేషు ప్రత్యేకం చైతన్యాభావేపి మిళితేషు తేషు చైతన్యం జాయత ఇత్యభ్యుపగమాత్ అస్య చైతన్యస్య దేహ మను జన్మవినాశౌ భవతః, దేహాదనన్యత్వాత్తస్యేతి చార్వాకా వదన్తీతి శేషః।ఆకాశస్యావరణాభావరూపత్వేన భూతత్వాభావాచ్చత్వారీత్యుక్తమ్।త్వమ్పదార్థో జీవః। అథేన్ద్రియాత్మవాదిమతమాహ। చక్షురాదీనీతి।

మూలమ్:- చక్షురాదీని ప్రత్యేకమిత్యపరే। మిళితానీత్యన్యే। మన ఇత్యేకే। ప్రాణ ఇత్యేకే।

వ్యాఖ్యా:- అమీషామియముపపత్తిః। తథాహి; దేహో న జీవః, సత్యపి మృతే దేహే చైతన్య వ్యవహారస్యాభావాత్ అహమిదం పశ్యామి శృణోమీత్యేవం దర్శనశ్రవణాది వ్యవహారా చ్చక్షురాదీన్ద్రియస్యైవ జీవత్వం, ప్రతిదేహమిన్ద్రియాణాం నానాత్వాజ్జీవా అపి నానైవ। ఘటాదికం యత్పశ్యతి తచ్చక్షురేకో జీవః, శబ్దాదికం యచ్ఛృణోతి త చ్ఛ్రోత్రమన్యో జీవః, ఏవం బహవో జీవా దేహే ఏకస్మిన్ సన్తీతి। తత్రైవ మతాన్తరమాహ మిళితానీతి। ఏషామియముపపత్తిః।యది చక్షురాదీన్ద్రి యాణి ప్రత్యేకం జీవాః స్యుస్తర్హి యోహం ఘటమద్రాక్షం సోహమిదానీం స్పృశామీతి చక్షురనుభూతస్య ఘటస్యానుసన్ధానం త్వగిన్ద్రియస్య న స్యాదుభయోర్భేదాత్। అన్యథా దేవదత్తానుభూతస్య మైత్రేణానుసన్ధానాపత్తేశ్చ। తస్మాన్మిళితానామేవేన్ద్రియాణాం జీవత్వమితి। మతాన్తరమాహ మన ఇతి। అత్రేయముపపత్తిః, యదీన్ద్రియాణి జీవాస్స్యుస్తర్హి శబ్దస్పర్శాది విషయసన్నిధానే యుగపత్సర్వేన్ద్రియాణాం సర్వవిషయజ్ఞానం స్యాత్, నైవం దృశ్యతే। కుతః ? యదా శ్రోత్రం శబ్దం శృణోతి తదా చక్షూరూపం నైవ గృహ్ణాతి తస్మాన్మన ఏవ జీవః। తచ్చ మనః యదా యేనేన్ద్రియేణ సంయుజ్యతే తదా తదిన్ద్రియవిషయ శబ్దస్పర్శాదిజ్ఞానం సంభవతి। అత ఏవ మనో యదా చక్షురిన్ద్రియేణ సంయుక్తం సత్ శోభనాం నారీం పశ్యతి తదా శ్రోత్రం శబ్దం నైవ గృహ్ణాతి। తదానీం శ్రోత్రస్య మనస్సంయోగాభావాదితి మన ఆత్మవాదినః । మతాన్తర మాహ ప్రాణ ఇతి। ఇయ మమీషాముపపత్తిః; యది మనోజీవస్స్యాత్తర్హి ప్రాణేషూత్క్రాన్తేష్వపి దేహో మనసా జీవేత్, నైవం దృశ్యతే, అతః ప్రాణ ఏవ జీవః, లోకే చ ప్రాణే సతి జీవతీతి వ్యవహారః। అసతి తస్మిన్ మృత ఇతి వ్యవహారశ్చ సార్వజనీనః। కిఞ్చ యదా యోగాదినా ప్రాణవృత్తేర్నిరోధః తదా మన ఆదీనాం నిర్వ్యాపారతైవ। సుషుప్తావపి మన ఆద్యభావేపి ప్రాణస్యైకస్య సత్త్వాద్దేహస్య మృతత్వ వ్యవహారో న। 'యముత్క్రామన్తం

ప్రాణమనూత్క్రామన్తీ' త్యుత్క్రాన్తి శ్రుత్యా చ ప్రాణస్యైవ మన ఆదీశ్వరత్వేన జీవత్వమితి।

మూలమ్:- క్షణికం విజ్ఞానమితి సౌగతాః। శూన్యమితి మాధ్యమికాః। దేహేన్ద్రియాతిరిక్తో దేహపరిమాణ ఇతి దిగమ్బరాః। కర్తా భోక్తా జడో విభురితి వైశేషిక తార్కిక ప్రాభాకరాః। జడో బోధాత్మక ఇతి భాట్టాః -

వ్యాఖ్యా:-అథ సౌగతమతమాహ క్షణికమితి।ఇయమమీషాముపపత్తిః,యది ప్రాణోజీవఃస్యాత్తర్హి సుషుప్తావపి విషయానుభవః స్యాత్, నైవం దృశ్యతే, కుతః? ప్రాణస్య జడత్వాత్। అతో విజ్ఞానమేవ జీవః। తచ్చ క్షణికమ్। క్షణాన్తరే జాయతే నశ్యతి చేతి క్షణికమితి। మతాన్తరమాహ శూన్యమితి। యది క్షణికవిజ్ఞానం జీవస్స్యాత్ తర్హి ప్రతిదినమనన్తకోటయో జీవాః స్యుః। ఇదం చ విజ్ఞానం సుషుప్తౌ నాస్తి, కిన్తు శూన్యమేవ। ఇదమేవ శూన్యం జాగ్రత్స్వప్నయోరప్యస్తి, సర్వస్యదేహేన్ద్రియాది రూపస్య జగతశ్శశశృఙ్గతుల్యత్వేనాత్యన్తా సత్త్వాచ్ఛూన్యస్యైవ సర్వ జగన్నిషేధావధిత్వాచ్ఛూన్యమేవ జీవ ఇతి మాధ్యమికాః। మతాన్తరమాహ, దేహేన్ద్రియేతి। ఇయమత్రోపపత్తిః, యదిదం జగదసత్స్యాత్తర్హి శశశృఙ్గవన్నోపలభ్యేత; అతస్సదేవేదమ్। తతశ్చ శూన్యమేవాసిద్ధమ్, సర్వదాపి జగతస్సత్త్వాత్। న చ ప్రళయే నాస్తీతి వాచ్యమ్, తదాపి సూక్ష్మరూపేణ సత్త్వాభ్యుపగమాత్। అన్యథా కృతహాన్యకృతాభ్యాగమప్రసఙ్గాత్ సర్వముక్తిప్రసఙ్గా చ్చ। సుషుప్తావపి దేహేన్ద్రియాదికం సర్వమస్త్యేవ, కిన్త్వజ్ఞానేన జీవస్య ప్రతిబన్ధాన్న తదా విషయానుభవః, అతో న శూన్యం జీవః। కిన్తు దేహేన్ద్రియమనః ప్రాణేభ్యోఽన్య ఏవ సః। స చ కృత్స్నదేహవ్యాపిత్వాద్దేహపరిమాణ ఏవ। అన్యథా అణుత్వే పాదే మే వేదనా శిరసి మే దుఃఖమితి ప్రతీతిరేకదా న స్యాత్ ఇతి చైతన్యస్య మధ్యమపరిమాణత్వవాదినో దిగమ్బరా వదన్తి। అథ వైశేషికాది మతాన్తరమాహ కర్తేతి। ఇయమత్రోపపత్తిః, యద్యాత్మాదేహపరిమాణస్స్యా త్తర్హి అస్య జీవస్య స్వకృతసుకృతదుష్కృతవశాచ్ఛరీరాన్తరప్రాప్తి రవర్జనీయా। తతశ్చ యది మనుష్యస్య దుష్కృతవశాత్కీటజన్మ ప్రాప్తిస్తర్హి మనుష్యదేహపరిమాణస్య జీవస్యాస్య కీటదేహ ప్రవేశో న సఙ్గచ్ఛేత తస్మాద్విభుర్వ్యాపక ఏవ జీవో, న తు పరిచ్ఛిన్నః। కిఞ్చాయమాత్మా జ్ఞానగుణకః, న తు జ్ఞానస్వరూపః। తస్మాజ్జడ ఏవ। అస్య కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ స్వాభావికమేవ। అన్యథా యాగానామానర్థక్యాదితి వైశేషికాదయస్త్రయోప్యేకగ్రీవం బ్రువన్తి। అథ భాట్టమతమాహ-జడబోధేతి। యద్యాత్మా జడస్స్యాత్తర్హి ఘటవదచేతన ఏవ స్యాత్తస్మా జ్జడబోధోభయాత్మక ఏవ జీవః; జ్ఞానాశ్రయత్వం జ్ఞానస్వరూపత్వం చేత్యుభయం జీవే ఇతి భావః। మతాన్తరమాహ భోక్తైవేతి।

మూలమ్:- భోక్తైవ కేవలం బోధాత్మక ఇతి సాఙ్ఖ్యాః, పాతఞ్జలాశ్చ। అవిద్యయా కర్తృత్వాదిభాక్ పరమార్థతః నిర్ధర్మకః పరమానన్దబోధ ఏవేత్యౌపనిషదాః।

వ్యాఖ్యా:- పరస్పరవిరుద్ధయోర్జాడ్యచైతన్యయోరేకత్రవస్తుని సమావేశస్య స్వప్నేప్యసమ్భావనీయ త్వాత్ జ్ఞానస్వరూప ఏవాత్మా, కిన్తు కర్మఫలభోక్తా సః; భోక్త్రభావే భోగాభావాద్భోగాభావే

కర్మాభావాత్, కర్మాభావే వేదాభావాచ్చ। యే ఆత్మానమభోక్తారం వదన్తి తే పాషణ్డా ఏవ, వేదబాధ్యత్వాత్। కర్మకర్తృత్వం శరీరేన్ద్రియాదినిష్ఠమ్ భోక్తృత్వమాత్రమేవాత్మనిష్ఠ మిత్యమీషా మాశయః। భోగస్య చేతనగామిత్వౌచిత్యాదితి గూఢాభిసన్ధిస్తేషామితి సాఙ్ఖ్యాః దేవహూతిసుతా దన్యః కశ్చన కపిలోఽస్తి। తేన ప్రణీతం శాస్త్రం సాఙ్ఖ్యమ్। తత్రాభిమానినస్సాఙ్ఖ్యాః పాతఞ్జలా యోగినః। ఏతన్మతద్వయమాత్మనో భోక్తృత్వం జ్ఞానరూపత్వం చ ప్రతిపాదయన్తి। అథ సిద్ధాన్త మాహ–అవిద్యయేతి। ఆత్మన్యవిద్యయా కర్తృత్వ భోక్తృత్వ సత్త్వాన్నవిధిశాస్త్రవిరోధః వస్తుతః అకర్త్రభోక్తృపరమానన్దబోధరూపత్వాత్ న మతాన్తర సాఙ్కర్యప్రసఙ్గః। ఉపనిషదధీయతే విదన్తి వా ఔపనిషదాః।

మూలమ్:– ఏవం సామాన్యతోహంప్రత్యయసిద్ధే చిదాత్మని వాదివిప్రతిపత్తిభిః సన్దిగ్ధేఽహంప్రత్యయస్యాలమ్బనవిశేష నిర్ణయాయాహ భగవానాచార్యః।

శ్లో॥ న భూమిర్న తోయం న తేజో న వాయు–
ర్న ఖం నేన్ద్రియం వా న తేషాం సమూహః।
అనైకాన్తికత్వాత్సుషుప్త్యేకసిద్ధ
స్తదేకోఽవశిష్టః శివః కేవలోఽహమ్॥ 1

అస్యార్థః। అహమహంప్రత్యయావలమ్బనమ్। ఏకోఽద్వితీయః। అవశిష్టః సర్వద్వైత బాధేప్యబాధితః। శివః పరమానన్దబోధరూపః।

వ్యాఖ్యా:– నను కిమేవం విప్రతిపత్తిభిర్జీవ ఏవ నాస్తీత్యుక్తౌ సర్వవిరోధక్షయాదిత్యత ఆహ – అహం ప్రత్యయసిద్ధ ఇతి। అహమితి ప్రత్యయస్తావత్సార్వజనీనః। తేన చ ప్రత్యయేన జీవస్య సిద్ధత్వాన్నాపలాపశ్శఙ్క్య ఇతి భావః। నను తర్హి సిద్ధే వస్తుని కో విచారః, విచారస్య సాధ్య సాధకత్వాదత ఆహ సామాన్యత స్సిద్ధేతి। అహం ప్రత్యయాన్యథానుపపత్త్యా సామాన్యాకారేణ జీవస్తావత్సిద్ధ ఏవ। తద్విశేష నిర్ణయార్థస్తు విచార ఆవశ్యకః। నహ్యహంప్రత్యయమాత్రేణదర్శిత వాదివిప్రతిపత్తినిరాకరణపూర్వక మౌపనిషదం జీవస్య స్వరూపం సేద్ధుమర్హతీతి భావః। ఆలమ్బనం జీవః తద్విశేషః యాథార్థ్యమ్ తన్నిరూపణాయేత్యర్థః ఇత్యవతారికా కేవలోహమితి। నను తత్త్వమసీత్యాదావివాహం బ్రహ్మేత్యాదావపి అహం పద లక్ష్యార్థస్య చైతన్యత్వేన కేవలపదస్య చ చైతన్యవాచిత్వేనైకార్థవాచకత్వాత్కేవలాహం పదయోఃపునరుక్తిః। అఖణ్డార్థస్తు నాత్ర స్వీకరణీయః। న భూమిరితి శ్లోకస్య నిర్వికల్పక వాక్యార్థబోధజనకత్వానభ్యుపగమాత్। అభ్యుపగమే తు సర్వస్య శ్లోకస్య చైతన్యమేవార్థః స్యాత్। న తావతా జీవస్వరూప విచార శ్చికీర్షిత స్సిధ్యతి। అథ యద్యహం పదస్య వాచ్యార్థస్సవృత్త్యన్తఃకరణం స్వీక్రియతే, తర్హి తస్య కేవలత్వాసమ్భవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ అహంప్రత్యయాలమ్బనమితి। యః కేవల స్స ఏవాహం ప్రత్యయస్యాలమ్బన భూతః, యద్వా యోహంప్రత్యయ స్యాలమ్బనం స కేవల ఏవేత్యర్థః। నను కేవలస్య మహావాక్యేఽహంప్రత్యయాలమ్బనత్వమస్తు నామ। అహం పశ్యామీత్యాది

లోకవ్యవహారే అహంప్రత్యయాలమ్బనమహఙ్కారస్యైవేతి కృత్వా కథమవిశేషేణాహం ప్రత్యయాలమ్బనత్వం కేవలస్య వదత్యాచార్య ఇతి చేదుచ్యతే। యుష్మత్పదస్య పురోవర్తిన్యనాత్మ వస్తుని శక్తిః అస్మత్పదస్యతు ఆత్మన్యేవ। ప్రతిపాదితం చైతత్ యుష్మదస్మత్ప్రత్యయ గోచరయో రాత్మానాత్మనోరిత్యధ్యాస వర్ణనావసరే భాష్యే ఆచార్యైరేవ। తస్మాదహఙ్కారాదీనా మనాత్మనాం యుష్మత్ప్రత్యయాలమ్బనతైవ, కేవలాత్మైవాస్మత్ప్రత్యయగోచర ఇత్యవివాదమ్। అహం పశ్యామీతి వ్యవహారస్త్వాత్మాహఙ్కారయోరధ్యాసవశాదుపపద్యతే। అధ్యాసపూర్వకత్వాత్సర్వవ్యవహారస్య। కథం తస్యాత్మనః కేవలత్వమత ఆహ–ఏక ఇతి। తదర్థమాహ అద్వితీయ ఇతి 'ఏక మేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి' (ఛాం–6.2.1) శ్రుతే స్సజాతీయ విజాతీయ స్వగతభేదశూన్య ఇత్యర్థః। ఇదం చ 'వృక్షస్య స్వగతో భేదః పత్రపుష్పఫలాదిభిః। వృక్షాన్తరాత్సజాతీయో విజాతీయః శిలాదితః' ఇతి వ్యతిరేక దృష్టాన్తప్రదర్శనపూర్వకం పఞ్చదశ్యాం ప్రతిపాదితమేవ। నను కుతోస్యాద్వితీయతా, జగతో ద్వితీయస్య సత్త్వాదత ఆహ–అవశిష్ట ఇతి। తదర్థమాహ సర్వేతి। తత్త్వవిచారేణ సర్వస్మిన్ ద్వైతే బాధితే సతి బాధావధిత్వేనాయమాత్మావశిష్యత ఇత్యవశిష్టోయ మిత్యర్థః। యథా వ్యవహారేప్యబాధితాయా శ్శుక్తేః కల్పితేనాత ఏవ బాధ్యేన రజతేన న సద్వితీయతా తథా అవిద్యాకల్పితేన తత్త్వజ్ఞానబాధ్యేన జగతాఽఽత్మన స్సద్వితీయతా నాస్తి। ఏతేన ద్వైత బాధానన్తర మాత్మన ఏకత్వమస్తు నామ ద్వైత సమయే నేతి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా। నను ద్వైతబాధఏవ తావదసిద్ధః। తత్త్వవిదామపి ద్వైతోపలమ్భాదితి చేన్నైవమ్।ద్వైత బాధోనామ న ద్వైతాదర్శనమ్। కిన్తు విచారేణ ద్వైతస్య మిథ్యాత్వానుసన్ధానమేవ। ద్వైతానుపలమ్భస్తు సుషుప్తిస్మృతిమూర్ఛాద్య పరమార్థదశాయామేవేతి బోధ్యమ్। యద్వా పరమార్థదశాయాం సర్వద్వైతబాధేప్యాత్మనః అబాధితత్వాదవశిష్టత్వమితి వ్యాఖ్యేయమ్। నన్వాత్మాపి బాధిత ఏవ, సుషుప్తి మృత్యాదిష్వహం ప్రత్యయాభావాదిత్యత ఆహ–శివః పరమానన్దబోధరూప ఇతి। ద్వైతస్యాభావాదాత్మబాధకస్యాన్యస్య వస్తునోఽసమ్భవాత్ అసాక్షికాత్మ బాధో నాఙ్గీకర్తవ్యః। అహఙ్కారాభావాత్త్వహం ప్రత్యయాభావః। న చాహంప్రత్యయాభావ మాత్రేణాత్మనో నాస్తితా; నిర్వికల్పక సమాధావహం ప్రత్యయా భావేప్యాత్మనోఽనుభవరూపస్య సత్త్వాత్, సచానుభవరూప ఆత్మాతీవప్రేమాస్పదత్వేన విద్వద్భిర్యోగిభిశ్చాకాఙ్క్ష్యతేముహుర్ముహురితి కృత్వాస్య పరమానన్దతా। నను శివశబ్దస్య మఙ్గళార్థకత్వాత్కథంత్వయార్థాన్తర ముక్తమిత్యత ఆహ–తస్యైవేతి।

మూలమ్:– తస్యైవ మఙ్గళరూపత్వాత్। కేవలో నిర్ధర్మకః। తేనాద్వితీయ స్సర్వప్రమాణాబాధ్యః పరమానన్దబోధ ఏవాహంప్రత్యయాలమ్బనమిత్యౌపనిషదపక్ష ఏవ శ్రేయానిత్యర్థః। ఏత దుపపాదనాయేతరవాదిమతాని నిరాకరిష్యన్ ప్రథమం దేహాత్మవాదం నిరాకరోతి న భూమిర్న తోయం న తేజో న వాయుర్న ఖమితి।

వ్యాఖ్యా:– బాధితత్వాన్మిథ్యాత్వాజ్జడత్వాద్దుఃఖాద్యాశ్రయత్వాచ్చ ద్వైతమేవామఙ్గళమ్, ఆత్మాతు పరమానన్దబోధరూపత్వాత్పరమ్మఙ్గళమితిభావః। నిర్ధర్మక ఇతి। ఔపాధికధర్మశూన్య ఇత్యర్థః। సచ్చిదానన్దాస్తు బ్రహ్మణ స్స్వరూపభూతా ఏవేతి నైషాం ధర్మత్వమితి న తైరాత్మన స్సధర్మతేతి

బోధ్యమ్। తేనేతి; కేవలస్యైవాహం ప్రత్యయాలమ్బనత్వేనేత్యర్థః। సర్వప్రమాణాబాధ్య ఇతి; దేహాత్మవాద్యాదిమతసిద్ధః దేహాదిరూప ఆత్మాతు వేదాది ప్రమాణైః బాధ్యత ఇతి భావః। ఇత్యర్థ ఇతి। సిద్ధ ఇతి శేషః। ఏకోవశిష్టః శివః కేవలోహమితివాక్యాదితి భావః। ఏతదుపపాదనా యేతి। ఏతదౌపనిషదం మతం సయుక్తికం సప్రమాణం చ స్థాపయితు మిత్యర్థః। భోశ్చార్వాకాః భవన్మతే దేహ ఏవ తావదసిద్ధః, కుతః పునస్తస్య జీవత్వమ్। తథాహి; మిళితభూతపరిణామో దేహ ఇతి హి భవతాం రాద్ధాన్తః। తత్ర భూతానాం మేళనమేవ న సిద్ధ్యతి। సంఘాతో నోపపద్యత ఏవ; కుతః? పత్రాణాం మేళనే యథా పుస్తకరూపస్యావయవిన ఉత్పత్తిస్తథా భూతానామ్మేళనేన కస్య చిదవయవిన ఉత్పత్తిః స్యాత్। స చావయవీ దేహస్యోపాదానం స్యాత్। భవన్మతే త్వవయవాతిరిక్తస్యావయవినోనఙ్గీకారాన్న భూతానాం మేళనమ్। అథాపి యది సఙ్ఘాతసిద్ధ్యర్థమవయవీ స్వీక్రియతే భవద్భిస్తథాత్వే తస్యావయవినః న భూతచతుష్టయేఽన్తర్భావః। ఏకైకస్మిన్ భూతే తస్యావయవినోఽసత్త్వాత్। అతస్తస్య పృథక్త్వమభ్యుపేయమ్ స్యాత్। భవన్తో హి చత్వారి భూతాన్యేవ చత్వారి తత్త్వాని నత్వతిరిక్తం తత్త్వమితి వదన్తి। ఇదానీం తు యుష్మాభిః పఞ్చమం తత్త్వం భూతచతుష్టయసఙ్ఘాతరూప మవయవిస్థానీయ మవశ్యం స్వీకర్తవ్యమితి హేతో స్స్వస్వీకృతతత్త్వచతుష్టయవాదప్రతిజ్ఞాభఙ్గః। తస్మాదవయవీ న స్వీకర్తవ్యో భవద్భిః । అపి చ తత్త్వానాం పరస్పరమేళనస్య సంయోగాది సమ్బన్ధపూర్వకత్వాత్ భవద్భిస్సంయోగాది సమ్బన్ధస్యానఙ్గీకృతత్వాద్భూతానాం మేళనమపి సర్వథా నైవ ఘటతే। కిఞ్చ కార్యస్య కర్త్రధీనత్వాన్మేళనరూపం కార్యం ప్రతి కస్యచిన్మేళకస్య వస్తునస్స్వీకరణ మావశ్యకమ్। యది తద్వస్తు భవద్భిర్నస్వీక్రియతే తర్హి యుష్మాకమపి సేశ్వరతైవ స్యాత్। ఈశ్వరస్యైవ తత్త్వమేళకత్వాత్। భాగవతమతేపి తత్త్వానాం మహదాదీనాం చతుర్వింశతి సఙ్ఖ్యాకానాం మేళనస్యేశ్వరేణైవ కృతత్వాభ్యుపగమాత్। యూయం హి నిరీశ్వరవాదినః తస్మాన్మేళనాఙ్గీకారే యుష్మాకం మతస్య సమూలోచ్ఛేదః। మేళకానఙ్గీకారే తు మేళనస్యైవాసిద్ధిః । తస్మాద్దేహ ఏవ న సిధ్యతి। నను తర్హి మాస్తు సఙ్ఘాతో భూమ్యాదీనాం, ప్రత్యేకం దేహాకారేణ పరిమాణ ఇత్యభ్యుపేయతే। తతశ్చ భౌమం శరీర మస్మదాదీనాం, జలీయన్తు మత్స్యాది శరీరం, తైజసన్తు నక్షత్రాది, వాయవీయం తు వాయుమణ్డలే ఇతి చేన్మైవమిత్యాచార్యః న భూమిరిత్యాదినా

మూలమ్:- అత్రాహమితి సర్వత్ర ప్రత్యేకం నఞా సమ్బధ్యతే। యా భూమిః సోహం న భవామి యోహం సా భూమిర్న భవతి ఇతి చ పరస్పరతాదాత్మ్యాభావో ద్రష్టవ్యః। యద్యపి వాదినా ప్రత్యేకం భూమ్యాదేరాత్మత్వం నాభ్యుపేయతే సఙ్ఘాతస్యైవ తదభ్యుపగమాత్తథాపి తన్మతేఽవయవ్యనఙ్గీకారాత్ పఞ్చమతత్త్వాభ్యుపగమప్రసఙ్గేన చ సంయోగాది సమ్బన్ధానభ్యుపగ మాత్సంహన్తురభావాచ్చ సఙ్ఘాతో నోపపద్యత ఇత్యభిప్రేత్య ప్రత్యేకభూత నిరాకరణేన భౌతికదేహాత్మ వాదో నిరాకృతః।

వ్యాఖ్యా:- నను న వాదిభి ర్భూమ్యాది భూతాని జీవ ఇత్యుక్తమ్ కిన్తు తత్పరిణామో దేహ ఏవేతి కృత్వా కథం భూమ్యాది జీవత్వ నిరాకరణేన భౌతికదేహాత్మవాదో నిరాకృత ఇత్యత

ఆహ- ప్రత్యేక భూతనిరాకరణేన భౌతికదేహాత్మవాదో నిరాకృత ఇతి। యద్ధర్మక ముపాదానం కార్యమపి తద్ధర్మకమేవ భవితుమర్హతి మృద్ఘటవదితి న్యాయేన భూమ్యాదిషు దేహోపాదానేషు జీవత్వాభావే కథం తత్కార్యేషు దేహాదిషు జీవత్వం స్యాదితి భావః। ననూపాదానే మృత్పిణ్డేఽవిద్యమానస్యావకాశాఖ్యస్య ధర్మస్య కార్యే ఘటే ఉపలమ్భాత్ దృష్టాన్తాసిద్ధిరితి చేన్నైవం సిద్ధాన్తే మృత్పిణ్డస్య పఞ్చీకృత పఞ్చభూతకార్యత్వేన తత్రాప్యవకాశ ధర్మకాకాశస్య సత్త్వాద్ఘటేప్యవకాశోపలంభ ఇతి। నను తర్హి ఘటే ఘటత్వధర్మోఽస్తి మృది తు నేతి దృష్టాన్తాసిద్ధిరితి చేన్మైవమ్। కారణాత్కార్యే కార్యత్వప్రయుక్త విశేషధర్మోఽస్త్యేవ। యథా ప్రకృతే భూమ్యాదిష్వవిద్యమానస్య దేహత్వస్య కార్యేదేహే విద్యమానతా కిన్తు కార్యత్వ కారణత్వాన్యతర ప్రయుక్తాః ధర్మాః కార్యే కారణే చ తుల్యమేవ వర్తన్త ఇతి వివక్షితత్వాన్నదోషః। న హి దేహే జీవత్వం కార్యత్వప్రయుక్తవిశేషధర్మః, కిన్తు దేహత్వమేవ। తస్మాచ్చార్వాకాభ్యు పగతో భౌతికో దేహో నాత్మా। నను చార్వాకైరాకాశో భూతత్వేన నాభ్యుపగతః, నాపి తస్య తత్కార్యస్య వా జీవత్వముక్తమితికథమాచార్యైర్న ఖమితి ఖస్యాపి జీవత్వం నిరాకృతమిత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే యద్యపీత్యాదినా-

మూలమ్:- యద్యపి భూత చతుష్టయ తత్త్వవాదినో మతే ఆవరణాభావత్వేనాభిమతస్యస్థిర స్యాసతః ఆకాశస్య దేహానుపాదానత్వమ్, తథాపి సిద్ధాన్తే తస్య భావత్వ దేహోపాదానత్వాద్యఙ్గీకారాత్। తత్రాప్యాత్మత్వప్రసక్త్యా తన్నిరాకృతమ్।

వ్యాఖ్యా:- యద్యపి విచార్యమాణే సతీత్యర్థః। యది చార్వాకమతే సర్వానుభవసిద్ధస్యాకాశస్య న భూతత్వమ్, తర్హి కా గతిరాకాశానుభవస్యేత్యత ఆహ ఆవరణాభావత్వేనేతి। నన్వభావ పదార్థవాదినో నైయాయికా ఏవేతి కథం చార్వాకమతే ఆవరణాభావసిద్ధిరితి చేన్మైవమ్- చార్వాకాదీనాం మతేప్యభావోఽస్త్యేవ, కిన్తు సోఽభావో న పదార్థ ఇతి తేషామాశయః । నైయాయికా స్త్వభావమపి పదార్థమాహురితి అయమావరణాభావః క్వాపి న చలతి అవస్తుత్వా దిత్యాహ స్థిరస్యేతి అచలస్యేత్యర్థః। అభావత్వేనాపదార్థత్వాదేవ నాయం సత్తాశ్రయ ఇత్యాహ అసత ఇతి। దేహానుపాదానత్వమితి యద్యసతోప్యాకాశాద్దేహో జాయేత తర్హి శశశృఙ్గాదప్యసతః కిఞ్చిదస్తు జాయేతేతి భావః। సిద్ధాన్త ఇతి అద్వైతమత ఇత్యర్థః। భావత్వేతి ఆకాశేఽవకాశ ధర్మోపలమ్భాద్ధర్మిణ ఆకాశస్య భావత్వమేవ, నత్వభావత్వమితి భావః। దేహోపాదానత్వేతి; దేహానాం పాఞ్చభౌతికత్వేన దేహే హృదయాదిష్వాకాశకార్యోపలంభేన చేతి భావః। ఆదిశబ్దేన భూతత్వాది గ్రహణమ్। నను యే పఞ్చభూతవాదిన స్సిద్ధాన్తిన స్తైరాకాశో జీవ ఇతి నోచ్యతే, యే తు చతుర్భూతవాదిన శ్చార్వాకాస్తై రాకాశఏవ నాభ్యుపేయతే, కుతస్తస్య జీవత్వమ్। తస్మాత్స్వయమేవాకాశస్య జీవత్వం పరికల్ప్య నిరాకుర్వన్నయమాచార్యః స్వకృత ప్రతిమాభఞ్జక బాలవత్పరిహాసాస్పద ఏవేత్యాశఙ్క్య పక్షాన్తరమాహ అథవేతి।

మూలమ్:-అథవా న వాయురిత్యన్తమేవ దేహాత్మవాదస్య నిరాకరణమ్। న ఖమితి శూన్యవాదస్య; ఖశబ్దస్య శూన్యవాచకత్వాత్। నేన్ద్రియమితి ప్రత్యేకమిన్ద్రియాణామాత్మత్వ నిరాసః। న తేషాం

సమూహ ఇతి మిళితానాం భూతానాం దేహావయవ్యాకారేణ పరిణతానా మిన్ద్రియాణాం చ మిలితానాం నిరాసః। పూర్వం సఙ్ఘాతమనభ్యుపగమ్య ప్రత్యేకం భూతాని నిరాకృతాని అధునా తు సఙ్ఘాతమప్యుపగమ్యాపి నిరాకృతానీతి భేదః। భూత నిరాకరణేన భౌతికయోః ప్రాణమనసోర్నిరాసః। మనోనిరాకరణేన చ మనోవృత్తేః క్షణికవిజ్ఞానస్య దేహాతిరిక్తస్య కర్తృత్వభోక్తృత్వాది విశిష్టస్య చ నిరాసః। సిద్ధాన్తే జ్ఞానేచ్ఛాసుఖాదీనామన్తఃకరణాశ్రయత్వా భ్యుపగమాత్। 'కామసఙ్కల్పాదీన్ప్రకృత్యైతత్సర్వం మన ఏవ' (బృ-1.5.3) ఇతి శ్రుతేః।

వ్యాఖ్యా:- అథవేతి। భౌతికయోరితి। అపఞ్చీకృతపఞ్చభూతసత్త్వాంశకార్యత్వాన్మనఃప్రాణయోర్భౌతికత్వమితి భావః। మనోవృత్తిరితి వృత్తిజ్ఞానమితి శుద్ధజ్ఞానమితి ద్వివిధం జ్ఞానశబ్దవాచ్యమ్ తత్రాయం ఘట ఇత్యాకారకం జన్యం జ్ఞానమన్తఃకరణరూపత్వాద్వృత్తిజ్ఞానమిత్యుచ్యతే। ఇదమేవ క్షణికం, క్షణాన్తరే వృత్త్యన్తరోత్పత్తేః ప్రకృతవృత్తినాశాచ్చ। ఇదమేవ క్షణికవిజ్ఞానం జీవ ఇతి విజ్ఞానవాదినో బౌద్ధాః।యదా మనస ఏవ జీవాత్మత్వ నిరాసః కుతస్తదా తద్వృత్తేరితి మనోనిరాసేన వృత్తినిరాస ఇతి భావః। తథాఽహం కరోమి, అహమద్మి, అహం శృణోమి ఇత్యాదీనామపి మనోవృత్తిరూపత్వాద్యే దేహాతిరిక్తం కర్తారం భోక్తారం చాత్మానం వదన్తి దిగమ్బరవైశేషిక తార్కికాదయస్తే సర్వేపి కర్తృత్వ భోక్తృత్వాదియుక్తం వృత్తివిశిష్టం చాన్తఃకరణమేవాత్మత్వేన మన్యన్త ఇతి కృత్వా మనసః ఆత్మత్వ నిరాసేనైవ దేహాతిరిక్త కర్త్రాదీనామాత్మత్వనిరాసః కృతప్రాయ ఇత్యాహ దేహాతిరిక్తస్యేత్యాది। తత్ర హేతుమాహ జ్ఞానేతి। ఆది పదాత్కర్తృత్వ భోక్తృత్వాది గ్రహణమ్। అన్తఃకరణం మనః। జ్ఞానేచ్ఛాదీనాం మనోవృత్తిరూపత్వే శ్రుతిం ప్రమాణయతి కామేతి। ప్రకృత్య ఉపక్రమ్య నిర్దిశ్యేతి యావత్। కామ స్సఙ్కల్పః శ్రద్ధేతి శ్రుతౌ కామసఙ్కల్పాదీనుపన్యస్య సర్వం మన ఏవేతి నిగమనం కృతమ్। తతశ్చ కామాదయ స్సర్వే మనోవృత్తిరూపా ఏవ। లోకవ్యవహారసిద్ధమాత్మనః కామాద్యాశ్రయత్వం త్వాత్మాన్తః కరణయో రన్యోన్యాధ్యాస ప్రయుక్తమేవేతి భావః। వినాశిత్వాదితి। దేహాదీనాం వినాశిత్వాదనాత్మత్వమిత్యర్థః। 'అవినాశీవా అరేయమాత్మేతి' శ్రుతేరవినాశ్యేవాత్మా వినాశినస్తు దేహేన్ద్రియాదయో నాత్మాన ఇతి భావః। తత్ర దేహస్య వినాశిత్వ మాబాలగోపాలం ప్రత్యక్షమేవేతి న తత్సాధనాయ శాస్త్రయుక్త్యాద్యవసరః; ఇన్ద్రియాదీనాం తద్వినాశస్య పరోక్షత్వాదస్తి తత్ర యుక్త్యాద్యవకాశః। తథాహి; యద్యత్పరిచ్ఛిన్నం తత్సర్వం వినాశ్యేవ, పరిచ్ఛిన్నస్య ఘటాదేర్వినాశ దర్శనాత్। పరిచ్ఛేదశ్చ త్రివిధః। దేశకృతః కాలకృతః వస్తుకృతశ్చేతి। యథా వర్తమాన కాలావచ్ఛిన్నస్య ఘటస్యాతీతకాలేఽ భావాదేతద్దేశ స్థితస్య దేశాన్తరేఽభావాత్ ఘటే పటత్వాభావాచ్చ త్రివిధ పరిచ్ఛేదోస్తి ఘటస్యేతి, ఘటస్తావత్పరిచ్ఛిన్న ఏవేతి వినాశ్యేవాను భూయతే చ పరిచ్ఛిన్నానాం ఘటాదీనాం జన్మ వినాశశ్చ। ఏవమిన్ద్రియాణి పరిచ్ఛిన్నాని, చక్షుర్గోలకే వర్తమానస్య చక్షురిన్ద్రియస్య శ్రవణ వివరేఽసత్త్వాద్దేశతఃపరిచ్ఛేదః। చక్షురిన్ద్రియే శ్రోత్రేన్ద్రియత్వాభావాత్ వస్తుతః పరిచ్ఛేదః। జాగ్రతి కాలే వర్తమానానా మిన్ద్రియాణాం సుషుప్తికాలేఽసత్త్వాత్ కాలతః పరిచ్ఛేదః। న చ సుషుప్తావసతామిన్ద్రియాణాం కథం

పునర్జాగ్రత్యుపలమ్భ ఇతి సుషుప్తావపి సన్త్యేవేతి వాచ్యమ్। సుషుప్తావిన్ద్రియసత్త్వే విషయానుభవ ప్రసఙ్గాత్। జాగ్రతిచేన్ద్రియాణాం పునరుత్పత్త్యఙ్గీకారాత్ తదేవం పరిచ్ఛిన్నత్వా దిన్ద్రియాణి వినాశీని। ఏవం మనోపి దేహస్యాన్తః పుణ్డరీకాకారః కశ్చన హృదయాఖ్యః కోశోస్తి తత్రైవ మనో వర్తత ఇతి దేశాన్తరేఽవర్తనాత్ తస్య చ దేశతః పరిచ్ఛేదః, ఇన్ద్రియాదిభ్యో వస్తుకృతః పరిచ్ఛేదః, సుషుప్తౌ మనసోఽభావాత్కాలకృతః పరిచ్ఛేదః। అతః పరిచ్ఛిన్నం మనోవినాశ్యేవ, ప్రాణశ్చ దేహాన్తర్ముఖనాసికాది వివరే సఞ్చరతి న తు బహిరితి దేశతః పరిచ్ఛేదః, మన ఇన్ద్రియాదిభ్యో వస్తుతః పరిచ్ఛేదః అద్య ప్రాణోస్తి ఇదానీం తస్య నాస్తి ప్రాణ ఇతి ప్రాణాభావ ప్రయుక్తమృతి వ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యా ప్రాణస్యాపి కాలాన్తరాసత్త్వాదస్తి కాలకృతః పరిచ్ఛేదః । నను ప్రాణస్య దేహా దుత్క్రాన్తిమాత్రాదేవ తద్వ్యవహారోపపత్తౌ నాస్తి ప్రాణస్య కాలకృతః పరిచ్ఛేద ఇతి చేన్నైవమ్। తత్త్వవిదః ప్రాణా నోత్క్రామన్తీతి శ్రుత్యా తత్త్వవిత్ప్రాణానా ముత్క్రాన్త్య సమ్భవాత్ ప్రాణానుపలమ్భనేన తత్త్వవిదామపి భరతాదీనాం దేహేషు మృతత్వవ్యవహారస్య తదానీంతనజనాశ్రయత్వాత్। అన్యథా తే భరతాదయ ఇదానీ మప్యుపలభ్యేరన్ తస్మాద్యావత్తత్త్వ జ్ఞానానుత్పత్తి స్తావత్ప్రాణానామనాశోపి। సతి తత్త్వజ్ఞానే విదేహముక్తౌ ప్రాణానాం నాశోవశ్య మభ్యుపేయ ఏవ। ప్రాణస్య భౌతికత్వేనోత్పత్తేః పూర్వకాలే తదసత్త్వం సర్వైరాస్తికైరభ్యుపేయమేవ। అతః ప్రాణోపి కాలపరిచ్ఛేదశాల్యేవ। తదేవం ప్రాణస్యాపి పరిచ్ఛిన్న త్వాద్వినాశిత్వమ్। విజ్ఞానస్య వినాశిత్వం తు క్షణికపదేనైవ సిద్ధమ్। పరిచ్ఛిన్నత్వ న్త్వేతదన్తః కరణవృత్తిరూపస్య జ్ఞానస్యాన్యాన్తః కరణావృత్తిత్వాద్దేశతః పరిచ్ఛేదః। ఏతత్క్షణావచ్ఛిన్నస్య క్షణాన్తరేఽసత్త్వాత్కాలతః పరిచ్ఛేదః। మన ఇన్ద్రియాదిభ్యస్తు వస్తుతః ఇతి బోధ్యమ్। తథా శూన్యమపి పరిచ్ఛిన్నమేవ। శూన్యం నామాభావ ఏవ। న త్వభావాదతిరిక్తః శూన్యమితి కశ్చన పదార్థోఽస్తి। సచాభావః ప్రతియోగి పూర్వకః। తస్మాద్ఘటాభావోపి శూన్యమేవ। అయం హి ఘటాభావో ఘటవద్దేశే నాస్తీతి దేశతః పరిచ్ఛిన్నః। పూర్వక్షణే ఘటాభావవతి భూతలే, ఉత్తరక్షణే ఘటస్థాపనేన ఘటాభావనాశాత్ కాలతః పరిచ్ఛిన్నః। ఘటాదావసత్త్వాత్ వస్తుతః పరిచ్ఛిన్న ఇతి। నను శూన్యం నామ సర్వాభావ ఏవేతి న తస్య పరిచ్ఛిన్నత్వమితి చేన్నైవమ్। వ్యవహారదశాయాం సర్వదా సర్వస్య సత్త్వేన సర్వాభావస్యైవాసిద్ధత్వాత్పరమార్థ దశాయాం బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ సత్త్వేనాభావ మాత్రస్యైవాసత్త్వాత్। అథాపి యది తవ సర్వాభావో వ్యవహారేపీ త్యాగ్రహస్తర్హి తావ త్త్వన్మతస్య త్వద్వాక్యస్య చ సర్వాన్తః పాతిత్వేనాభావాదస్మాభిః కం ప్రతి వక్తవ్యం న కోపీతి జిత ఏవాస్మాభిరితి జానీహి। దేహేన్ద్రియాతిరిక్తశ్చ పరిచ్ఛిన్న ఏవ। తస్య దేహపరిమాణత్వ వచనేన దేశతః పరిచ్ఛేదో దేహవత్ స్వభిన్నేభ్యో దేహపరిమాణేభ్యో జీవేభ్యో వస్తుతః పరిచ్ఛేదః వర్తమాన దేహావచ్ఛిన్నానామమీషాం భూతకాలే అసత్త్వాత్ కాలతః పరిచ్ఛేదః। యద్యేతైః పూర్వజన్మోత్తరజన్మ చాభ్యుపేయతే తదేతేషాం భూతకాలే సత్త్వేపి తత్త్వవిచార నిర్ణయోత్తర కాలేఽసత్త్వాత్కాలతః పరిచ్ఛేద ఇతి బోధ్యమ్। యావత్పర్యన్తమాత్మానం విభుం న జానన్తి తావదేషామాత్మని మధ్యమపరిమాణవత్త్వభ్రమ ఇతి కృత్వా తత్వజ్ఞానే ఉదితే సతి మధ్యమ

పరిమాణస్య పరిచ్ఛిన్నస్య దిగమ్బరాభిమతస్య జీవస్యాసత్త్వాదితి భావః। అథ యే ఆత్మానం విభుం బ్రువాణా అపి కర్తారం భోక్తారం జడం చ బ్రువన్తి, తైః కర్తృత్వాద్యాశ్రయ స్యాహఙ్కార స్యైవాత్మత్వేనానిచ్ఛయాపి స్వీకృతత్వా దహఙ్కారస్యైవ పరిచ్ఛిన్నత్వమస్మాభిర్దర్శనీయమ్। తథాహి అహఙ్కారః పరిచ్ఛిన్న ఏవ, హృద్దేశే ఉపలభ్యమానస్యాహఙ్కారస్య పాదాది ప్రదేశేఽ సత్త్వాద్దేశతః పరిచ్ఛేదః, సుషుప్తావహఙ్కారాభావాత్ కాలతః ఇన్ద్రియాదిభ్యస్తు వస్తుత ఇతి। అథ భాట్టై రపి జడబోధాత్మకోఽ హఙ్కార ఏవాత్మత్వే నోచ్యతే। శుద్ధస్యాత్మనో బోధరూపత్వేన జడరూపత్వా భావాత్। అహఙ్కారే చ కదాచిదజ్ఞానస్య కదాచిత్ జ్ఞానస్య చోపలమ్భాత్ తస్య జడ బోధాత్మకత్వ ముచితమ్। సిద్ధాన్తే చాహఙ్కారస్య వస్తుతో జడత్వేపి చిత్ప్రతిబిమ్బాధ్యాసాచ్చుద్ధత్వాభ్యుపగమాత్। తస్మాద్భాట్టాభిమతస్యాపి నాత్మత్వమ్। అహఙ్కారస్య పరిచ్ఛిన్నత్వం ప్రాగేవోపపాదితమితి బోధ్యమ్।

అథ యే బోధస్వరూపమప్యాత్మానం భోక్తారం వదన్తి తేప్యనిచ్ఛయాహఙ్కారాత్మవాదే ఏవ ప్రవిశన్తి। ఆత్మనోఽ భోక్తృత్వా దహఙ్కారస్య చ భోక్తృత్వాదితి సాఙ్ఖ్యాద్యభిమతస్యాత్మనః పరిచ్ఛిన్నత్వాద్వినాశిత్వమేవేతి బోధ్యమ్। నన్వేవం పరిచ్ఛిన్నస్య వినాశిత్వం భవతు అపరిచ్ఛిన్నస్య నిత్యత్వే కా యుక్తిరితి చేదుచ్యతే। వినాశోనామాదర్శనమ్ ణశ అదర్శన ఇతి ధాతోః। యదపరిచ్ఛిన్నం తత్సర్వదేశేషు సర్వకాలేషు సర్వవస్తుషూపలభ్యత ఏవ। అన్యథా అపరిచ్ఛిన్నత్వ స్యైవాభావాత్తస్మిన్। యచ్చైవం సర్వత్రోపలభ్యతే కుతస్తస్యాదర్శన శఙ్కావకాశ ఇత్యవినాశిత్వ మపరిచ్ఛిన్నస్య యుజ్యత ఇతి। నను భవతు చార్వాకాభ్యుపగతానాం దేహేన్ద్రియాణాం పరిచ్ఛిన్నత్వా ద్వినాశిత్వమ్, ఆచార్యాభిమతస్య కేవలాత్మనః కథమవినాశిత్వ మితి శఙ్కాయా మాహ ఆత్మన ఇతి। ఆది శబ్దా ద్వస్తుగ్రహణమ్। కేవలాత్మనోఽ పరిచ్ఛిన్నత్వా దేవావినాశిత్వ మిత్యర్థః। నన్వపరిచ్ఛిన్నత్వం కథమాత్మన ఇత్యత ఆహ-తత్పరిచ్ఛిన్నానామితి। ఆత్మత్వాదేవా పరిచ్ఛిన్నత్వమాత్మనః। యద్యాత్మాపి దేశకాలవస్తు పరిచ్ఛిన్నః స్యాత్తర్హి ఘటాది వదనాత్మైవ స్యాదిత్యర్థః।

నను యదపరిచ్ఛిన్నం తదాత్మా య ఆత్మా స చాపరిచ్ఛిన్న ఇత్యాత్మత్వా పరిచ్ఛిన్నత్వయో రన్యోన్యాశ్రయ ఇతి ఆత్మత్వం అపరిచ్ఛిన్నత్వం చేత్యుభయం న సిధ్యతి, బీజాఙ్కురవదితి శఙ్కాయామాత్మనోఽ పరిచ్ఛిన్నత్వం ప్రకారాన్తరేణ సాధయతి ధ్వంసేత్యాదినా

మూలమ్:- ఏతేన దేహమారభ్య కేవల భోక్తృపర్యన్తానాం తత్తద్వాద్యభ్యుపగతానా మనాత్మత్వం ప్రతిజ్ఞాతం భవతి। తత్ర హేతుమాహ అనైకాన్తికత్వాదితి। వ్యభిచారిత్వాద్వినాశిత్వాదితి యావత్। ఆత్మనో దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నత్వాత్తత్పరిచ్ఛిన్నానాం ఘటాదివదనాత్మత్వాత్తద్ధ్వంస ప్రాగభావయోశ్చ గ్రహీతుమశక్యత్వాదనాత్మనాం జడత్వాత్స్వభిన్నస్య చాత్మత్వాభావాదాత్మన ఏకత్వేపి సుఖ దుఃఖాద్యాశ్రయాణామన్తఃకరణానాం భేదాభ్యుపగమాద్వ్యవస్థోపపత్తేః, స్వేనైవ స్వాభావగ్రహణే విరోధాద్గ్రాహ్యకాలే గ్రాహకాసత్త్వాద్గ్రాహకసత్త్వే గ్రాహ్యాభావాత్ కృతహాన్యకృతాభ్యాగమ ప్రసఙ్గాచ్చ న తస్య ధ్వంసప్రాగభావౌ।

వ్యాఖ్యా:- యద్యాత్మా పరిచ్ఛిన్నః స్యాత్తర్హి ఘటాదివద్వినాశీస్యాత్-నహ్యాత్మనో వినాశః ప్రామాణికః తథాహి వినాశోనామాభావః న చాత్రాపి వివదితవ్యమ్। ఘటే అదృష్టే ఏవ ఘటాభావ ప్రవృత్తిః। స చాభావోన్యాయ మతానుసారేణ చతుర్విధః ప్రాగభావః ప్రధ్వంసాభావః , అన్యోన్యా భావః, అత్యన్తాభావశ్చేతి। ఉత్పత్తేః ప్రాక్ ఘటాద్యదర్శనా దుత్పన్నస్య ఘటాదేః ధ్వంసానన్తర మదర్శనాచ్చ ప్రాగభావ ప్రధ్వంసాభావయోస్సిద్ధిః। ఘటః పటో న భవతీతి ప్రతీతే రన్యోన్యా భావ సిద్ధిః। అన్యోన్యాభావమేవ తాదాత్మ్యాభావ ఇతి వ్యవహరన్తి। త్రైకాలిక సంసర్గాభావోఽ త్యన్తాభావః యథా భూతలే ఘటో నాస్తీతి।ఏతేషాం చతుర్ణాం అభావానా మాత్మన్యసమ్భన్ధా దాత్మాఽ వినాశీ; న తావదాత్మనః ప్రాగభావః ప్రధ్వంసాభావశ్చ। తత్ర హేతుమాహ గ్రహీతు మశక్యత్వాదితి। అస్తి చేద్గ్రహీతుం శక్యతే ఘటాభావవత్। కుతో గ్రహీతుమశక్యత్వమత ఆహ-అనాత్మనామితి। ఘటాద్యభావశ్చక్షురాదిభిర్గృహ్యతే। అథవా ఆత్మా నైవ గృహ్యతే ఆత్మనః ప్రాగభావాది గ్రహణే త్వనాత్మానో న శక్నువన్తి। తత్ర హేతుమాహ-జడత్వాదితి। గ్రహణస్య జ్ఞానాపరపర్యాయస్య చేతనధర్మత్వేనాచేతనానాం గ్రహణాశక్తిః। అన్యథా ఘటాదయోపి శబ్దాదికం గృహ్ణీయురితి భావః। నన్వాత్మనః ప్రాగభావ ప్రధ్వంసాభావావన్యేనాత్మనా గ్రహీతుం శక్యేత ఏవేత్యత ఆహ-స్వభిన్నస్యేతి। ఆత్మన ఏకత్వాత్ ఆత్మనోన్యే సర్వేప్యనాత్మాన ఏవేతి భావః। నన్వాత్మన ఏకత్వే దేవదత్త స్సుఖీ విష్ణుదత్తో దుః ఖీత్యాది భేద వ్యవహారో నోపపద్యత ఏవేతి శఙ్కాయామాహ ఆత్మన ఏకత్వేపీత్యాది అన్తః కరణావచ్ఛిన్న చైతన్యస్య జీవత్వాత్, జీవత్వావచ్ఛేదకానాం అన్తఃకరణానామేవ సుఖాద్యాశ్రయత్వా భ్యుపగమాత్, అన్తఃకరణభేదేన లోకవ్యవస్థోపపత్తిః।ఉపాధి భేదేపి చైతన్యస్యాభేదాచ్ఛాస్త్రీయాత్మైకత్వ వాదోపపత్తిరితి భావః। నన్వౌపాధిక భేదాదపి చైత్రాన్తఃకరణావచ్ఛిన్న జీవోమైత్రాన్తఃకరణావచ్ఛిన్న జీవ ప్రాగభావాదికం గృహ్ణీయాత్ ఇతి చేన్నైవమ్। య ఏవాత్మా చైత్రాన్తఃకరణావచ్ఛిన్న స్స ఏవ మైత్రాన్తః కరణావచ్ఛిన్నోపీత్యుపహితైక్యాత్కథం ఉపాధిభేదమాత్రేణ జీవప్రాగభావాది గ్రహణం జీవస్య భవితుమర్హతి। ఉపాధయస్తు భిన్నా అపి అనాత్మత్వేన జడా ఏవేతి న తేషాం గ్రహణసామర్థ్య మితి భావః। నను కి మన్యేనాత్మనా ఆత్మైవ స్వప్రాగభావాదికం గృహ్ణాతేతి వక్తవ్యమిత్యత ఆహ-స్వేనైవేతి।హేతుమాహ విరోధాదితి।విరోధం వివృణోతి గ్రాహ్యేతి। స్వాభావ గ్రహణ సమయే స్వయమస్తి నవేతి, స్వయమస్తి చేత్కథం స్వాభావః, నాస్తి చేత్స్వస్యైవా భావే కథం గ్రహణమ్। తస్మా ద్గ్రాహ్యకాలే గ్రాహ్యస్యాత్మాభావస్య కాలేఽ సత్త్వసమయే గ్రాహ్యాసత్త్వే ఇత్యర్థః। గ్రాహకస్యాత్మనో సత్త్వాద్గ్రాహకసత్త్వే గ్రాహ్యాసత్త్వాచ్చ స్వేనైవ స్వాభావగ్రహణమితి నోపపద్యత ఇత్యర్థః। తత్సత్త్వతదభావయోర్విరుద్ధయోరేకత్ర సమావేశో దుర్లభ ఇతి భావః। నను స్వేన స్వప్రధ్వంసాభావో గృహ్యత ఏవ, స్వప్నే స్వమరణోపలమ్భాదితి చేన్నైవమ్। త దుపలమ్భస్య భ్రమత్వాదితి।అథ దోషాన్తరమాహ-కృతేతి।యద్యాత్మా నశ్యతి తర్హీహ స్వానుష్ఠితాని కర్మాణి శుభాన్యశుభాని వా నిర్విషయాణి స్యుః ఫలభోక్తురభావాత్। కిఞ్చ జీవానామిహ సంసారే ధనికత్వ దరిద్రత్వ సుఖిత్వ దుఃఖిత్వ కాణత్వ బధిరత్వ రోగిత్వారోగిత్వ భృత్యత్వ

ప్రభుత్వ మూఢత్వ ప్రాజ్ఞత్వాదయో బహవో విచిత్రా ధర్మా ఉపలభ్యన్తే। అత్రోపపత్తి స్తు జన్మాన్తరోపార్జిత సుకృత దుష్కృత కర్మతారతమ్యాదేవ ఫలతారతమ్యమిత్యవశ్య మభ్యుపేయమ్। యద్యాత్మనః ప్రాగభావస్స్యాత్తర్హి జన్మాన్తరాభావాదేవ సుకృతాద్యభావా దకృతాభ్యాగమదోషస్స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః కృతస్య త్యాగః అకృతస్యా చాగమ ఇతి వచనయో రత్యన్త విరుద్ధత్వాత్। తస్మాజ్జీవేన జన్మాన్తరసుకృతమిహానుభవితవ్యమ్। ఇహ జన్మని కృతం తు భవిష్యజ్జన్మన్యేవ మవిచ్ఛేదేన జన్మత్రయవ్యాపినో జీవస్య ప్రాగభావప్రధ్వంసాభావౌ దుర్వచావితి భావః। ఏవం ప్రాగభావ ప్రధ్వంసాభావౌ అసమ్భవావుపన్యస్యాత్యన్తభావాసమ్భవమాహ–సద్రూపస్యేతి।

మూలమ్:– నను సద్రూపస్యాత్మనః సర్వత్రానుగమాచ్చ నాత్యన్తాభావ సమ్భవః।

వ్యాఖ్యా:– త్రైకాలిక సంసర్గాభావోఽత్యన్తాభావః ఆత్మాతు కాలత్రయేప్యస్త్యేవ। "సత్యం జ్ఞాన మనన్తం బ్రహ్మేతి" (తై. 2. 1. 1) శ్రుత్యాత్మనః కాలత్రయాబాధ్యత్వస్యోక్తత్వాత్। కిఞ్చ సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మేత్యాత్మనః సద్రూపత్వం శ్రూయతే। అయం చ సద్రూపః సర్వత్ర సర్వవస్తుషు సర్వకాలేషు సర్వదేశేషు చానుగతో భాతి। అత ఏవ సన్ ఘటః సన్ దేశః సన్ కాలః ఇతి ప్రతీతిః। ఆత్మ ధర్మస్య సత్తాయా అనాత్మసు ఘటాదిష్వవిద్యయాఽధ్యారోపాదాత్మానాత్మనోస్తా దాత్మ్యాధ్యాస ప్రయుక్తైవేయం ప్రతీతిః। న చైవం తత్ప్రతీతి బలాద్ఘటాదీనామపి సద్రూపత్వం వాచ్యమ్। ఘటో నాస్తీతి ప్రతీత్యన్తరేణైవ తత్ప్రతీతి బాధాత్। న చైవమాత్మా నాస్తీతి ప్రతీత్యా ఆత్మనోఽసత్త్వమితి వాచ్యమ్। తత్ప్రతీతే రేవాసిద్ధత్వాత్। నహి కోపి సచేతనః పురుషః అహం నాస్మీతి ప్రత్యేతి। తస్మాదనుగతయా యత్సత్తయైవ ఘటాదిషు సన్ ఘట ఇత్యాది ప్రతీతిస్తస్య పునరసత్త్వం దుర్వచమితి భావః। అపి చాత్మని ప్రసఞ్జయితుమిష్టస్యాత్యన్తాభావ స్యాప్యాత్మసత్తానుగమా దేవాత్యన్తాభావోస్తీతి వ్యవహారోపపత్తిః। అతస్సోఽత్యన్తాభావస్స్వాను స్యూతం సద్రూపమాత్మానం న కథంచన బాధితుం శక్నుయాదితి బోధ్యమ్।నన్వేవమభావ త్రయం మాస్తునామ అన్యోన్యాభావ స్స్యాదిత్యాశఙ్కాయామాహ–

మూలమ్:– ద్వైతస్య మిథ్యాత్వేనాధిష్ఠాన సత్తాదాత్మ్యాపన్నతయైవ సిద్ధత్వాత్ శుక్తిరజతా దివదధ్యస్తస్య తత్తాదాత్మ్యానుభావానుపపత్తేః

వ్యాఖ్యా:– ద్వైతస్యేతి। ఘటః పటో న భవతీతి ఘటపటయోః పరస్పర తాదాత్మ్యాభావోహ్యన్యోన్యాభావః। ఘటాదికం ద్వైతమాత్మ తాదాత్మ్యాపన్నతయైన సన్ ఘటస్సన్ పటస్సన్ హస్తీత్యేవం ప్రతీయతే। ఆత్మవాచిన స్సత్పదస్యానాత్మవాచినో ఘటపదస్య చ విశేషణ విశేష్యభావేన సదభిన్నో ఘట ఇతి ఘటావచ్ఛిన్న స్సన్నితి వా అభేదసమ్బన్ధ స్ఫురణస్య సద్ఘటతాదాత్మ్య మూలకత్వాత్। తస్మాద్యది తాదాత్మ్యాభావః స్యాత్తర్హి సన్ఘట ఇత్యాది ప్రతీతిరేవ న స్యాత్। యది ప్రతీత్యభావః ఇష్టస్తర్హి ద్వైతస్యైవ శశశృఙ్గవదత్యన్తాసత్త్వేన కథం తేనాత్మనోన్యోన్యాభావస్స్యాత్। నహి ఘట శ్శశశృఙ్గం భవతీతి ఘటశశశృఙ్గయోరన్యోన్యాభావ స్సమ్భావయితుం శక్యతే। తస్మాన్మిథ్యాభూతస్య ద్వైతస్య సత్తాదాత్మ్యం వినా అసిద్ధత్వాత్తస్యాత్మ తాదాత్మ్యాభావః కల్పయితుం న శక్యతే తత్ర దృష్టాన్తమాహ–శుక్తిరజతాదివదితి। శుక్తావధ్యస్తం హి రజతం

స్వాధిష్ఠానశుక్తితాదాత్మ్యం వినా యథా న సిధ్యతి తద్వదాత్మన్యధ్యస్తం ద్వైతం స్వాధిష్ఠానాత్మ తాదాత్మ్యం వినా న సిధ్యతీత్యర్థః। ఆత్మతాదాత్మ్యం వినా ద్వైతస్యాసిద్ధౌ హేతుమాహ మిథ్యాత్వేనేతి। ఆత్మన్యధ్యస్తత్వేనేత్యర్థః। న చ ద్వైతస్య మిథ్యాత్వే వివదితవ్యమ్ సద సదనిర్వచనీయత్వలక్షణస్య మిథ్యాత్వస్య ద్వైతే విద్యమానత్వాత్। తథాహి; ద్వైతం న సత్ పరమార్థదశాయామభావాత్ యత్కాలత్రయాబాధ్యం తదేవ సదితి సిద్ధాన్తాత్, నాప్యసత్, శశశృఙ్గవదప్రతీయమానత్వాభావాత్। తస్మాత్ప్రతీయతే బాధ్యతే చేదమితి శుక్తిరజతాదివన్మిథ్యా భూతమేవ। నను దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోరస్తి మహద్వైషమ్యమ్ – తథాహి శుక్తావధ్యస్తం రజతం న కటకాద్యుపయోగి, బ్రహ్మణ్యధ్యస్తం తు భూమ్యాదికం జగత్ సస్యాద్యుపయోగ్యేవేతి కృత్వా అర్థక్రియాకారిత్వ తదభావాభ్యా ముభయోర్భేదః। కిఞ్చ శుక్తౌ రజతం న ముహూర్తాన్తర స్థాయి ద్వైతం తు కాలాన్తర స్థాయీతి స్థిరత్వాస్థిరత్వ ప్రయుక్తోఽపరోభేదః। అధిష్ఠానజ్ఞానా ద్రజతం నశ్యతి; బ్రహ్మాజ్ఞానాజ్జగత్తు న నశ్యతి। జ్ఞానమాత్రేణ ద్వైతస్వరూపోపమర్దాభావాత్ తత్త్వవిదామపి ద్వైతోపలమ్భాత్। కథమన్యథా శ్రీకృష్ణ శఙ్కరాచార్యాదీనాం శిష్యోపదేశాది ద్వైతవ్యవహారోపపత్తిః? తస్మాదధిష్ఠాన జ్ఞాన నాశ్యత్వానాశ్యత్వాభ్యా మన్యో భేద ఇతి విషమత్వాచ్ఛుక్తౌ రజతమివ బ్రహ్మణి జగదధ్యస్తమితి వక్తుం న శక్యతే ఇతి చేన్నైవమ్। ద్వైతం మిథ్యా అధ్యస్తత్వాత్ శుక్తిరజతవదితి అధ్యస్తత్వమాత్రమేవ దృష్టాన్త దార్ష్టాన్తికానుస్యూతో ధర్మః మిథ్యాత్వసాధక ఇతి కిమస్మాకం అవాన్తర భేదైరధ్యస్త స్థిరత్వాస్థిరత్వాది రూపైరితి। నను తర్హి జగదిదం సత్యం అర్థ క్రియాకారిత్వాత్ వ్యతిరేకదృష్టాన్తేన శుక్తిరజత వదిత్యనుమానాన్తరేణ మిథ్యాత్వానుమానస్య బాధితత్వాన్న జగన్మిథ్యాత్వసిద్ధిరితి చేదుచ్యతే। సత్యత్వార్థక్రియాకారిత్వయో ర్వహ్నిధూమయో రివ సామానాధికరణ్య వ్యాప్త్యభావేన యద్యత్సత్యం తత్తదర్థక్రియాకారీతి వక్తుమశక్యత్వాత్। నిష్క్రియే బ్రహ్మణి సత్యే అర్థ క్రియాయా అభావాత్। నను న వయం యద్యత్సత్యం తత్త దర్థక్రియాకారీతి బ్రూమః। కిన్తు యద్యదర్థక్రియా కారితత్తత్సత్యమితి బ్రూమః। తేనార్థక్రియా రహితే బ్రహ్మణి సత్యత్వసత్త్వేపి న క్షతిః। యో యో ధూమవాన్ ససోగ్నిమానిత్యత్ర ధూమాభావవత్యయోగోళకేవహ్నిసత్త్వేపి యథా న క్షతిః తద్వత్। హేతో స్సాధ్యాభావవద్వృత్తిత్వం హి దోషః। నహి సత్యత్వరూప సాధ్యాభావవతి వస్తుని క్వాప్యగ్నిరహితే వస్తుని ధూమ ఇవార్థ క్రియా దృశ్యతే యేన దర్శితానుమానం దుష్టం స్యాదితి చేన్నైవమ్। రజ్జుసర్పస్వప్నవ్యాఘ్రస్థాణుచోరతమః పిశాచాది భ్రమాదీనాం భయకమ్పాది లక్షణార్థక్రియాకారిత్వ దర్శనాద్యద్యదర్థక్రియాకారి తత్సత్యమితి వ్యాప్తేరపి దుర్లభత్వాత్। కుర్వత్కార్యమపీహ కూటకనకమితి శ్రీధరాచార్యైః కూటకనకస్య కార్యకర్తృత్వ ముక్తం హి; స్వప్న దృష్టార్థానామపి జాగ్రద్భోగప్రదత్వం జ్యోతిశ్శాస్త్రేణావగమ్యతే హి। కిఞ్చ ఘటాదిరూపం సర్వం వస్తు స్వయం యావదవతిష్ఠతే తావ త్స్వకృత్యం కరోతి। న తు స్వనాశానన్తరమ్। ఏవం స్థితే రజ్జుసర్పాదిరపి యావత్ప్రతిభాన మవతిష్ఠమానః స్వార్థక్రియాం కరోత్యేవ। ప్రతిభాననాశేతు స్వస్యైవ నాశాత్కుతోర్థ క్రియాకారిత్వమ్। తస్మాద్వ్యవహారకాలే

రజ్జుసర్పాదేరర్థక్రియాకారిత్వాభావేపి ప్రతిభానకాలే సాస్త్యేవేతి కృత్వా దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్నార్థ క్రియాకారిత్వ తదభావప్రయుక్తం వైషమ్యమ్ కిఞ్చిదపి। అథ యదుక్తం ద్వైతం స్థిరం శుక్తిరజతమస్థిరమితి తదప్యకిఞ్చిత్కర మేవ। పరమార్థతోఽస్థిరత్వస్య మిథ్యాత్వసాధకస్య హేతో రుభయానుగతత్వాత్। కిన్తు ద్వైతాచ్ఛుక్తి రజతస్య వ్యవహారతోప్య స్థిరత్వమిత్యేతావానేవ భేదః। స చ జగతో వ్యావహారిక సత్యత్వ మేవ సాధయితుం క్షమతే న తు పారమార్థికమ్। న హి వయం జగతో వ్యావహారిక మిథ్యాత్వం బ్రూమః। తస్మాన్న కిఞ్చిదేతత్। అథ యదుక్తమధిష్ఠాన జ్ఞానాద్వైతం న నశ్యతీతి తదయుక్తమేవ। తథాహి శుక్తావధ్యస్తం రజతం శుక్తి జ్ఞానాన్నశ్యతీతి త్వయోక్తమ్ తత్ర కిం సామాన్యతశ్శుక్తిజ్ఞానేన నశ్యతి, ఉత రజతాధిష్ఠాన తచ్ఛుక్తిజ్ఞానేన? న తావదాద్యమ్ సమ్భవతి। సముద్రే శుక్తయస్సన్తీతి శుక్తి సామాన్యజ్ఞానేన ప్రకృత రజతానాశాత్। అతః పరిశేషా ద్వితీయ మేవ। ఏవం బ్రహ్మణ్యధ్యస్తం చ జగత్పరోక్షాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానాన్న నశ్యతి। కిన్త్వపరోక్షాదేవ। అపరోక్షం బ్రహ్మవిజ్ఞానం నామ బ్రహ్మసాక్షాత్కార ఏవ। స చ ద్వైతానుభవసమయే నైవోదీయాత్। నహ్యధ్యస్త రజతానుభవసమయే తవాపి శుక్తిజ్ఞానముదేతి; కిన్త్వధ్యస్తాననుభవసమయ ఏవ; అధ్యస్తాధిష్ఠానయోరవిరోధేఽపి తత్సాక్షాత్కారయోర్విరోధాత్। తస్మాద్ద్వైతసాక్షాత్కారసమయే న బ్రహ్మసాక్షాత్కారః। బ్రహ్మసాక్షాత్కార సమయే చ న ద్వైత సాక్షాత్కార ఇతి బ్రహ్మసాక్షాత్కారా ద్వైతం నశ్యత్యేవ – అయమేవ బ్రహ్మసాక్షాత్కార సమయః పరమార్థ దశేత్యుచ్యతే। న చైవం ద్వైతసాక్షాత్కారసమయే బ్రహ్మ సాక్షాత్కారాభావాద్బ్రహ్మాపి వ్యవహారదశాయాం ద్వైతజ్ఞానేన బాధ్యత ఇతి వాచ్యమ్। ఆత్మాంశస్య చితోఽధ్యస్తత్వే సత్యేవ ద్వైతే భానాభ్యుపగమాత్– న హి ఘటో భాతీతి జడస్య ఘటస్య భాన ప్రతీతి రాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసం వినా సమ్భవతి। తస్మాద్ద్వైతేన ద్వైతజ్ఞానేన వా నాద్వైతస్యాత్మనో బాధశ్శఙ్కితుం శక్యత ఇతి భావః। ఇమామేవ పరమార్థదశా మధికృత్య తత్ర 'కేన కం పశ్యేత్కేన కం జిఘ్రేత్' 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యేవ మాద్యాస్సర్వ నిషేధ శ్రుతయః ప్రవృత్తాః। అత ఏవాత్మని ద్వైతాభావాత్ 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా' ఇతి భూమబ్రహ్మవాద ఉపపద్యతే। ఏతేన జ్ఞానినామప్యాత్మ సాక్షాత్కారసమయః వ్యవహారసమయశ్చేతి సమయద్వయాభ్యుపగమాత్ శ్రీకృష్ణాదీనాం శిష్యోపదేశాది వ్యవహార స్సఙ్గచ్ఛత ఏవ వ్యవహారకాల ఇతి సిద్ధమ్। నన్వాత్మసాక్షాత్కారశాలినాం కుతః పునరాత్మన్యహఙ్కారాద్యధ్యాస ఇతి చే చ్ఛృణు। తేషామపి యావద్దేహపాతం వాసనావశా త్పునః పునరధ్యాసో భవత్యేవ। కిన్తు న స బన్ధకః దగ్ధపట న్యాయాదేవ। ఆప్తోపదేశాదధిష్ఠాన రజ్జుజ్ఞానేన సర్పనాశేపి పునరన్ధకారే సా రజ్జుః క్షిప్తా భవేదేవోరగీవ। ఆత్మసాక్షాత్కారే తదానీంతన సంస్కారే చ కాలవశాద్దూరీభూతే సతి పునరనాత్మదర్శనం తత్పమ్బన్ధి ప్రాచీన సంసారశ్చాయాత్యేవ। అపి చ శుక్తి రజతవజ్జగన్న ప్రతీతిమాత్రనియత సత్తాకమ్– కిన్తు వ్యవహారనియతసత్తాకమ్। తస్మాద్యావద్వ్యవహారం జగత్ప్రతీతి రస్త్యేవ తత్త్వవిదామపి। స చ వ్యవహారః ఆత్మసాక్షాత్కార ఏవ నశ్యత్యేవ తస్మా దధిష్ఠాన జ్ఞాననాశ్యత్వం జగతః। గురుశిష్యాది వ్యవహారస్తత్త్వవిదాం చేత్యుభయముపపన్న మేవేత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా తేనేతి।

మూలమ్:– తేన ఆత్మా నాభావప్రతియోగీ। అభావప్రతియోగినశ్చ దేహేన్ద్రియాదయః। తేనామీ నాత్మానః। కిన్తు స్వప్రకాశబోధస్వరూపాఖ్యే ఆత్మని అద్వైతేప్యనాద్యనిర్వచనీయావిద్యా కల్పితా అనిర్వచనీయా ఏవేతి సిద్ధాన్త రహస్యమ్।

వ్యాఖ్యా :– ఆత్మని చతుర్ణామప్యభావానామసమ్బద్ధత్వేనేత్యర్థః। అభావ ప్రతియోగీతి। ప్రతియోగీతి ప్రతిసమ్బన్ధి తథాచ తదభావస్య తత్ప్రతియోగి భవతి। యథా ఘటాభావ ప్రతియోగీ ఘటః ఏవ మాత్మనోఽభావప్రతియోగిత్వం నాస్తి, ఆత్మాభావస్యైవ అభావాదితి భావః। దేహేన్ద్రియాదయ ఇతి। దేహాభావేన్ద్రియాభావాదీనాం సత్త్వాదితి భావః। తర్హి కిమాయాతం తావతేత్యత ఆహ–తేనేతి। దేహేన్ద్రియాదీనామభావప్రతియోగిత్వేన హేతునా వినాశిత్వా ద్దేహేన్ద్రియాదయ ఆత్మానో న భవన్తి ఇతి చార్వాకాది మతాని నిరాకృత్య సిద్ధాన్తే దేహేన్ద్రియాదీనాం తత్త్వం కిమితి శఙ్కాయామాహ–కిన్త్వితి। దేహేన్ద్రియాదయః ప్రతీయన్తే బాధ్యన్తే చేతి న సన్తః నాప్యసన్తః। కిన్తు సదసదనిర్వచనీయత్వ లక్షణ మిథ్యాత్వమేవ తేషాం తత్త్వమిత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ అవిద్యాకల్పిత ఇతి। ఏక ఏవాత్మా స్వతస్సిద్ధత్వాత్సన్। అన్యేతు కల్పితత్వాన్మిథ్యాభూతా ఇత్యర్థః। నను సా చావిద్యా కిం సద్రూపా ఉతాసతీ? అత ఆహ–అనిర్వచనీయా విద్యేతి। అతః కార్యకారణయోరనిర్వచనీయత్వలక్షణం సమానధర్మత్వం యుక్త మిత్యర్థః। న హి వటబీజా న్నిమ్బవృక్షో జాయత ఇతి భావః। నను సాప్యవిద్యా కల్పితా వా న వా? ద్వితీయే బ్రహ్మవత్సద్రూపైవ స్యాత్। ఆద్యే కేన కల్పితా? కదా కల్పితా? న తావదాత్మనా, తస్యా కర్తృత్వాత్। నాప్యహఙ్కారాదిభిః, తేషామవిద్యాకల్పితత్వేనావిద్యాయాః ప్రాగసత్త్వాత్। న చ కాలో నిర్దేతుం శక్యతే। అవిద్యయైవ కాలస్యాపి కల్పితత్వాదత ఆహ– అనాదిరితి। అవిద్యాయా ఆదేరభావాత్కల్పకో నాస్తి। నాపి స్వతస్సిద్ధా ఆత్మని అధ్యస్తతయైవా విద్యాయాస్సిద్ధత్వా త్తస్మా త్కల్పితత్వాఽకల్పితత్వాభ్యామపి నిర్వక్తుం న శక్యత ఏవేయమవిద్యా। యదీయం సద్రూపాస్యా దాత్మన స్సద్వితీయత్వం స్యాద్బన్ధస్య చావిద్యాకృతస్య శాశ్వతత్వం స్యాదిత్యాద్యూహ్యమ్। అథ కల్పనాధిష్ఠాన మాహఆత్మనీతి। ఆత్మన స్స్వరూపమాహ స్వప్రకాశబోధరూపేతి। ఏవం చిదేకరసత్వాదేవాద్వితీయోయమిత్యాహ–అద్వైతేతి। నను వక్రత్వాది గుణశాలిని సత్యసర్పేణ సద్వితీయే గుణే అవిద్యయా సర్పః కల్ప్యతాం నామ। కథం పునరద్వైతే ఆత్మనీత్యత ఆహ। అపీతి। అపిర్విరోధే। అత ఏవేదమత్యద్భుతమిత్యర్థః। మాయాయాం కిం నామాశ్చర్యమితి భావః। తేనాన్యత్ర సత్యసర్పస్య దృష్టత్వాద్గుణేఽపి సర్పభ్రమః స్యాత్। అత్యన్తాదృష్టాశ్రుతచరప్రపఞ్చభ్రమః కథమాత్మని భవితుమర్హతీతి శఙ్కా పరాస్తా। పురుషతన్త్రస్య సత్యవస్తు దర్శనస్య మాయాకర్తృకాయాం జగత్కల్పనాయామన పేక్షితత్వాత్। శిల్పకారోపి యత్ర క్వాపి కాఞ్చిత్ప్రతిమాం దృష్ట్వా తత్తుల్యామన్యాం కుత్రచిత్కల్ప యతి ఇతి స్వకర్తృక దర్శనమేవ ప్రతిమా కల్పనాయామపేక్షతే। నత్వన్యపురుషకర్తృకదర్శనమితి భావః। నన్వవిద్యయా శుక్తౌరజతమివాత్మని దేహాదయః కల్పితా ఇతి హి భవతాం సిద్ధాన్తః। నహీదం యుజ్యతే। శుక్తిం దృష్ట్వా దృగ్దోషాదివశాద్రజతమితి కశ్చిద్భ్రామ్యతీతి సర్వేషాం నః

ప్రత్యక్షం తదభావవతి తత్ప్రకారకం హి జ్ఞానం భ్రమ ఇతి సిద్ధాన్తః। ఇయం చ భ్రాన్తిః పురుషనిష్ఠైవ। తత్తత్పురుషనిష్ఠభ్రాన్తిమాత్రేణ శుక్తావపూర్వం రజతం నైవోత్పద్యతే, కిన్తు శుక్తిరేవ రజతాకారేణ భాసతే। అపిచ సర్వవాదిసమ్మతేన భ్రమేణైవ శుక్తిరజతాది సిద్ధావపూర్వరజతోత్పత్త్యఙ్గీకారస్య గౌరవత్వాదయుక్తత్వాచ్చ। ఏవం దార్ష్టాన్తికేపి ఆత్మైవ దేహాది జగదాకారేణ ప్రతీయత ఇతి బ్రువతాం మతే ఆత్మని దేహాదిబుద్ధిర్భ్రాన్తిరేవేత్యభ్యుపగమాదవిద్యయాత్మని దేహాదయః కల్పితా ఇతి వచనం దుర్వచమేవ। ఏవం భ్రాన్తి మాత్రత్వాభ్యుపగమే తు దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ స్వేన సత్యరజతస్యానుభూతత్వాత్। తత్సంస్కార స్యాత్మనిష్ఠత్వాద్దేవదత్తాదిశ్శుక్తిం దృష్ట్వా రజతమిదమితి భ్రామ్యతి। న హి రజతాజ్ఞానినాం శుక్తిరజతభ్రమః కదాపి స్యాత్ తద్వత్ప్రకృతే సర్వేషామస్మాకమాత్మని ప్రపఞ్చభ్రమో భవితుం నార్హతి। అస్మాభిః క్వాపి సత్యప్రపఞ్చస్యానను భూతత్వాత్। యది జన్మాన్తరాదావనుభూత ఇత్యుచ్యతే తర్హి తస్యాపి ప్రపఞ్చస్యానుమానికస్య సత్యత్వమభ్యుపగచ్ఛతాం భవతామేత త్ప్రపఞ్చస్య సత్యత్వాభ్యుపగమే కః ప్రతిబన్ధః। తస్మాచ్ఛుక్తి రజతవజ్జగదిదం న భ్రాన్తి సిద్ధమ్, కిన్తు, ప్రతిభాసిద్ధమేవేతి చేన్నైవమ్। యద్యవిద్యయా శుక్తౌరజతం నోత్పద్యతే తర్హీదం రజతమితి జ్ఞానం నోదేత్యేవ। పురోవర్తివస్తువాచకస్యేదం పదస్య। దేశాన్తరగత రజతవాచకస్య రజతపదస్య చ సామానాధికరణ్యాసంబన్ధేన విశేషణవిశేష్య భావాసంభవాత్। అపి చ యది శుక్తిరజతయో శ్శ్వేతత్వాది సాదృశ్యా చ్ఛుక్తిరజతభ్రమస్తర్హి శుక్తిరియం రజతవద్భాతీతి సాదృశ్యజ్ఞానమేవ జాయతే న తు భ్రమజ్ఞానమ్। తస్మాద్భ్రమే సాదృశ్యమకిఞ్చిత్కరమేవ అన్ధకారే పిశాచభ్రాన్త్యు దయాత్। నాపి సత్యవస్త్వనుభవః। అననుభూత పిశాచ భ్రాన్తేరన్ధకారే జాయమానత్వాత్। తస్మాత్భ్రాన్తి జ్ఞానేపి అవిద్యాకల్పితమేవ విషయో భవతి న తు సత్యరజతాదీతి కృత్వా శుక్తావిదం రజతమితి భ్రాన్తిజ్ఞానస్యాన్యథానుపపత్త్యా అవిద్యయా రజతం కల్ప్యత ఇత్యవశ్యమభ్యుపేయమ్। అస్మింశ్చ మతే 'ఇదం' పదస్య పురోవర్తిన్యధ్యస్తే రజతే శుక్తిరితి। ఇదం రజతపదయో స్సామానాధికరణ్యం అధ్యస్తాభిన్నమ్ రజతమితి బోధాత్ ఏవమేవాత్మన్య విద్యా ప్రపఞ్చం కల్పయతీతి దేహేన్ద్రియాదీనా మవిద్యాకల్పితత్వోక్తిరుపపద్యత ఏవ।నన్వేవమపి సర్వకల్పనక్షమాయా అవిద్యాయాశ్శుక్తావేవ రజతకల్పనమ్ రజ్జావేవ సర్పకల్పనమితి నియమః కుతః? అనియమే తు నహి కోపి శుక్తిం దృష్ట్వా సర్ప ఇతి భ్రామ్యతి। తస్మాదేతన్నియ మాన్యథానుపపత్త్యా సాదృశ్య మావశ్యకమేవ। అత ఏవ శుక్తిసదృశం రజతం శుక్తౌ కల్పయతి రజ్జుసదృశం చ సర్పం రజ్జౌ కల్పయతీయమవిద్యా। తథా ప్రకృతే ఆత్మని నిర్విశేషే ఆత్మసదృశమేవ ద్వైతమవిద్యా కల్పయేత్। న హి ద్వైతస్యాత్మసాదృశ్యం, చిదచితో స్సదసతో స్సుఖదుఃఖయో రాత్మానాత్మనో రత్యన్త వైలక్షణ్యాత్। తస్మాదాత్మని దేహాదికల్పనా అవిద్యా కర్తృకా ఇత్యప్రమాణమేవేతి చేన్నైవమ్। శుక్తిరజతవదన్ధకారే పిశాచాది భ్రాన్తిస్సర్వేషాం నః ప్రత్యక్షమ్। తథా చ అన్ధకారే పిశాచమవిద్యా కల్పయతీతి సర్వసమ్మతమేవ। తత్రాన్ధకార పిశాచయోః కిం సాదృశ్యమస్తీత్యన్ధకారే పిశాచః కల్పితో హ్యవిద్యయా, తస్మాదవిద్యాయాః

పదార్థకల్పనే న సాదృశ్యాపేక్షా। న చైవమనియమః। శుక్తౌ సర్పాద్యకల్పనం ప్రతి శుక్తిరూపస్యైవ హేతుత్వాత్। ఇదమత్ర తత్త్వమ్। సర్వత్ర సర్వం కల్పయితు మియమవిద్యా శక్నోత్యేవ, కిన్తు తత్ర తత్ర తత్తత్ప్రతిబన్ధక సత్త్వాదవిద్యాకృతా స్సర్వాః కల్పనాః న స్ఫురన్తి। తథాహి; శుక్తావ విద్యయా కల్పితానాం ఘటాదీనాం శుక్తిరూపమేవ ప్రతిబన్ధకమితి తత్ర న ఘటాది స్ఫురణమ్। అన్ధకారే కల్పితానాం ఘటపటాదీనాం తమ ఏవ ప్రతిబన్ధకమితి న తత్ర ఘటాది స్ఫురణమ్। ఆత్మని కల్పితానాం ఘటపటాదీనాం తు న కిఞ్చిత్ప్రతిబన్ధకమ్। ఆత్మనో నిర్విశేషత్వాత్। అత ఏవాత్మని సర్వ ఏవ ప్రపఞ్చః కల్పితః। న చాత్మధర్మాణాం సచ్చిదానన్దానాం ప్రతిబన్ధకత్వ మితి వాచ్యమ్ ప్రపఞ్చేపి కల్పితే తేషామనుస్యూతత్వేనా ప్రతిబన్ధకత్వాత్। అథవా సర్వత్ర సర్వం కల్పయితుం క్షమాపీయమవిద్యా యోగ్యత్వమాత్రం అపేక్షతే। తతశ్చ యత్రాధిష్ఠానే యత్కల్పయితుం యోగ్యం తత్ర తదేవ కల్పయతి నత్వన్యదితి శుక్త్యాదిషు రజతాది కల్పనానాం నియమ స్సిధ్యత్యేవ। ఆత్మా తు సర్వకల్పనయోగ్య ఏవేతి న కశ్చిద్దోషః। నన్వియమవిద్యా జడా వా? అజడా వా? ఆద్యే, జగత్కల్పనానుపపత్తిః కల్పనాయాశ్చేతన ధర్మత్వాత్, అన్యథా జడా ఘటాదయోపి కఞ్చిత్కల్పయేయుః। ద్వితీయే చిద్రూపిణీయమవిద్యా ఆత్మవత్సత్యైవ స్యాత్ ఇతి చేదుచ్యతే। స్వతో జడాపీయం స్వప్రతిఫలిత చిత్తాదాత్మ్యాదజడైవ అన్తఃకరణవదితి। అథ సుషుప్త్యేక సిద్ధ ఇతి విశేషణమవతారయతి నన్వితి-

మూలమ్:- నను బోధరూప ఆత్మేతి తవాభ్యుపగమాత్సుషుప్తౌ చ బోధాభావాత్ గాఢం మూఢోహమాసం న కిఞ్చిదవేదిషమితి సుప్తోత్థితస్య పరామర్శాత్కథమవ్యభిచారితా తస్యేత్యాశఙ్కాయామాహ సుషుప్త్యేక సిద్ధ ఇతి-

వ్యాఖ్యా:- నన్వితి। అవ్యభిచారితా అవినాశిత్వం కథమితి సుషుప్తౌ వినాశసత్త్వాదిత్యాక్షేపః సుషుప్త్యేక సిద్ధ ఇతి నిర్ధర్మక పరమానన్దబోధరూప ఆత్మా తావత్సుషుప్త్యా ఏకయైవ సిధ్యతి సర్వానుభవసిద్ధత్వా త్సుషుప్తేరిత్యర్థః। అయం భావః। శ్రుత్యా యుక్త్యా అనుభవేన చాత్మస్వరూపమవగన్తవ్యమ్। తత్ర శ్రుతయో నాస్తికానాం న ప్రమాణమ్। ఆస్తికా శ్చ కేచిద్వైశేషికాదయ స్సత్యజ్ఞానాది శ్రుతీనామన్యార్థం కల్పయన్తి। తస్మాచ్ఛ్రుత్యా ఆత్మ స్వరూపం నిశ్చేతుం న శక్యతే। యుక్తయశ్చ వాదిభిః పాణ్డిత్యప్రాబల్యేన స్వమతానుగుణం కల్ప్యన్తే। తాసు చ యుక్తాయుక్త వివేకః కేషాంచి త్ప్రజ్ఞావతామేవ భవతి। తే చాతివిరళాః। అతస్సర్వసాధారణ్యేన యుక్తిభిరాత్మస్వరూపం నిశ్చేతుం న శక్యతే। అతః పరిశేషాదనుభవే నైవేతి సిద్ధమ్। స చానుభవో జాగ్రతి నిర్వికల్పక సమాధౌ యద్యపి భవితుమర్హతి తథాపి నిర్వికల్పక సమాధే ర్విద్వద్యోగిలభ్యత్వాన్న సర్వసాధారణ్యమ్। జాగ్రతి స్వప్నే వా వ్యవహార కాలేతు అన్తఃకరణాద్యధ్యాససత్త్వాన్న స్వస్వరూపానుభవో భవితుమర్హతి। సుషుప్తిస్తు సర్వసాధారణైవేతి సుషుప్త్యనుభవేనైవాత్మస్వరూపం సర్వైర్నిశ్చేతుం శక్యత ఇతి। నను సుషుప్తౌ బోధాభావాదాత్మనో వినాశిత్వమితి వాదిభిరుక్తే కథమాచార్యేణాత్మన స్సుషుప్త్యేక సిద్ధత్వ ముక్తమితి శఙ్కాయామాత్మన స్సుషుప్తౌ సత్త్వం సాధయత్యాత్మన ఇత్యాదినా।

మూలమ్:- ఆత్మనః సుషుప్తి సాక్షిత్వాన్న తత్ర తదభావః।

వ్యాఖ్యా:- అయం భావః। సుషుప్తిరనుభూయతే వా? న వా? ఆద్యే, య ఏవానుభవితా స ఏవాత్మేతి విద్ధి। ద్వితీయే సుషుప్తిరేవ న భవేత్। న చేష్టాపత్తిః। ఆబాలగోపాలమనుభవసిద్ధాయా స్సుషుప్తేరభావస్యానుపపన్నత్వాత్। తస్మాదాత్మా సుషుప్తావపి సాక్షిత్వేనాస్త్యేవేతి। ఏతదనభ్యుపగమే దోషమాహ అన్యథేతి।

మూలమ్:- అన్యథా మూఢోహమాసమితి పరామర్శానుపపత్తేః।

వ్యాఖ్యా:- యది సుషుప్తౌ స్వయమతిశయేన మూఢస్సన్నస్తి తర్హి గాఢం మూఢోహమాసమితి పరామర్శో నోదేతి, అనుభవపూర్వకత్వాత్పరామర్శస్య। న చైవ మ్మూఢ ఇతి పరామర్శాత్ మౌఢ్యమేవాత్మస్వరూపమితి వాచ్యమ్, మన ఇన్ద్రియ విషయసంసర్గజన్య వృత్తి జ్ఞానాభావే నాత్మనో మౌఢ్యస్యౌపచారికత్వాత్। యది మూఢ ఏవ స్యాత్తర్హి ఘటాదివదనాత్మైవ స్యాదితి కుత స్తస్య స్వమౌఢ్యానుభవోపీతి బోధ్యమ్। ఏతేన న కిఞ్చిదవేదిషమితి పరామర్శాదపి సుషుప్తావాత్మనోప్యజ్ఞానానుభవ ఇతి సిద్ధమ్। నను ప్రమాతృ ప్రమాణ ప్రమితి ప్రమేయానాం చతుర్ణాం సత్త్వే భవత్యనుభవః ఫలరూపః। తథాహి; ఘటానుభవే అహఙ్కారాశ్రయో జీవః ప్రమాతా చక్షురిన్ద్రియద్వారా బహిర్నిర్గతాన్తఃకరణవృత్తి స్సాభాసా ప్రమాణం సాభాస విషయగతాభివ్యక్తిః ప్రమితిః। ఘటః ప్రమేయమ్ చ। ఏతే చత్వారస్సుషుప్తౌ న సన్త్యేవ। తస్మాత్ కథం సుషుప్తావనుభవాఙ్గీకార ఇత్యాక్షిప్య సమాధత్తే। మాతృమానేత్యాదినా।

మూలమ్:-మాతృమానమితిమేయానాం వ్యభిచారిత్వేపి తద్భావాభావసాక్షిణః కాలత్రయేప్య వ్యభిచారాత్। నను ప్రమాశ్రయః ప్రమాతా స ఏవ కర్తా భోక్తా ప్రదీపవత్స్వపరసాధారణ సర్వభాసకశ్చేతి న ఘటాదివత్సాక్షి సాపేక్ష ఇతి చేన్న।

వ్యాఖ్యా:- వ్యభిచారిత్వేపి వినాశిత్వేపి తద్భావేతి। అయం భావః సుషుప్తౌ మాతృమానాది చతుష్టయమస్తి వా? న వా? అస్తి చేదుపలభ్యేత। అతః పరిశేషాన్నాస్తీతి సిద్ధమ్। ఇదం చ నాస్తిత్వం కేనాపి కదాప్యనుభూతం వా? న వా? ఆద్యే, యేనానుభూతం స ఏవ సాక్షీతి సుషుప్తౌ మాత్రాద్యభావ విషయస్సాక్షిణోఽనుభవోఽస్త్యేవేతి అవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్। ద్వితీయే త్వనుభవిత్రభావాదనుభావ్యస్యాప్యభావ ఏవేతి మాత్రాద్యభావ ఏవాసిద్ధ స్స్యాత్। ఇష్టాపత్తౌ తు జాగ్రత్సుషుప్త్యోరేకత్వమేవ స్యాదితి జాగ్రదవస్థయైవ నిర్వాహే సుషుప్తేరఙ్గీకారోవ్యర్థస్స్యాదితి సర్వసంమత సుషుప్తేరప్యుచ్ఛేదప్రసఙ్గః। తస్మాన్మాతృమానాది సద్భావస్య జాగ్రత్కాలికస్య మాత్రాద్యభావస్య సౌషుప్తికస్య చ సాక్ష్యాత్మా కాలత్రయేపి న వ్యభిచరత్యేవ। కాలత్రయం చాత్ర జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయప్రయుక్తమితి బోధ్యమ్। జాగ్రత్కాలే స్వప్నకాలే సుషుప్తికాలే చ తత్సాక్షిత్వేనాత్మా అస్త్యేవేత్యర్థః। తత్సాక్షిత్వమాత్మన ఏవేత్యర్థః। నను మాత్రాది చతుష్టయాతిరిక్తస్య సాక్షిణోఽభ్యుపగమో వ్యర్థః। తథాహి; ఘటాదీనాం జడత్వేన జ్ఞానాశ్రయత్వాభావాత్ ఘటో భాతీత్యాది వ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యా ఘటాద్యవ భాసకం

సాక్షిచైతన్యమభ్యుపేయతే। తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి శ్రుత్యా చ ఘటాదీనాం చిద్భాస్యత్వం సిధ్యతి। తతశ్చ మానమితి మేయాఖ్యం త్రయం జడమేవ ప్రమాణాశ్రయత్వాత్। యస్తు మాతా స ప్రమాశ్రయ ఏవ, కథమన్యథా తస్య మాతృత్వం స్యాత్? మాతీతి మాతేతి కర్త్రర్థక తృజ్జన్యత్వాన్మాతృశబ్దస్య, న హి కర్తృత్వమచేతనస్య భవితుమర్హతి; ఘటాదీనామపి కర్తృత్వప్రసఙ్గాత్। అయమేవ భోక్తాపి కర్తృత్వ భోక్తృత్వయోరేకనిష్ఠత్వాత్। అన్యథా దేవదత్తకృత కర్మఫలం విష్ణుదత్తేన భుజ్యేత। ఏతస్య ప్రమాతు శ్చిద్భాస్యత్వం నాస్తి। తత్ర హేతుమాహ ప్రదీపవదితి। యథా ప్రదీపః ఆత్మాన మన్యాంశ్చ ఘటపటాదీన్ భాసయతి, తథాయం ప్రమాతాపి ఆత్మాన మన్యాంశ్చావిశేషేణ సర్వం ప్రకాశయత్యేవేతి సర్వప్రకాశరూప ఏవాయమ్। ప్రకాశశూన్యా హి ఘటాదయః దీపాది ప్రకాశమపేక్షన్తే స్వస్ఫురణార్థమ్। అయం తు ప్రమాతా స్వత ఏవ ప్రకాశశాలీతి న సాక్షీ ప్రకాశమపేక్షతే। తస్మాత్కర్తా భోక్తా స్వప్రకాశశ్చ యః ప్రమాతా స ఏవాత్మేతి పూర్వపక్షేప్రాప్తే నిరాకరోతి నేత్యాదినా। హేతుమాహ వికారిత్వేనేతి।

మూలమ్:- వికారిత్వేన స్వవికారసాక్షిత్వానుపపత్తేః దృశ్యస్యద్రష్టృత్వాభావాత్ ప్రమాతుశ్చ పరిణామిత్వేన దృశ్యత్వాత్ ఏకస్య కూటస్థస్యైవ సర్వసాక్షిత్వాత్।

వ్యాఖ్యా:-అయం భావః ప్రమాతా వికారీ కర్తృత్వభోక్తృత్వవత్త్వాత్ వ్యతిరేకదృష్టాన్తేన బ్రహ్మవదితి ప్రమాతుర్వికారిత్వం సిద్ధమ్। న చాత్ర విప్రతిపత్తిః। కర్తా హి కర్మకరణసమయే శ్రమాదినా ఖిద్యతే, కర్మఫల విలమ్బే సన్తప్యతే తతః కర్మఫలభోగాత్ కర్తుర్భోక్తృత్వమాపతతి। యద్యయం కర్మఫలభోగః సుఖకరః స్యాత్తర్హి తన్నాశాద్బిభేతి। యది దుఃఖకరః స్యాత్తర్హి తదనుభవసమయే ఏవ ముహుర్ముహురాత్మానం నిన్దతి। ఏవం బహవో వికారాః కర్తృత్వ భోక్తృత్వమూలాః సమ్పద్యన్త ఇతి కర్తా భోక్తా ప్రమాతా వికార్యేవ। కిఞ్చాయం సుషుప్తి స్మృతి మూర్ఛాసు నశ్యతి జాగ్రదాదౌ జాయతే చేతి జన్మనాశవత్త్వేనాపి వికారీ భవతి। ప్రమాతుర్వికారిత్వాత్। అత ఆహ-స్వవికారసాక్షిత్వానుపపత్తేరితి।స్వవికారస్య స్వయం సాక్షీ న భవతీత్యర్థః। స్వజన్మనాశాది వికారస్య స్వేన దుర్గ్రహత్వాదితి భావః। అనుపపత్త్యన్తరమాహ-దృశ్యస్యేతి। నహి దృశ్యం ద్రష్టా భవతీత్యర్థః। ప్రమాతా యః స ద్రష్టైవేతి కథం దృశ్యత్వమత ఆహ- ప్రమాతుశ్చేతి। ప్రమాతా దృశ్యం పరిణామిత్వాత్ ఘటవదితి ప్రయోగః। పరిణామః వికారః నను ఘటస్య కపాలశకలచూర్ణాదిరూపాన్తరాపత్త్యా పరిణామ ఉచిత ఏవ। ప్రమాతుస్తు నైవం పరిణామః। పూర్వరూపపరిత్యాగపూర్వకోత్తరరూపస్వీకారస్య ప్రమాతరి నీరూపే అప్రసక్తత్వాత్। నహ్యాత్మనః కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిభిరపి సరూపత్వముచ్యత ఇతి చేన్నైవమ్। రూపిత్వ పరిణామిత్వయోః సమనియతత్వాభావాత్। తథాహి; ఆమచూతఫలగతం నీరూపమపి హరితరూపం పీతరూపత్వేన పరిణమతే। పక్వస్య చూతఫలస్య కాఞ్చనవత్పీతత్వోపలమ్భాత్। నీరూపోఽపి వాయుర్మన్దస్సన్ కాలాన్తరే ఝంఝూవాతత్వేన పరిణమతే। తస్మాదరూపద్రవ్యస్యాపి పరిణామ ఉచిత ఏవ। తదేవం నీరూపోఽపి ప్రమాతా సుఖిత్వాది త్యాగపూర్వక దుఃఖిత్వాది స్వీకరణాత్మక పరిణామం ప్రాప్నోత్యేవేతి ప్రమాతుః పరిణామిత్వం సిద్ధమ్। తస్మాత్కర్తృత్వ

భోక్తృత్వయోరన్తఃకరణ ధర్మత్వేనాన్తఃకరణమేవ సుఖిత్వాది భజనేన పరిణమత ఇత్యన్తఃకరణస్యైవ ప్రమాతృత్వం కర్తృత్వాదికం, తత్ప్రయుక్త పరిణామిత్వం దృశ్యత్వఞ్చ భవతీతి ప్రమాతాన్తః కరణమేవ నాత్మా। ఆత్మాతు కూటస్థ ఏవ। తస్యైవ ద్రష్టృత్వాదిత్యత ఆహ ఏకస్యేతి। నను సుఖం దుఃఖం చాత్మానుభవతి? ఉతాన్తఃకరణమ్? నాద్యః। తస్యాపి సుఖదుఃఖాద్యభిభవప్రయుక్త వికారిత్వాపత్తేః। న ద్వితీయః। తస్య జడత్వేన ఘటాదివత్సుఖానుభవా యోగాత్। తస్మాత్సుఖదుః ఖాన్యథానుపపత్త్యా। స్వప్రతిఫలిత చిత్తాదాత్మ్యా ధ్యాసవదన్తః కరణమేవ ప్రమాతా, యది స్వజన్మనాశవికారద్వయం మావేత్తునామ స్వసుఖాదికం వేత్తుమర్హత్యేవేతి స్వవికారసాక్షిత్వం స్వస్యోపపద్యత ఏవేతి చేన్నైవమ్। సుఖదుఃఖాదయోన్తఃకరణధర్మా ఏవ। నత్వాత్మన ఇత్యుక్తమ్। తతశ్చాన్తఃకరణమేవ సుఖదుఃఖాదిమత్। యథా చ స్వగతం స్థౌల్యం కార్శ్యం వా దేహో న వేత్తి జడత్వాత్, దేహేన్ద్రియమనసాం జడత్వ స్మరణాత్। న చైవం జడేషు ఘటాదిష్వపి సుఖదుఃఖ సద్భావ ఇతి వాచ్యమ్। అన్తఃకరణస్య జడత్వేపి స్వచ్ఛత్వేనాత్మ ధర్మమానన్దమజ్ఞాన ధర్మం దుఃఖం చ స్వస్మిన్ ప్రతిబిమ్బయతి। ఏవమాత్మధర్మం చైతన్యం చ ప్రతిబిమ్బయత్యేవ। అతః అన్తఃకరణం వృత్తిమదపి భవతి। అన్తఃకరణచైతన్యయోః అన్యోన్యాధ్యాసవశాత్తు అహం సుఖీ, అహం దుఃఖీ, అహం ఘటం జానామీత్యేవం ప్రతీతయః సమ్భవన్తి। నైతావన్మాత్రేణాన్తః కరణస్య సచేతనతా వక్తుం శక్యతే। అన్తఃకరణచైతన్యయో ర్వివిచ్యమానయోః సతోరన్తఃకరణే జడత్వస్యైవ సిద్ధత్వాత్। ఉభయోరవివేకే తు ఆత్మన్యపి సుఖిత్వాది ప్రతీతిః స్యాదేవేతి। నాయమవివేకోత్రోపయుజ్యతే। వివేకార్థం గ్రన్థస్యాస్య ప్రారబ్ధత్వాత్। తస్మాత్ స్వప్రతిఫలిత చిత్తాదాత్మ్యాధ్యాసవ దన్తఃకరణం సుఖాదిక మనుభవతీత్యుక్తేపి చైతన్యస్యైవ సుఖాద్యనుభవః అన్తఃకరణస్యైవ సుఖాది ధర్మతాచేతి వివేకః సిద్ధ్యత్యేవ। న చైవమాత్మనో వికారిత్వాపత్తిః। సుఖాదిమత్వమేవ వికారిత్వప్రయోజకమ్ నత్వనుభవమాత్రమితి సిద్ధాన్తాత్। అన్యథా ఘటానుభవాదపి పురుషస్య వికారిత్వం స్యాత్। అత్రేదం రహస్యమ్। అనుభవో ద్వివిధః, జ్ఞానాత్మకో భోగాత్మకశ్చేతి। తత్ర భోగాత్మకస్య వికారహేతుత్వం భవత్యేవ। స చ భోగః సుఖదుఃఖాదివిషయః ప్రమాతురేవ। స్త్రీగృహపశ్వన్నాది భోగోపి ప్రమాతురేవేతి సిద్ధమ్। అతః ప్రమాతైవ వికారీ సంసారీ చ। జ్ఞానాత్మకోప్యనుభవో ద్వివిధః। అన్తఃకరణవృత్తిచైతన్య రూపత్వేన జ్ఞానస్య ద్వైవిధ్యాత్। తత్రాయం ఘట ఇత్యాకారకం వృత్తిజ్ఞానమ్। ఇదం చ ప్రమాతురేవ భవతి। కిన్తు నేదం ప్రమాతుర్వికారసంసారావహమ్। తత్ర ఘటాదౌ స్వీయత్వాభిమానాభావాత్। ఏతేన స్వీయత్వా ద్యభిమాన సంసృష్టం వృత్తిజ్ఞానమేవ భోగ ఇతి సిద్ధమ్। మమేయం స్త్రీ, మమేదం గృహమితి స్త్రీ గృహాదీనామనుభూయ మానత్వాత్ప్రమాత్రా। యత్తు పునః చైతన్యరూపం జ్ఞానం తదాత్మైవ న చైవమనుభవరూపస్యాత్మనః కథం ఘటాద్యనుభవః? అనుభవస్యానుభవ ఇతి వ్యాఘాతాదితి చేత్సత్యమ్। అద్వైతే ఆత్మని అనుభవిత్రనుభావ్యానుభవరూప త్రిపుట్యా అసమ్భవాత్కేవలానుభవ రూప ఏవాత్మా। తస్య సుఖాద్యనుభవోక్తి స్తు ఔపచారిక్యేవ। తథాహి; సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయాం ఇతి సాక్షిశబ్దః సాక్షాద్ద్రష్టరి నిపాతితః పాణినినా। సర్వసాక్షిత్వం

సర్వాభావసాక్షిత్వం చ కూటస్థస్య వదన్తి వేదాన్తాః। సాక్షిణమముం చాద్వితీయం వదన్తి। ద్రష్టృత్వం చ దృశ్యప్రయుక్తమేవ। దృశ్యాభావే కథం ద్రష్టృత్వం స్యాత్। ఏవం స్థితే; యది సర్వం న స్యాత్తర్హి ఆత్మా అసాక్ష్యేవ స్యాత్। అతః కూటస్థ సాక్షిత్వమనుపపన్నమ్। యది కూటస్థస్య సాక్షిత్వసిద్ధ్యర్థం సర్వమస్తీత్యభ్యుపేయతే, తర్హి ఆత్మనః సద్వితీయత్వం స్యాత్। తచ్చ నేష్టమ్। తస్మాదాత్మనో ద్రష్టృత్వమౌపచారికమితి అకామేనాప్యవశ్యమభ్యుపేయమ్। యుక్తం చేదమ్। అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నో జీవః, తదుపహితస్తు సాక్షీతి సాక్షిత్వస్యాపి అన్తః కరణోపాధిప్రయుక్తత్వాత్। ఏతేన సాక్షిశబ్దో లక్షణయా అనుభవమాత్రమేవ ఆత్మాన మభిదధాతీతి ఫలితమ్। న చైవం కూటస్థస్య సర్వసాక్షిత్వాదితి వచన విరోధ ఇతి వాచ్యమ్। కూటస్థస్యైవ సర్వానుభవరూపత్వేన సర్వసాక్షిత్వవ్యపదేశాదితి స్వీకారాత్। అనేనాత్మని ద్రష్టృత్వస్య సద్భావాత్కథం నిర్ధర్మకతేతి శఙ్కాప్రత్యుక్తా। ద్రష్టృత్వస్యాతాత్త్వికత్వాత్ ఇత్యలమ్।

మూలమ్:- నను ఏకః కూటస్థో నిర్ధర్మకః సాక్షీ నాద్రియతే అప్రామాణికత్వాదితి చేన్న 'తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి', 'న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః అదృష్టోద్రష్టా, నాన్యోతోస్తి ద్రష్టా' ఇత్యాది వదతా వేదాన్తప్రమాణరాజేన తస్యైవ సర్వసాక్షిత్వే నాభిషిక్తత్వాత్।

వ్యాఖ్యా:- నన్వితి–ఏకస్య సాక్షిత్వాసంభవాత్ దృశ్యప్రయుక్తత్వా ద్ద్రష్టృత్వస్యేతి భావః। సాక్షిణశ్చ నిర్ధర్మకత్వాసమ్భవాత్ సాక్షిత్వధర్మవతః కథం ధర్మరాహిత్యమితి భావః। ఏవం విధః కూటస్థః నిర్వికారః నాద్రియతే। తత్ర హేతుమాహ–అప్రామాణికత్వాదితి।కూటస్థస్య తస్య ప్రత్యక్షాది ప్రమాణగోచరత్వాదేకత్వసాక్షిత్వాదీనాం పరస్పరవిరోధేన భవతాముపన్యాసస్యాప్రమాణత్వా చ్చేత్యర్థ ఇత్యాశఙ్క్య నేతి పరిహృత్య ఉక్తార్థే ప్రమాణభూతాన్ వేదాన్తార్థాన్ దర్శయతి। తమేవ భాన్తమిత్యనేన చైతన్యస్య స్వయంప్రకాశత్వముక్తమ్। ఇదమేవాత్మనః అనుభవాత్మకత్వమ్। తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యనేన సర్వావభాసకత్వ ముక్తమ్। 'న దృష్టేర్ద్రష్టారం' పశ్యేరిత్యనేనానుభవరూపస్యాస్యానుభవితాన్యో నాస్తీత్యాత్మనోఽ ననుభావ్యత్వముక్తమ్ – అత ఏవానుభవైకరస ఆత్మేతి సిద్ధాన్తః। దృష్టేరనుభవస్య ద్రష్టారం న పశ్యేః నైవ పశ్యతీతి శ్రుత్యర్థః । ద్రష్టారో దృశ్యం పశ్యన్తి దర్శనం తు న పశ్యన్తి। అతో దర్శనస్యద్రష్టా కథ ముపపద్యేతేతి న కథఞ్చిదపీతి భావః। అదృష్టో ద్రష్టేత్యనేన సాక్షిత్వముక్తమ్। దృష్టిః అనుభవః చైతన్యమితి యావత్ తద్భిన్నం సర్వమదృష్టందృశ్యం జగదితి యావత్। తస్య ద్రష్టా సాక్షీ అదృష్టద్రష్టేతి పాఠే స్వయమన్ధేనాదృష్టః సచాసౌ ద్రష్టాచేతి విశేషణ సమాస స్తత్పురుషోవా। నాన్యోతోస్తీత్యనేన ప్రమాత్రాదీనాం ద్రష్టృత్వ నిరాస ఉక్తః। అతశ్చైతన్యాదన్యో ద్రష్టా నాస్తీత్యన్వయః। వేదాన్తా ఏవ ప్రమాణరాజః; తేన వేదాన్తప్రమాణరాజేన; స్వతః ప్రమాణ భూతత్వేన సర్వోత్తమప్రమాణం వేదాన్తా ఏవ కూటస్థం సర్వసాక్షిణం బ్రువన్తి, న తు వయమేవేతి భావః। అత్ర శఙ్కతే పూర్వవాదీ నన్విత్యాది।

మూలమ్:- నను మహదేతదిన్ద్రజాలమ్ ప్రమాశ్రయానకూటస్థాన్ విహాయ కూటస్థమప్రమాశ్రయమేవ ప్రమాణరాజః సర్వసాక్షిణం కరోతీతి। బాఢమ్ ఇన్ద్రజాలమేవైతత్। స్వప్నవదవిద్యావిలసితత్వాత్।

వ్యాఖ్యా:- యః ప్రమాశ్రయః ప్రమాతా స్వసమ్బద్ధ ఘటాదికమనుభవతి స న సాక్షీ। యః అప్రమాశ్రయః కూటస్థః స సర్వమపి సాక్షాత్కరోతీతీదం వచనమ్ విరుద్ధత్వా దైన్ద్రజాలిక దర్శిత గగనగన్ధర్వనగరస్య నగరవత్అజ్ఞజనభాషణతుల్యతేత్యర్థః। యో జఙ్ఘాలః స భువ్యేవ సఞ్చరతి, యస్తుపఙ్గుః స పర్వతశృఙ్గమారోహతీతి వదితి భావః। అప్రమాశ్రయస్యాత్మనో ఘటాదివ జ్జడత్వేన భావ్యమితి గూఢాభిసన్ధిః। యదుక్తం ఇన్ద్రజాలమితి తత్సత్యమిత్యఙ్గీకరోతి సిద్ధాన్తీ బాఢమితి। తత్ర హేతుమాహ-అవిద్యావిలసితత్వాదితి। దృష్టాన్తమాహ స్వప్నవదితి। అయం భావః। సాక్షిపర్యన్తస్య సర్వస్య జగతః ఆత్మన్యవిద్యాకల్పితత్వాద్వేదానాం తదర్థస్య చావిద్యా కల్పితత్వేనేన్ద్రజాలత్వమేవ। యథా స్వప్నే అవిద్యయా కల్పితానాం సాక్షిపర్యన్తానాం దేహేన్ద్రియాదీనాం గజతురగాదీనామపూర్వపదార్థానాం తదర్థవాదినాం చేన్ద్రజాలత్వం తద్వదితి। ఏతే నానుభవైకతానస్యాత్మనః కథం సాక్షిత్వమ్? సాక్షిణశ్చాత్మనః కథం నిర్ధర్మకత్వమ్? ఇత్యాద్యా స్సాక్షివిషయాః ఆశఙ్కాః సర్వాః ప్రత్యుక్తాః। అనుభవరూప ఆత్మా ఏకఏవ సత్యః। తస్య సాక్షిత్వ ప్రమాతృత్వ దేహిత్వాదయః సర్వేపి కల్పితా ఏవ। కల్పితత్వాంశే సామ్యేపి సాక్షిత్వం ప్రమాతృత్వాదివన్నాధ్యాసప్రయుక్తమ్। కిన్తు ఔపచారికమేవ। ప్రమాత్రాదీనామివ సాక్షిణ ఆత్మని న కల్పితత్వమ్ కిన్తు సాక్షిత్వస్యైవేతి సాక్షిణః సత్యత్వం బ్రువన్తి వేదాన్తాః। ప్రమాత్రాదయః ఆత్మని కల్పితా ఏవేతి ప్రాగేవ ప్రపఞ్చితమ్। తస్మాదనుభవరూపో నిర్ధర్మక ఏకః కూటస్థ ఏవ సాక్షీ నత్వన్యః కశ్చిదితి సిద్ధమ్। తథాపీతి।

మూలమ్:- తథాపి దృశ్యస్య ఘటాదివజ్జడత్వేన కథం ప్రమాశ్రయత్వమితి చేన్న, దర్పణాదివత్స్వచ్ఛత్వేన చిత్ప్రతిబిమ్బగ్రాహకత్వాచ్చిత్తాదాత్మ్యాధ్యాసా ద్వా।

వ్యాఖ్యా: – వేదాన్తప్రామాణ్యాత్కూటస్థస్య సాక్షిత్వాభ్యుపగమేపి ఇత్యర్థః। యద్వా ఇన్ద్రజాలవత్సర్వస్యావిద్యావిలసితత్వాభ్యుపగమేపి ఇత్యర్థః। దృశ్యస్యేతి; స్వప్నేపి ఘటాదయః దృశ్యా జడా ఏవ, నత్వవిద్యామహిమ్నా అజడాః। తదేవ మిన్ద్రజాలేపి జడాజడవ్యవస్థా వర్తత ఏవ। ప్రకృతే సాపి నాస్తి। నాన్యోతోస్తి ద్రష్టేతి ఆత్మన ఏకస్యైవ ద్రష్టృత్వ కథనేన తద్భిన్నాన్తఃకరణాదయః సర్వేపి దృశ్యా ఏవేతి సిద్ధమ్। యద్దృశ్యం తజ్జడం ఘటాదివతి దృశ్యస్య జడత్వావ్యభిచారాదన్తఃకరణం దృశ్యత్వాజ్జడమేవ। ఇద మేవాన్తః కరణం యూయం ప్రమాతారం వదథ। ప్రమాతా హి ప్రమాశ్రయః। జడస్య ప్రమాశ్రయత్వం చ విరుద్ధమ్। అన్యథా ఘటాదీనామపి ప్రమాశ్రయత్వాపత్తేః। తస్మాదన్తఃకరణస్య ప్రమాతృత్వం బ్రువాణైర్భవద్భిః జడాజడవ్యవస్థాప్యుజ్ఝితేతి ఆశఙ్కాయామాహ-నేతి। హేతుమాహ। దర్పణేతి యథా దర్పణః జడోపి స్వచ్ఛత్వాన్ముఖ ప్రతిబిమ్బం గృహ్ణాతి తథాన్తఃకరణమపి సత్త్వాంశత్వేన స్వచ్ఛత్వాచ్చ

ప్రతిబిమ్బం గృహ్ణాతి తద్వత్ స్వప్రతిఫలిత చిత్తాదాత్మ్యాధ్యాసా దాత్మధర్మోపి చైతన్య మన్తఃకరణే అధ్యస్యత ఇతి దృశ్యస్యాప్యన్తఃకరణస్య ప్రమాశ్రయత్వం సిధ్యతి। అత ఏవ సుఖమహమనుభవామీత్యేవమాద్యాః ప్రతీతయః ఉపపద్యన్తే। ఆత్మాన్తఃకరణయో రన్యోన్యాధ్యాసాదితి చితః ప్రతిఫలనమాక్షిపతి పూర్వవాదీ। నన్వితి

మూలమ్:- నను నీరూపస్య నిరవయవస్య కథం ప్రతిబిమ్బ ఇతి చేత్ కాత్రానుపపత్తిః। విభ్రమహేతూనాం విచిత్రత్వాత్,జపాకుసుమరూపస్య నీరూపస్యనిరవయస్యాపి స్ఫటికాదౌ ప్రతిబిమ్బదర్శనాత్। శబ్దస్యాపి ప్రతిశబ్దాఖ్య ప్రతిబిమ్బోపలమ్భాత్। యో స్స్వప్రతిపన్న ప్రతిబిమ్బవైలక్షణ్యా నిరూపణాత్।

వ్యాఖ్యా: – యో యస్మిన్ ప్రతిఫలతి తదుభయస్య సరూపత్వేన సావయవత్వేన చ భావ్యమ్। ముఖదర్పణయోస్తథాత్వాత్। న చ జలే ఆకాశప్రతిబిమ్బ సత్త్వాన్నీరూపస్యాపి ప్రతిఫలన ముచితమితి వాచ్యమ్। తత్రాపి మేఘమణ్డలస్య నక్షత్రమణ్డలస్య వా సావకాశస్య జలే ప్రతిఫలనాఙ్గీకారాన్నాకాశమాత్రస్య ప్రతిఫలనమ్। రూపవన్తోపి పరమాణవో నైవ ప్రతిఫలన్తి నిరవయవత్వాదితి కృత్వా సరూపత్వేన సావయవత్వేన చ భావ్యమిత్యుక్తమ్। ఆత్మా హి నీరూపో నిరవయవశ్చ। అన్తఃకరణం చ నీరూపమేవ। తస్మాత్తత్ర కథం పునఃచితః ప్రతిఫలనమితి। సిద్ధాన్తీ సమాధత్తే కాత్రేత్యాదినా। అత్ర చిత్ప్రతిబిమ్బవిషయే అనుపపత్తిః కా? న కాపీత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ విభ్రమహేతూనామితి। భ్రాన్తి హేతవో హి విచిత్రాః పరస్పరవిలక్షణాః। యత్ర యద్ భ్రాన్తిహేతురస్తి తత్ర సా భ్రాన్తిరుపపద్యతే। కారణజన్యత్వాత్కార్యస్యేతి ఏతేనాన్తఃకరణే చితః ప్రతిఫలనం భ్రాన్తిరేవ న తు సత్యమితి సిద్ధమ్। అయం భావః। యద్యపి సర్వత్రాపి భ్రాన్తిహేతురవిద్యైకైవ తథాపి తద్భ్రాన్తివిశేషేషు తత్తద్విశేష హేతవస్సన్తి। తథాహి ద్విచన్ద్రాదిభ్రాన్తౌ తిమిరాదిరూపాక్షిదోషో హేతుః। రజ్జుసర్పభ్రమే తు మన్దాన్ధకారో హేతుః। అన్ధకారపిశాచ భ్రమే తు మనోభీతిరేవ హేతుః। ఏవం దేహాదిభ్రమే అధ్యాస ఏవ హేతుః। చిత్ప్రతిబిమ్బభ్రమే తు చిత్తాదాత్మ్యాధ్యాస ఏవ హేతుః। ఏవం భ్రాన్తిహేతువైచిత్ర్యా ద్భ్రాన్తివైచిత్ర్యమితి। నన్వేవం యది చిత్ప్రతిఫలనేన భ్రాన్తిః తర్హి అన్తఃకరణస్య ప్రమాతృత్వం చ భ్రాన్తిరేవ। మూలాశుద్ధౌ కులాశుద్ధిరితి న్యాయాత్। తతశ్చ యుష్మన్మతే సర్వమపి భ్రాన్తిసిద్ధమేవ, న తు యథార్థమితి చేత్సత్యమ్। ప్రాగేవోక్త మిన్ద్రజాలమిదం స్వప్నవదితి। న శాస్తా న శాస్త్రమితి శ్లోకేనాచార్యః స్వయమేవ శాస్త్రాదీనాం సర్వేషాం భ్రాన్తిమూలకత్వం వక్ష్యతి చ। అతః యథార్థత్వ మేకస్యాత్మన ఏవ। నన్వేవం సర్వస్య భ్రాన్తి మూలకత్వాభ్యుపగమేపి దర్పణాదావేవ బిమ్బప్రతిఫలనం, న తు ఘటాదావితి లోకానుభవాత్ కథఞ్చిచ్చిత్ప్రతిబిమ్బస్యోపపత్తి ర్వక్తవ్యైవ భవద్భిరితి శఙ్కాయామాహ- జపాకుసుమరూపస్యేతి। జపాకుసుమం రూపవద్ద్రవ్యమ్। తద్రూపస్య నీరూపత్వమనవస్థాదిదోషాత్। స్ఫటికే హి అరుణజపాకుసుమస్యరూపం ప్రతిఫలతి। అత ఏవ స్ఫటికే అరుణభ్రాన్తిః। యది త్వదుక్త్యా సరూపం సావయవమేవ ప్రతిఫలితుమర్హతీత్యభ్యుపేయేత తర్హి జపాకుసుమరూపస్య ప్రతిఫలనం

నైవ భవేదితి భావః। నను స్ఫటికే జపాకుసుమ రూపం కేవలం న ప్రతిఫలితమ్ కిన్తు కుసుమమేవ సరూపం ప్రతిఫలితమితి అల్పజ్ఞాశఙ్కాయాః దృష్టాన్తరమాహ। శబ్దస్యేతి। దృఢోపలఘాతాత్ గృహాదౌ ప్రతిధ్వనిరస్తీతి సర్వేషాం నః ప్రత్యక్షమ్। సహి ప్రతిశబ్దః అస్మాభిరుచ్చరిత శబ్దప్రతినిధిత్వాచ్ఛబ్దస్య ప్రతిబిమ్బఏవ। శబ్దస్య నీరూపత్వం సర్వానుభవ సిద్ధమేవ। ఏవం చేమౌ జపాకుసుమరూప ప్రతిబిమ్బః శబ్దప్రతిబిమ్బ శ్చేత్యుభౌ ముఖప్రతిబిమ్బా ద్విలక్షణావిత్యాహ–తయోరితి। సమ్ప్రతిపన్నః ఉభయవాద్యభ్యుపగతః। ప్రతిబిమ్బః ముఖ ప్రతిబిమ్బః। తస్మాద్వైలక్షణ్యస్యా నిరూపణాన్ని రూపయితుమశక్యత్వాదిత్యర్థః। పునఃప్రకారాన్తరేణ చిత్ప్రతిబిమ్బానుపపత్తిం శఙ్కతే। తథాపీతి।

మూలమ్:– తథాపీన్ద్రియగ్రాహ్యస్యైవ ప్రతిబిమ్బ ఇతి చేన్న। వ్యభిచారాత్। అనిన్ద్రియగ్రాహ్యస్య సాక్షిప్రత్యక్షస్యాప్యాకాశస్య జలాదౌ ప్రతిబిమ్బోపలమ్భాత్। అన్యథా జానుమాత్రేఽప్యుదకేతి గమ్భీరప్రతీతిర్నస్యాత్। ఆకాశప్రతిబిమ్బస్య సాక్షి భాస్యత్వేపి సాలోకస్య సాభ్రస్య చ ప్రతిబిమ్బిత త్వాత్తద్గ్రహణార్థమధిష్ఠానగ్రహణార్థం చ చక్షుషోపేక్షణాత్। ఏతేన నీలం నభ ఇత్యాది విభ్రమేపి చక్షురన్వయవ్యతిరేకౌ వ్యాఖ్యాతౌ। తత్ర సాలోకస్యాకాశస్యాధిష్ఠానత్వాత్। తస్మాచ్చాక్షుషప్రతిబిమ్బ మేవ రూపసాపేక్షం నాన్యదిత్యవధేయమ్।

వ్యాఖ్యా:– నీరూపస్య నిరవయవస్యాపి ప్రతిబిమ్బో భవతీత్యభ్యుపగమేపీత్యర్థః। ఇన్ద్రియ గ్రాహ్యస్యేతి। రూపశబ్దయోశ్చక్షుః శ్రోత్రేన్ద్రియాగ్రాహ్యత్వాత్ప్రతిబిమ్బ ఉచితః ఆత్మాతు నేన్ద్రియ గ్రాహ్య ఇత్యతో న తస్య ప్రతిబిమ్బ ఇత్యర్థః। సిద్ధాన్తీ శఙ్కాం నిరాకరోతి నేతి। హేతుమాహ వ్యభిచారా దితి। వ్యభిచారం దర్శయతి అనిన్ద్రియేతి। చక్షురాదిభిరిన్ద్రియైరాకాశో న గృహ్యతే తత్ర రూపాద్యభావాత్। న చ శబ్దస్య సత్త్వాత్ శ్రోత్రగృహ్య ఇతి వాచ్యమ్। శ్రోత్రం శబ్దమేవ గృహ్ణాతి న తు శబ్దవద్ద్రవ్యమితి సిద్ధాన్తాత్। సోప్యాకాశో జలే ప్రతిఫలతి మేఘమణ్డల మాశ్రిత్యాపి జలే ప్రతిఫలనాఙ్గీకారాత్। అన్యథా మేఘమణ్డలాదికమావరణమాత్రమేవ జలే ప్రతిఫలేత్ న త్వవకాశోపి। తస్మాచ్ఛబ్దరూపాదయః ప్రతిఫలన్తి ఇన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాన్ముఖాదివ దిత్యనుమాన మయుక్తమ్। ఇన్ద్రియగ్రాహ్యత్వస్యహేతోః ప్రతిబిమ్బశాలిన్యాకాశే అసత్త్వాదితి సిద్ధమ్। ఆకాశప్రతిబిమ్బానఙ్గీకారే బాధకమాహ। అన్యథేతి। జానుమాత్రేపి జలే మేఘమణ్డలాద్య వచ్ఛిన్నాకాశ ప్రతిఫలనాదగాధతా ప్రతీయతే। జలప్రదేశ తత్ప్రతిఫలితాకాశావరణ ప్రదేశయో రతీవ దూరత్వాదితి భావః। నను యద్యాకాశప్రతిబిమ్బో నాక్షిగ్రాహ్యస్తర్హి అన్యస్యాపి ఆకాశప్రతిబిమ్బోపలమ్భస్స్యాదిత్యత ఆహ। అధిష్ఠానేతి। ప్రతిబిమ్బగ్రహణస్యాధిష్ఠాన గ్రహణ పూర్వకత్వాదాకాశప్రతిబిమ్బాధిష్ఠానజలగ్రహణార్థం చక్షురావశ్యకమితి భావః। విభ్రమ ఇతి ఆకాశస్య నీరూపత్వేన నీలం నభ ఇతి ప్రతీతిః భ్రాన్తిరేవేతి భావః। చక్షురన్వయ వ్యతిరేకావితి। తత్సత్త్వే తత్సత్త్వమన్వయః। తదభావే తదభావో వ్యతిరేకః। యథా మృత్సత్త్వే ఘటసత్త్వం మృదభావే ఘటాభావః। ప్రకృతే నీలం నభ ఇతి చక్షుషి సతి భవతి। చక్షురభావే న భవతి। తస్మాచక్షుర్గ్రాహ్య ఏవాయమ్। యద్యపి తత్రాపి నభోంశః సాక్షిగ్రాహ్యః తథాపి సాక్ష్యన్వయ

వ్యతిరేకౌ న భవతః। సర్వత్రాపి సాక్షిణోనుగతత్వేన తద్వ్యతిరేకస్యైవాసమ్భవాత్। నను సాక్షిభాస్యస్య నభసః। కథం చక్షుర్గ్రాహ్యత్వమ్। అత ఆహ తత్రేతి। నీలం నభ ఇతి విభ్రమే ఇత్యర్థః। దర్శిత భ్రమస్యాకాశమాత్రం నాధిష్ఠానమ్। కిన్త్వాలోకాది సహితాకాశః। సహి చక్షుషా గృహ్యతే। అత్రేదం తత్త్వమ్। ప్రకాశం వా తమో వా విహాయ మహాకాశః క్వాపి కేవలో న వర్తతే। అహన్యాకాశస్య ప్రకాశావృతత్వాత్ రాత్రావన్ధకారావృతత్వాచ్చ। తత్రాకాశాంశమాత్రస్య సాక్షిభాస్యత్వేపి ఆలోకాదిసహితస్యాకాశస్య చక్షుర్గ్రాహ్యత్వమస్త్యేవ। యదా మేఘావరణా భావాత్ స్ఫుటో భవతి ఖగోళాధోభాగః తదాఽహన్యేవ మహాకాశే నీలం నభ ఇతి ప్రతీతిర్జాయతే। బాలానాం ఇయం ప్రతీతిర్భ్రాన్తిరేవ। ఆకాశస్య నీరూపస్య రూపవత్త్వవిరోధాత్। తస్మాన్నీలం నభ ఇతి భ్రాన్తే రధిష్ఠానస్య సాలోకస్యాకాశస్య చక్షుర్గ్రాహ్యత్వా న్నీలం నభ ఇతి విభ్రమే చక్షురన్వయ వ్యతిరేకౌ స్త ఇతి భావః। నను సాలోకస్యేతి కిం సాన్ధకారేతివక్తవ్యమ్। సాన్ధకారే చాకాశే నీలం నభ ఇతి భ్రాన్తిః సులభైవేతి చేన్నైవమ్। ఆకాశగ్రహణస్యావరణ గ్రహణపూర్వకత్వా దన్ధకారేణావరణే ఛాదితే సతి చక్షుష ఆవరణగ్రహణాభావాదాకాశ గ్రహణం న భవేదితి, న చాన్ధకారే నక్షత్రమణ్డలస్యావరణస్య గ్రహణం భవత్యేవేతి వాచ్యమ్। యది నక్షత్రమణ్డలమస్తి తదా తర్హి నక్షత్రప్రకాశోప్యస్త్యేవేతి। ఆకాశస్సాలోక ఏవ స్యాత్। కిఞ్చ, నక్షత్రప్రతిబన్ధాన్నీలం నభ ఇతి భ్రాన్తిరేవ న జాయతే। కిన్తు చిత్రం నభ ఇతి జాయతే। తస్మాద్యదా ఖగోళాధోభాగమాత్రమావరణం దృశ్యతే తదైవ సాలోకే ఆకాశే నీలం నభ ఇతి భ్రాన్తిరుదేతీతి న కిఞ్చిదవద్యమ్। ఫలితమాహ। తస్మాదితి। యద్బింబ భూతం ముఖాదివస్తు చక్షురిన్ద్రియజన్య ప్రత్యక్షవిషయం తదేవ ప్రతిఫలనవిషయే రూపమపేక్షతే। రూపస్య చక్షుర్మాత్రగ్రాహ్యగుణత్వేన చాక్షుషద్రవ్యప్రత్యక్షం ప్రతి రూపవత్త్వస్యైవ హేతుత్వాత్, అన్యచ్ఛ్రవణబిమ్బాదికన్తు రూపం నాపేక్షతే। అతశ్చాక్షుష ప్రతిబిమ్బజననయోగ్యస్యైవ వస్తునో రూపవత్త్వేనైవ భావ్యమ్। శ్రావణాది ప్రతిబిమ్బజననయోగ్యస్య తు రూపవత్త్వ మనావశ్యకమేవేతి భావః। ఆత్మప్రతిబిమ్బస్తు న చక్షురాదిభిర్గృహ్యతే। కిన్తు సాక్షిణైవేతి ఆత్మప్రతిబిమ్బస్య నాస్తి రూపాపేక్షేతి ఫలితోర్థః। నన్వాకాశస్య ప్రతిఫలనం సాక్షిభాస్యమపి ప్రత్యక్షమేవాస్మాకమ్। అధిష్ఠానస్య చాక్షుషత్వాత్। ప్రకృతే తు చిత్ప్రతిబిమ్బః ప్రత్యక్షమేవ। నాప్యనుమానాదికమేతత్సాధనే క్షమతే। తస్మాదప్రమాణ ఏవాయమాత్మ ప్రతిబిమ్బవాద ఇతి శఙ్కతే। తథాపీతి –

మూలమ్:– తథాప్యాత్మనః ప్రతిబిమ్బే కిమ్మానమితి చేచ్ఛృణు। రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ। తదస్య రూపం ప్రతిచక్షణాయ (బృ. 1.5.19) ఏకఏవహి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవత్ (బ్రహ్మబిన్దు. 12) మాయాఽఽభాసేన జీవేశౌ కరోతి (నృసింహోత్తరతాపినీ 9) ఇత్యాది శ్రుతిః స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః (బృ. 1.4.7) స ఏతమేవ సీమానం విదార్య తయా ద్వారా ప్రాపద్యత (ఐ. 3.12.1) తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ (తై. 2.6.1) ఇత్యాది ప్రవేశశ్రుత్యర్థాన్యథానుపపత్తిః। ఆభాస ఏవ చ (బ్రహ్మసూత్ర 2.3.50)। అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్ (బ్రహ్మసూత్ర. 3.2.18) ఇత్యాది పారమర్షసూత్రాణి చ తత్ర మానాని।

వ్యాఖ్యా:– నీరూపస్యాపి ప్రతిబిమ్బాఙ్గీకారేపీత్యర్థః। అథ సిద్ధాన్తీ ప్రమాణాని దర్శయతి। శృణ్వితి ప్రతిజ్ఞాం దర్శయతి। శ్రుతిస్మృతి అర్థాపత్తి సూత్రాణ్యత్ర ప్రమాణాని తత్ర శ్రుతిః। రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవ। రూప్యతే సాక్షిణా భాస్యత ఇతి। రూపమ్ అవిద్యాన్తఃకరణాదికమ్। రూపం రూపమితి వీప్సా సర్వేషు రూపేషు ప్రతిరూప ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బః బభూవ ఆసీత్। తదస్యరూపం ప్రతిచక్షణాయేతి। అస్యాన్తఃకరణాదేః। చక్షణాయ జ్ఞానాయ। చేతనత్వాయేతి భావః। తద్బ్రహ్మ ప్రతి ప్రతిరూపం ప్రతిబిమ్బో బభూవ। శ్రుత్యన్తరమాహ–మాయేతి। మాయా అవిద్యా ఆభాసేన స్వప్రతిఫలిత చిత్ప్రతిబిమ్బేన జీవేశౌ కరోతి। జీవశ్చేశ్వరశ్చ మాయాప్రతిఫలిత చిత్ప్రతిబిమ్బావిత్యర్థః। జలచన్ద్రవదితి। యథా ఏకోపి చన్ద్రః జలే ప్రతిఫలిత స్సన్నేకధా బహుధా దృశ్యతే। యథాయమాత్మాన్తఃకరణాదౌ ప్రతిఫలితస్సన్నేకధా బహుధా దృశ్యత ఇత్యర్థః। శ్రుతిరూపామేవార్థప్రతిపత్తిం దర్శయతి। స ఏష ఇతి। స ఏష పరమాత్మా ఇహ శరీరాదౌ ప్రవిష్టః। పరిపూర్ణస్య తస్య ప్రవేశాసమ్భవా త్ప్రతిబిమ్బరూపేణావిష్ట ఇత్యర్థః। శ్రుత్యన్తరమాహ। తదితి। తత్ పరబ్రహ్మ తదన్తఃకరణాదికం సృష్ట్వా అనుప్రావిశత్ ప్రతిబిమ్బరూపేణేతి భావః। పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే ఇత్యత్ర దివా అభుఞ్జానస్య దేవదత్తస్య పీనత్వాన్యథానుపపత్త్యా రాత్రిభోజనం అర్థాపత్త్యా కల్ప్యతే, తద్వదిహాపి పరబ్రహ్మణః ప్రవేశాన్యథానుపపత్త్యా తత్ప్రతిబిమ్బస్య ప్రవేశోర్థాపత్త్యా కల్ప్యత ఇత్యర్థాపత్తిరియం శ్రుతౌ సాక్షాత్ప్రతిబిమ్బప్రవేశస్యానుక్తత్వాదితి భావః। వ్యాసకృత సూత్ర ప్రమాణమాహ–ఆభాసఏవచ। ప్రతిబిమ్బఏవేత్యర్థః। అత ఏవ చోపమా। సూర్యకాదివత్ జలసూర్యప్రతిబిమ్బాదివదిత్యుపమా సంగచ్ఛత ఇతి శేషః। తత్రేతి। ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బే ఇత్యర్థః।

మూలమ్:– తస్య చ ప్రతిబిమ్బస్య సత్యత్వమేవేతి ప్రతిబిమ్బవాదినః। మిథ్యాత్వమేవేత్యాభాస వాదినః। స్వరూపేతు న వివాద ఇత్యన్యత్। అచేతన విలక్షణత్వం తు తస్య శ్రుతిసిద్ధం అనుభవసిద్ధం చ। తస్మాత్ సిద్ధమన్తఃకరణస్య ప్రతిబిమ్బాధ్యాసద్వారా ప్రమాతృత్వమ్।

వ్యాఖ్యా:– సత్యత్వమేవేతి। యావదుపాధి బిమ్బప్రతిబిమ్బయోస్సత్త్వాదుపాధిభఙ్గే ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బైక్యాదితి భావః। మిథ్యాత్వమేవేతి। ప్రతిబిమ్బస్యోపాధికత్వా దౌపాధికస్య సర్వస్యాపి మిథ్యాత్వాఙ్గీకారాదితి భావః। కతరః పక్షః శ్రేయానిత్యత ఆహ–స్వరూపేత్వితి। పక్షద్వయేపి ప్రతిబిమ్బస్వరూపమఙ్గీకృతమేవ। సత్యత్వ మిథ్యాత్వ వాదస్తు ప్రకృతానుపయుక్తత్వాదుపేక్ష్య ఏవేత్యాహ – అన్యదేతదితి। ఏతత్ మతద్వయం, అన్యత్ ప్రకృతానుపయుక్తమిత్యర్థః। భవతు। చిత్ప్రతిబిమ్బః। కిమయం ప్రతిబిమ్బశ్చిద్విలక్షణః? ఉత చిదేవేత్యత ఆహ–అచేతన విలక్షణత్వం త్వితి। యది బిమ్బప్రతిబిమ్బయోరైక్యమేవ స్యాత్తర్హి బిమ్బోయం ప్రతిబిమ్బోయ మితి వ్యవహార ఏవ న స్యాత్। తస్మాత్ బిమ్బప్రతిబిమ్బౌ పరస్పర విలక్షణావేవ। వైలక్షణ్యం చ తయోరుపాధిభఙ్గ ప్రయుక్త నాశిత్వానాశిత్వాదికం బోధ్యమ్। ఉపసంహరతి తస్మాదితి। యోయం దర్శితః ప్రతిబిమ్బస్యాన్తఃకరణస్య చ పరస్పర తాదాత్మ్యాధ్యాసో భవత్యవిద్యావశాత్తతశ్చ ప్రతిబిమ్బధర్మస్య చైతన్యస్య స్వస్మిన్నధ్యస్తత్వాత్ దృశ్యస్యాప్యన్తఃకరణస్య ప్రమాశ్రయత్వం ప్రమాతృత్వం చోపపద్యతే।

మూలమ్:– నన్వధ్యాసోపి నోపపద్యతే। తథాహి। ఆత్మని వా అనాత్మాధ్యస్యతే అనాత్మని వాత్మా। నాద్యః। తస్య నిఃసామాన్య విశేషత్వేన సర్వదా భాసమానత్వేన సాదృశ్యాదిరహితత్వేన చాధిష్ఠానత్వాసమ్భవాత్। నాపి ద్వితీయః। తస్య మిథ్యాత్వాభ్యుపగమాత్। మిథ్యావస్తునోధిష్ఠానత్వే శూన్యవాదప్రసఙ్గాత్। తస్య చ సత్యత్వే తదనివృత్తేరనిర్మోక్షప్రసఙ్గాచ్చ। న హి సత్యం క్వచిన్నివర్తతే। నివర్త్యమానం వా జ్ఞానేన। శ్రుతయశ్చ –

భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః।

క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే।।(ము–2.2.8), తమేవ విదిత్వాతి మృత్యుమేతి నాన్యఃపన్థా విద్యతేయనాయ (శ్వే. 3.8) తరతి శోకమాత్మవిత్ (ఛా–7.1.3) ఇత్యాద్యా జ్ఞానాత్సర్వసంసారనివృత్తిం దర్శయన్త్యస్తస్య మిథ్యాత్వం సూచయన్తి। ఏకమేవా ద్వితీయమ్ (ఛా–6.2.1) అతోన్యదార్తమ్ (బృ–3.4.2)। నేహ నానాస్తి కిఞ్చన (బృ–6.4.19)। అథాత ఆదేశో నేతి నేతి (బృ. 2.3.6) ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః సాక్షాదేవ మిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయన్తి। దృశ్యత్వేన శుక్తిరజతవన్మిథ్యాత్వానుమానాచ్చ। ఆత్మన్యధ్యస్తతయైవా నాత్మ సిద్ధేః తత్రాత్మాధ్యాసః అనాత్మాధ్యాసేన చాత్మనో దోషసాదృశ్యాదిసమ్భవాత్తత్రానాత్మాధ్యాస ఇత్యాత్మాశ్రయాద్యన్యతమ దోషప్రసఙ్గాచ్చ। ఏతేనాత్మానాత్మాధ్యాసస్యావిద్యకత్వా న్న వికల్పావసర ఇత్యపాస్తమ్। స్వప్రకాశాత్మన్య విద్యాయా అప్యనుపపత్తేః।

వ్యాఖ్యా:– అధ్యాసోపీతి। ప్రతిబిమ్బానుపపత్తేః పూర్వ దర్శితత్వాదిత్యపి శబ్దార్థః। యద్వా। అన్తఃకరణస్య స్వతశ్చైతన్యం మాస్తు నామ, ఆరోపాద్భవతీతి యదుక్తం తదపి న సిధ్యతి। అధ్యాసస్యైవా నుపపన్నత్వాదిత్యర్థః। అనుపపత్తి మేవ విశదయతి పూర్వవాదీ తథాహీత్యాదినా। అద్వైతమతే దృగ్దృశ్యౌచేతి ద్వావేవ పదార్థౌ। తత్ర దృగాత్మా, దృశ్యమనాత్మా। ప్రపఞ్చోతం చైతదధస్తాదేవ। అత స్త్వయోక్తోయమధ్యాస ఆత్మానాత్మనోరేవ భవితుమర్హతి। తత్ర వికల్పయతి ఆత్మనివేత్యాదినా। ఆత్మని అనాత్మ తద్ ధర్మాణాం, అనాత్మని చాత్మతద్ధర్మాణామధ్యాసాదితి భాష్యాత్ దర్శిత మతద్వయమద్వైతిభిరభ్యుపేతమేవ। విచారితే తూభయం న సిధ్యతి। విచారణపూర్వకము భయం నిరాకరోతి। పూర్వవాదీ నాద్య ఇత్యాదినా। తథాహి। ఆత్మని జగదధ్యస్తం రజ్జుసర్పవదితి యుష్మాకం సిద్ధాన్తో హి। తత్ర రజ్జౌ సర్పాధ్యాసో భవితుమర్హతి। కుతః। వక్రత్వాదయ స్సామాన్యధర్మాః స్థిరత్వాదయో విశేషధర్మాశ్చ రజ్జౌ సన్తి। తత్ర యదా విశేషధర్మాణా మగ్రహణం తదా వక్రత్వాది సామాన్యధర్మ ప్రయుక్తః। సర్పాధ్యాసః తస్యాం భవతి। యదా త్వాప్తోపదేశాదినా విశేషధర్మగ్రహణం భవతి తదా ససర్పస్తిరోహితో భవతి। అధ్యస్తాధిష్ఠానో భయానుగతో ధర్మస్సామాన్యధర్మః, ఏకతరగతస్తు విశేషధర్మ ఇతి భావః। కిన్తు సహసా దృష్టాయా మేవ రజ్జౌ సర్పోధ్యస్యతే నతు హస్తగతాయామ్। అపి చ రజ్జౌ సర్పఏవాధ్యస్యతే సాదృశ్యాత్ నతు ఘటః। ప్రకృతేత్వాత్మనో నిర్ధర్మకత్వాన్నిత్యాపరోక్షత్వాద సదృశత్వాచ్చ నాస్మిన్ననాత్మాధ్యాస ఉపపద్యతే ఇతి భావః। అథానాత్మన్యాత్మాధ్యాసం నిరాకరోతి।

నాపి ద్వితీయ ఇతి। హేతు మాహ। తస్యేతి। బ్రహ్మసత్యం జగన్మిథ్యేతి అనాత్మనో మిథ్యాత్వమిత్యర్థః । భవతు మిథ్యాత్వం కిం తావతాధ్యాసస్యేత్యత ఆహ। మిథ్యావస్తున ఇతి। అయం భావః। నిరధిష్ఠాన భ్రమాయోగా జ్జగద్భ్రమాధిష్ఠానం బ్రహ్మ వేదాన్తైరభ్యుపేతమ్। తచ్చాధిష్ఠానం సత్యమ్। అధ్యస్తస్యైవ కల్పితత్వేనాసత్యత్వాభ్యుపగమాత్। యది మిథ్యాభూతేఽధిష్ఠానే ఆత్మాధ్యస్యతే తర్హి అధ్యస్తత్వాదాత్మా తావదసత్య ఏవ। అధిష్ఠానం తు మిథ్యాభూతమేవేతి అధ్యస్తాధిష్ఠానయో రుభయోర్మిథ్యాత్వే సర్వశూన్యాన్మాధ్యమికాభ్యుపేత శూన్యవాదో యుష్మాస్వపి ప్రసజ్యత ఇతి। నన్వనాత్మని ఆత్మాధ్యాసే అనాత్మనోఽధిష్ఠానస్య సత్యత్వం వయం బ్రూమః। అతో నాస్మాకం శూన్యవాద ప్రసఙ్గః ఇతి శఙ్కాయామాహ తస్యచేతి। యది దేహేన్ద్రియాది రూపేణాత్మాసత్యః స్యాత్తర్హి స నైవ నివర్తతే। అతో న మోక్షః। దేహేన్ద్రియాది సర్వద్వైతనివృత్తేరేవ మోక్షత్వాదితి భావః। నహీతి అబాధ్యత్వస్యైవ సత్యత్వాన్నివృత్తేః। బాధరూపత్వాచ్చేతి భావః। నను మిథ్యాభూతో రజ్జుసర్పో యథా నివర్తతే తథా సత్యః సర్పోపి నివర్తత ఏవ దణ్డప్రహరణాదినా। సర్పస్య నాశ దర్శనాదిత్యత ఆహ। నివర్తమానం వా న జ్ఞానేనేతి। నివర్తమానం చ తత్సత్యం వస్తుజ్ఞానేన న నివర్తతే। సత్యః సర్పోహి సర్ప ఇతి జ్ఞానేన న నివర్తతే కిన్తు దణ్డప్రహరణాది క్రియయైవేత్యర్థః। నను దేహేన్ద్రియాద్యనాత్మనామపి జ్ఞానేన నివృత్తిరితి బ్రూతే ఇత్యత ఆహ–శ్రుతయ ఇతి। తస్మిన్ పరావరే పర ఈశ్వరః అవరో జీవః పరశ్చావరశ్చపరావరః। దర్శితవాక్యార్థస్యానుపపన్నత్వాత్ లక్షణయా చిద్రూపాత్మేత్యర్థః। తత్త్వమసీత్యాదివత్ పరే హిరణ్యగర్భాదయోప్యవరే యస్మాత్సః పరావరః ప్రత్యగభిన్నః పరమాత్మేతి వా, తస్మిన్నాత్మని దృష్టే సాక్షాత్కృతే సతి; అస్య జీవస్య హృదయగ్రన్థిః అహఙ్కారాది భిద్యతే, సర్వే సంశయాశ్ఛిద్యన్తే, సర్వాణి కర్మాణి సఞ్చితాని క్షీయన్తే, తమాత్మానమేవ విదిత్వా మృత్యుం సంసారమత్యేతి, అతి తరతి జీవ ఇతి శేషః। అయనాయ మోక్షాయ అన్యః జ్ఞానాద్భిన్నః పన్థాః న విద్యతే నాస్తి। ఆత్మవిత్ శోకం సంసారం తరతి। నను దర్శితాః శ్రుతయః జ్ఞానేన సంసారః నివర్తత ఇతి బ్రువన్తి నత్వనాత్మానో నివర్తన్త ఇతి శఙ్కాయామాహ– తస్య చేతి మిథ్యాత్వం సూచయన్తీతి జ్ఞానాదనాత్మనామనివృత్తౌ తదధ్యాస పూర్వక సంసారస్యాప్యనివృత్తేరితి భావః। సూచనే ప్రామాణ్య సంశయాత్ శ్రుత్యన్తరాణ్యప్యాహ ఏవ మితి, అతో బ్రహ్మణోన్యజ్జగదార్తం బాధితమ్। ఇహ ఆత్మని కిఞ్చన కిఞ్చిదపి నానా జగత్ నాస్తి। అథా ఇత్యాకారాన్తత్వం ఛాన్దసమ్। అథతే అయమేవాదేశః ఉపదేశః। కిం తదిత్యాహ నేతి నేతీతి। దేహో న ఇన్ద్రియం న మనో న ఇతి సర్వ నిషేధం కురు, తతశ్చ నిషేధావధిత్వేన ఆత్మైక శ్శిష్యత ఇతి భావః। మిథ్యాత్వం ప్రతిపాదయంతీతి। ప్రతిపాదితే చానాత్మనాం మిథ్యాత్వే రజ్జుసర్పవత్ జ్ఞానేనైవ నివర్తన్త ఇతి సిద్ధమితి భావః। అనుమానమపి ప్రమాణమిత్యాహ శుక్తీతి। జగదిదం మిథ్యా దృశ్యత్వాచ్ఛుక్తి రజతవదితి ప్రయోగ ఇతి భావః ఏవమనాత్మనాం జ్ఞాననివర్త్యత్వాన్యథానుపపత్త్యా మిథ్యాత్వం స్వీకర్తవ్యమ్। స్వీకృతే చ తస్మిన్నాన్యవాదః ప్రసజ్యత ఏవ భవతామితి భావః। అథ దోషాన్తరమాహ ఆత్మేతి। అనాత్మాహి న స్వతస్సిద్ధః। స్వతస్సిద్ధత్వే బ్రహ్మత్వప్రసఙ్గాత్।కిన్తు కల్పిత ఏవ।సా చ కల్పనా ఆత్మన్యేవ,ఆత్మన ఏవానాత్మకల్పనాధిష్ఠానత్వాత్

తదేవమాత్మని కల్పితత్వేనైవ రూపేణానాత్మా సిధ్యతి। తత్ర చానాత్మని పునరాత్మాధ్యస్యతే। అతః స్వాధ్యస్తత్వేన సిద్ధే అనాత్మని స్వాధ్యాస ఇత్యాత్మాశ్రయదోషః। ఆత్మని అనాత్మాధ్యాసః అనాత్మని పునరాత్మా ఇతి బీజాఙ్కుర న్యాయాదన్యోన్యాశ్రయదోషః। ఆత్మన్యనాత్మాధ్యాసః తత్ర పునరధ్యస్తస్యాత్మన ఏవాధ్యాస ఇతి చక్రకాపత్తిః। ఆత్మని అనాత్మాధ్యాసః తత్రానాత్మని ఆత్మాధ్యాసః తస్మిన్నాత్మని అనాత్మాధ్యాసః తస్మిన్ పునరాత్మాధ్యాస ఇత్యనవస్థారూపదోషః। కిఞ్చాత్మన్య నాత్మాధ్యాసే సతి అనాత్మని యే యే దోషాః జడత్వాదయస్సన్తి తే సర్వే ఆత్మని సంభవన్తి। తతోయమాత్మా సామాన్య విశేషవాన్ సాదృశ్యాదిమాన్ సర్వదా అభానవాన్ భవతి। తతో రజ్జ్వాదివదనాత్మభూతే అస్మిన్ సర్పాదివత్పునరనాత్మాధ్యాసోపి స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః రజ్జౌ రజ్జ్వధ్యాసవదనాత్మని అనాత్మాధ్యాస స్యాసమ్భవాత్తస్మాదసమ్భవరూపో దోషోన్యః। యద్యధ్యాసః సత్యస్స్యాత్తర్హి తద్దర్శితాః సర్వవికల్పాః ప్రసజ్యేరన్। కిన్త్విన్ద్రజాలవదవిద్యావిలసిత ఏవేతి కథ మత్ర వికల్పావసరః। తథాహి ఐన్ద్రజాలికః కశ్చన మాయయా పూర్వక్షణోప్త చూతబీజం ఉత్తరక్షణే వృక్షీకృత్వా తత్ఫలాని చాస్మభ్యం యచ్ఛతి। నిరాలయే గగనే పిఞ్ఛభ్రమణమాత్రేణ నగరం నిర్మిమీతే। ఖడ్గేన స్వపుత్రస్య శిరో నికృత్య పునస్సన్ధత్తే। నైతాః క్రియా వికల్పసహాః, నాపి శశశృఙ్గతుల్యాః కిన్తు మిథ్యాభూతా ఏవేతి, తద్వదధ్యాసోపి మిథ్యాభూత ఏవేతి నాత్ర వికల్పావసరః, ఇతి శఙ్కాయామాహ ఏతేనేత్యాది। అపాస్తత్వే హేతుమాహ అవిద్యాయా అనుపపత్తేరితి। అనుపపత్తే ర్హేతుమాహ– స్వప్రకాశాత్మనీతి। సూర్యే తమ ఇవ స్వయంప్రకాశే ఆత్మని కథమవిద్యాయా అజ్ఞానాత్మికాయా అవకాశ ఇతి భావః। తస్మాదాత్మానాత్మనోరధ్యాస ఏవానుపపన్నః। నను ఆత్మని అనాత్మాధ్యాసః అనాత్మన్యాత్మాధ్యాసశ్చ కస్య భవతి? న తావదాత్మనః, స్వప్రకాశత్వేన తస్య భ్రాన్త్యయోగాత్। నాప్యనాత్మనః। జడత్వాత్తస్య అధ్యాసాత్ప్రాగనాత్మనోఽసిద్ధత్వాచ్చ। యది సిద్ధస్స్యాత్తర్హి స సత్యఏవస్యాత్, అనధ్యస్తత్వాత్। తస్మాదధ్యాసోఽనుపపన్న ఇత్యపి శఙ్కితవ్యమేవేతి చేన్మైవమ్। ఆత్మన్యవిద్యయా తావదనాత్మా అధ్యస్తః। కల్పిత ఇత్యర్థః। పశ్చాదాత్మన్యనాత్మాధ్యాసః అనాత్మని చాత్మాధ్యాసః అనాత్మన ఏవ భవతి। చిత్ప్రతిబిమ్బగ్రాహిత్వేనానాత్మనోప్యన్తః కరణాదేశ్చేతనత్వా భ్యుపగమాదితి। నను స్వప్రకాశాత్మన్యవిద్యోపపద్యత ఏవ। తమసస్తేజోభావ రూపత్వేన తేజస్తమసోర్విరోధాత్సూర్యే తమో న విద్యతే। అజ్ఞానం తు న జ్ఞానాభావరూపమ్। కిన్తు భావపదార్థః। తస్మాదాత్మాజ్ఞానయోర్న విరోధ ఇతి చేన్మైవమ్। ఆత్మన్యవిద్యానోపపద్యత ఏవేత్యాహ తథాహీతి।

మూలమ్:– తథాహి సాధ్యస్తానధ్యస్తా వా। తత్రాద్యే కథం నాత్మాశ్రయాద్యన్యతమదోషప్రసఙ్గః అన్త్యే తస్యా అనుచ్ఛేదాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గః। సర్వస్యాధ్యాసమూలత్వే భ్రమప్రమాదివ్యవస్థా చ న స్యాత్। ఏకస్యైవాత్మనః ప్రమాణప్రమేయ ప్రమితిప్రమాతృరూపతా చ విరుద్ధా। అవిరోధాభ్యు పగమే వా సౌగతమతాపత్తిరితి।

వ్యాఖ్యా:– యద్యాత్మన్యవిద్యాస్తి తర్హి సా తత్ర స్వతస్సిద్ధా ఉతాధ్యస్తా? ఆద్యే అవిద్యేయం సత్యైవేతి అజ్ఞాననాశాభావాన్నైవమోక్షః, ద్వితీయే, ఆత్మాశ్రయాది దోషప్రసఙ్గో భవత్యేవ।

తథాహి ఆత్మన్యధ్యస్తేయమవిద్యా స్వస్మిన్ పునరాత్మాధ్యాసం వినా నిశ్చేతనైవేతి దేహేన్ద్రియాది
జగత్కల్పనాఽక్షమైవ స్యాత్తస్మాదవిద్యాయామపి ఆత్మాధ్యాసో వక్తవ్య ఏవ। తతశ్చ స్వాధ్యస్తత
యైవ సిద్ధాయామవిద్యాయాం స్వాధ్యాస ఇత్యాత్మాశ్రయః। ఆత్మన్యవిద్యాధ్యాసః తస్యాం
పునరనాత్మాధ్యాస ఇత్యన్యోన్యాశ్రయః। ఏవం చక్రకాదయః ప్రాగ్దర్శితరీత్యాత్రాపి ప్రసఞ్జనీయాః
ఏవం చాత్మని సర్వోప్యనాత్మా ప్రపఞ్చోఽధ్యస్త ఏవేతి। సర్వజగద్భ్రాన్తి సిద్ధమ్। తతశ్చ శుక్తౌ
రజతజ్ఞానం భ్రమః। రజతే రజతజ్ఞానం తు ప్రమేతి లోకవ్యవస్థాపి న సిధ్యతి। శుక్తిరజతవద్రజత
స్యాపి మిథ్యాత్వాదిత్యాహ, సర్వస్యేతి। దోషాన్తరమాహ–ఏకస్యైవేతి। సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ;
ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్ ఇత్యాది శ్రుతిభ్య స్సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వమవసీయతే। మాతృమానమితి
మేయేభ్యోన్యత్ కిఞ్చిదపి జగతి నాస్తీతి మాత్రాది చతుష్టయాత్మకమేవ జగత్, తతశ్చ మాత్రాది
చతుష్టయం బ్రహ్మైవేతి సిద్ధమ్। అనేన చ బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ మాత్రాది రూపత్వమితి ఫలితమ్।
ఇదం చ న యుక్తమ్। మాతృరూపస్య బ్రహ్మణో మానరూపత్వం మానరూపస్య చ
మేయరూపత్వం మేయరూపస్య చ మితిరూపత్వ మిత్యత్యన్త విరోధతా। ఏతేషామవిరోధస్తు
క్షణికత్వాభ్యుపగమం వినా న సమ్భవతీతి, అవిరోధాభ్యుపగమే తు సౌగతమతాపత్తి రేవ
భవతామ్। యది మాత్రాదయః క్షణికాః స్యు స్తర్హి బ్రహ్మణః క్షణం మాతృతా క్షణేన మానతేతి
ఏవ ముపపద్యతే। తతశ్చ మాత్రాదివత్ బ్రహ్మాపి క్షణికమేవ భవతి, మాత్రాదిరూపత్వవచనాత్
బ్రహ్మణ ఇతి భావః। యద్వా కర్తృ భాగావచ్ఛిన్నశ్చిదంశో మాతా, క్రియా భాగావచ్ఛిన్నస్తు
మానమ్, విషయావచ్ఛిన్నస్తుమేయః, విషయగతాభివ్యక్తి యోగ్యత్వ భాగావచ్ఛిన్నస్తు మితిరితి,
చైతన్యస్యైకస్యైవ మాత్రాదిరూపత్వం భవద్భిరుక్తమ్, తద్విరుద్ధమేవ। న చాంశభేదాదవిరుద్ధమితి
వాచ్యమ్। నిరవయవస్య చైతన్యస్యాంశాసమ్భవాత్। తస్మాద్యది చైతన్యం క్షణికం స్యాత్తర్హి
మాత్రాదిరూపత్వమవిరుద్ధం స్యాదితి భావః। తస్మాదాత్మన్యధ్యాసః తద్ధేతురవిద్యా చ నోపపద్యత
ఇతి పూర్వపక్షః। అథ సిద్ధాన్తీ ప్రతిజానాతి, అత్రోచ్యత ఇతి, సిద్ధాన్త ఇతి శేషః।

**మూలమ్:– అత్రోచ్యతే। అహం మనుష్యః కర్తా భోక్తేత్యాది ప్రతీతి స్తావత్సర్వజనప్రసిద్ధా। సా
చ న స్మృతిః అపరోక్షావభాసత్వాద్భేదాగ్రహపూర్వకత్వాచ్చ। నాపి ప్రమా। శ్రుతి యుక్తి
బాధితత్వాత్। తథా చ శ్రుతయః। యోయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః
(బృ. 4.3.7) అయమాత్మా బ్రహ్మ (బృ. 2.5.19)। సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ (తై.
2.1.1)। విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ (బృ. 3.9.28), య ఆత్మాపహతపాప్మా (ఛా. 8.7.1)
యత్సాక్షాదపరోక్షా ద్బ్రహ్మ। య ఆత్మా సర్వాన్తరః (బృ.3.4.1) యోశనాయాపిపాసే శోకం
మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి (బృ. 3.5.1) స యత్తత్ర కిఞ్చిత్పశ్యత్యనన్వాగత స్తేన
భవత్యసఙ్గో హ్యయం పురుషః (బృ.4.3.15) ఇత్యాద్యా అకర్త్రభోక్తృపరమానన్దబ్రహ్మ
రూపతామాత్మనో దర్శయన్తి।**

వ్యాఖ్యా:– అత్ర పూర్వపక్షే విషయే ఇత్యర్థః। సిద్ధాన్తమేవాహ అహమిత్యాదినా। అపరోక్షజ్ఞానం
చ అనుభవః। పరోక్షం తు స్మృతిరితి వివేకః। అహం మనుష్య ఇత్యాది ప్రతీతేరపరోక్షావ

భాసత్వాత్ప్రత్యక్షమ్, భాసమానత్వాత్స్మృతిత్వం నాస్తీత్యర్థః। అయం ఘట ఇత్యనుభవే ఘటస్య
ప్రత్యక్షత్వమేవ। పూర్వేద్యురహం ఘటమద్రాక్షమితి జ్ఞానం తు స్మృతిః, స్మృతి సమయే
ఘటస్యాప్రత్యక్షత్వమస్తీతి హేతోరితి భావః। దర్శిత ప్రతీతేః స్మృతిత్వాభావే హేత్వన్తర మాహ
భేదాగ్రహపూర్వకత్వాదితి స్మృతౌ దేశభేదః కాలభేదో వా గృహ్యతే, న త్వనుభవే ఇతి భావః
యద్వా సోయం దేవదత్త ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాపి స్మృతివిశేష ఏవ, తస్యాం తు తద్దేశ
తత్కాలయోర్భేదోపి స్ఫురతి, న త్వనుభవే ఇతి భావః। తదేవం ప్రతీతేః స్మృతిత్వాభావే సిద్ధే
సతి స్మృతిభిన్నం జ్ఞానమనుభవ ఇతి ఉక్తలక్షణానుభవత్వం సిధ్యతి। సచానుభవో ద్వివిధః
। యథార్థోఽయథార్థశ్చేతి। తత్ర తద్వతి తత్ప్రకారకోనుభవో యథార్థః। యథా ఘటే ఘట
ఇతి బుద్ధిః సైవ ప్రమేత్యుచ్యతే। దర్శిత ప్రతీతిస్తు ప్రమా న భవతీత్యాహ। నాపి ప్రమేతి
హేతుమాహ శ్రుతియుక్తి బాధితత్వాదితి। ప్రమా జ్ఞానం హి జ్ఞానాన్తరేణ న బాధ్యతే। నాపి
శ్రుతియుక్త్యాదిభిః। ఘటే ఘట ఇతి జ్ఞానస్య కేనాప్యబాధితత్వాదితి। వస్తుతస్తు వేదాన్తమతే
అనధిగతా బాధితార్థవిషయజ్ఞానత్వం ప్రమాత్వమ్। అబాధితత్వం చ వ్యవహారదశాయామేవ
వివక్షితమ్। అన్యథా ఘటే ఘట జ్ఞానస్యాపి ప్రమాత్వం న స్యాత్। సర్వస్యాపి ద్వైతస్య
బ్రహ్మజ్ఞానేన బాధితత్వాభ్యుపగమాత్। ప్రకృతే తు అహం మనుష్య ఇత్యాది ప్రతీతేస్తు,
సిద్ధమాత్మని మనుష్యత్వ కర్తృత్వ భోక్తృత్వాది జ్ఞానం ప్రమా న భవతి। కుతః? శ్రుతియుక్తి
బాధితత్వాత్। యది మనుష్యత్వ జ్ఞానం, ప్రమాతరి కర్తృత్వ భోక్తృత్వ జ్ఞానం చ స్యాత్తర్హి
తత్ప్రమైవ భవేత్ అనాదిత్వాదితి భావః। తత్ర దర్శిత ప్రతీతీనాం ప్రమాత్వబాధికాః శ్రుతీస్తావ
దాహ యోయమిత్యాదినా అనన్తం, దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చ పరిచ్ఛేదశూన్యం అపరోక్షాదితి
అపరోక్షమిత్యర్థః అశనాయా క్షుత్, పిపాసా తృట్ అత్యేతి అతిక్రామతి అశనాయాదయో
మృత్యుపర్యన్తాః ధర్మా ఆత్మనో న సన్తీత్యర్థః। దర్శయన్తీతి శ్రుతి ప్రామాణ్యాదకర్త్ర భోక్తృ
పరమానన్దబ్రహ్మరూపే ఆత్మని మనుష్యత్వాది ప్రతీతిః ప్రమా భవితుం నార్హతి, రజ్జౌ సర్ప
ప్రతీతివదితి భావః।

**మూలమ్:– యుక్తయశ్చ। 'వికారిణః పరిచ్ఛిన్నత్వేనానాత్మత్వాపత్తేః స్వేనైవస్వస్య గ్రహణే
కర్తృకర్మభావవిరోధా ద్దృగ్దృశ్యసమ్బన్ధానుపపత్తేః, భేదేనాభేదేన వా ధర్మిధర్మ భావానుపపత్తేశ్చ,
జ్ఞానానిత్యత్వపక్షే తత్తద్వ్యక్తిభేదధ్వంస ప్రాగభావ సమవాయజ్ఞానత్వజాత్యాద్యభ్యుపగమే
గౌరవాత్, ఏకత్వాభ్యుపగమే చాతిలాఘవాత్, ఘటజ్ఞానం పటజ్ఞానమిత్యుపాధిభేదపురస్కారేణైవ
జ్ఞానభేదప్రతీతేః। స్వతస్తు జ్ఞానం జ్ఞానమిత్యేకరూపావగమాత్, తదుత్పత్తివినాశప్రతీత్యో
శ్చావశ్యకల్ప్య విషయసంబంధవిషయతయాప్యుపపత్తేరుపాధిపరామర్శమన్తరేణ స్వత ఏవ
ఘటాద్ఘటాన్తరస్య భేదప్రతీతే స్తత్ప్రతిబన్దిగ్రహాసంభవాదాకాశకాలదిశామపి నానాత్వాపత్తేశ్చ,
కర్తృత్వాదేర్వాస్తవత్వే అనిర్మోక్షప్రసఙ్గా త్స్వప్రకాశానభ్యుపగమే చ జగదాన్ధ్యప్రసఙ్గాత్పరమ
ప్రేమాస్పదత్వేన చ తస్యానన్దరూపత్వా న్నిర్ధర్మకనిత్య స్వప్రకాశసుఖాత్మక ఏవాత్మే' త్యాద్యాః
తస్మాత్పరిశేషాద్భ్రాన్తిరియమితి స్థితే, తత్కారణమపి యోగ్యం కిఞ్చిత్కల్పనీయమ్। కల్ప్యమానం**

చ తదాత్మన్యధ్యస్తతయైవ ధర్మిగ్రాహకమానేన సిధ్యతీతి న జానామీతి సాక్షిప్రతీతిసిద్ధమనిర్వాచ్య మజ్ఞానమేవ తత్।

వ్యాఖ్యా:– యుక్తీర్దర్శయతి। వికారిణ ఇత్యాదినా। యో యో వికారీ స సర్వోప్యనాత్మైవ పరిచ్ఛిన్నత్వాత్ వ్యతిరేక దృష్టాన్తేన కూటస్థవదిత్యనుమానాత్ వికారిణోఽనాత్మత్వం సిద్ధమ్। మనుష్యత్వ కర్తృత్వ భోక్తృత్వాదిమానయం ప్రమాత్రాదిః పక్షార్థః ఆత్మా న భవతి, వికారిత్వాత్ ఘటవదితి దేహప్రమాత్రాదీనామనాత్మత్వం సిద్ధం భవతి కిఞ్చాయమాత్మా వికారీ న భవతి, అపరిచ్ఛిన్నత్వాత్ వ్యతిరేకేణ ఘటవదితి ప్రయోగేణాత్మనో నిర్వికారత్వం చ సిధ్యతి। తస్మాదాత్మని మనుష్యత్వాది వికారదర్శనం ప్రమాభూతం న భవత్యేవేత్యర్థః। నను ఆత్మావికారీ పరిచ్ఛిన్నః అనాత్మా చ భవతు; కో దోషః అత ఆహ స్వేనైవేతి। యద్యాత్మా వికారీ పరిచ్ఛిన్నః ఆనాత్మాచ స్యాత్తర్హి ఘటాదివత్ దృశ్యః స్యాత్। ద్రష్టా చ; స్వయమేవ అన్యస్యద్రష్టు రభావాత్; తతశ్చైకస్యా మేవ గ్రహణక్రియాయామాత్మనః కర్తృత్వం కర్మత్వం చ స్యాదిత్యేకస్య యుగపత్కర్మకర్తృభావో ఽతీవ విరుద్ధ ఇతి భావః। కిఞ్చ, ద్రష్టృదృశ్యయో రాత్మానాత్మనో ర్దృగ్దృశ్య భావరూపః సమ్బన్ధోఽస్తి। యది ద్రష్టురేవాత్మనో దృశ్యత్వమపి స్యాత్ తర్హి దృగ్దృశ్యభావరూపః సమ్బన్ధో నాస్త్యేవ, పదార్థద్వయనిష్ఠత్వా త్సంబన్ధస్యేతి భావః। అపిచ సర్వస్యానాత్మనః ఆత్మాధ్యస్తతయా ఆత్మకార్యత్వేనాత్మనో జాత ఇతి ఆత్మా ధర్మీ అనాత్మాధర్మ ఇతి। యద్వా మాయయా ప్రపఞ్చత్వ మాత్మనః ప్రాప్తమితి ధర్మీ ఆత్మా ప్రపఞ్చస్తు ధర్మ ఇతి ఆత్మానాత్మనోః ధర్మధర్మి భావోఽస్తీతి ప్రపఞ్చస్య కారణాదాత్మనోభేద ఇతి వస్తుతో భేద ఏవేతి చ భేదపూర్వకః అభేదపూర్వకో వా న ధర్మిధర్మభావో భవతి। ఆత్మానాత్మనోరైక్యేతు న ధర్మిధర్మభావ ఉపపద్యతే। అస్యాపి ధర్మిధర్మభావస్య పదార్థద్వయనిష్ఠత్వాదితి భావః। నను కథ మాత్మధర్మః ప్రపఞ్చః? ఆత్మనో నిర్ధర్మకత్వవచనాదితి చేన్నైవమ్। యావతా ప్రపఞ్చః స్ఫురతి తావత్పర్యంతం ప్రపఞ్చోఽయమాత్మ ధర్మతయైవ స్ఫురతి, న తు స్వతః;నిస్తత్వమాయాజన్యత్వేన నిస్స్వత్వాత్ప్రపఞ్చస్యేతి భావః। నన్వేవం ప్రపఞ్చదశాయామాత్మా సధర్మక ఏవ స్యాదితి చేన్నైవమ్। మేఘైరివ గగన స్యాత్మనః ప్రపఞ్చేన న కోపి వికారః। కిన్తు గగనాధారేణ యథా మేఘా వర్తన్తే తథా ఆత్మాధారేణ ప్రపఞ్చః ఇత్యేతావన్మాత్రేణ మేఘలిప్తగగనమితివత్ సప్రపఞ్చ ఆత్మేతి వ్యవహార ఇతి। యద్వా యది ద్రష్టురివాత్మనో దృశ్యత్వం తర్హి ఏకస్యైవాత్మనః ప్రమాత్రాది దృశ్యరూపత్వం ప్రాప్తమ్ తతశ్చైక ఏవాత్మా ప్రమాతా సన్ తద్భేదేన తదభేదేన వా ప్రమాణమపి భవతీతి సిద్ధమ్। ఏవం సతి ఏకస్యైవాత్మనో ధర్మిభావః ధర్మభావ శ్చేత్యుభయం ప్రాప్తమ్। తచ్చానుపపన్నమ్। ధర్మిత్వ ధర్మత్వయోః వస్తుద్వయనిష్ఠత్వాదితి భావః। అస్మింశ్చ పక్షే ధర్మశ్చ ధర్మీచ ధర్మధర్మిణౌ తయోర్భావౌ ధర్మిధర్మభావౌ తయో రనుపపత్తేరితి సమాసః। పూర్వోక్తార్థేతు ధర్మధర్మిభావ స్యేత్యేవేతి వివేకః నన్వేతత్సర్వ విరోధపరిహారాయాత్మనః క్షణికజ్ఞానసంతతి రూపత్వం స్వీకర్తవ్యమ్। తతశ్చ కర్తృభూతం విజ్ఞానమేకమ్ కర్మభూతమన్యత్ ధర్మభూతమేకం ధర్మిభూతమన్యచ్చేత్యేవం సర్వసిద్ధిరితి శఙ్కాయామాహ–జ్ఞానానిత్యత్వపక్ష ఇత్యాదినా। అయం

భావః। తత్తత్క్షణావచ్ఛిన్నానాం విజ్ఞానానాం పరస్పరవ్యక్తిభేదస్తావత్స్వీకర్తవ్యః। అన్యథా విజ్ఞానైక్యప్రసఙ్గేన క్షణికత్వవ్యాఘాతాత్। ఏవం విజ్ఞానానామపరిమితత్వాదపరిమితవ్యక్తిభేదో ఽభ్యుపగన్తవ్యః। కిఞ్చ విజ్ఞానస్య క్షణికత్వేన పూర్వోత్తరక్షణయోరభావాత్ ప్రాగభావః ప్రధ్వంసాభావశ్చ ప్రతివిజ్ఞానం కల్పనీయః। అపిచ, సర్వేష్వపి విజ్ఞానేషు గవాది వ్యక్తిషు గోత్వాదివత్సమవాయ సమ్బన్ధేన విజ్ఞానత్వజాతిర్వర్తత, ఇతి కృత్వా, సమవాయ సమ్బన్ధః విజ్ఞానత్వజాతిశ్చేత్యుభయమపి స్వీకర్తవ్యమ్। వేదాన్తమతే సమవాయో జాతిశ్చ నాభ్యుపేతే ఇతి బోధ్యమ్। అత ఏవ నాభ్యుపేతయోస్తయోః పునరభ్యుపగమో గౌరవావహ ఇత్యుక్తమితి భావః। ఆదిపదాద్విజ్ఞానానాం వ్యక్తిభేద ప్రయోజకం రూపభేదాదికం చాభ్యుపేయమ్। జ్ఞానానామనిత్యత్వమభ్యుపగమ్య తత్తద్వ్యక్తిభేదాదీనాం బహూనామఙ్గీకారస్య గౌరవత్వాత్। జ్ఞానస్య నిత్యత్వం ఏకత్వంచ యద్యభ్యుపేయతే తర్హి అతీవలాఘవమిత్యాహ–ఏకత్వేతి। నను ఘటజ్ఞాన పటజ్ఞానాదీనాం బహూనాం జ్ఞానానాం సత్త్వాత్కథమేకత్వమిత్యత ఆహ ఘటజ్ఞాన మిత్యాది। ఉపాధీనాం ఘటపదాదీనామేవ భేదః తత్ప్రయుక్తః చ జ్ఞానభేదః న తు స్వతః। సర్వత్ర ప్రతీతిషు ఘటాద్యుపాధ్యపాకరణే 'జ్ఞానం, జ్ఞాన' మిత్యేకరూపత్వావగమాత్ జ్ఞానస్య। ఉక్తఞ్చ। 'శబ్దస్పర్శాదయో వేద్యా వైచిత్ర్యాజ్జాగరే పృథక్। తతో విభక్తా తత్సంవిదైక రూప్యాన్నభిద్యతే' ఇతి ప్రయోగశ్చ దర్శితః। శబ్దజ్ఞానం స్పర్శ జ్ఞానాన్నభిద్యతే జ్ఞానత్వాత్ స్పర్శజ్ఞానవత్ ఇతి। నను ఘటజ్ఞానం నష్టం స్పర్శజ్ఞానం జాతమిత్యేవం వ్యవహారాత్ జ్ఞానస్యోత్పత్తివినాశౌ దృశ్యేతే, తయోః కా గతిరత ఆహ–ఆవశ్యకత్వేతి। విషయిణో జ్ఞానస్య విషయస్య జ్ఞేయస్య చ కశ్చి త్సమ్బన్ధః ఇన్ద్రియసన్నికర్షాదిరూపోఽవశ్యకల్ప్యః। అన్యథా సర్వదా ప్రత్యక్షం స్యాత్। స చ సమ్బన్ధ ఏవోత్పత్తివినాశయోర్విషయో భవతి। తావతా ఉత్పత్తి వినాశప్రతీతి ర్జాయతే ఇతి న జ్ఞానస్యోత్పత్తివినాశౌ స్తః। అవశ్య కల్ప్యశ్చాసౌ విషయ సమ్బన్ధశ్చ అవశ్యకల్ప్యవిషయసమ్బన్ధః। స ఏవ విషయో యయో స్తయోర్భావః విషయతా। తయేత్యక్షరార్థః । ఇన్ద్రియార్థ సన్నికర్షే సతి 'అయం ఘట' ఇతి ప్రతీతి ర్జాయతే। తత్సన్నికర్షనాశేతు సా ప్రతీతి ర్నశ్యతీతి న ప్రమాణచైతన్యస్య నాశః। నాపి ప్రమేయస్య ఘటాదేః। కిన్తు సమ్బన్ధమాత్రస్యైవేతి భావః। న చ సర్వత్రాప్యుపాధిభేదాదేవ ప్రతీతిరితి వాచ్య మిత్యాహ– ఉపాధీతి। ఇదం జ్ఞానముపాధిపరామర్శం వినా స్వయమేవ ఘటాద్భిద్యతే రూపభేదాత్। జ్ఞానస్య జ్ఞానమేవ స్వరూపమ్। ఘటస్య తు కంబుగ్రీవాదికమితి ప్రసిద్ధత్వాత్। కిఞ్చ; ఘటజ్ఞానయోరభేద ప్రతిపాదకం భేదజ్ఞాన ప్రతియోగిజ్ఞానాన్తరం చ నాస్తి జ్ఞానస్యైకత్వేన జ్ఞానాన్తరస్యాసమ్భవాదిత్యర్థః । అక్షరార్థస్తు, ఉపాధిపరామర్శమన్తరేణ రూపాన్తరభేద ప్రతీతిః రూపాన్తరప్రయుక్త భేదప్రతీతిః స్వతఏవ జ్ఞానస్యాస్తీతి శేష ఇతి। తస్మాద్ఘటాదిభ్యో జ్ఞానస్య భేదేపి ఘటజ్ఞాన పటజ్ఞానయోర్న భేదః। తత్ర భేదప్రతీతేరౌపాధికత్వాదితి భావః। విపక్షే బాధకమాహ–ఆకాశేతి। యద్యుపాధిభేదాత్ జ్ఞానభేద స్తాత్త్వికః స్యాత్, తర్హి ఘటాకాశమఠాకాశా బహవః స్యుః। కిఞ్చ చైత్రాద్యుపాధిభేదాత్ వర్తమానత్వాద్యుపాధిభేదాచ్చ కాలాశ్చ బహవః స్యుః। తథా పూర్వత్వ దక్షిణత్వ భేదాద్దిశశ్చ

బహ్వ్యః స్యుః। న చేష్టాపత్తిః। అథ దోషాన్తరమాహ–కర్తృత్వాదేరితి। యద్యహం కర్తేత్యాది ప్రతీతిః ప్రమా స్యాత్తర్హి ఆత్మనః కర్తృత్వం ప్రామాణికం స్యాదితి న సంసారాదాత్మనో మోక్ష ఇత్యర్థః। స్వప్రకాశాత్మన్య విద్యానుపపత్తిరిత్యాక్షిపద్భిర్వాదిభిరాత్మనః స్వప్రకాశరూపత్వేపి కశ్చిత్ అపవాదః సూచితః అవిద్యావతః కుతః? స్వప్రకాశత్వమితి। అతస్తం చ దోషం పరిహరతి స్వప్రకాశేత్యాదినా జగదాన్ధ్యమితి। 'తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వ' మితి శ్రుత్యా జగద్భానస్యాత్మభానాధీనత్వ స్యోక్తత్వాత్, యద్యాత్మా స్వమేవ భాసయితుం న శక్నోతి తర్హి కథం జగతో భాసకత్వమితి జగతోస్య ఆన్ధ్యమ్ అభానమప్రతీతిరితి యావత్ స్యాత్ నైవ ప్రతీయేతేతి భావః। ఏతేనాత్మనః స్వప్రకాశనిత్యజ్ఞానరూపత్వం స్ఫుటీకృతమ్। అథాస్య పరమానన్దరూపత్వే ఔపనిషదైరభ్యుపేతే తత్ విషయే యోగ్యం హేతుమాహ – పరమప్రేమాస్పదత్వాదితి। 'ఇయమాత్మా పరానన్దః పరప్రేమాస్పదత్వతః। మా న భూవం హి భూయాసమితి ప్రేమాత్మనీక్ష్యతే'। ఇతి ఇయం సంవిదిత్యర్థః। యద్యాత్మా పరమానన్దరూపో న స్యాత్తర్హి ఆత్మని పరమప్రేమ సర్వేషాం నైవ భవేదితి భావః। ఔపనిషదః ఉపనిషదమధీయతే విదన్తి వా ఔపనిషదాః 'తదధీతే తద్వేదే'త్యణ్ వదన్తీతి శేషః। తస్మాదితి। ఏవం శ్రుతియుక్తి బాధితత్వేనాహం మనుష్య ఇత్యాది ప్రతీతేః ప్రమాత్వా భావాదిత్యర్థః। పరిశేషాదితి। ఉక్తాతిరిక్తః శేషః। జ్ఞానం త్రివిధమ్ స్మృతిరూపం భ్రమరూపం ప్రమారూపం చేతి। తత్ర స్మృతిప్రమయో ర్నిరస్తత్వాద్భ్రమః కేవలమవశిష్ట ఇత్యర్థః। తత్కారణమితి। కార్యస్య కారణజన్యత్వావ్యభిచారా ద్భ్రాన్తిరూపస్యాపి కార్యస్య కిఞ్చిత్కారణమవశ్యం స్వీకర్తవ్యమేవేతి భావః। కిం తదిత్యత ఆహ –కల్పనీయమితి। భ్రాన్త్యన్యథా నుపపత్త్యేతి భావః। న చేయమపూర్వా స్వకపోలకల్పితా కల్పనా। కిన్త్వనాది సిద్ధైవ। తథాపి వాదినా అస్యానభ్యుపగతత్వా ద్వయమేవాధునా భ్రాన్తికారణం కల్పయామ ఇతి చమత్కారాయ వదన్తీతి బోధ్యమ్। కల్పనాం దర్శయతి కల్ప్యమానం చేతి। ఆత్మవ్యతిరిక్తస్య కల్పనాధిష్ఠానస్యా భావాదాత్మన్యేవాధ్యస్తతయా అవిద్యా కల్ప్యతే। కథం తదిత్యత ఆహ–ధర్మిగ్రాహకమానేనేతి। ధర్మిగ్రాహకమానేనేత్యర్థః। తథాహి; ఆత్మా స్వాధ్యస్తావిద్యావాన్ భవితుమర్హతి సర్వ ప్రపఞ్చాధిష్ఠానత్వాత్ వ్యతిరేకేణ ఘటాదివ దిత్యనుమానేన ఆత్మని స్వాధ్యస్తావిద్యావత్త్వే ధర్మే సాధితే సతి ఆత్మన్యధ్యస్తతయా అవిద్యాపి సిధ్యతి।కిం తదధ్యస్తతయా సిద్ధమత ఆహ–అజ్ఞానమేవ తదితి। న కేవలమియమవిద్యా అనుమానసిద్ధా కిన్త్వనుభవసిద్ధాపీత్యాహ–న జానామీతి। కిమిదమజ్ఞానం సత్? ఉతాసత్? అత ఆహ–అనిర్వాచ్యమితి। సదసదనిర్వాచ్య మిత్యర్థః। నన్వేతావతా ఆత్మావిద్యయోరితరేతరాధ్యాసే ఆత్మాశ్రయాది దోషప్రసఙ్గ ఇతి పూర్వపక్షస్య కః పరిహారస్సిద్ధ ఇతి చేదుచ్యతే। నా స్మాభిః కేవలా(అధ్యస్తధర్మశూన్యా) అవిద్యా అభ్యుపగతా యేనాత్మన్యవిద్యా అధ్యస్తా న వేతి వికల్పః ప్రసజ్యేత। కిన్తు దర్శిత భ్రాన్తిరూప ప్రతీత్యన్యథానుపపత్త్యా ఆత్మన్యధ్యస్త్యైవ। యథా కశ్చిద్గడునా సహైవ జాయతే। ఏతేనాత్మన్య నాత్మానోధ్యస్తాః సాప్యవిద్యా అధ్యస్తేతి భవదభ్యుపగమః। తత్రాత్మనీయమవిద్యా కేనాధ్యస్తా? న తావదాత్మనా, తస్యాకర్తృత్వాత్। నాప్యవిద్యయా స్వస్య

స్వాధ్యాసాయోగాత్। అధ్యాసాత్ప్రాగవిద్యాభాసస్యైవాసత్త్వాత్। యద్యాత్మన్య విద్యా కేనాప్యనిర్వచనీయేనాధ్యస్తేత్యుచ్యేత తర్హి తచ్చానిర్వచనీయ మధ్యస్తం వా న వా? ద్వితీయే, అవిద్యాయా మూలోచ్ఛేదాభావాద నిర్మోక్షః। ఆద్యే తదనిర్వచనీయం స్వేనాధ్యస్త ముతాన్యేన? నాద్యః, స్వేన స్వాధ్యాసానుపపత్తేః। అతః పరిశేషాదన్యేనేతి వక్తవ్యమ్। తచ్చాన్యదధ్యస్తమన్యేనేత్యేవ మనవస్థారూపదోషః ఇతి పూర్వపక్షోపి పరిహృతః। అస్మాభిరధ్యస్తా విద్యాయా ఏవాభ్యుపగతత్వాత్। తథాపి తదధ్యస్తత్వం కేన కథ మితి శఙ్కా ప్రాప్నోత్యేవేతి వాచ్యమ్। అనేనేదమధ్యస్తత్వమస్యేతి నిర్వక్తుమశక్యత్వా దిన్ద్రజాలవదితి న చ నిరూపయితు మశక్యామిమామవిద్యాం న వయమాద్రియామహే ఇతి వాచ్యమ్। అవిద్యాయా అనుభవ సిద్ధత్వాత్తత్కార్యస్య చ భవతోపి స్పష్టం భాసమానత్వా దనాదరణం నైవ ఘటత ఇతి। వస్తుతస్తు అవిద్యా అధ్యస్తా న వేత్యేవం వికల్పపూర్వకం వాదినా అధ్యస్తత్వ మనధ్యస్తత్వం చావిద్యాయా దుర్ఘటమితి యః కృతః పూర్వపక్షః సోస్మాకమిష్ట ఏవ; అవిద్యాయా అధ్యస్తత్వానధ్యస్తత్వాదిభిర్ని రూపయితుమశక్యత్వాత్। ఉక్తం చ 'న నిరూపయితుం శక్యా విస్పష్టం భాసతే చ యా, సా మాయేతీన్ద్రజాలాదౌ లోకాస్సంప్రతిపేదిరే' ఇతి। న చైవ మనిర్వచనీయత్వమాత్ర స్వీకారేణా విద్యాయా అప్యస్వీకరణం మన్తవ్యమ్, అనుభవసిద్ధ సంసారస్యానుభూతత్వేన తస్యాః అవశ్యం స్వీకర్తవ్యత్వాదితి బోధ్యమ్। నన్వజ్ఞానమేవావిద్యా మాయాదిశబ్దైర్వ్యవహ్రియతే భవన్మతే జ్ఞానాభావరూపత్వాదజ్ఞానస్య మాయా–అవిద్యా చాభావపదార్థ ఏవ స్యాత్। అభావస్యాధ్యస్తత్వం తు న క్వాపి దృశ్యతే। అతః స్వాభావిక ఏవాయమభావరూపః అజ్ఞానపదార్థః। అత ఏవాజ్ఞానస్య జగత్కారణత్వమ్। న్యాయమతే అభావస్యైవ కారణత్వాభ్యుపగమాత్,ఘటప్రాగభావాద్ధి ఘటోజాయతే తస్మాత్ప్రపఞ్చజ్ఞానాభావా త్ప్రపఞ్చజ్ఞానం జాయతే। ప్రపఞ్చజ్ఞానాభావః ప్రపఞ్చాభావపూర్వకః। ప్రపఞ్చజ్ఞానం చ ప్రపఞ్చపూర్వకమితి ప్రపఞ్చాభావాత్ప్రపఞ్చశ్చ జాయత ఇతి సిద్ధమ్। నాస్తీతి వ్యవహారార్థ మభావపదార్థశ్చ భవద్భిరవశ్యం స్వీకర్తవ్యః తేనైవ క్లప్తపదార్థేన సర్వసిద్ధౌ అజ్ఞాన మిత్యతిరిక్తపదార్థస్వీకరణం చ గౌరవాయైవ। న జానామీతి సాక్షిప్రతీత్యా చ జ్ఞానాభావ ఏవ సిధ్యతి ఇత్యాద్యాశఙ్కాయామాహ–న చేదమితి।

మూలమ్:– న చేదమభావరూపమ్ జ్ఞానస్య నిత్యత్వేన తదభావానుపపత్తేరుక్తత్వాత్। ధర్మి ప్రతియోగిజ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాం చ వ్యాఘాతాపత్తేః। నాపి భ్రమసంశయ తత్సంస్కారపరమ్పరా రూపమ్। అపరోక్షత్వాత్। అతీతానాగత భ్రమసంశయతత్సంస్కారాణాం చ పరోక్షత్వేన జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్। ఆవరణాత్మకత్వా ద్భ్రమోపాదానత్వాచ్చ ఆత్మనో నిర్వికారత్వాదన్తః కరణాదేశ్చ తజ్జన్యత్వాత్। ' దేవాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢామ్' (శ్వే.1.3) ఇతి గుణవత్త్వ శ్రుతేశ్చ, 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్' (శ్వే.4.10), ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే'(బృ.2.5.19), అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః (ఛా.8.3.2), నీహారేణప్రావృతాః (తై. సం.4.6.2.2), భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిః (శ్వే.1.10) ఇత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ

మాయా అవిద్యా అనిర్వాచ్యమనృతం తత్త్వజ్ఞాన నివర్త్యం చాజ్ఞానమేవ స్వపరాధ్యాసే కారణమ్।

వ్యాఖ్యా:- ఇదమజ్ఞానమ్ భావరూపం నైవ భవతి। తత్ర హేతుమాహ-జ్ఞానస్య నిత్యత్వేనేతి। జ్ఞానస్య సదైకరూపత్వేన కాలత్రయాబాధ్యత్వాన్నిత్యత్వమితి భావః। నను న వయం చైతన్యాభావం బ్రూమః। కిన్తు వృత్తిజ్ఞానాభావమేవేతి చేత్తర్హి జితమేవాస్మాభిః। కుతః? న జానామీత్యస్య వృత్తి జ్ఞానత్వేన తదభావరూపత్వాభావాత్। తత్ప్రతీత్యన్యథానుపపత్త్యా అజ్ఞానస్య భావపదార్థస్య భవద్భిరపి స్వీకర్తవ్యత్వాత్। నను నిత్యస్యాప్యజ్ఞానస్యైకరూపస్యాప్యుపాధివశాద్భేద ఇవౌపాధికః అభావోపి స్యాత్। మమ ఘటజ్ఞానం నాస్తీతి ఘటాద్యుపాధిప్రయుక్త జ్ఞానాభావస్య ప్రతీతత్వాదితి శఙ్కాయామాహ ధర్మీతి। దర్శితప్రతీతౌ ధర్మీత్యస్య ఆత్మన ఇత్యర్థః। జ్ఞానస్యేతి యావత్। ఆత్మనో జ్ఞానరూపత్వాదస్మత్పదప్రత్యయగోచరత్వాచ్చ। తదేవం ఘటాభావవద్ జ్ఞానమితి ఘటజ్ఞానాభావజ్ఞానవానితి వా ప్రతీతిః పర్యవస్యతి। తత్రాద్యే ధర్మిభూతేన జ్ఞానేన జ్ఞానాభావో బాధితః, జ్ఞానే జ్ఞానాభావస్య వృత్త్యసమ్భవాత్। నహి ఘటే ఘటాభావో వర్తతే ద్వితీయే ప్రతియోగిభూతేన జ్ఞానేన జ్ఞానాభావస్య వ్యాఘాతః జ్ఞానాభావస్య జ్ఞానమితి విరోధాదితి। తస్మాదౌపాధికోపి జ్ఞానాభావః అప్రామాణిక ఏవ, కిన్తు తత్రాప్యుపాధీనామేవాభావ ఇతి సిద్ధమ్। ఇదం చాజ్ఞానం స్వాపాదిరూపమితి ప్రత్యక్షమ్। స్వాపస్య నిద్రాయా అవిద్యా రూపత్వాత్, భ్రమస్య జాగ్రత్స్వప్న ప్రపఞ్చాత్మకస్యాధ్యాసరూపత్వాత్। సంశయస్యాజ్ఞాన జన్యత్వాత్, స్వాపాదిసంస్కారాణామజ్ఞాననిష్ఠత్వా, దజ్ఞానమేవ స్వాపాదిరూపేణ భాతీత్యుక్తమ్। యథా ఘటరూపేణ మృద్భాతి। యదిదమజ్ఞానం జ్ఞానాభావరూపం స్యాత్తర్హి ప్రత్యక్షసిద్ధానాం స్వాపాదీనాం జ్ఞానాభావజన్యత్వాభావా దుపపత్తిర్నైవ భవేదితి భావః। నను యద్యజ్ఞానం స్వాపాదిరూపం స్యాత్తర్హి అజ్ఞానస్యాపరోక్షత్వాదతీతానాగతస్వాపాదయోపి అపరోక్షాః స్యుః। అత ఆహ-అతీతేతి। కారణజ్ఞానస్య సర్వదా అపరోక్షత్వేపి కార్యభూతాజ్ఞానస్య న సర్వదా అపరోక్షత్వమ్, కిన్తు తత్కార్యకాల ఏవ। అతో నాతీతానాం నాప్యనాగతానాం భ్రమాదీనాం ప్రత్యక్షత్వమితి భావః। యద్వా స్వప్నే భ్రమ ఇత్యస్య స్వప్నప్రపఞ్చ ఇత్యర్థః। తథా చ జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య భ్రమత్వమఙ్గీకుర్వాణైస్తార్కికైః స్వాప్నికప్రపఞ్చస్య భ్రమత్వమఙ్గీకృతమేవ। అతః స్వప్నభ్రాన్త్యన్యథానుపపత్త్యాపి భావరూపమజ్ఞానం స్వీకర్తవ్యమేవ। న చ జాగ్ర దజ్ఞానాభావాదేవ స్వప్నభ్రమో జాయత ఇతి వాచ్యమ్। సుషుప్తివ్యవధానాత్ జాగ్రదవస్థానన్తరం సుషుప్తిర్జాయతే। తతః స్వప్న ఇత్యనుభవసిద్ధత్వాత్। నను తథాపి సుషుప్తౌ జాగ్రదజ్ఞానస్యాసత్త్వా జ్జాగ్రదజ్ఞానాభావాదేవ స్వప్నేపి స ఏవ ప్రతిభాతీత్యనుభవసిద్ధమ్। జ్ఞానాభావాదేవ స్వప్నోదయ ఇత్యభ్యుపగమే తు, నాయం నియమో ఘటతే, తతశ్చ కవేరపి స్వప్నసమయే వాణిజ్య వ్యవహారోపలబ్ధిః స్యాత్- అజ్ఞస్యాపి కార్యనిర్వహణ వ్యవహారస్స్యాత్। న చైతద్దోషపరిహారార్థం జగ(జాగ్ర)దనుభవజన్యసంస్కారసత్త్వమభ్యుపేయత ఇతి వాచ్యమ్।అభావస్య సంస్కారాధిష్ఠానత్వా సమ్భవాత్। న చ మనసి సంస్కారోవర్తత ఇతి న దోష ఇతి వాచ్యమ్। త్వన్మతే స్వప్నస్య జ్ఞానాభావజన్యత్వవచనేన మనోజన్యత్వాభావాత్। న చ మనోనిష్ఠసంస్కారసహకృతాత్

జ్ఞానాభావాదితి వాచ్యమ్। అభావస్య కేనాపి సాహిత్యస్య దుర్వచత్వాత్। అస్మన్మతేతు అజ్ఞానే సంస్కారోవర్తత ఇతి తత్తత్సంస్కారాసహకృతాత్త తదజ్ఞానాత్తత్తత్స్వప్నభ్రమోపలభ్య ఇతి నిరవద్యమ్। తస్మాత్ స్వప్నావస్థాయామాత్మన్యేవ దేహేన్ద్రియాది ప్రపఞ్చభ్రమః। కిం మయా దేశాన్తరం గతం అథవా అత్రైవ స్థితమ్? యతో దేశాన్తరస్థా గజాదయశ్చ దృష్టాః యతశ్చ శయ్యాయామేవ తిష్ఠామి ఇత్యేవమాదిరూపః సంశయః। తయోః సంస్కారపరంపరా చాస్మాభిః ప్రత్యక్షమనుభూయత ఇతి కృత్వా స్వప్నభ్రమాద్యనుభవాన్యథానుపపత్త్యాపి భావరూపమజ్ఞాన మభ్యుపేయ మితి భావః। నను వర్తమానభ్రమాదీనాం యథాఽజ్ఞానకార్యత్వం తథాతీతానాగతాదీనామపీతి కృత్వా అజ్ఞానస్య సత్త్వాత్కథం తేషామప్యనుభవ ఇత్యత ఆహ అతీతేతి। వర్తమానత్వాభావాదేవ తే పరోక్షా ఇతి భావః। అజ్ఞానస్య భావరూపత్వే హేత్వన్తరమాహ-ఆవరణాత్మకత్వా దితి। నహ్యభావస్య క్వాప్యావరణరూపత్వం దృష్టమ్, ఘటాభావాదీనా మావరణాభావస్యైవ హేతుత్వాత్, 'అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం తేన ముహ్యన్తి జన్తవః' ఇతి గీతావచనాదజ్ఞానస్యావరణ రూపత్వం బోధ్యమ్। కిఞ్చ యాదృశముపాదానం తాదృశమేవ కార్యమితి న్యాయాత్ భ్రమస్య జ్ఞానస్యేవ భావత్వస్య భవద్భిరప్యఙ్గీకృతత్వాత్ భ్రమోపాదానమజ్ఞానమపి భావరూపమేవ స్యాత్। అన్యథా భ్రమోపాదాన స్యాభావరూపత్వే భ్రమోప్యభావరూపఏవ భవేదిత్యత ఆహ-భ్రమోపాదానత్వాదితి। అపి చ దేహేన్ద్రియాదికం కారణపూర్వకం, కార్యత్వాత్ ఘటవదితి ప్రయోగాద్దేహేన్ద్రియాదీనాం కిఞ్చిత్కారణం అవశ్యం కల్ప్యమ్। తచ్చ కారణం నాత్మా, అవికారిత్వాదాత్మనః। దేహాదీనాం చ వికారిత్వాత్ కార్యకారణయోః సమానధర్మత్వౌచిత్యాత్। కిన్తు అజ్ఞానమేవ యదీదం అభావరూపం స్యాత్తర్హి దేహాదయః పదార్థాః భావరూపాః కథమస్మాజ్జాయేరన్, అత ఏవ హి కథమసతః సజ్జాయేతేతి శ్రుత్యాపీదమాక్షిప్యతే। తస్మాదన్తఃకరణాదేరజ్ఞానజన్యత్వాదన్తఃకరణాదిజనకమజ్ఞానం భావరూప మేవేత్యాహ ఆత్మన ఇతి। కిఞ్చాజ్ఞానమిదం బ్రహ్మణః శక్తిరేవ। శక్తిశ్చ సత్త్వాదిగుణత్రయవతీ। అభావస్య గుణవత్త్వం కైరపి నాభ్యుపగతమ్। తస్మాదజ్ఞానం భావరూపమేవేత్యాహ వేదేతి। స్వగుణైః సత్త్వాదిభిః నిగూఢాం యుక్తామాత్మశక్తిం మాయాం వేదేత్యన్వయః। ఇదమేవాజ్ఞానం మాయేతి అవిద్యేతి ప్రకృతిరితి శక్తిరితి అజ్ఞానమితి అనృతమితి చ శ్రుతిభిరేవ జోఘుష్యత ఇతి నాజ్ఞానశక్త్యోర్భేదః శఙ్క్య ఇత్యాహ మాయాన్త్విత్యాది। మాయా నామప్రకృతిః స్వభావశక్తిరితి యావత్।మాయీతు మహేశ్వరః ఆత్మా ఇన్ద్రః పరమేశ్వరః। ఇది పరమైశ్వర్యే ఇతి ధాతుః। పురురూపః అనేకరూపస్సన్ ఈయతే ప్రతీయతే ప్రత్యూఢాః వ్యాప్తాః సంసృష్టా ఇతి యావత్। లోకా ఇతి శేషః। నీహారేణ తత్తుల్యేనాజ్ఞానేన ప్రావృతాః ప్రకర్షేణావృతాః అన్తే తత్త్వజ్ఞానసమయే విశ్వమాయా విశ్వాత్మికా మాయా విశ్వహేతుర్మాయేతి వా సర్వాసాం మాయానాం ఇతి వా గుణభేదాత్ కార్యభేదాచ్చ బహుత్వమితి భావః। అన్యత్ విలక్షణం తత్త్వజ్ఞానమేవ నివర్తకమ్ యస్య తదితి బహువ్రీహిః। అనాదిభావత్వే సతి జ్ఞాన నివర్త్యత్వమజ్ఞానస్య లక్షణమిత్యుక్తత్వాత్। స్వపరాధ్యాస ఇతి। స్వస్యాన్యత్రాధ్యాసే అవిద్యాయా మాత్మాధ్యాసే ఆత్మన్యనాత్మాధ్యాసే

అనాత్మన్యాత్మాధ్యాసే ఇతి సర్వేష్వధ్యాసేషు అవిద్యైవ కారణం నత్వన్యదితి సిద్ధమ్। నను స్వాధ్యస్తాయామవిద్యాయా మాత్మాధ్యాస ఇతి ఆత్మాశ్రయాది దోషాణాం కః పరిహారః? అత ఆహ–నత్వితి।

మూలమ్:– న చాత్మాశ్రయాది దోషప్రసఙ్గః। అనాదిత్వేనోత్పత్త్యభావాత్। స్వప్రకాశాత్మన ఏవ తత్జ్ఞప్తిరూపత్వాత్। తేనాజ్ఞానాధ్యాసవిశిష్టచైతన్యేఽహఙ్కారాధ్యాస స్తద్విశిష్టే చ కామసఙ్కల్పాదీనామహఙ్కారధర్మాణామిన్ద్రియధర్మాణాం చ కాణత్వబధిరత్వాదీనామధ్యాసః। ఇన్ద్రియాణాం తు పరోక్షత్వాన్నాపరోక్షధర్మ్యధ్యాస ఇతి సిద్ధాన్తః।

వ్యాఖ్యా:– అవిద్యాధ్యాసస్యానాదిత్వాన్నదోష ఇత్యర్థః।నన్వనాదిత్వేపి ఆత్మన్యనాత్మాధ్యాసో జాతో వా? న వా? ఆద్యే, సన్నేవ దోషః। ద్వితీయే అవిద్యైవ న సిద్ధ్యేదిత్యత ఆహ–ఉత్పత్త్యభావాదితి। అధ్యాసావిద్యాయాః కల్పితత్వాదితి భావః। అథవా నను ప్రపఞ్చవదధ్యాసోప్యవిద్యా ప్రవాహతోఽనాదిః స్యాత్। తర్హి తద్దోషప్రసక్తిరేవేత్యత ఆహ–ఉత్పత్తీతి। అధ్యాసస్తావదాస్తామియమవిద్యా అనాదిః అజాచ 'అజామేకామ్' ఇతి శ్రుతేః। తస్మాదాత్మనీయమవిద్యా అధ్యస్తా సత్యపి న జాతేతి నాత్మాశ్రయ దోషః, ఆత్మవదస్యాః అనాదిత్వాదజత్వాచ్చేతి భావః అత ఏవ 'మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవతి ఇతి శ్రుతిః సఙ్గచ్ఛతే। స్వయమేవ భవతీత్యస్య న కుతశ్చిజ్జాయత ఇత్యర్థః। న చైతావతా ఆత్మవ దవినాశిత్వమస్యా ఇతి వాచ్యమ్। పరమతే అనాదేరపి ఘటాభావస్యావినాశిత్వాభ్యుపగమాత్। నను కథమాత్మాజ్ఞానయో రుభయో రప్యనాదిత్వమజత్వం చేత్యత ఆహ–స్వప్రకాశేతి । అజ్ఞానమప్యాత్మనో రూపమేవేత్యర్థః । ఆత్మనః పారమార్థికం వ్యావహారికం చేత్యస్తి రూపద్వయమ్। తత్ర సచ్చిదానన్దాది పారమార్థికం రూపమ్। వ్యావహారికం త్వజ్ఞానమ్। అత ఏవాత్మని జగత్కారణత్వం ముక్తప్రాప్యత్వం చేత్యుభయం సఙ్గచ్ఛతే 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే', తద్గత్వా న పునరావర్తన్త ఇతి ద్వివిధ శ్రుతి దర్శనాదితి భావః – వ్యవహారేపి న కేవలమజ్ఞానమేవాత్మనః స్వరూపమితి మన్తవ్యమ్। కిన్తు సచ్చిదానన్ద సభ్రాన్తమేవ। అత ఏవాజ్ఞానోపహితత్వానుపహితత్వాభ్యాం బ్రహ్మణో భేద ఇతి ప్రాఞ్చః। తతశ్చానుపహితా స్సచ్చిదానన్దాః పారమార్థికం రూపమ్। అజ్ఞానోపహితాస్త ఏవ వ్యావహారికం రూపమితి బోధ్యమ్। ఏతేనాత్మనోఽజ్ఞానమపి రూపమేవ ఉపాధిభూతత్వాదితి సిద్ధమ్। తేనేతి। ఆత్మావిద్యయోరనాదిత్వేనావిద్యోపహితత్వస్యాప్యనాదిత్వాదిత్యర్థః। అజ్ఞానాధ్యాసవిశిష్ట ఇతి। అజ్ఞాన తాదాత్మ్యాధ్యాసశాలిని ఇత్యర్థః। నన్వేవమపి చైతన్యస్య కథమజ్ఞానాధ్యాస విశిష్టత్వమ్। తథాహి జ్ఞానాజ్ఞానే ఉభే అనాదీ అజే భవతాం నామ కథమజ్ఞానవైశిష్ట్యం అజ్ఞానాధ్యాసవైశిష్ట్యం వా ఆత్మనో నిర్విశేషస్య సంపద్యతే ఇతి చేన్మైవమ్। దర్శిత 'కర్తాహమిత్యాది' భ్రాన్త్యన్యథానుపపత్తిపూర్వకధర్మ గ్రాహకానుమానేనా జ్ఞానాధ్యాస విశిష్టస్య జ్ఞానస్య సిద్ధిరితి పూర్వమేవోక్తత్వాత్।అథాపి యది తే నాస్తి తుష్టిః తర్హి బ్రూమః। యయా అనుపపత్త్యా ఆత్మని కర్తృత్వాది ప్రతీతేర్భ్రాన్తిరూపత్వమేవోపపద్యతే। నహి వయమిదం వైశిష్ట్యం ఆత్మనః సత్యం బ్రూమః, యేన కథమిదం జాతమితి తవాశఙ్కాస్యాత్। కిన్తుమృషైవ,

అజ్ఞానస్య తదధ్యాసస్య తద్వైశిష్ట్యస్య తత్కార్యస్య తత్కార్యాధ్యాసస్య తత్ప్రయుక్త సంసారస్య సర్వస్యాత్మని కల్పితత్వాఙ్గీ కారేణ మృషాత్వమిత్యస్మన్మతరాద్ధాన్తాత్। 'స్వాజ్ఞానమప్యాత్మని శుద్ధభావేప్యారోపయన్తీహ నిరస్తమాయే' ఇత్యధ్యాత్మరామాయణాత్। ఏవమాత్మభిన్నస్య సర్వస్యాపి మృషాత్వాదేవ మరుమరీచికాజాలేన భూమేః పఙ్కిలత్వమివాజ్ఞాన తత్కార్యాదిభిర్నాత్మనో వికారః । నాపి సద్వితీయతా। నాపి సంసారితేత్యేవమస్మాకం నిర్ణయః। అత ఏవ పరమార్థతః ఆత్మని న కోపి ప్రపఞ్చః। కిన్తు వ్యవహారత ఏవ। వ్యవహారః చ సర్వః మృషైవ। జాగ్రద్వ్యవహారో మృషా, వినాశిత్వాత్స్వప్నవ్యవహారవదిత్యనుమానాత్। స్వప్నవ్యవహార మిథ్యాత్వస్య సంప్రతి పన్నత్వాచ్చ। తస్మాత్ప్రతీతిమాత్రశరణేషు వ్యవహారమాత్రశరణేషు వా మిథ్యావస్తుషు నాతీవ శఙ్కనీయమ్ ప్రజ్ఞావద్భిః। ఇన్ద్రజాలవద్విచారాసహత్వాత్। కిన్తు కేవలం ప్రతీతిబలాద్వ్యవహారబలాచ్చాభ్యుపేయాన్యేవానుభవసిద్ధస్య మిథ్యావస్తు వ్యవహారస్యాపలాపా సమ్భవాత్। అత ఏవ న వయం ప్రపఞ్చస్య బౌద్ధాదివ దపలాపం బ్రూమః। కిన్తు మిథ్యాత్వ మేవేతి శఙ్కరాచార్యా స్సూత్రభాష్యే జగుః। తస్మాత్పరమార్థత శ్చైతన్యస్యాజ్ఞానాధ్యాస వైశిష్ట్యాభావేపి వ్యవహారతోస్త్యేవ। అన్యథా వ్యవహారానుపపత్తేరితి న కోపి దోషః। అహఙ్కారాధ్యాస ఇతి। అజ్ఞానేన చైతన్యే అహఙ్కార ఇతి కశ్చన పదార్థః కల్పిత ఇత్యర్థః। అజ్ఞానాధ్యాసవశాన్న జానామీతి అహఙ్కారాధ్యాసవశాత్తు అహం జానామి కరోమీత్యేవమాదిశ్చ ప్రతీతిః సమ్భవతీతి భావః। ఏవ మహఙ్కారే ఆత్మని అజ్ఞానేనైవ కామాదయో ధర్మా అప్యధ్యస్యన్తే, 'మమ కామ ఆసీత్, మమ సఙ్కల్పో భవతీతి' ప్రతీతేరితి భావః। తథా చాహఙ్కార ఏవ కాణత్వాదయో ధర్మా అజ్ఞానేనాధ్యస్యన్తే, తతశ్చ కాణోహం బధిరోహమితి ప్రతీతిః। ఇన్ద్రియాణి తు ఆత్మని స్వరూపతోనాధ్యస్యన్తే అహం చక్షురహం శ్రోత్రమితి ప్రతీత్యభావాదిత్యత ఆహ–ఇన్ద్రియాణామితి। తత్ర హేతుమాహ పరోక్షత్వాదితి। యద్యప్యాత్మనః సర్వసాక్షిత్వేన సర్వమపి ప్రత్యక్షం భవితుముచితమేవ, తథాపి యదైవాత్మనో ఽజ్ఞానాధ్యాసవైశిష్ట్యం తదైవ సర్వజ్ఞత్వం చ నష్టమేవ। కథమన్యథా న జానామీతి ప్రతీతిరాత్మనః స్యాదితి బోధ్యమ్। ఇన్ద్రియాణి హి దర్శనశ్రవణాది కార్యద్వారాఽస్మాభిరనుమీయన్తే। నతు ప్రత్యక్షం దృశ్యన్తే। అతస్తేషాం పరోక్షత్వమితి భావః। న చ చక్షుః శ్రోత్రాదయః ప్రత్యక్షా ఏవేతి వాచ్యమ్। అస్మ త్ప్రత్యక్షాణాం చక్షురాదీనాం ఇన్ద్రియస్థానత్వమేవ నేన్ద్రియత్వమ్। అన్యథామృతానామపి చక్షుర్గోలకసత్త్వాద్దర్శనాద్యాపత్తేరితి భావః। నన్వేవం స్థూలదేహస్యాపరోక్షత్వాత్కామాది కాణత్వాది విశిష్టే ఆత్మని స్థూలదేహః స్వత ఏవాధ్యస్యతామత ఆహ–ధర్మపురస్కారాణైవేతి। దేహ ధర్మాధ్యాసద్వారా దేహాధ్యాసోనుమీయత ఇత్యర్థః। ధర్మఇత్యుపలక్షణమ్। అవయవ పురస్కారేణాప్యస్త్యేవ మమ ముఖం సున్దరమితి ప్రతీతేరితి బోధ్యమ్। స్థూలదేహస్య సాక్షాదధ్యాసా భావే హేతుమాహ–ప్రతీత్యభావాదితి। అధ్యాసస్య ప్రతీతిశరణత్వేన ప్రతీత్యభావే కుతోధ్యాస సిద్ధిరితి భావః। తద్విశిష్టేతి।

మూలమ్:– తద్విశిష్టే చ స్థూలదేహాధ్యాసో ధర్మపురస్కారేణైవాహం మనుష్య ఇత్యాకారః। న చ స్వరూపతోహం దేహ ఇత్యధ్యాసః। తథా ప్రతీత్యభావాత్। తద్విశిష్టే చ స్థౌల్యాదీనాం దేహ ధర్మాణామధ్యాసః।తద్విశిష్టే చ బాహ్యానాం పుత్రభార్యాదీనాం సాకల్యవైకల్యాదిధర్మాధ్యాసః। ఏవం చైతన్యస్యాప్యహఙ్కారాదిషు దేహపర్యన్తేష్వధ్యాసః సంసర్గతః। అధ్యాస వ్యవధాన తారతమ్యాచ్చ ప్రేమతారతమ్యమ్। తదుక్తం వార్తికామృతే

"విత్తాత్పుత్రః ప్రియః పుత్రాత్పిణ్డః పిణ్డాత్తథేన్ద్రియమ్।
ఇన్ద్రియేభ్యః ప్రియః ప్రాణః ప్రాణాదాత్మా పరః ప్రియః॥ ఇతి।

పిణ్డః స్థూల శరీరమ్। ప్రాణోన్తఃకరణమ్। దేహాపేక్షయా చేన్ద్రియాణాం ప్రియత్వం శస్త్రవృష్ట్యాది ధారాపాతే చక్షుషోర్నిమీలనదర్శనాదనుభవసిద్ధమ్। తేనాన్యోన్యాధ్యాసాచ్చిదచిత్ గ్రన్థిరూపోధ్యాసః। ఏకతరస్యాధ్యాసాఙ్గీకారేన్యతరస్యాభానప్రసఙ్గాత్। అధ్యస్తస్యైవ భ్రమే భాననియమాత్। ఇమే రజ్గరజతే ఇతి సమూహాలమ్బన భ్రమవదవశ్యమితరేతరాధ్యాసః। సర్వబాధావధిభూత చైతన్య పరిశేషేణ చ న శూన్యవాదాపత్తిః। సత్యానృతసమ్భేదావభాసత్వా దధ్యాసస్య। తస్మాత్పూర్వపూర్వాధ్యాసమూల ఏవాయముత్తరోత్తరాహఙ్కారాద్యధ్యాసో బీజాఙ్కురవదనాదిః।

వ్యాఖ్యా:– దేహధర్మాధ్యాస విశిష్టే చైతన్యే ఇత్యర్థః। దేహధర్మాణాం స్థౌల్యాదీనామపి సాకల్య వైకల్యాదిరూపోఽపరో ధర్మోస్తి, తేషాం చాత్మన్యధ్యాసః। అత ఏవ సాకల్యేన స్థూలోహం వికలస్థౌల్యోహమితి ప్రతీతిః। సంసారత ఇతి। పూర్వపూర్వాధ్యాసప్రయుక్తత్వాదుత్తరోత్తరా ధ్యాసస్యేతి భావః। అధ్యాస వ్యవధాన తారతమ్యాదితి ఆత్మని ఉత్తరోత్తరాధ్యాసస్య పూర్వపూర్వా ధ్యాసో వ్యవధాయక ఇతి కృత్వా ఏకేనాజ్ఞానాధ్యాసేన వ్యవహితే అహఙ్కారే అతీవప్రేమ। యః కర్తాహమితి మన్యతే స హి శాశ్వతోహం భూయాసమితి అహఙ్కారవిశిష్టే ప్రకృష్ట ప్రేమదర్శనాత్। తథాఽజ్ఞానాహఙ్కారాధ్యాసద్వయవ్యవహితే మనసి పూర్వస్మాత్కించిన్న్యూనం ప్రేమ। సర్వదాహం సుఖీస్యామితి ప్రేమదర్శనాత్। నను మనోధ్యాసో నైవ దర్శిత ఇతి చేన్మైవమ్। అహం మన ఇతి ప్రతీత్యదర్శనాత్ మనసో దేహవత్కామాది ధర్మపూర్వక ఏవాధ్యాస ఇత్యభిప్రాయేణ కామాద్యధ్యాసో దర్శిత ఇతి కృత్వా, ధర్మాధ్యాసేన ధర్మిణోప్యధ్యాస స్సిధ్యతీతి బోధ్యమ్। మనసః సకాశాదహఙ్కారే ప్రేమాధిక్యం తు, దుఃఖీ సన్నపి అహం శాశ్వతో భూయాసమితి ప్రతీతి సిద్ధమేవ। తథా అజ్ఞానాహఙ్కారమనోధ్యాసత్రయవ్యవహితే ఇన్ద్రియాధ్యాసే తతోప్యల్పం ప్రేమ, అన్ధస్సన్నపి అహం సుఖీ స్యాం చిరఞ్జీవేయమితి లోకవచనాత్। కృశోప్యహమవికలేన్ద్రియో భూయాసమితి ప్రతీతేశ్చ తథా అజ్ఞానాహఙ్కారమనఇన్ద్రియాధ్యాస చతుష్టయవ్యవహితే స్థూలదేహాధ్యాసే తతోప్యల్పం ప్రేమ దారాపత్యాదికం మాభూన్నామ అహం స్థూలోహం మనుష్య ఇతి దేహే ప్రతీతి దర్శనాత్। తస్మాద్యోయః సన్నిహితోధ్యాసః స స ఉత్కృష్ట ప్రేమాస్పదభూతః। యో యో వ్యవహితః స సోపకృష్ట ప్రేమాస్పదభూత ఇతి భావః। ఉక్తార్థే ప్రమాణమాహ–విత్తాదితి। అహఙ్కారమమకారాధ్యాసో ద్వివిధః। అహమిదం

మమేదమితి నైసర్గిక లోకవ్యవహారాన్యథానుపపత్తేః। చైతన్యం చాన్తరం బాహ్యం చేతి ఉపాధిభేదాత్ ద్వివిధమ్। వస్తుతస్తు అనన్తరమబాహ్యమిత్యేకమేవేతి బోధ్యమ్। తత్రాన్తరమాత్మేతి బాహ్యం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే। అన్తఃకరణాదయః ఆత్మన్యధ్యస్తా విత్తపుత్రాదయస్తు బ్రహ్మణ్యధ్యస్తా ఇతి వివేకః। అహం భోక్తా అహం సుఖీ అహం కాణః అహం స్థూలః ఇతి; మమ భోగో మమ సుఖమ్ మమేన్ద్రియం మమ దేహ ఇతి చానాత్మస్వన్తఃకరణాదిషు అహఙ్కారాధ్యాసో మమకారాధ్యాస శ్చేత్యుభయం సమ్భవతి। విత్తాదిషు తు మమ విత్తమితి మమకారాధ్యాస ఏకఏవ, అహం విత్తమహం గృహమితి ప్రతీత్యభావాత్। తత్ర హేతుస్తు ఆత్మాధ్యస్తత్వాభావ ఏవ। బ్రహ్మాధ్యస్తేష్వపి విత్తాదిషు స్వీయత్వ భ్రమస్య ఆత్మనిష్ఠావిద్యాకృతత్వాత్స భ్రమః ఆత్మన్యే వోపలభ్యతే। న తు బ్రహ్మణి। తస్మాదాత్మానాత్మనో స్తాదాత్మ్యాధ్యాసో ఽహఙ్కారాధ్యాసః। స్వస్వీయత్వాది సమ్బన్ధాధ్యాసస్తు మమకారాధ్యాస ఇతి బోధ్యమ్। ఏవం స్థితే విత్తేపి ఆత్మీయత్వాధ్యాససత్త్వాత్ ప్రియత్వమస్త్యేవ। కిన్తు అత్యల్పం తత్। పుత్రార్థే విత్తవినియోగాత్ తస్మాద్విత్తాత్పుత్ర ఈషత్ప్రియః, ఆత్మాధ్యస్త దేహసమ్బన్ధిత్వాంశస్య పుత్రే అధికస్య భానాత్। పుత్రాచ్చ స్థూలదేహః ప్రియః, తస్య పరమ్పరయా ఆత్మాధ్యస్తత్వాత్। స్వదేహానిష్టపరిహారాయ భూతేభ్యః పుత్రబలిదానాచ్చ। పిణ్డాదిన్ద్రియస్య ప్రియత్వం మూలే ఏవ వివృతమ్। అన్తః కరణస్యైవ క్రియాశక్తి ప్రాధాన్యేన ప్రాణ ఇతి వ్యవహార ఇతి కృత్వా ఆహ–ప్రాణోన్తః కరణమితి। తేనేతి। అధ్యాసస్య సంసర్గజత్వేనే త్యర్థః అన్యోన్యాధ్యాసాదితి। ఆత్మానాత్మనోరితి శేషః। చిదచిద్గ్రన్థిరూప ఇతి। చిదచితోః గ్రన్థిః గ్రథనమ్ మేళనమ్। న హి తయా తత్స్థా నమితి యావత్ చిదిదమచిదితి పృథక్ గ్రహీతుమశక్యౌ బభూవతుః। చిదచితావిత్యర్థః। భాషణాలిఙ్గనదర్శనాదిభిరత్యన్త జడస్య దేహస్య చేతనత్వేన వ్యవహారాదితి భావః। నను తేజస్తిమిరయోరివాత్యన్తవిలక్షణయో శ్చిదచితోః కథం గ్రన్థిరాసీదత ఆహ– అధ్యాస ఇతి। భ్రాన్తౌ కానుపపత్తిరితి భావః। నను చిదచితోరన్యోన్యాధ్యాసా ద్గ్రన్థిరిత్యుక్తమ్। మనుష్యోహ మిత్యాది ప్రతీతిషు ఆత్మన్యనాత్మన ఏవాధ్యాసః నత్వనాత్మన్యాత్మాధ్యాసః తథా అహం జానామీత్యాదౌ అహఙ్కారే అనాత్మని ఆత్మనో అధ్యాసః। తథా అహం జానామీ త్యాదౌ అహఙ్కారే అనాత్మని ఆత్మనోఽధ్యాసః। తస్మాదితరేతరాధ్యాసః క్వాపి నాస్తీతి శఙ్కాయామాహ – ఏకతరస్యేతి। అయమాశయః యద్యాత్మని దేహధర్మోఽధ్యస్యతే, తర్హి రజ్జౌ సర్పబుద్ధివదాత్మని మనుష్యబుద్ధిరేవ భవతి ఇతి మనుష్య ఇత్యేవ ప్రతీతిః స్యాత్, న త్వహం మనుష్యః ఇతి। న చ స్వస్మిన్నేవ తదధ్యాసాదహమిత్యపి స్ఫురత్యేవేతి వాచ్యమ్। అధిష్ఠానస్యాత్మనః స్ఫురణే అధ్యాసస్యైవ నాశాత్। నహి రజ్జుస్ఫురణే సర్పభ్రాన్తిర్భవతి। తథాత్వే రజ్జుస్సర్ప ఇతి ప్రతీతి రుదీయాత్ సా చ విరుద్ధా। ఏకస్యాం ప్రతీతౌ పరస్పర విరుద్ధ పదార్థద్వయస్యాభేదేన స్ఫురణమితి హేతోః। అయం సర్ప ఇతి ప్రతీతౌ తు ఇదంపదస్య సామాన్యవాచిత్వాదిదంపదసర్ప పదయోః సామాన్య విశేషభావాద్విశేషణ విశేష్యభావో ఘటతే। తస్మాద్దేహస్యాత్మాధ్యాస సత్త్వాదేవాహం మనుష్య ఇతి ప్రతీతిః। మనుష్యాత్మనా ఉభావపి అధ్యస్తావేవ భాసేతే। అహం

శబ్దో దేహోధ్యస్తమాత్మానం మనుష్యశబ్దస్తు ఆత్మాధ్యస్తదేహమభిదధత ఇతి పదద్వయ స్యాప్యధ్యస్తయోరేవ శక్తిరిత్యభ్యుపగమాత్। అన్యథా యద్యత్రాహం శబ్దః కేవలానుభవ రూపమాత్మానమభిదధ్యాత్తర్హి మనుష్యత్వసామానాధికరణ్యం తస్య న ఘటత ఇతి మనుష్యస్ఫురణం న స్యాత్। యది మనుష్యశబ్ద స్సత్యమేవ దేహమభిదధ్యాత్తర్హి తస్య దేహస్య ఇదం ప్రత్యయవిషయతయా అహంపదసామానాధికరణ్యం న స్యాత్। అహమర్థో నైవ స్ఫురేత్ తస్మాదన్యోన్యాధ్యాసాదేవాన్యోన్య భానమితి భావః। నను రజ్జు సర్పభ్రమే రజ్జావేవ సర్పాధ్యాసః న తు సర్పే రజ్జ్వధ్యాస ఇతి కథమితరేతరాధ్యాస ఇతి శఙ్కాయామాహ –ఇమే రఙ్గరజతే ఇతి। రజతరఙ్గయోరధిష్ఠానయోరిమే రఙ్గరజతే ఇతి ప్రతీతిర్భవతి। రజతే రఙ్గభ్రాన్త్యా రఙ్గే రజతభ్రాన్త్యేతి సమూహాలమ్బన భ్రమోయమ్। యథా న్యాయమతే సమూహాలమ్బనభ్రమే ఇతరేతరాధ్యాసః రఙ్గే రజతభ్రమా ద్రజతే రఙ్గభ్రమాత్। తథాస్మన్మతేప్యాత్మానాత్మనోరితరేతరా ధ్యాసః। అత్ర విచార్యతే। నన్వస్మన్మతే రఙ్గే రజత మధ్యస్తం తస్మింశ్చాధ్యస్తే రజతే రఙ్గం నాధ్యస్తమ్ కిన్తు సత్యరజతఏవ రఙ్గమధ్యస్తం అత ఇతరేతరాధ్యాస ఉపపద్యతే। భవన్మతే తు ఆత్మన్యనాత్మా అధ్యస్తః తస్మిన్నేవాధ్యస్తే అనాత్మని పునరాత్మా అధ్యస్యత ఇతి కథమితరేతరాధ్యాస ఉపపద్యతే ఇతి చేదుచ్యతే। అస్మన్మతేపి రఙ్గరజతవత్ దృగ్దృశ్యనామకం పదార్థద్వయమస్తి। తత్ర దృశ్యం వస్తుతః ఆత్మన్యధ్యస్తమపి వ్యవహారతః అనధ్యస్తమ్ సత్యమివ భాతి। తస్మాద్దృశి దృశ్యాధ్యాసః దృశ్యే చ దృగధ్యాసః రఙ్గరజతవదుపపద్యత ఇతి। యదా పునఃప్రాజ్ఞః దేహాదికం సర్వమాత్మన్యేవాధ్యస్తమేవేతి అసత్యం మన్యతే తదాసౌ అనాత్మని ఆత్మాధ్యాసం నైవ గృహ్ణాతి। కిన్తు దేహాదిభ్యోఽత్యన్త విలక్షణోహమిత్యేవ ప్రత్యేతి ఇతి సర్వమనవద్యమ్। నన్వనాత్మన్య ధ్యస్తత్వేనానాత్మనోఽసత్యత్వమివ ఆత్మనోపి అనాత్మన్యధ్యస్తత్వే సతి భవేదేవాసత్యత్వమితి చేన్నైష దోషః। ఆత్మన్యనాత్మన ఇవ అనాత్మన్యాత్మనో న స్వరూపాధ్యాసః కిన్తు సంసర్గాధ్యాస ఏవేతి।అయం భావః। అనాత్మన్యధ్యస్తత్వే నాత్మసంసర్గస్య భవతు మిథ్యాత్వమ్। ఆత్మస్వరూపస్య త్వనధ్యస్తత్వా న్న మిథ్యాత్వమాత్మన ఇతి। నను దృక్పదార్థస్యాఙ్గుళినా నిర్దేష్టుమశక్యత్వాత్కథం తత్ర దృశ్యాధ్యాస ఇతి చేత్। అత ఏవ హేతోః కథమన్యథా ఆత్మత్వాన్నిత్యాపరోక్షే దృక్పదార్థే అనాత్మాధ్యాసః స్యాత్। న హి కస్యాపి స్వస్మిన్ భ్రమః స్యాత్। దేవదత్తో నాత్మానం యజ్ఞదత్తం మన్యతే। తస్మాత్ దృగ్దృశ్యావివేకాదేవ దృశం దృశ్యం మన్యతే దృశ్యం చ దృశం మన్యతే బాలిశః। నన్వధ్యాసో నామ భ్రమః, 'అతస్మింస్తద్బుద్ధి' రిత్యధ్యాసలక్షణం శఙ్కరాచార్య కృతసూత్రభాష్య ఏవ స్పష్టమ్। తదభావవతి తత్ప్రకారకానుభవోఽయథార్థ ఇతి భ్రమస్యలక్షణ మన్నమ్భట్టైరప్యుక్తమ్। అతో భ్రమాధ్యాసయోరేకత్వమేవేతి నాతివిప్రతిపత్తిః। న్యాయమతే రజ్జావపూర్వ సర్పోత్పత్త్యనఙ్గీకారా 'దతస్మింస్తద్బుద్ధి'రిత్యుపపద్యతే। సర్పభిన్నే గుణే అయం సర్ప ఇతి సర్పబుద్ధి సత్త్వాత్। వేదాన్తమతే తు నైవోపపద్యతే। కుతః? రజ్జావపూర్వసర్పో జాతః। అయం సర్ప ఇతి భ్రమే చ అధ్యస్త ఏవ సర్పో భాతి। తస్మాదధ్యస్తే సర్పే ఏవ సర్పబుద్ధిరితి నాత్రాధ్యాసలక్షణ సమన్వయః। కిఞ్చ రజ్జు సర్పభ్రమో న రజ్జో ర్భవతి। నాపి

సర్పస్య। కిన్తు ద్రష్టురేవ దేవదత్తస్య। అత్ర తు దృగ్దృశ్యాతిరిక్తాభావాత్ దృశి దృశ్య భ్రమః దృశ్యే చ దృగ్భ్రమః దృగ్దృశ్యయోరన్యతరస్యైవ భవితవ్యః। న చేదముపపద్యతే స్వస్మిన్ స్వభ్రమాయోగాత్। న చ ప్రమాతురహఙ్కారస్య భవతీతి వాచ్యమ్, తస్యాపి దృశ్యాన్తర్భావాత్ ఆత్మాహఙ్కార యోరన్యోన్యాధ్యాసస్య అహఙ్కారదర్శనానుపపత్తేశ్చ। మనుష్యోహ మిత్యాది ప్రతీతయస్తు అయో దహతీతివదౌపచారికా ఏవ। అపి చ 'తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి శ్రుత్యా సఙ్కల్పపూర్వకమీశ్వరేణైవనిర్మితత్వా న్నిర్మితస్య ప్రపఞ్చస్య న గగన గన్ధర్వనగరాది కార్యజాతస్యేవా విద్యాకల్పితత్వమ్। న చైతావతా నిత్యత్వం జగతః, కాలబాధ్యత్వాభ్యుపగమాత్। అత ఏవ నేదం జగత్ రజ్జుసర్పవన్మిథ్యా। కిన్తు సత్యమేవ। తస్మా జ్జగదిదం భ్రాన్తిరిత్యయుక్త మేవేతి చేన్నైవమ్। అధ్యస్తసర్పే యద్యధ్యస్తబుద్ధిః స్యాత్ తర్హి భ్రమో న స్యాత్। కిన్తు సత్యసర్పబుద్ధిరితి అతస్మింస్తద్బుద్ధిరిత్యధ్యాస లక్షణాసమన్వయః। న చైవం ప్రమాజ్ఞానేన భ్రమజ్ఞాన నాశాభ్యుపగమాదధ్యస్తసర్పబుద్ధ్యా సత్యసర్పబుద్ధిర్నశ్యతి నతు రజ్జుజ్ఞానేనేతి వాచ్యమ్ – భ్రాన్తో హి పురుషః 'నాసౌ సత్యః సర్పః కిన్త్వధ్యస్త ఏవేతి' పరేణ బోధిత స్సన్ భ్రాన్తిం న జహాతి। కిన్తు కుత్రాధ్యస్త ఇతి పరం పృచ్ఛతి, స చేద్రజ్జావధ్యస్త ఇత్యుత్తరయతి। తర్హి భ్రాన్తిం జహాతి। అధిష్ఠానజ్ఞానం వినా స్వదృష్ట సర్పగతాధ్యస్తత్వ సత్యత్వసంశయస్యా నపగమాత్ ఇతి భావః। తథా రజ్జావధ్యస్తే సర్పే చైతన్యప్రతిఫలనం నాస్తి। ఆత్మన్యధ్యస్తే అన్తఃకరణే తు తదస్తి। తస్మాదాత్మాధ్యస్తమన్తఃకరణమేవ స్వస్మిన్నాత్మధర్మసత్త్వ భ్రాన్తిం ఆత్మని చ స్వధర్మసత్త్వభ్రాన్తిం ప్రపద్యతే। అహం జానామీతి ఆత్మాకర్తా భోక్తేతి చ ప్రతీతిసత్త్వాత్। న చ కథం స్వస్మిన్ పరధర్మసత్త్వభ్రాన్తిరితి వాచ్యమ్। భ్రాన్తౌ కా వా అనుపపత్తిః? క్షత్రియోహ్యర్జునః బ్రాహ్మణధర్మమహింసాదికమాత్మని మన్వానః కిం యుద్ధాన్న విరరామ? స్థూలోపి దేవదత్తః స్వప్నే పరధర్మం కార్శ్యమాత్మని ప్రతిపద్య కిం న ఖిద్యతే? దారాపత్యవిత్తాదిషు సకలేషు వికలేషు వా అహమేవ సకలో వికలో వేతి సంసారిణో న మన్యన్తే। తస్మాత్స్వస్మి న్పరధర్మాధ్యాస ఉపపద్యత ఏవ। కిఞ్చ దేహాత్మవాదినాం దేహస్యైవ స్వస్వరూపత్వేన నిశ్చితతత్వాత్తస్యాఽ పరోక్షత్వాచ్చ దేవదత్తస్య యజ్ఞదత్త భ్రాన్తిర్న భవతి। అస్మన్మతే తు యదాత్మనః స్వస్వరూపం తదప్రత్యక్షమేవాజ్ఞానమితి స్వస్మిన్ పరభ్రాన్తిరుపపద్యత ఏవ। తథా మనుష్యోహమిత్యాది ప్రతీతీనామౌపచారికత్వం నామ ఆరోపితత్వమేవేతి కల్పితత్వ ఏవ పర్యవస్యతి। తస్మాదాత్మని మనుష్యత్వారోపః దేహే ఆత్మతద్ధర్మారోపశ్చోపచారాదితి యదుక్తమ్ తదస్మాక మిష్టమేవ। అత ఏవైతాః ప్రతీతయో భ్రాన్తయ ఇత్యస్మద్రాద్ధాన్తః। తథా యదుక్తమ్ ఈశ్వరేణ సఙ్కల్పపూర్వకం జగన్నిర్మితమితి తద్యుక్తమేవ। అయం చేశ్వరః ఆత్మన్యధ్యస్త ఏవావిద్యయా। అత ఈశ్వరసృష్టమితి జగత్ అర్థాత్ అవిద్యాసృష్టమేవ। యథా పితృసృష్టే పుత్రే ఈశ్వరసృష్టత్వమ్। అథ యదీశ్వరః పరమాత్మేత్యుచ్యేత తర్హి తస్య కేవలానుభవాత్మకస్య కామసఙ్కల్పాద్యసంభవ ఏవేతి తస్మిన్నప్యాత్మనీవ అవిద్యయాన్తఃకరణాదికమధ్యస్తమితి అవశ్యమభ్యుపేయమ్। అత ఏవ 'యయేదం నిర్మమే విభురితి' ఈశ్వరస్యావిద్యయైవ జగత్కర్తృత్వముక్తం భాగవతే వ్యాస

పాద్యైః। ఆత్మన్యేవాత్మానాత్మానం సృజతీతి శాస్త్రాజ్జగదధిష్ఠానమపి ఈశ్వర ఏవేతి సిద్ధమ్। తస్మాజ్జగతః ఈశ్వరకర్తృకత్వాభ్యుపగ మేపి ఆత్మవత్పరమాత్మనోపి అకర్త్రభోక్తృపరమానన్ద బోధరూపాదీశ్వరాధ్యస్తావిద్యాకర్తృకత్వ మేవేతి వక్తవ్యమ్। అతోఽ విద్యాకల్పితత్వావిశేషా జ్జగదిదం స్వప్నవన్మిథ్యైవ। యచ్చ జగదిదం అనిత్యమపి సత్యమేవేతి తత్పరిహాసాస్పదమేవ, సత్యత్వనిత్యత్వయోర్వ్యైయధికరణ్యాసమ్భవాత్। అపిచ నిత్యానామాకాశాదీనా మప్యనిత్యత్వ వాదాత్ ఏకమేవ బ్రహ్మ నిత్యమితి సిద్ధాన్తాత్। ఆకాశాదీనాం తత్వజ్ఞానోత్తరం బాధితత్వాత్। న చైవం రజ్జుసర్ప సత్యసర్పయోర్మిథ్యాత్వా విశేషాదవ్యవస్థేతి వాచ్యమ్, వ్యాహారిక ప్రాతిభాసి కత్వాభ్యాం వ్యవస్థోపపత్తేః। తస్మాదిదం జగద్భ్రాన్తిరేవ। నను అన్తఃకరణాది సర్వప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వే సర్వబాధాచ్ఛూన్యమేవావశిష్యతే ఇత్యత ఆహ – సర్వబాధేతి। అవధిం వినా నిషేధాయోగా త్సర్వస్య ద్వైతస్య నిషేధే (బాధే) అవధిత్వేన చైతన్యమేవావశిష్యతే। న తు శూన్యమ్, శూన్యస్యావధిత్వా సమ్భవాత్ అభావరూపే శూన్యే అవశిష్టత్వరూప ధర్మానుపపత్తేరితి భావః। చైతన్య పరిశేషే హేతుమాహ సత్యానృతేతి। సత్యానృతయోః యః సమ్భేదః మేళనం తస్యావభాసః ప్రతీతిరేవాధ్యాస ఇత్యుచ్యతే। తస్మాత్సర్వస్యానృతస్య బోధే సత్యం చైతన్యం అవశేషితుమర్హతీత్యర్థః। నన్వధ్యాసస్య సత్యానృతసమ్భేదావభాసత్వం లక్షణమనైకాన్తికమ్। రజ్జుసర్పాధ్యాసే అసత్యయోరేవోభయోస్సమ్భేదావభాసాత్। సత్యాయా రజ్జోరనృతస్య సర్పస్య చ సంభేదావభాసాభావాత్। అత ఆహ–పూర్వ పూర్వేతి। పూర్వపూర్వాధ్యాస విశిష్టే చైతన్యే ఉత్తరోత్తరాధ్యాసాభ్యుపగమాదితి భావః। బీజాఙ్కురవదితి। యథా బీజాదఙ్కురస్తస్మాత్పునః బీజః తస్మాత్పునరఙ్కుర ఇత్యేవమవిచ్ఛిన్నా సన్తతిః తథా అజ్ఞానాధ్యాసాదహఙ్కారాధ్యాసః తస్మాత్కార్యాధ్యాసః తస్మాత్కారణత్వాద్యధ్యాసః తస్మాద్దేహాధ్యాసః తస్మాత్పూర్వపూర్వదేహాధ్యాసా దుత్తరోత్తరదేహాధ్యాసః ఇత్యేవమవిచ్ఛిన్నా అధ్యాససన్తతిః। ఇయం చానాదిః। ఇదానీం ప్రవృత్తేతి కాలనిర్ణయాభావాత్। న న్వధ్యాసమూలభూతావిద్యాధ్యాసస్తు అధ్యాసాన్తరజన్యత్వాత్కథమనాది రిత్యాహ–అవిద్యేతి।

మూలమ్:– అవిద్యాధ్యాసశ్చైక ఏవానాదిః। నన్వవిద్యాధ్యాసస్యానాదిత్వే 'స్మృతిరూపః, పరత్ర పూర్వదృష్టావభాసోధ్యాస' ఇతి వదతా భాష్యకారేణ స్మృతి రూపత్వేన సంస్కారజన్యత్వముక్తం విరుద్ధ్యేతేతి చేత్ న। కార్యాధ్యాసాభిప్రాయత్వాత్తస్య। పరత్ర పరావభాసోధ్యాస ఇత్యేతావన్మాత్ర స్యైవోభయానుగత లక్షణత్వాత్। యద్వా 'సత్యానృతే మిథునీకృత్యే'తి భాష్యవచనాత్సత్యమిథ్యా వస్తుసంభేదావభాసోధ్యాస ఇత్యేవ సిద్ధాన్తలక్షణమ్। తేన కారణాధ్యాసేఽపి న లక్షణావ్యాప్తిః కార్యాధ్యాసస్య చ ప్రవాహరూపేణ బీజాఙ్కురవదనాదిత్వాభిధానాన్న కోపి దోషః। ఏవమధ్యాసే సిద్ధే ఏకస్యాప్యాత్మనో జీవేశ్వరాది వ్యవస్థా మానమేయాది ప్రతికర్మ వ్యవస్థా చోపపద్యతే।

వ్యాఖ్యా:– అవిద్యేతి ఉత్పత్త్యభావాదితి భావః। నను అవిద్యాధ్యాసస్యాజన్యత్వప్రయుక్తమనాదిత్వ మయుక్తమ్, సర్వస్యాప్యధ్యాసస్య స్మృతిరూపత్వేన సంస్కారజన్యత్వాదితి భాష్యమాశ్రిత్య శఙ్కతే। నన్వితి। అయం భావః। పరత్ర పూర్వదృష్టావభాస ఇతి అధ్యాసలక్షణమ్। స్మృతిరూప ఇతి తు

స్వరూపకథనమ్, న లక్షణవాక్యే ప్రవేశోఽస్య, యథా పరత్ర పూర్వదృష్టాదన్యస్మిన్ గుణే పూర్వదృష్టస్య పూర్వానుభూత సర్పస్యావభాసః ప్రతీతిరితి రజ్జుసర్పభ్రమాధ్యాసః। పరత్రేతి కిమ్? పూర్వదృష్టసర్పావభాసః సర్పోపి భవత్యేవేతి తస్యాపి యథార్థ స్మృతిరూపస్య భ్రమత్వం స్యాత్। పూర్వదృష్టేతి కిమ్? సర్పస్వరూపానభిజ్ఞస్య బాలస్యాపి రజ్జౌ సర్పభ్రమాపత్తేః। పూర్వేతి కిమ్? సర్పానుభవసమయే రజ్జు సర్ప భ్రమానవకాశా దితి। నను అత్యన్తాదృష్టప్రపఞ్చభ్రమః కథం బ్రహ్మణః స్యాదితి చేన్నైవమ్। పూర్వపూర్వప్రపఞ్చానుభవజన్యసంస్కారజన్యత్వాదుత్తరోత్తర ప్రపఞ్చభ్రమస్య। అనాదిరయం ప్రపఞ్చః। తస్మాదధ్యాస లక్షణస్య బ్రహ్మజగత్భ్రమే నావ్యాప్తిః నను పూర్వం స్వేన దృష్ట ఏవ సర్పో నాత్ర రజ్జావవభాసతే కిన్తు తత్తుల్యోన్య ఏవేతి లక్షణస్యాసమ్భవ ఏవేతి చేన్నైవమ్। పూర్వదృష్టస్యేత్యస్య పూర్వపూర్వాను భవజన్యసంస్కార విషయస్యేత్యర్థాశ్రయణాత్। తతశ్చానుభవజన్యే సంస్కారే సర్పసామాన్యమేవ విషయో భవతి న సర్పవిశేషః। తతశ్చ రజ్జౌ సర్పసామాన్యావభాసః ఉచితఏవేతి। నను అనుభవజన్యసంస్కారే యది సామాన్యమేవ విషయః స్యాత్తర్హి సోయం దేవదత్త ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానం స్యాత్। తత్ర దేవదత్త సామాన్యాభావాత్, అనుభవజన్యసంస్కారే తత్ర విశేషరూపేణైవ దేవదత్త ప్రవేశస్య ఔపయికత్వాత్। తస్మాదయుక్తమధ్యాసలక్షణమ్। ఇతి చేన్న। సంస్కారో ద్వివిధః। సామాన్య విశేషవిషయత్వాభ్యాంతత్తద్వస్త్వనుభవజన్య తత్తద్విషయక దృఢసంస్కారే తత్తద్వస్తు విశేషా విషయా భవన్తి। అదృఢ సంస్కారే తు సామాన్యమేవ విషయో భవతి। దృఢసంస్కారవిషయ సర్పస్తు రజ్జౌ నావభాసతే। స్వసంస్కారవిషయ సర్పవిశేష నిష్ఠఫణావత్త్వనీలత్వాది ధర్మాః ప్రకృత రజ్జౌ సన్తి వా న వేతి పరీక్షాం వినా తదభానాత్। పరీక్షితే తు రజ్జురేవ భాయాన్న తు సర్పః। విశేష ధర్మాగ్రహణనిబన్ధనత్వాత్సర్వత్రాపి భ్రమస్య। కిన్తు అదృఢ సంస్కార విషయ సర్పసామాన్య మేవ రజ్జావవభాసత ఇతి న దోషః। నన్వేవం స్మృతేరపి ద్వైవిధ్యమ్ యథార్థత్వాయథార్థత్వాభ్యామ్ సిద్ధమ్। తచ్చావిరుద్ధమ్। అనుభవస్యైవ తథాత్వాభ్యుపగమాదితి చేన్నైవమ్। యజ్ఞదత్తే సోయం దేవదత్త ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞా జాయతే, యజ్ఞదత్త దేవదత్తయోః సాదృశ్యాత్స్వదృష్ట దేవదత్త ప్రతీతివిషయత్వం యజ్ఞదత్తస్యాస్తీతి। ఇయం చానుభవ సిద్ధాదురపలాపేతి స్మృతేరపి భ్రాన్తిరూపత్వమస్తీతి। తస్మాదనుభవవత్ స్మృతేరపి ద్వైవిధ్యమ్ దుర్వారమ్। అథ యది స్మృతేః భ్రాన్తిత్వం నాద్రియామహ ఇత్యాహ। తర్హి స్మృతిరూప ఇత్యస్య స్మృతిసదృశ ఇత్యర్థో వాచ్యః। తతశ్చ పరత్ర పూర్వదృష్టావభాసరూపోయమధ్యాసః న స్మృతిః। కిన్తు స్మృతిసదృశః సంస్కారజన్యత్వాత్స్మృతిసాదృశ్యం కాచకామలాదిదోష సహకృతసంస్కార జన్యత్వేన సంస్కారమాత్రజన్యత్వాభావా త్స్మృతిత్వాభావాచ్చాధ్యాసస్యేతి బోధ్యమ్। ఏవమధ్యాసస్య స్మృతిసాదృశ్యాభ్యుపగమే తు న అయథార్థానుభవత్వమ్। అయథార్థానుభవస్య సంస్కారాజన్యత్వాత్। కిన్తు భ్రమప్రమాస్మృతివిలక్షణ ఏవాయమ్। తథైవానుభవాత్। మతాన్తరవిరోధస్తూపేక్ష్యః। అథ కేచిదిదమేవాధ్యాసలక్షణమధ్యస్త విషయ తయాప్యనుయన్తి। తథాహి; స్మృతిరూపః స్మర్యమాణసదృశః పూర్వదృష్టాత్ పూర్వస్మాత్ దర్శనాత్

పూర్వస్య దర్శనాద్వా పరత్రాధికరణే అవభాస్యతే సంస్కారద్వారా ప్రతీయతే ఇత్యవభాసః రజతాది పదార్థః అధ్యాస ఇత్యుచ్యతే। యథా శుక్తావధికరణే పూర్వసంస్కారద్వారా రజతం ప్రతీయతే। ప్రతీయమానం చేదం రజతం న స్మర్యమాణరజతమ్। కిన్తు తత్సదృశమ్, పరత్రావభాసాత్। అత ఏవారోప్యం రజతమిదం స్మర్యమాణారోపయోః సాదృశ్యం చ సంస్కారజన్యజ్ఞానవిషయత్వమితి। అథ భాష్యవిరోధం పరిహరతి, నేతి హేతుమాహ–కార్యేతి। అధ్యాసో ద్వివిధః కార్యాధ్యాసః కారణాధ్యాసశ్చేతి। అహఙ్కారాదిః కార్యాధ్యాసః పూర్వపూర్వాధ్యాస జన్యత్వాత్। అవిద్యాధ్యాసస్తు కారణాధ్యాసః అజన్యత్వాత్। తత్ర కార్యాధ్యాసస్య లక్ష్యత్వమభిప్రేత్య నాధ్యాసలక్షణముక్తమాచార్యైరితి న కోపి విరోధః। ఏతేన కార్యాధ్యాసః భ్రమప్రమాస్మృతి విలక్షణః। కారణాధ్యాసస్తు భ్రమ ఏవేతి సిద్ధమ్। మధుసూదనాచార్యాః అహం మనుష్య ఇత్యాది కార్యాధ్యాసానామపి భ్రమత్వమత్రైవ గ్రన్థే ఊచిరే। తస్మాత్పరిశేషాత్ భ్రాన్తిరియమితి స్థితేతి అమీషాం తు తదభావవతి తత్ప్రకారకానుభవరూపాయథార్థానుభవ ఏవాధ్యాస ఇతి తాత్పర్యమ్। నైవం కార్యాధ్యాసేష్వవ్యాప్తిః। సంస్కారజన్యేషు తేష్వధ్యాసేష్వను భవత్వాభావాత్సంస్కారజన్యం జ్ఞానం స్మృతిః, స్మృతిభిన్నం జ్ఞానమనుభవ ఇతి లక్షణాచ్చేతి వాచ్యమ్। కార్యాధ్యాసేష్వపి పూర్వపూర్వావిద్యాధ్యాస జన్యత్వ మేవోక్తం ఉత్తరోత్తరాహఙ్కారాధ్యాసస్య న తు సంస్కార జన్యత్వమిత్యవ్యాప్త్యభావాత్। నన్విదానీం ప్రబల ఏవ భాష్య విరోధః। భాష్యే అధ్యాసస్య సంస్కారజన్యత్వవచనాత్। అత్ర పూర్వాధ్యాస జన్యత్వ వచనాచ్చేతి చేదుచ్యతే – అన్తఃకరణాధ్యాసం వినా తద్ధర్మాణాం సుఖాదీనామధ్యాసో నోపపద్యత ఇత్యభిప్రేత్య పూర్వపూర్వాధ్యాసమూలకత్వముక్తముత్తరోత్తరాధ్యాసస్య మధుసూదనసరస్వతీభిః। భాష్యే తు సుఖానుభవసంస్కారం వినా సుఖాధ్యాసో న భవతీత్యభిప్రేత్య సంస్కారజన్యత్వ ముక్తముభయం చ సమ్భవత్యేవ, దణ్డజన్యే ఘటే కులాలజన్యత్వవదితి। నను కథమయథార్థాను భవత్వ మధ్యాసస్యేతి చేదుచ్యతే। అస్మన్మతే స్మృతిప్రమోభయసాధారణలక్షణమబాధితార్థ విషయకజ్ఞానత్వమిత్యేవ। అయమేవ యథార్థానుభవః। అతః స్మృతిరపి ప్రమావత్ యథార్థానుభవ ఏవ। తత్ర స్మృతివ్యావృత్తిస్తు అనధిగతాబాధితార్థవిషయకజ్ఞానత్వమ్। ప్రమావ్యావృత్తం తు అధిగతాబాధితార్థవిషయక జ్ఞానత్వమ్। అయథార్థానుభవస్తు బాధితార్థవిషయకజ్ఞానత్వమ్। ఇదమధ్యాస స్యాస్త్యేవ। అథ నిష్కృష్టలక్షణమాహ – పరత్రేతి। పరత్ర పరావభాసోనామ అతస్మింస్తద్బుద్ధిః। అత ఏవేయం ప్రమయా బాధ్యత ఇతి బాధితార్థ విషయకజ్ఞానత్వమధ్యాసస్య సిధ్యతి। ఉభయేతి। కార్యకారణోభయాధ్యాసానుగత ఇత్యర్థః। వస్తుతస్తు పరపదమపి వ్యర్థమేవ। పరత్రావభాస ఇత్యేవలక్షణమ్ పరత్రాయోగ్యధికరణే అవభాస్యత ఇతి పరత్రావభాసో రజతాదిః తద్విషయకజ్ఞానమపి తదేవోపచారాదితి బోధ్యమ్। యద్వా పరత్రావభాసః ప్రతీతి రర్థాద్రజతాదిరేవేతి బోధ్యమ్। లక్షణాన్తరమాహ–సత్యేతి। కారణేతి। ఆత్మావిద్యాఖ్య సత్యానృత వస్తుద్వయ సమ్భేదః అవిద్యాధ్యాసే ప్రతీయత ఇతి భావః। నను సత్యానృతే మిథునీకృత్యేతి భాష్యే అనాదిరయం నైసర్గికో లోకవ్యవహార

ఇత్యధ్యాసస్యానాదిత్వమప్యుక్తమ్। తత్కథం సఙ్గచ్ఛతే? కార్యాధ్యాసస్యానాదిత్వాభావాదిత్యత ఆహ–కార్యాధ్యాసస్యచేతి। ఏతావతా అధ్యాసః తల్లక్షణం చ సిద్ధమిత్యాహ ఏవమితి। తతః కిమత ఆహ ఏకస్యేతి। మానేతి। కర్మ చ కర్మ ప్రతికర్మ, సర్వోపి లౌకికో వైదికశ్చ వ్యాపార ఇత్యర్థః। తద్వ్యవస్థాపిత కర్మవ్యవస్థామానమేయాదిశ్చ సా ప్రతికర్మవ్యవస్థా చ మానమేయాది ప్రతికర్మవ్యవస్థా। ఆదిపదా న్మితిమాతృగ్రహణమ్। యద్వా ప్రతినియతం కర్మ ప్రతికర్మ। తత్తద్దేవదత్తాద్యాశ్రయో వ్యవహార ఇత్యర్థః। అన్యత్తుల్యమ్। నన్వేకస్యైవ చైతన్యస్యాత్మనః కథం నియన్తృత్వ నియమ్యత్వాది విద్యాశ్రయ దేవదత్త యజ్ఞదత్తాది బహుజీవరూపత్వమ్? కథం పునర్మానమేయ మాత్రాత్మకత్వమ్? న హి తక్షా కాష్ఠంవాస్యాది ఛేదనం చేత్యేతత్ కర్తృకర్మకరణక్రియా చతుష్టయమభిన్నం భవితుమర్హతి। కథముత యుగపత్సదృశ శరీరేషు పరస్పరవిజ్ఞాత సర్వపురుషాశ్రయవ్యవహార నిర్వహణముపపద్యత? ఇతి శఙ్కాయామాహ–తథాహీతి।

మూలమ్:–తథాహి; అజ్ఞానోపహిత ఆత్మా అజ్ఞానతాదాత్మ్యపన్నస్వచిదాభాసావివేకాదన్తర్యామీ, సాక్షీ జగత్కారణమీశ్వర ఇతి చ కథ్యతే। బుద్ధ్యుపహితశ్చ తత్తాదాత్మ్యపన్నస్వచిదాభాసావివేకాజ్జీవః కర్తాభోక్తాప్రమాతేతి చ కథ్యత ఇతి వార్తికకారపాదాః। ప్రతిదేహం చ బుద్ధీనాం భిన్నత్వాత్తద్గతచిదాభాసభేదేన తదవివిక్తం చైతన్యమపి భిన్నమివ ప్రతీయతే। అజ్ఞానస్య తు సర్వత్రాభిన్నత్వాత్తద్గత చిదాభాసభేదాభావాత్తదవివిక్త సాక్షి చైతన్యస్య న కదాచిదపి భేదభానమితి। అస్మింశ్చ పక్షే తత్త్వమాదిపదే జహల్లక్షణైవ। సాభాసస్యోపాధేర్వాచ్యార్థస్య హానాత్। ఆభాసస్యాపి జడాజడవిలక్షణత్వేనానిర్వచనీయత్వాత్। తదుక్తం సంక్షేప శారీరకే–సాభాసాజ్ఞానవాచీ యది భవతి పునర్బ్రహ్మశబ్ద స్తథాహం శబ్దోఽహఙ్కారవాచీ భవతి తు జహతీ లక్షణా తత్ర పక్షే (సం.శా. 2.169) ఇతి।

వ్యాఖ్యా:–తథాహీతి। తామేవోపపత్తిం దర్శయామీత్యర్థః। తావజ్జీవేశ్వర వ్యవస్థామాహ–అజ్ఞానేతి। ధర్మిగ్రాహకమానేనాధ్యస్తావిద్యావానాత్మా సిధ్యతీత్యుక్తమ్। సా చావిద్యా ఆత్మనః ఉపాధిభూతేతి అజ్ఞానోపహిత ఆత్మా ఇదం చాజ్ఞానోపహితత్వమాత్మనో వ్యావహారిక మేవ। పరమార్థతస్తు న కోప్యుపాధిరాత్మనశ్శుద్ధత్వాదితి బోధ్యమ్। అజ్ఞానేతి స్వాధ్యస్తావిద్యాయాం పునః స్వాధ్యాసాదజ్ఞానాత్మనోః పరస్పర తాదాత్మ్యప్రాప్తిరితి భావః। కథమస్యాజ్ఞాన తాదాత్మ్యప్రాప్తిరత ఆహ–స్వేతి। అజ్ఞానే ప్రతిబిమ్బితోయః స్వచిదాభాసః తదవివేకాదితి అజ్ఞానప్రతిఫలిత చిదాభాసస్యాజ్ఞాన తాదాత్మ్యేసతి తదవివేకాదాత్మనోప్యజ్ఞానతాదాత్మ్యాపత్తిరిత్యర్థః। అత్రాజ్ఞానతాదాత్మ్యాపన్న స్వచిదాభాసావివేకాదిత్యేక మేవ పదం సువచమ్। అజ్ఞానతాదాత్మ్యాపన్నో యః స్వచిదాభాసః తేన సహావివేకాదితి సమాసః। చైతన్యం మాయా తత్ప్రతిబిమ్బశ్చేతి త్రయం ఈశ్వర ఇతి నిష్కర్షః। నను ఈశ్వరస్యావివేకోయమవివేక ఇతి చేత్కాత్రానుపపత్తిః? మాయాయాం సర్వసమ్భవాత్; మాయామయాః ఖలు సర్వజీవేశ్వర వ్యవహారాః। అన్తర్యామీతి। య ఆత్మాన మన్తరోయమయతి ఇతి శ్రుత్యుక్తః। 'ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి',

'భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయేతి' స్మృత్యుక్తశ్చేతి భావః। సాక్షీతి 'సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చేతి' శ్రుత్యుక్తః కూటస్థ ఇత్యర్థః। ఏతేన జీవసాక్షిణః కూటస్థా నానా ఈశ్వరసాక్షీత్వేక ఏవేతి వేదాన్త పరిభాషా ప్రత్యుక్తా, సాక్షిభేదే ప్రమాణాభావాత్। అనన్త కూటస్థకల్పనే గౌరవాదద్వైతహానేశ్చ। జగత్కారణమితి। 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే', 'ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూతః' ఇత్యాది శ్రుతిభ్య ఇతి భావః। బుద్ధీతి అజ్ఞానకార్యమన్తఃకరణం బుద్ధిరిత్యుచ్యతే। ఇయం చాత్మన ఉపాధిరేవ। అత ఆత్మా అజ్ఞానోపహితవత్ బుద్ధ్యుపహితోపి భవతి। ఇయం బుద్ధిరజ్ఞానాధ్యాస విశిష్టే చైతన్య ఏవ భవతీతి అజ్ఞానోపహితస్యైవ పునః బుద్ధ్యుపహితత్వం భవతి। యథా మఠాకాశస్యైవ ఘటాకాశత్వమ్, మఠే ఘటోస్తీతి చేన్మఠాకాశ ఏవఘటేపివర్తత ఇతి ఆకాశస్యైవాదౌ మఠావచ్ఛిన్నత్వం తతో ఘటావచ్ఛిన్నత్వమేవేతి భావః । ఏతేనేశ్వరస్యైవ జీవత్వముపాధ్యన్తరవశాదితి సిద్ధమ్। యథా కారణశరీరాభిమానిన ఏవ జీవస్య ప్రాజ్ఞస్య సూక్ష్మశరీరాభిమానాత్తైజసత్వం తైజసస్యైవ స్థూలశరీరాభిమానాద్విశ్వత్వం చ తద్వదితిభావః। తత్తాదాత్మ్యేతి బుద్ధితాదాత్మ్యేత్యర్థః। చిత్ అన్తఃకరణం చిదాభాసశ్చేతి ఏతత్త్రయం జీవ ఇతి నిష్కర్షః। అత్రేదం బోధ్యమ్। చిన్మాత్రం న జీవః, కర్తృత్వాద్యభావాత్, నిష్క్రియం నిర్ధర్మకం చ చైతన్యమ్। నాప్యన్తఃకరణమాత్రమ్, తస్య జడత్వేన కర్తృత్వాద్యభావాత్, నాపి చిదాభాసః, తస్య ఉపాధ్యధీనత్వేన నిరన్తఃకరణస్య తస్యాభావాత్, నాపి సచిదాభాసమన్తః కరణం జీవః, తస్య చేతనత్వేన కర్తృత్వాద్యాశ్రయత్వేపి ముక్త్యనన్వయిత్వాత్, నిర్బిమ్బస్య ప్రతిబిమ్బస్యాభావాచ్చ। నాపి సచైతన్యమన్తఃకరణం, చైతన్యేఽసఙ్గే సత్యపి అన్తఃకరణస్య చేతనత్వాఽలాభేన కర్తృత్వాద్యభోగాత్। తస్మాత్త్రయం జీవ ఇతి। ఏవం నాజ్ఞానమాత్ర మీశ్వరః, జడత్వేన జగన్నియమనాద్యభావాత్। నాపి చిదాభాసమాత్రం, తస్య నిరుపాధిక స్యాభావాత్। నాపి చిన్మాత్రం, తస్య నిష్క్రియత్వాదిత్యాద్యూహ్యమితి।'కర్తేతి' సచ్చిదాభాసబుద్ధినిష్ఠం కర్తృత్వాదికం ప్రతీచ్యారోపితం సాభాసబుద్ధేః కర్తృత్వమవచ్ఛిన్నే వికారిణి సాక్షిణ్యారోప్యతే భ్రాన్త్యా జీవత్వం చ తథా బుద్ధేరితి అధ్యాత్మమారోపణాదితి భావః 'వార్తికకారపాదా ఇతి' పూజ్యాస్సురేశ్వరాచార్యా ఇత్యర్థః। ఆహురితి శేషః। ఏవం జీవేశ్వరవ్యవస్థాం దర్శయిత్వా జీవేశ్వరాది వ్యవస్థితిపూర్వమాదిపదేన గృహీతాం జీవవ్యవస్థాం దర్శయతి। 'ప్రతిదేహమితి'। దేహే దేహే ప్రతిదేహం ఏకైకబుద్ధిరస్తి। తస్యాం తస్యాం బుద్ధావైకైకశ్చిదాభాసోఽస్తి। తతో బుద్ధిభేదాః, చిత్ప్రతిబిమ్బానామపి భేద ఏవ। సూర్యాభేదేఽపి దర్పణానన్త్యాత్ సూర్యప్రతిబిమ్బ భేదవత్। అనేన చ ప్రతిబిమ్బభేదేన హేతునా తదవివిక్తం తత్ప్రతిబిమ్బావివిక్తం చైతన్యం బిమ్బభూతమపి భిన్నమివ ప్రతీయతే। ఇవ శబ్దాన్న వస్తుతో భిన్నమిత్యర్థః। తస్మాజ్జీవా అనేకే ఈశ్వరస్త్వేక ఏవేత్యాహ–'అజ్ఞానస్యేతి' 'సర్వత్రేతి' సర్వస్మిన్ప్రపఞ్చే ఇత్యర్థః। అభిన్నత్వాదితి। ఏకత్వాదిత్యర్థః। అజామేకామితి శ్రుతేరితి భావః। న జానామీత్యనుభవస్య సర్వజీవానా మప్యేకరూపేణైవ జాయమానత్వాచ్చేతి। 'తద్గతేతి' తదజ్ఞానగతేత్యర్థః। ఉపాధ్యానన్త్యాత్ ప్రతి బిమ్బానన్త్యమ్। ఉపాధేరేకత్వే తు ప్రతిబిమ్బోప్యేక ఏవేతి కృత్వా। ఏకాజ్ఞానప్రతిఫలితైక చిదాభాస

వివిక్తచైతన్య లక్షణ ఈశ్వర ఏకఏవ। అనేకబుద్ధిప్రతిఫలితానేకచిదాభాసాతిరిక్త చైతన్యలక్షణా జీవా అనేక ఏవేతి భావః। 'భేదభానమితి'। ప్రతీతితోఽపి నాస్తి భేద ఇత్యర్థః। ఏతేన జీవసాక్షిభేదోఽపి ప్రాతీతిక ఏవ, న తాత్త్విక ఇతి స్ఫోరితమ్। సాక్షిచైతన్యం నామ జీవేశ్వరానుస్యూతం బిమ్బభూతం చ చైతన్యమితి బోధ్యమ్। నను యదేవ చైతన్యం అజ్ఞానే ప్రతిఫలితమ్, తస్యైవ కథం బుద్ధిషు ప్రతిఫలనమితి చేన్నైష దోషః। దర్పణప్రతిఫలిత సూర్యస్య తద్దర్పణద్వారా దర్పణాన్తరప్రతిఫలనదర్శనాత్। ఏవమేకస్మిన్ ఏవాజ్ఞానే ఈశ్వరోపాధౌ సర్వబుద్ధ్యధ్యాసాదీశ్వరస్య సర్వసమష్టిత్వం జీవానాం వ్యష్టిత్వం చ సిధ్యతి। ఏవం జీవేశ్వర భేదం జీవానాం పరస్పరభేదం చోపపాద్య జీవేశ్వరభేదముపపాదయితుమారభతే అస్మింశ్చేతి। చ శబ్దస్త్వర్థే। అజ్ఞానోపాధిగత చిదాభాసా వివిక్త ఈశ్వరః బుద్ధ్యుపాధిగత చిదాభాసావివిక్తో జీవః ఇతి పూర్వోక్త వార్తికకారమతేనేత్యర్థః। జహల్లక్షణైవేతి। న తు జహదజహల్లక్షణా నాపి అజహల్లక్షణేత్యేవకారార్థః కుతో జహల్లక్షణేత్యత ఆహ–సాభాసస్యేతి। సచిదాభాసాజ్ఞానోపాధేస్తత్పదవాచ్యార్థస్య సచిదాభాసబుద్ధ్యుపాధేస్త్వం పదవాచ్యార్థస్య చ త్యాగాదిత్యర్థః। నను వార్తికకారమతే అజ్ఞానోపహిత సచిదాభాసవివిక్త ఆత్మా ఈశ్వరః బుద్ధ్యుపహిత స్వచిదాభాసావివిక్త ఆత్మా జీవ ఇత్యుక్తమ్। తథా చ బిమ్బచైతన్యస్యాపి జీవేశ్వరాన్తః పాతిత్వాత్తత్త్వం పదార్థయోరీశ్వర జీవయోః కథం సర్వాత్మనా త్యాగః? యేనాత్ర జహల్లక్షణా స్యాదితి చేత్సత్యమ్। యద్యపి సాభాసోపాధికం చైతన్యమేవేశ్వరో జీవశ్చ, తథాపి నిర్ధర్మక చైతన్యేజీవత్వమీశ్వరత్వం వా న భవతీతి అభిప్రేత్య సాభాసోపాధిరేవ జీవఈశ్వరశ్చేత్యుక్తమ్। ఈశ్వరత్వ కర్తృత్వాది ధర్మాణాం సాభాసోపాధి నిష్ఠత్వాత్। అత ఏవ తత్త్వమ్పదే ముఖ్యయా వృత్త్యా ఈశ్వర జీవవాచినీ ఇతి కృత్వా ఈశ్వరత్వ జీవత్వ ధర్మయుక్తౌ సాభాసోపాధీ ఏవ తయోర్ముఖ్యార్థభూతౌ లక్షణయా తు తే ఏవ పదే చైతన్యమాత్రమభిదధాతే యత్ర జీవేశ్వరౌ (దర్శితౌ) కల్పితౌ మాయయా। శ్రుతం హి 'మాయాభాసేన జీవేశౌ కరోతీతి'। తస్మాదాభాసావేవ జీవేశౌ, ఆభాసౌ చ న కేవలం తిష్ఠత ఇతి సాభాసోపాధీ ఇత్యుక్తమ్। సోపాధికావాభాసావిత్యర్థః ఏవం జీవేశ్వరయోరాభాస రూపత్వాదేవాయమాభాసవాద ఇతి గీయత ఇతి వక్ష్యతి మూలకార ఏవ। నను యద్యేవం జీవేశ్వరావాభాసమాత్రౌ తర్హి జీవ ఈశో విశుద్ధా చిదితి కథం చిత్త్రైవిధ్య ప్రక్రియోక్తిరితి చేదుచ్యతే। స్వతోఽఖణ్డాయాశ్చితేః భేదాయోగాత్ బిమ్బప్రతిబిమ్బాతి దేశేనైవ చిద్భేదః। తథా చోపాధిద్వయప్రతిఫలనా జ్జీవేశ్వరాఖ్యభేదద్వయం, స్వత ఏకత్వం చ చితః ప్రాప్తమితి చిత్త్రివిధేత్యుక్తమ్। తస్మాదజ్ఞానప్రతిబిమ్బచైతన్యమీశ్వరః ఈశ్వరః బుద్ధి ప్రతిబిమ్బచైతన్యం జీవ ఇత్యుభావిమౌ తత్త్వమాదిపద వాచ్యార్థౌ। తత్త్వమాదీత్యాది పదాదహం బ్రహ్మేత్యాది గ్రహణమ్। నను యద్యాభాస ఏవ ప్రతిబిమ్బః తర్హి ప్రతిబిమ్బవాదా దాభాసవాదస్య న విశేష ఇతి చేదుచ్యతే। ప్రతిబిమ్బః పారమార్థికః ఆభాసస్త్వపారమార్థిక ఇతి। ఆపాతతో భాసత ఇతి ఆభాస ఇతి వ్యుత్పత్తేః అవిచారతః ప్రతిభాత్యయమాభాసో రజ్జుసర్పవన్మృషైవేతి ఆభాసవాదినః। ఉపాధిసద్భావ మాత్రేణ ప్రతీతో యః ప్రతిబిమ్బభావశ్చైతన్యస్య బిమ్బభావాదితి

కృత్వా బిమ్బవత్ప్రతిబిమ్బోపి సత్య ఏవ చైతన్యస్వరూపత్వాదుభయోరితి ప్రతిబిమ్బవాదినః।
విస్తరేణ ప్రతిపాదితం చైతత్ సిద్ధాన్తలేశ సఙ్గ్రహాదౌ। నను వాచ్యార్థస్య హానాత్ ఆభాసస్య
సత్యత్వేన హానాయోగాదిత్యత ఆహ ఆభాసస్యాపీతి। అపి శబ్దాత్ ఉపాధేర్యథా సదస
దనిర్వచనీయత్వలక్షణం మిథ్యాత్వం తద్వదితి సూచ్యతే। అయమాభాసో న చైతన్యం కిన్తు
తత్ప్రతిబిమ్బ ఏవ। అతో జ్ఞానాదివన్న జడః చైతన్యవన్నాప్యజడః కిన్తు విలక్షణః।
విలక్షణత్వాదేవానిర్వచనీయః। అనిర్వచనీయత్వాదేవ మిథ్యాభూతః। అనిర్వచనీయత్వం హి
మిథ్యాత్వస్య లక్షణమ్। యద్వా జడాజడవిలక్షణత్వేనాపీత్యన్వయః। తేన చ హేత్వన్తరం
గమ్యతే। తచ్చ సదసదనిర్వాచ్యత్వమేవ। యస్మాదుపాధిసద్భావ మాత్రేణ ప్రతీయతే ఉపాధినాశేన
చ నశ్యతి। తస్మాన్నాయమాభాసః సన్ నాప్యసన్। అత్రాయం ప్రయోగః। ఆభాసో మిథ్యా
అనిర్వచనీయత్వాత్ రజ్జుసర్పవదితి। ఏవమాభాసమిథ్యాత్వాదేవ తత్త్వం పదయోర్వాచ్యార్థ
భూతసాభాసోపాధ్యేకదేశోపాధిపరిత్యాగేన ప్రతిబిమ్బమాత్రే జహద జహల్లక్షణా వక్తవ్యేత్యపాస్తమ్।
నిరుపాధికస్య ప్రతిబిమ్బస్యైవాసత్త్వాత్। తస్మాత్తత్త్వమస్యాదిభిర్న ప్రతిబిమ్బయోరైక్యం ప్రతి
పాదయితుం శక్యతే। ఉక్తార్థే ప్రమాణమాహ తదుక్తమితి। అహం బ్రహ్మాస్మీతి మహావాక్యే
యది పునః యది తు బ్రహ్మశబ్ద స్సాభాసజ్ఞానవాచీ భవతి తథాహంశబ్దశ్చాహఙ్కారవాచీ
సాభాసాన్తఃకరణవాచీ భవతి తత్ర తస్మిన్ పక్షేతు జహతీ లక్షణా ఇత్యన్వయః। బ్రహ్మాహం
పదయోః క్రమేణ తత్త్వంపదే పర్యాయభూతే ఇతి బోధ్యమ్। నను సాభాసబుద్ధిమాత్రం జీవః
, స ఏవ సంసారీ। యత్తు బిమ్బచైతన్యం న తత్సంసారీతి స్థితే ముక్త్యర్థమాభాస ఏవ
ప్రతీయేత తతశ్చ న యుజ్యత ఇత్యాక్షిపతి న చేతి।

**మూలమ్:- న చాభాసస్యైవ బద్ధత్వాత్కేవల చైతన్యస్య చ ముక్తత్వా ద్బన్ధమోక్షయోర్వైయధి
కరణ్యం స్వనాశార్థం ప్రవృత్త్యనుపపత్తిశ్చేతి వాచ్యమ్। కేవలచైతన్యస్యైవాభాసద్వారా
బద్ధత్వాభ్యుపగమాత్। తదుక్తం వార్తికకారపాదైః-అయమేవ హి నోనర్థో యత్సంసార్యాత్మ
దర్శనమ్(వార్తికమ్) ఇతి। తేన శుద్ధచైతన్యస్యాభాసఏవ బన్ధస్తన్నివృత్తిశ్చ మోక్ష ఇతి న కిఞ్చి
దసమఞ్జసమ్।**

వ్యాఖ్యా:- యస్య బన్ధ స్తస్యైవ మోక్ష ఇతి బన్ధమోక్షయోః సామానాధికరణ్యం యుక్తమ్।
బద్ధస్యైవ రజ్జ్వాపశో ర్మోక్షదర్శనాత్ బన్ధపూర్వకత్వాచ్చమోక్షస్య। ప్రకృతే తద్వైయధికరణ్యమిత్యేకో
దోషః। ముక్తా వాభాసస్యైవ నాశాత్ స్వనాశరూపోఽ నర్థశ్చేత్యన్వయః। నహి స్వానర్థం ప్రతి
స్వయం కోపి ప్రయతత ఇతి స్వనాశార్థ మాభాసస్య ప్రవృత్త్యనుపపత్తే ర్వేదాన్తశాస్త్రస్యైవానర్థక్య
మిత్యపరః। చకారాత్కేవల చైతన్యస్య నిత్యముక్తత్వేన న తస్య ముక్త్యర్థం ప్రయత్న ఉపపద్యత
ఇతి సూచ్యతే ఇతి। న చ వాచ్యమిత్యన్వయః। కుతో న వాచ్యమత ఆహ-కేవలేతి। ఉపాధిగతా
దోషాః ప్రతిబిమ్బఏవ। దృశ్యన్తే న తు బిమ్బే। యథా జలే ప్రతిబిమ్బితే చన్ద్రే జలచాఞ్చల్యం
న తు బిమ్బే చన్ద్రే। తథా అన్తఃకరణగత సుఖదుఃఖకామాదివికారః ప్రతిబిమ్బస్యైవ న
చైతన్యస్యే త్యాభాస స్తావద్బద్ధ ఏవ బిమ్బప్రతిబిమ్బయోరన్యోన్యాధ్యాసవశాచ్చైతన్యం

చాభాసావివిక్తమిత్యుక్తమత ఆభాసగుణాః చైతన్యేపి సన్త ఏవ భాన్తి। తస్మాదాభాసద్వారా
చైతన్యం బద్ధమివ భాతీతి చైతన్యస్యైవ బన్ధమోక్షావితి న బన్ధమోక్షయో ర్వైయధికరణ్యమ్।
ఆభాసద్వారా బద్ధవదాభాసమానం చైతన్యమేవ ముక్త్యర్థం ప్రవర్తత ఇతి కృత్వా నాపి
స్వనాశార్థం ప్రవృత్త్యనుపపత్తిః। ముక్త్యర్థం ప్రవృత్తస్య చైతన్యస్య ముక్తౌ సత్త్వేన స్వనాశాభావాత్।
ఉక్తార్థే ప్రమాణమాహ తదుక్తమితి। నః అస్మాకమ్ సంసార్యాత్మదర్శనమితి యదయమేవానర్థః
హి ప్రసిద్ధౌ ఆత్మనః సంసారిత్వేన దర్శనమేవ జీవస్యానర్థమిత్యర్థః। అనేనాత్మనః సంసారిత్వేన
దర్శనం బన్ధః చిద్రూపత్వేన దర్శనం మోక్ష ఇతి సిద్ధమ్। సంసారిత్వేన దర్శనం చాభాసావివేకా
దన్తఃకరణావివేకా ద్వా భవతీతి చైతన్యస్యాభాసద్వారైవ బన్ధః। తేనేతి। ఆభాసద్వారైవ చైతన్యస్య
బద్ధత్వేనేత్యర్థః। ఆభాస ఏవేతి। ఆభాసావివేకప్రయుక్తత్వాత్ బన్ధస్య ఆత్మనో బన్ధహేతురాభాస
ఏవేతి భావః। న చ బన్ధ ఇత్యస్య బన్ధహేతురిత్యర్థకథనమయుక్తమ్। ముఖ్యార్థత్యాగే ప్రమాణా
భావాదితి వాచ్యమ్। ఆభాసస్య ధర్మిణో ధర్మస్య బన్ధస్య చ విశేషణవిశేష్య భావానుపపత్తేరేవ
ప్రమాణత్వాత్। యద్వా ఆభాసః ప్రతిఫలనమితి ధర్మవాచ్యేవాయమ్। తతశ్చైతన్యస్యాన్తఃకరణే
ప్రతిఫలనమితి సఏవ బన్ధః సంసారకారణస్య చైతన్యచిదాభాసా వివేకస్య ప్రతిఫలనపూర్వకత్వా
దితి భావః। మోక్షమాహ-తన్నివృత్తిరితి। ఆభాస నివృత్తిః ప్రతిబిమ్బాపగమ ఇత్యర్థః। అయం
చాన్తఃకరణోపాధిభఙ్గాధీన ఏవ ముఖప్రతిబిమ్బనాశస్య దర్పణభఙ్గాధీనత్వదర్శనాత్। అత
ఏవ లిఙ్గభఙ్గో మోక్ష ఇతి అన్తఃకరణభఙ్గస్య మోక్షత్వమాహుః। ఇమౌ చ బన్ధమోక్షౌ ఆత్మని
కల్పితావేవ। న తు వస్తుతః; చైతన్యస్య నిర్ధర్మకత్వాత్ న కిఞ్చిదితి సర్వమపి సమఞ్జసమేవేత్యర్థః
। నను కోత్ర ముముక్షుః? న తావదాభాసః, తస్య స్వనాశేచ్ఛాసమ్భవాత్। న చైతన్యమ్,
తస్యేచ్ఛాద్యభావాత్ ఇతి చేదుచ్యతే। ఆభాసావివిక్తం చైతన్యమేవ ఆభాసచైతన్యధర్మద్వయవాన్
పురుష ఇత్యర్థః। అయం హి చిదాభాసతాదాత్మ్యమాపాద్య సంసరన్ సుకృతపరిపాకవశాత్సంసారే
జాతనిర్వేదః శమదమాది గుణ సమ్పన్నో ముముక్షు ర్భూత్వా మహావాక్యశ్రవణమననాదినా
చిదాభాసతాదాత్మ్యం విహాయకూటస్థతాదాత్మ్యం ప్రతిపద్యతే। ప్రారబ్ధక్షయా ద్దేహపాతే లిఙ్గనాశనే
చిదాభాసనాశా త్కూటస్థరూపేణైవావతిష్ఠతే। యథాచక్రవాతో ధూళిసంపర్కా ద్రూపీ స్వతః
స్పర్శీ చ సన్ధూళి వియోగే కేవల వాతాత్మనా తిష్ఠతి తద్వదిత్యర్థః। కేవల చైతన్యస్యాభాసావివేకా
సమ్భవాత్, ఆభాసచైతన్యాన్యోన్యాధ్యాసవశాదాభాస చైతన్యోభయాత్మకః పురుషః కశ్చనాస్తీ
త్యభ్యుపగమేన న కిఞ్చిదవద్యమ్। ఉక్తం చ విద్యారణ్య స్వామిభిః। 'చైతన్యం యదధిష్ఠానం
లిఙ్గదేహశ్చ యః పునః। చిచ్ఛాయాలిఙ్గదేహస్స్యా త్తత్సఙ్ఘో జీవ ఉచ్యతే, ఇతి చైతన్యబుద్ధి
ప్రతిబిమ్బత్రయస్య జీవత్వం' భ్రమాధిష్ఠాన భూతాత్మా కూటస్థాసఙ్గచిద్వపుః। అన్యోన్యాధ్యాసతో
సఙ్గధీస్థ జీవోత్ర పూరుషః। సాధిష్ఠానో విమోక్షాదౌ జీవోధిక్రియతే న తు, కేవలో
నిరధిష్ఠానవిభ్రాన్తేః క్వాప్యసిద్ధితః ఇతి చ। సచైతన్యస్య చిదాభాసస్యైవ మోక్షాధికారిత్వమ్, న
కేవల చిదాభాసస్యేతి। న చ సాధిష్ఠాన చిదాభాసో మోక్షాధికారీతి తత్రోక్తమ్। సాభాసచైతన్య
మిత్యత్రోక్తమితి భేద ఇతి వాచ్యమ్। శబ్దభేదేప్యర్థాభేదాత్। నను ఆదావజ్ఞానోపహిత ఆత్మేత్యాదినా

సాభాసం సోపాధికం చైతన్య మీశ్వరో జీవశ్చేత్యుక్తమ్। మధ్యే తు సాభాసోపాధిరేవ జీవఈశ్వరశ్చత్వన్తత్పదవాచ్యార్థ ఇత్యుక్తమ్। అన్తే తు చైతన్యమేవాభాసద్వారా బద్ధమిత్యనేన సాభాసచైతన్యమేవ జీవ ఇత్యుక్తమ్। అతః కథం విరోధపరిహార? ఇతి చేదుచ్యతే। నిరధిష్ఠాన భ్రాన్తేరభావాత్సాభాసోపాధిరపి సాధిష్ఠాన ఏవ। తస్మాత్సాధిష్ఠాన స్సోపాధిశ్చాభాస ఏవజీవ ఇతి న కోపి విరోధః। పరన్తు జీవేశ్వర పదార్థ ద్వయఘటకీభూతేషు చైతన్యోపాధిప్రతిబిమ్బేషు మధ్యే ఉపాధి ప్రతిబిమ్బద్వయమేవ జీవేశ్వరపదవాచ్యమ్। చైతన్యం తు నిరుపాధికత్వేన బ్రహ్మభూతమితి కృత్వా తత్త్వం పదవాచ్యార్థౌ జీవేశ్వరౌ సాభాసోపాధీ ఇత్యుక్తమ్। నైతావతా చైతన్యస్య జీవేశ్వరాన్తఃపాతిత్వాభావః। తథా సతి జీవేశ్వరయో రేవాసిద్ధ్యాపత్తేరితి బోధ్యమ్। నను కిమనయా కుసృష్ట్యా య ఏవ సాభాసజ్ఞానోపహిత చైతన్యలక్షణ ఈశ్వరః యశ్చ సాభాసాన్తఃకరణోపహితచైతన్యలక్షణో జీవస్తావేవ తత్త్వంపదవాచ్యార్థావితి స్వీకృత్య జహల్లక్షణాపక్షస్త్యజ్యతామితి అత స్సత్యం తదేవ వచ్మీత్యాహ అథవేతి।

మూలమ్:- అథవా చిదాభాసవివిక్త చైతన్యమపి తత్త్వమాది పదవాచ్యమ్। తేన వాచ్యైకదేశస్యా త్యాగాదస్మిన్పక్షే జహదజహల్లక్షణైవేతి న కోపి దోషః। అయమేవ చ పక్ష ఆభాసవాద ఇతి గీయతే। అజ్ఞానోపహితం బిమ్బచైతన్యమీశ్వరః। అన్తఃకరణతత్సంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞాన ప్రతిబిమ్బితం చైతన్యం జీవ ఇతి వివరణకారాః। అజ్ఞానప్రతిబిమ్బితం చైతన్యమీశ్వరః। బుద్ధి ప్రతిబిమ్బితం చైతన్యం జీవః। అజ్ఞానానుపహితం తు బిమ్బచైతన్యం శుద్ధమితి సంక్షేపశారీరకకారాః। అనయోశ్చ పక్షయో ర్బుద్ధిభేదా జ్జీవనానాత్వమ్। ప్రతిబిమ్బస్య చ పారమార్థికత్వా జ్జహదజహల్లక్షణైవ తత్త్వమాది పదేషు। ఇమమేవ చ ప్రతిబిమ్బవాదమాచక్షతే। అజ్ఞానవిషయీభూతం చైతన్యమీశ్వరః, అజ్ఞానాశ్రయీభూతం చ జీవ ఇతి వాచస్పతి మిశ్రాః। అస్మింశ్చ పక్షే అజ్ఞాననానాత్వాజ్జీవనానాత్వమ్। ప్రతిజీవం చ ప్రపఞ్చ భేదః; జీవస్యైవాజ్ఞానోప హితతయా జగదుపాదానత్వాత్; ప్రత్యభిజ్ఞా చాతి సాదృశ్యాత్; ఈశ్వరస్య చ సప్రపఞ్చ జీవావిద్యాధిష్ఠానత్వేన కారణత్వోపచారాదితి। అయమేవ చావచ్ఛేదవాదః। అజ్ఞానోపహితం బిమ్బచైతన్యమీశ్వరః। అజ్ఞానప్రతిబిమ్బితం చైతన్యం జీవ ఇతి వా; అజ్ఞానానుపహితం శుద్ధం చైతన్యమీశ్వరః అజ్ఞానోపహితం చ జీవ ఇతి వా ముఖ్యో వేదాన్త సిద్ధాన్త ఏకజీవవాదాఖ్యః। ఇమమేవ చ దృష్టిసృష్టివాదమాచక్షతే। అస్మింశ్చ పక్షే జీవఏవ స్వాజ్ఞానవశాజ్జగదుపాదానం నిమిత్తం చ। దృశ్యం చ సర్వం ప్రాతీతికమ్। దేహభేదాచ్చ జీవభేదభ్రాన్తిః। ఏకస్యైవ చ స్వకల్పితగురుశాస్త్రాద్యుపబృంహితశ్రవణమననాదిదార్ఢ్యాదాత్మ సాక్షాత్కారే సతి మోక్షః। శుకాదీనాం మోక్షశ్రవణం చార్థవాదః। మహావాక్యే చ తత్పద మనన్తసత్యాదిపదవదజ్ఞానానుపహితచైతన్యస్య లక్షణయోపస్థాపకమిత్యాద్యా అవాన్తరభేదాః స్వయమూహనీయాః।

వ్యాఖ్యా:- అథవేతి ఇదమేవ మధుసూదనస్వామినాం మతమితి బోధ్యమ్। చైతన్యమపీతి న కేవల సాభాసోపాధిః కిన్తు తదధిష్ఠాన చైతన్యమపీత్యపేరర్థః। వాచ్యైకదేశస్యేతి। విశేషణాంశస్య

త్యాగాద్విశేష్యాంశస్య చైతన్యస్యాత్యాగాచ్చేత్యర్థః। భాగత్యాగలక్షణా హీయమ్। అథ ప్రతిబిమ్బ వాదముపపాదయతి। అజ్ఞానేతి। అథ ముఖప్రతిబిమ్బవత్ బిమ్బప్రతిబిమ్బౌ జీవేశ్వరౌ; తత్ర బిమ్బ ఈశ్వరః ప్రతిబిమ్బో జీవః। బిమ్బస్యాప్యజ్ఞానోపాధిరస్త్యేవ ప్రతిబిమ్బస్యాన్తఃకరణేన తత్సంస్కారేణ చావచ్ఛిన్నం విశిష్టమజ్ఞానముపాధిః; కేవలాజ్ఞానే చైతన్యం న ప్రతిఫలతి। అన్తఃకరణాది విశిష్టాజ్ఞానే తు ప్రతిఫలతి, యథా దర్పణే పృష్ఠభాగే దార్వాదిభిర్గ్రథిత ఏవ ముఖం ప్రతిఫలతి న తు కేవలే తద్వదితి భావః, ఇతి వివరణకారా ఆహుః। మతాన్తరమాహ। అజ్ఞానేతి। యథా జీవః తథా ఈశ్వరోపి ప్రతిఫలిత చైతన్యమేవ। కిన్తు అజ్ఞానాన్తఃకరణోపాధిభేదా దుభయోర్భేదః। బిమ్బచైతన్యం తు బ్రహ్మైవ, తస్య చ చైతన్యస్య అజ్ఞానోపాధిరస్త్యేవ। తదభావే జీవేశ్వరాది జగద్ధేతుత్వాభావాదితి భావః। బుద్ధిభేదాదితి। అజ్ఞానమేకమేవేతి ఈశ్వర ఏకఏవ। అజ్ఞానకార్యాణ్యన్తఃకరణాని తు నానా। అత ఉపాధినానాత్వా త్ప్రతిబిమ్బనానాత్వమితి భావః । అస్మింశ్చ పక్షే తత్త్వమస్యాది వాక్యేషు కీదృశీ లక్షణేత్యత ఆహ-జహదజహదితి। తత్ర హేతుమాహ పారమార్థికత్వాదితి। యదేవ బిమ్బచైతన్యం తదేవ ప్రతిబిమ్బచైతన్యమపీతి కృత్వా బిమ్బవత్ప్రతిబిమ్బస్యాపి పారమార్థికత్వమ్। అయం భావః। తత్పదస్యాజ్ఞానప్రతిఫలిత చైతన్యమర్థః। త్వమ్పదస్య బుద్ధిప్రతిఫలితచైతన్యమర్థః। చైతన్యస్య బిమ్బత్వమివ ప్రతిబిమ్బత్వమపి అపారమార్థికమేవ; ఔపాధికత్వాద్బిమ్బప్రతిబిమ్బత్వయోః బిమ్బప్రతిబిమ్బోభయానుగతం చైతన్యం తు ఏకమేవ। తథా ప్రతిబిమ్బద్వయానుస్యూత చైతన్యం చైకమేవ। తదేవ బిమ్బప్రతి బిమ్బయోరపారమార్థికం రూపమ్। తస్మాదుభయోః ప్రతిబిమ్బచైతన్యయోరైక్యమేవ। తదుపాధి భూతాజ్ఞానబుద్ధ్యోర్భేద ఇతి కృత్వా వాచ్యైకదేశమజ్ఞానం బుద్ధిం చ త్యక్త్వాప్రతిఫలిత చైతన్యద్వయస్యాభేదస్తత్త్వమసీతి మహావాక్యేన ప్రతిపాద్యత ఇతి భావః। ఏవం వాదద్వయం ప్రదర్శ్యాథ తృతీయం వాదమాహ-అజ్ఞానేతి। అజ్ఞానోపహితత్వాజ్ఞానావచ్ఛిన్న త్వాభ్యాం ఈశ్వరజీవయోర్భేదః తత్రోపహితపదార్థమాహ-విషయీకృతమితి। అవచ్ఛిన్నశబ్దార్థ మాహ- ఆశ్రయీభూతమితి। యథా ఘటమహం జానామీత్యనుభవే అజ్ఞానవిషయో ఘటః, అహం శబ్దార్థో దేవదత్తస్స్వజ్ఞానాశ్రయః ఘటవిషయకాజ్ఞానవానహమితి శాబ్దబోధాత్,తథా సాక్షిప్రత్యక్షస్య న జానామీత్యజ్ఞానస్యేశ్వరో విషయః జీవ ఆశ్రయః। అత ఈశ్వరస్య పరోక్షత్వం జీవస్యా పరోక్షత్వం చేతి బోధ్యమ్। యథా ఘటావరకాజ్ఞానభఙ్గార్థమన్తఃకరణవృత్తిః స్వీక్రియతే, జాతాయాం చ ఘటాకారాన్తఃకరణవృత్తౌ ఘటజ్ఞాననాశేన ఘటప్రత్యక్షం భవతి, తథేశ్వరావరకా జ్ఞానభఙ్గార్థమన్తఃకరణవృత్తిరావశ్యకీ బ్రహ్మాకారా। తస్యాం చ వృత్తౌ జాతాయామీశ్వరావరకా జ్ఞానతిరోధానేనేశ్వర ప్రత్యక్షం భవతి। తచ్చ ప్రత్యక్షం అయం ఘట ఇతివత్ న భవతి, కిన్త్వహం బ్రహ్మేత్యేవ। జీవఘటయోరివ జీవేశ్వరయోః చేతనాచేతనత్వలక్షణస్య జ్ఞానజ్ఞేయత్వ లక్షణస్య వా భేదస్యాభావాత్। అస్మిన్ పక్షేపి తత్త్వమస్యాదిపదేషు జహదజహల్లక్షణైవ। అజ్ఞానోపహితత్వాజ్ఞానావచ్ఛిన్నత్వయోర్విశేషణయోః వాచ్యైకదేశయోః త్యాగేన విశేష్య చైతన్యైక్యభానాత్। నన్వస్మిన్ పక్షే అజ్ఞానస్యైక్యాత్ జీవనానాత్వం న స్యాదిత్యత ఆహ-అజ్ఞాన

నానాత్వాదితి। 'ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే' ఇతి బహుత్వశ్రుతేః అజ్ఞానశక్తీనాం నానాత్వాద్వా అజ్ఞాననానాత్వమితి భావః। న చైవం జీవఏవ నానా కిన్తు ప్రపఞ్చా అపి నానా ఇత్యాహ ప్రతిజీవమితి ఏకైకస్య జీవస్యైకైకః ప్రపఞ్చ ఇత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ – జీవస్యేతి। ఇదమత్ర తత్త్వమ్। అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యం జీవః తదుపహితచైతన్యం సాక్షీకూటస్థః ఇతి వేదాన్తపరిభాషోక్తవిషయో యః కూటస్థః స ఏవాత్రేశ్వర ఇత్యుచ్యతే। అతఏవ ఏకోజీవః స్వాజ్ఞానోపహితత్వేన జగదుపాదానం భవతి। ఉపాధ్యైక్యాజ్జీవకూటస్థయోరైక్యమేవ; ఏకస్యై వాజ్ఞాన స్యోపాధిత్వ విశేషణత్వాభ్యాం జీవేశ్వరభేదాత్। తతశ్చ జీవస్య పారమార్థికం రూపం కూటస్థ ఏవేతి సిద్ధమ్। తస్మాదేవాత్మన స్సర్వమాకాశాది జగజ్జాతం 'ఆత్మన ఆకాశః సమ్భూత' ఇతి శ్రుతేః, జీవోపాదానాజ్ఞానే ఉపహితతయావర్తత ఇత్యయం జీవస్యాన్తరః నిర్వికారాదప్యస్మా త్కూటస్థాత్ అయస్కాన్తాత్ లోహాదయ ఇవ జీవో భ్రమతి స్వవ్యాపారే। అత ఏవాయం అన్తర్యామీ సర్వసాక్షీ చ అజ్ఞానానాం ఉపాధీనాం నానాత్వాజ్జీవ ఇవ కూటస్థా అపి నానైవ। అత ఏవ జీవసాక్షినానాత్వముక్తం పరిభాషాయామపి। నన్వేవమద్వైతత్వహానిః కూటస్థనానాత్వాఙ్గీకారాదితి చేన్నైవమ్। ప్రతిజీవం ఏకః ప్రపఞ్చః ఏక ఈశ్వర ఇతి జీవదృష్ట్యా ప్రపఞ్చాది ద్వైతసద్భావేపి కూటస్థ దృష్ట్యా న ప్రపఞ్చః, నాపి జీవః, నాపి కూటస్థాన్తర మిత్యద్వైతమేవేదమ్। నహి కూటస్థే జీవ ప్రపఞ్చౌ స్తః। తథాత్వే వికారిత్వాపత్త్యా కూటస్థస్యైవాభావప్రసఙ్గాత్। అథవా కూటస్థానామప్యుపాధివశాదేవ భేదః, న తు స్వత ఇతి। కూటస్థ నానాత్వేపి చైతన్యస్యైక్యమేవేతి న దోషః। ఏతేనాజ్ఞానస్యైక్యాదేకస్య జీవస్యజ్ఞానకర్తృక అజ్ఞాననాశపూర్వకం ముక్తౌ సత్యాం సర్వేషాం జీవానాం ముక్తిః స్యాదితి శఙ్కా పరాస్తా। అజ్ఞాననానాత్వాభ్యుపగమాత్ తత్తత్ప్రపఞ్చ భేదాభ్యుపగమాచ్చేతి। నను ప్రపఞ్చభేదే యా త్వయా దృష్టా నగరీ సైవ మయా దృష్టేతి ప్రత్యభిజ్ఞా కథమితి శఙ్కాయామాహ– అతిసాదృశ్యాదితి। త్వయా మయాచ దృష్టనగరీద్వయస్యాతిసాదృశ్యాత్సేయం దీపజ్వాలేతివ త్ప్రత్యభిజ్ఞోపపద్యతే। దీపజ్వాలా హి క్షణికాః అత్ర క్షణే హ్రస్వతయా దృశ్యతే క్షణాన్తరే తు సైవ దీర్ఘా దృశ్యతే। హ్రస్వత్వదీర్ఘత్వయోరుభయోః సామానాధికరణ్యస్యాసమ్భవాత్, జ్వాలానాం పరస్పరభేదోవశ్య మభ్యుపగన్తవ్యః। భేదే సతి సేయం జ్వాలేతి ప్రత్యభిజ్ఞా న స్యాత్। తత్తత్క్షణావచ్ఛిన్న జ్వాలావాచినో స్తదిదంపదయోరభేదాన్వయః చ దృశ్యతే। అతః పూర్వోత్తరజ్వాలయోరితి సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞా తద్వత్ప్రకృతేపి ఇతి భావః। నన్వేవం జీవస్యైవ జగదుపాదానత్వే ఈశ్వరస్య జగత్కారణత్వవాదినీనాం శ్రుతీనాం కా గతిరత ఆహ–ఈశ్వరస్య చేతి। ఈశ్వరశబ్దోత్ర నిరుపాధికచైతన్యవాచీ నత్వజ్ఞానవిషయీకృత చైతన్యవాచీ। అజ్ఞానోపహి తస్య తస్యైవకూటస్థస్య జగదుపాదానత్వప్రతిపాదనాత్। తస్మాదీశ్వరస్య బ్రహ్మణః 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే' ఇతి శ్రుతిసిద్ధ జగత్కారణతా సప్రపఞ్చ జీవావిద్యా ధిష్ఠానత్వేన అధ్యాసా శ్రయత్వహేతునా ఉపచారాత్ ఆరోపాదిత్యన్వయః। ప్రపఞ్చోపాదానస్య జీవస్యో పాధేర్బ్రహ్మణి కల్పితత్వాత్ బ్రహ్మణః కారణత్వమౌపచారికత్వేన సిధ్యతీత్యర్థః। స్వాధ్యస్తా

విద్యోపాధిక జీవకారణకే ప్రపఞ్చే స్వకారణత్వస్యాపి సత్త్వాదితి భావః। అథవా కూటస్థస్య నిర్వికారస్యేశ్వరస్య కథం విచిత్రజగదుపాదానత్వమ్। యత్కారణం కార్యాత్మనా పరిణమతే తస్య కార్యస్య తదుపాదానం భవతి। యథా ఘటస్య మృత్। ప్రకృతే తు నిర్వికారస్యాత్మనః పరిణామాసమ్భవాత్ కథం జగదుపాదానత్వమత ఆహ–ఈశ్వరస్య చేతి। కూటస్థే అధిష్ఠానే జీవః ప్రపఞ్చశ్చావిద్యాకల్పిత ఇతి సర్పాధ్యాసాధిష్ఠానస్య గుణస్య సర్పకారణస్యేవ ఔపచారికమస్య కారణత్వమితి భావః। తత్ర మాయావచ్ఛిన్నం చైతన్యమీశ్వరః మాయోపహితం తు బ్రహ్మ అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యం జీవః అన్తఃకరణోపహితం తు కూటస్థ ఇతి వేదాన్తపరి భాషాయామ్। అథ సిద్ధాన్తమాహ–అజ్ఞానేతి। జీవేశ్వరయోః బిమ్బప్రతిబిమ్బభావే సమానేపి వివరణకారమతే అన్తఃకరణాద్యవచ్ఛిన్నాజ్ఞాన ప్రతిబిమ్బో జీవ ఇత్యుక్తత్వాత్ మతాన్తరమిదమితి జ్ఞేయమ్। సిద్ధాన్తమతాన్తరమాహ వా అథవా అజ్ఞానోపహితమితి। ఏతస్మిన్ మతే వాచస్పతిమిశ్రైః ఉక్తో య ఈశ్వరః స ఏవాత్ర జీవ ఇత్యుచ్యతే। అజ్ఞానోపహితం చైతన్యం తదేవేశ్వర ఇతి కూటస్థబ్రహ్మణోరుభయోరేవాభ్యుపగమః। అస్మిన్ పక్షే తత్పదే న లక్షణా। కిన్తు త్వం పదే ఏవ। యద్వా తత్పదస్య పరోక్షే శక్తిరిత్యభ్యుపగమే లక్షణైవ స్వీకార్యా జీవస్య వస్తుతః బ్రహ్మత్వాత్ కూటస్థే జీవే సంసారిత్వభ్రాన్తిః బ్రహ్మణి ఈశ్వరే జగత్స్రష్టృత్వభ్రాన్తిశ్చ అవిద్యావిలసితైవ। నను నిరుపాధికస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వ మనుపపన్నమ్। అత ఆహ జీవ ఏవేతి। వాచస్పతిమిశ్రమతవదితి భావః। నిమిత్తం చేతి। సర్వసాక్షిత్వాదితి భావః। జీవోపాధి భూతస్యాజ్ఞానస్య జగదాకారేణ పరిణామాభ్యుపగమా జ్జీవస్య జగదుపాదానత్వమ్ అనుభవరూపత్వా న్నిమిత్తత్వం చేతి బోధ్యమ్। అత్ర ప్రపఞ్చభేదో జీవభేదశ్చ జీవోపాధేరజ్ఞాన స్యైకత్వాత్। నను కథమిదం జాతం నిర్వికారాజ్జీవాదత ఆహ–ప్రాతీతికమితి। యథా స్వప్నజగత్ స్వప్నసమయే జీవావిద్యాకల్పితమ్ తథైవ జాగ్రజ్జగదపి జీవ ఏవావిద్యాకల్పితం ప్రతీయతే। రజ్జు సర్పవత్ ప్రతీతిసమయ నియతసత్తాకమేవేదం జగత్। యదా ప్రతీత్యభావస్తదా జగతః అభావ ఏవ। అత ఏవ సుషుప్తౌ న జగత్ప్రతీతిః నాపి జగదితి భావః। నను బహవో జీవాః పరస్పరవిలక్షణ వ్యవహారాద్దృశ్యన్త ఇతి కథమేక జీవవాదః అత ఆహ–దేహభేదాదితి। స్థూలసూక్ష్మకారణ నామకాస్త్రయోదేహాః। తత్ర కారణదేహః ఉపాధిభూతమజ్ఞానమేవ। తచ్చైకమ్। సూక్ష్మదేహః అన్తఃకరణప్రధానాని లిఙ్గాని బహూని సుఖదుఃఖాద్యాశ్రయత్వేన అన్తః కరణభేదదర్శనాత్। కరచరణాదిమాన్ స్థూలదేహః; తే బహవః ప్రత్యక్షాఏవ; ఏతే దేహా జీవే కల్పితా ఏవ; యథా మహాకాశః వస్తుతః ఏకోఽపి ఘటేషు వర్తమానః ఘటభేదాత్ బహవో ఘటాకాశా ఇత్యుచ్యన్తే। అయం చౌపాధికః జీవే భేదబుద్ధిర్న ప్రమా కిన్తు భ్రాన్తిరేవ। ఉపాధీనామేవ కల్పితత్వేన తదుపాధిప్రయుక్తభేదస్య కథం సత్యత్వం స్యాదితి భావః। ఏతేన జగత్కారణస్య నిర్వికారస్య కూటస్థస్యైకస్యైవావిద్యావశా ద్బహుసంసారి జీవత్వం సమ్పన్నమితి సిద్ధమ్। న చ కూటస్థస్య కథం సంసారః ఏకస్య చ కథం బహుత్వమితి పునర్వివదితవ్యమ్। అత ఏవ అనుపపన్నత్వాదేవ అహం మనుష్య ఇత్యాది ప్రతీతీనామ ధ్యాసత్వం పూర్వమేవ

సాధితమ్। నన్వేతస్మిన్నేకజీవవాదే ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిప్రసఙ్గః అథవా అనిర్మోక్షప్రసఙ్గః। ఏకస్మిన్నన్తఃకరణాదౌ భగ్నేపి అన్యాన్తఃకరణసత్త్వేన తత్తాదాత్మ్యాత్ అత ఆహ–ఏకస్యైవేతి। దేహభేదాద్బహూనాం జీవానాం భ్రాన్త్యా సిద్ధత్వేన తత్రైకో ముచ్యత ఇతి కథం సర్వముక్తిః। యదా తు విద్యయా ఏకః స్వస్వరూపదృష్ట్యా ముక్త ఇవ భవతి తదా తస్య కుతః పున స్సంస్కారః? స్వాన్తఃకరణాధ్యాసమేవ యో జహౌ స కథమన్యాన్తఃకరణాధ్యాసం ప్రాప్నుయాత్। విద్యయా ఆత్మసాక్షాత్కారే సతి సర్వద్వైతా ప్రతీత్యా కుతః పునః తస్య ద్వైత దర్శనమ్। తస్మాన్నాప్యనిర్మోక్ష ప్రసఙ్గః; యది త్వదుక్త విద్యయా ఏకముక్తౌ సర్వముక్తిః స్యాత్తర్హి కూటస్థ ఏకో నిత్యముక్త ఏవేతి తత ఏవ స్యాత్సర్వముక్తిః। తస్మాదేకస్య భ్రాన్తిసిద్ధస్య జీవస్యముక్తౌ అన్యేషాం భ్రాన్తిసిద్ధానాం జీవానాం న ముక్తిః తద్భ్రాన్త్యనపగమాత్। వస్తుతస్తు మాయా భ్రాన్త్యా బహుసంసారసిద్ధిః। తథా భ్రాన్త్యైవ శుకాదీనాం కేషాంచిన్ముక్తాదీనామపి సిద్ధిః। శుకాదయో ముక్తా న తు వయమిత్యస్య భ్రాన్త ప్రసిద్ధత్వాత్। నహ్యాత్మసాక్షాత్కారశాలీ అహం ముక్తః, ఇమే బద్ధా ఇతి మన్యతే। తస్య భ్రాన్తినాశేన సర్వద్వైతాదర్శనాత్। బన్ధస్య ద్వైతపూర్వకత్వాత్। తస్మాత్ కూటస్థే బద్ధముక్తవ్యవహారః కల్పిత ఏవేతి బోధ్యమ్। నను భ్రాన్తిసిద్ధ జీవాన్యతమస్య ముక్తిః కథం భవేదిత్యత ఆహ–స్వకల్పితేతి। యే గురుశాస్త్రాదయః తదుపబృంహితానాం తత్ప్రవర్ధితానాం శ్రవణమననాదీనాం ఆదిపదాన్నిదిధ్యాసనం గృహ్యతే। దార్ఢ్యాత్ దృఢాభ్యాసాద్ధేతోరాత్మనః సాక్షాత్కారో భవతి తతో ముక్తఏవాహమితి మన్యత ఇతి మోక్షస్సంభవతీత్యుక్తమ్। యథా అవిద్యయా సంసారః తథా విద్యయా మోక్షః। విద్యానామ అహం బ్రహ్మేత్యాకారా వృత్తిః। తయా చాత్మావరకమజ్ఞానం నశ్యతి। తత ఆత్మసాక్షాత్కారో భవతీత్యర్థః। నన్వేవం కే ముక్తాః? అత ఆహ–శుకాదీనామితి। శుక వామదేవ యాజ్ఞవల్క్య జనకాదయో ముక్తా ఇతి శ్రుతిస్మృతిపురాణాదిభ్యః శ్రూయతే ఇత్యర్థః। కిమిదం శుకాదీనాం ముక్తత్వం సత్యమత ఆహ–అర్థవాద ఇతి స్తుతివచనమిదమ్। వస్తుతస్తు ఆత్మని శుకాదీనామభావాదితి భావః। యద్వా ముక్తాన్ శుకాదీనుద్దిశ్య మహానుభావశ్శుకో ముక్త ఇత్యాది వచనమర్థవాదః। 'యథా వాయవ్యం శ్వేతమాలభేతేత్యస్య వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతేతి' అర్థవాదః తద్వదితి భావః। తస్మాద్వేదాదిషు శుకాదిముక్తేశ్శ్రుతత్వాచ్ఛుకాదయో ముక్తా ఇతి వచనం ప్రమాణమేవేతి భావః। అస్మింశ్చ సిద్ధాన్తిమతే అన్తఃకరణకూటస్థయోరన్యోన్య తాదాత్మ్యాధ్యాసవశాత్ కశ్చిదహఙ్కార ఉదేతి అహం కర్తాహం భోక్తేతి ప్రతీత్యాశ్రయః। స హి భోగమోక్షయోరధికారీ। న చ స్వనాశస్య కథం పురుషార్థత్వం మోక్షేఽహఙ్కారనాశాత్ ఇతి వాచ్యమ్। అహఙ్కారస్యాన్తఃకరణకూటస్థో భయాత్మకత్వేన మోక్షేపి అహఙ్కారస్య కూటస్థాత్మనా సత్త్వాత్। నన్వస్మిన్ పక్షే తత్త్వమసీతి మహావాక్యఘటక తత్పదస్య కిం వాచకత్వముత లక్షకత్వమిత్యత ఆహ–మహావాక్యే చేతి। లక్షణయేతి తాత్పర్యవృత్త్యేతి భావః। 'శ్రుతయస్త్వయి ఫలన్త్యత న్నిరసనేన భవన్నిధనాః' ఇతి భాగవతే శ్రుతితాత్పర్యస్య బ్రహ్మణి పర్యవసానముక్తం వ్యాసపాదైః। కథమన్యథా నిర్గుణ బ్రహ్మావబోధనమనన్తత్వాది

గుణవద్వస్తువాచినామనన్తాదిపదానామితి భావః। నన్వేవం కిమజ్ఞానప్రతిఫలిత చిదాభాస వివిక్తచైతన్యమీశ్వరః? అథవా అజ్ఞానోపహితం బిమ్బచైతన్యమ్? యద్వా అజ్ఞానవిషయా వృతచైతన్యమ్? ఆహోస్విదజ్ఞానప్రతిబిమ్బితచైతన్యమ్? ఉతాజ్ఞానావచ్ఛిన్నచైతన్యమ్? అథవా మాయావచ్ఛిన్న చైతన్యమితి బహవో వికల్పా ఈశ్వరవిషయే భవన్తి। తథా బుద్ధిప్రతిఫలిత చిదాభాసావివిక్త చైతన్యం జీవః। యద్వా, అన్తఃకరణ తత్సంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞాన ప్రతిబిమ్బితం కిం వా బుద్ధిప్రతిఫలితమ్? అథవా అజ్ఞానాశ్రయీభూతమ్? ఉతాజ్ఞానప్రతిబిమ్బితమ్? ఆహోస్విదజ్ఞానోపహితమితి బహవో వికల్పా జీవవిషయే భవన్తి। తదేవం వికల్పాశ్రయ యోర్జీవేశ్వరయోః కథం వస్తుత్వమితి శఙ్క్యతే। నన్వితి–

మూలమ్:– నను వస్తుని వికల్పాసమ్భవాత్ కథం పరస్పరవిరుద్ధమత ప్రామాణ్యమ్। తస్మాత్కి మత్ర హేయం కిముపాదేయమితి చేత్ క ఏవమాహ? వస్తుని వికల్పో న సమ్భవతీతి। స్థాణుర్వా పురుషో వా రాక్షసో వేత్యాది వికల్పస్య వస్తున్యపి దర్శనాత్।అతాత్త్వికీ సా కల్పనా పురుషబుద్ధిమాత్ర ప్రభవా। ఇయం తు శాస్త్రీయా జీవేశ్వరవిభాగాది వ్యవస్థేతి చేత్ నూనమతి మేధావీ భవాన్; ఆద్వితీయాత్మతత్త్వం హి ప్రధానం ఫలవత్త్వాదజ్ఞాతత్వాచ్చ ప్రమేయం శాస్త్రస్య। జీవేశ్వరవిభాగాది కల్పనాస్తు పురుషబుద్ధిమాత్ర ప్రభవా అపి శాస్త్రేణానూద్యన్తే। తత్త్వజ్ఞానోపయోగిత్వాత్। ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయాత్। భ్రమసిద్ధస్యాపి శ్రుత్యానువాదసమ్భవాత్। ఏతేన ద్వైతజ్ఞానేనాద్వైతజ్ఞానస్య బోధో నిరస్తః। ఘటాది ద్వైతనిశ్చయస్యాప్యద్వైత సన్మాత్రాంశే అజ్ఞాతే ప్రామాణ్యాభ్యుపగమాచ్చ। జ్ఞానాజ్ఞానయోః సమానాశ్రయవిషయత్వ నియమాత్। జడే చ ప్రమాణప్రయోజనాభావేనాజ్ఞానానఙ్గీకారాత్। సర్వప్రమాణానాం చాజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వేన ప్రామాణ్యాత్। తదవచ్ఛిన్న చైతన్యాజ్ఞానాదేవ తత్రాప్యజ్ఞాతవ్యవహారోపపత్తేః। ప్రామాణ్యస్య చాజ్ఞాతజ్ఞాపకరూపత్వాత్। అన్యథా స్మృతేరపి తదాపత్తిరితి। ఏవం వేదాన్తేషు సర్వత్రైవం విధే విరోధేయమేవ పరిహారః। తదాహుర్వార్తికకార పాదాః।

వ్యాఖ్యా:– నన్వితి। పరిహరతి నేతి। హేతుమాహ–దర్శనాదితి। న చ స్థాణుపురుషవికల్పా శ్రయస్య స్థాణోరవస్తుత్వమేవేతి వాచ్యమ్। వ్యవహారదశాయాం తస్యాపి వస్తుత్వాత్। నను స్థాణౌ పురుషో వా రాక్షసో వా పిశాచో వేతి వికల్పా అతాత్త్వికాః, పురుషబుద్ధిమాత్రప్రభవత్వాత్। తస్మాదతాత్త్వికా వికల్పాః బహవో భవన్తు తాత్త్వికాస్తు భవితుం నార్హన్తీతి శఙ్క్యతే। అతాత్త్వికేతి। శాస్త్రీయేతి। శాస్త్రస్య నిశ్చయాయ ప్రవృత్తత్వేన యది శాస్త్రే ఏవ జీవేశ్వరవిషయ వికల్పాః స్యుః కస్తర్హి లోకేజీవేశ్వరయోర్నిష్కృష్టం స్వరూపముపదేష్టుం శక్యత ఇతి భావః। సమాధత్తే నూనమితి। శాస్త్రం హి జీవేశ్వరయోర్నిష్కృష్టతత్త్వం వక్తుం ప్రవృత్తం సదద్వితీయమాత్మతత్త్వం ప్రతిపాదయామాస; తదేవ జీవేశ్వరయో నిష్కృష్టతత్త్వమ్ యదద్వితీయమ్ నిత్యమ్; ఏతదవబోధేనైవ ఫలం జిజ్ఞాసూనాం సంసారనివృత్తిదర్శనాత్। ఇదమేవ శాస్త్రాన్తరైరజ్ఞాతం చ। జీవేశ్వరౌ తు తార్కికశాస్త్రానుమానాదినాజ్ఞాతావేవ। కిఞ్చిజ్జ్ఞే జీవేస్వస్మిన్ పారతన్త్ర్యాది

దర్శనాత్పరేణ కేనచిద్భావ్యమ్। స చ పరః సర్వజ్ఞ ఈశ్వర ఏవేతి సర్వే విదురేవ। అతో వేదాన్తశాస్త్రస్య ప్రమేయం అద్వితీయం చైతన్యమితి న శాస్త్రీయా జీవేశ్వరాదివిభాగవ్యవస్థా। నన్విదం 'ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా' ఇత్యాది శ్రుతీనాం జీవేశ్వరపరత్వదర్శనం కథమిత్యత ఆహ–అనూద్యన్త ఇతి। జీవవిషయే ఈశ్వరవిషయే చ పురుషా ఏవ వికల్పాన్ కల్పయన్తే। తాన్ వికల్పాన్ శ్రుతయోప్యనువదన్తిస్మేత్యర్థః। న చ వ్యర్థోయమనువాద ఇత్యాహ। తత్త్వజ్ఞానోపయోగిత్వాదితి; తత్త్వమసీత్యైక్యజ్ఞానస్య జీవేశ్వరజ్ఞానపూర్వకత్వాదితి భావః। ఉక్తార్థే ప్రమాణమాహ–ఫలవదితి। ఫలవతః ప్రమేయస్య సన్నిధౌ అన్యదఫలం సర్వం తస్య ఫలవతః అఙ్గం భవతి। యత్ఫలవత్తత్ప్రధానమ్। యదఫలవత్తదప్రధానమితి తస్యైవాఙ్గం భవతి। తస్మాదత్ర ఫలవతః తత్త్వజ్ఞానస్య జీవేశ్వరవాదః అఙ్గభూత ఇతి కృత్వా కర్తవ్య ఏవేతి భావః। నను శ్రుతయోనువదన్తునామ తాత్త్వికమర్థం భ్రాన్తిసిద్ధమనువదన్తీత్యేతత్ కథమ్ అత ఆహ–భ్రమేతి। నిర్ధర్మకపరమానన్దబోధరూపౌ జీవేశ్వరౌ ప్రతిలోకా ఏవ భ్రాన్త్యా కల్పయన్తీతి శ్రుతావప్యనూద్యత ఏవాయమర్థ ఇతి భావః। ఏతేనేతి। జీవేశ్వరజ్ఞానస్య తత్త్వజ్ఞానోపయోగిత్వే నేత్యర్థః। యథా భ్రాన్తిసిద్ధావపి జీవేశ్వరౌ తత్త్వజ్ఞానోపయోగితయా జ్ఞేయౌ తథా ద్వైతమపి జ్ఞేయమేవ ద్వైతజ్ఞానపూర్వకత్వాదద్వైతజ్ఞానస్య। యదిదం ఆకాశాదిరూపం ద్వైతం ప్రతీయతే తదాత్మని నాస్తీతి అద్వైతం బోధయితుం ద్వైతముపయుజ్యతే। కిఞ్చ యథేదం ద్వైతం సవికారం జడం అసత్యం చ తథాయమాత్మా నిర్వికారః సత్యానుభవరూపః ఇతి బోధయితుం ద్వైతజ్ఞానమావశ్యకమ్, ప్రతియోగిజ్ఞానస్య తత్ జ్ఞానం ప్రతి హేతుత్వాత్। యథాయమాకాశో లోకేషు జాతేషు నష్టేష్వపి న విక్రియతే తథాత్మేతి బోధయితుమపి ద్వైతజ్ఞానమావశ్యకమ్। కిఞ్చ; సచ్చిదానన్దరూప ఆత్మా, ఆత్మనశ్చ సచ్చిదానన్ద ఇత్యంశత్రయమస్తి। తే ఘటాదౌ జడే అనుస్యూతతయా వర్తన్త ఏవ, యథా ఘటస్సన్ ఘటో భాతి ఘటః ప్రియః ఇతి। యద్యాత్మని సచ్చిదానన్దాః న స్యుః తర్హి ఘటాదిషు సత్తాస్ఫురణం న స్యాదితి బోధయితుం ద్వైతజ్ఞానమావశ్యకమిత్యాహ–ఘటాదితి।అద్వైతే ఆత్మని వర్తమానో యః సన్మాత్రాంశః తస్మిన్నిత్యర్థః। ఉపలక్షణమిదం జ్ఞానానన్దాంశయోః। అజ్ఞాతే ఇతి జ్ఞాతార్థే ప్రామాణ్యాశఙ్కాభావేన అజ్ఞాతార్థజ్ఞాపకతయైవ సర్వేషాం ప్రమాణానాం ప్రామాణ్యాదితి భావః। అద్వైతస్య కథ మజ్ఞాతత్వమ్ స్వత ఏవ కేవల జ్ఞానరూపత్వాదత ఆహ–జ్ఞానేతి। సమానాశ్రయత్వమ్ సమాన విషయకత్వం చ నియమేన జ్ఞానాజ్ఞానయోరస్తి। తథా చ యత్ర జ్ఞానం తత్రైవాజ్ఞానమపి వర్తతే। య ఏవ జ్ఞానే విషయో భవతి స ఏవాజ్ఞానేపి విషయో భవతి। యథా ఘటమహం జానామీతిజ్ఞానం న జానామీత్యజ్ఞానం చోభయమాత్మన్యేవ వర్తతే। అత ఉభయోర్న వైయధికరణ్యమ్। న హి జడే ఘటే న జానామీత్యజ్ఞానమపి వర్తతే। యథా చాయం ఘట ఇతి జ్ఞానే యో విషయః స ఏవ ఘటం న జానామీతి అజ్ఞానే విషయో భవతి। తస్మాద్జ్ఞానా జ్ఞానయోః సామానాధికరణ్యం సమానవిషయకత్వం చోపపన్నమేవేతి ఆత్మన్యజ్ఞాతత్వమస్తీతి న దోషఇతి భావః। నన్వేవం జ్ఞానస్వరూపే ఆత్మన్యేవ యద్యజ్ఞానమస్తి జడేన కిమపరాద్ధమ్। తత్రాప్యజ్ఞాన

మస్త్యేవ అత ఆహ–జడేచేతి। అజ్ఞానం జడే అస్తీత్యత్ర న ప్రమాణం, నాపి ప్రయోజనమ్। ఆత్మస్థితస్య అజ్ఞానస్య తు జగజ్జనకత్వం ప్రయోజనమస్తీతి భావః। నను యది జడే అజ్ఞానం నాస్తి కథం తర్హి న మయా ఘటో జ్ఞాత ఇతి ఘటే అజ్ఞాతత్వలక్షణాజ్ఞాన ప్రతీతిరత ఆహ–తదవచ్ఛిన్నేతి। సర్వస్యాపిద్వైతస్య, చైతన్యే కల్పితత్వేన ద్వైతం సర్వమపి చైతన్యస్యోపాధిభూతమేవేతి ద్వైతావచ్ఛిన్నత్వాచ్చైతన్యస్య ద్వైతేపి స్వావచ్ఛిన్న చైతన్యాజ్ఞానాదేవ అజ్ఞాతత్వస్య విరోధ ఇత్యర్థః। ఉపసంహరతి ఏవమితి। ఏవం విరోధే ఇతి; సృష్ట్యాది విషయేఽపి విరోధ దర్శనాదితి భావః। అయమేవేతి। అద్వితీయబ్రహ్మబోధమాత్రే ఏవ శాస్త్రస్య తాత్పర్యమ్ న తు వేశ్వరవాదివిషయ విప్రతిపత్తి పరిహారాదిషు తదేవ చాస్మాభిరపి బోధ్యమ్, ఫలవత్త్వాత్, న తు జీవేశ్వరాది వివాదః, తత్తద్వాదివాదప్రదర్శనేన చ జీవేశ్వరజగన్తి త్రీణ్యపి వికల్పాశ్రయత్వాన్మృషైవ। అద్వితీయం చైతన్యమేకమేవ సత్యం నిర్వికల్పత్వాదితి జీవేశ్వర ద్వైతమృషాత్వబోధనే చ శ్రుతితాత్పర్యమస్తీతి గమ్యతే। తదస్మాభిరపి వికల్పాశ్రయాస్త్రయోపి అమీ జీవేశ్వరప్రపఞ్చా అనుసన్ధేయా ఏవ, కిన్తు ఆత్మతత్త్వమేకమేవ హి సఞ్చిన్త్యం తత్సాక్షాత్కారపర్యన్తమితి సిద్ధమ్। న చాయం పరిహారో మయైవోక్త ఇత్యాహ తదాహురితి।

మూలమ్:– 'యయా యయా భవే త్పుంసాం వ్యుత్పత్తిః ప్రత్యగాత్మని। సాసైవ ప్రక్రియా జ్ఞేయా సాధ్వీ సా చానవస్థితా'॥ (వా.) ఇతి। శ్రుతి తాత్పర్యవిషయీభూతార్థవిరుద్ధం చ హేయమేవేతి శతశ ఉద్ఘోషితమస్మాభిః తస్మాన్న కిఞ్చిదేతత్। తదేవ జీవస్యోపాధినాభిభూతత్వాత్సంసారోపలబ్ధిః పరమేశ్వరస్య తూపాధివశిత్వా త్సర్వజ్ఞత్వాదికమితి సమ్యగుపపద్యతే వ్యవస్థా।

వ్యాఖ్యా:– తదాహురితి। పుంసో జిజ్ఞాసోః జీవస్య యయా యయా ప్రక్రియయా ప్రత్యగాత్మని వ్యుత్పత్తిః అద్వితీయాత్మతత్త్వజ్ఞానం భవేత్ సా సా ప్రక్రియైవ సాధ్వీ జ్ఞేయా, సా చ ప్రక్రియా అనవస్థితా బహువిధా। అయమాశయః। ఏకామేవ పురీం గన్తుం బహవో మార్గాః కుశలైర్నిర్మితాః । తత్ర యో మార్గః యస్యేష్టః స తేన పథా గచ్ఛతి, తమేవ మార్గం స యుక్తం మన్యతే తేషు పురీప్రాపకత్వాత్ తస్యాపి। తద్వదేకమేవాద్వితీయాత్మతత్త్వం బోధయితుం బహుభిర్వాదిభిః జీవేశ్వరౌ బహుధా వర్ణితౌ। సర్వత్రాపి చ జహల్లక్షణయా అజహల్లక్షణయా వా జీవేశ్వరయోరైక్యమేవ ప్రతిపాదితమ్। న తు భేదః।

1. అహం కూటస్థః ఈశ్వరస్య చైతన్యమేవ; కూటస్థత్వమౌపాధికమ్। ఉపాధిభూతాజ్ఞానస్య త్యాగే తు చైతన్యమేవ; తస్మాదహం బ్రహ్మేతి।
2. అహం బుద్ధ్యాభాసావివిక్తచైతన్యమ్; ఈశ్వరస్తు మాయాభాసావివిక్త చైతన్యమ్; ఆవయోరుభయోరపి అవివేకాదేవ భేదః। న తు స్వతః; ఉభయోః చైతన్య రూపత్వాదితి వా–
3. అహం బుద్ధిప్రతిబిమ్బిత చైతన్యమ్; ఈశ్వరస్తు అజ్ఞానప్రతిబిమ్బితచైతన్యమ్; బుద్ధ్యజ్ఞానయోరుపాధ్యోర్భేదేపి ప్రతిబిమ్బయోరుభయోరైక్యమేవ, చైతన్యాత్మకత్వాదితి వా–
4. అహమజ్ఞానాశ్రయీభూతచైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు అజ్ఞానోపహిత చైతన్యమ్, ఆవయోరజ్ఞానోపహితత్వవిశిష్టత్వాభ్యామేవ భేదః। న తు స్వతః చైతన్యాత్మకత్వాదితి వా।

5. అహమన్తఃకరణాద్యవచ్ఛిన్నాజ్ఞానప్రతిబిమ్బితచైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు అజ్ఞానోపహితబిమ్బ చైతన్యమ్, బిమ్బప్రతిబిమ్బయోరైక్యాదావయోరైక్యమేవేతి వా।
6. అహమవిద్యావచ్ఛిన్నచైతన్యమ్। ఈశ్వరస్తు మాయావచ్ఛిన్న చైతన్యమ్। మాయావిద్యయో రేవ భేదః। న తు చైతన్యస్య తస్య సదైకరూపత్వాత్। అత ఉభావప్యావాం బ్రహ్మైవేతి వా।
7. అహం కేవలానుభవరూపః, మయ్యేవ జీవేశ్వరజగన్తి మాయయా కల్పితాని, కాలత్రయేఽపి నాహం తై స్సంస్పృష్టః అసఙ్గత్వాత్, అత ఏవాద్వైతోహమ్ ఇతి వా–
8. అహం వ్యష్టిశరీరావచ్ఛిన్నచైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు సమష్టిశరీరావచ్ఛిన్నచైతన్యమ్, వ్యష్టి సమష్టి శరీరయోర్మాయికత్వేన మిథ్యాత్వాత్ చైతన్యమేవ సత్యమ్। అత ఆవయో ర్న కదాపి భిదా ఇతి వా।
9. అహం బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నం చైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు సర్వవ్యాపి చైతన్యమ్, బుద్ధేః సర్వస్య చ మాయామయత్వేన బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నసర్వవ్యాపిత్వయోర్మాయికత్వాదుభయత్యాగేన యదవశిష్టం సత్యం చైతన్యం తదేవావయోః స్వరూపమితి వా।
10. అహం ద్విభుజప్రాకృతశరీరావచ్ఛిన్నచైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు చతుర్భుజాద్యప్రాకృత శరీరావచ్ఛిన్న చైతన్యమ్, శరీరద్వయస్యాపిమాయామయత్వేన త్యాగే చైతన్యమాత్రమేవా హమితి వా–
11. అహమన్తఃకరణోపహితం చైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు అజ్ఞానోపహితచైతన్యమ్, ఆవయో రుపాధిభేదేపి చైతన్యాభేద ఇతి వా।
12. అహం వస్తుతః కేవలానన్దానుభవరూపః; ఈశ్వరోపి తాదృశ ఏవ; అతో జీవేశ్వరావిత్యుభౌ న పదార్థాన్తరమ్, కిన్త్వేకమేవేతి వా।
13. అహమన్తర్విషయావచ్ఛిన్నం చైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు బహిర్విషయావచ్ఛిన్నం చైతన్యమ్, చైతన్యావచ్ఛేదకయోరన్తర్బహిర్విషయయో ర్భేదేపి చైతన్యస్యాభేద ఇతి వా, అన్తర్విషయాః అన్తఃకరణేన్ద్రియప్రాణదేహాదయః; బహిర్విషయాః ఘటపటాదికం సర్వమ్।
14. అహమన్తఃకరణాది దేహాన్తపదార్థ కల్పనాధిష్ఠానచైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు సర్వజగత్కల్ప నాధిష్ఠాన చైతన్యమ్, కల్పితపదార్థభేదేపి అధిష్ఠానత్వ చేతనత్వయోరభేదాదహమేవేశ్వర ఇతి వా–
15. అహం ప్రత్యక్త్వేనాన్తర్భాసమానం చైతన్యమ్, విషయావచ్ఛిన్నత్వేన బహిర్భాసమానం చైతన్యమీశ్వరః, అన్తర్బహిర్భాసమానత్వభేదే సత్యపి స్వయం ప్రకాశచైతన్యాంశే అభేదాదహమేవేశ్వర ఇతి వా।
16. అహం దేహభాసమానం చైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు దేహాధిష్ఠానం చైతన్యమ్, దేహోపాధిత్యాగే తు చైతన్యమేకమేవ; యథా మహాకాశే వర్తమానో ఘటాకాశో ఘటే నష్టే మహాకాశేఽ న్తర్భవతి తద్వదితి వా।

17. అహం బ్రహ్మ, జీవ ఇతి తు భ్రమ ఏవ న మత్తో ద్వితీయం కిఞ్చిదపి వస్త్వస్తి, అతో న మమేశ్వరాద్భయమ్, యదీశ్వరోనామ కిఞ్చిత్పరమార్థతోఽస్తి స పారమార్థికం బ్రహ్మైవ; అత స్స న మత్తో భిన్నః, యది తు నాస్తి తర్హి జీవవద్భ్రమ ఏవేశ్వరోపీతి వా।
18. అహమన్తఃకరణాదిదేహాన్తపదార్థాభాసకం చైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు సర్వావభాసకం చైతన్యమ్, భాస్యమానభేదేపి భాసకచైతన్యాభేదాదహమేవేశ్వర ఇతి వా।
19. అహం విజ్ఞానమయకోశోపాధికం చైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు ఆనన్దమయకోశోపాధికం చైతన్యమ్, విజ్ఞానమయానన్దమయకోశయో ర్భేదేపి చైతన్యస్యాభేద ఇతి వా।
20. అహమానన్దమయకోశోపాధిక ప్రాజ్ఞోపాధికం చైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు అజ్ఞానోపాధికం చైతన్యమ్, కోశాజ్ఞానయోర్భేదేపి చైతన్యస్యాభేద ఇతి వా।
21. అహమానన్దానుభవితృచైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు అనుభూయమానానన్దచైతన్యమ్, అనుభవితృత్వ – అనుభూయమానత్వయోర్భేదేపి అనుభవభేదాభావాదద్వితీయోఽ హమ్, ప్రాజ్ఞో హి జీవః సుషుప్తౌ బ్రహ్మణా సంపద్య బ్రహ్మానన్దమనుభవతీతి ప్రసిద్ధమ్, తత్ర యో జీవేనానుభూయతే బ్రహ్మణ ఆనన్దః స వస్తుతః స్వానన్దఏవ, యశ్చ తత్రానన్దానుభవః స వస్తుతో జీవ ఏవ, జీవస్య చిదానన్దరూపత్వాత్। తస్మాదహమేవ బ్రహ్మానన్దః తదనుభవశ్చేతి న జీవేశ్వరయోర్భేదః కియా న పీతి భావః।
22. అహం పఞ్చకోశవివిక్తం చైతన్యమ్, జీవస్తు పఞ్చకోశతాదాత్మ్యాపన్న చైతన్యం బ్రహ్మణోప్యతస్సకోశాజ్జీవస్య న కోపి భేదః, చైతన్యరూపత్వాత్। కిఞ్చ పఞ్చకోశ వివిక్తత్వపఞ్చ కోశతాదాత్మ్యాపన్నత్వయోరేవ భేదః, మమ పఞ్చకోశతాదాత్మ్యం తు న స్వప్నేపి సమ్భావయితుం శక్యతే పరిశుద్ధత్వాదితి వా।
23. అహం పరిశుద్ధచైతన్యమ్, జీవస్తు సాభాసమన్తఃకరణమ్। సర్వస్య ఆభాసస్య రూపం నాస్త్యేవ జగతా సహ। అతోహమద్వితీయః। కేన పునర్మమభేదః స్యాత్। య స్తత్త్వమస్యాదిభిః నిషిద్ధః। న కేనాపి; యస్య కస్యాప్యభావాత్ ఇతి వా।
24. అహమేవ సర్వభూతేష్వవస్థితం ఈశ్వరచైతన్యమ్, మయి దుర్భగత్వపరిచ్ఛిన్నత్వాదిక మాకాశే తలమలినతాదికమివ బాలిశేనాజ్ఞానాధ్యస్తమ్, ఈశ్వరస్తు కేవలం చైతన్యమేవ, మమ ఈశ్వరస్య న భేదః, సర్వభూతేష్వవస్థితత్వస్య మయి కల్పితత్వేనతత్త్యాగే పరిశేషాదితి వా।
25. అహమంశచైతన్యమ్, ఈశ్వరస్తు అంశిచైతన్యమ్, నిరంశస్య చైతన్యస్యాంశాంశిత్వ కల్పనం మాయయైవేతి అంశత్వాంశిత్వోభయత్యాగే చైతన్య మవశిష్యతే; తచ్చాద్వైతం; తస్మాన్మమ ఈశ్వరస్య న భేదః చైతన్యరూపత్వాదితి వా।

ఏవమ్ ప్రదర్శితేషు అనవస్థితేషు అపి బహుష్వపి మార్గేషు అభిమతం కఞ్చనమార్గమవలమ్బ్య పరమాత్మాభిన్నమాత్మానం విజానీయాత్। 'ఆత్మానం చే ద్విజానీయాదయమస్మీతి పూరుషః।

కిమిచ్ఛన్ కస్య కామాయ శరీరమనుసంజ్వరేత్'॥ ఇతి శ్రుతేరాత్మజ్ఞానాత్ సర్వసంసార నివృత్తిః ఫలమ్। నను శ్రుతీనామద్వైతే బ్రహ్మణ్యేవ పర్యవసానమితి కిమ్? కిన్తు జీవేశ్వరయోః యాథార్థ్యకథన ఏవ। తథా చ 'ద్వా సుపర్ణా సయుజా' వితి శ్రుతిః కర్మఫలభోక్తారం జీవం సాక్షిణమీశ్వరం చ భిన్నావేవ కథయతి। 'యః సర్వజ్ఞః స సర్వవి' దిత్యాది శ్రుతయః ఈశ్వరం సర్వజ్ఞం బ్రువన్తి; ఈశ్వరత్వాదేవ స్వతంత్రశ్చ సః। జీవస్య కిఞ్చిజ్జత్వ పరతన్త్రత్వే సర్వదా అనుభవసిద్ధే ఏవ।' అయమాత్మా అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యు' రిత్యాది శ్రుతయః ఈశ్వరమపహతపాప్మత్వాది కల్యాణగుణవిశిష్టం బ్రువన్తి, న పునర్నిర్గుణమ్। జీవస్య సుకృత దుష్కృత కర్మాభిభూతత్వ మనుభవసిద్ధమేవ। కిఞ్చాన్తర్యామి బ్రాహ్మణే యస్యాయమాత్మా శరీరమితి ఈశ్వరస్యాన్తర్యామిత్వం జీవస్యేశ్వరశరీరత్వం చ ప్రతిపాద్యతే। న హి శరీరశరీరిణోరభేదః సమ్భవతి। తథాత్వే దేహాత్మవాదప్రసఙ్గాత్। తస్మాచ్ఛ్రు తియుక్త్యనుభవాది సిద్ధత్వాత్ ద్వైతస్య శ్రుతీనాం జీవేశ్వరప్రతిపాదనే ఏవ తాత్పర్యమ్। కిఞ్చ అద్వైతమేవ తావన్న సిధ్యతి। యదిద్వైతమస్తి తర్హి తన్నిషేధాయోగః। యది నాస్తి తర్హి తత ఏవ నిషేధాయోగః । ప్రసక్తిపూర్వకత్వా న్నిషేధస్య। జీవేశ్వర భేదస్యానుభవసిద్ధత్వాత్। కిం శ్రుతిభిరితి వాచ్యమ్। బౌద్ధాదిభిరపీశ్వరస్యైవా నఙ్గీకృతత్వాత్। స్వభావాత్పరమాణుభ్యః ప్రధానాద్వా జగదిదం జాతమితి మతేషు జగత ఈశ్వరకృతత్వానభ్యుపగమాత్। సకర్తృకత్వానుమానేనేశ్వరసాధనస్య దుష్కరత్వాత్। దేహేన్ద్రియాదీనామేవ తన్మతే జీవత్వవాదేన నిష్కృష్టజీవతత్త్వస్య శాస్త్రైకవేద్యత్వాచ్చ జీవేశ్వరౌ శ్రుతిభిరేవ బోద్ధవ్యౌ। అపిచ వేనాదివదహమేవేశ్వరః కో విష్ణుః? మామేవ ధనికం భూపం విద్వాంసం చ సర్వే ఏతే సేవన్తు ఇతి స్వస్మిన్నేవ సర్వజ్ఞేశ్వరత్వాభిమానోస్తి గీతోక్త- అసుర సమ్పద్భావినామ్। స చాభిమానః శాస్త్రేణైవ నివర్తనీయ ఇతి జీవేశ్వరవైలక్షణ్యమేవ శ్రుతితాత్పర్య విషయః। ప్రతిపాదితే ద్వైతే పరమేశ్వర గుణశ్రవణాత్ తస్మిన్ జీవానాం మహతీ ప్రీతిర్భవతి। తతశ్చ తం సగుణం భగవన్తం హృది అర్చాదౌ వా ఆరోప్య నిష్కామం సకామం వా సేవన్తే। తతశ్చ నిర్హేతుక కరుణాకటాక్షః కమలాక్ష ఈశ్వరః సన్తుష్టః సన్ ఐహికమాముష్మికమన్యద్వా యదభిలషితం తద్దదాతి। అపిచ ఈశ్వర ఏవ జగత్కర్తాజగత్పరి పాలకశ్చేతి జ్ఞాతే సతి జీవాః అపత్యోత్పాదనే దారాదిపోషణే చ భగవదాయత్తే స్వాతన్త్ర్యం హిత్వా జీవన్ముక్తవత్సుఖమాసతే। తస్మాజ్జీవేశ్వరద్వైతజ్ఞానాదేవ సర్వేష్టసిద్ధిః। కిఞ్చాద్వైతాభి మానాన్మహదనిష్టమపి। యథా రాజభృత్యః అహమేవ రాజేతి సర్వకార్యేషు వ్యవహరన్ సన్ రాజ్ఞా జ్ఞాతో దణ్ద్యతే తథా ఈశ్వరేణాసుర సమ్పన్మోహితా ఏతే అహమీశ్వర ఇతి వాదినః అద్వైతినః శిక్ష్యన్త ఏవ। ఏవ మనర్థావహాద్వైతబోధనే యది శ్రుతీనాం తాత్పర్యం స్యాత్తర్హి శ్రుతయోపి భ్రమాది దోషదూషితా అప్రమాణమేవ స్యుః, బౌద్ధాద్యాగమవదితి ద్వైతవాదినాం పూర్వపక్షః। యది శ్రుతీనాం ద్వైత ఏవ తాత్పర్యం తర్హి తత్త్వమస్యాది శ్రుతివ్యాకోపః, యది త్వద్వైత ఏవ తర్హి 'ద్వా సుపర్ణా' ఇత్యాది శ్రుతి వ్యాకోపః, అతో ద్వైతాద్వైతబోధనే ఏవ తాత్పర్యమస్తు ఉభయన్తు ప్రతిపాదితమ్ న చ వ్యవహారతోద్వైతమ్ వస్తుతః అద్వైతం చ బోధయన్తి శ్రుతయ ఇతి

భ్రమితవ్యమ్। శ్రుతీనాం పారమార్థికత్వేన భగవన్ముఖ నిస్సృతత్వేన చ వ్యర్థమిమం వ్యవహారం కిమితి బోధయేయుః। కిన్తు పరమార్థ సిద్ధమేవేతి శ్రుత్యుక్తమ్। ద్వైతాద్వైతమ్ పారమార్థికమేవ। నను సత్యయోః ద్వైతత్వాద్వైతత్వయోః కథం సామానాధికరణ్య మితి చేదుచ్యతే। వివక్షాభేదాదితి। యథా మమ దేహః స్థూల ఇతి స్థూలోహమితి చ ప్రతీతివశాజ్జీవదేహయోర్భేదః అభేదశ్చ తద్వదుపపద్యతే; జీవేశ్వరయోః శరీర శరీరిభావ సమ్బన్ధాత్। న చాహం స్థూల ఇతి ప్రతీతిర్మిథ్యా, అహమీశ్వర ఇతి ప్రతీతిస్తు సత్యేతి కథం దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావ ఇతి వాచ్యమ్। దేహస్య పరమేశ్వర సృష్టత్వేన స్థిరత్వేన చ మృషాత్వాభావాత్తద్దేహే వర్తమానస్య దేహినః తత్తాదాత్మ్యముచితమేవేతి స్థూలోహమితి ప్రతీతేః రజ్జుసర్పప్రతీతివన్న మిథ్యాత్వమ్। తస్మాన్నిఖిలహేయప్రత్యనీక కల్యాణగుణైకతానస్య భగవత ఈశ్వరస్య దోషసంస్పృష్టగుణశాలినో దుర్భగస్య అనీశ్వరస్య జీవస్య చ సాక్షాదభేదా సమ్భవాచ్ఛరీరశరీరి-భావ సమ్బన్ధప్రయుక్త ఏవోభయోరభేదః। అత్రైవ శ్రుతీనాం తాత్పర్యమ్। అన్యథా పరస్పర విరుద్ధద్వైతాద్వైత ప్రతిపాదికాః శ్రుతయః అప్రమాణం స్యుః। న చేష్టాపత్తిః సర్వేషామస్మాకం నాస్తికతాపత్తేః। యేషాం శ్రుతయః అప్రమాణం తేషామీశ్వరోపి నాస్త్యేవేతి యే తు ప్రతీతిం ప్రమాణత్వేన స్వీకుర్వన్తోపి 'న శాస్తా న శాస్త్రం న శిష్యో న శిక్షా న చ త్వం న చాహం న చాయం ప్రపఞ్చః ' ఇతి గుర్వీశ్వరశ్రుత్యాది నిషేధమాహుః, అహో తేషాం శఙ్కరాచార్యాణాం జగద్వ్యామోహనశక్తిరితి విశిష్టాద్వైతినః పూర్వపక్షమాహుః।

అత్రోచ్యతే సిద్ధాన్తః। తథాపి 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ తత్సత్యమతోన్యదార్తం నేహ నానాస్తి కిఞ్చన, యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ తత్కేన కం పశ్యేత్ కేన కం జిఘ్రేత్' ఇత్యాది శ్రుతయః పరం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్త్యః జీవేశ్వర జగత్త్రయాభావ మాహుః। తస్య చ బ్రహ్మణః సత్యత్వం తదన్యస్య మిథ్యాత్వం చాహుః। ఏవం స్థితే ఆస్తికానాం భవతాం దర్శిత శ్రుతయః కిం ప్రమాణం ఉత న? ఆద్యే అహో అద్వైతం భవద్భిర్బలాదఙ్గీకర్తవ్యమేవ, ద్వితీయే యూయమపి నాస్తికా ఏవ। యాస్తు జీవేశ్వరభేదవాదిన్యః శ్రుతయః తా వ్యవహారాశ్రయా ఏవ। న చ శ్రుతిభిః పరమార్థ ఏవ బోధనీయః కిమితి వ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్। వ్యవహారజ్ఞానస్యాపి అద్వైతజ్ఞానోపయోగిత్వమస్తీతి పూర్వమేవ దర్శితత్వాత్। ఏవం వ్యవహారమనూద్య తతః పునరద్వైతమేవ తత్త్వమసీత్యాది-అద్వైతవాక్యైః ప్రతిపాదయామాసుః । అద్వైతం బ్రహ్మైకమేవ సత్యమ్। మయా తు జీవేశ్వరవికల్పనాః వ్యవహారార్థం దర్శితాః। న చైతావతా వికల్పనా స్సత్యా ఇతి భ్రమితవ్యమ్। ఇత్యస్మదనుగ్రహాయ పునరపి శ్రుతిః మహావాక్యైః అద్వైతమేవ బోధయామాసేత్యర్థః। తస్మాదుపక్రమోపసంహారాదిభిః లిఙ్గైః శ్రుతీనామద్వైతే బ్రహ్మణ్యేవ తాత్పర్యమితి నిశ్చేయమ్। ఏవమద్వైతే బ్రహ్మణి శ్రుతిభిః సిద్ధే 'నేహ నానాస్తి' ఇతి శ్రుత్యైవ అద్వైతే బ్రహ్మణి గురుశాస్త్రాద్యభావః ఉక్త ఇతి న శఙ్కరాచార్యాణాం జగన్మోహకత్వం నాపి శ్రుతీనామ్। కిన్తు యుష్మాకమేవ శఙ్ఖచక్రాదిధారణాది బహ్వాడమ్బరైః జగద్వఞ్చకత్వమితి బోధ్యమ్। జహ్వ్యాః ఖనిత్రమిన్ద్ర ఇతి యథా కూపజనకం

కూపే నిర్వృత్తేజలదర్శనాన్తరం ఖనిత్రం జహాతి తథా గురుశాస్త్రాభ్యామద్వితీయం బ్రహ్మజ్ఞాత్వా తథా బ్రహ్మణి ద్వైతాభావనిశ్చయా ద్ధుర్వాద్యభావమాచార్యో బ్రూతే ఇతి న కిఞ్చి దసమఞ్జసమ్। న చాత్రోపజీవిన్యాయ విరోధః ఆపతితః; యాభ్యః శ్రుతిభ్యః సర్వం స్వతత్త్వజ్ఞానం జాతం తాసామేవ మిథ్యాత్వవచనాదితి వాచ్యమ్। యద్యయమాచార్యః శ్రుతిభ్యస్తత్వం జ్ఞాత్వా శ్రుతీనాం తత్త్వజ్ఞానా జనకత్వమప్రమాణత్వం చ బ్రూయాత్తర్హ్యుపజీవ్యన్యాయవిరోధః స్యాత్। ప్రకృతే తు బ్రహ్మణి సర్వమిదం నాస్తీతి అతో న దోషః। శ్రుత్యాది ద్వైతాభ్యుపగమే బ్రహ్మణ్యద్వితీయత్వం న స్యాత్। అతో న దోషః। శ్రుతేశ్చ శ్రుతివిరుద్ధస్య సద్వితీయత్వస్య బ్రహ్మణ్యభ్యుపగమాత్ శ్రుతీనాం వ్యాకోపః స్యాత్। తస్మాచ్ఛ్రుతయోపి స్వోక్తార్థదృఢనిశ్చయం శఙ్కరాచార్యం స్తువన్త్యేవ, 'బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మైవ భవతి' ఇత్యాది శ్రవణాత్। అథ యదుక్తం అద్వైతమేవ న సిధ్యతీతి తదవిచారితవిలసిత మేవ। యది ద్వైతం పరమార్థతోస్తి తర్హి తస్య నిషేధాయోగః। యది చ శశశృఙ్గవద్వ్యవహారతో నాస్తి తథాపి నిషేధాయోగ ఏవ। వయం తు ద్వైతస్య వ్యవహారత స్సత్త్వం బ్రూమః। అత స్తన్నిషేధ ఉపపద్యతే ఏవ। యదిదం ద్వైతం వ్యవహారతః ప్రతిభాతి తత్ పరమార్థతో బ్రహ్మణి నాస్తీతి ద్వైతనిషేధస్య సువచత్వాత్। యశ్చ ద్వైతే ఏవ శ్రుతితాత్పర్యమితి తన్న 'ద్వితీయాద్వైభయం భవతి అభయం వై జనకప్రాప్తోసి' ఇత్యాది శ్రుతిభిః ద్వైతదర్శనస్య భయహేతుత్వకథనాత్। ఏతేన మత్తోన్య ఈశ్వరః పరిపాలక ఇత్యభ్యుపగమే దారాపత్యాదిక్లేశాభావో జీవానామితి తత్ప్రత్యుక్తమ్, సర్వసంహర్తురీశ్వరాత్ దారాపత్యాదీనాం స్వస్య చ మరణాశఙ్కయా నిత్యం తాతప్యమానస్య జీవస్య కథం సుఖలేశశఙ్కాపి ఇతి। ఈశ్వరస్య భయహేతుత్వం చ 'భీషాస్మాద్వాతః పవతే' ఇతి శ్రుతి సిద్ధమ్। యదుక్తమీశ్వరసేవయా సర్వేష్ట సిద్ధిరితి తదస్మాకమర్ధాఙ్గీకారవిషయమేవ। మోక్షస్య 'నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ' ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః జ్ఞానైకలభ్యత్వేనేశ్వరసేవయా మోక్షాసిద్ధేః సతీ పుత్రాది సిద్ధేశ్చ। నిష్కామా సత్త్వప్రధానాత్వీశ్వరసేవా చిత్తశుద్ధయే ఉపయుజ్యతే। చిత్తశుద్ధేర్జ్ఞానముదేతీతి పరమ్పరయా మోక్షహేతుత్వమేవ తస్యాః। యదిత్వీశ్వరమాత్మభావేన భజతే తర్హి తద్జ్ఞానాన్నాతిరిచ్యత ఇతి మోక్షో భవత్యేవ। మహాభాగవతతయా భవద్భిరప్యుపగతః ప్రహ్లాదోపి'

'సర్వగత్వా దనన్తస్య స ఏవాహమవస్థితః। మత్తః సర్వమహం సర్వం మయి సర్వం సనాతనే'॥

ఇతీశ్వరాభిన్నాత్మజ్ఞానవానేవ ముక్తః। యదుక్తం జీవేశ్వరయోః కర్మఫలభోగాభోగభేదఇతి తదస్మాకమిష్టమేవ। వ్యవహారదశాయాం జీవేశ్వరయో ర్హస్తిమశకాన్తరసత్త్వాత్। అయం భావః। జీవస్యాన్తఃకరణాది తాదాత్మ్యాధ్యాసం వినా వ్యవహారో న సమ్భవతి, సుషుప్తౌ తాదాత్మ్యాభావేన వ్యవహారాదర్శనాత్। అతో వ్యవహారదశాయాం అన్తఃకరణతాదాత్మ్యమాపద్య సుఖ్యహం దుః ఖ్యహమితి వ్యవహారః, దేహాది తాదాత్మ్యం ప్రతిపద్య భోజనాదికం చ కురుతే। స చ కుటుమ్బభారాసక్తః తర్హి దారాదిభిరేవశాస్యతే। యది ధనిక స్తర్హి రాజాదిభిః శాస్యతే। యద్యజ్ఞః తర్హి వృద్ధైః శాస్యతే। యది విద్వాన్ తర్హి విద్వత్తరేణ శాస్యతే ఇతి సర్వేపి జీవాః శాస్యా ఏవ।

ఈశ్వర ఏకఏవ శాస్తా; యతోస్య 'స్వాభావికీ జ్ఞానబల క్రియాచేతి' శ్రుత్యా స్వాభావిక్యః శక్తయః। అత ఏవ జగతః కర్తా భోక్తా భర్తా హర్తా చేత్యాది సర్వం చేష్టమేవ। అపి తు సర్వమిదం ద్వైతం వ్యావహారికమేవేతి మిథ్యైవ। కథమన్యథా అద్వైతత్వం బ్రహ్మణః సమ్భవేత్। అథ యదుక్తమహమేవేశ్వర ఇత్యభిమానః అసురసమ్పత్ప్రయుక్త ఇతి తత్తుచ్ఛమ్। కుతః 'ఆఢ్యోభిజనవానస్మి కోన్యోస్తి సదృశో మమ' ఇత్యాద్యాసురసమ్పత్ దేహాత్మబుద్ధీనామేవ భవతి। తేషామేవాభిజనవత్త్వాద్యభిమానాత్। న హి 'అజో నిత్యః శాశ్వతోఽయం పురాణః ఇతి దేహవిలక్షణ జీవవిదుషాం 'అహం సత్కులప్రసూతః' ఇత్యభిమానో భవితుమర్హతి। తస్మాద్యే దేహాదికమనాత్మ పదార్థమాత్మానం మన్యన్తే తే హ్యాసురాః కామాద్యభిభూతాః అవర్జనీయ జన్మమరణలక్షణసంసార దుఃఖాః। తేషామీశ్వరాభిమానస్తు నిన్ద్య ఏవ దేహే జీవాభిమాన ఏవ తావన్నిన్ద్యః। కిమ్పునరీశ్వరాభిమానః। వయన్తు న దేహాత్మవాదినః నాపీన్ద్రియాద్యాత్మవాదినః। కిన్తు పరమానన్దబోధరూపం చైతన్యమేవాత్మానం బ్రూమః। అస్య చాత్మనః ఈశ్వరత్వం స్వాభావికమేవేతి కోత్రాభిమానావకాశః? కోవా ఆసురసమ్పదోఽవకాశః? ఆసురసమ్పదాం భూతానాం కామాదీనాం అన్తఃకరణధర్మత్వేనాత్మని సుతరామప్రసక్తేః। అమీ తు భవాదృశాః ఆత్మానమపి కామాది ధర్మశాలినం బ్రువన్తి। తే పునఃపునర్దేహలక్షైర్జీయన్తే మ్రియన్తే చేతి యూయమేవ అసురసమ్పచ్ఛాలిషు చూడామణయః శఙ్ఖచక్రాది భగవచ్చిహ్నధారిణో వయం వైష్ణవాః। ఏతే తు ప్రాకృతాః శోచ్యా ఇత్యాది బహుభేదబుద్ధిపిశాచగ్రస్తత్వా దాఢ్యోహ మిత్యాద్యాసురసమ్పత్కదాపి యుష్మాన్న జహాతి। అతో యుష్మానేవేశ్వరః పునఃపునరాసురీష్వేవ యోనిషు క్షిపతి। తస్మాద్యుష్మదభిమతస్య ద్వైతవాదస్య సర్వానర్థమూలత్వాదేవంవిధానర్థ ద్వైతబోధనే శ్రుతితాత్పర్యం కల్పయతాం యుష్మాకం అహో ప్రజ్ఞాతిశయః। యస్తు ద్వైతాద్వైతవాదః స తు క్వాపి శ్రుతిషు నాస్త్యేవ। విశిష్టాద్వైతమితిపదస్య వేదేష్వశ్రుతత్వాత్। యదితు భేదాభేదోభయ ప్రతిపాదనాదర్థాత్ సిధ్యతీత్యుచ్యతే, తర్హి భేదస్య వ్యావహారికత్వాదభేదస్య పారమార్థికత్వాచ్చ భేదాభేదప్రతిపాదనం శ్రుతీనా మిత్యఙ్గీకర్తవ్యమ్। అఙ్గీకృతే చ తస్మిన్ అద్వైతమేవ సత్యమవశిష్యతే ఇతి విశిష్టాద్వైతస్య సమూలోచ్ఛేదః। యత్తు వ్యర్థమిమం వ్యవహారం పారమార్థిక్యః శ్రుతయః న బోధయేయురిత్యుక్తమ్ తన్న। వేదో ద్విధా, పూర్వోత్తర భాగభేదాత్। తత్ర పూర్వభాగః సర్వోపి కర్మకాణ్డం బోధయతీతి సమ్ప్రతిపన్నమ్। తద్వదుత్తరభాగః క్వచి జ్జీవేశ్వరవ్యవహారం బోధయేదేవ। న చాస్య శ్రుతిబోధితస్య కర్మకాణ్డస్య జీవేశ్వరాది ద్వైతవ్యవహారస్య వా వైయర్థ్యమ్। 'తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసా నాశకేనేతి' శ్రుత్యా వేదాధ్యయన యజ్ఞదానతపశ్చర్యాదీనాం ధర్మాణాం బ్రహ్మతత్వవివిదిషాజనకత్వాచ్చిత్తశుద్ధిద్వారా। గీతాస్వపి ప్రసిద్ధోఽయమర్థః। కాశ్చిచ్ఛ్రుతయో వ్యవహారం ప్రతిపాదయన్తి। కాశ్చిత్తుపరమార్థమ్। ద్వివిధా అమీ శ్రుతయో న పారమార్థిక్యః। పరమార్థదశాయామభావాత్। 'నేతి నేతీ'తి నిషేధశ్రుతిభిః సర్వద్వైతనిషేధ పూర్వకమాత్మన ఏకస్యైవావశేషిత్వాత్। న చేశ్వరముఖనిస్సృతానామ్ కథమపారమార్థికత్వమితి వాచ్యమ్।

వేదజనకముఖాద్యవయవశాలిన ఈశ్వరస్యైవా పారమార్థికత్వోక్తేః। న హి నిర్ధర్మక పరమానన్ద బోధరూపీశ్వరోఽవయవీ భవితుమర్హతి। యదీశ్వరోపి అవయవీ స్యాత్తర్హి స ఘటాదివ త్పరిణామీ స్యాత్। వైకుణ్ఠనామకే దేశే తస్య వర్తమానత్వేన సర్వవ్యాపిత్వం తస్య న స్యాత్। స్వభిన్ననగరనద్యాది వస్తుసత్త్వేన వస్తుతః పరిచ్ఛేదవానపి స్యాత్। పరిచ్ఛిన్నస్యాస్యేశ్వరస్య దృశ్యత్వాత్ ఘటాదివజ్జడత్వమపి స్యాత్। తతస్సర్వజ్ఞత్వాది ప్రయుక్తమీశ్వరత్వమేవేశ్వరస్య న స్యాదిత్యహో మహాననర్థః। అథవా యద్యేతదనర్థపరిహారాయ జీవస్యేవేశ్వరస్యాపి కశ్చన దేహోస్తి స చ నిత్యః ప్రాకృతదివ్య మఙ్గళః ఇత్యుచ్యతే। తర్హి ఈశ్వరస్యాపి జీవవద్దేహిత్వం స్యాత్। యదా స్థూలదేహాభ్యుపగమః తదా సూక్ష్మదేహకారణదేహావపి స్త ఏవేత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్। స్థూలం ప్రతి సూక్ష్మస్య సూక్ష్మం ప్రతి కారణస్య చ హేతుత్వాత్। తతశ్చేశ్వరోపి స్వదేహమేవ భాసయితుం శక్నుయాత్। న తు సర్వమ్। దేహావచ్ఛిన్నత్వాత్। సర్వస్య చ తదసన్నికృష్టత్వాత్। కిఞ్చ తదన్తఃకరణాది తాదాత్మ్యాధ్యాసం వినా తస్యాపి వ్యవహారో నోపపద్యేత। ఇష్టాపత్తౌ తు ఈశ్వరస్యాపి భ్రమ ఇతి భ్రాన్తస్యేశ్వరత్వం న స్యాత్। అపి చ యదా స్వస్య స్వదేహతాదాత్మ్యం తదా సోపి దేహమేవేశ్వరం మన్యేత। ఇదం చ మహదనిష్టమ్ సర్వజ్ఞస్యాపి విపరీత బుద్ధిరితి। అన్యాంశ్చ దేహాన్ జీవానిత్యేవ మన్యేత, ఆత్మవన్మన్యతే జగదితి న్యాయాత్। తతశ్చయో జీవోఽనన్తగరుడాద్యన్యతమః నిత్యం స్వచరణౌ సంవాహయతి తస్మిన్నేవ తస్య ప్రీతిః। యస్తు స్వం నిన్దతి తస్మిన్ రోషః యస్తూపేక్షతే తస్మిన్నవజ్ఞా చ స్యాత్। తథా చ వైషమ్య నైర్ఘృణ్యాది దోషాః ప్రసజ్యన్తే జీవవత్। అథైతద్దోషపరిహారాయ యది తస్య శమదమాది సమ్పత్తిం జీవన్ముక్తిం చ శుకాదీనామివ బ్రూథ తర్హి జగత్సృష్ట్యాది వ్యాపారా న సిధ్యేయుః జనకరాజవత్ సిధ్యన్తీత్యుచ్యేత తర్హి జనకతుల్యః స్యాదీశ్వరోపి న తు సర్వవ్యాపిత్వాది గుణయోగీ। తస్మాదీశ్వరో దేహీతి న వక్తవ్యమ్। కః పునరీశ్వరః ఉచ్యతే। సర్వవ్యాపి చైతన్యమేవ। ఇదం చ సర్వావభాసకత్వాత్సర్వజ్ఞమ్। ఆకాశే మేఘా యథా జాయన్తే వర్ధన్తే లీయన్తే తథా అస్మిన్నేవచైతన్యే ద్వైతమిదం సర్వం జాయతే వర్ధతే లీయతే చేతి జగదుపాదానత్వం చైతన్యస్య మాయావశాదుపపద్యతే। నన్వేవమపి యది సర్వగతం చైతన్యం తర్హి వైకుణ్ఠస్థ విష్ణు శరీరేప్యస్త్యేవేతి విష్ణురేవేశ్వర ఇతి చేన్నైవమ్। స ఏవేశ్వర ఇతి కోయం నియమః సర్వశరీరేషు సత్త్వాత్। తర్హి సర్వేపి జీవా ఈశ్వరా ఏవ స్యుః। న చేష్టాపత్తిః। జీవేశ్వర వ్యవస్థాభావప్రసఙ్గాత్। కిన్తు యస్య శరీరే చైతన్యమస్తీతి భవద్భిః ప్రతిపాద్యతే స శరీరీ నైవేశ్వరః। కిన్తు చైతన్యమేవ। తస్యైవ చైతన్యరూపస్యేశ్వరస్య శరీరిణో విష్ణ్వాదయోఽస్మదాదయశ్చ పరతన్త్రా ఏవ, అన్తః కరణాదేః చైతన్యభాస్యత్వాత్। న చైతావతా దేవదత్తాదీనాం విష్ణ్వాదీనాం చ సామ్యం సిద్ధమితి శఙ్క్యమ్। చైతన్యభాస్యత్వావిశేషేపి కీటాదిభ్యశ్చతుష్పదాం శ్చతుష్పదాదిభ్యో ద్విపదాం ద్విపాద్భ్యో దేవానాం దేవాదిభ్యోవిష్ణ్వాదిమూర్తిత్రయస్య స్వోపాధిప్రయుక్తోత్కర్షసత్త్వాత్। న చైవం సర్వోత్కృష్టత్వమాత్రేణ విష్ణ్వాది దేహినామీశ్వరత్వం వాచ్యమ్। తథాత్వే విష్ణుబ్రహ్మరుద్రవినాయక కుమారలక్ష్మీగౌరీవాణ్యాదయో మత్స్యకూర్మాదయశ్చానన్తా ఈశ్వరాః స్యుః। న చేష్టాపత్తిః;

బ్రహ్మాదీనామీశ్వరత్వే ఏక ఇదానీం స్రష్టుమిచ్ఛతి అన్యో హన్తుమిచ్ఛతి కశ్చిద్దేవదత్తం త్రాతుమిచ్ఛతి కశ్చిత్సంసారయితుమిచ్ఛతి ఇత్యేవం జగ త్సృష్ట్యాదివ్యవహారః వ్యవహారాభావో వా ప్రాప్నోతి।అత ఏవ జగద్వ్యాపారవర్జమితి సూత్రకారేణ సగుణ ముక్తిగతానాం జగద్వ్యాపారో నాస్తీత్యుక్తమ్। యది విష్ణ్వాదిదేహేష్వపి ఏక ఏవ సర్వోత్తరత్వేనేశ్వర ఇత్యుచ్యేత తర్హి కేషుచిద్గ్రన్థేషు విష్ణో రుద్రస్య కేషుచిద్బ్రహ్మణః కేషుచిత్కుమారస్య సర్వోత్కృష్టత్వప్రతిపాదనేన వినిగమనా విరహాత్కోప్యుత్కృష్టో న సిధ్యేత్; యద్వా కయాచిత్ ప్రథయా విష్ణ్వాదిష్వేకమేవేశ్వరం మన్యసే అథవా విష్ణుమేవేశ్వరం మన్యసే తస్య సృష్టి స్థితిలయత్రయ కర్తృత్వం న స్యాత్; ఏకస్మిన్ దేహిని సత్త్వాద్యేకతమ ప్రధానతయాభిమతే పరస్పరవిరుద్ధ గుణత్రయప్రయోజ్య సృష్ట్యాది క్రియాత్రయ సమావేశస్య అనౌచిత్యాత్, ఇతరేషాం తాదృశానాం బ్రహ్మాదీనాం శ్రుత్యాద్యభిమత తత్తత్క్రియాకర్తృత్వ వ్యాఘాతాచ్చ। యది త్రిమూర్తీనా మీదృశీ దశా తర్హి దేహినామ పరిచ్ఛిన్నత్వమీశ్వరత్వం విచిత్ర జగత్సర్జనాది శక్తిరితి దుర్ఘటైవ సర్వప్రాణి సన్నికర్షాభావాత్। నను యోగమహిమ్నా యుజ్యత ఏవ విశ్వామిత్రస్యేవ తపోమహిమ్నా ఇతి చేన్నైవమ్। న విశ్వామిత్రస్య కేవలం తపసా లబ్ధా సా శక్తిః। కిన్తు భగవతా బ్రహ్మణా దత్తా తథా యది విష్ణోరపి కేనచిద్దత్తేత్యుచ్యేత తర్హి యో దాతా స ఏవేశ్వరః తస్యాపి కశ్చిద్దాతేతి అనవస్థాదోషః। యది విష్ణోరేష మహిమా స్వాభావిక ఇత్యుచ్యేత తర్హి నైతదుపపద్యతే। యస్మాద్దేహినాం దేహిత్వమేవౌపాధికం కుతః పునస్తస్యదేహిత్వప్రయుక్త సామర్థ్యాదికం నిరుపాధికం భవేత్। అథ యది విష్ణోరేష మహిమా మాయోపాధివశాద్భవతీత్యుచ్యేత తర్హి దేహిన ఉపాధిభూతా కా నామ సా మాయా? కిం వస్త్రాదితుల్యా అథవా గృహాదితుల్యా? ఉభయవిధాయా అప్యుపాధేర్నదేహినిష్ఠ శక్త్యుద్బోధకత్వం ఘటతే। తస్మాద్యుష్మాభిరపి దేహినో దేహ ఏవోపాధిరితివక్తవ్యమవశ్యమ్। అవశ్యం వదామః కో దోష? ఇతి చేదుచ్యతే యస్య దేహ ఉపాధిః స కః? ఉపాధిమత ఉపాధేరన్యత్వేన భావ్యత్వాత్। కిఞ్చాయముపాధిః దేహత్రయం వా ఉత ద్వయమ్ అథవా స్థూలదేహ ఏక ఏవేతి వా? న ద్వితీయ తృతీయపక్షౌ యోగ్యౌ। త్రయాణామపి దేహత్వావిశేషేణ ఉపాధిత్వా విశేషాత్। కిన్తు దేహత్రయమపి ఈశ్వరస్య మాయోపాధిరేవేతి సిద్ధమ్। యస్యైతత్త్రయమస్తి తచ్చైతన్యమేవ। అతో విష్ణుర్నామ చైతన్యమేవ। విష్ణుశబ్దస్య వ్యాపకత్వ రూపయోగశక్త్యాచ సర్వవ్యాపి చైతన్యవాచకత్వముపపద్యతే। తస్య చ యత్కారణశరీరమజ్ఞానం తదేవ మాయోపాధికమ్, సూక్ష్మ స్థూల దేహౌ మాయాకార్యౌ। అతశ్చ మాయయా జగత్సర్జనాది హేతుత్వమ్। ఇదం చ చైతన్యమ్ సర్వవ్యాపీతి మాయా చ సర్వవ్యాపినీ చైతన్యోపాధి భూతత్వాత్, మాయావచ్ఛిన్నం చైతన్యమేవేశ్వరః। న విష్ణ్వాదయో దేహినః। తస్మాద్విష్ణురీశ్వర శ్శివ ఈశ్వర ఇత్యాదిషు తత్తచ్ఛరీరావచ్ఛిన్న తత్తచ్ఛరీరోపాదాన మాయావచ్ఛిన్నం వా చైతన్యమేవేశ్వర ఇతి నిర్వహణీయమ్। శరీరోపాదానేతి స్థూలసూక్ష్మ యోరుపాధ్యోరేవేత్యర్థః। ఏతేనాస్మదాది శరీరావచ్ఛిన్నం తదుపాదానమాయావచ్ఛిన్నం వా చైతన్యమపీశ్వర ఏవేతి సిద్ధమ్। చైతన్యస్యైకత్వాత్సర్వవ్యాపిత్వాచ్చ। నన్వేవమ్ విష్ణ్వాదయ

ఈశ్వరాః అస్మదాదయస్తు జీవా ఇతి లోకవ్యవహార సిద్ధవిభాగస్య కా గతిరితి చేదుచ్యతే। జ్ఞానక్రియాబలాదిభిరస్మదపేక్షయా తేషాముత్కృష్టత్వాత్తదపేక్షయా అస్మాకమపకృష్టత్వాచ్చ తే ఈశ్వరా ఇతి వయం జీవా ఇతి చ లౌకికోవ్యవహారః। న త్వయం శాస్త్రీయః। నను చైతన్యం సర్వగతం ఏకాకారమేవ తదుపాధి రజ్ఞానం చ సర్వత్రైకాకారమేవ। కుతః పునః ఉత్కర్షాపకర్షౌ దేహినాం పరస్పరమితి చేదుచ్యతే। అస్మిన్నజ్ఞానే సత్త్వం రజస్తమ ఇతి గుణత్రయమస్తి, భువి గన్ధ ఇవ। కిఞ్చ తత్తజ్జీవాదృష్టాన్యపి సంస్కార రూపేణాస్మిన్నజ్ఞానే వర్తన్తే। కలనాత్మికా కాచన శక్తిరప్యస్యాస్తి, సైవ కాల ఇత్యుచ్యతే। కాలవశాత్తత్తజ్జీవాదృష్టవశాచ్చాజ్ఞానే వర్తమానమిదం గుణత్రయం క్షుభ్యతి। అయం చ సంక్షోభో న సర్వత్రైకాకారః। కిన్తు విలక్షణ ఏవ। తతశ్చాజ్ఞానస్య క్వచిదంశే సత్త్వోద్రేకః, క్వచిద్రజసః, క్వచిత్తమసః, క్వచిత్సత్త్వతమసోః, క్వచిద్రజస్సత్త్వయోః క్వచిద్రజస్తమసోః। తస్య చ గుణత్రయస్య బహవః శక్తయః సన్తి, జ్ఞానక్రియాద్యాత్మికాః। తాసాం చ శక్తీనాం పరస్పరోత్కర్షాపకర్షావితి బహుధా శబలం భవత్యజ్ఞానమ్। యథా భువి క్వచిత్సురభిగన్ధః క్వచిదసురభిగన్ధః క్వచిదామః తద్వత్। తతశ్చైవం క్షుబ్ధాదజ్ఞానాత్సర్వత్రాన్తః కరణాని జాయన్తే। అమీషు చాన్తఃకరణేషు తత్తదజ్ఞానాంశభూతాశక్తిః జీవాదృష్టం చ సఙ్క్రామతి। ఇమాని చాన్తఃకరణాని చైతన్యస్యోపాధయః తత్తదన్తఃకరణావచ్ఛిన్న చైతన్యమేవ జీవా ఇత్యుచ్యతే। అన్తఃకరణానామానన్త్యాదిమే అవచ్ఛిన్నా జీవా అనన్తాః; తతస్తత్తజ్జీవ సుకృతదుష్కృతఫలానుభవ యోగ్యదేహా బహువిధా అజ్ఞానాదేవ జాయన్తే। ఇమే చ దేహా జీవానాముపాధయః, ఏవమజ్ఞానం కారణశరీరమ్, అన్తఃకరణన్తు సూక్ష్మమ్, దేహస్తు స్థూలఇతి త్రివిధా శరీరప్రాప్తిర్జీవానామ్। యద్వా సర్వే జీవాః ప్రలయే స్థూలదేహనాశే సూక్ష్మదేహ తాదాత్మ్యాపన్నా స్సన్తః మధుని స్వర్ణరేణవ ఇవాజ్ఞానే విలీయ స్థితాః; యథా సర్వా ఓషధయః భువి నిలీయ బీజాత్మనా స్థితాః తతః కాలవశాత్ప్రాప్త లయాపాయే తస్మాదజ్ఞానాద్యథాపూర్వం ఆవిర్భవన్తి, యథా వర్షే సతి బీజేభ్యోఽఙ్కురాః। నచ ప్రలయానన్తర ప్రపఞ్చే ఏవం భవతు నామ కథమాదావితి వాచ్యమ్। ప్రపఞ్చస్యబీజాఙ్కురవదనాదిత్వాత్ తస్మాద్దేహినామపి దేహవశాదన్తఃకరణవశా చ్చోత్కర్షాపకర్షౌ దేహానాం అన్తఃకరణానాం చ పరిణామభేదా ద్గుణభేదాచ్చ విచిత్రత్వాత్ బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాస్తు పరిశుద్ధాన్తఃకరణాః రోగాదిరహిత సత్త్వ ప్రధానదేహాశ్చేతి సర్వోత్కృష్టాః । తత్ర హేతుస్తు స్వోపాధిభూతాజ్ఞానాంశగత సత్త్వాదిగుణోన్మేష ఏవేతి బోధ్యమ్। ఏతేనాజ్ఞానస్యైకత్వేపి అంశభేదాద్బహుత్వమితి సిద్ధమ్। శక్తిభేదాచ్చ బహుత్వమితి కేచిత్। అస్మిన్ పక్షేపి అంశ భేదోఽఙ్గీకర్తవ్య ఏవ। ఏకస్మిన్నజ్ఞానేవిభిన్న నానాశక్త్యవస్థానస్యావిరుద్ధత్వాత్ ఏవమజ్ఞానానాం బహుత్వాదేవైకముక్తౌ న సర్వముక్తి ప్రసఙ్గః। అంశినోఽజ్ఞానస్యైకత్వా దేవేశ్వరైకత్వ వ్యవహారః। యథా ఏకస్యా ఏవ భువః తత్తత్ ఖణ్డభేదాద్బహవో భూపాః స్వతన్త్ర్వైక ఏవ చక్రవర్తీ తద్వదితి భావః। బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాః ప్రలయేపి వర్తన్త ఇతి కేచిత్। క్వచిదేషాం ప్రళయదర్శనాన్నశ్యన్తీత్యన్యే; విష్ణురేక ఏవ వర్తత ఇతి వైష్ణవాః, శివ ఏవేతి శైవాః, తతః కథమ్ విరోధపరిహారః? ఇతి చేదుచ్యతే। నిత్యో నైమిత్తికో మహానాత్యన్తికశ్చేతి

చతుర్విధః ప్రళయః; తత్ర సుషుప్తిః నిత్యప్రళయః బ్రహ్మణశ్చతుర్ముఖస్య నిద్రాసమయే నైమిత్తికః చతుర్ముఖస్యాప్యభావే మహాప్రలయః అత్రైవ శివో జాగర్తీతి శైవాః, విష్ణురితి వైష్ణవాః ఆత్యన్తికోమోక్షః అత్రాజ్ఞానమేవ నశ్యతీతి కా పునర్బ్రహ్మాదీనాం స్థిత్యాశఙ్కా? నిత్యాదిషు తేషు దేహినస్సర్వేపి సూక్ష్మదేహమాశ్రిత్య కారణే నిలీయ వర్తన్త ఏవేతి శివ ఏవ జాగర్తీత్యాదిమతాని వివాదాస్పదాన్యేవ। నన్వేవం మహాప్రళయేపి విష్ణురస్తి 'యన్నాభిపద్మ భవనాదహమావిరాస' మితి భాగవతే బ్రహ్మోక్తేః। అతస్స ఏవ సర్వోత్కృష్ట ఇతి చేదస్తు నామ, యత్తస్మిన్నపి విష్ణుశరీరేభాసమానం ప్రత్యక్ చైతన్యం తదేవాహం చైతన్యత్వాత్, చైతన్యస్య సర్వగతత్వాచ్చ। తస్మాదహమేవ విష్ణుః న మమ ఆత్యన్తిక ప్రళయ వినాశాః, మోక్షేపి చైతన్యాఙ్గీకారాత్, కుతః? పునః మహాప్రళయే నాశశఙ్కా। 'ఉక్తం హి నారాయణోపనిషది' య ఏవం వేద స విష్ణురేవ భవతీతి, తదేవం బుద్ధ్వాఽఽనన్దీ భవ నాహం జీవః ప్రలయేఽజ్ఞానే నిలీయ వర్తిష్యే ఇతి విపరీతం బుద్ధ్వా ఖిద్యస్వమాతప్యస్వ ఏష ఏవ తే పరమోపదేశః। అథాపి యది తే విశిష్టాద్వైతే బలవానాగ్రహః తర్హి బ్రూమః విశిష్టాద్వైతమితి శబ్దస్య విశిష్టం చ తదద్వైతమితి కర్మధారయో వా విశిష్టయోరద్వైతమితి తత్పురుషో వా సమాసః। యది కర్మధారయ స్తర్హి అద్వైతే విశిష్టత్వం చ సమ్ప్రాప్తమ్, నైతద్యుజ్యతే। యద్యేన విశిష్టం తత్తేన సద్వితీయమేవ యథా పుస్తకవిశిష్టో దేవదత్తః పుస్తకేన సద్వితీయః; తస్మాద్విశిష్టత్వాద్వైతత్వయోః సామానాధికరణ్యాసమ్భవాన్న కర్మధారయసమాసః కిఞ్చ విశిష్టపదస్య శరీరశరీరి భావరూపః సమ్బన్ధో యుక్త ఇతి హి భవదభిమతోర్థః। – 'అసంగోహ్యయం పురుష' ఇతి శ్రుతేః అసఙ్గే బ్రహ్మణి కథం సమ్బన్ధ సత్త్వమ్, యేన సహాఽస్య సమ్బన్ధః తేన సహాయం సఙ్గత ఏవ; సమ్బన్ధస్య సఙ్గతిజనకత్వాత్। అథాపి శీర్యత ఇతి శరీరమిత్యుక్త లక్షణం శరీరత్వం కథం జీవే 'అజో నిత్యః శాశ్వతోయం పురాణః ' ఇత్యుక్తలక్షణే సమ్భవతి, కథం వా నిరవయవే జీవే ఈశ్వరోఽన్తర్వర్తతే, ఈశ్వర శరీరోవాఽ యం జీవ ఈశ్వర భాస్యత్వాద్ఘటాదివజ్జడం స్యాత్, స్వప్రకాశత్వే తు ఈశ్వర శరీరమేవ న స్యాత్, స్వప్రకాశం హి వస్తు న పరతన్త్రం భవితుమర్హతి। అత ఈశ్వర నియమ్యత్వం చ న స్యాజ్జీవే స్వప్రకాశస్యాపి జీవస్యాన్తరః స ఈశ్వరః కిం రూపః, స్వప్రకాశ స్యైవ చైతన్యత్వేన సర్వథా చైతన్య భిన్నఏవ స్యాత్। తతో ఘటాదివజ్జడ ఏవ స్యాత్। తస్మాన్న జీవః శరీరం, నాపి ఈశ్వరః శరీరీతి కుతస్తయోః శరీరిశరీరభావసమ్బన్ధః, కథం వా తద్వైశిష్ట్య మద్వైతే। అథ యది తత్పురుష సమాసః సోపి న యుజ్యతే కిఞ్చిద్జ్ఞత్వాది విశిష్టస్య జీవస్య సర్వజ్ఞత్వాది విశిష్టస్యేశ్వరస్య చ కథ మద్వైతమ్, మిథో విరుద్ధత్వాత్। యది స్థూలదేహవిశిష్టస్య సూక్ష్మదేహవిశిష్టస్య చ ఈశ్వరస్య జీవస్య చ అభేదః సోపి న సమ్భవతి, సూక్ష్మస్థూలదేహయో ర్విరాడ్ ద్విపాత్ దేహయోరైక్యం వినా విశిష్టయోరైక్యాసమ్భవాత్; తయోశ్చ దేహయోరత్యన్త విరుద్ధత్వాత్। యది సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్టస్య స్థూలచిదచిద్విశిష్టస్య చేశ్వర స్యాద్వైత మితి తదపి న యుక్తమ్। ఏకస్మిన్నీశ్వరే ద్వయోర్విశిష్టత్వయోరవస్థితివిరోధాత్। జహల్లక్షణయా

విశేషణాంశే త్యక్తే విశిష్టైక్యం యద్యపి సమ్భవతి నైతద్యుక్తమ్। విశిష్టయోరితి కణ్ఠోక్తే లక్షణాయోగాత్, ఈశ్వరైకత్వస్య సర్వైర్జ్ఞాతత్వేన తద్ జ్ఞానస్య ఫలవత్త్వాచ్చ। కిఞ్చ వికారిణః అచేతనస్యైవ స్థూలసూక్ష్మవిభాగః, చిత్తు సర్వదైకరూపైవ, కథం తస్యాః స్థూల సూక్ష్మత్వమ్, కథం వా చిద్రూపస్య పునః చిద్వైశిష్ట్యమ్। తస్మాద్విశిష్టాద్వైతశబ్దః అపప్రయోగ ఏవేతి। తస్మాచ్ఛ్రుతీనామద్వైతం బ్రహ్మైవ తాత్పర్య భూమిః నత్వన్యదితి బోధ్యమ్। శ్రుతీతి। యమర్థం ప్రతిపాదయితుం శ్రుతయః ప్రవృత్తాస్తస్మిన్ శ్రుతితాత్పర్యభూతేఽర్థే యది వికల్పాః స్యుస్తర్హి పరిహర్తవ్యా ఏవ। ప్రకృతే తు తత్తాత్పర్య విషయయోరేవ జీవేశ్వరయోరేవాయం జీవేశ్వరవాదః అద్వైతజ్ఞానవిరోధీ న భవతి; కిన్తు తదుపయోగ్యేవ। అత ఏవ మయా దర్శితా జీవేశ్వర విషయవికల్పాః। యత్ర శ్రుతి తాత్పర్యవిషయీభూతార్థవిరుద్ధత్వం వర్తతే తత్సర్వం ద్వైతం విశిష్టాద్వైతం మతం హేయమేవ త్యాజ్యమేవ। న కిఞ్చిదేతదితి। న వస్తుని వికల్పా సమ్భవాదిత్యాదిస్త్వత్కృతః పూర్వపక్షోఽకిఞ్చిత్కర ఏవేత్యర్థః। అద్వైతమతావిరోధాత్, దర్శితాస్సర్వేపి జీవేశ్వరవికల్పాః ప్రమాణభూతా ఏవేతి గ్రాహ్యా ఏవ, శ్రుతీనామద్వైతే తాత్పర్యాత్। యే త్వద్వైతవిరుద్ధాః కల్పనా స్తా స్సర్వాస్త్యాజ్యా ఏవేతి నిష్కృష్టార్థః। అథ జీవేశ్వర వాదముపసంహృత్య వ్యవస్థాం తామేవ దర్శయతి తదేవమితి। సంసారీ జీవః నిత్యముక్తస్త్వీశ్వర ఇతి వ్యవస్థా। తత్ర హేతుమాహ–జీవస్యోపాధినాఽభిభూతత్వాదితి। బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నం చైతన్యం జీవః। అయం హి బుద్ధి తాదాత్మ్యమాపన్నః కామినీపరవశః కాముక ఇవ బుద్ధిపరవశః సన్ బుద్ధి ధర్మాన్ సుఖదుఃఖాదీన్ దేహధర్మాన్ స్థూలత్వాదీంశ్చాత్మన్యధ్యస్య సంసరతి।ఏవం బుద్ధిపరిచ్ఛిన్నత్వాదేవాయముపాధిపరిభూత ఇత్యుచ్యతే। ఈశ్వరస్య సంసారాభావే కారణమాహ–ఉపాధివశిత్వాదితి। అజ్ఞానావచ్ఛిన్న చైతన్యమీశ్వరః చైతన్యానుగ్రహాదేవాజ్ఞానస్య సత్తా లాభః। అతశ్చైతన్యభాస్యమిదమజ్ఞానం చైతన్యం పరాభవితుం న శక్నోతి। కిన్తు భాన్తం చైతన్యరూపం పరమాత్మానమనుభాతీతి చైతన్యాధీనస్థితిమదేవ। తస్మాచ్చైతన్య పరతన్త్రమేవేదమజ్ఞానం తత్కార్యమ్ సర్వం జగచ్చ। ఉపాధిం వశయతి ఉపాధీన్ స్వాధీనాన్ కరోతీతి ఉపాధివశీ తస్య భావః ఉపాధివశిత్వమ్। తస్మాద్వశ్యోపాధిత్వా దిత్యర్థః। అయం భావః। యథేశ్వర శ్చైతన్యరూపః తథా జీవోపీతి న తత్ర భేదః। కిన్తు బుద్ధితాదాత్మ్యాధ్యాసవశాజ్జీవస్సంసరతి నత్వీశ్వరః అధ్యాసాభావాదితి। నన్వేకస్యైవ చైతన్యస్య కథం జీవత్వం ఈశ్వరత్వం చేత్యాశఙ్క్య సమాధత్తే అవిద్యావశాదితి మాయాయాః కిం నామ దుష్కరమితి భావః।

మూలమ్:– నను భవత్వవిద్యావశాజ్జీవేశ్వరవిభాగవ్యవస్థా, మానమేయాది ప్రతికర్మవ్యవస్థా తు కథమితి చేత్ ఉచ్యతే। దృశ్యత్వాజ్జడత్వాద్వినాశిత్వాచ్చ పరిచ్ఛిన్నాప్యవిద్యా అనిర్వచనీయత్వేన విచారాసహా, ఆవరణవిక్షేపశక్తిద్వయవతీ సర్వగతం చిదాత్మానమావృణోతి, అఙ్గులిరివ నయనపురఃస్థితా సూర్యమణ్డలమ్। తత్ర చక్షుషఏవావరణేఽఙ్గులేరప్యభానప్రసఙ్గాత్। అధిష్ఠానావరణమన్తరేణ విక్షేపానుపపత్తేశ్చ। తతశ్చ సా పూర్వపూర్వసంస్కారజీవ కర్మప్రయుక్తా సతీ నిఖిల జగదాకారేణ పరిణమతే। సా చ స్వగత చిదాభాసద్వారా చిత్తాదాత్మ్యాపన్నేతి

తత్కార్యమపి సర్వమాభాసద్వారా చిదనుస్యూత మేవ। తథా చ చైతన్యస్య దీపవత్స్వసమ్బద్ధ సర్వభాసకత్వా జ్జగదుపాదానచైతన్యం ప్రమాణాపేక్షామన్తరేణైవ సర్వదా సర్వం భాసయత్సర్వజ్ఞం భవతి। తేన తత్ర న మానమేయాదివ్యవస్థా। కిన్తు తు జీవే। తస్య బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నత్వేన పరిచ్ఛిన్నత్వాత్। తేన చిదభివ్యక్తియోగ్యేన యేనాన్తఃకరణేన యదా యత్సమ్బద్ధం భవతి తదేవ తదా తదవచ్ఛిన్నోజీవోఽనుభవతీతి న సాఙ్కర్యప్రసఙ్గః। ఏవమత్ర ప్రక్రియా।

వ్యాఖ్యా:– మానమేయాది వ్యవస్థాపి అవిద్యయైవ సిధ్యతీతి ఆలోచ్య తావదవిద్యాస్వరూపమాహ–దృశ్యత్వాదితి। అవిద్యా పరిచ్ఛిన్నా దృశ్యత్వాత్ జడత్వాత్ వినాశిత్వాచ్చ ఘటవదిత్యనుమానేన పరిచ్ఛిన్నా అపీత్యాదినా యత్పరిచ్ఛిన్నం తన్నిర్వచనీయమేవ ఘటాదివదితి గమ్యతే। అతఃపరిచ్ఛిన్నాయా అనిర్వచనీయత్వమితి విరుద్ధమితి భావః। విచారాసహా ఇతి పరిచ్ఛిన్నత్వాపరిచ్ఛిన్నత్వ జడత్వాజడత్వ సత్యత్వాసత్యత్వాదివిచారం నేయం సహతే మిథ్యాత్వాదితి భావః। యదీయం ఘటాదివత్పరిచ్ఛిన్నా స్యాత్ తర్హి సర్వగతేశ్వరోపాధిర్న స్యాత్। యదీశ్వరోపాధిత్వసిద్ధ్యర్థమపరిచ్ఛిన్నత్వముచ్యేత అపరిచ్ఛిన్నేయమవిద్యా అవినాశ్యేవ స్యాదాత్మవత్। తదభ్యుపగమే తు మూలాజ్ఞానానాశాత్సంసారాదనిర్మోక్ష ఏవ జీవానామ్। అవిద్యాయాః అనభ్యుపగమే తు జీవేశ్వరాది సర్వవ్యవహారాభావః। తస్మాదవిద్యాయాః నాతిశఙ్కనీయత్వమితి భావః। అవిద్యాయాః కృత్యం వక్తి। ఆవృణోతీతి। అవిద్యాచిదాత్మానం ఆవరణశక్త్యావృణోతి। నను తిమిరేణ సూర్యస్యావరణం చైతన్యస్యావిద్యయా ఆవరణమిత్యతో దృష్టాన్తమాహ–అఙ్గులిరివేతి। సూర్యస్యాభిముఖం హస్తే పుస్తకే వా ఛత్రాదౌ వా నిహితే సతి సూర్యో న దృశ్యత ఇతి సర్వేషాం ప్రత్యక్షమ్। భూమణ్డలాదధికం చ సూర్యమణ్డలమితి జ్యోతిశ్శాస్త్రాద్ జ్ఞాయతే। అత్యల్పోయం హస్తాదిః పదార్థః కథమతివిస్తృతమతిదూరస్థం చ సూర్యమణ్డలమాచ్ఛాదయితుం శక్నుయాత్। తస్మాన్నయన సన్నిహితసూర్యమణ్డలమేవేత్యాహ – నయనేతి। నను కి మేవం కల్పనయా చక్షురేవాఙ్గుల్యాదినా ఆవ్రియత ఇతి వాచ్యమ్। అత ఆహ–చక్షుష ఏవేతి। చక్షుషి మీలితే సతి హస్త ఛత్రాది పదార్థ ఏవ న జ్ఞాయతే ప్రకృతే తు హస్తాదిర్దృశ్యతే। అతో న చక్షుష ఆవరణమ్। తద్వదవిద్యాపి సర్వగతమపి తత్తదన్తకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యమావృణోతి। ఏవమావరణానఙ్గీకారే బాధకమాహ – అధిష్ఠానేతి। రజ్జుస్వరూపావరణం వినా కథం సర్పభ్రమః? ఆవరణాభావే అధిష్ఠానస్వరూపస్యైవ భానాత్ కథం తత్రారోప్యజ్ఞానోదయ ఇతి భావః। ఏవ మావరణశక్త్యా చిదాత్మానం ఆవృత్య తతః విక్షేపశక్త్యా జగత్సృజతీత్యాహ–పూర్వపూర్వేతి। న చ సృష్టేః ప్రాక్ కథమన్తఃకరణావచ్ఛిన్న చైతన్యావరణమన్తఃకరణానామేవాభావాదితి వాచ్యమ్। సృష్టేరనాదిత్వేన అన్తఃకరణానాం లిఙ్గశరీరభూతానాం ప్రలయేఽపి సత్త్వాభ్యుపగమేన చ న దోషః, సర్వస్యాపి కార్యజాతస్య ఉదయాత్ప్రాక్ స్వకారణే సూక్ష్మరూపేణవర్తమానత్వాచ్చ ఇయమవిద్యా యథా పూర్వం జగత్ససర్జ తథైవాధునేత్యుత్తరోత్తర సృష్టౌ పూర్వపూర్వసంస్కారో హేతుః 'ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదితి' శ్రుతేః। విషమసృష్టౌ హేతుమాహ–జీవకర్మేతి। తత్తజ్జీవాదృష్టవశా త్తత్తచ్ఛరీరసృష్టిరితి భావః పరిణమత ఇతి క్షీరం

దధ్యాత్మనేవ అవిద్యాజగదాత్మనా పరిణమతే అవిద్యామయత్వాత్ప్రపఞ్చస్య। నను చేతనకర్తృకస్య జగతః సృష్టిః కథమవిద్యయా నిర్వాహ్యా ఇత్యత ఆహ–సా చేతి। అవిద్యాయాం చైతన్యస్య ప్రతిఫలితత్వా చ్చైతన్యతాదాత్మ్యమాపద్యైవ అవిద్యేయం సృష్టిం నిర్వర్తయామాసేత్యర్థః। యథా అవిద్యాయాం తథా తత్కార్యేషు అన్తఃకరణాద్విష్వపి చైతన్యం ప్రతిఫలితమేవేత్యత ఆహ–తత్కార్యమితి। చితః ప్రతిఫలనం చ సర్వత్రచైతన్యస్యానుస్యూతత్వమేవేత్యాహ – చిదనుస్యూతమేవేతి। అత ఏవాజ్ఞానాదీనామస్తి భాతీతి వ్యవహారాశ్రయత్వమితి భావః। అత్రేదం తత్త్వమ్। నామరూపాభ్యాం వినా జగత్పదార్థో నాస్తి। తత్ర నామ్నః కల్పితత్వం సర్వవిదితమేవ। రూపాణి చ కల్పితాన్యేవ యథాఘటః కమ్బుగ్రీవాదిమాన్ పదార్థః అయం చ ఘటాకారః మృద్యేవకల్పితః। మృద్వ్యతిరేకేణ ఘటాకారాదర్శనాత్ మృత్పిణ్డస్యైవ ఘటీకృతత్వాత్। సా చ మృత్ గన్ధే కల్పితా గన్ధవ్యతిరేకేణ మృదోనుపలబ్ధేః। స చ గన్ధో జలే ఇత్యేవం క్రమేణ సర్వమప్యజ్ఞానే కల్పితం నామరూపాత్మకం జగదితి సర్వస్యావిద్యామయత్వం విచారాసహత్వం చ సిధ్యతి। సజగదిదమజ్ఞానం చైతన్యే కల్పితమ్। చైతన్యవ్యతిరేకేణానుపలబ్ధేః। ఏవం చ సర్వకారణ భూతత్వాచ్చైతన్యేనానుస్యూతం సర్వం మృదేవ ఘట ఇతి। ఏవం జగతః చిదనుస్యూతత్వాదేవ చైతన్యస్య స్వతః సర్వావభాసకత్వమిత్యాహ – తథాచేతి। చైతన్యం హి సర్వవ్యాపి సదేవ సర్వమవభాసయతి। యథా దీపో గృహాన్తరాళం సర్వం స్వప్రభయా వ్యాప్యైవ ప్రకాశయతి తద్వదితి భావః। స్వసమ్బన్ధేతి। యథా దీపప్రకాశః యేన యేన ఘటాదినా సమ్బధ్యతే తం తం ప్రకాశయతి తథా చైతన్యమపి అస్య చైతన్యదీపస్య సర్వోపి ప్రపఞ్చో గృహమేవేతి సర్వస్యాపి చైతన్య సమ్బద్ధత్వాత్సర్వం ప్రకాశయతి చైతన్యమ్। నను నిర్విశేషాసఙ్గచిన్మాత్రస్య పరమాత్మనః కథం జగతా సమ్బన్ధ ఇతి చేత్సంయోగ (సమ్బన్ధ) సమవాయాదిరూపో న కోపి సమ్బన్ధః। కిన్తు భాస్యభాసకత్వరూప ఏవ మృషాభూతః సమ్బన్ధః రజ్జుసర్పవత్, న చైతావతా చైతన్యస్యాసఙ్గత్వహానిః భాస్యస్య సర్వస్యాపి మిథ్యాత్వాదితి జగదుపాదానమితి స్వోపాధ్యజ్ఞాన ద్వారేతి భావః। చైతన్యమితి ఈశ్వర ఇత్యర్థః। ప్రమాణాపేక్షామన్తరేణైవేతి। అన్తఃకరణాపేక్షాం వినేత్యర్థః। కూటస్థస్య చైతన్యమాత్రస్యేశ్వరస్యాన్తః కరణాద్యభావాదితి భావః। సర్వదేతి కాలస్యాపి చైతన్యభాస్యత్వేన నాస్తి కాలాపేక్షేతి భావః। సర్వం భాసయత్సత్ అత ఏవ సర్వజ్ఞం భవతీత్యన్వయః। చైతన్యమితి కర్తృ యస్సర్వం భాసయతి స ఏవ సర్వం జానాతి యథా జీవో భాసయన్ దేహం జానాతి తద్వదిత్యర్థః। ఏతేన సర్వజ్ఞత్వం సర్వశాస్త్రవేత్తృత్వమిత్యపాస్తమ్। తస్యాన్తఃకరణధర్మత్వాత్ విద్యాః సంస్కారరూపేణ మనసి వర్తన్తే। సతి సంస్కారోద్బోధకే మనసః సకాశాదావిర్భవన్తి।

వృత్తిజ్ఞానరూపేణ యదా తు విక్షిప్తం మనః తదా కాపి విద్యా న స్ఫురతి। సుషుప్తౌ మనసో లీనత్వాదేవ విద్యానామస్ఫూర్తిః; అస్య చాన్తఃకరణస్య విద్యాగ్రహణధారణాదిశక్తిశ్చైతన్య తాదాత్మ్యాదేవ; వస్తుతస్తస్య జడత్వాత్। న చైతావన్మాత్రేణ చైతన్యే విద్యానాం సత్త్వం శఙ్క్యమ్। వేదవేదాఙ్గాదివిద్యావిశేషసత్త్వే నిర్విశేషత్వవ్యాఘాతాత్। కిన్తు సర్వాసాం విద్యానామవభాసకమేవ

చైతన్యం, విద్యానాం భాస్యత్వేన స్వతో జ్ఞానాసమ్భవాద్ఘటాదివత్। అపి చ అధ్యయనాది సమయే విద్యాః అనుభవవిషయాః, తతస్సంస్కారవిషయాః, తతో వాదాదిషు స్మృతివిషయాః ఇత్యనుభవసిద్ధమ్। అనుభవశ్చాత్రవృత్తిజ్ఞానమేవ। ఘటానుభవతత్సంస్కారతత్స్మృతయో యథా మనోనిష్ఠాస్తద్వద్విద్యానుభవాదయోపి। యద్యేతే అనుభవధర్మాశ్చ తస్య ధర్మా స్స్యుస్తర్హి స ధర్మకత్వా చ్చైతన్యస్య స్మృతివత్స్మృతిభ్రంశస్యాపి చైతన్యధర్మత్వం స్యాత్। తతశ్చైతన్యమపి సదోషమేవ స్యాదితి మహాననర్థః। కిఞ్చ ఘటజ్ఞానేన పటజ్ఞానాదివత్ తర్కజ్ఞానవ్యాకరణ జ్ఞానాదిష్వపి జ్ఞానమేకరూపమేవ। ఘటపటాదివత్ తర్కవ్యాకరణాదయో విషయా ఏవ పరస్పరమభివ్యజ్యన్తే। తచ్చ జ్ఞానం చైతన్యమేవ। తర్కాదయస్త్వనాత్మానో జడా ఏవ ఘటాదివత్। కథమనాత్మనామేషామాత్మధర్మత్వం స్యాత్? తథాత్వే ఘటాదయోప్యాత్మధర్మా స్యుః, న చేష్టాపత్తిః ఘటాదివిషయగత పరిచ్ఛిన్నత్వ దృశ్యత్వ జడత్వ వినాశిత్వాదిధర్మాణామపి క్రమేణాత్మధర్మత్వ ప్రసఙ్గాత్। ఖట్వాయాం కశిపౌ శయానస్య యథా కశిపు స్తథా ఖట్వాప్యధికరణమేవేతి ఘటపటాదివత్తర్క వ్యాకరణాదయోపి చైతన్యవిషయా ఏవ నతు ధర్మాః। తస్మాద్వేదవేదాఙ్గాదయో విద్యా నాత్మధర్మా ఇతి సిద్ధమ్।

విద్యానాం చైతన్యధర్మత్వాభావాదేవ సర్వత్రైకరూపే చైతన్యే సత్యపి కేషాఞ్చిద్విద్యాలాభః కేషాఞ్చిన్నేతి భేద ఉపపద్యతే, అన్తఃకరణసత్త్వాదిగుణవైషమ్యప్రయుక్తత్వాద్భేదస్య। ఏతేన బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాదీనామస్మదాదీనాఞ్చ దేహినామీశ్వరచైతన్యే అభేదేపి బ్రహ్మాద్యన్తఃకరణస్య శుద్ధసత్త్వప్రధానత్వాత్సర్వ విద్యాభిజ్ఞత్వమ్। అస్మదాద్యన్తఃకరణస్య మలినసత్త్వ ప్రధానత్వాదత్యల్ప చ్చిద్విద్యాభిజ్ఞత్వమిత్యాదయోఽ వాన్తరభేదా ఉపపన్నాః। ఏవం సర్వవిద్యాభిజ్ఞత్వాదిబహు గుణవత్త్వాదేవ బ్రహ్మాదిష్వీశ్వరవ్యవహారః।తదభావాదస్మదాదిషు జీవవ్యవహారశ్చోపపన్నః। శాస్త్ర దృష్ట్యా తు బ్రహ్మాదికీటాన్తా స్సర్వేపి దేహినో జీవాః, చైతన్యమేకమేవేశ్వర ఇతి చ సర్వ ముపపన్నమ్।ఏవం లోకవ్యవహారమాశ్రిత్యైవ పారోక్ష్యసద్వయత్వాభ్యాం న చ తత్త్వం పదార్థ మాత్రానుభవాదేవ కృతకృత్యతేతి మధుసూదనాచార్యైః కారికాగ్రన్థే ప్రోక్తమ్।కథమన్యథా చైతన్యస్య పారోక్ష్యం స్యాత్? తస్మాత్సర్వావభాసకత్వాదేవ చైతన్యస్య సర్వజ్ఞత్వమితి నిష్కర్షః।

తేనేతి ప్రమాణాపేక్షామన్తరేణైవ సర్వావభాసకత్వేనేత్యర్థః। తత్రేతి చైతన్య ఇత్యర్థః। నను జీవోపి చైతన్యమేవేతి కుతస్తత్రాపి మానమేయాదివ్యవస్థేత్యత ఆహ–బుద్ధిపరిచ్ఛిన్నత్వాదితి। కథం చైతన్యస్య పరిచ్ఛేద ఇత్యత ఆహ–బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నత్వేనేతి। ఇదఞ్చ బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నత్వ మవిద్యావిలసితత్వాద్భ్రాన్తిరేవేతి పూర్వమేవ ప్రపఞ్చితం, అథ కథం చైతన్యస్య వ్యవచ్ఛిన్నత్వ పరిచ్ఛిన్నత్వేఇతి న శఙ్క్యమ్। తేనేతి। బుద్ధిపరిచ్ఛిన్నత్వేనేత్యర్థః। చిదభివ్యక్తియోగ్యేనేతి। చైతన్య ప్రతిఫలనార్హేణేత్యర్థః, స్వచ్ఛద్రవ్యాదితిభావః। యద్ఘటాదిరూపం వస్తుసమ్బద్ధం యుక్త మవచ్ఛిన్న మన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం న సాఙ్కర్యప్రశంసా ఇతి। జీవభేదాదన్తఃకరణభేదా త్కాలభేదా ద్విషయ భేదాచ్చ జీవానాం పరస్పరవ్యవహారసాఙ్కర్యం నాస్తి। ఏకస్మిన్ జీవే ఏకదా సర్వవిషయా నుభవరూప విషయజ్ఞానసాఙ్కర్యఞ్చ నాస్తి। ఏకస్మిన్నన్తఃకరణే సర్వవిషయసమ్బన్ధప్రయుక్తం

విషయసాఙ్కర్యఞ్చ నాస్తి। యది జీవశ్చాపరిచ్ఛిన్నస్స్యాత్తర్హి చైత్రానుభూతవిషయస్య మైత్ర స్మరణాదిరూపం సాఙ్కర్యం స్యాదితి భావః। అథ మానమేయాదివ్యవస్థాం దర్శయితుం మానాదిస్వరూపమాహ – ఏవమితి ప్రక్రియారీతిః। ప్రక్రియాం దర్శయతి శరీరేతి।

మూలమ్:– శరీరమధ్యే స్థితః సర్వశరీరవ్యాపకః సత్త్వప్రాధాన్యేన సూక్ష్మభూతారబ్ధోఽన్తః కరణాఖ్యోఽవిద్యావివర్తో దర్పణాదివదతిస్వచ్ఛో నేత్రాదిద్వారా నిర్గత్య యోగ్యాన్ఘటాది విషయాన్ వ్యాప్య తత్తదాకారో భవతి ద్రుతతామ్రాదివత్।

వ్యాఖ్యా:– జీవస్యోపాధిరన్తఃకరణమ్ అస్యైవ బుద్ధిరితి నామాన్తరమ్। తస్యాధిష్ఠానకమాహ– శరీరేతి। శరీరమధ్యే వర్తతే; అత్రైవ సుఖాది ధర్మోపలమ్భాత్। అణుపరిమాణం హృత్పుణ్డరీక మధ్యస్థ మపీదం స్వప్రతిఫలితచైతన్యప్రభయా సర్వం శరీరం వ్యాప్య తిష్ఠతి యథా దీపః స్వనిష్ఠసౌరప్రభయా సర్వం గృహం వ్యాప్య తిష్ఠతి తద్వత్। యద్యస్య సర్వశరీరవ్యాప్తిర్న స్యాత్తదా శిరసి మే వేదనా, పాదే మే వేదనా, ఇత్యేకకాలే ఉభయ వేదనానుభవో న స్యాత్। సూక్ష్మాణాం పఞ్చ భూతానాం శబ్దాదితన్మాత్రాత్మకానామ పఞ్చీకృతానాం య స్సత్త్వప్రధానోఽంశస్తేనారబ్ధం తత్కార్యమిత్యర్థః। అత ఏవేదమితి స్వచ్ఛమ్। కారణస్య సత్త్వస్య స్వచ్ఛత్వాదితి భావః। అపఞ్చీకృతసూక్ష్మపఞ్చభూతసత్త్వాంశకార్యమపీద మవిద్యాకార్యమేవ। పఞ్చభూతానామవిద్యాకార్యత్వాత్। అవిద్యా వివర్తః అవిద్యాపరిణామః ఘటపరిణామస్యాపి కపాలస్య మృత్పరిణామత్వాదితి భావః। నేత్రద్వారా నిర్గత్యేవ యథా గృహగతదీపః ప్రభారూపేణ గవాక్షద్వారా బహిర్నిర్గచ్ఛతి తద్వదితి భావః। ఏతేనాన్తఃకరణస్య బహిర్నిర్గమనే శరీరమన్తః కరణం స్యాదిత్యపాస్తమ్। అస్య కృత్యమాహ–ఘటాదీన్ వ్యాప్యేతి। సూక్ష్మత్వాదిదం శరీరమివ బహిర్విషయానపి వ్యాప్తుం శక్నోతీత్యర్థః। తదాకారో భవతి ఘటాది స్వరూపో భవతి। యథా దీపప్రకాశ స్సూర్యప్రకాశశ్చ ఘటాదీన్ వ్యాప్య తత్తద్రూపో భవతి తద్వదిత్యర్థః। దృశ్యతే హి సమన్తాద్ఘటమావృత్య ఘటరూపేణాతపః।

ఉక్తార్థస్య స్థూలబుద్ధ్యారోహాయ దృష్టాన్తమాహ–ద్రుతతామ్రాదివదితి। యథా ద్రుతం తామ్రం మూషికాన్తరాన్నిర్గత్య మధుపిష్టమయం సాకారం వివరమభివ్యాప్య విగ్రహాకారం భవతి తద్వదితి భావః। నను ద్రుతతామ్రస్యాల్పత్వే స్వల్పవిగ్రహః అధికత్వే త్వధికవిగ్రహశ్చ భవతీతి చికీర్షిత విగ్రహానుగుణం తామ్రం ద్రవయతి నాడిన్ధమః। తతశ్చ మూషికాన్తరాత్ యత్పరిమాణం తామ్రం నిర్గచ్ఛతి తత్పరిమాణవిగ్రహో భవతి, న తు తన్న్యూనస్తదతిరిక్తో వా। ప్రకృతే తు ఘటభాసనార్థం నేత్రద్వారా నిర్గతాప్యన్తఃకరణవృత్తిః శుక్త్యాదికమపి భాసయత్యేవేతి కథం వ్యావహారికవిషయతా తస్యా ఏవ వృత్తేరితి శఙ్కాయామాహ తస్య చేతి।

మూలమ్:– తస్య చ సౌరాలోకాదివ ఝటితేవ సఙ్కోచవికాసావుపపద్యేతే। స చ సావయవత్వాత్పరిణమమానో దేహాభ్యన్తరే ఘటాదౌ చ సమ్యగ్వ్యాప్య దేహ ఘటయోర్మధ్యేపి చక్షుర్వదవిచ్ఛిన్నో వ్యవతిష్ఠతే। తత్ర దేహావచ్ఛిన్నాన్తఃకరణభాగోఽహఙ్కారాఖ్యః కర్తేత్యుచ్యతే।

వ్యాఖ్యా:– సూర్యప్రకాశో ఝడితి సంకుచతి వికసతి చ। మేఘావరణ క్షణఏవ సఙ్కోచః, తదపగమక్షణ ఏవ వికాసశ్చ దృశ్యతే, న తు ప్రభాప్రసారణ సఙ్కోచనాభ్యాం క్రియాభ్యాం సూర్యస్య క్షణకాలమపి శ్రమః, తద్వన్నేత్రద్వారా నిర్గతస్య తస్యాన్తఃకరణస్య క్షణకాలం భూయాన్ వికాస స్సఙ్కోచశ్చ భవత్యేవ। ప్రభాప్రభావతోరివ వృత్త్యన్తఃకరణయోర్భేదాధ్యవసాయాదియముక్తిః। వృత్త్యన్తఃకరణపరిణామస్యైవ వృత్తిశబ్దార్థత్వాత్పరిణామ పరిణామినోర్ఘటమృత్తికయోరివైకత్వాదితి।నను కింపరిమాణమన్తఃకరణం?నతావద్విభు।విభుత్వే సత్యాత్మనఇవాస్యాపి నిష్క్రియత్వాపత్తేః నాపి మధ్యమపరిమాణం, దేహానురూపపరిమాణస్య తస్య దేహవన్మన్దగామిత్వేన ఝడితి విషయప్రతిభాసానుపపత్తేః। నేత్రద్వారానిర్గతం హీదం ఝడితి ధ్రువాదీనప్యవభాసయతి। నాప్యణు; తథాత్వే తస్య ధ్రువాదిపర్యన్తగమనే తదవచ్ఛిన్న జీవస్యాపి గతత్వేన దేహస్య నిర్జీవత్వాపత్తేః ఇతి చేదుచ్యతే। మధ్యమపరిమాణమేవాన్తఃకరణం, న విభు, అనిత్యత్వాత్, ప్రాణనక్రియాశ్రయస్య తస్యైవోత్క్రాన్తిగత్యాదిశ్రవణాచ్చ। న హి విభు సర్వవ్యాపి వస్తు క్వాపి గమనాదికం కురుతే। నాప్యణు; సర్వ శరీరవ్యాపిసుఖాద్యుపలబ్ధేః। న చ 'ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్య' (ముణ్డ. 3.1.9) ఇతి శ్రుతస్య జీవాణుత్వస్య తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశ ఇతి సూత్రేణ బుద్ధ్యుపాధికృతత్వం నిర్ణీతమ్, తస్మాదణ్వేవేతి వాచ్యమ్। సూక్ష్మవాచిత్వాత్త త్రాణుశబ్దస్య కథమన్యథా నిరవయవ స్యాణోస్సావయవత్వం స్యాత్? సావయవం హ్యన్తః కరణం, సఙ్కోచవికాసవత్త్వాత్। న చాస్య మధ్యమపరిమాణత్వే ఝడితి ధ్రువాదివిషయావ భాసానుపపత్తిః। అత్యచ్ఛవిరలతైజసద్రవ్యత్వేన సవితృకిరణవచ్ఛీఘ్రం ప్రసరోపత్తేః। తస్మాత్సావయవం సాది ద్రవ్యం చేదమన్తఃకరణం మధ్యమపరిమాణమేవ। ఏతేనాణుపరిమాణం మన ఇతి కాణాదమతమపాస్తమ్।

నను మధ్యమపరిమాణమపీదం కిం దేహపరిమాణముతాఙ్గుష్ఠ పరిమాణమ్? కిం వా తతోప్యల్పమ్? నాద్యః; దేహపరిమాణస్య తస్య పురీతతి ప్రవేశాసమ్భవేన సుషుప్త్యభావ ప్రసఙ్గాత్। సూక్ష్మనాడీద్వారా ఉత్క్రాన్త్యసమ్భవేన మరణాభావ ప్రసఙ్గాచ్చ, ధ్రువాదిపర్యన్తవ్యాప్త్యయోగాచ్చ। న ద్వితీయః। మనుష్యహృదయస్యాఙ్గుష్ఠపరిమితత్వేన తత్ర సుషుప్తికాలే తావత్పరిమాణాన్తఃకరణస్య ప్రవేశాసమ్భవేపి కీటాది హృదయస్య తతోఽల్పత్వేన తత్ర ప్రవేశాసమ్భవాత్। నాపి తృతీయః, అత్యల్పస్య తస్య దేహవ్యాప్త్యాదేరసమ్భవాదితి చేన్మైవమ్। యథా తైలబిన్దురల్పోపి జలే నిక్షిప్తః సూక్ష్మావయవైర్జలమభితో వ్యాప్నోతి తద్వదల్పమప్యన్తః కరణం స్వసూక్ష్మావయవైస్సర్వం శరీరమభివ్యాప్య వర్తతే। బహిరపి ఘటాదీన్ వ్యాప్నోతి। యథా జాలమార్గాత్ గృహం ప్రవిష్టః స్వల్పోపి ప్రకాశస్స్వసూక్ష్మావయవైస్సర్వం గృహమభివ్యాప్య తద్గృహద్వారా నిర్గత్య బహిరపి వ్యాప్నోతి తద్వదిమాంశ్చ సూక్ష్మావయవాన్ సఙ్కోచ్య పురీతత్యాం ప్రవిశతి చ। అత ఏవ చ తదా సర్వశరీరగత సుఖాద్యనుపలబ్ధిః। తస్మాత్స్వల్పమప్యన్తః కరణం స్వావయవసఙ్కోచవికాసాదివశా త్సూక్ష్మత్వవైపుల్యే ప్రాప్నోతీతి పరిణామ్యేవ। ఏవం పరిణమమానశ్చ సర్వం దేహం వ్యాప్య తత్తద్విషయాంశ్చ వ్యాప్య విషయదేహమధ్యప్రదేశం

చ వ్యాప్య వర్తతే। యథా స్వల్పమపి చక్షురిన్ద్రియం స్వగోలకం వ్యాప్యతతో విషయదేశం గత్వా విషయం వ్యాప్య గోలకవిషయమధ్యగతమాకాశఞ్చ వ్యాప్య వర్తతే తద్వత్।

నన్వేవం చక్షుష ఏవ ఘటాది ప్రత్యక్షే సిద్ధే కోఽర్థోన్తఃకరణేనేతి చేదుచ్యతే। అన్తఃకరణస్యాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాసాదివ చక్షురాదీనామన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాదేవ సచేతనత్వమ్। న హి మనస్యన్యాక్రాన్తే సతి చక్షురాదికం ఘటాదిప్రత్యక్షం జనయితుం క్షమతే। తస్మాత్సాభాసాన్తఃకరణసంయుక్తస్యైవ చక్షురాదేర్వ్యాపారవత్త్వం న కేవలస్య అత ఏవ తార్కికైరపి ఆత్మా మనసా సంయుజ్యతే, మన ఇన్ద్రియేణ, ఇన్ద్రియమర్థేన, తతః ప్రత్యక్షం జాయత ఇత్యుచ్యతే। వస్తుతస్తు అసఙ్గస్యాత్మనః కేనచిత్సంయోగాభావాదాత్మనో మన ఆదినా చ సఙ్గ ఆధ్యాసిక ఏవ। సచాధ్యాసికసమ్బన్ధః ప్రతిబిమ్బద్వారైవ న తు సాక్షాత్। కేవలాత్మనోఽధ్యాసాయోగాదన్తఃకరణే ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బో భవతి। స చ ప్రతిబిమ్బః అన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసం భజతే। తద్ద్వారా ఆత్మాప్యన్తఃకరణసంస్పృష్టవదవభాసత ఇతి। ఇదం చ సాభాసమన్తఃకరణం చేతనత్వాద్యదా ఘటాది దర్శనం భవతి తదా చక్షుషా సంయుజ్యతే। సావయవత్వాచ్చక్షుర్మనసోః సంయోగః ఉపపద్యతే। ఏవం చక్షుస్సంయుక్తం సదేవాన్తఃకరణం విషయమభివ్యాప్య తత్సాక్షాత్కారం జనయతి। ఇదమేవాభిప్రేత్యోక్తం నేత్రాదిద్వారా నిర్గత్యేతి। అత ఏవ చక్షుషా పశ్యామీతి దర్శన క్రియాయాం చక్షుషోపి కరణత్వమ్। ఏవం శ్రవణాదిష్వపి శ్రోత్రాది సంయుక్తస్యాన్తఃకరణస్యాన్తఃకరణ సంయుక్త శ్రోత్రాదేర్వా కరణత్వం, న తు కేవలస్యేతి బోద్ధవ్యమ్।

ఇమానిచేన్ద్రియాణి మధ్యమపరిమాణాన్యేవ। అణుత్వే సర్వ శరీరవ్యాపి శైత్యోపలమ్భాద్యభావప్రసఙ్గా త్సర్వగతత్వే నిష్క్రియత్వాపత్తేశ్చ। ఇదం చాన్తఃకరణం సావయవత్వేన పరిచ్ఛిన్నత్వాన్నాస్య సర్వదా సర్వేన్ద్రియై స్సంయోగ ఇతి న యుగపత్సర్వేన్ద్రియ జ్ఞానోత్పత్తిః । ఇదమేవ మనసో లిఙ్గఞ్చ యద్యుగపత్సర్వేన్ద్రియ జ్ఞానానుత్పత్తిః। యదీన్ద్రియాణ్యేవ స్వతన్త్రాణి స్యుస్తర్హి యుగపత్సర్వేన్ద్రియ జ్ఞానాన్యుత్పద్యేరన్నేవేతి తస్మాదిన్ద్రియాణాం నియామకం మన ఇతి కిఞ్చిద్వస్త్వస్తీతి జ్ఞాయతే। నను యోగినాం యుగపచ్ఛ్రవణదర్శనాదికమప్యస్తీతి పురాణాదిభ్యోఽవగమ్యత ఇతి చేన్నైష దోషః। అన్తఃకరణస్య సావయవత్వేన యదా తస్య యోగమహిమ్నా భూయాన్వికాసః తదా దర్శనశ్రవణాదిరూపేషు బహుషు కాలేషు యోగినస్సతు్స చక్షుశ్శ్రోత్రాదిభిరిన్ద్రియైర్యుగపత్సంసృజ్యేతైవ। అత ఏవ హ్యభ్యాసవశాదధునాప్యష్టావధానాదికం కుర్వన్తో మనీషిణ ఉపలభ్యన్తే।

యస్య బాలస్యాన్తఃకరణం త్రిచతుశ్శబ్దధారణాక్షమం తస్యైవ క్రమేణాభ్యాసపాటవాత్త్రిచతుర శ్లోక ధారణక్షమం భవతీతి సర్వేషాం నః ప్రత్యక్షమ్। యో హ్యారమ్భేదినమేకం పద్యమపి నిర్మాతుం నేష్టే స క్రమేణ దినం శతం పద్యాన్యపి రచయతి, ప్రబన్ధం చ కురుతే। యశ్చ విద్యాభ్యాసా త్పూర్వం మన్దమతి స్సపుమాన్ విద్యామభ్యస్య మహామతిర్భవతీతి చ। ఏవం మహాకవయో మహావిద్వాంసోఽపి రోగవార్ధక్యాదినా మనోవైకల్యే సతి మూఢవత్కిమపి

కర్తుం నేశతే చ। సాన్నస్య మనో యథా కామాదిషు ప్రసరతి తథా నిరన్నస్య నైవ ప్రసరతీతి చ సర్వానుభవసిద్ధమ్। తత్ర హేతుస్త్వన్తఃకరణసఙ్కోచవికాసావేవ। తస్మాదన్తఃకరణం నైకరూపం గుణశక్త్యాదివైచిత్ర్యాదితి సంక్షేపః। తత్రేతి। తాదృశాన్తఃకరణే ఇత్యర్థః। ఏకమేవాన్తఃకరణం సర్వం దేహం వ్యాప్య స్థితం, తథా చ విషయం వ్యాప్య స్థితమ్। తథా దేహవిషయమధ్యదేశం వ్యాప్య స్థితమితి త్రివిధవ్యాప్తిమత్యన్తఃకరణే ఇతియావత్। దేహోన్తఃకరణభాగ ఇతి। దేహం వ్యాప్యవర్తమానోన్తఃకరణభాగః అహఙ్కారాఖ్యః అహ మిదం పశ్యామీత్యహంప్రత్యయ విషయత్వాదితి భావః।

మూలమ్:- దేహవిషయమధ్యవర్తీ దణ్డాయమానస్తద్భాగో వృత్తిజ్ఞానాఖ్యః క్రియేత్యుచ్యతే విషయవ్యాపకస్తద్భాగో విషయస్య జ్ఞానకర్మత్వసమ్పాదకమభివ్యక్తియోగ్యత్వమిత్యుచ్యతే। తస్య చ త్రిభాగస్యాన్తఃకరణస్యాతిస్వచ్ఛత్వాచ్చైతన్యం తత్రాభివ్యజ్యతే। తస్య చాభివ్యక్తస్య చైతన్యస్యైకత్వేప్యభివ్యఞ్జకాన్తఃకరణభాగభేదాత్త్రిధా వ్యపదేశో భవతి। కర్తృభాగావచ్ఛిన్నశ్చిదంశః ప్రమాతా। క్రియాభాగావచ్ఛిన్నశ్చిదంశః ప్రమాణమ్। విషయగతాభివ్యక్తియోగ్యత్వభాగావచ్ఛిన్నశ్చిదంశః ప్రమితిః। ప్రమేయం తు విషయగతం బ్రహ్మచైతన్యమేవాజ్ఞాతమ్। తదేవ చ జ్ఞాతం సత్ఫలమ్।

వ్యాఖ్యా:- దణ్డాయమాన ఇతి దణ్డవదితి। ఛిన్న ఇత్యర్థః। తద్భాగోన్తఃకరణభాగః వృత్తిజ్ఞానమిత్యాఖ్యా యస్య సః కేవలజ్ఞానస్య చైతన్యరూపత్వేన క్రియాత్వాద్యయోగాదితి భావః। క్రియేతి। భూవాదయోధాతవః (అష్టాధ్యాయీ 1.3.1) ఇతి ధాతూనాం క్రియావాచిత్వముక్తం పాణినా। 'జ్ఞా' అవబోధనే ఇతి జానాతిరపి క్రియైవ, ధాతుత్వాత్ 'భూ' ధాతువత్। జ్ఞానమితి తు భావప్రత్యయాన్తః పదంవేదనమితివత్। ధాత్వర్థానతిరిక్త ఏవ భావార్థః। తస్మాత్క్రియైవ జ్ఞానమ్। అత ఏవ 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తైత్తి. 2.1.1) ఇత్యత్ర జ్ఞానశబ్దోఽపి లక్షణయైవ చైతన్యవాచీత్యుక్తమ్। అభిధాయాః క్రియావాచిత్వే ఏవ శక్తి క్షయాదితి భావః। జ్ఞానకర్మత్వేతి। జ్ఞానక్రియానిరూపితం కర్మత్వమిత్యర్థః, జ్ఞేయత్వమితి యావత్। అభివ్యక్తియోగ్యత్వ మిత్యేవ తస్య వ్యవహార ఇత్యాహ ఉచ్యత ఇతి। వ్యవహ్రియత ఇత్యర్థః। త్రిభాగస్యేతి కర్తృత్వ కర్మత్వాభివ్యక్తి యోగ్యత్వరూపభాగత్రయవత ఇత్యర్థః। అభివ్యజ్యతే ప్రకటీభవతి ప్రతిఫలతీతి యావత్।

నను చైతన్యమేకమేవ తథాన్తఃకరణమప్యేకమేవ। కథం కర్త్రాదిభేదవ్యపదేశోఽత ఆహ-అభివ్యఞ్జకేతి। చైతన్యం స్వస్మిన్నభివ్యఞ్జయతీత్యభివ్యఞ్జకాః। యే అన్తఃకరణస్యభాగాః ప్రాగుక్తాస్తేషాం భేదా త్కర్త్రాదిభేదవ్యవహారః। ఏకమప్యన్తఃకరణం దేహవిషయతదుభయమధ్యదేశ రూపోపాధిత్రయవశా త్త్రివిధమ్। తేష్వపి భాగేషు చైతన్యస్యాభివ్యఞ్జనమస్తీతి భావః। ఏతావతా ప్రమాత్రాది స్వరూపం న నిరూపితమిత్యత ఆహ-తస్యేతి। అన్తఃకరణస్యకర్తృరూపస్య భాగస్య చిదాభాసద్వారా చిదనుస్యూత తత్త్వాత్ చైతన్యస్య తస్య చాన్యోన్యతాదాత్మ్యాధ్యాసో భవతి। యేన యత్తాదాత్మ్యాధ్యాసమాపద్యతే తేన తదవచ్ఛిన్నః భవతీతి న్యాయాత్। చిదంశః

కర్తృభాగావచ్ఛిన్నో భవతి। స ఏవ ప్రమాతేత్యాహ కర్తృభాగేతి। నను కథం చితోపి నిరంశస్యాంశ ఇతి చేత్ కల్పనాయాం కో దోషః? న చ కల్పనాపి నిర్మూలేతి వాచ్యమ్। యథా చైతన్యస్యా వచ్ఛిన్నత్వం తథైవాంశత్వమపి భవత్యేవ, యథా ఆకాశస్య ఘటావచ్ఛిన్నత్వేనాంశత్వమ్। అయమేవ ప్రమాతా కర్తృత్వాద్యాశ్రయః లౌకికైః కైశ్చిన్నైయాయికాది శాస్త్రజ్ఞైశ్చ జీవఇతి వ్యవహ్రియతే।

ప్రమాణమితి। ప్రమీయతే నేనేతి కరణే ల్యుట్। ప్రమాకరణం ప్రమాణం చ చైతన్య మేవేతి వేదాన్తపరిభాషా అత్రైవ సఙ్గచ్ఛతే। తార్కికాస్తు, ప్రత్యక్షప్రమాణ మిన్ద్రియమేవేత్యాహుః । తన్మతే ఆత్మనః ప్రత్యక్షత్వం న స్యాదతీన్ద్రియత్వాత్। తస్మాదిన్ద్రియం ప్రత్యక్ష ప్రమాణమితి సిద్ధమ్। అయం ఘట ఇత్యాద్యాకారకం జ్ఞానం విషయగతమితి విషయావచ్ఛిన్నమిత్యర్థః। తార్కికాదయస్తు ఘటాదివిషయమేవ ప్రమేయమాహుః। జ్ఞాతం విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యమేవ జ్ఞాతం సదనుభవ ఇత్యుచ్యతే ఇత్యాహ అజ్ఞాతమితి। ఫలమనుభవః। నను ప్రమాతృప్రమాణ ప్రమేయభేదేన త్రివిధం చైతన్యమితి పరిభాషా; అత్ర తు ప్రమితిరూపమప్యపరముక్తమ్। కథం విరోధపరిహారః? ఇతి చేత్ ప్రమితేరపి ప్రమాణే అన్తర్భావమభిప్రేత్య ప్రవృత్తా పరిభాషేతి న కశ్చిద్విరోధః। నన్విన్ద్రియార్థ సన్నికర్షజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమితి ప్రత్యక్షత్వ మిన్ద్రియజన్యత్వమేవ। తథా చ ఘటప్రత్యక్షే కారణం చక్షురిన్ద్రియం, చక్షురిన్ద్రియఘటవిషయ సన్నికర్షజన్యమయం ఘట ఇతి జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్। ఏవం విధజ్ఞానవిషయత్వం చ ఘటస్య ప్రత్యక్షత్వమితి స్థితే కోర్థశ్చైతన్య పర్యన్తానుధావనేనేతి చేదుచ్యతే। త్వదుక్తం ప్రత్యక్షలక్షణమీశ్వర ప్రత్యక్షే అవ్యాప్తమ్। న చ వయమీశ్వరస్యానుమానికత్వేన పరోక్షత్వమేవ బ్రూమ ఇతి వాచ్యమ్। 'యదేవ సాక్షాదపరోక్షా ద్బ్రహ్మ' (బృహ. 3.4.2) ఇతి శ్రుతిసిద్ధత్వాదీశ్వరాపరోక్షత్వస్య। కిఞ్చ సిద్ధాన్తే స్వయమేవేశ్వర ఇతి స్వస్యైవాపరోక్షత్వం స్యాత్। నను స్వయమేవేశ్వరశ్చేత్ 'ఆత్మావాఽరే ద్రష్టవ్య శ్శ్రోతవ్యోమన్తవ్య' (బృహ. 4.5.6) ఇతి 'మనసైవారేఽనుద్రష్టవ్య' ఇతి చ శ్రుతివశాన్మన ఇన్ద్రియజన్యజ్ఞానవిషయత్వమస్త్యేవేశ్వర ఇతి నావ్యాప్తిరితి చేన్నైవమ్। మనసోఽనిన్ద్రియత్వాత్। కిఞ్చ ఈశ్వరస్యాపి మానసికప్రత్యక్షవిషయత్వే అయం ఘట ఇతి చాక్షుషప్రత్యక్షవదయమాత్మేతి మానసికప్రత్యక్షముదీయాన్నత్వహమాత్మేతి। అపి చాస్య ప్రత్యక్షేఽపి కరణాపేక్షేతీదమతీవ విరుద్ధమ్। చక్షురిన్ద్రియవ్యాపారాభావే ఘటో నాస్తీతివన్మనోవ్యాపారాభావే అహం నాసమితి ప్రతీత్యాపత్తేః। న చ తదా నాస్త్యేవ స్వయం సుషుప్తౌ జీవాభావాదితివాచ్యమ్। మనోవ్యాపారా భావః కిం ససాక్షికః? ఉతాసాక్షికః? ఆద్యే యస్సాక్షీ స స్వయమేవేతి కథం తస్య నాస్తిత్వమ్? ద్వితీయే అసాక్షికస్య మనోవ్యాపారాభావస్య కథమభ్యుపగమః? అన్యథా శశశృఙ్గాదీనా మభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్। సుషుప్తౌ స్వస్యచాభావే సుఖమహమస్వాప్సమిత్యుత్థిత స్మృతిర్న స్యాదనుభవపూర్వకత్వాత్స్మృతేః। తస్మాన్మనస ఇన్ద్రియత్వాభ్యుపగమేఽప్యాత్మప్రత్యక్షే మనసో న కారణత్వమ్। 'మనసైవానుద్రష్టవ్యమ్', 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చన' (బృహ. 4.4.19) ఇతి శ్రుతిస్తు ఆత్మస్వరూపవిచారస్య మనసా కర్తవ్యత్వం బ్రూతే ఇతి న దోషః।

ఏవం నైయాయికోక్త ప్రత్యక్షలక్షణస్యావ్యాప్తి దోషగ్రస్తత్వాల్లక్షణాన్తరమాహ పరిభాషాకారః । ప్రమాణచైతన్యస్య విషయచైతన్యాభిన్నత్వం ప్రత్యక్షత్వమితి। విషయాకార పరిణతాన్తఃకరణ వృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య ప్రమాణాఖ్యస్య విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య చాభేదం వినా ఘట ఇతి ప్రత్యక్షం నైవ జాయతే। స్వావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య స్వాకారవృత్త్యవచ్ఛిన్నత్వాభావే స్వప్రత్యక్షా సమ్భవాత్। (స్వపదస్య ఘటోఽర్థః) అన్యథా వినైవ వృత్తిం వినైవ ఘటం వా ఘట ఇతి ప్రత్యక్షం జాయేత। ఏవమీశ్వరచైతన్యస్యాపి ఈశ్వరాకారవృత్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యాభిన్నత్వేన అయమీశ్వర ఇత్యహమీశ్వర ఇతి చ ప్రత్యక్షముదేతి। యాదృశీవృత్తిస్తాదృశీ ప్రతీతిరితి వృత్తేరహమాకారాయా ఇదమాకారాయాశ్చ సత్త్వాత్। నన్వీశ్వరస్య విషయత్వేన ఈశ్వరాకారైవ వృత్తిస్స్యాన్నత్వహమిదమాకారేతి చేన్నైవమ్। స చేశ్వరో యద్యహంప్రత్యయవిషయతయా తదా త్విదమాకారా చ వృత్తిరిత్యభ్యుపగమాత్। అత ఏవ దేహప్రత్యక్షేఽప్యహం స్థూల ఇత్యయం స్థూల ఇతి చ ద్విధా ప్రతీతిః। ఏతేన అహమిదమన్యతరాకారత్వే సతి విషయాకారా యా వృత్తిః, తదవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య విషయచైతన్యస్య చాభేదః ప్రత్యక్షమితి సిద్ధమ్।

ఇదమాద్యంశం వినా ఘట ఇతి ప్రత్యక్షస్య తు విషయాకారవృత్త్యవచ్ఛిన్న చైతన్యాభిన్నత్వం విషయచైతన్యస్య ప్రత్యక్షత్వమిత్యేవ। ఇదం చ విషయజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షత్వమ్। విషయస్య ప్రత్యక్షత్వం తు ప్రమాత్రభిన్నత్వమిత్యేవ, న తు పూర్వోక్తప్రత్యక్షజ్ఞానవిషయత్వమ్। ఘటాదేశ్చైతన్యవిషయత్వే చైతన్యస్య విషయిత్వం న స్యాత్తతో వికారిత్వం చేతి బోధ్యమ్। విషయస్య ప్రమాత్రభేదోనామ ప్రమాతృసత్తాతిరిక్త సత్తాశూన్యత్వమ్। ఆరోపే సర్పే అధిష్ఠాన రజ్జుసత్తాతిరిక్త సత్తాభావ స్స్ఫుటః। తథా విషయస్య చైతన్యే అధ్యస్తత్వేన విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యస్య ప్రమాతృచైతన్యస్య చ చైతన్యత్వేనాభేదాద్విషయచైతన్యాభిన్న ప్రమాతృచైతన్యసత్తాతిరిక్త సత్తాఽధ్యస్తే విషయే నాస్తి। సర్వస్యాపి ద్వైతస్య చైతన్యసత్తాతిరిక్త సత్తానఙ్గీకారాత్। అన్యథా ద్వైతమపి సదేవ స్యాత్।

నను విషయప్రత్యక్షజ్ఞానప్రత్యక్షే చ కో భేద ఇతి చేద్దర్శిత ఏవ ప్రమాతృచైతన్యాభిన్నత్వ ప్రమాణచైతన్యాభిన్నత్వరూపః। నను ప్రమాతృచైతన్యాభిన్నత్వం విషయచైతన్యస్యాప్యస్త్యేవేతి ప్రమాతృచైతన్యాభిన్నత్వం లక్షణం జ్ఞానలక్షణే అతివ్యాప్తమితి చేన్నైవమ్। ప్రమాతృ చైతన్యాభిన్నత్వం నామ 'ప్రమాతృ సత్తాతిరిక్తసత్తాభావ' ఇత్యుక్తత్వాత్। నన్వేవమప్యతివ్యాప్తమేవ, ప్రమాతృచైతన్యసత్తాయా విషయచైతన్యసత్తాయాశ్చైకత్వేనాతిరిక్తత్వాభావాదితి చేదుచ్యతే। ఘటమహం పశ్యామీతి, అయం ఘట ఇతి చ విషయప్రత్యక్షజ్ఞాన ప్రత్యక్షయోర్భేదో దృశ్యతే। తత్ర విషయప్రత్యక్షే అహమితి ప్రమాతృస్ఫురణం, న తు జ్ఞానప్రత్యక్షే, వృత్తిస్తూభయత్రాప్యస్త్యేవ। విషయగతాజ్ఞానావరణభఙ్గార్థం తస్యా ఆవశ్యకత్వాత్। తదేవం ప్రమాతృచైతన్యభేదో విషయ ప్రత్యక్షే, ప్రమాణచైతన్యాభేదస్తు జ్ఞానప్రత్యక్షే, ఇత్యస్త్యేవ భేదః। ఏకమపి చైతన్యం ప్రమాతృత్వ ప్రమాణత్వాభ్యాం భేదేన వ్యవహ్రియత ఇతి న దోషః। వ్యవహారభేదానభ్యుపగమే ప్రమాత్రాదీనాం సాఙ్కర్యప్రసఙ్గాత్।

తదేవేతి। అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యలక్షణో యో జీవః స ఏవ ప్రమాత్రాది రూపః స సర్వానుభవసిద్ధ ఏవ। విషయగతం బ్రహ్మచైతన్యం త్వజ్ఞాతమ్। గురుశాస్త్రాభ్యాం వినా న హి కశ్చిదపి విషయావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మచైతన్యం జానీయాత్। బ్రహ్మణీమేవిషయా అధ్యస్తా ఇతి జ్ఞాతే హి విషయావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మేతి జ్ఞానం జాయతే। సర్వః ప్రపఞ్చో భ్రమః, తదధిష్ఠానం తు బ్రహ్మ సత్యమితి బ్రహ్మజ్ఞానం స్యాచ్చేన్మోక్షరూపం ఫలం భవతి। నను తదేవేత్యవధారణం కిం? అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యమేవ జీవః। చైతన్యస్యావచ్ఛిన్నత్వమిదం మృషేతి జ్ఞానస్యాపి ఫలత్వాదితి చేన్మైవమ్। చైతన్యస్యావచ్ఛిన్నత్వం మృషేతి జ్ఞానం, చైతన్యమేవ సర్వాధిష్ఠానం సత్యం, సర్వం తు మృషైవేతి జ్ఞానాదేవ జాయతే, న తు స్వతః। చైతన్యయాథార్థ్యజ్ఞానం వినా అన్తఃకరణవ్యవచ్ఛేదస్య మృషాత్వాసిద్ధేః। చైతన్యస్యయాథార్థ్యం చ సర్వగతత్వసత్త్వాధిష్ఠానత్వాదికమ్। తాదృశం (సర్వగతం సర్వాధిష్ఠానం) చైతన్యం బ్రహ్మచైతన్యమేవ। జ్ఞాతే చ తస్మిన్ బ్రహ్మచైతన్యే తత్రైవ స్వోపాధ్యన్తఃకరణమప్యధ్యస్తమితి జ్ఞాయతే। తతో ముచ్యతే। అతో బ్రహ్మచైతన్య మేవ జ్ఞాతం సత్ఫలం భవతి।

మూలమ్ : అత్ర చ యస్మిన్పక్షేఽన్తఃకరణావచ్ఛిన్నో జీవః యస్మింశ్చ పక్షే సర్వగతోసఙ్గోఽవిద్యాప్రతిబిమ్బో జీవః తత్రోభయత్రాపి ప్రమాతృచైతన్యోపరాగార్థా విషయగతచైతన్యావరణ భఙ్గార్థా చాన్తఃకరణవృత్తిః। యస్మింశ్చ పక్షే అవిద్యావచ్ఛిన్నః సర్వగతో జీవ ఆవృత స్తస్మిన్పక్షే జీవస్యైవ జగదుపాదానత్వేన సర్వ సమ్బద్ధత్వాదావరణభఙ్గార్థా వృత్తిరితి వివేకః।

వ్యాఖ్యా : శాస్త్రే ఇత్యర్థః। నను ప్రమాతృప్రమేయాభ్యాం సర్వవ్యవహారసిద్ధిః, కిం ప్రమాణాఙ్గీకారేణేత్యత ఆహ-యస్మిన్నిత్యాది। విషయగతచైతన్యావరణాజ్ఞానభఞ్జనం ప్రమాతృచైతన్యోపరఞ్జనం చ ప్రమాణచైతన్యాధీనమితి వృత్తిరఙ్గీకర్తవ్యా। ప్రమాతృచైతన్యోపరఞ్జనం చ ప్రమాతృచైతన్యస్య విషయతాదాత్మ్యాపాదనమేవాన్తఃకరణావచ్ఛిన్న మహఙ్కారోపాధికం చైతన్యం దేహాన్తస్సర్వశరీరవ్యాపిత్వేన తావన్మాత్రమేవ భాసయితుం శక్నోతి న తు బహిరపీతి తదర్థమ్। వృత్తిరావశ్యకీతి భావః। వృత్తేర్విషయజ్ఞానభఞ్జనం తు సర్వవిదితమేవ। వృత్త్యుదయా త్పూర్వం మయా ఘటో న జ్ఞాత ఇతి ప్రతీతి సిద్ధా యాఽజ్ఞాతతా వర్తతే, సా వృత్త్యుదయేన నశ్యతి। మయా ఘటో జ్ఞాతఇతి ప్రతీత్యా పూర్వప్రతీతేర్బాధాత్। నన్వేవమప్యన్తఃకరణావచ్ఛిన్నో జీవ ఇతి పక్షే జీవస్య పరిచ్ఛిన్నత్వా త్ప్రమాతృచైతన్యోపరఞ్జనార్థా వృత్తిర్భవతు నామ। అవిద్యాప్రతిబిమ్బో జీవ ఇతి పక్షే కుతః ప్రమాతృచైతన్యోపరఞ్జనమ్? అవిద్యాయా స్సర్వగతత్వాదితి చేన్మైవమ్। అవిద్యాయాః పరిచ్ఛిన్నత్వం ప్రాగేవ ప్రతిపాదితమ్। అపరిచ్ఛిన్నత్వేఽపి జీవానాం బహుత్వాత్ప్రతిబిమ్బ బహుత్వమభ్యుపేయమ్। ప్రతిబిమ్బానాం బహుత్వం చోపాధిబహుత్వం వినా న సమ్భవతి। నహ్యేకత్ర హ్రదే బహవస్సూర్యప్రతిబిమ్బా భవన్తి। తస్మాదన్తఃకరణతత్సంస్కారావచ్ఛిన్నావిద్యాప్రతిబిమ్బో జీవ ఇత్యభ్యుపేయమ్। తతశ్చ ఏకస్యాప్యవిద్యాయా అన్తఃకరణోపాధివశా ద్బహుత్వమితి పరిచ్ఛిన్న ఏవాయమవిద్యాప్రతిబిమ్బో జీవః। యద్వా అవిద్యాయాం చైతన్యం బహుధా ప్రతిఫలితం 'ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే

జలచన్ద్రవత్' (త్రిపురతాపినీ 5-12) ఇతి స్మరణాత్। న చ హ్రదే సూర్య ఏకధైవ ప్రతిఫలతీత్యుక్త దృష్టాన్తవిరోధః। తిమిరాదిదృగ్దోషవశా ద్బహుప్రతిబిమ్బానామప్యేకస్మిన్నుపాధౌ దర్శనాత్। ప్రతిబిమ్బానేకత్వ ఏవ కో విస్మయః? ఏక ఏవ దీపో దృగ్దోషవశా ద్బహుధా దృశ్యతే ఖలు। తథా చ యత్రావిద్యాదేశే యశ్చైతన్యప్రతిబిమ్బః స తదవిద్యాదేశోపాధిక ఏవేత్యవిద్యాయా ఏకస్యా అప్యంశభేదాద్బహుత్వం; తత్తదవిద్యాంశప్రతిఫలితానాం ప్రతిబిమ్బానాం చ బహుత్వ మిత్యస్మిన్నవిద్యాప్రతిబిమ్బపక్షేఽపి పరిచ్ఛిన్న ఏవ జీవః। అతః ప్రమాతృచైతన్యో పరాగార్థా వృత్తిరత్రాప్యావశ్యకీ।

అథ ప్రమాతృచైతన్యోపరాగార్థా వృత్తిః కుత్రానావశ్యకీత్యతః పక్షాన్తరం దర్శయతి యస్మిన్నితి। అవిద్యావచ్ఛిన్న ఇతి। అవిద్యాయా స్సర్వగతత్వా దవిద్యాయా స్తావచ్ఛిన్నస్య పరిచ్ఛేదో నాస్తీత్యభిప్రేత్యాహ-సర్వగత ఇతి। నను సర్వగతత్వాదేక ఏవ జీవస్స్యాదితి కథమనేక జీవవ్యవహార ఇతి చేదుక్తమేవ భ్రాన్తిరితి। నను యది జీవానేకత్వం భ్రాన్తి స్తర్హి కథం వ్యవహార ఇతి చేత్సోపి భ్రాన్తిరేవేత్యుక్తమ్। తస్మాదేక ఏవ జీవః। ఆవృత ఇతి। నను సర్వగతస్య కథమావృతత్వమితి చేత్ జీవస్య జ్ఞానావచ్ఛిన్నత్వాదజ్ఞానావృతత్వమజ్ఞానస్యాపి సర్వగతత్వాత్ జీవస్యేవేతి। ఈశ్వరస్య శుద్ధచైతన్యరూపత్వేనోపాదానత్వాయోగాదితి భావః। ఉపాదానత్వేనేతి। అవిద్యాద్వారేతి భావః। సర్వసమ్బద్ధత్వాదితి। సర్వేణ జగతా సహ సమ్బన్ధో యస్య స సర్వసమ్బద్ధః తస్య భావాత్। సర్వగతత్వా త్సర్వసమ్బద్ధత్వమ్। సర్వోపాదానత్వాచ్చేతి భావః। ఆవరణేతి। అజ్ఞానమిత్యర్థః। ఘటాదివిషయావచ్ఛిన్నచైతన్యావరణాజ్ఞాన భఙ్గార్థవృత్తిరావశ్యకీత్యర్థః। సర్వస్యాపి ద్వైతస్య బ్రహ్మణి కల్పితత్వేన తై స్సర్వైరవిద్యాకార్యైర్ఘటాదిభిరవచ్ఛిన్నం భవతి బ్రహ్మ, ఘటాదిభిరాకాశ ఇవ। తదేవమజ్ఞానావచ్ఛిన్నస్యాపి చైతన్యస్య ఘటాద్యవచ్ఛిన్నత్వం చ భవతీతి సిద్ధమ్। యద్యప్యజ్ఞానస్యైకత్వాత్తదవచ్ఛిన్న చైతన్యస్యైకత్వేఽపి ఘటాదీనామనేకత్వాత్తదవచ్ఛిన్నం చైతన్యమప్యనేకం భవితుమర్హతి। తథాప్యౌపాధికో భేదో కిఞ్చిత్కరః। కథమన్యథా ఘటాద్యుపాధిభిన్నస్యాకాశస్యాపి బహవ ఆకాశా ఇతి న వ్యవహారః। న చ ఘటాకాశ ఇత్యస్తి భేదవ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్। అత ఏవౌపాధికభేదః ఇత్యుక్తమ్। స్వాభావికభేదే సతి తు బహవ ఆకాశా ఇతి వ్యవహారస్స్యాత్, బహవో ఘటా ఇతివత్। తద్వత్ప్రకృతేఽపి బహూని చైతన్యానీతి న ప్రసిద్ధిః, కిన్తు చైతన్యమిత్యేవ। ఘటావచ్ఛిన్న చైతన్యం పటావచ్ఛిన్న చైతన్యమితి తు భేదవ్యవహారోపాధివశాద్భవత్యేవ। తస్మాచ్చైతన్యమేకమేవ ఘటాద్యవచ్ఛిన్నం భవతి, గగనవదిత్యనవద్యమ్। ఉపాధిభేదాదేవ ఘటావచ్ఛిన్నచైతన్యావరణాజ్ఞానస్య వృత్త్యా నాశేఽపి పటావచ్ఛిన్న చైతన్యావరణాజ్ఞానం న నష్టమ్। అన్యథా ఘటజ్ఞానే తస్మిన్నష్టే సర్వజగదభాన ప్రసఙ్గాత్। యథైకఘటావచ్ఛిన్నాకాశావరణే వస్త్రే భగ్నేఽప్యన్య ఘటావచ్ఛిన్నా కాశావరణం వస్త్రం న భజ్యతే తద్వదితి భావః। ఏవం సర్వత్రాపి చైతన్యైక్యేఽప్యుపాధిభేదాత్సర్వవ్యవహార సిద్ధిరితి బోధ్యమ్। అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నో జీవ ఇతి అవిద్యాప్రతిబిమ్బో జీవ ఇతి చ పక్షద్వయే చిదుపరాగార్థావృత్తిరిత్యుక్తమ్। తత్ర శఙ్కతే పూర్వవాదీ నన్వితి।

మూలమ్:- నను చిదుపరాగార్థా వృత్తిరితి పక్షే స్వతోఽన్తఃకరణసమ్బద్ధానాం ధర్మాధర్మాదీనాం బ్రహ్మణశ్చ వృత్తిమన్తరేణైవ సర్వదా భానం స్యాత్। న స్యాత్। చైతన్యస్య తత్తదాకారత్వాభావాత్। తదభావశ్చ స్వచ్ఛేపి బ్రహ్మచైతన్య ఆవరణాత్। అనావృతేపి శుక్తిరజతాదావస్వచ్ఛత్వాత్। ధర్మాధర్మాదౌ త్వస్వచ్ఛత్వాదావృతత్వాద్వా। తేన స్వచ్ఛేప్యావృతే ప్రమాణవృత్త్యా తదాకారతా। అనావృతేప్యస్వచ్ఛే శుక్తిరజతాదావవిద్యావృత్త్యా తదాకారతా। అనావృతే స్వచ్ఛే తు సుఖ దుఃఖాదౌ స్వత ఇతి నాన్తఃకరణసమ్బన్ధమాత్రేణ భానప్రసఙ్గః।

వ్యాఖ్యా:- యదవచ్ఛిన్నో జీవస్తేనైవాన్తఃకరణేన సమ్బన్ధో యేషాం తేషాం ధర్మాదీనాం సర్వగతత్వేన హేతునా తదన్తఃకరణసమ్బద్ధస్య బ్రహ్మణశ్చ చైతన్యసమ్బన్ధసత్త్వాత్స్వత ఏవ భానం స్యాత్ కిం వృత్త్యా? న చావరణభఙ్గార్థా చ వృత్తిరిత్యావరణభఙ్గార్థం వృత్తిరావశ్యకీతి వాచ్యమ్। స్వప్రకాశస్య బ్రహ్మణ ఆవరణాసమ్భవాత్స్వస్మిన్నివ స్వనిష్ఠేషు ధర్మాదిష్వప్యావరణ భఙ్గార్థం వృత్త్యనభ్యుపగమాత్। యద్యేవం ధర్మాదివిషయే వృత్త్యభావోఽస్మాకమిష్ట ఏవేత్యుచ్యేత తర్హి ధర్మాదయో బ్రహ్మ చ స్వత ఏవ సర్వదా భాసేరన్నిత్యస్యోత్తరమాహ-న స్యాదితి। సర్వదా భానం నైవస్యాత్। తత్ర హేతుమాహ-చైతన్యస్యేతి। చైతన్యస్య స్వతస్తత్తదాకారత్వం నాస్తి, నిరవయవత్వేన నిర్వికారత్వాచ్చైతన్యస్య। నాపి తత్తదాకారత్వం వినా తత్తత్ప్రత్యక్షం సమ్భవతి। ఏవం చైతన్యస్య తత్తదాకారత్వాభావాదేవ తత్తద్భానాభావ ఇతి న స్వతో ధర్మాదీనాం బ్రహ్మణో వా భానమిత్యర్థః। తస్మాద్ధర్మాది ప్రత్యక్షే బ్రహ్మప్రత్యక్షే చ వృత్తిరావశ్యకీతి భావః।

నను చైతన్యోపరాగార్థా ఆవరణభఙ్గార్థా చ వృత్తిరిత్యుక్తం; బ్రహ్మాదిప్రత్యక్షే ఉభయవిధవృత్తి కార్యాభావాత్కుతో వృత్త్యభ్యుపగమ ఇతి శఙ్కాయామావరణభఙ్గార్థా వృత్తిస్తత్రావశ్యక్యేవ, వృత్తేస్తత్తదాకారత్వం వినా ఆవరణాభఙ్గాదితి బ్రహ్మాదిష్వావరణం సాధయతి స్వచ్ఛేఽపీతి। అస్వచ్ఛత్వమావృతత్వం చేత్యుభయం విషయాణామభానే హేతుః। తత్ర స్వచ్ఛమపి బ్రహ్మ చైతన్యమావృతత్వాన్న భాతి। అనావృతమపి శుక్తిరజతమస్వచ్ఛత్వాన్న భాతి। ధర్మాధర్మాది కన్త్వన్యతరస్మాద్ధేతోర్న భాతీతి బ్రహ్మాదిష్వావరణమస్త్యేవేతి తద్భఙ్గార్థం వృత్తిరావశ్యకీత్యర్థః। తేనేతి। విషయాణామావృతత్వాస్వచ్ఛత్వాన్యతరత్వేనేత్యర్థః। ప్రమాణవృత్తి రవిద్యావృత్తిశ్చేతి వృత్తిర్ద్వివిధా। యాని ఘటాదీని వస్తూని వ్యావహారికాణి తదాకారావృత్తిః ప్రమాణవృత్తిః; యాని తు ప్రాతిభాసికాని శుక్తిరజతాదీని తదాకారా వృత్తిరవిద్యావృత్తిరితి వివేకః। విషయభేదాద్వృత్తి భేద ఇతి భావః। నను యథా శుక్తౌ రజతం తథా బ్రహ్మణి జగదితి కుతో విషయభేద ఇతి చేదత ఏవ, బ్రహ్మాధ్యస్తత్వ బ్రహ్మాధ్యస్త శుక్త్యధ్యస్తత్వరూప ఇతి భావః । నను శుక్తౌ న కేవలం రజత మధ్యస్తం, కిన్తు శుక్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యమితి హి సిద్ధాన్తః। కుతస్తర్హి భేద ఇతి చేత్సత్యమ్। బ్రహ్మాధ్యస్తత్వ శుక్త్యవచ్ఛిన్నబ్రహ్మాధ్యస్తత్వాభ్యాం భేద ఇతి విద్ధి। అత ఏవ వ్యావహారిక ప్రాతిభాసికయో స్థిరత్వాస్థిరత్వరూపో భేదశ్చోపపద్యతే। వస్తుతస్తు ప్రమేయం విషయగతం చైతన్యమేవేత్యుక్తమ్। తతశ్చ ఘటాద్యవచ్ఛిన్న చైతన్యవిషయా యా వృత్తిః సా ప్రమాణవృత్తిః చైతన్యస్య ప్రమాణత్వాత్। యా తు శుక్తిరజతవిషయా సా అవిద్యావృత్తిః శుక్తిరజతస్యావిద్యామయత్వాత్।

నను యథా ఘటాద్యవచ్ఛిన్నం చైతన్యం తథా శుక్తిరజతావచ్ఛిన్నం చేతి శుక్తిరజత ప్రత్యక్షేఽపి శుక్తిరజతగతం బ్రహ్మైవ ప్రమేయమితీయమపి ప్రమాణవృత్తిరేవేతి చేన్నైవమ్। వృత్త్యుదయాత్పూర్వం ఘటోఽస్తీతి ఘటావచ్ఛిన్నచైతన్యం వృత్తౌ విషయతామాపద్యేత। శుక్తి రజతం తు ప్రతీతిసమనియతత్వేన వృత్త్యుదయాత్పూర్వం నాస్తి, కిన్తు వృత్త్యా సహైవ జాయతే। తస్మాచ్ఛుక్తిరజతావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ న ప్రమేయం, కిన్తు శుక్తిరజతమేవేతి। ఇదం చ శుక్తిరజతమనావృతమేవ, ఆవృతత్వే శుక్తిరజతస్యైవాభావాత్। యదా శుక్తౌరజతమితి జ్ఞానం తదైవ తజ్జాయతే। యదా తు న జ్ఞానం తదా న జాయత ఏవ। అతః కథం జ్ఞానమాత్ర శరీరస్య తస్యాజ్ఞానత్వరూపమజ్ఞానావరణమ్। ఏవమనావృతమపీదమస్వచ్ఛమవిద్యామయత్వాదితి।

అయమాశయః - అన్తఃకరణస్య ప్రమాణవృత్తిరవిద్యావృత్తిశ్చేత్యస్తి వృత్తిద్వయమ్। తత్ర నిర్దుష్టేన్ద్రియసంప్రయోగాదిజన్యాప్రమాణవృత్తిః, దుష్టేన్ద్రియసమ్ప్రయోగాదిజన్యాత్వవిద్యా వృత్తిః। వృత్తిద్వయమపి చైతన్యస్యాభివ్యఞ్జకమేవ।తతః యయా కయాపి వృత్త్యా అన్తఃకరణం యదాకారేణ పరిణమేత తదవచ్ఛిన్నం చైతన్యం చ తదాకారతాం ప్రతిపద్యతే। ప్రతిపద్య చ విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యనిష్ఠ మజ్ఞానరూపమావరణం విషయనిష్ఠమస్వచ్ఛత్వం చ భఞ్జయతి। తస్మాద్వృత్తిరావశ్యకీతి (వృత్తిర్నామాన్తఃకరణపరిణామః)। వృత్తేర్యత్రానవసరస్తత్స్థలం దర్శయతి అనావృతే స్వచ్ఛే ఇతి। అన్తఃకరణధర్మత్వాదనుభవసమనియతత్వాచ్చ నాస్తి సుఖాదావజ్ఞాతత్వ మిత్యనావృతత్వమ్, శుక్తిరజతవదవిద్యావిలసితాని న భవన్తీతి స్వచ్ఛత్వం చేతి భావః। న చ సుఖిత్వాదిప్రతీతి ర్భ్రాన్తిరేవేతి పూర్వముక్తమితివాచ్యమ్। అన్తఃకరణధర్మాణాం సుఖాదీనామాత్మ న్యారోప్య సుఖిత్వాదివ్యవహారో భ్రాన్తిరిత్యుక్తత్వాత్। న చ సర్వమపి శుక్తిరజతవదవిద్యా విలసితమేవేతి వాచ్యమ్। సంసారదశాయాం సర్వస్య సత్యత్వాత్। పరమార్థదశాయాం తు ప్రమాత్రాదికమేవ నాస్తీతి ప్రాగేవోక్తం తస్మాన్నాతి శఙ్కనీయమ్।

నన్వేవం ధర్మాధర్మాదీనామన్తఃకరణధర్మత్వాత్కుతస్తత్ర వృత్త్యభ్యుపగమ ఇతి చేన్నైవమ్। ధర్మశ్చాధర్మశ్చ కార్యాభ్యామనుమీయేతే న తు స్వత స్సుఖదుఃఖవదనుభూయేతే ఇతి సర్వ విదితమ్। తత్ర హేతుస్తు ధర్మాధర్మౌ హి పురాకృతసుకృతదుష్కృత కర్మసంస్కారరూపౌ। తతో న ప్రత్యక్షతా తయోః, అత ఏవావృతత్వమ్। యది తు యోగాదినా జ్ఞాయేతే తదా ఆవరణభఙ్గో భవత్యేవేతి తదానీం యోగబలాదన్తఃకరణస్య ధర్మవిషయా అధర్మవిషయా వా అయం ధర్మ ఇత్యాద్యాకారికా వృత్తిర్జాయత ఏవేతి వృత్త్యైవ ధర్మాధర్మనిష్ఠావృతత్వనాశః। అథ యది ధర్మాధర్మలక్షణస్సంస్కారోఽన్తఃకరణే స్వతో నాస్తి తర్హీదానీం కల్పితత్వేనాస్వచ్ఛత్వం తయోరస్తి, రజ్జుసర్పవత్। అతస్తద్భఙ్గార్థమపి వృత్తిరావశ్యకీతి।

నను చిదుపరాగార్థా వృత్తిరితి పక్షే స్వతోఽన్తఃకరణసమ్బద్ధానాం ధర్మాదీనాం బ్రహ్మణశ్చ వృత్తి మన్తరేణైవ భానం స్యాదితి కిమితి శఙ్కితమ్? ఆవరణభఙ్గార్థా వృత్తిరితి పక్షేపి తదా శఙ్కనీయమేవేతి చేదుచ్యతే। ఆవరణభఙ్గార్థా వృత్తిరితి పక్షే అవిద్యావచ్ఛిన్నస్య సర్వగతస్య జీవస్యైవావృతత్వేనానావృతవస్తుమాత్రస్యైవాభావాత్ ధర్మాదికమప్యావృతమేవేతి। న చ బ్రహ్మైక

మస్త్యనావృతమితి వాచ్యమ్। తస్యైవ బ్రహ్మణోఽవిద్యావశేన జీవభూతత్వాత్। తస్మాదవిద్యావచ్ఛిన్న స్సర్వగతో జీవ ఆవృత ఇతి పక్షే స్వతోఽన్తః కరణసమ్బద్ధానాం ధర్మాదీనాం బ్రహ్మణశ్చ వృత్తిమన్తరేణైవ భానం స్యాదితి శఙ్కితుం నైవోచితం, తేషామప్యావృతత్వాదితి। యద్వా చిదుపరాగార్థా ఆవరణభఙ్గార్థా చ వృత్తిరిత్యుక్తమ్, తత్రావరణభఞ్జనం న ముఖ్యమ్। వృత్తికృత చిదుపరఞ్జనేనైవ ప్రత్యక్షసమ్భవే ఆవరణభఞ్జనస్యాప్రయోజనత్వాత్। అత ఏవ సిద్ధాన్తలేశసఙ్గ్రహే చిదుపరాగార్థత్వేన విషయచైతన్యాభేదాభివ్యక్త్యర్థత్వేనావరణాభి భావార్థత్వేన వా వృత్తి నిర్గమాభ్యుపగమ ఇత్యుక్తమ్। ప్రకృతగ్రన్థే తు వికల్పద్వయమేవ దర్శితమ్। విషయచైతన్యాభేదాభివ్యక్తే శ్చిదుపరాగేన్తర్భావమభిప్రేత్యేతి బోద్ధవ్యమ్। తదేవం చిదుపరాగార్థా వృత్తిరిత్యేకః పక్షః, ఆవరణభఙ్గార్థా వృత్తిరిత్యన్యః పక్షః। తత్ర ప్రథమే పక్షే శఙ్కతే నన్వితి। అన్తఃకరణోపహితస్య జీవస్య విప్రకృష్ట ఘటాదితాదాత్మ్యాపత్తిః వృత్తిం వినా న భవతీతి భవతు తత్ర చిదుపరాగార్థా వృత్తిః। ధర్మాధర్మాదౌ తు న వృత్త్యా కిఞ్చిత్ఫలమ్ తేషాం స్వత ఏవాన్తఃకరణసమ్బన్ధిత్వాదిత్యర్థః। పరిహరతి న స్యాదితి। చైతన్యస్య విషయతాదాత్మ్యాపత్త్యా విషయాకారతా ప్రాప్తావేవ విషయప్రతక్షం నత్వన్యథేతి తదర్థం వృత్తిరావశ్యక్యేవేత్యర్థః।

నన్వన్తఃకరణసమ్బన్ధవశా త్సుఖాదీనామివ ధర్మాదీనామపి ప్రత్యక్షం స్వత ఏవ స్యాత్। చైతన్యస్య స్వత ఏవ సుఖాద్యాకారత్వమివ ధర్మాద్యాకారత్వస్యాపి సమ్భవాదితి శఙ్కాయాం సుఖాదివైలక్షణ్యం ధర్మాదీనాం దర్శయన్ తత్ర వృత్తేరావశ్యకత్వం దర్శయతి స్వచ్ఛేపీతి। స్వచ్ఛేపి బ్రహ్మచైతన్యే ఆవరణాద్ధేతోర్న జీవచైతన్యస్య స్వత ఏవ బ్రహ్మాకారతా। అనావృతేపి శుక్తిరజతాదావస్వచ్ఛత్వాన్న చైతన్యస్య స్వత శ్శుక్తి రజతాద్యాకారతా। ధర్మాధర్మాదౌ త్వస్వచ్ఛత్వాదావృతత్వాద్వా న చైతన్యస్య స్వత ఏవ ధర్మాధర్మాద్యాకారతేత్యర్థః। అథ కథం తదాకారతాలాభ ఇత్యత ఆహ – స్వచ్ఛేపీతి। యత్ర విషయే అనావృతత్వం స్వఛ్ఛత్వం చ వర్తతే తద్విషయ ప్రత్యక్ష ఏవ వృత్తేరనావశ్యకత్వం, యత్ర తు స్వచ్ఛత్వానావృతత్వయోరన్యతరాభావ స్తత్ర వృత్తి రావశ్యక్యేవ। ఆవృతే ఆవరణభఙ్గస్య అస్వచ్ఛేఽస్వచ్ఛత్వభఙ్గస్య చ వృత్త్యా కర్తవ్యత్వాదితి భావః। నన్వేవం చిదుపరాగార్థా వృత్తిరితి పక్షేప్యావరణభజార్థాఽపి వృత్తిరావశ్యక్యేవేతి చేన్మైవమ్। తథాత్వే అస్వచ్ఛత్వభఙ్గార్థమపి వృత్తేరన్యస్యా ఆవశ్యకత్వాపత్తేః। న చేష్టా పత్తిః। అస్వచ్ఛత్వభఙ్గార్థో వా వృత్తి నిర్గమ ఇతి చతుర్థవికల్పస్య సిద్ధాన్తలేశసఙ్గ్రహే అకృతత్వాత్। అయమాశయః। చిదుపరాగార్థా వృత్తిరితి పక్షే జీవచైతన్యస్య విషయతాదాత్మ్యాపాదనం చిదుపరఞ్జనమితి హి నిర్ణీతమ్। తచ్చ విషయగతస్యావృతత్వస్యాస్వచ్ఛత్వస్య వా భఙ్గం వినా నైవ సమ్భవతీతి కృత్వా చిదుపరఞ్జనమిత్యనేనైవావరణభఙ్గాది సిద్ధిరితి। ఆవరణభఙ్గార్థా వృత్తిరితి పక్షే త్వావరణభఙ్గ ఏవ సమ్భవతి, న తు చిదుపరాగ ఇతి న పక్షద్వయ సాఙ్కర్యమ్। అత ఏవ చిదుపరాగార్థా ఆవరణభఙ్గార్థా చ వృత్తిరితి చకారో నిర్దిష్టః। చిదుపరాగపక్షేప్యావరణభఙ్గస్య సత్త్వాత్ యథా పక్షద్వయేప్యస్వచ్ఛత్వభఙ్గస్య సత్త్వమ్। తస్మాచ్చిదుపరాగపక్షే, ఆవరణ భఙ్గస్య సతోప్యప్రధానత్వాచ్చిదుపరాగార్థ వృత్తిపక్షే ఇతి పూర్వపక్ష ఉద్భావితః।

అథాభేదాభివ్యక్త్యర్థా వృత్తిరితి తృతీయః పక్షస్తు సిద్ధాన్తలేశసఙ్గ్రహే విస్తరేణ ప్రదర్శితః । విషయాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యయోరేకీభావో భేదాభివ్యక్తిరిత్యాదినా। యథా తటాకసలిలం కేదారసలిలం చ కుల్యా ద్వారా ఏకతాం ప్రతిపద్యతే తథా విషయావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మచైతన్యమన్తః కరణావచ్ఛిన్నం జీవచైతన్యఞ్చ వృత్తి ద్వారా ఏకతాం ప్రతిపద్యత ఇతి భావః। అయఞ్చ పక్షః జీవస్య పరిచ్ఛిన్నత్వమత ఏవోపయుజ్యత ఇతి కృత్వా చిదుపరాగార్థా వృత్తి రభేదాభివ్యక్త్యర్థా వా ఇతి తత్రైవ వికల్పః కర్తవ్యః। నను చిదుపరాగాభేదాభివ్యక్తిపక్షయోః కో విశేష ఇతి చేత్ ఉచ్యతే। అయం విశేషః। చిదుపరాగపక్షే జీవస్య విషయతాదాత్మ్యాపాదనమన్యత్ర తు బ్రహ్మణా సహ ఏకీభావప్రాపణం వృత్త్యా ఇతి। యద్యపి విషయ తాదాత్మ్యాపాదనం చ విషయావచ్ఛిన్న బ్రహ్మచైతన్య తాదాత్మ్యాపాదనపూర్వకమేవ, తథాప్యభేదాభివ్యక్తి పక్షే న విషయతాదాత్మ్యోపాదానమితి బోద్ధవ్యమ్। ఏవం చిదుపరాగస్య భేదాభివ్యక్తి పూర్వకత్వాదేవాభేదాభివ్యక్త్యర్థా వృత్తిరితి పక్షస్య చిదుపరాగపక్షేఽన్తర్భావమభిప్రేత్య మధుసూదన స్వామిభిః పక్షద్వయమేవోపన్యస్తమ్। చిదుపరాగార్థా వృత్తిరావరణభఙ్గార్థా వృత్తిరితి। క్వచిత్తు సమ్బన్ధార్థా వృత్తిరభేదాభివ్యక్త్యర్థా వృత్తిరితి పక్షద్వయముక్తమ్। తత్ర ప్రథమ పక్షస్య సర్వగతో జీవ ఇతి మతే వినియోగః। ద్వితీయస్య తు పరిచ్ఛిన్నజీవమతే విషయావభాసకజీవచైతన్యస్య విషయేణ సహ వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావ రూపస్సమ్బన్ధస్తద్విషయ సంసృష్టవృత్త్యధీన ఇతి కృత్వా జీవవిషయయోర్వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావసమ్బన్ధాపాదనార్థా వృత్తిః। అనయా హి వృత్త్యా ఘటాదిగతమస్వాచ్ఛ్యమభిభూయ చైతన్యాభివ్యఞ్జనయోగ్యతాఽఽధీయతే ఇత్యభేదాభివ్యక్త్యర్థా వృత్తిరితి పక్షస్తూపపాదిత ఏవేతి సంక్షేపః।

ఉపసంహరతి నాన్తఃకరణేతి। తస్మాదన్తఃకరణసమ్బన్ధమాత్రేణ ధర్మాధర్మాదీనాం భానప్రసఙ్గో నాస్తీత్యన్వయః। కిన్తు స్వచ్ఛత్వానావృతత్వ రూప ధర్మద్వయవశాదేవ విషయాణాం భానమ్। యత్ర దర్శిత ధర్మద్వయాన్యతరాభావః తత్ర వృత్తివశా ద్విషయాణాం భానమితి। నను యయోః పక్షయోః చిదుపరాగార్థా ఆవరణభఙ్గార్థా చ వృత్తిరిత్యుక్తమ్ యస్మింశ్చ పక్షే ఆవరణభఙ్గార్థా వృత్తిరిత్యుక్తం తత్ర పక్షత్రయేప్యావరణభఙ్గార్థా వృత్తిరావశ్యకీ। ఇదఞ్చాజ్ఞాన రూపమావరణం న విషయాణాం, తేషాం జడత్వేనాజ్ఞానాశ్రయత్వాయోగాత్, జ్ఞానాజ్ఞానయోస్సమానాశ్రయత్వ నియమాత్। కిన్తు విషయగత చైతన్యస్యైవ యది దర్శితరీత్యా చైతన్యమజ్ఞానేనావృతం స్యా త్తర్హి భాసకాన్తరాభావా జ్జగదాన్ధ్యప్రసఙ్గః “తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం’ (కఠ.5.15) ఇతి స్వప్రకాశత్వవ్యాఘాతశ్చ। తస్మాత్స్వప్రకాశస్యాజ్ఞానావృతత్వమిత్యేతదపహాస్యాస్పదం,సూర్యస్తిమిరావృత ఇతి వదితి శఙ్కతే నన్వితి।

మూలమ్:– నను బ్రహ్మణః కథమావరణమ్। నిరవద్య స్వప్రకాశత్వేన సర్వజ్ఞత్వాత్। సత్యమ్। స్వసమ్బద్ధ సర్వభాసకతయా సర్వజ్ఞమప్యన్తఃకరణావచ్ఛిన్న జీవాజ్ఞాన విషయతయా ఆవృతమితి వ్యపదేశాత్। తస్మాద్బ్రహ్మ జగదుపాదానమితి పక్షే చిదుపరాగార్థా ఆవరణభఙ్గార్థా చ వృత్తిః। జీవోపాదానపక్షే త్వావరణభఙ్గార్థైవ।

వ్యాఖ్యా:– పూర్వపక్షమఙ్గీకరోతి సత్యమితి। నను తర్హ్యనావృతత్వే బ్రహ్మణ స్సర్వదా భానం స్యాదత ఆహ–స్వసమ్భుద్ధేతి। 'స్వజ్ఞానమప్యాత్మని శుద్ధభావేప్యారోపయన్తీహ నిరస్తమాయా' ఇతి పురాణాత్। జీవాః స్వాజ్ఞానం బ్రహ్మణ్యారోప్యాజ్ఞానావృతమితి వ్యవహరన్తి। తత్ర హేతుమాహ ఆజ్ఞానవిషయతయేతి। అజ్ఞాన విషయావృతచైతన్యమీశ్వరః, అజ్ఞానాశ్రయీభూత చైతన్యం జీవ ఇతి వాచస్పతిమిశ్రైరుక్తత్వాదితి భావః। యా 'ఘటో జ్ఞాత ఇతి న జ్ఞాత' ఇతి చ ద్వివిధా ప్రతీతిరస్తి లోకే తత్ర జ్ఞాతత్వం నామ న జ్ఞానాశ్రయత్వం, కిన్తు జ్ఞానవిషయత్వమేవ। ఘటో జ్ఞాత ఇత్యస్య ఘటవిషయకజ్ఞానవానితి శాబ్దబోధాత్। విషయిణి జ్ఞానే (వృత్తిజ్ఞానే) ఘటాదీనాం విషయత్వమితి సిద్ధాన్తాత్। తథైవాజ్ఞాతత్వఞ్చ నాజ్ఞానాశ్రయత్వం, కిన్త్వజ్ఞాన విషయత్వమేవ। ఘటాజ్ఞానస్య ఘటజ్ఞానస్య చాశ్రయో దేవదత్త ఏవ। విషయస్తు ఘట ఇతి వివేకః। అన్యథా జ్ఞానాశ్రయత్వవద్ఘటస్యాపి జ్ఞానాశ్రయత్వాభ్యుపగమే ఘటే సర్వానుభవ సిద్ధం జగత్త్వమేవ వ్యాహన్యేత। న చేష్టాపత్తిః। తత్ర చేతన ధర్మాణామనుపలమ్భాత్। తస్మాత్సర్వేపి విషయాః జీవాజ్ఞానవిషయత్వేనాజ్ఞాతా ఇతి జీవజ్ఞానవిషయత్వేన జ్ఞాతా ఇతి చ వ్యవహ్రియన్తే। తద్వత్ న మయా బ్రహ్మ జ్ఞాతం, మయా బ్రహ్మజ్ఞాతమితి చాజ్ఞప్రాజ్ఞ ప్రతీతి ద్వయాత్ బ్రహ్మణః జీవాజ్ఞానవిషయత్వం జీవజ్ఞానవిషయత్వఞ్చేత్యుభయం సమ్భవతి। బ్రహ్మణోఽజ్ఞానావృతత్వఞ్చ బ్రహ్మనిష్ఠాజ్ఞాతత్వ ధర్మబలకల్ప్యమేవ। తచ్చాజ్ఞాతత్వమజ్ఞానవిషయత్వమితి దర్శితమ్। అతో జీవాజ్ఞానవిషయతయాఽధునా బ్రహ్మణ ఆవృతత్వవ్యవహారః। నత్వజ్ఞానాశ్రయత్వాదితి కృత్వా సర్వజ్ఞస్యాపి బ్రహ్మణ ఆవృతత్వమాత్రేణ న స్వప్రకాశత్వ హానిః। న హి నగర్యాం వసన్తం విద్వాంసం కశ్చన గ్రామస్థః కృషీవలాదిర్న జానాతీతి కృషీవలాద్యజ్ఞాన మాత్రేణ తస్య విదుషోఽజ్ఞత్వం ప్రసజ్యేతేతి భావః ఉపసంహరతి తస్మాదితి। ఆవరణభఙ్గార్థాచేతి చిదుపరాగార్థైవ వృత్తిరితి స్వీకారే స్వతోన్తఃకరణ సమ్బద్ధానాం ధర్మాదీనాం బ్రహ్మణశ్చ వృత్తిమన్తరేణైవ సర్వదా భానం స్యాదితి దోషస్య దర్శితత్వాదితి భావః।

నను వృత్తేరావరణభఙ్గార్థత్వే ఏకయా ఘటాకారవృత్త్యా ఘటగతచైతన్యావరణభఙ్గే సతి బ్రహ్మ భాసేత, బ్రహ్మజ్ఞానా న్ముక్తి స్సిద్ధాన్తైవ। తస్మాద్ఘటాద్యాకారవృత్తిజ్ఞానాదపి ముక్తిప్రసఙ్గః। స చ ఘటాకారవృత్త్యా ఘటగతచైతన్యావరణాజ్ఞాననాశేఽపి ఘటాదిగతచైతన్యావరణాజ్ఞానస్య సత్త్వాన్న ముక్తిరితి వాచ్యం, అజ్ఞానస్య చైతన్యస్య చైకత్వాత్। నను వయమజ్ఞానాన్యపి బహూని బ్రూమః, 'ఇన్ద్రో మాయాభిః'(బృహ, 2.5.15)ఇతి శ్రుతౌ బహుత్వ శ్రవణాత్ తతో న దోష ఇతి వాచ్యమ్। తత్పక్షేఽపి ఏకైకస్య జీవస్యైకైకమజ్ఞానముపాధిః। నత్వేకస్య బహూన్యజ్ఞానాని। తతశ్చ ఏకేన జీవేన ఘటాకారవృత్త్యా స్వాభిన్నచైతన్యావరణాజ్ఞాననాశే సతి ముక్తిస్స్యాదేవేతి శఙ్కతే నన్వితి।

మూలమ్:– నన్వేకేనైవ ఘటాదిజ్ఞానేనావరణస్య భఙ్గే సద్యో ముక్తిప్రసఙ్గః। అజ్ఞానస్యైకత్వాత్। నానాజ్ఞానపక్షేప్యేకస్య జీవస్యైకాజ్ఞానోపాధిత్వాత్। న। ఉత్తేజకేన మణేరివ వృత్త్యావరణస్యాభిభవాఙ్గీరాత్। తథా చ ప్రమాణజన్యాన్తఃకరణవృత్త్యభావసహకృతమజ్ఞానం సతి భాత్యపి వస్తుని

నాస్తి భాతీతి ప్రతీతిజననసమర్థమావరణమిత్యుచ్యతే। వృత్తౌ జాతాయాం త్వవచ్ఛేదకాభావాద్విద్యమానమప్యవిద్యమాన సమమేవేతి న స్వకార్యసమర్థమజ్ఞానమ్। తేనాభిభూత–మిత్యుచ్యతే।

వ్యాఖ్యా:– పరిహరతి నేతి। హేతుమాహ – ఉత్తేజకేనేతి। యథా శాణోల్లేఖనేన మణేరావరణస్య మలినద్రవ్యస్య తిరస్కారః, న తు సర్వాత్మనా క్షయః; తథాత్వే మణేరుత్తేజితస్య పునర్మాలిన్యం కదాపి మా భూత్। మణిదర్పణాదీని హి పునః పునః సంస్క్రియమాణాని దృశ్యన్తే; తద్వత్ వృత్త్యావరణస్యాభిభవమాత్రమేవ న తు నాశ ఇతి న ముక్తి ప్రసఙ్గ ఇతి భావః। అత ఏవావరణాభిభావార్థా వృత్తిరిత్యుక్తం సిద్ధాన్తలేశే ఇతి బోధ్యమ్।

అభిభవమేవ స్ఫుటయతి తథాచేతి। తావదావరణస్వరూపం దర్శయతి ప్రమాణేతి। ఘటాదిరూపే వస్తుని సత్యపి భాసమానేఽపి ఘటో నాస్తి, ఘటో న భాతీతి ప్రతీతిరస్తి సర్వేషాం న శ్చక్షుర్ఘటసంయోగాత్పూర్వమ్। తత్ప్రతీతేర్హేతురజ్ఞానమ్। తద్ధి తద్వస్తునిష్ఠం సత్తాం భాతిఞ్చ పిధత్త ఇత్యావరణ మిత్యుచ్యతే। యథా వస్త్రేషు సత్స్వపి భాత్స్వపి పేటికారూపావరణసత్త్వేన తాని వస్త్రాణి న సన్తి న భాన్తీతి ప్రత్యేతి లోకః తద్వదితి భావః। ఇదఞ్చాజ్ఞానం బ్రహ్మనిష్ఠా కాచన శక్తిః। అగ్నౌ దాహకతాశక్తివత్। యథా అగ్నిశక్తిస్సత్యపి వహ్నీన్ధన సంయోగే మణ్యాదిప్రతిబన్ధకే నతి దాహం న జనయతి తథా బ్రహ్మశక్తేరపి ప్రతిబన్ధకే వృత్తిజ్ఞానే సతి విషయేష్వసత్తామభానఞ్చ న జనయతి। తస్మాన్మణ్యాద్యభావ సహకృతాగ్ని శక్తేర్యథా దాహజనకత్వం తథా వృత్త్యభావసహకృతబ్రహ్మశక్తేరసత్తాదిజనకత్వమితి కృత్వా అజ్ఞానే వృత్త్యభావ సహకృతత్వ – విశేషణం దత్తమ్। ఇయఞ్చ వృత్తిరన్తఃకరణపరిణామరూపైవేతి స్వరూపకథనార్థమన్తకరణ శబ్దోనివేశితః। శుక్తిరజతాదావజ్ఞానాభావాదవిద్యావృత్త్యా నాస్త్యావరణ నాశ ఇతి ప్రమాణ జన్యత్వవిశేషణం వృత్తౌ దత్తమ్। ఆవృతస్యావరణస్యాభిభవమాహ–వృత్తావితి। అన్తఃకరణ ప్రమాణవృత్తౌ జాతాయాం సత్యామన్తఃకరణే నేత్రాదిద్వారా నిర్గత్య విషయాకారేణ పరిణతే సతీత్యర్థః। అవచ్ఛేదకాభావాదితి। వృత్త్యభావసహకృతత్వరూప విశేషణాభావాదిత్యర్థః। విద్యమానమపీత్యజ్ఞానమితి కర్తుః తత్రాప్యమనుషఙ్గః। అవిద్యమానసమత్వ మేవ దర్శయతి న స్వకార్య సమర్థమితి। యో హి నీరోగస్తరుణో దేవదత్త స్సర్వకార్యధురీణ మాత్మానం సాధు మన్యేత స ఏవ రోగేణ జరయా వా గ్రస్తో వికలేన్ద్రియో వికలాఙ్గశ్చ భూత్వా తత్తత్కార్యావసరేషు కిం మయా మృతప్రాయేణేతి మన్యతే, తస్మాత్స్వకార్యా సమర్థమజ్ఞానమ్ మృతపాయత్వాదవిద్యమాన సమమేవేతి భావః। తేనేతి। స్వకార్యాసమర్థత్వేన హేతునా। ఏతావతా అభిభవో నామ స్వకార్యాసామర్థ్యమితి ఫలితమ్। అథ శఙ్కతే నన్వితి।

మూలమ్:– నన్వేవం సతి బ్రహ్మజ్ఞానేనాప్యవిద్యాయా అనివృత్తేరనిర్మోక్ష ప్రసఙ్గః। న । తత్త్వమస్యాదివాక్యార్థజ్ఞానాదవిద్యానివృత్త్యభ్యుగమాత్। స్వవిషయకప్రమాత్వేనైవావిద్యానివర్తకత్వాత్। మహావాక్యార్థజ్ఞానస్యైవాబాధితవిషయతయా ప్రమాత్వాత్। ప్రత్యక్షాదీనాం తు బాధితవిషయతయా భ్రమత్వేపి వ్యవహారసామాన్యేన ప్రామాణ్యాభిమానాత్। కిఞ్చ జ్ఞానా

దజ్ఞాననివృత్తేరన్యత్రా దర్శనమకిఞ్చిత్కరమ్। స్వానుభవసిద్ధత్వాత్। అన్యథానుపపత్తేశ్చ సర్వతో బలవత్త్వాత్। తదుక్తమ్ –

అన్యథానుపపత్తిశ్చేదస్తి వస్తుప్రసాధికా।
పినష్టి దృష్టివైమత్యం సైవ సర్వ బలాధికా ॥ ఇతి।

వ్యాఖ్యా:– ఏవం సతీతి। వృత్త్యా అజ్ఞానస్యాభిభవ ఏవ న తు నివృత్తిరిత్యభ్యుపగమే ఇత్యర్థః । బ్రహ్మజ్ఞానేనాపీతి। బ్రహ్మాకారపరిణతాన్తఃకరణవృత్త్యా అహం బ్రహ్మేత్యాకారికయేత్యర్థః అవిద్యాయా అజ్ఞానస్యానివృత్తేః నివృత్త్యభావాత్। అభిభవమాత్రమేవ న తు నివృత్తిరిత్యుక్తత్వాదితి భావః। అనిర్మోక్షప్రసఙ్గ ఇతి। సత్యజ్ఞానరూపే బీజే సంసారవృక్షస్యావర్జనీయోదయత్వాదితి భావః। పరిహరతి నేతి। హేతుమాహ। తత్త్వమసీతి। తరతి శోకమాత్మవిద్। ఇత్యాది శ్రుతిభిరితి భావః। నను కోయం విశేషః? తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యజ్ఞానస్యాపి వృత్తిత్వావిశేషాదత ఆహ–స్వవిషయేతి। విషయశబ్దస్యాత్రాశ్రయోర్థః। స్వం వృత్తిః విషయ ఆశ్రయో యస్య తత్ స్వవిషయం స్వనిష్ఠ మిత్యర్థః। తచ్చ తత్ప్రమాత్వమ్ తేనాహమ్ భావవృత్తౌ ప్రమాత్వం భ్రమశ్చేత్యస్తి ధర్మద్వయమ్ ప్రమాత్వఞ్చానధిగతా బాధితార్థవిషయత్వమ్ ఇదఞ్చ స్మృతివ్యావృత్తమ్। స్మృతిసాధారణన్త్వబాధితార్థవిషయత్వ మిత్యేవ। భ్రమత్వం తు బాధితార్థవిషయత్వమ్। తత్ర యా ప్రమాత్వావచ్ఛిన్నావృత్తిః తయా నివర్త్యత ఏవాజ్ఞానమ్। యా తు భ్రమత్వావచ్ఛిన్నా తయా త్వభిభూయత ఇత్యయం విశేషః। నను కా సా ప్రమావృత్తిరత ఆహ మహావాక్యేతి। బ్రహ్మాకారాన్తఃకరణవృత్తిరేవ ప్రమేత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ అబాధితవిషయతయేతి। అబాధితః విషయః బ్రహ్మ యస్యాం తత్తయా విషయిణి వృత్తిజ్ఞానే కాలత్రయాబాధితం సత్యం బ్రహ్మవస్తు యది విషయస్స్యాత్తర్హి తద్ జ్ఞానం ప్రమాస్యాత్। యది తు బాధితా ఘటాదయో విషయాస్స్యుస్తర్హి తద్భ్రమస్స్యాదితి ప్రకృతే బ్రహ్మవిషయకం జ్ఞానమిదం మహావాక్యజన్యం ప్రమైవేత్యర్థః నను ప్రమాణవృత్తిరవిద్యావృత్తిరితి పూర్వం వృత్తిద్వయమభ్యుపగమ్య తత్రావిద్యావృత్త్యా శుక్తి రజతం, ప్రమాణవృత్త్యా తు ఘటాదికం భాస్యత ఇత్యుక్తమ్। ఇదానీం తు ఘటాది జ్ఞానమపి శుక్తిరజతజ్ఞానవద్భ్రమైవేత్యుచ్యతే। కథం పూర్వోత్తరవిరోధపరిహార ఇత్యత ఆహ–ప్రత్యక్షాదీనాం త్వితి। ఆదిపదాదనుమాది పరిగ్రహః। అయం ఘటః, పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమాత్, గోసదృశో గవయ ఇత్యాద్యాః ప్రత్యక్షాదివృత్తయః వస్తుతః బాధితవిషయా అపి వ్యవహారదశాయామబాధితవిషయా ఏవేతి కృత్వా వస్తుతో భ్రమత్వం వ్యవహారతశ్చ ప్రమాత్వం ప్రత్యక్షాదీనామస్తి। తస్మాత్ప్రమాణవృత్తిరపి ద్వివిధా పారమార్థికీ వ్యావహారికీ చేతి। మహావాక్యజన్యా పారమార్థికీ, ఇన్ద్రియాదిజన్యా తు వ్యావహారికీ। తత్ర వ్యావహారిక్యా అపి పరమార్థతో భ్రమత్వాత్పారమార్థిక్యేకైవ ప్రమేత్యుక్తమ్। యా తు వ్యావహారికీ వృత్తిః యా చావిద్యావృత్తిస్తదుభయమపి పరమార్థతో భ్రమ ఏవేతి ప్రమాభ్రమభేదేన ద్వివిధైవ వృత్తిరితి న పూర్వోత్తరవిరోధః।

నను బ్రహ్మజ్ఞానేనావిద్యా నివర్తత ఇత్యేతదనుపపన్నమ్। వేదాన్తశాస్త్రే ఏవ జ్ఞానాదజ్ఞాన

నివృత్తిర్దృశ్యతే, నత్వితరశాస్త్రేషు। న చ తదేవ ప్రామాణ్యాయాలమితి వాచ్యమ్। భావపదార్థస్యాజ్ఞానస్య జ్ఞానాన్నివృత్తౌ ఘటోపి ముద్గరప్రహారం వినా జ్ఞానమాత్రేణైవ నశ్యేత్ ఘటజ్ఞానయోరివ జ్ఞానాజ్ఞానయోరప్యవిరోధస్య తుల్యత్వాత్। తస్మాత్ప్రత్యక్షాది విరుద్ధమిదం వేదాన్తశాస్త్రం నైవ ప్రమాణమిత్యాశఙ్క్య పరిహరతి జ్ఞానాదితి। అన్యశాస్త్రేషు జ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్త్యదర్శనమకిఞ్చిత్కరమ్। వ్యాకరణశాస్త్రే దృష్టానాం వృద్ధిజీబాదీనాం అన్యశాస్త్రేష్వదర్శనేపి ప్రామాణ్యాత్। యద్యేకత్ర దృష్టమేవాన్యత్ర దృశ్యతే తర్హ్యన్యతరస్య శాస్త్రస్య వైయర్థ్యమపి స్యాత్। కిఞ్చాపౌరుషేయత్వేన భ్రమప్రమాదాది దోషగన్ధరహితా వేదాన్తా ఏవ స్వతః ప్రమాణభూతాస్సన్తః పరేషామపి ప్రామాణ్యమావహన్తి। వేదవిరుద్ధమతానామప్రామాణ్యవ్యవహారాత్। అథ యదుక్తం జ్ఞానమాత్రేణ ఘటాదినివృత్తిర్న దృశ్యత ఇతి నైతత్సారమ్। యథా ముద్గర ప్రహారాద్ఘటనాశోఽనుభవసిద్ధ స్తథా జ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తి రనుభవసిద్ధా। న హ్యనుభవసిద్ధమ్ వస్తు ప్రమాణశతేనాపి విపరీతం కర్తుం శక్యతే। వస్తుతస్తు జ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తిః స్మృతిపురాణాదిష్వపి దృశ్యత ఏవ। కిఞ్చ శుక్తిరజతాదిష్వపి దృశ్యత ఏవేతి నాస్త్యన్యత్రా దర్శనమస్యాః। న చ జ్ఞానమాత్రేణ ఘటనివృత్తి ర్నేతి వాచ్యమ్। అద్వితీయ బ్రహ్మజ్ఞానేనతస్యాపి నివృత్తేః। అన్యథా ద్వైతసత్త్వే అద్వైతాసిద్ధేః। న చ ఘటజ్ఞానేన ఘటనాశో నైవేతి వాచ్యమ్। న వయం తత్త్వజ్ఞానేన తత్త్వనాశం బ్రూమః, యేన ఘటజ్ఞానేనాపి ఘటనివృత్తిరితి దోష ఆపద్యేత। కిన్తు తత్త్వజ్ఞానేనాజ్ఞానస్యైవ నాశం బ్రూమః। అతో న దోషః, ఘటజ్ఞానేనాపి ఘటాజ్ఞాన నివృత్తేర్దృశ్యమానత్వాత్। నన్వేవం బ్రహ్మజ్ఞానేన బ్రహ్మాజ్ఞానం నివర్త్యతాం, కుతః పునస్సంసారనివృత్తిరితి చేన్నైవమ్। మూలే ఛిన్నే కిం శాఖాదయో జీవన్తి? అత స్సంసారకారణే బ్రహ్మాజ్ఞానే తత్త్వజ్ఞానేన నష్టే సతి కుత స్సంసారానివృత్తిః। బ్రహ్మజ్ఞానం నామ బ్రహ్మైవాహమిత్యాత్మయాథార్థ్యజ్ఞానమ్। బ్రహ్మాజ్ఞానం నామ నాహం బ్రహ్మ కిన్తు సంసారీతి భ్రాన్తి హేతురజ్ఞానమితి బోధ్యమ్। యద్వా ఘటాజ్ఞానాదినా ఘటనాశాద్యదర్శనాన్నజ్ఞానా త్సంసార నివృత్తిరిత్యత్రాహ–అన్యత్రాదర్శనమితి। అన్యత్రేత్యస్య ఘటాకాశాది స్థలేష్విత్యర్థః। యస్సాక్షాత్కరోతి సచ్చిదానన్ద మాత్మానం బ్రహ్మ, స నిస్తీర్ణసర్వసంసారః తత్సంస్కారతత్కారణాజ్ఞానః పరమానన్దమాత్మానమేవైతీత్యనుభవసిద్ధస్య జ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తిరిత్యస్య కథమపలాపశ్శక్యతే కర్తుమితి భావః। అనుభవసిద్ధత్వేన దురపలాపేయమజ్ఞాననివృత్తిర్జ్ఞానభిన్నాత్సాధనాన్తరాన్నైవోపపద్యత ఇత్యస్యత్రాన్యథానుపపత్తిరూపం ప్రబలం ప్రమాణమిత్యాహ–అన్యథానుపపత్తేశ్చేతి। నన్వజ్ఞాననివృత్తి రన్యథాప్యుపపద్యత ఏవ। ఫలాభిసన్ధిరహితయజ్ఞాది స్వకర్మానుష్ఠానైర్భగవద్భక్త్యా భగవత్ప్రపత్త్యా తప ఆదిభిశ్చాజ్ఞాననివృత్తిపూర్వకపరమానన్ద ప్రాప్తిదర్శనాదితి చేన్నైవమ్। యజ్ఞాదీనాం చిత్తశుద్ధి జనకత్వమేవ నత్వజ్ఞాననివర్తకత్వమ్। తస్య జ్ఞానైకసాధ్యత్వాదితి ప్రాగేవ ప్రపఞ్చితత్వాత్। అనాత్మసు దేహేన్ద్రియాదిష్వహంబుద్ధ్యా జాతోయం సంసారః కథం తద్బుద్ధినాశం వినా నశ్యేత్? కథం వా స్వస్వరూపాజ్ఞానకృతా సా బుద్ధిః స్వస్వరూపజ్ఞానం వినా నశ్యేత్? తస్మాత్సంసారనివృత్తి ర్జ్ఞానం వినా నైవోపపద్యత

ఇత్యస్యైవాత్రాన్యథానుపపత్తిః। అస్తు నామాన్యథానుపపత్తిః కిం తయేత్యత ఆహ-సర్వతో బలవత్త్వాదితి। సర్వప్రమాణానామప్యన్యథానుపపత్తిరతీవ ప్రబలేత్యుక్తార్థే ప్రమాణమాహ అన్యథేతి। వస్తుప్రసాధికా, వస్తుసాధనీ అన్యథానుపపత్తిరస్తి చేత్సైవాదృష్టి మజ్ఞానం, వైమత్యం విపరీతజ్ఞానం చ పినష్టి నాశయతి। తత్ర హేతుమాహ-విశేషణద్వారా సర్వబలాధికేతి। సర్వేభ్యోపి బలేనాధికా। తస్మాత్తత్త్వజ్ఞానేనైవాజ్ఞాననివృత్తిర్న ఘటాదిజ్ఞానేనేతి న సద్యోముక్తి ప్రసఙ్గః। అత్ర పినష్టి దృష్టవైమత్యమితి ఖణ్డనఖణ్డఖాద్యే పాఠో దృశ్యతే। దృష్టవైమత్యం దృష్టార్థ వైపరీత్యం దృష్టవిరోధమితి యావత్, అన్యత్తుల్యమ్। నను యది ఘటాదిజ్ఞానేనావరణ స్యాభిభావః తర్హ్యభిభూతమిదమజ్ఞానం స్వకార్యం సంసారం జనయితుమసమర్థమేవ స్యాదితి ఘటజ్ఞానేనాపి సంసారసఙ్కోచప్రసఙ్గః। అథవా సంసారనాశప్రసఙ్గః। సంసారోత్పాదనసామర్థ్య స్యైవ క్షయాదిత్యాశఙ్క్య పక్షాన్తరమాహ-అథవేతి।

మూలమ్:- అథవా మూలాజ్ఞానస్యైవావస్థాభూతాన్యజ్ఞానాని ఘటాదివిషయావరణాని। అజ్ఞానస్య జ్ఞానప్రాగభావస్థానీయత్వేన యావన్తి జ్ఞానాని తావన్త్యజ్ఞానానీత్యభ్యుపగమాదేకేన జ్ఞానేనైకస్యైవాజ్ఞానస్య నాశాద్ఘటాదిజ్ఞానేనావరణనాశేపి న కాచిదనుపపత్తిః।

వ్యాఖ్యా:- మూలాజ్ఞానస్య బ్రహ్మచైతన్య నిష్ఠస్యావస్థాభూతాని తూలాజ్ఞానాని బహూని సన్తి। ఇమాని తు ఘటాదివిషయానావృత్య తిష్ఠన్తీతి ఘటాదివిషయావరణాని। ఉక్తార్థే శాస్త్రాన్తరాఙ్గీకారఏవ జ్ఞానప్రాగభావేతి। న్యాయశాస్త్రే కార్యోత్పత్తిం ప్రతి కార్యప్రాగభావం కారణమాహుః యథా ఘటస్య ఘటాభావః కారణమ్। తథా చ వృత్తిజ్ఞానానాం జన్యత్వేన తదుత్పత్తిం ప్రతి జ్ఞానప్రాగభావోఽభ్యుపగమ్యః। కారణం వినా కార్యానుదయాత్। య ఏవ నైయాయికైః ప్రాగభావ ఇతి వ్యవహ్రియతే స ఏవాస్మాభిరజ్ఞానమితి వ్యవహ్రియతే। ఇదం చ న మూలాజ్ఞానం, కిన్తు తూలాజ్ఞానమ్। తదేవమయం ఘటోఽయం పటోఽయం గజ ఇత్యాది వృత్తిజ్ఞానాని యావన్తి సన్తి తత్ప్రాగభావస్థానీయాని తావన్త్యజ్ఞానాని సన్త్యేవ। ప్రాగభావ స్థానీయత్వం చ ప్రాగభావస్థానాపన్నత్వం ప్రాగభావవ్యవహార విషయత్వమితి యావత్।

నను భవన్తు బహూన్యజ్ఞానాని, కిం తావతేత్యత ఆహ-ఏకేనేతి। ఏకైకం ఘటాది విషయకం వృత్తిజ్ఞానమేకైకం ఘటాద్యావరణమజ్ఞానం నాశయతి, న తు ఘటజ్ఞానం పటజ్ఞానం నాశయతి। తతో ఘటజ్ఞానేన బ్రహ్మజ్ఞానస్యానాశాన్న ముక్తి ప్రసఙ్గః। కిన్తు బ్రహ్మాకారవృత్తి జ్ఞానేనైవ బ్రహ్మజ్ఞాననాశాన్ముక్తిః। న చ కథం బ్రహ్మాకారతా వృత్తేః బ్రహ్మణో నిరాకారత్వాదితి వాచ్యమ్। నిరాకారస్యాప్యాకాశస్య వృత్తివిషయత్వాత్కథమన్యథా అయమాకాశ ఇతి వ్యవహారస్స్యాత్। వస్తుతస్త్వజ్ఞానైకత్వవాదేపి న ఘటావరణ నాశేన ముక్తి ప్రసఙ్గః। తథాహి; అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యావరణాజ్ఞానప్రయుక్తస్సంసారస్తదజ్ఞాననాశాదేవ నశ్యతి, న తు విషయావచ్ఛిన్న చైతన్యావరణాజ్ఞాననాశా త్పటావచ్ఛిన్న చైతన్యావరణమజ్ఞానమపి నశ్యేత్। నైవం దృశ్యతే। ఘటసాక్షాత్కారమాత్రేణ పటాదిసర్వజగత్సాక్షాత్కారాభావాత్। కిఞ్చ ఘటావచ్ఛిన్న

చైతన్యావరణాజ్ఞాననాశాదపి ఘట ఏవ స్ఫురతి న తు చైతన్యమ్। యది చైతన్యం స్ఫురే త్తర్హి ఘటావరణనాశాదపి మోక్షస్స్యాదేవ। నను వృత్త్యా అజ్ఞానభఙ్గాద్ఘటావచ్ఛిన్న చైతన్యావరణాజ్ఞాన భఙ్గే సతి చైతన్యమేవ స్ఫురేత్। ప్రత్యుత ఘట ఏవ స్ఫురతీతి హేతోః ప్రమేయం తు విషయగతం బ్రహ్మచైతన్యమేవేతి యదుక్తం తదయుక్తం, కిన్తు ప్రమేయం విషయా ఏవేతి వక్తవ్యమితి చేన్మైవమ్। ఘటాకార పరిణతైవాత్ర వృత్తిరితి న చైతన్యస్ఫురణప్రసఙ్గః; కిన్తు ఘటస్ఫురణమేవ యుక్తమ్। యదాకారావృత్తి స్తస్యైవ స్ఫురణమితి సిద్ధాన్తాత్। న చైవం ఘటాకారయా వృత్త్యా కథం చైతన్యావరణాజ్ఞానభఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్। అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యం యథా అన్తఃకరణధర్మాణాం సుఖాదీనామాత్మన్యధ్యాసేనాన్తఃకరణవద్భాతి, న తు చైతన్యవత్, తథా ఘటావచ్ఛిన్నం చైతన్యమపి ఘటధర్మయో ర్నామరూపయోరాత్మన్యధ్యాసా ద్ఘటవద్భాతి, యథా రజ్జు సర్పవత్। తస్మాద్ఘటస్థానీయం తచ్చైతన్యమేవ, ఘటప్రతీతిస్తు మిథ్యైవేతి శ్రుత్వా ఘటాకారవృత్త్యాపి ఘటావచ్ఛిన్నచైతన్యావరణభఙ్గ ఉచిత ఏవ। ఘటాధ్యాసాధిష్ఠానచైతన్యస్యైవ తత్ర సత్త్వాత్। తత్ర చైతన్యే అధ్యస్తస్య ఘటస్య సత్త్వా ద్ఘటప్రతీతిరప్యుచితైవ। యథా దణ్డేన రజ్జౌ తాడితాయామపి సర్పఏవ మృత ఇతి ప్రత్యేతి భ్రాన్తః। తథా వృత్త్యా చైతన్యావరణభఙ్గేపి ఘట ఏవ భాతీతి ప్రత్యేత్యతత్త్వవిత్। తస్మాత్ 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' (నిరాలమ్బోపనిషత్-11) ఇతి వృత్త్యా చైతన్యావరణభఙ్గే సతి బ్రహ్మ ప్రతిభాతి। అహం బ్రహ్మేతి వృత్త్యా అన్తఃకరణావచ్ఛిన్న చైతన్యావరణభఙ్గే సత్యాత్మా ప్రతిభాతి, నత్వన్యథేతి బ్రహ్మాకారప్రమాణవృత్త్యా చైతన్యావరణభఙ్గే సత్యేవ మోక్ష ఇతి న ఘటజ్ఞానమాత్రేణ ముక్తి ప్రసఙ్గః।

అథ విషయాకారపరిణతయా వృత్త్యైవ విషయాజ్ఞానభఙ్గో నత్వన్యథేతి సిద్ధాన్తితే సతి ప్రత్యక్షస్యైవ ప్రమాణత్వం నత్వనుమానాదేరితి సిద్ధత్వేన తదసహమానః పృచ్ఛతి పూర్వవాదీ నన్వితి।

మూలమ్:- నన్వనుమానాదిభిరావరణం నివర్తతే న వా? ఆద్యే సాక్షాత్కారి భ్రమస్యాపి శఙ్ఖపీతత్వాదేః శ్వేతత్వాద్యనుమానాదినా నివృత్తి ప్రసఙ్గః। దిఙ్మోహాదేరపి అనుమానాదినా నివృత్తి ప్రసఙ్గః। అధిష్ఠానాజ్ఞానోపాదానకత్వేన భ్రమస్య తన్నివృత్తౌ తన్నివృత్తేః। యౌక్తికజ్ఞానేన చ బ్రహ్మణ్యవిద్యానివృత్తేః సాక్షాత్కారార్థం శ్రవణమననాద్యపేక్షా న స్యాత్। ద్వితీయే చ వహ్న్యాది వ్యవహారో న స్యాత్। ప్రతిబన్ధస్య విద్యమానత్వాత్।

వ్యాఖ్యా:- సాక్షాత్కారిభ్రమస్యేతి। సాక్షాత్కారోఽస్యాస్తీతి సాక్షాత్కారీ, స చాసౌ భ్రమః, తస్య। యో భ్రమస్సాక్షాద్దృశ్యతే తస్యేత్యర్థః, న తు దృగ్దోషాదివశాత్ప్రతీయమానస్య శుక్తిరజతాది భ్రమస్యేతి భావః। కో ఽసౌ భ్రమ ఇత్యత ఆహ-శఙ్ఖపీతత్వాదేరితి। ఆదిశబ్దాత్స్ఫటికలౌహిత్యాది గ్రహణమ్। అనుమానాదినేతి। ఆదిపదాదుపమానశబ్దాదిగ్రహణమ్। శఙ్ఖోఽయం శ్వేతో భవితు మర్హతి, శఙ్ఖత్వాదన్యశఙ్ఖవదిత్యనుమానమ్। శఙ్ఖశ్శ్వేత ఇత్యాప్తోపదేశశ్శాబ్దః। అన్యదూహ్యమ్।

నివృత్తిప్రసఙ్గ ఇతి। మరకతజపాకుసుమాదిసాన్నిధ్యప్రయుక్తం శఙ్ఖపీతత్వస్ఫటిక లౌహిత్యాదికం యద్యనుమానాదినా నివర్తతే తర్హి శఙ్ఖస్ఫటికాదయశ్శ్వేతా ఏవ దృశ్యేరన్, నైవం దృశ్యన్తే। కిన్తు యథాపూర్వం పీతా ఏవ దృశ్యన్తే। కుతః? మరకతజపాకుసుమాది సాన్నిధ్యస్యానపాయాత్। నన్వనుమానాదినా ఆవరణం నివర్తత ఇత్యుక్తం న తు భ్రమ ఇత్యత ఆహ–అధిష్ఠానేతి। అధిష్ఠానాజ్ఞానమేవోపాదానం యస్య తస్య భావః। అధిష్ఠానాజ్ఞానో పాదానకత్వం తేన అధిష్ఠానాజ్ఞానాద్భ్రమో జాయతే। అధిష్ఠానజ్ఞానాత్తు నివర్తతే। అధిష్ఠానాజ్ఞానం చాధిష్ఠానావరణమ్। అనుమానాదినా యదీదమధిష్ఠానావరణమజ్ఞానం నివర్త్యేత, తర్హి భ్రమోపి నివర్త్యేత। తస్మాదధిష్ఠానాజ్ఞాననివృత్తౌ సత్యాం భ్రమస్యాపి నివృత్తేః శఙ్ఖపీతత్వాది భ్రమస్యాప్యనుమానాదినా నివృత్తిప్రసఙ్గః। దోషాన్తర మాహ–దిఙ్మోహాదే రితి।

కశ్చిత్కదాచిత్ పూర్వాం దిశం పశ్చిమామితి భ్రామ్యతి, స దిఙ్మోహః।తస్య చ దిగావరణ మజ్ఞానమేవ కారణం, తస్యాప్యనుమానాదినా నివృత్తిస్స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః। యో దిఙ్మూఢస్స హ్యాప్తోపదేశాదికమపి న గృహ్ణాతి। కిన్తు స్వస్యైవ వివేకోదయేన దిఙ్మోహం జహాతీతి ప్రసిద్ధేః। దోషాన్తరమాహ–యౌక్తికేతి। తత్త్వమస్యాది మహావాక్యజన్యేన యుక్తిపూర్వకజ్ఞానేన జగదిదం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవత్, స చ కర్తా ఈశ్వర శ్శాశ్వతః, అజన్యత్వాద్వ్యతిరేకేణ ఘటవత్। న హీశ్వరో నిర్వికారః సర్వ జగదుదయలయస్థానత్వాదాకాశవదిత్యాది రూపేణాస్తి సచ్చిదానన్ద రూపం బ్రహ్మేత్యాప్తోపదేశమాత్రేణ చ బ్రహ్మావరణభఙ్గస్స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః। వేదాన్తానాం తత్రోక్త శ్రవణమననాదిపురుషాభ్యాసవిశేషాణాఞ్చ వైయర్థ్యాదిత్యాహ– సాక్షాత్కారార్థమితి। యద్యపి యౌక్తికజ్ఞానేన బ్రహ్మాస్తీతి జ్ఞాతుం శక్యం తథాపి బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానాయ బ్రహ్మాత్మ సాక్షాత్కారాయ చ శ్రవణమననాదికమావశ్యకమితి భావః। ద్వితీయే అనుమానాదినా ఆవరణస్యానివృత్తిరితి పక్షాన్తరే వహ్న్యాది వ్యవహార ఇతి। పర్వతోవహ్నిమాన్ ధూమవత్త్వా న్మహానసవదిత్యనుమానేన పర్వతే వహ్నిం వ్యవహరన్తి। యద్యనుమానేన పర్వతగతవహ్న్యావరణ మజ్ఞానం న నశ్యేత్ తర్హి వహ్నివ్యవహారో నైవ జాయేత। వహ్నిజ్ఞానప్రతిబన్ధకవహ్న్యజ్ఞానస్య సత్త్వాత్। న చేష్టాపత్తిః। సర్వానుభవవ్యాకోపాదనుమానాదీనాం ప్రామాణ్యభఙ్గాచ్చ ఇతి పూర్వవాదినా ప్రోక్తే ఆహ సిద్ధాన్తీ, ఉచ్యతే ఇతి। పరిహార ఇతి శేషః।

మూలమ్:– ఉచ్యతే। ద్వివిధమావరణమ్। ఏకమసత్త్వాపాదకమన్తఃకరణావచ్ఛిన్నసాక్షిచైతన్య నిష్ఠమ్। అన్యదభానాపాదకం విషయావచ్ఛిన్నబ్రహ్మచైతన్యనిష్ఠమ్। ఘటమహం న జానామీత్యుభయావచ్ఛేదానుభవాత్। తత్రాద్యం పరోక్షాపరోక్ష సాధారణప్రమాణజ్ఞానమాత్రేణ నివర్తతే। అనుమితేఽపి వహ్న్యాదౌ నాస్తీతి ప్రతీత్యనుదయాత్। ద్వితీయం తు సాక్షాత్కారేణైవ నివర్తతే। యదాశ్రయం యదాకారం జ్ఞానం తదాశ్రయం తదాకారమజ్ఞానం నాశయతీతి నియమాత్। పరోక్షజ్ఞానస్య చ విషయేన్ద్రియసన్నికర్షాభావేనాన్తఃకరణమాత్రాశ్రయత్వాత్। అపరోక్షజ్ఞానస్యైవవిషయేన్ద్రియసన్నికర్షజన్యత్వేన విషయాన్తఃకరణోభయనిష్ఠత్వాత్।తదుక్తమ్ 'పరోక్షజ్ఞానతో నశ్యేదసత్త్వావృతిహేతుతా। అపరోక్షధియా నశ్యేదభానావృతిహేతుతా'॥ ఇతి।

తేనానుమానాదావసత్త్వావరణనాశాత్తద్వ్యవహారః। అభానావరణానివృత్త్యా చ సోపాధిక సాక్షాత్కారిభ్రమానివృత్తిరితి। తస్మాన్నిర్ధర్మకస్యాప్యాత్మనోఽవిద్యయాన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసా త్తద్ధర్మకర్తృత్వభోక్తృత్వాద్యధ్యాస ఉపపద్యతే।

వ్యాఖ్యా:– అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం విషయావచ్ఛిన్నం చేతి చైతన్యం ద్వివిధం, మహాకాశ మఠాకాశవత్। తద్వదజ్ఞానం చ ద్వివిధం, అసత్త్వాపాదకమభానాపాదకఞ్చేతి। తత్రైకం సాక్షిణి వర్తతే। అన్యత్తు బ్రహ్మణి। ఏవంవిధభేదకత్వాదనేక ప్రతీతిరేవ శరణమిత్యాహ–ఘటో నాస్తీతి। ఘటో నాస్తీతి ఘటే అసత్త్వం, ఘటమహం న జానామీతి ఘటే అభానఞ్చ ప్రతీతి సిద్ధమ్। ఉభయావచ్ఛేదానుభవాదితి। ఉభయవిధానుభవాదిత్యర్థః తత్రేతి। ఆవరణద్వయమధ్యే ఇత్యర్థః। అద్యమితి। అసత్త్వాపాదకం సాక్షి నిష్ఠమజ్ఞానరూపమావరణమ్। పరోక్షేతి। అనధిగతాబాధితార్థ విషయజ్ఞానం ప్రమేత్యుక్తలక్షణయా ప్రత్యక్షానుమిత్యాదిసాధారణయా ప్రమయైవ నివర్తతే। తత్ర హేతుమాహ–అనుమితేపీతి। ధూమాదిహేతుభిః పర్వతాదౌ వహ్న్యాదిసత్త్వ ప్రతీతేరితి భావః। పర్వతే వహ్నిరస్తి వా న వేతి సన్దిహ్య ధూమాద్వహ్నిమనుమీయ వహ్నిరస్తీతి నిశ్చిన్వతే లోకాః। అథ కథం వహ్నిర్నాస్తీతి ప్రతీతి రుదీయాత్? న కథఞ్చిదపీతి బోధ్యమ్। అభానం త్వపరోక్షప్రమయైవ నివర్తత ఇత్యాహ ద్వితీయమితి। తత్రోపపత్తి మాహ–యదాశ్రయ మితి। దేవదత్తనిష్ఠం ఘటో భాతీత్యాకారకం జ్ఞానం తన్నిష్ఠమేవ ఘటో న భాతీత్యాకారకమజ్ఞానం నాశయతి, న తు యజ్ఞదత్తనిష్ఠమ్। నాపి పటో న భాతీత్యాకారకమితి నియమాదయం ఘట ఇతి ఘటో భాతీతి ఘటం జానామీతి వా ప్రత్యక్షప్రమయా ఘటనిష్టమభానాపాదక మావరణం నశ్యతి। న తు ఘటోఽస్తీతి పరోక్ష ప్రమయా। ఘటోఽస్తీతి ప్రమాకారస్య ఘటో న భాతీత్యజ్ఞానాకారస్య చ భేదాత్। తస్మాద్ఘటో నాస్తీత్యాకారకం జ్ఞానం ఘటోఽస్తీతి జ్ఞానం నాశయతి। ఘటో న భాతీత్యాకారకమజ్ఞానం ఘటోభాతీతి జ్ఞానం నాశయతీతి వ్యవస్థావశాత్ప్రత్యక్షప్రమయైవ విషయసాక్షాత్కార ఇతి సిద్ధమ్। ఏతేన శఙ్ఖపీతత్వాది సాక్షాత్కారి భ్రమస్య శఙ్ఖశ్వేతత్వాది సాక్షాత్కారిప్రమయైవ నివృత్తిః। నేయం పూర్వా దిగితి దిఙ్మోహస్య, ఇయం పూర్వా దిగితి దిగ్వివేకాదేవ నివృత్తిః। నాస్తి బ్రహ్మేతి బ్రహ్మాజ్ఞానస్య, అస్తి బ్రహ్మేతి యౌక్తిక జ్ఞానాదాప్తోపదేశాచ్చ నివృత్తిః। నాహం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మాజ్ఞానస్య త్వహం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మ సాక్షాత్కారాదేవ నివృత్తిరితి ఫలితమ్। తస్మాదనుమానాదయోఽపి ప్రమాణాన్యేవ, కిన్తు ప్రత్యక్షం బలవత్తరమితి బోధ్యమ్ ప్రత్యక్షస్య బలవత్త్వమేవ దర్శయతి పరోక్షేతి।

ఇన్ద్రియార్థ సన్నికర్షజన్యం ప్రత్యక్షమితి న్యాయశాస్త్రాదాత్మా మనసా సంయుజ్యతే,మన ఇన్ద్రియేణ, ఇన్ద్రియమర్థేన, తతః ప్రత్యక్షం జాయత ఇతి న్యాయశాస్త్రాచ్చ అన్తఃకరణ సంయుక్తేన్ద్రియార్థ సన్నికర్షజన్యం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్। వ్యాప్తిలిఙ్గాదిజన్యం జ్ఞానన్త్వనుమా నాదికం పరోక్షమ్। వ్యాప్త్యాదయోన్తఃకరణధర్మా ఏవేత్యన్తఃకరణమాత్రజన్యం జ్ఞానం పరోక్షమ్। నను పరోక్షజ్ఞానమపి కథమిన్ద్రియవిషయసమ్బన్ధం వినోదేతుమర్హతి, చక్షురిన్ద్రియధూమ విషయ సన్నికర్షపూర్వకత్వాద్వహ్న్యనుమానస్యేతి చేన్నైవమ్। పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమా దిత్యనుమానేఽ

పి పర్వతాంశే ధూమాంశే చ వయమపరోక్షమేవ జ్ఞానమభ్యుపగచ్ఛామః। న చైతావన్మాత్రేణానుమానాదీనా మప్యాపరోక్ష్యం శఙ్క్యమ్। ప్రకృత జ్ఞానవిషయసాక్షాత్కారా సాక్షాత్కారాభ్యాం పరోక్షాపరోక్ష జ్ఞానయోర్భేదాత్। న హి ధూమానుమానేన సాధ్యస్య విషయస్య వహ్నేః సాక్షాత్కారోఽస్తి। కిఞ్చాపరోక్షమపి వహ్న్యాదివిషయకం జ్ఞానమపరోక్షపర్వత ధూమాదిజ్ఞానాధీన మిత్యనుమానాదీనామప్యపరోక్షజ్ఞానమేవోపజీవ్యమితి బోధ్యమ్। తస్మాద్వహ్నిరస్తీత్యాకారకం పరోక్షం జ్ఞానమన్తఃకరణ మాత్రాశ్రయమేవ, ఇన్ద్రియార్థ సన్నికర్షాభావాత్। ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్తు ప్రాగేవ దర్శితః, అన్తఃకరణం నేత్రాదిద్వారానిర్గత్య విషయాకారేణ పరిణమత ఇతి। వహ్నిర్భాతీ త్యపరోక్షజ్ఞానం తు వహ్న్యన్తఃకరణోభయాశ్రయమ్। కుతః? విషయాన్తఃకరణోభయజన్యత్వాత్। విషయే పురోవర్తిని సత్యేవాన్తఃకరణం తద్రూపేణ పరిణమతే ఇతి కృత్వా విషయాన్తఃకరణే ఉభే అపి ప్రత్యక్షజ్ఞానే హేతుభూతే ఏవేత్యర్థః। నను వృత్తిజ్ఞానస్యాన్తఃకరణపరిణామరూపత్వేనాన్తఃకరణజన్యత్వమస్తు। కథం విషయజన్యత్వమత ఆహ-విషయవ్యాపారజన్యత్వేనేతి। యథా దణ్డ శ్చక్రభ్రమణవ్యాపారేణ ఘటం జనయతి, తథా ఘటాది విషయోఽపి స్వాకారేణాన్తఃకరణం పరిణమయ్య జ్ఞానం జనయతీతి ఘటాది ప్రత్యక్షే అస్త్యేవ విషయవ్యాపారజన్యత్వమ్। తస్మాదన్తఃకరణమాత్రాశ్రయం పరోక్షమ్। విషయాన్తః కరణోభయాశ్రయమపరోక్షమ్। పరోక్షమసత్త్వావరణనాశకమ్। అపరోక్షమభానావరణనాశకమ్। అపరోక్షాదేవ బ్రహ్మజ్ఞానా దవిద్యానివృత్తిః। న చ పరోక్షజ్ఞానా దసత్త్వావరణనాశ ఇత్యర్థః। పరోక్షజ్ఞానమితి। న చ పరోక్ష జ్ఞానమప్యావశ్యకమేవ సంసార నివృత్త్యర్థమితి వాచ్యమ్। అహం బ్రహ్మేతి జ్ఞానేన నాస్తి బ్రహ్మేత్యజ్ఞానస్యాపి బాధితత్వాత్। న చ యదాశ్రయనియమ విరోధః। అస్తి బ్రహ్మేతి జ్ఞానేన న భాతి బ్రహ్మేత్యజ్ఞానం న నశ్యతీత్యేతావన్మాత్రఫలకత్వా త్తన్నియమస్య। న చైవం 'పరోక్షం బ్రహ్మవిజ్ఞానం శాబ్దం దేశిక పూర్వకమ్' ఇతి గురుశాస్త్రాది జన్యపరోక్షజ్ఞానస్య వైయర్థ్యం శఙ్క్యమ్। అపరోక్షజ్ఞానం ప్రతి పరోక్షజ్ఞానస్య హేతుత్వాత్। తస్మాదహం బ్రహ్మేతి జ్ఞానాదప్యసత్త్వావరణం నశ్యత్యేవ। న హి దశమోహమితి దశమ మాత్మానం మన్వానః కశ్చిదపిదశమో నాస్తీతి ప్రత్యేతి। తస్మాత్పరోక్షజ్ఞానం వినాప్యపరోక్షజ్ఞానా త్సర్వానర్థ నివృత్తిః, అపరోక్షజ్ఞానం వినా తు పరోక్షజ్ఞానాన్న సర్వానర్థ నివృత్తిరితి సమఞ్జసమ్। అత ఏవ పరోక్షజ్ఞానమాత్రేణా కృతార్థత్వాన్ముముక్షవస్సర్వే ప్యపరోక్షాత్మజ్ఞానార్థం మహావాక్య శ్రవణ తదర్థమననాదికమవశ్యం కుర్యురేవ। అపరోక్షాత్మ సాక్షాత్కారస్య శ్రవణమననాది సాధ్యత్వాత్। అతో న శ్రవణాదివైయర్థ్యం, నాపి శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి శ్రుతి వ్యాకోపశ్చేతి భావః।

అథ స్వోక్తార్థే ప్రమాణమాహ-పరోక్షేతి। పరోక్షజ్ఞానత ఇతి పఞ్చమ్యాస్తసిల్। అసత్త్వావృతి హేతుతా అసత్త్వరూపాయా ఆవృతేరావరణస్య హేతుతాకారణత్వమజ్ఞాననిష్ఠేత్యర్థః। నశ్యేత్-అభానావరణహేతుస్త్వపరోక్షధియా నశ్యేత్। తథా చాసత్త్వావరణనిష్ఠకార్యతానిరూపితా ఆభానావరణనిష్ఠకార్యతానిరూపితా చాజ్ఞాననిష్ఠా యాకారణతా, సా పరోక్షాపరోక్షజ్ఞానాభ్యాం

నశ్యతీత్యర్థః। అజ్ఞాననిష్ఠా అసత్త్వాపాదనశక్తిః పరోక్షధియా, అభానాపాదన శక్తిస్త్వపరోక్షధియా నశ్యతీతి యావత్। తస్మాదసత్త్వావరణం పరోక్షజ్ఞానేన నాశ్య మభానావరణన్త్వపరోక్షజ్ఞాననాశ్య మితి సిద్ధమ్। నన్వేకత్ర అజ్ఞానమేవావరణమితి అన్యత్రాజ్ఞానశక్తిరితి పరత్రాజ్ఞానకార్యమితి చ బహుధోచ్యతే। కథం విరోధపరిహార ఇతి చేదుచ్యతే। అజ్ఞానతచ్ఛక్తితత్కార్యేషు సర్వత్రాప్యజ్ఞాన వ్యవహార ఉచిత ఏవ। జల తరఙ్గ బుద్బుదాదిషు జలవ్యవహారదర్శనాత్। తేనేతి। ద్వివిధావరణ సత్త్వేనేత్యర్థః। అనుమానాదౌ వహ్న్యాదినిష్ఠాసత్త్వావరణనాశాద్వహ్న్యాదివ్యవహారః। అతో నానుమానాదీనామప్రామాణ్యమ్। శఙ్ఖస్వరూప సాక్షాత్కారాభావేన శఙ్ఖస్వరూపగతాభానావరణ స్యానివృత్తేః న శఙ్ఖపీతత్వభ్రమనివృత్తిః। అథ ఆత్మన్యధ్యాసో నోపపద్యత ఇతి పూర్వపక్ష పరిహారాయ ఏతావతా గ్రన్థసన్దర్భేణ స్వోక్తమఖిలార్థం సంక్షిప్య దర్శయతి తస్మాదితి। నిర్ధర్మకస్యాప్యాత్మనోఽన్తఃకరణధర్మభూతకర్తృత్వ భోక్తృత్వాద్యధ్యాస ఉపపద్యతే। కుతః? అవిద్యయాఽన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసాదిత్యన్వయః।

అథ సిద్ధాన్తాభిమతానిర్వచనీయఖ్యాత్యనుసరేణైవ కశ్చిచ్చోదయతి నన్వితి।

మూలమ్:- నను త్వన్మతే అనిర్వచనీయ ఖ్యాత్యభ్యుపగమాద్యే కర్తృత్వాదయోఽన్తఃకరణధర్మా ఆత్మన్యధ్యస్యన్తే తే అనిర్వచనీయాస్తత్రోత్పద్యన్త ఇతి వాచ్యమ్। తథా చ వ్యావహారిక ప్రాతీతికభేదేన కర్తృత్వభోక్తృత్వాదీనాం ద్విధావభాసః స్యాత్। న స్యాత్। తాదాత్మ్యాభిమానేనా వివేకాత్। సకలధర్మవిశిష్టస్యైవాన్తఃకరణస్యాత్మన్యధ్యస్తత్వేన ద్వయాభావాద్వా।

వ్యాఖ్యా:- శుక్తిరజతాదిస్థలే సత్ఖ్యాతిః, అసత్ఖ్యాతిః, అఖ్యాతిః, అన్యథాఖ్యాతిః, ఆత్మఖ్యాతిః, అనిర్వచనీయఖ్యాతిశ్చేతి షట్ఖ్యాతయ స్సన్తి। తథాహి విప్రతిపన్నాస్సర్వేఽపి ప్రత్యయా-యథార్థాః ప్రత్యయత్వాద్ఘటాది ప్రత్యయవదితి శుక్తిరజతజ్ఞానస్యాపి యథార్థత్వేన శుక్తిరజతం సదేవ భాతీతి సత్ఖ్యాతివాదః। అస్మిన్మతే శుక్తౌ సూక్ష్మరూపేణ సత్ ఏవ రజతావయవం దోష సహితనేత్రసమ్బన్ధా ద్రజతం జాయత ఇతి బోధ్యమ్। యది శుక్తౌరజతం సత్ తర్హి రజతజ్ఞానేన న బాధ్యేత। తస్మాదసదేవేదం భాతీత్యసత్ఖ్యాతివాదః। అస్మిన్మతే అధిష్ఠానభూత శుక్తి రసతీ తత్ర ప్రతీయమానం రజతమప్యసదేవేతి వేద్యమ్। నను యది శుక్తిరజతమసత్ తర్హి శశశృఙ్గవన్నైవ భాయాత్। అత శ్శుక్తిరజతజ్ఞానం స్మృతిరేవ। శుక్తిదర్శనేన స్వానుభూతరజత సంస్కారోద్బోధాచ్ఛుక్తేరిదంరూపేణ సామాన్యజ్ఞానం తు ప్రత్యక్షమిత్యఖ్యాతివాదః। నను యద్విషయోనుభవః తద్విషయైవ స్మృతిర్భవితుమర్హతి। అన్యథా దేవదత్తదర్శనేన యజ్ఞదత్త స్మరణప్రసఙ్గాత్ న చ సాదృశ్యాత్స్మృత్యుపపత్తిః। తథా సతి శుక్తిరియం రజతసదృశీత్యేవాను భవస్య భవితవ్యత్వాత్। తస్మాచ్ఛుక్తౌ రజతజ్ఞానం భ్రమ ఏవ। తదభావవతి తత్ప్రకారకం జ్ఞానం హి భ్రమః। రజతత్వాభావవతి శుక్తౌ రజతత్వప్రకారకం జ్ఞానం శుక్తావిదం రజతమితి జ్ఞానమితి లక్షణ సమన్వయః, ఇత్యన్యథాఖ్యాతివాదః। అస్మిన్మతే శుక్తిరేవ దోషాదివశా ద్రజతాకారేణ ప్రతిభాతీతి బోధ్యమ్। నను దేశాన్తరగతరజతస్యేదం రజతమితి పురోవర్తి

వస్తువాచకేదంపదసామానాధికరణ్యాసమ్భవాన్న శుక్తిరజతస్య భ్రమత్వం కిన్త్వాన్తరమేవ రజతం దోషవశాద్బహిశ్శుక్తౌ స్వతోభాత్యత ఇత్యాత్మఖ్యాతి వాదః। న త్వాత్మఖ్యాతివాదే సర్వస్యాపి జగత ఆన్తరత్వేన బాహ్యస్య శుక్తిశకలస్యైవాభావా త్కథం తత్ర రజతాభాసః। న చాన్తరే రజతే బహిష్ట్వాధ్యాస ఇతి వాచ్యమ్। తథాత్వే రజతమిదం న బాహ్యమ్, కిన్త్వాన్తరమితి జ్ఞానేన రజతం బాధ్యేత। నత్వేవం దృశ్యతే। కిన్తు శుక్తిజ్ఞానేనైవ బాధ్యతే। తస్మాదయం విజ్ఞానవాదోఽనుపపన్నః। అతః పరిశేషాదనిర్వచనీయఖ్యాతిరేవేదమితి సిద్ధమ్।

శుక్తౌ కాచకామలాదిదోషసహకృతావిద్యావశాత్సదసదనిర్వచనీయమ్ కిఞ్చిద్రజత ముత్పద్యత ఇత్యయమనిర్వచనీయఖ్యాతివాదః। అనేన శుక్తిరజతవ ద్బ్రహ్మణి జగదవిద్య యోత్పన్నమ్। ఉత్పన్నం చేదం న సత్, నాప్యసత్, నాపి స్మృతిమాత్రం, నాపి భ్రమః నాప్యాన్తరమ్। కిన్త్వనిర్వచనీయమేవేదమన్యదితి సిద్ధమ్। అస్మిన్ననిర్వచనీయఖ్యాతివాదే యథా బ్రహ్మణి జగదిదముత్పన్నమధ్యస్తం తథా ఆత్మన్యప్యన్తఃకరణధర్మాః కర్తృత్వ భోక్తృత్వాదయోప్య నిర్వచనీయా ఉత్పద్యన్త ఏవేతి కృత్వా ఆత్మనస్తద్ధర్మకర్తృత్వ భోక్తృత్వాద్యధ్యాస ఉపపద్యత ఇతి న వాచ్యమ్। కిన్తూత్పద్యత ఇతి వాచ్యమ్। అఙ్గీకారే దోషమాహ తథా చేతి। కర్తృత్వాదయ ఆత్మన్యుత్పద్యన్త ఇత్యఙ్గీకృతే సతీత్యర్థః। అన్తఃకరణనిష్ఠం కర్తృత్వాదికం వ్యావహారికమ్। ఆత్మన్యధ్యస్తం తు తత్ప్రాతీతికమితి ద్వివిధం కర్తృత్వాదికం స్యాత్, వ్యావహారిక ప్రాతీతిక భేదేన రజతవత్। న చేష్టాపత్తిః। వ్యవహారదశాయామప్యన్తఃకరణం కరోతీతి ప్రతీతిర్నాస్తి। కిన్త్వహం కరోమీత్యేవ। కథమన్యథా ఆత్మనః ప్రమాత్రాదివ్యవహారస్స్యాత్? వ్యవహారకాలే ఆత్మనః ప్రమాతృత్వస్యైవాభావాదితి పూర్వపక్షః।

పరిహరతి న స్యాదితి। ద్వేధా ప్రతీతిర్నైవ భవేదితి హేతుమాహ–తాదాత్మ్యాభిమానేనా వివేకాదితి। ఆత్మాన్తఃకరణయోరవిద్యయా తాదాత్మ్యాధ్యాసో జాతః। తేన అహమాత్మా ఇదమన్తః కరణమితి వివేకో నాస్త్యేవ। సతి తు వివేకే అన్తఃకరణం కరోతీతి అహఙ్కరోమీతి చ ద్వేధాప్రతీతి రుదీయాత్। న హి దేహాత్మనోరవివేకే దేహోగచ్ఛతీతి కోఽపి ప్రత్యేతి। కిన్త్వహం గచ్ఛామీత్యేవ। ఇదమేవ హి తాదాత్మ్యాధ్యాసో నామ। యదన్య కర్తృకాణామాత్మ కర్తృకత్వ వ్యవహారః। నను సత్యపి తాదాత్మ్యాభిమానే కదాచిన్మమ దేహఃస్థూల ఇత్యపి వ్యవహరన్త్యజ్ఞా అపి। న చ తథా మమాన్తఃకరణం కరోతీతి వ్యవహరన్తి। తస్మాత్తాదాత్మ్యాభిమానేనావివేకాదితి హేతురనైకాన్తిక ఇతి శఙ్కాయాం హేత్వన్తరమాహ– సకలేతి। ఆత్మని కర్తృత్వాది ధర్మవిశిష్ట మేవాన్తః కరణమధ్యస్తమ్। న తు కేవలాన్తఃకరణమ్। న హి శుక్తౌ కేవలం రజతమధ్యస్యతే। కిన్తు శ్వేతత్వాదిగుణయోగ్యేవ। తస్మాన్న వ్యావహారిక ప్రాతీతికభేదేన కర్తృత్వాదీనాం ద్వైవిధ్యమస్తీత్యాహ–ద్వయాభావాదితి। వ్యావహారిక ప్రాతీతికయోఃకర్తృత్వయో ర్భోక్తృత్వయోశ్చ ద్వయస్యాభావాదిత్యర్థః। యద్వా యదా శుక్తౌ రజతే అధ్యస్తే సతి తత్ర శుక్తిరజతద్వయం నాస్తి, కిన్తు ప్రతీతికాలే రజతమేకం, ప్రతీత్యపగమేతు శుక్తిరేకైవ తథా ఆత్మన్యన్తఃకరణే

అధ్యస్తే సత్యాత్మాన్తఃకరణద్వయమపి తదా నాస్తి। అన్తఃకరణ ప్రతీతా వాత్మనో ఽప్రతీతే రాత్మప్రతిభానే అన్తఃకరణాప్రతీతేః। యది తు ద్వయం స్యాత్తర్హ్యేకస్మిన్వ్యావహారికమన్యస్మి న్ప్రాతీతికఞ్చ కర్తృత్వాదికం ప్రతీయాత్। తస్మా త్స్వాధ్యస్తకర్తృత్వాది విశిష్టాన్తఃకరణ తాదాత్మ్యాధ్యాసవశాదాత్మనః ప్రమాత్రాది వ్యవహారః ఉపపద్యత ఇత్యనవద్యమిత్యాహ తస్మాదితి।

మూలమ్:– తస్మాదేకస్యాత్మన ఉపాధిభేదేన ప్రమాత్రాది వ్యవస్థోపపత్తేర్న సౌగతమతాపత్తి ర్న వా విరోధః। అన్యా అపి వ్యవస్థాః స్పష్టతరముపరిష్టాదుపపాదయిష్యన్తే। తస్మాద్ జ్ఞానరూప స్యాత్మనః సుషుప్తావవ్యభిచారిత్వాద్దేహేన్ద్రియాదీనాం చ వ్యభిచారిత్వాద్ దృశ్యత్వాచ్చ తత్ర తత్రాత్మబుద్ధిస్తేషాం తేషాం వాదినాం భ్రాన్తిరేవేత్యౌపనిషదమేవ మతం ప్రమాణమితి సిద్ధమ్।

వ్యాఖ్యా:– ఉపాధిభేదేనేతి। కర్తృభాగక్రియాభాగాభివ్యక్తిభాగభేదేనాన్తఃకరణస్య త్రైవిధ్యాత్తద వచ్ఛిన్నం చైతన్యమపి ప్రమాతృప్రమాణప్రమితిభేదేన వ్యవహ్రియతే। ఘటాద్యుపాధివశాత్తు ప్రమేయవ్యవహారోపపత్తిరితి బోధ్యమ్। న సౌగతమతాపత్తిరితి। క్షణిక విజ్ఞానవాదప్రసఙ్గో నాస్మాకమిత్యర్థః। నాప్యేకస్య ప్రమాత్రాదిరూపత్వవిరోధోపీత్యాహ న వా విరోధ ఇతి। అన్యా అపీతి। విశ్వతైజసప్రాజ్ఞవ్యవస్థా జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తివ్యవస్థా చేత్యాద్యా ఇత్యర్థః। ఉపపాదయిష్యన్తే। అత్రైవగ్రన్థే ఇతి భావః। న భూమిరితి శ్లోకవ్యాఖ్యాముపసంహరన్నుక్తమర్థం సంక్షిప్య దర్శయతి తస్మాదితి।

సుషుప్తౌ దేహేన్ద్రియాదయో న సన్తి, అప్రతీయమానత్వాదత ఏవ తే వినాశినః। ఆత్మా తు సుషుప్తావస్తి। సౌషుప్తాజ్ఞానసాక్షిత్వాదత ఏవ జ్ఞానస్వరూపః అవినాశీ చ। కిఞ్చ దేహేన్ద్రియాదయో దృశ్యన్తే। ఆత్మా తు సర్వానిమాన్ పశ్యతి। యద్దృశ్యం తన్నశ్యమితి న్యాయాద్దేహాదయో దృశ్యత్వేన వినాశిన ఏవ। ఆత్మా తు ద్రష్టృత్వాదవినాశీ। అపి చాయమాత్మా ఏకః। శబ్దజ్ఞానం స్పర్శజ్ఞానమిత్యాదిషు విషయాణాం పరస్పరం భేదేపి జ్ఞానస్యాభేదాదేకత్వా చ్చాయమవినాశీ। దేహేన్ద్రియాదయస్త్వనేకా ఇతి వినాశిన ఏవ। తస్మాచ్చార్వాకాదీనాం దేహాదిష్వాత్మబుద్ధిర్భ్రాన్తిరేవ। అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిర్భ్రాన్తిర్హి। అసర్పే (రజ్జౌ) సర్పబుద్ధివత్। నిర్ధర్మక పరమానన్దబోధస్వరూప ఆత్మేత్యౌపనిషదం మతం తు ప్రామాణికం సత్యత్వాత్। ఆత్మన్యాత్మబుద్ధిర్హి సత్యా రజ్జౌరజ్జుబుద్ధివదితి సిద్ధమితి సంక్షేపః।

అథ యత్కిఞ్చిద్విచారయామః। తథా హి – నను సుషుప్తౌ దేహేన్ద్రియాదయస్సన్త్యేవ, శయ్యాయాం సుప్తస్య దృశ్యమానత్వాత్। అతః కథం సుషుప్తౌ దేహాదీనాం వ్యభిచారిత్వమితి చేదుచ్యతే। జీవస్యైవ స్వాజ్ఞానవశాజ్జగదుపాదానత్వేన ప్రతిజీవం ప్రపఞ్చభేదాత్సుషుప్త్యవస్థా సాక్షిజీవదృష్ట్యా నాస్త్యేవ దేహేన్ద్రియాదిప్రపఞ్చః, యేన శయ్యాయాం దేహో దృశ్యతే తద్దృష్ట్యా త్వస్త్యేవ; తజ్జీవాజ్ఞానసృష్టప్రపఞ్చాన్తఃపాతిత్వాదేతద్దేహస్య। తస్య చ జాగ్రదవస్థా సాక్షిత్వా, జ్జాగ్రతి ప్రపఞ్చ సత్త్వాఙ్గీకారాచ్చ। నను తర్హి నిత్యప్రలయ ఏవ సుషుప్తిః। తస్యాఞ్చ ప్రపఞ్చే నష్టే పునర్జాగ్రతి తేనైవ జీవేన స ఏవ ప్రపఞ్చోఽనుభూయతే। న తు పునస్సృష్ట ఇతి చేన్నైవమ్। పునస్సృష్ట ఏవాయం, కిన్తు స ఏవాయం దేహ ఇత్యాదిసాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం

భవతి। 'ధాతా యథా పూర్వమకల్పయత్' (మహానారాయణోపనిషత్, 6.3) ఇతి సృష్టేః పూర్వసృష్టి తుల్యత్వశ్రవణాత్। నను యేన యశ్శయానో దేహో దృశ్యతే తేనైవ ముహూర్తాన్తరే స ఏవ ఉత్థితః దృశ్యతే, న తు పునస్సృష్టః। తస్మాదయుక్తమిదం వచనమితి చేన్నైవమ్। సుప్తోత్థిత దృష్ట్యా వయం పునస్సృష్టిం బ్రూమః, న త్వసుప్తదృష్ట్యా। అతో న దోషః। బ్రహ్మైవ జగదుపాదాన మితి పక్షే తు ప్రపఞ్చస్యైకత్వేఽపి శుక్తిరజతవత్ప్రపఞ్చస్యాపి ప్రతీతిమాత్ర శరీరత్వేన యదా ప్రతీతి స్తదా ప్రపఞ్చః। యదా తు ప్రతీతిర్న తదా ప్రపఞ్చోఽపి న। సుషుప్తౌ తు నాస్తి ప్రతీతి రితి నాస్తి ప్రపఞ్చః। యస్య తు శయానః ప్రతిభాతి దేహ స్తద్బుద్ధ్యాతు దేహోఽస్త్యేవేతి న దోషః। న చైవం జగతో వ్యావహారికత్వస్య పూర్వోక్తస్య వ్యాఘాత ఇతి వాచ్యమ్। వ్యవహారోఽపి ప్రతీతిరేవ, కిన్తు స్థిరప్రతీతిర్వ్యవహార ఇత్యుచ్యతే। అస్థిరా తు ప్రతీతిర్భ్రాన్తిరిత్యుచ్యతే। స చ వ్యవహారస్సుషుప్తౌ నాస్త్యేవేత్యతోఽపి దేహాదిప్రపఞ్చస్య సుషుప్తావసత్త్వమేవేతి బోధ్యమ్।

నను వృత్తిజ్ఞానమేవ జ్ఞానమ్। ఆత్మనో జ్ఞానస్వరూపత్వన్త్వౌపచారికమేవేతి నాత్మా జ్ఞాన స్వరూప ఇతి చేన్నైవమ్। వృత్తావేవ జ్ఞానత్వమౌపచారికం, ఆత్మా తు జ్ఞానమేవ। అయం ఘటోఽయం పట ఇత్యాదికం హి వృత్తిజ్ఞానమ్। తత్ర "ఇదం" శబ్దార్థఘటశబ్దార్థయోర్న జ్ఞానత్వం, కిన్తు జ్ఞేయత్వాజ్జడత్వమేవ। నాపీదం ఘటశబ్దయోః। తయోరపి వర్ణాత్మకత్వేన జడత్వాత్। కిన్త్వయం ఘట ఇత్యాకారాదన్యదేవ తద్ జ్ఞానమ్। తస్య స్వరూపం తు దుర్వచం, అనుభవైకవేద్యత్వాత్। న చానుభవస్య జ్ఞానస్య కథమనుభవైకవేద్యత్వమితి వాచ్యమ్। స్వప్రకాశత్వాదనుభవరూపోఽయమాత్మా ఆత్మానమన్యాంశ్చాత్మనే భాసయతీత్యభ్యుపగమాత్। ఇదమేవ హి జ్ఞానస్య ప్రత్యక్త్వం నామ। దీపాదిభ్యః పరాగ్ధామభ్యః ప్రాతిలోమ్యేన అఞ్చతి భాతీతి ప్రత్యగితి నిరుక్తేః। దీపోహ్యాత్మానం ఘటాదీంశ్చాన్యస్మై భాసయతి। అయం తు న తథేతి తత్ప్రాతిలోమ్యమస్య బోధ్యమ్। నన్వయమాత్మా అన్తఃకరణాదిసహాయవశాద్ఘటాదీన్ భాసయతి న తు స్వత ఇతి కథం స్వప్రకాశత్వమితి చేన్నైవమ్। సుషుప్తావన్తః కరణాద్యభావే ప్యాత్మానం సౌషుప్తమజ్ఞానఞ్చ భాసయత్యేవాయమ్। న చాత్రాపి వివాదః। అన్యథా సుషుప్తేరేవాసాక్షికత్వేనాభావప్రసఙ్గాత్। కిఞ్చ జాగ్రతి యది ఘటాది భాసనే అన్తఃకరణాద్యపేక్షా తర్హ్యన్తఃకరణాదిభాసనే కస్యాపేక్షా? న కస్యాపీతి కృత్వా య ఏవాన్తఃకరణాదికం నైరపేక్ష్యేణ భాసయతి స కథం ఘటాదికం నైరపేక్ష్యేణ న భాసయేత్? కిన్తు భాసయేదేవ। అత్రాయం విశేషః। దేహఘటాదయో యదా ధీస్థ చైతన్యేన భాస్యన్తే తదాయం దేహః అయం ఘట ఇత్యాది ప్రతీతిర్భవతి। బ్రహ్మచైతన్యకర్తృకభాసనమాత్రేణ తు న తథా ప్రతీతిరితి। న చైవం నిష్ఫలస్య బ్రహ్మచైతన్యకర్తృకభాసనస్యాఙ్గీకారః కుత ఇతి వాచ్యమ్। బ్రహ్మచైతన్య కర్తృకభాసనానఙ్గీకారే అపరోక్షఘటాదీనాం ధీస్థజీవభాస్యత్వేఽపి పరోక్షాణాం తద్భాస్యత్వా సమ్భవాదస్తి భాతీతి వ్యవహారయోగ్యత్వం న స్యాత్। దేశాన్తరస్థమపి పుత్రమిత్రాదికం పత్రికాద్వారా అస్తీత్యనుమాయ వ్యవహరన్తి హి। తస్మాత్పరోక్షాపరోక్ష సాధారణ్యేన చైతన్యస్య

సర్వావభాసకత్వాదేవ సర్వస్యాపి జాతోఽస్తి భాతీతి వ్యవహారయోగ్యత్వాపత్తేర్న నిష్ఫలం బ్రహ్మచైతన్యకర్తృకం భాసనమితి భావః।

నను తర్హి ధీస్థజీవకర్తృకం భాసనం వ్యర్థం స్యాదపరోక్షాణామపి ఘటాదీనాం తేనైవ భాస్యమానత్వేన ఘటోఽస్తి ఘటో భాతీతి వ్యవహారసిద్ధేరితి చేన్నైవమ్। స్వవిషయగతపరోక్షత్వా పరోక్షత్వాభ్యాం పరోక్షోపరోక్షశ్చేతి వ్యవహారో ద్వివిధః। తత్ర పరోక్షవ్యవహారస్య చైతన్య భాస్యత్వమాత్రేణైవ సిద్ధిః। అపరోక్షస్య తు జీవభాస్యత్వమప్యావశ్యకమితి। భాతీత్యపరోక్షప్రతీత్యర్థః । జీవభాస్యత్వమావశ్యకమితి భావః। న చైవం సౌషుప్తతమసశ్చైతన్యమాత్రభాస్యత్వాత్ పరోక్షత్వ మితి వాచ్యమ్। సౌషుప్త తమసో వ్యవహారవిషయత్వాభావాద్వ్యవహారవిషయే ఏవ భేదస్య దర్శితత్వాత్। తస్మాద్ఘటాదీనామపరోక్షవ్యవహారయోగ్యత్వం జీవభాస్యత్వప్రయుక్తమ్। పరోక్షవ్యవహారయోగ్యత్వం తు చైతన్యభాస్యత్వ ప్రయుక్తమితి నాన్యతరస్య భాసనస్య వైయర్థ్యమ్। యద్వా ఘటమాత్రం జీవచైతన్యేన భాస్యతే। ఘటస్య జ్ఞాతతా బ్రహ్మచైతన్యేనావభాస్యతే। అత ఏవ ఘటోఽయమితి ఘటో జ్ఞాత ఇతి చ ప్రతీతిద్వయసిద్ధిరితి బోధ్యమ్। తస్మాత్సర్వావభాసకం చైతన్యమేవ జ్ఞానం న తు వృత్తిః। వృత్తేర్వస్తుతో జడత్వాత్ చైతన్యేనైవ తస్యాప్యవభాస్యమానత్వాచ్చేతి సుస్థమ్।

నను దేహాదయో దృశ్యా ఆత్మాత్వదృశ్య ఇతి నియమో న సఙ్గచ్ఛతే। దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తస్యాపి దృశ్యమానత్వాదితి చేన్నైవమ్। యో దృశ్యతే స దేహ ఏవ, దేహజీవవాదస్య ప్రాగేవ నిరస్తత్వాత్। న చైవం యో ద్రష్టా సోఽపి దేహ ఏవేతి వాచ్యమ్, తస్య జడత్వాత్, నాపి చక్షురితి వాచ్యం, తస్య కరణత్వేన కర్తృత్వాభావాత్, నాప్యన్తఃకరణమితి వాచ్యం, తస్యాపి కరణత్వాత్కర్తృత్వం తు భ్రాన్తిసిద్ధమేవ। అత ఏవ తస్యాన్తఃకరణమితి నామాప్యన్తరేవ తస్య వ్యాపారాత్, బహిఃకరణాని త్విన్ద్రియాణి తేషాం బహిర్వ్యాపారాత్। న చైవమన్తఃకరణ ధర్మాణాం కర్తృత్వాదీనామాత్మన్యధ్యాస ఇత్యస్య విరోధ ఇతి వాచ్యమ్। వయమాత్మానం 'జానాతి' క్రియాయా ఏవ కర్తారం బ్రూమః। నత్వన్యత్రేత్యవిరోధాత్। తస్మాదాత్మైవాన్తః కరణాదినా అన్యం దేహేన్ద్రియాదికం వేత్తి స్వం చ స్వతో వేత్తీతి ద్రష్టృత్వమాత్మన ఏవ ధర్మః, దృశ్యత్వన్త్వన్తః కరణాదీనామితి సిద్ధమ్।

నను జ్ఞానస్వరూపస్యాత్మన ఏకత్వే దేవదత్తగతమప్యాత్మానం యజ్ఞదత్తగత ఆత్మా పశ్యేదేవ। కిఞ్చ స్వవిషయాన్తఃకరణాదికమివ పరవిషయాన్తఃకరణాదికమపి జానీయాదేవ। నత్వేవం దృశ్యత ఇతి చేన్నైవమ్। స జానాత్యేవ। యస్త్వన్తఃకరణతాదాత్మ్యాపన్న స్స తు న జానాతి పరిచ్ఛిన్నత్వాత్। న హి వయం బుద్ధిపరిచ్ఛిన్నానామేకత్వం బ్రూమః, కిన్త్వపరిచ్ఛిన్నస్య కూటస్థస్యాత్మన ఏవ స పరమాత్మైవేతి సర్వావభాసకత్వాత్తత్సర్వం వేదైవ। యది త్వం నాహం సర్వం వేద్మీతి మన్యసే తర్హి త్వం బుద్ధిపరిచ్ఛిన్న ఏవ। యది తు గురూపదేశాదినా కృతాత్మసాక్షాత్కార స్సర్వమహం వేద్మీతి మన్యసే తర్హి త్వమాత్మైవ। తస్మాదేక ఏవాత్మా జ్ఞానస్వరూప ఇత్యవివాదమితి।

అథ న వర్ణా ఇతి ద్వితీయ శ్లోక మవతారయతి స్యాదేతదిత్యాదినా।

మూలమ్:- స్యాదేతత్। ఆత్మనో నిర్ధర్మకత్వే ప్రమాత్రాదివ్యవహారస్యాధ్యాసమూలత్వే చ బ్రాహ్మణో యజేతేత్యేవమాదీనాం శాస్త్రాణామప్రామాణ్య ప్రసఙ్గః। అకర్తురభోక్తుశ్చాత్మనః ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః । వేదాప్రామాణ్యే చ కుతో బ్రహ్మసిద్ధిరపి। తస్య తన్మాత్రగమ్యత్వాత్। శాస్త్రయోనిత్వాత్ (బ్ర.సూ.-1.1.3) ఇతి న్యాయాత్। తథా చ వేదప్రామాణ్యాయ ప్రమాత్రాదివ్యవహారస్య సత్యత్వమభ్యుపేయమిత్యాశఙ్క్య కిం తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వమప్రామాణ్యమాపాద్యత ఊర్ధ్వం వా? తత్రాద్యే సర్వేషాం ప్రమాణానామవిద్యావద్విషయత్వేన తద్దశాయాం బాధాభావాన్నిష్ప్రత్యూహం ప్రామాణ్యమ్। ద్వితీయే త్విష్టాపత్తిరేవేత్యాహ-

శ్లో॥ న వర్ణా న వర్ణాశ్రమాచారధర్మా
న మే ధారణాధ్యానయోగాదయోఽపి।
అనాత్మాశ్రయాహమ్మమాధ్యాసహానాత్
తదేకోఽవశిష్టః శివః కేవలోఽహమ్॥ 2

వ్యాఖ్యా:- యదుక్తమాత్మనః ప్రమాత్రాది వ్యవహారోధ్యాసమూలక ఇతి తత్ర చోదయతి కశ్చిత్ స్యాదేతదితి। ఏతత్ స్యాత్ ఇత్యన్వయః। నను తర్హీత్యాదివత్। యద్యాత్మా నిర్ధర్మక ఏవ స్యాత్తర్హి త్వదుక్తవిధయా ప్రమాత్రాదివ్యవహారోఽధ్యాసమూల ఏవ స్యాత్। తతశ్చ బ్రాహ్మణో యజేత, ఇత్యేవమాదీ న్యాత్మనః కర్తృత్వప్రతిపాదకాని శాస్త్రాణి శుక్తిరజతేన కటకాదికం కర్తవ్యమితి వచనవదప్రమాణాన్యేవ స్యుః। తత్ర హేతుమాహ-అకర్తురితి। యది యజ్ఞాదిషు కర్తా భోక్తా చ సిధ్యతి తర్హి శాస్త్రాణి సవిషయకత్వాత్ప్రమాణాని స్యుః। ప్రకృతేత్వకర్తా అభోక్తా చాత్మా। అతో నిర్విషయత్వాదప్రమాణాన్యేవేత్యర్థః। న చాన్తఃకరణతాదాత్మ్యమాపన్నః అకర్తా భోక్తా చాస్త్యేవేతి వాచ్యమ్। తస్య భ్రాన్తిసిద్ధత్వాదపౌరుషేయానాం వేదానాం భ్రాన్త్యయోగాచ్చేతి। అథ యది వేదా అధ్యాత్మస్వరూపే భ్రాన్తా ఏవేత్యుచ్యతే తర్హి బ్రహ్మైవ న సిధ్యతీత్యాహ వేదాప్రామాణ్యే ఇతి। బ్రహ్మసిద్ధౌ హేతుమాహ-తస్య తన్మాత్ర గమ్యత్వాదితి। 'గురుశాస్త్రే వినాత్యన్తం గమ్భీరం బ్రహ్మ వేత్తి క' ఇతి సచ్చిదానన్దస్వరూపం బ్రహ్మ శాస్త్రాదేవ ప్రతిపత్తవ్యం న తు ప్రత్యక్షాదిభిరితి భావః। ఉక్తార్థే సూత్రం ప్రమాణయతి 'శాస్త్రయోనిత్వాత్' (బ్ర.సూ. 1.1.3) ఇతి। వేదాన్త శాస్త్రైకప్రతిపాద్యత్వాదిత్యర్థః। న చైవం వేదానాం పూర్వభాగః ప్రమాణం ఉత్తరభాగస్త్వప్రమాణమితి వాచ్యమ్। శరీరైకదేశే వ్రణాదినా దూషితే సర్వశరీరస్యాపి రోగపీడితత్వవ్యవహారా దేకదేశాప్రామాణ్యేన సర్వమప్యప్రమాణమేవ స్యాత్। అథవా వేదానామర్థప్రామాణ్యమేవ స్యాన్న తు సంపూర్ణం ప్రామాణ్యమితి। ఫలితమాహ-తథాచేతి। వేదప్రామాణ్యస్య బ్రహ్మసిద్ధ్యర్థ మవశ్యాఙ్గీకర్తవ్యత్వాదిత్యర్థః। సత్య ఏవేతి న త్వధ్యాసమూలక ఇత్యేవకారార్థః ఇతి।

అథ సిద్ధాన్తీ వికల్పతే। కిమివ? అయం భావః। యది బ్రాహ్మణో యజేతేత్యాది శాస్త్రాణామర్థవత్త్వాయ కర్తారం భోక్తారం చాత్మానమభ్యుపగచ్ఛామస్తర్హి 'నిష్కలం నిష్క్రియం

శాన్తం' (శ్వే. 6.19), 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. 2.1.1), 'సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ' (మా.2), 'అయమాత్మా బ్రహ్మ' (మా.2) ఇత్యాది శాస్త్రాణామవిషయత్వాపత్తిః। యదిత్వకర్త్రభోక్తృ పరమానన్దబోధరూపమాత్మానమభ్యుపగచ్ఛామస్తర్హి యజేతేత్యాది శాస్త్రాణాం నిర్విషయత్వాపత్తిః । తస్మాత్ పరస్పర విరుద్ధయోరపి వేదపూర్వోత్తరభాగయోర్వేదపక్షపాతిభిరాస్తికైః కాచిద్వ్యవస్థా కల్పనీయా। యథా రాజానావుభౌ పరస్పరం విరుద్ధావేతావతీ భూమిస్త్వదేతావతీ మమేతి వ్యవస్థాం కల్పయిత్వా అవిరోధేన వర్తేతే తద్వదితి భావః। తతశ్చ తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వం వేదపూర్వభాగస్య ప్రామాణ్యం, తత్త్వజ్ఞానాత్పరన్తు వేదోత్తరభాగస్య ప్రామాణ్యమిత్యస్త్యేవ వ్యవస్థేతి భావః। జ్ఞానాత్పూర్వం కర్తురాత్మనస్సత్త్వాత్ జ్ఞానాదనన్తరమకర్తురాత్మనశ్చ సత్త్వాన్న భాగద్వయస్యాపి నిర్విషయత్వమితి తత్త్వమ్। నన్వేవమపి భ్రమాదిదోషరహితానాం వేదానాం కథమాత్మన్యకర్తరి కర్తృభ్రాన్తిః, యాం భ్రాన్తిమధికృత్య వేదాః కర్మకాణ్డం బోధయేయురితి చేదుచ్యతే। 'అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా' (బ్ర.సూ. 1.1.1) ఇతి శమదమాదిసాధన సమ్పత్త్యనన్తరమేవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయామధికారో భవతి దేహినామ్। సా చ సాధన సమ్పత్తిస్సత్త్వ శుద్ధిపూర్వికా। సత్త్వశుద్ధిశ్చ ప్రాచీనకల్మషక్షయం వినా న భవతి। కల్మషక్షయశ్చ నిర్దమ్భైర్యజ్ఞాద్యనుష్ఠానైర్న భవతీతి పర్యాలోచ్యాతీవ కృపాలు శ్రుతిరస్మదనుజిఘృక్షయా యజ్ఞాదికర్మకాణ్డమేవ ప్రథమముపదిశ్య పశ్చాద్జ్ఞానమార్గముపదిదేశ। యథా గురుర్మన్త్రాద్యుపదేశాదిభిరాదౌ శిష్యం శుద్ధసత్త్వం విధాయ పశ్చాత్తస్మై తత్త్వమస్యాద్యుపదిశతి। తస్మాద్వేదానాం న భ్రమాదయో దోషాః కిన్త్వస్మదనుజిఘృక్షయైవ భ్రాన్తవద్వ్యవహరన్తీతి న కోపి దోషః। న చ గురోర్వేదానాం వా యది తత్త్వజ్ఞానం తర్హి శిష్యాదిద్వైతదర్శనం నాస్తీతి వాచ్యమ్। పరమార్థదశాయామేవ సర్వద్వైతోపమర్దః। వ్యవహారదశాయాం తు ద్వైతప్రతీతిరస్త్యేవేతి ప్రాగేవోక్తత్వాత్। నన్వేవం తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వం వేదపూర్వభాగస్య ప్రామాణ్యవచనే తత్త్వజ్ఞానాత్పరం తస్యాప్రామాణ్యం సమ్ప్రాప్తమేవ। తథా తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వం వేదోత్తరభాగస్యాప్యప్రామాణ్యం సమ్ప్రాప్తమేవేతి చేదుచ్యతే। అకర్తురభోక్తురాత్మనః కాలత్రయేప్యేకరూపత్వేన సత్త్వాన్న కదాప్యుత్తరభాగస్యాప్రామాణ్యమ్। కిన్తు యే ఆత్మానం కర్తారం భోక్తారం చ మన్యన్తేతే త మప్రమాణమ్మన్యన్తే। అతస్తద్దృష్ట్యా తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వ ముత్తరవేదస్యాప్రామాణ్యమితిమయోక్తమ్। వస్తుతస్తూపనిషదస్సర్వదాపి ప్రమాణభూతా ఏవ, నిర్విషయత్వాభావాత్। పూర్వవేదస్తు తత్త్వజ్ఞానోదయానన్తరం నిర్విషయ ఏవేత్యప్రమాణ ఏవేతి బోధ్యమ్। ఇదమేవాహ తత్రాద్యే ఇత్యాదినా। అవిద్యావద్విషయత్వేనావిద్యా ఏషామస్తీత్యవిద్యావన్తః । ఆత్మకర్తృత్వాది భ్రాన్తిశాలిన ఇత్యర్థః। తే విషయః యేషాం తేషాం భావః। అవిద్యావ ద్విషయత్వం తేన హేతునా। తద్దశాయాం సంసారదశాయాం బాధాభావా న్నిర్విషయత్వరూప బాధాభావాత్ ప్రామాణ్యం నిష్ప్రత్యూహం నిర్విఘ్నం సిధ్యతీతి శేషః। తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వ మవిద్యావతాం కర్తౄణాం భోక్తౄణాం చ సత్త్వాత్తానధికృత్య కర్మకాణ్డః ప్రవృత్త ఇతి తస్య ధర్మశాస్త్రాదీనాం చ న నిర్విషయత్వ ప్రయుక్తమప్రామాణ్యమిత్యర్థః।

తత్త్వజ్ఞానానన్తరం తేషామప్రామాణ్యమస్మాకమిష్టమేవేత్యాహ-ద్వితీయేత్వితి। యద్వా

ప్రవృత్తిమార్గో నివృత్తిమార్గశ్చేతి మార్గద్వయం పూర్వోత్తరవేదభాగాభ్యాం ప్రతిపాద్యతే। తత్ర ప్రవృత్తిమార్గస్యావిద్యావద్విషయత్వం దర్శితమేవ। ఇదానీం నివృత్తిమార్గస్యాపి తదేవ దర్శయామః। తథాహి; నివృత్తిమార్గే హి 'శాన్తో దాన్త ఉపరత' (సు.ఉపనిషత్. 9.14) ఇత్యాది శ్రుతిభిః శమదమాదయ ఆత్మని సమ్పాదయితవ్యా ఇతి ప్రతిపాదితమ్। శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇత్యాదినా శ్రవణమననాదికం చ కర్తవ్యమితి ప్రతిపాదితమ్। అత్ర చ శమదమాదిషు కిమవిద్యావానధికారీ ఉత నిర్ధర్మక పరమానన్దబోధస్వరూప ఆత్మా? నాన్త్యః, తస్య నిర్ధర్మకత్వేన శమదమాదిరూపాణాం తదభిలాషాదిరూపాణాం చ ధర్మాణాం తత్ర ప్రసక్త్యయోగాత్। అతః పరిశేషాదవిద్యావానేవాధికారీతి నివృత్తిమార్గోఽప్యవిద్యావద్విషయ ఏవ। ఇయం చావిద్యా తత్త్వజ్ఞానేన యదా నశ్యతి తదావిద్యావద్విషయత్వాభావాత్సర్వే వేదాః సర్వాణి శాస్త్రాణి చాప్రమాణాన్యేవ। కుతః? సర్వేషాం ప్రమాణానామవిద్యావద్విషయత్వాత్। తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వం తు సర్వాణి ప్రమాణాన్యేవ అవిద్యావద్విషయత్వసత్త్వాదితి భావః।

అస్మింశ్చ పక్షే బ్రాహ్మణో యజేత ఇత్యేవమాదీనామిత్యత్రాదిపదా 'ద్యదహరేవవిరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజే' దిత్యాదినివృత్తిమార్గ ప్రతిపాదక శ్రుతీనాం గ్రహణం కర్తవ్యమ్। అకర్తురాత్మనో నివృత్తిమార్గేఽపి ప్రవృత్త్యనుపపత్తేరితి భావః। అథవా ప్రవృత్తిమార్గానుపపత్త్యైవ మీమాంసకేన కృతః పూర్వపక్షః। సిద్ధాన్తినా తు ప్రవృత్తిమార్గవన్నివృత్తిమార్గస్యాపి దర్శితరీత్యా అనుపపత్తిం హృది విహాయ యథా త్వభిలాషితః ప్రవృత్తిమార్గప్రతిపాదకోఽపి వేదభాగః తత్త్వజ్ఞానాదనన్తరమ-ప్రమాణ ఏవేత్యుత్తరితమితి బోధ్యమ్। తద్దశాయాం బాధాభావాదిత్యనేన పరమార్థదశాయాం బాధోఽస్తీతి గమ్యతే। యుక్తఞ్చేదమ్। అద్వితీయాత్మన ఏకస్యైవ పరమార్థదశాయాం సత్త్వాద్వేదాదయ స్తత్ర న సన్త్యేవేతి కా పునస్తేషాం ప్రామాణ్యశఙ్కేతి పరమార్థదశాయాం ద్వైతస్యబాధో నామాప్రతీతిరేవ। ప్రతీతిమాత్రశరణత్వాద్ద్వైతస్యేత్యుక్తత్వాదితి బోధ్యమ్। ఆహేతి శఙ్కరాచార్య ఇతి కర్తృశేషః।

మూలమ్:- న వర్ణా ఇతి। వర్ణా బ్రాహ్మణత్వాదయః। ఆశ్రమా బ్రహ్మచర్యాదయః। ఆచారాః స్నానశౌచాదయః। ధర్మా బ్రహ్మచర్య గురుసేవాదయః। అత్ర ద్వన్ద్వద్వయగర్భషష్ఠీతత్పురుషేణ వర్ణానామాచారధర్మాశ్చాశ్రమాణామప్యాచార ధర్మాశ్చ లభ్యన్తే। ధారణా బాహ్యవిషయత్యాగేన మనఃస్థైర్యమ్। ధ్యానం పరమాత్మచిన్తనమ్। యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః। ఆదిశబ్దేన శ్రవణ మననాదయో గృహ్యన్తే। సర్వేషాం జ్ఞానోత్తరకాలమసత్త్వే హేతుమాహ - అనాత్మాశ్రయాహం మమాధ్యాసహానాదితి। అనాత్మా ఆత్మవిరోధినీ అవిద్యా। తదాశ్రయస్తదుపాదానో యోఽహఙ్కార మమకారాద్యధ్యాసస్తస్య సమూలస్యాపి తత్త్వజ్ఞానేన హానాత్తత్ప్రయుక్తవర్ణాశ్రమాదివ్యవహారో నాస్తీత్యర్థః ॥ 2

వ్యాఖ్యా:- న మే వర్ణా న సన్తి। వర్ణాశ్చాశ్రమాశ్చ వర్ణాశ్రమాః। ఆచారాశ్చ ధర్మాశ్చ ఆచారధర్మాః వర్ణాశ్రమాణామాచారధర్మా వర్ణాశ్రమాచార ధర్మాః ఇతి సమాస ఇత్యాహ ద్వన్ద్వద్వయగర్భేతి। తతశ్చ యథాసఙ్ఖ్యమత్ర బోధ్యమిత్యాహ - వర్ణానామాచారాధర్మాశ్చాశ్రమాణామితి। వర్ణాచారా

ఆశ్రమధర్మాశ్చ యే న సన్తి। ఆశ్రమ ధర్మా న సన్తీత్యనేనాశ్రమా అపి న సన్తీత్యాశ్రమ నిషేధస్సూచితః।కిఞ్చ వర్ణాశ్చాశ్రమాశ్చాచారాశ్చ వర్ణాశ్రమాచారాః, తేషాం ధర్మా వర్ణాశ్రమాచార ధర్మా ఇత్యపి సమాసో ఽత్ర సమ్భవతి। తథా చాచారధర్మాశ్చ మే న సన్తీతి లభ్యత ఇత్యాహ - అపీతి। ఆచారధర్మాశ్చాపి ధారణాత్సమాసాన్తరవశాల్లభ్యన్తే ఇత్యన్వయః। అయమేవ సమాస ఉచితః। వర్ణధర్మా ఆశ్రమధర్మా ఆచారధర్మాశ్చ మే న సన్తీత్యనేనా శ్రమాచారనిషేధయోరపి సూచితత్వాత్।

న చైవం న వర్ణా ఇతి వర్ణనిషేధో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్। సూచ్యార్థాశ్రయమాత్రేణ కణ్ఠోక్తస్య వైయర్థ్యాసమ్భవాత్। ధారణా శబ్దార్థమాహ బాహ్యేతి। కథమహం స్రక్చన్దనాదీన్ బాహ్యాన్ విషయానాత్మసుఖహేతూన్ పరిత్యజేయమితి కార్పణ్యే త్యక్తే సతి విషయత్యాగే విషయే మనస్స్థైర్యం భవతీతి భావః। మే ధారణా నాస్తి, మే ధ్యానయోగాదయోఽపి న సన్తీత్యన్వయః। ఏతే సర్వే కదా న సన్తీత్యత ఆహ-జ్ఞానోత్తరకాలేతి। న చ మూలే జ్ఞానోత్తరకాలే ఇతి పదస్య ప్రవేశ ఉచితః। అనాత్మాశ్రయాహంమమాధ్యాసహానాదితిపదేన జ్ఞానోత్తరకాలస్య సూచితత్వాదితి బోధ్యమ్। అనాత్మేత్యత్ర నఞో విరోధోఽర్థః। ఆత్మశబ్దస్య చాత్మజ్ఞానమర్థః। ఆత్మావిద్యయోః జ్ఞానాజ్ఞానయోరవిరోధ ఇత్యుక్తత్వాత్। ఆత్మజ్ఞానవిరోధిన్యవిద్యా అనాత్మా। యద్వా జన్మజరామరణాదిలక్షణం సంసారమాత్మస్వరూపతిరోధానపూర్వకమాత్మని సఙ్గమయ తీత్యాత్మవిరోధిన్యేవావిద్యావ్యవహారమవలమ్బ్యోక్తమిదమ్। పరమార్థతస్తు నిష్క్రియాసఙ్గ చిద్రూపమాత్మాన మవిద్యాశతం వా కథమన్యథా కుర్యాత్? వస్తుతస్త్వాత్మా దృక్ తద్భిన్నస్త్వనాత్మా దృశ్యం మాయేతి యావత్। దృక్ బ్రహ్మ, దృశ్యం మాయేతి సిద్ధాన్తాత్। మాయాయా ఏవావిద్యేతి నామాన్తరమ్। అనాత్మా ఆశ్రయః యస్య సః అనాత్మాశ్రయః। ఘటో మృదీవ కార్యం కారణే వర్తత ఇతి కార్యస్య కారణమాశ్రయః। తచ్చ కారణముపాదాన మేవ గ్రాహ్యమ్। నిమిత్తకారణే దణ్డచక్రాదౌ ఘటస్యాసత్త్వాత్। ఇదమేవాభిప్రేత్యాహ - తదుపాదాన ఇతి। ఆశ్రయ శబ్దస్యాత్రోపాదానమిత్యర్థ ఇతి భావః। సా ఉపాదానం యస్య స తదుపాదాన ఇతి సమాసః, అవిద్యాజన్యా ఇతి యావత్। అహం మమేత్యనుకరణశబ్దౌ। అధ్యాసశబ్దః ప్రత్యేకం తయోరన్వేతి। అహమిత్యధ్యాసోఽహ మధ్యాసః। మమేత్యధ్యాసో మమాధ్యాసః। అయమేవాహఙ్కారమమకారాద్యధ్యాస ఇతి। ఆదిపదాత్కామసుఖాదిధర్మాధ్యాసాదయో గ్రాహ్యాః। అనాత్మాశ్రయశ్చాసావహం మమేత్యధ్యాస ఇతి కర్మధారయః। తస్య హానాత్త్యాగాన్నాశాదితి యావత్।

మూలచ్ఛేదం వినా వృక్షనాశో దుష్కర ఇతి మత్వాఽఽహ సమూలస్యాపీతి। మూలమవిద్యా తేన సహితః సమూలః, అవిద్యాధ్యాసయోర్హానే కారణమాహ - తత్త్వజ్ఞానేనేతి। నిర్ధర్మకపరమానన్దబోధస్వరూపాత్మసాక్షాత్కారేణేత్యర్థః। సూర్యోదయే తిమిరపిశాచసర్పాదీనామివ తత్త్వజ్ఞానోదయే అవిద్యాహఙ్కారమమకారాదీనామవస్థానం దుర్లభమితి భావః। నన్వధ్యాస హానస్య వర్ణాశ్రమాద్యభావస్య చ హేతుహేతుమద్భావో నాస్తీత్యాశఙ్క్యామాహ - తత్ప్రయుక్తేతి।

అధ్యాసప్రయుక్త ఏవ సర్వోఽపి వ్యవహార ఇతి కార్యకారణభావోఽస్త్యేవేత్యర్థః। అహం మనుష్యోఽహం బ్రాహ్మణోఽహం గృహస్థః మమ స్థానం మమ సన్త్యేత్యేవం సర్వవ్యవహారస్యాప్యహఙ్కరమమకార పూర్వకత్వాదితి భావః।

అథ న మాతా పితేతి తృతీయశ్లోకమవతారయతి వర్ణాశ్రమేతి।

మూలమ్:- వర్ణాశ్రమాదివ్యవహారస్య మిథ్యాజ్ఞానమాత్రమూలత్వేన మిథ్యాత్వం ద్రఢయితుం తద్వ్యతిరేకే సుషుప్తౌ తద్వ్యతిరేకమాహ-

శ్లో॥ న మాతా పితా వా న దేవా న లోకా
న వేదా న యజ్ఞా న తీర్థం బ్రువన్తి।
సుషుప్తౌ నిరస్తాతిశూన్యాత్మకత్వాత్
తదేకోఽవశిష్టః శివః కేవలోఽహమ్॥ 3

న మాతేతి। మాతా జనకస్త్రీ। పితా జనకః పుమాన్। దేవా ఇన్ద్రాదయ ఆరాధ్యాః। లోకాస్తదారాధనఫలాని స్వర్గాదీని। వేదా లౌకికప్రమాణాప్రతిపన్నహితాహితసాధనతాప్రతి పాదకాని బ్రహ్మప్రతిపాదకాని చ ప్రమాణవాక్యాని। యజ్ఞాః స్వర్గాదిసాధనీభూతా జ్యోతిష్టోమా దయః। తీర్థం యజ్ఞాదిసాధనీభూతః కురుక్షేత్రాది దేశః। ఏవం పాపకర్మసాధనాన్యప్యుప లక్షణీయాని। సర్వేషాం దేహాభిమానమూలకత్వాత్తదభావే స్వతఃసమ్బన్ధాభావాదవిద్య మానతేత్యర్థః।

వ్యాఖ్యా:- మిథ్యాజ్ఞానమధ్యాసః మూలం యస్య తస్మింశ్చాజ్ఞానమూలకం, తస్య భావస్తత్త్వం, తేన హేతునా। అధ్యాసస్య మిథ్యాత్వాదధ్యాసమూలక వర్ణాశ్రమాది వ్యవహారోపి మిథ్యైవ। కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణస్య। మిథ్యాత్వం చ సదసదనిర్వచనీయత్వమిత్యుక్తమేవ అహఙ్కారాద్యధ్యాసః తత్ప్రయుక్తవర్ణాశ్రమాదయశ్చ ప్రతీయన్తే, తత్త్వజ్ఞానేన బాధ్యన్తే చేతి మిథ్యాభూతా ఏవ। అత ఏవేమే సర్వేఽపి పరమార్థదశాయాం న సన్తి। అహమాత్మా ఏక ఏవ కాలత్రయాబాధ్యః పరమార్థే వ్యవహారే చ సాక్షితయా స్థితోస్మీతి ఫలితార్థః। నను వ్యవహారో మిథ్యా ఆత్మా సత్య ఇత్యత్ర కిం దృష్టాన్తభూతమితి శఙ్కాయాం సుషుప్తిరేవ తదుభయం సాధయతీత్యాహ - మిథ్యాత్వం ద్రఢయితుమితి। స్థాపయితుమిత్యర్థః। సుషుప్తౌ వర్ణాశ్రమాదివ్యవహారస్య వ్యతిరేకమభావమాహ వక్తి ఆచార్య ఇతి శేషః। కేన హేతునేత్యత ఆహ-తద్వ్యతిరేకేణేతి। తస్య మిథ్యాజ్ఞానస్య వ్యతిరేకేణాభావేన హేతునా అన్వయవ్యాప్తిర్వ్యతిరేక వ్యాప్తిశ్చేత్యస్తి వ్యాప్తిద్వయమ్। తత్సత్త్వే తత్సత్త్వమన్వయః। తదభావే తదభావో వ్యతిరేకః। తథా మిథ్యాజ్ఞానాభావాద్వ్యవహారాభావ ఇతి వ్యతిరేకవిధయా సుషుప్తౌ వ్యవహారాభావం దర్శయతీత్యర్థః।

న మాతేతి। సుషుప్తావవస్థావిశేషే మాతా నాస్తి పితా చ నాస్తి దేవా న సన్తి లోకా న సన్తి వేదా న సన్తి యజ్ఞా న సన్తి తీర్థం నాస్తీతి బ్రువన్తి, సుషుప్త్యుత్థితాస్సర్వేఽపి వదన్తి।

సర్వానుభవసిద్ధా హి సుషుప్తిః। తత్ర మాత్రాద్యభావశ్చ సర్వైర్విదిత ఏవ। సుఖమహమస్వాప్స మిత్యాద్యుత్థిత స్మృత్యా సుషుప్తిసాక్షిత్వేనాత్మైక ఏవాస్తీతి సర్వైరభ్యుపగన్తవ్యమేవ। సుషుప్తౌ తు మాత్రాదివ్యవహారాభావస్య జాగ్రతి తత్సద్భావస్య చ కశ్చన హేతుః కల్ప్యః। స చాధ్యాస ఏవ। అధ్యాససత్త్వే వ్యవహారసత్త్వమధ్యాసాభావే వ్యవహారాభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకసిద్ధత్వాత్తస్య। యద్యయమధ్యాసో జాగ్రతి తత్త్వజ్ఞానేన నశ్యేత్తర్హి కథం వ్యవహారో వర్తేత? న కథఞ్చిదపీత్యర్థః । తస్మాద్వ్యవహారో మిథ్యా సుషుప్తావభావాదితి సిద్ధమ్।

నను మాతృపిత్రాదయో న సన్తీత్యనేన పశుశిశుహింసావిధవాగమనాది పాపకర్మ సాధనాని సన్తీతి గమ్యత ఇత్యత ఆహ-ఉపలక్షణీయానీతి। తేషామప్యుపలక్షణవిధయా శ్లోకే ప్రవేశోస్త్యేవేత్యర్థః। యథా పుణ్యకర్మసాధనాని తథా పాపకర్మసాధనాన్యపి సుషుప్తౌ న సన్త్యేవేత్యర్థః అభావే హేతుమాహ - సర్వేషామితి। పాపకర్మాణి పుణ్యకర్మాణి తత్సాధనాని సర్వాణ్యపి దేహాభిమాన ప్రయుక్తాన్యేవ। యది దేహే అహమితి మమేతి వా అభిమానో నాస్తి తర్హి స కథం పాపం పుణ్యం వా కుర్యాత్? మాతృపితృదేవాదిపూజనస్య పశుశిశుహింసాయా వా కరచరణాది సాధ్యత్వాదితి భావః। తదభావే దేహాభిమానాభావే స్వతః సమ్బన్ధాభావాత్కర్మణాం తత్సాధనానాం తత్ఫలానాం వా ఆత్మనా సహ స్వతస్సమ్బన్ధో నాస్తి, అద్వితీయాసఙ్గచిన్మాత్ర త్వాదాత్మనః। కిం తు సర్వాణీమాని దేహాభిమానద్వారైవాత్మానం నిబధ్నన్తీతి భావః - అవిద్యమానతేతి। సర్వేషామిత్యనేనాస్య సమ్బన్ధః। సర్వాణి న సన్తీత్యర్థః। శఙ్కరాచార్యోక్తార్థే శ్రుతిం ప్రమాణయతి- అత్ర పితేత్యాదినా।

మూలమ్:- తథా చ సుషుప్తిం ప్రకృత్య శ్రుతిః - 'అత్ర పితాఽపితా భవతి మాతా అమాతా లోకా అలోకా దేవా అదేవా వేదా అవేదా అత్ర స్తేనోఽస్తేనో భవతి భ్రూణహా అభ్రూణహా చాణ్డాలో ఽచాణ్డాలః పౌల్కసో ఽపౌల్కసః శ్రమణోఽశ్రమణస్తాపసోఽతాపసోఽ నన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణో హి తదా సర్వాఞ్ఛోకాన్ హృదయస్య భవతి' (బృ. 4.3.22) ఇత్యాద్యా అభిమానాభావే సర్వానర్థనివృత్తిమనువదన్తి।

వ్యాఖ్యా:- ప్రకృత్యేతి-ప్రక్రమ్య ఉపక్రమ్యేత్యర్థః। దర్శిత శ్రుతౌ సుషుప్తిశబ్దాభావాదితి భావః అత్రేతి। సుషుప్తావిత్యర్థః। తస్యా ఏవ ప్రకృతత్వాత్। పితా అపితా భవతీత్యనేన పితా పితృభిన్నో భవతీతి న భ్రమితవ్యమ్। తదా యస్యకస్యాప్యభావాత్। కిం త్వపితా భవతీత్యస్య న భవతీత్యేవార్థః ఏవముత్తరత్రాపి బోధ్యమ్। యద్వా పితా అపితా భవతి పితా న భవతి కిం త్వాత్మైవ భవతి। 'యత్ర సర్వమాత్మైవాభూత్' (గోపా. ఉ. 1.10) ఇతి సుషుప్తౌ సర్వస్యాప్యాత్మభావశ్రవణాత్ యస్మిన్నద్వితీయాత్మ చైతన్యే పిత్రాది సర్వజగదధ్యస్తమ్। రజ్జౌ సర్పవదధ్యాసనాశే తు రజ్జువ చ్చైతన్యమేవావశిష్యత ఇత్యభిప్రేత్య 'సర్వమాత్మైవాఽభూత్' (గో.ఉ.1.10) ఇతి ఉక్తమ్। ఇదమేవ బాధసామానాధికరణ్యమిత్యాహుః। సర్వబాధాత్తయోరేకస్మిన్నాత్మని సత్త్వాత్। కథ మన్యథా సర్వస్యాత్మత్వం స్యాజ్జాడ్యజ్ఞానత్వయోర్మిథ్యాత్వసత్యత్వయోశ్చ సామానాధికరణ్యా సమ్భవాత్। సర్వమాత్మేతి సామానాధికరణ్యశ్రవణాచ్చేతి బోధ్యమ్। స్తేనశ్చోరః భ్రూణహా

గర్భఘాతుకః పౌల్కసః శ్వభోజనః శ్రమణస్సన్యాసీ। అనన్వాగతం పుణ్యేనేతి పుణ్యకర్తృక శుభాగమనం నాస్తి। అనన్వాగతం పాపేన పాపకర్తృకమశుభాగమనం చ నాస్తి। పుణ్యపాప ద్వయం తత్ర నాస్తీత్యర్థః। తజ్జన్యసుఖ దుఃఖాద్యభావాదితి భావః। తదా సుషుప్తిసమయే సర్వానపి హృదయస్య మనసస్సమ్బన్ధినః శోకాన్ తీర్ణః అతిక్రాన్తశోకః పారఙ్గత ఇత్యర్థః। నిశ్శోక ఇతి యావత్। శోకహేత్వభావాదితి భావః। భవతి – ఇత్యాద్యాశ్శ్రుతయః। దేహాద్యభిమానాభావే సర్వానర్థనివృత్తిమనువదన్తి, ఉక్తమేవార్థం పునఃపునర్దార్ఢ్యాయ వదన్తీత్యర్థః। యద్వా సిద్ధస్య కథనమనువాదః। సుషుప్తౌ సర్వానుభవసిద్ధామనర్థనివృత్తిమనువదన్తీత్యర్థః। అత్ర శఙ్కతే నన్వితి।

మూలమ్:– నను సర్వవ్యవహారాభావే శూన్యతైవ స్యాత్। నేత్యాహ నిరస్తాతిశూన్యాత్మకత్వాదితి। నిరస్తమతిశూన్యాత్మకత్వం యస్మాత్తత్తథా। భావప్రధానో నిర్దేశః। తస్య సుషుప్త్య సాధకత్వాత్పున రుత్థానానుపపత్తేశ్చ। అవినాశీ వా అరేయమాత్మా, అనుచ్ఛిత్తిధర్మా, మాత్రాసంసర్గస్త్వస్య భవతి। 'యద్వై తన్న పశ్యతి పశ్యన్వై తన్న పశ్యతి। న హి ద్రష్టుర్దృష్టేర్విపరిలోపో విద్యతేఽ వినాశిత్వాన్న తు తద్ద్వితీయమస్తి తతోన్యద్విభక్తం యత్పశ్యేత్' (బృ. 4.3.22) ఇత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చాత్మచైతన్యస్య సుషుప్తౌ న శూన్యతేత్యర్థః। నిరాకృతమప్యేతత్పునరపి స్థూణానిఖనన న్యాయేన నిరాక్రియతే।

వ్యాఖ్యా:– శూన్యస్య సర్వాభావరూపత్వాదితి భావః। పరిహరతి–నిరస్తేతి। అత్యన్తం శూన్యమతి శూన్యమ్। ఆత్మైవ ఆత్మకః, అతిశూన్యస్యాత్మకః అతిశూన్యాత్మకః, అతిశూన్యస్వరూపం తస్య భావః। అతిశూన్యాత్మకత్వం, నిరస్తం చ తదతిశూన్యాత్మకత్వఞ్చ నిరస్తాతిశూన్యాత్మకత్వం తస్మాత్। తథోక్తాత్ శూన్యస్వరూపస్య నిరాకృతత్వాదిత్యర్థః। శూన్యస్య నిరాసాదితి యావత్। అత ఏవాహ–భావప్రధానో నిర్దేశ ఇతి। శూన్యమితి కశ్చన పదార్థో నాస్తి। యద్యస్తీత్యుచ్యతే, తర్హి స శూన్యవాదీ శూన్యమనుభూయవదతి వా ఉతాననుభూయ? ఆద్యే యేనానుభూతం తస్య సత్త్వే కుతః శూన్యతా? ద్వితీయే అననుభూతస్య వస్తునస్సత్త్వే కిం మానమ్? న చానుమానం ప్రమాణవ్యాప్తిలిఙ్గాద్యభావాత్। మహానసాదౌ వహ్నిప్రత్యక్షసత్త్వాద్యత్ర ధూమస్తత్ర వహ్నిరిత్యనుమానకారణవ్యాప్తిర్జాయతే। ప్రకృతేత్వత్యన్తానుభూతస్య శూన్యస్య సాధనం నాస్త్యేవ వ్యాప్తిర్నాపి లిఙ్గాదయ ఇతి భావః। నాప్యుపమానమ్। సాదృశ్యాద్యభావాత్। నాపి శాబ్దం ప్రమాణమ్; మాతా మే వన్ధ్యేతివత్ శూన్యమస్తీత్యస్య వాక్యస్యాప్రమాణత్వాత్। యథైకస్యాం స్త్రియాం మాతృత్వవన్ధ్యాత్వయోరవస్థానం విరుద్ధం తథైకస్మిన్వస్తుని కథం భావాభావయోర స్తిత్వమ్? శూన్యస్యాభావరూపత్వాదస్తిత్వస్య చ భావత్వాత్। నాప్యనుపలబ్ధిః ప్రమాణమ్। శూన్యం నాస్త్యనుపలభ్యమానత్వాదితి శూన్యాభావే ఏవ తస్యాః ప్రమాణత్వాత్। న చ సర్వాభావోఽస్తి సర్వస్యానుపలభ్యమానత్వాదిత్యనుపలబ్ధిః ప్రమాణమితి వాచ్యమ్। యేన సర్వం నోపలభ్యతే తస్య సత్త్వాత్ కథం శూన్యతేతి దర్శితానుపలబ్ధేః శూన్యసాధనే అసమర్థత్వాత్। తస్మాదప్రమాణ మిదం శూన్యం నైవాఙ్గీకర్తవ్యమితి భావః।

శూన్యస్య అనిరాసేదోషమాహ–తస్యేతి। శూన్యస్య సుషుప్త్యసాధకత్వాత్సుషుప్తిం న

సాధయతీతి సుషుప్త్యసాధకం తస్య భావాత్। సుషుప్తిం సాధయితుం శూన్యం న క్షమతే। తథాహి–సుషుప్తిరస్తి వా న వా? ఆద్యే యస్సుషుప్తిరస్తీతి వదతి స సుషుప్తిమనుభూయ వదతి వా ఉతాననుభూయ? నాద్యః। సుషుప్తౌ శూన్యశేషేణానుభవితురభావాత్। న ద్వితీయః । అననుభూతార్థస్యాప్రమాణత్వాత్। అతో నాస్తీతి పక్ష ఏవావశిష్యత ఇతి కృత్వా శూన్యవాదే సుషుప్తిరేవ న సిధ్యతీతి భావః। దోషాన్తరమాహ–పునరుత్థానానుపపత్తేశ్చేతి। యది సుషుప్తౌ సర్వం న స్యాత్తర్హి సుప్తాత్కః పునరుత్తిష్ఠేత్? న కోపి। తస్య నష్టత్వాదితి భావః। చకారాత్సుఖ మహమస్వాప్సం న కిఞ్చిదవేదిషమితి పరామర్శానుపపత్తిరపీతి బోధ్యమ్। ఏవం శూన్యవాదం యుక్తిభిర్నిరాకృత్య శ్రుతిభిరపి నిరాకరోతి అవినాశీతి। అరే ఇతి శిష్యసమ్బుద్ధిః సౌమ్య ఇతివత్। అయమాత్మా అవినాశీ వా వినాశీ న భవత్యేవ। కుతః? అనుచ్ఛిత్తిధర్మా ఉచ్ఛిత్తిరుచ్ఛేదః పరిచ్ఛేద ఇతి యావత్; తదభావోనుచ్ఛిత్తిః। దేశకాలవస్తుకృత త్రివిధ పరిచ్ఛేదరాహిత్యమిత్యర్థః సైవ ధర్మో యస్య సః తథోక్తః। 'ధర్మాదనిచ్కేవలాత్' (అష్టాధ్యాయీ. 5.4.124) ఇత్యనిచ్। అపరిచ్ఛేద్య ఇత్యర్థః। పరిచ్ఛిన్నస్య వినాశోదృష్టః నత్వపరిచ్ఛిన్నస్యేతి భావః। నను కథమస్య జాతోమృత ఇతి వ్యవహారోఽత ఆహ–మాత్రాసంసర్గస్త్వస్య భవతీతి। మీయన్త ఇతి మాత్రా దేహేన్ద్రియాదయః తాభిస్సహ తాసామితి వా సంసర్గస్సమ్బన్ధః। తాదాత్మ్యాధ్యాస ఇతి యావత్। అస్యాత్మనో భవత్యవిద్యయేతి శేషః। తతశ్చాధ్యాసాద్దేహే జాతే జాత ఇతి, దేహే మృతే మృత ఇతి చ ప్రతీతిః। ఏవం పరిచ్ఛిన్నత్వప్రతీతిరప్యస్య భవతి, న తు వస్తుత ఇతి భావః। నన్వాత్మేతి కశ్చన నాస్త్యేవానుపలబ్ధేరితి శఙ్కాయామాహ – యశ్చేతి। యో వా దేహీ తమాత్మానం న పశ్యతి న వేత్తి సచ్చిదానన్దస్వరూపం న జానాతి సః ఏతమాత్మానం పశ్యన్నపి న పశ్యత్యేవ। స్వస్య స్వయం కదాపి పరోక్షీ భవితుమనర్హ ఏవేతి సర్వే ఆత్మానం విదురేవ। కిన్తు సచ్చిదానన్దరూపత్వేన న విదుః। ఇదమేవ పశ్యతోప్యదర్శనం నామ। యద్యాథార్థ్యానభిజ్ఞానమితి। యథావదవబోధాభావే అధీతశాస్త్రమపి పురుషమనధీతశాస్త్రం మన్యన్తే హి। తస్మాదాత్మనో నుపలబ్ధిరితి। శూన్యతేతి। అభావాదిత్యర్థః। సుషుప్తే చైతన్యస్య సత్త్వాచ్ఛూన్యస్య నిరాస ఇతి భావః। నను ప్రథమ శ్లోకే ఏవ సుషుప్త్యేక సిద్ధ ఇతి సుషుప్తే చైతన్యస్థాపనపూర్వకం శూన్యం నిరాకృతమేవేతి కృత్వా అత్ర శ్లోకే నిరస్తాతిశూన్యాత్మకత్వాదితి పునశ్శూన్యనిరసనం వ్యర్థమితి శఙ్కాయామాహ–నిరాకృతమపీతి। ఏతచ్ఛూన్యం నిరాకృతమపి సుషుప్త్యేకసిద్ధ ఇత్యనేన నిరస్తమపి పునరపి నిరాక్రియతే। తత్రోపపత్తిమాహ–స్థూణానిఖనన న్యాయేనేతి। యథా భువి నిఖాతాం స్థూణాం తదీయదార్ఢ్యపరిజ్ఞానాయ పురుష ఇతస్తతశ్చాలయతి తద్వదితి భావః। ఉక్తస్య పునర్వచనం ప్రకృతార్థదార్ఢ్యాపాదానార్థమితి పరమార్థః।

అథ కిమాభ్యాం వైయర్థ్యశఙ్కాతత్పరిహారాభ్యామితి మత్వా పక్షాన్తరమాహ – యద్వేతి।

మూలమ్:– యద్వా నిరస్తమశనాయాద్యతీతమద్వితీయమతిశూన్యం యద్బ్రహ్మ తదాత్మకత్వాత్। తథా చ శ్రుతిః – 'యదా వై పురుషః స్వపితి నామసతా సౌమ్య తదా సమ్పన్నో భవతి' (ఛా. 6.8.1), తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమేవ

మేవాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేదనాన్తరమ్ (బృ. 4.3.21) ఇతి। తేన జగత్కారణీభూతసర్వజ్ఞ సర్వశక్తి పరిపూర్ణానన్దబోధరూపేణ బ్రహ్మణా సహైకత్వాదసంసార్యేవ జీవ ఇతి సిద్ధమ్।3।

వ్యాఖ్యా:- అసుగతిక్షేపణయోరితి ధాతోర్భావేక్తః। అస్తం విక్షేపః నిర్గతమస్తం యస్మాత్తత్ నిరస్తం విక్షేపరహితమ్। యావదర్థమాహ-అశనాయాద్యతీతమితి। క్షుత్పిపాసాదీనతిక్రాన్తమిత్యర్థః । ఫలితమాహ-అద్వితీయమితి। ద్వితీయరహితస్య కథమశనాయాదిసత్త్వం తథాత్వే సద్వితీయత్వ ప్రసఙ్గాదితి భావః। 'అత ఏవాతి శూన్యం సర్వశూన్యం నిరామయం' ఇతి స్మరణాత్। యద్వా అతిశూన్యపదస్యైవాద్వితీయమిత్యర్థఃఅతిశూన్యమద్వితీయమితి వక్తవ్యే విపరీతలేఖనం ప్రామాదికం లేఖకస్య న తు కవేః। నిరస్తం చ తదతిశూన్యఞ్చ నిరస్తాతి శూన్యమ్। ఏవంభూతమర్థాద్బ్రహ్మైవేత్యాహ-యద్బ్రహ్మేవేతి। తదాత్మకత్వాదితి తదేవాత్మా స్వరూపం యస్య తత్త్వాత్। బ్రహ్మస్వరూపేణావస్థానాదిత్యర్థః। సుషుప్తౌ జీవోఽ ద్వితీయబ్రహ్మ స్వరూపేణావతిష్ఠత ఇతి కుతస్తస్య పిత్రాదివ్యవహార సమ్భవ ఇతి శ్లోకతాత్పర్యార్థః। ఉక్తార్థే శ్రుతిం ప్రమాణయతి - యదేతి। పురుషో జీవః యదా స్వపితి। నామేతి ప్రసిద్ధౌ। హే సౌమ్య! ప్రియదర్శన! శిష్య! సతా బ్రహ్మణా సహ సమ్పన్నో మిలితో భవత్యేవ। సమ్పత్తిర్నామ క్షీరనీరవదవిశేషేణావస్థానమ్। తత్తస్మాత్ బ్రహ్మణా సమ్పన్నత్వాద్ధేతోః ప్రియయా అభీష్టయా స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తః సమ్యక్ స్వయం గృహీత ఇవ బాహ్యం ఘటాదికం కిం చ నాపి న వేద, ఆన్తరమన్తఃకరణాదికం, కిం చ నాపి న వేద ఇతి, తేన శ్రుతి ప్రామాణ్యేన జగతః కారణీభూతముపాదానం సర్వజ్ఞం సర్వావభాసకం సర్వశక్తిజ్ఞానబలక్రియాదిశక్తిమత్పూర్ణం సర్వవ్యాప్యానన్దబోధరూపం జ్ఞానానన్దస్వరూపమ్। పఞ్చానామపి విశేషణానాం పరస్పరం విశేషణ సమాసః పూర్వపూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తరస్య విశేష్యత్వే వివక్షితః। ఏవం విధేన బ్రహ్మణా సః ఏకత్వాదభేదాద్ధేతోః జీవః అసంసారీ సంసారరహిత ఏవేతి సిద్ధమ్।

నను శ్రుతౌ పురుషస్సతా సమ్పన్నో భవతీతి జీవబ్రహ్మణోరుభయోస్సమ్పత్తిరభిహితా। సమ్పత్తేర్వస్తుద్వయనిష్ఠత్వాత్కథం జీవబ్రహ్మణోరేకత్వమ్। దృష్టాన్తే చ స్త్రీపురుషయోరుభయో రాలిఙ్గనం దర్శితమ్। న హి స్త్రియా సమ్పరిష్వక్తః పురుషఃస్త్రియా సహాభిన్నో భవతి। తథాత్వే స్త్రీపురుషవ్యక్తిద్వయం న దృశ్యేత కిం తు స్త్రీ వ్యక్తిరేవ దృశ్యేత। కిం చ సుషుప్తౌ జీవబ్రహ్మణీ ఉభే స్తో వా న వా? ఆద్యే ద్వయోర్ద్విత్వేన భావ్యత్వాదేకత్వానుపపత్తిః। ద్వితీయే ఉభయాభావే కుత్రైకత్వాతిదేశః? న హ్యేకస్మిన్నేకత్వాతిదేశ ఉచితః। ఏకత్వస్యాతిదేశాత్పూర్వమేవ సత్త్వాత్। అపిచ బ్రహ్మణాసమ్పన్నో యో జీవస్సుషుప్తావస్తి వా న వా? ఆద్యే కథమద్వితీయతా బ్రహ్మణః ? ద్వితీయే యది జీవ ఏవ నాస్తి తర్హి కథం తస్య సమ్పత్తిస్స్థితిః స్యాత్? కిఞ్చ భవన్మతే జీవ బ్రహ్మణీ ఉభేఽ పి విభుపదార్థావేవ। కథం విభుద్వయస్య సమ్పత్తిః? ఏకస్య నీరాదేరనల్పత్వేఽ న్యస్య క్షీరాదేర్మహత్త్వే హి ద్వయోస్సమ్పత్తి స్స్యాత్।న చ యథా నద్యస్స్యన్దమానా సముద్రేసఙ్గచ్ఛన్తే నామరూపే విహాయ, ఇతి శ్రుత్యా సముద్రే నద్య ఇవ బ్రహ్మణి జీవాః ప్రవిశన్తీతి వాచ్యమ్।

తథాత్వే సముద్రాన్నదీనామివ బ్రహ్మణ స్సకాశాజ్జీవానాం పునరుత్థానాసమ్భవాత్। కిఞ్చ యది సర్వసాధారణం సుషుప్తౌ జీవబ్రహ్మైక్యం తర్హి సాయుజ్యార్థం గురుసేవాదికం వ్యర్థమ్। అథవా బహుప్రయత్నసాధ్యమపి తత్సాయుజ్యం ఫలం న భవత్యేవ। సుషుప్తావివ ముక్తావపి బ్రహ్మణస్సకాశాత్పునరుత్థానం జీవానామవర్జనీయ మేవ భవేదితి। అథ యది సుషుప్తౌ జీవానామజ్ఞానముపాధిరస్తి ముక్తౌ తు నేతి న ముక్తౌ పునరావృత్తిప్రసఙ్గ ఇత్యుచ్యతే। తర్హి సుషుప్తౌ జీవబ్రహ్మణోర్భేదకే అజ్ఞానే ఉపాధిభూతే వర్తమానే కథం బ్రహ్మణా సహైక్యం జీవస్య? మఠభఙ్గం వినా మఠాకాశమహాకాశయోర్న భవతి హ్యైక్యమ్। కిఞ్చాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నో జీవో బ్రహ్మణా సహ సమ్పద్యతే వా ఉతాన్తఃకరణానవచ్ఛిన్నః? ఆద్యే సమ్పత్తిరేవ న ఘటతే, సర్వవ్యవహారాధారస్యాన్తఃకరణస్య సత్త్వేన వ్యవహారాభావస్యైవాభావాత్। వ్యవహారాభావే సతి హి బ్రహ్మ సమ్పత్తిః। యద్యవచ్ఛిన్నః తర్హి స జీవో నైవ, అన్తఃకరణావచ్ఛిన్న స్యైవ జీవత్వాత్। జీవాభావే కస్య సమ్పత్తిః? అపి చ జీవస్యాస్య బాహ్యాన్తరపదార్థానుభవో మాస్తు నామ, బ్రహ్మైక్యానుభవోస్తి వా న వా? ఆద్యే సుప్తోత్థితస్య బ్రహ్మైక్యమనుభూతవానహ మితి పరామర్శ ఉదీయాత్। నైవముదేతి। ద్వితీయే అననుభూతస్య కుతోభ్యుపగమః? కిఞ్చ సుషుప్తౌ జీవస్యానుభవ ఏవ తావన్నాస్తి కుతో బ్రహ్మానుభవః? అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామనుభవస్య జ్ఞానాపరపర్యాయస్యాన్తఃకరణధర్మత్వాత్। యద్యన్తఃకరణం జడమిత్యేవాభినివేశస్తథాపి సుధాహరిద్రా సంయోగజన్యరాగ ఇవ జీవాన్తఃకరణసమ్బన్ధజన్య ఏవానుభవః,న తు జీవధర్మో నాప్యన్తఃకరణ ధర్మః। జీవధర్మత్వే అన్తఃకరణాభానవత్యాం సుషుప్తౌ భవితవ్యత్వాదనుభవస్య। న చ సుప్తోత్థితపరామర్శాదను భవానుమానమితి వాచ్యమ్। అనుభవసమయే ఏవ యత్సుఖాదికం న విదితం కుతస్తస్య సంస్కారః? కథం వా స్మృతిః? పరామర్శస్తు సమ్భ్రాన్తిరేవ। అన్యథా సుప్తోత్థితాస్సర్వే సుఖ మహమస్వాప్సమిత్యాదికం పరామృశేయుః, నైవం దృశ్యతే। న చైవమసాక్షికత్వాత్సుషుప్త్యసిద్ధిరితి వాచ్యమ్। వ్యవహారాభావలిఙ్గకానుమానేన తత్సిద్ధేః। న చ వ్యవహారాభావోఽ సాక్షికః కథం సిధ్యేదితి వాచ్యమ్। యథా ఘటానయనే నియుక్తస్య భృత్యస్య వ్యవహారతదభావౌ ఘటతదభావాభ్యామనుమీయేతే తద్వద్వ్యవహారాభావ స్యానుమేయత్వాత్। నిశి సుప్తస్య మమ న కోపి జలానయనాది వ్యాపారః, ఉత్థానానన్తరం జలాద్యదర్శనాత్। రోగపీడిత శయాన వృద్ధవదిత్యనుమానమత్ర బోధ్యమ్। తస్మాత్సుషుప్తౌ నాస్తి జీవస్యానుభవః। కిన్తు తమసా కేవలం గ్రస్తః। అత ఏవ (తమోభిభూతత్వాదేవ) ఆత్మానమేవ న వేద కిం పునరన్యం గ్రహ గ్రస్తవత్। కథం పునరస్య బ్రహ్మైక్యమ్? యద్యస్య బ్రహ్మైక్యం స్యాత్తర్హ్యేతత్తుల్యానాం వృక్షపర్వతాదీనాం చ సర్వదా బ్రహ్మైక్యం స్యాత్। తేషాం సర్వదాపి వ్యవహారాభావాత్। సర్వదాపి తమోగ్రస్తత్వాత్। తస్మాత్సుషుప్తౌ జీవస్య బ్రహ్మణా సహ సమ్పత్తిరసిద్ధా ఇతి పూర్వపక్షః।

అత్రోచ్యతే-వస్తుతస్సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మైవాన్తఃకరణాధ్యాసవశాజ్జీవ ఇతి వ్యవహ్రియత ఇత్యధ్యాసమూలమిదం జీవత్వం బ్రహ్మణః। యదా నశ్యత్యధ్యాసః తదా సచ్చిదానన్దరూపత్వ

మేవావతిష్ఠతే। అయఞ్చాధ్యాసస్సుషుప్తౌ నశ్యతి, అవిద్యాగత విక్షేపశక్తి సఙ్కోచాత్। తత్సఙ్కోచ వికాసయోస్తు జీవాదృష్టమేవ హేతుః। అధ్యాసహేతురవిద్యా తు న నశ్యతి, తస్యాస్తత్త్వజ్ఞానైక నాశ్యత్వనియమాత్। అనాది భావత్వే సతి జ్ఞాననివర్త్యత్వమవిద్యాత్వమితి లక్షణాత్। అత ఏవ జీవస్య పునస్సంస్కార ప్రసఙ్గః। శాఖాదిచ్ఛేదేపి మూలే సతి పునరఙ్కురదర్శనాత్। ఏవం సచ్చిదానన్దస్వరూపేణావస్థితోప్యయం జీవః అవిద్యాగతావరణశక్త్యా వ్యాప్త ఇత్యావృత ఏవ। అజ్ఞానావృతత్వాదేవ తదానీం స్వస్వరూపమనుభన్నప్యననుభవన్నివ స్థితః। అత ఏవాముం ప్రాజ్ఞమాహుః, ప్రకర్షేణాజ్ఞః ప్రాజ్ఞ ఇతి వ్యుత్పత్తేః। అనుభవసాధనానిత్యజ్ఞానవృత్తయస్సన్త్యేవ। ఆనన్దభాక్, చేతోమయవృత్తిభిరితి విద్యారణ్యోక్తేః। అన్తఃకరణవృత్తయః స్ఫుటా అజ్ఞానవృత్తయస్త్వ స్ఫుటా ఇతి వివేకః। అత ఏవానుభవస్యాప్యననుభవప్రాయతా। ఆనన్దమయకోశోపాధికః ప్రాజ్ఞః విజ్ఞానమయకోశోపాధికస్తు విశ్వః తైజసశ్చ। విలీనఘృతవత్పశ్చాత్స్యాదానన్దమయో ఘన ఇతి వచనాదానన్దమయకోశ ఏవ ఘనీభూయ విజ్ఞానమయ పదవాచ్యతాం భజతే। అత ఏవ ఆనన్దమయకోశానుభూతమపి సౌషుప్త సుఖం విజ్ఞానమయకోశేన స్మర్యతే। అన్యథా జీవైక్యేప్యుపాధిభేదాదస్మరణాపత్తేః। దేవదత్తానుభూతస్య యజ్ఞదత్తాస్మరణవత్। ఆసు చాజ్ఞాన వృత్తిష్వాత్మానన్దః ప్రతిబిమ్బతి। అత ఏవ ప్రాజ్ఞస్యానన్దానుభవః। ఏవమానన్దమయ కోశోపాధికో జీవః। ప్రాజ్ఞః స్వానన్దమేవాజ్ఞానవృత్తి ప్రతిఫలితమజ్ఞానవృత్తిభిర్భుఙ్క్తే నో బాహ్యా మాన్తరం కిఞ్చాపి న వేద, ప్రియకాన్తాలిఙ్గిత కాముకవదితి బాహ్యాభ్యన్తర జ్ఞానాభావమాత్రే దృష్టాన్తోయం న తు స్త్రీపురుషాదిక జీవబ్రహ్మణీ ఉభే భవితవ్యే ఇత్యాది సర్వసామ్యార్థమ్। న హి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోస్సర్వాత్మనా సామ్యం క్వచిదపి భవేత్। తథాత్వే ఉభయోరేకత్వప్రసఙ్గేన దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభావాసిద్ధేః। ఏవమానన్దమయ కోశతాదాత్మ్యమాపన్నోపి జీవః స్వానన్దమేవాను భవతీతి కృత్వా ఆనన్దబోధరూపత్వ మేవ తదానీమస్యేతి సచ్చిదానన్ద రూపేణావతిష్ఠత ఇత్యుక్తమ్। కిఞ్చ; ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సమ్పరిష్వక్తేతి శ్రుత్యన్తరాదానన్దమయ కోశోపాధికం బ్రహ్మైవ ప్రాజ్ఞః । జీవో విజ్ఞానమయకోశతాదాత్మ్యం విహాయానన్దమయ కోశతాదాత్మ్యం ప్రతిపద్యత ఇతి యదిదమేవ జీవస్య బ్రహ్మణా సహ సమ్పత్తిః; బ్రహ్మణోస్య సచ్చిదానన్ద రూపేణావస్థితిస్తు స్వాభావిక్యేవ। అధ్యాసవశాత్తు తత్ర విపరీత బుద్ధిః। ఆనన్దమయకోశో నామ కారణశరీర మజ్ఞానమేవ। తత్తాదాత్మ్యస్య జీవవిక్షేపాహేతుత్వాన్న స్వస్వరూపానుభవ విరోధితా। ప్రత్యుత తదనుభవోపయోగిత్వైవ, అజ్ఞాన వృత్తిభిర్భుఙ్క్తే ఇత్యుక్తత్వాత్। తస్మాత్ప్రాజ్ఞపద వాచ్య ఆనన్దమయ కోశోపాధిక బ్రహ్మభావం ప్రతిపద్యతే, ఆనన్దం చానుభవతి। బాహ్యామాన్తరం చ న వేత్తి జీవ ఇతి సుస్థమ్।

ఏతావతా సుషుప్తితత్త్వముక్తమ్। అథ పూర్వపక్షాః పరిహ్రియన్తే క్రమేణ। సతా సమ్పన్నో భవతీత్యస్య బ్రహ్మస్వరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యర్థాన్నాత్ర వస్తుద్వయనిష్ఠ సమ్పత్తి స్స్వీకృతా। క్షీరనీరవదవిశేషేణావస్థానం సమ్పత్తిరితి పూర్వోక్తవిరోధ ఇతి వాచ్యమ్। క్షీరేనీరమివా నన్దమయకోశే విజ్ఞానమయకోశో లీయత ఇతి కృత్వా తదుపాధికయోర్జీవప్రాజ్ఞయోరప్యభేద

ఇతి తదర్థాత్ స్త్రీపురుషాలిఙ్గనదృష్టాన్తో వ్యాఖ్యాత ఏవ। సుషుప్తౌ జీవ ఏవ బ్రహ్మరూపేణావతిష్ఠత ఇత్యర్థాన్నాత్రోభయసత్త్వాత్। నాప్యేకస్మిన్నేకత్వాతిదేశః। జీవబ్రహ్మైక్యం నామ జీవస్య బ్రహ్మస్వరూపేణావస్థాన మేవాథవాఖణ్డైకరసత్వమితి బోధ్యమ్। ఏతేన జీవస్సుషుప్తావస్తి వా న వేత్యాది వికల్పాస్సర్వే పరిహృతాః। యదుక్తం గురుసేవాదికం వ్యర్థమితి తన్న। సర్వే సౌషుప్తం సుఖమనుభవన్తోపి న తదాత్మానన్దం విదుః। అతస్తద్విజ్ఞానార్థం గురుమభిగచ్ఛేదేవ। అజ్ఞాతం హ్యాత్మస్వరూపం జ్ఞాతం సత్ఫలం భవతి, యథా హిరణ్యనిధి స్స్వగృహస్థితః। సుషుప్తిముక్త్యోర్న సర్వాత్మనా సామ్యమ్। ముక్తావజ్ఞానరూపబీజాభావేన పునస్సంసారాఙ్కురోదయానవకాశాత్। జీవస్సుషుప్తావజ్ఞానోపాధిక బ్రహ్మస్వరూపేణ (ప్రాజ్ఞాత్మనా) అవతిష్ఠతే। న తు చిదేకరూపేణేతి భవత్యేవ సుషుప్తేః పునరుత్థానమ్। పునశ్చ జన్మాన్తరకర్మఫలానుభవాయ జీవస్య పునరుత్థానమిత్యర్థః। ఏతేన జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానం భేదకమితి శఙ్కా పరాస్తా। జీవస్యాజ్ఞానోపాధికబ్రహ్మభావోపదేశాత్। విజ్ఞానమయ కోశాపరపర్యాయమిద మన్తఃకరణం స్వకారణే అజ్ఞానే ఆనన్దమయకోశాఖ్యే నిలీయ సంస్కారాత్మనా వర్తత ఇత్యుక్తత్వాన్న తదా వ్యవహారః నాపి జీవోపాధినాశః। య ఏవాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నస్స ఏవ సుషుప్తౌ స్వకారణ శరీరభూతాజ్ఞానావచ్ఛిన్నస్సన్ వర్తత ఇతి జీవాభావః। నాపి సమ్పత్త్యభావః। జీవస్య ప్రాజ్ఞత్వమేవ సమ్పత్తిరిత్యుక్తత్వాత్। జీవస్య సుషుప్తౌ స్వానన్దానుభవోస్త్యేవ। కిన్త్వజ్ఞానవృత్తీనా మస్ఫుటత్వాదనుభవో న స్ఫుటః। అత ఏవ తదా అననుభూతవదేవ భాతి। అత్యన్తాననుభూతత్వే తు సుఖమహమస్వాప్సమితి సుఖస్మృతిర్నో దీయాత్। బ్రహ్మైక్యానుభవ పరామర్శో న భవేదేవ, సుషుప్తౌ బ్రహ్మైక్యమనుభవామీత్యనుభవా భావాత్। న హి జీవో బ్రహ్మైక్యమనుభవతి। కిన్తు బ్రహ్మానన్దరూప ఏవ భవతి। తఞ్చానుభూతం బ్రహ్మానన్దం స్మరత్యేవ। న చానన్ద ఏవానన్దం కథమనుభవతీతి వాచ్యమ్। తస్య బ్రహ్మానన్దస్య చిద్రూపత్వాత్। నాపి కర్మకర్తృభావ విరోధః అనుభవస్య స్వప్రకాశత్వస్య సమర్థితత్వాత్। యద్వా సుషుప్తౌ నాత్మా కేవలానుభవానన్దరూపేణావ స్థితః; కిన్త్వానన్దమయకోశోపాధికానుభవ రూపేణేవేతి కృత్వా స్వానన్దమప్యయముపాధి వృత్తిభిరనుభవత్యేవేతి న విరోధః। ఏతేన సుషుప్తౌ జీవస్యానుభవో నాస్తీతి ప్రత్యుక్తమ్। జీవస్యైవానుభవరూపత్వాదజ్ఞానవృత్తిభి రానన్దస్యాప్యనుభూయమానత్వాజ్జీవేన। యదుక్తమన్తః కరణధర్మో జ్ఞానమితి తదవివేక విలసితమ్। జ్ఞానస్యైవాత్మత్వేన కథమాత్మా అన్యస్య ధర్మో భవితుమర్హతి। అత ఏవ నాన్తఃకరణాత్మసమ్బన్ధ జన్యోనుభవః, అసమ్భవస్యాజన్యత్వాత్। 'అజోనిత్యశ్శాశ్వతోయం' (భ.గీ. 2.20) ఇత్యాత్మనో జన్మాద్యభావశ్రవణాత్। అథ యౌ దర్శితావన్వయ వ్యతిరేకౌ తౌ వృత్తి జ్ఞానవిషయావేవ। అన్తఃకరణే సత్యయం ఘట ఇత్యాది వృత్తిజ్ఞానం భవతి। తదభావే తదభావ ఇతి। తస్మాదనుభవో న జీవధర్మః నాప్యన్తఃకరణధర్మః నాపి తదుభయజన్యః కిన్తు సాక్షాదాత్మైవ। అనుభవసమయే ఏవ సుఖాదికం న విదితమితి యదుక్తం తదిష్టమేవ। అనుభూత మప్యననుభూతవద్భాత్య జ్ఞానావరణవశాదిత్యుక్తత్వాత్। న చ తావతా స్మృత్యసమ్భవః, అనుభూతత్వాత్సుఖస్య, అన్తఃకరణాభావాదహమిమమనుభవామీతి

నవృత్తిః। ఆనన్దానుభవస్య తు న కోఽపి బాధః। అజ్ఞానవృత్త్యాభ్యుపగమాత్। అయం చ సౌషుప్త ఆనన్దః ప్రతిబిమ్బానన్ద ఏవ। అత ఏవాస్యానుభూయమానతా। ముక్తౌ తు స్వస్వరూపానన్ద ఏవ, న తస్యానుభూయ మానతా। అనుభవత్వాదేవ సుషుప్తావానన్దానుభవ సత్త్వాదేన స్మృత్యుపపత్తిః। స్మృతౌ హ్యనుభూతం వస్తువిషయో భవతి న త్వనుభవః। ప్రకృతే చానుభూత ఏవానన్దో విషయ ఇతి న; స్మృత్యనుపపత్తేః। నన్వేవమపి మయేదమనుభూతమిత్యనుభవాభావే కథం తస్య స్మృతిః। స్మృతిహేతోస్సంసారస్యైవానుదయాదితి చేదుచ్యతే। ఆనన్దానుభవ స్తావదాస్తామ్। సుప్తస్య నిద్రానుభవో ఽస్తి వా న వా? ఆద్యే నిద్రామహమనుభవామీతి వృత్త్యభావాత్కథం నిద్రానుభవః? వృత్తిసత్త్వే కథం నిద్రోదయః? ద్వితీయే అననుభూతాయా నిద్రాయాః కథం స్మృతిః? ఏతావత్పర్యన్తమహం నిద్రితవానధునైవోత్థిత ఇతి హి సర్వోపి ప్రత్యేతి। తస్మాదజ్ఞానానుభవే ఆనన్దానుభవే వా త్రిపుటీప్రతిభానం నాస్తి। త్రిపుటీప్రతిభానస్యాపి కిఞ్చిచ్ఛ్రమహేతుత్వే నానన్దానుభవవిరోధిత్వాత్। కిఞ్చ సుప్తోత్థితస్య ద్విత్రిక్షణపర్యన్తం వాసనానన్దోపి ప్రతిభాతి। అత ఏవ కిఞ్చిత్కాలం వాసనానన్దమనుభవన్ వ్యవహారపరాఙ్ముఖో భవతి। అథ తేన వాసనానన్దేన నిద్రానన్దోనుమీయత ఏవ। నిద్రానన్దత్వాద్వాసనానన్దస్య। వస్తుతస్తు నిద్రానన్దే వాసనానన్దే విద్యానన్దే విషయానన్దే వా అనుభవక్షణే త్రిపుటీ నైవ భాతి। సర్వత్రాప్యానన్దస్యాద్వితీయాత్మ స్వరూపత్వేన తత్ర త్రిపుట్యభావాత్। కిన్తు కేవలమనుభూయత ఇత్యానన్దానుభవమాత్రమేవేతి బోధ్యమ్। తస్మాత్సుఖమహమస్వాప్సమితి పరామర్శో నైవ భ్రాన్తిః, నిద్రాసుఖస్యానుభూతత్వాత్। యత్పునస్సుప్తోత్థితానాం సర్వేషాం న తథా పరామర్శ ఇతి తదకిఞ్చిత్కరమ్। యే తు గాఢసుషుప్తేరుత్థితాస్తే పరామృశన్తి యే తు స్వప్నాన్తే స్వప్నమేవ పరామృశన్తి న తు సుషుప్తి సుఖమిత్యభ్యుపగమాత్। అనుభవసిద్ధాయాః సుషుప్తేః వ్యవహారాభావలిఙ్గకానుమానేన సాధనం తు ప్రకోష్ఠస్య దర్పణే దర్శనమివ పరిహాసాస్పదమ్। న చ వ్యవహారాభావరూపో హేతుస్సమాధ్యాదౌ వ్యభిచారీ చ। తథా సుషుప్తౌ వ్యవహారా భావోప్యనుభవ సిద్ధ ఏవేతి నానుమానావతరణం యుక్తమ్। అథ యదుక్తం సుషుప్తౌ జీవస్యానుభవో నాస్తీతి తద్వచన మసఙ్గతార్థమితి జీవస్యైవానుభవత్వేన కథం పునరనుభవ స్యానుభవస్తదభావో వా। తస్మా త్సుషుప్త్యేకసాక్షిత్వేన ప్రాజ్ఞో జాగర్త్యేవ। అథ యదుక్తం తమసా గ్రస్త ఇతి తద్యుక్తమేవ। నిద్రాయా అజ్ఞానత్వేన తమోరూపత్వాత్। అపి తు తమోగ్రాసవశాద్బాహ్యా భ్యన్తరజ్ఞానహీనోప్యయు మానన్దమనుభవత్యేవ। అన్తః కరణవృత్త్యభావేప్యజ్ఞానవృత్త్యభ్యుపగమాత్। స్వస్వరూపం తు న వేత్త్యేవ। మనోరూపవేదనసాధనాభావాదజ్ఞానరూపావరణ సత్త్వాచ్చ। ప్రాజ్ఞస్యానన్దానుభవైక ధర్మత్వాత్ బ్రహ్మాభేదోక్తిర్న విరుధ్యతే। యద్వా అజ్ఞానోపహితం చైతన్యమేవ ప్రాజ్ఞః, బ్రహ్మాపి తదేవ। నిరుపాధిక చైతన్యస్య ముక్తిదశైక విషయత్వాత్। తస్మాత్ప్రాజ్ఞ బ్రహ్మణోః జీవబ్రహ్మణోః జీవప్రాజ్ఞయోర్వా న కశ్చిదపి భేదః, త్రయాణామపి చైతన్యైకరసత్వాత్। యదుక్తం వృక్షాదీనామపి బ్రహ్మైక్యమితి తన్న। వృక్షాద్యన్తస్థానాం జీవానామన్తఃకరణాది తాదాత్మ్యాధ్యాసేన సుఖ

దుఃఖాదివికారసత్త్వేన వ్యవహారాభావస్య దుర్నిరూపత్వాత్। వృక్షాః హి జలం పీత్వా నన్దన్తి। కథమన్యథా తదా తేషాం పల్లవాది వికాసస్స్యాత్? తదభావే సూర్యాతపదాహాదౌ చ స్విద్యన్తే, పల్లవాది మ్లానతాదర్శనాత్। కిన్తు వృక్షాణాం కరచరణముఖాద్యభావాద్ఘ్రాణగమన భాషణాదికం నాస్తి। ఉక్తం చ మనునా–

శ్లో॥ 'అన్తస్సంజ్ఞా భవన్త్యేతే సుఖదుఃఖ సమన్వితాః'। ఇతి। తస్మాత్సుఖదుఃఖాదిమత్త్వాన్న వృక్షాదీనాం బ్రహ్మైక్యప్రసఙ్గః। నాపి పాషాణాదీనాం నిశ్చేతనత్వాదితి। తస్మాత్సుషుప్తౌ జీవస్య బ్రహ్మణా సహ సమ్పత్తిస్సిద్ధైవ। అథ న సాంఖ్యం న శైవమితి చతుర్థ శ్లోకమవతారయితుం తావత్పూర్వశ్లోకత్రయోక్తమర్థం సంక్షిప్య దర్శయతి, ఏవమితి।

మూలమ్:– ఏవం తావత్ త్రిభిః శ్లోకైః వాదివిప్రతిపత్తి నిరాకరణపూర్వకం త్వమ్పదార్థో నిర్ధారితః। సమ్ప్రతి తత్పదార్థస్తథైవ నిర్ధారణీయః। తత్ర నిరాకరణీయా వాదివిప్రతిపత్తయః ప్రదర్శ్యన్తే। నను, న బ్రహ్మణా సహ జీవస్యైక్యముపపద్యతే। తథాహి సచ్ఛబ్దవాచ్యం జగత్కారణం బ్రహ్మ 'సదేవ సోమ్య ఇదమగ్ర ఆసీత్' (ఛా.6.2.1) ఇత్యాదివాక్యేన ప్రతిపాదితమ్। జగత్కారణం చ ప్రధానమచేతనమితి సాఙ్ఖ్యాః। పశుపతిరేవ జగత్కారణమ్, సచ చేతనోఽపి జీవాద్భిన్నః స ఉపాస్య ఏవేతి పాశుపతాః। భగవాన్ వాసుదేవ ఈశ్వరః జగత్కారణమ్। తస్మాదుత్పద్యతే సఙ్కర్షణాఖ్యో జీవః, తస్మాన్మనః ప్రద్యుమ్నః, తతోఽహఙ్కారోఽనిరుద్ధః, తేన కార్యత్వాజ్జీవస్య తేన సహ న బ్రహ్మణో వాసుదేవస్యాత్యన్తాభేద ఇతి పాఞ్చరాత్రికాః। పరిణామీ నిత్యః సర్వజ్ఞో భిన్నాభిన్న ఇతి జైనాస్త్రిదణ్డినశ్చ। నాస్తి సర్వజ్ఞత్వాద్యుపేతం బ్రహ్మ, ఆమ్నాయస్య క్రియాపరత్వేన తత్ర తాత్పర్యాభావాత్, కిన్తు వాగ్ధేన్వాదివత్ సర్వజ్ఞత్వాదిగుణ విశిష్టతయా జగత్కారణం పరమాణ్వాది వా జీవో వా ఉపాస్య ఇతి మీమాంసకాః। అస్తి నిత్య జ్ఞానాదిమానీశ్వరః సర్వజ్ఞః పృథివ్యాదికార్యలిఙ్గానుమితః, స చ జీవాద్భిన్న ఏవేతి తార్కికాః। క్షణికః సర్వజ్ఞ ఇతి సౌగతాః। క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరామృష్టో నిత్యజ్ఞానరూపః ప్రధానాంశ సత్త్వగుణ ప్రతిఫలితతయా సర్వజ్ఞః సంసారిపురుష విలక్షణ ఏవేతి పాతఞ్జలాః। అద్వితీయ పరమానన్ద ఏవ బ్రహ్మ, తచ్చ జీవస్య వాస్తవం స్వరూపమ్। మాయయా చ సర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టం జగదుపాదానం నిమిత్తం చేతి ఔపనిషదాః।

ఏవం వాదివిప్రతిపత్తిభిః సన్దిగ్ధే తత్పదార్థే ఔపనిషదపక్షస్య పరిశేషేణ తన్నిర్ణయాయాహ భగవాన్–

శ్లో॥ న సాఙ్ఖ్యం న శైవం న తత్పాఞ్చరాత్రం
న జైనం న మీమాంసకాదేర్మతం వా।
విశిష్టానుభూత్యా విశుద్ధాత్మకత్వాత్
తదేకోఽవశిష్టః శివః కేవలోఽహమ్॥ 4

ఆదిశబ్దేన అనుక్తానాం సఙ్గ్రహః।

వ్యాఖ్యా:- వాదినాం విప్రతిపత్తయః వాదివిప్రతిపత్తయః తాసాం నిరాకరణం పూర్వం యస్మిన్ తద్యథా తథా। త్వం పదార్థః తత్త్వమసీతి వాక్యగతత్వమ్పదస్యార్థః। పరమానన్దబోధ రూప ఆత్మా సిద్ధాన్తితః సిద్ధాన్తీకృతః నిర్ధారణీయ ఇతి। తత్పదార్థా నిర్ధారణే జీవబ్రహ్మైక్యలక్షణస్య విషయస్యాసిద్ధేరితి భావః। నిరాకార్యా ఇతి। సిద్ధాన్తినేతి శేషః। తత్రేతి। తత్పదార్థేశ్వరవిషయే ఇత్యర్థః। ప్రదర్శ్యన్త ఇతి। మయేతి శేషః। నను సర్వేఽపి వాదినో యథేష్టం వదన్తు, కిం తన్నిరాకరణేన ఫలమత ఆహ-నన్వితి। యది సాఙ్ఖ్యాదిమతాభిమతమీశ్వరం వయమభ్యు-పగచ్ఛామస్తర్హి బ్రహ్మణా సహ జీవస్యైక్యం నైవోపపద్యేత। తతశ్చ తత్త్వమసీత్యాదిమహావాక్యాన్య-ప్రమాణాని స్యుః। అత స్సాఙ్ఖ్యాదిమతాని నిరాకరణీయానీతి భావః। యద్వా బ్రహ్మణా సహైకత్వాదత ఏవ సంసార్యేవ జీవ ఇతి సిద్ధమిత్యుక్తమ్। తత్రైవ శఙ్కతే నన్వితి। యది బ్రహ్మణా సహ జీవస్యైక్యముపపన్నం స్యాత్తర్హి బ్రహ్మాభేదాదసంసారీ జీవ ఇతి సిధ్యేత్। నాపి తజ్జీవబ్రహ్మైక్యముపపద్యతే। ఉభయోరత్యన్త విలక్షణత్వాదితి భావః।

వైలక్షణ్యమేవ దర్శయితుం తావత్తత్తన్మతాభిమతమీశ్వరస్వరూపం దర్శయతి తథాహీత్యాదినా। సాంఖ్యాః ప్రధానమితి కిఞ్చిత్తత్వాన్తరం ప్రకల్ప్య తదేవేశ్వరత్వేన వర్ణయన్తి। 'జన్మాద్యస్య యత' (భాగవతం. 1.1.1) ఇతి జగజ్జన్మాదికారణత్వస్యేశ్వరలక్షణత్వాత్ ప్రధానస్య చ జగత్కారణత్వాత్తదేవేశ్వర ఇతి తేషామాశయః। నను 'సదేవ సోమ్య ఇదమగ్ర ఆసీత్' ఇత్యాది వాక్యేన బ్రహ్మణ ఏవ జగత్కారణత్వశ్రవణాత్కథం ప్రధానస్య జగత్కారణత్వమితి శఙ్కాయామాహ-సచ్ఛబ్దేతి। దర్శితవాక్యేన జగత్కారణత్వం సత్పదార్థస్య దర్శితమ్। సచ్ఛబ్దవాచ్యం చ బ్రహ్మేతి కేచిత్। సాంఖ్యాస్తు ప్రధానమేవేతి మన్యన్తే ఇతి। యద్వా సచ్ఛబ్దవాచ్యం జగత్కారణం బ్రహ్మ 'సదేవ సౌమ్య ఇదమగ్ర ఆసీత్' ఇతి వాక్యేన ప్రతిపాదితమితి వస్తుకథనమ్। తతో వాదివిప్రతిపత్తి ప్రదర్శనం జగత్కారణం చ ప్రధానమితి సాంఖ్యా ఇత్యాదినా। హే సౌమ్య! ఇదం జగత్ అగ్రే ఆదౌ సదేవ సద్రూపమేవాసీత్। యథా ఘటోత్పత్తేః ప్రాక్ మృద్రూప మేవాసీత్తద్వదితి భావః। ఏతేన మృద్ఘటయోరివ కార్యకారణయోరప్యైకాత్మకత్వేన భావ్యత్వాత్। గుణాత్మకమిదం జగత్ సృష్టేః ప్రాక్ ప్రధానరూపమేవేతి వక్తుం యోగ్యం, ప్రధానస్య గుణత్రయాత్మకత్వాత్। అవ్యక్తాన్మహత్ మహతో ఽహఙ్కారః, అహంకారాత్తన్మాత్రాణీ త్యేవం క్రమేణ సృష్టి శ్రవణాత్। అవ్యక్తశబ్దస్య ప్రధానవాచిత్వాచ్చ 'యతో వేతి' (తై. 3.1) శ్రుతిగత బ్రహ్మశబ్దోఽపి బృహత్త్వగుణయోగాత్ప్రధానవాచ్యేవ। బ్రహ్మశబ్దస్య ప్రధానే ప్రయోగశ్చ స్మర్యతే। తత్ప్రధానమేవ జగత్కారణమీశ్వరః। తేన సహ జీవస్యైక్యం న ఘటతే, ప్రధానస్యా చేతనత్వాత్। జీవస్య చ సచేతనత్వాదుభయోరత్యన్త విలక్షణత్వాదితి సాంఖ్యాః। నను 'తదైక్షత' (ఛా. 6.2.3) ఇతి సృష్టేస్సఙ్కల్పపూర్వకత్వశ్రవణాత్, సఙ్కల్పస్య చ చేతనధర్మత్వాచ్చేతనస్య ప్రధానస్య జగత్కారణత్వం నోపపద్యత ఏవ। కిన్తు శివ ఏవ జగత్కారణమితి శైవా వదన్తీత్యాహ-పశుపతిరేవేతి। అస్మిన్మతేఽపి న జీవబ్రహ్మైక్య మిత్యాహ-చేతనోఽపి జీవాద్భిన్న ఇతి। హాలాహలపానాదిభిరత్యద్భుతశక్తిః శివః క్వ? క్షుద్రాః జీవాః క్వ? అతో జీవేశ్వరయోర్న

స్వప్నేఽప్యైక్య శఙ్కేతి భావః। నను శివో నేశ్వరః, ఈశ్వరస్య సర్వమఙ్గలస్య నిర్దోషస్య స్మశానవాసాద్యమఙ్గలచేష్టితాద్యనుపపత్తేః। తస్మాద్విష్ణురేవేశ్వర ఇతి వైష్ణవాః వదన్తీత్యాహ-భగవానితి। వాసుదేవ ఇతి వసన్తి జీవన్తి అస్మిన్నితి వాసుః స చాసౌ దేవః వాసుదేవః, ఊర్ణనాభిస్తన్తుజాలం యథా సృజతి తథా విష్ణుస్స్వోదరస్థమేవ సర్వం జగద్బహిర్వ్యక్తీకరోతి। విశ్వాన్తే పునస్స్వోదరే ఉపసంహరతి। అత ఏవ స విశ్వంభర ఇత్యుచ్యతే। ఏతస్యైవ నాభేః సకాశాత్ పద్మముదేతి। తతః చతుర్ముఖో జాయతే। తతః ప్రజాపతయః ఇతి క్రమేణ సర్వం జగజ్జాయత ఇతి జగద్ద్రుమస్యాయమేవ మూలకన్ద ఇతి కేషాఞ్చిత్ వైష్ణవానామాశయః। కేషాఞ్చిత్తు వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణ ఇత్యాదిక్రమేణ సృష్టిరిత్యేవమాహ -తస్మాదుత్పద్యత ఇత్యాది। ఈశ్వరాజ్జీవః, జీవాన్మనః మనసోఽహఙ్కారశ్చ జాయతే। తతస్సర్వం జగదిత్యర్థః। అత్యన్తాభేదే ఇత్యనేన భేదాభేదోఽస్త్యేవేతి సూచ్యతే। మనోబుద్ధిచిత్తాహఙ్కారాణాం చతుర్ణామధిష్ఠాతారో చత్వారో దేవా వాసుదేవాదయః। తత్ర వాసుదేవః పరంబ్రహ్మ, అన్యే తు తదవతారభూతా ఇతి చతుర్వ్యూహోపాసకాః భాగవతాః। తన్మతేఽపి న జీవబ్రహ్మణోరభేదః , పితృపుత్రవదితి బోధ్యమ్। నను శివవిష్ణ్వాదీనాం చైతన్యమాత్రస్య వా జగద్రూపేణ పరిణామో న ఘటతే। 'సచ్చత్యచ్చాభవత్' (తై. 2.6) ఇతి జగద్రూపత్వం చ జగత్కారణస్య శ్రూయతే। తస్మాజ్జగద్రూపేణ పరిణామీ; తథాపి నిత్యః న ప్రధానవదచేతనః, కిన్తు సర్వజ్ఞః। ఏవంవిధ ఈశ్వరః। అయఞ్చ జీవేభ్యో న భిన్నః। ఈశ్వరపరిణామత్వాజ్జీవానామ్। న హి ఘటాభిద్యన్తే, నాప్యభిన్నః। ఘటవ్యతిరేకేణ మృద ఇవ జీవవ్యతిరేకేణేశ్వరస్య సత్వాత్, తస్మాద్భిన్నాభిన్న ఏవేతి జైనా వదన్తి। ఏతన్మతేఽపి జీవేశ్వరయోరత్యన్తాభేదో దుర్ఘట ఏవ, కిన్తు భేదాభేద ఏవ। జైనమత మేవ త్రిదణ్డినశ్చ స్వీకుర్వన్తీత్యాహ- త్రిదణ్డినశ్చేతి। నను పూర్వోక్తాస్సర్వేఽపి వాదాస్తుచ్ఛా ఏవ, వేదవిరుద్ధత్వాత్। యచ్చౌపనిషదం మతం తదపి వేదవిరుద్ధమేవ। కుతః? సర్వజ్ఞత్వాద్యుపేతం బ్రహ్మ నాస్త్యేవ, విధివిషయత్వాభావాత్తస్య। విధీయన్తే ఏభిర్యజ్ఞాదయస్సర్వే ఇతి విధయో వేదాః। వేదైర్విధీయన్తే ఇతి విధయః। తస్మాత్సర్వేఽపి వేదాః క్రియాపరాః ఏవ। 'సన్ధ్యాముపాసీత' 'బ్రాహ్మణో యజేత' (గ.ఉ. 3.11) ఇత్యేవం సర్వత్రాపి వేదేషు విధీనామేవ శ్రవణాత్। అర్థవాదాస్తు విధిశేషభూతా ఏవ। తస్మాద్వేదానాం బ్రహ్మప్రతిపాదనే న తాత్పర్యమ్, కిన్తు కర్మప్రతిపాదనే ఏవ। తతః కిమత ఆహ-వాచం ధేనుమిత్యాదివదితి।

బ్రహ్మణస్సర్వే వేదా ఏవ ప్రమాణమ్। తే చ వేదాః క్రియాపరత్వేన బ్రహ్మ న ప్రతిపాదయన్త్యేవేత్యుక్తత్వాదప్రమాణమిదం బ్రహ్మ నైవాభ్యుపగన్తవ్యమ్। బ్రహ్మణోఽనభ్యుపగమే చ జగత్కారణం వస్తు యత్కిఞ్చిదేష్టవ్యం జగతః కార్యత్వాత్, తచ్చ సాంఖ్యాభిమతం ప్రధానం వా భవతు నైయాయికాభిమతాః పరమాణవో వా పిత్రాదిజీవానాం పుత్రాదీన్ప్రతి కారణత్వాజ్జీవైరపి విచిత్రగృహాదినిర్మాణస్య క్రియమాణత్వాజ్జీవా ఏవేతి వా, ఆదిశబ్దాత్కాల కర్మాదయో వా, యథేష్టం జగత్కారణత్వేనాభ్యుపగన్తవ్యమ్। తత్ర చాభ్యుపగతే ప్రధాన

పరమాణ్వాదౌ సర్వజ్ఞత్వాద్యధ్యారోపణపూర్వకముపాసనం ఘటతే। తత్ర దృష్టాన్తమాహ–వాగ్ధేన్వాదివదితి। న హి వాగ్ధేనుర్భవతి। శ్రుతౌ వాగ్ధేనూపాసనం విహితమ్। తత్ర వాచి ధేనుత్వారోపో యథా తద్విదితి భావః ఇతి మీమాంసకాః ఆహుః। నన్వన్యత్ర ప్రసిద్ధ వస్త్వన్యత్రారోప్యతాం నామ। అత్యన్తాప్రసిద్ధమ్ సర్వజ్ఞత్వాద్యుపేతం బ్రహ్మ కథం ప్రధానాదావుపాసనార్థం వారోప్యేత? ధేనోః ప్రసిద్ధత్వాద్వాచిధేనుత్వదృష్టిరుపపద్యత ఏవ। యద్యత్ర తథా బ్రహ్మ ప్రసిద్ధం స్యాత్తర్హి మీమాంసకమతస్య సమూలోచ్ఛేదః, నాస్తి బ్రహ్మేతి తత్సిద్ధాన్తాత్। యది న ప్రసిద్ధం, తర్హి ఆరోపానుపపత్తిరేవ। తస్మాదస్తి సర్వజ్ఞత్వాదిగుణవిశిష్ట ఈశ్వర ఇత్యాహుస్తార్కికా ఇత్యాహ–అస్తీతి। స చేశ్వరః పరోక్ష ఇత్యాహ–పృథివ్యాదికార్యలిఙ్గాను మిత ఇతి। పృథివ్యాదిగతకార్యత్వహేతునాకారణభూత ఈశ్వరోఽనుమీయత ఇత్యర్థః। పృథివ్యాదయస్సకర్తృకాః కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యనుమానమ్। ఏతన్మతేఽపి న జీవేశ్వరయోరభేద ఇత్యాహ–సచేతి। నిత్యజ్ఞానేచ్ఛాదిగుణకస్య సర్వజ్ఞస్యేశ్వరస్యానిత్యజ్ఞానాదిగుణస్య కిఞ్చిద్జ్ఞస్య జీవస్య చ హస్తిమశకాన్తర సత్త్వాత్కథమభేద ఇతి భావః। నను న్యాయమతే ఆత్మనో ద్రవ్యత్వముక్తమ్। ద్రవ్యత్వాద్గుణవదిదం, గుణవత్త్వస్య ద్రవ్యలక్షణత్వాత్। జ్ఞానమప్యేతన్మతే గుణ ఏవ। తథా చ జ్ఞానవద్ద్రవ్యమీశ్వర ఇతి సిద్ధమ్। జ్ఞానవద్ధి వస్తు జ్ఞానాద్భిన్నమేవ। జ్ఞానభిన్నం సర్వం చ జడమేవ। తస్మాదీశ్వరో జడ ఇత్యాపతితమ్। కథం పునస్తస్య సర్వజ్ఞతా? తస్మాదీశ్వరో న జ్ఞానగుణకం ద్రవ్యమ్, కిన్తు జ్ఞానమేవ। జ్ఞానస్య చ క్షణికత్వాత్ క్షణికజ్ఞాన మేవేశ్వరః। న చైవం క్షణిక జ్ఞానస్యైవ జీవత్వాత్కథం జీవేశ్వరవ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్। తద్ధి విజ్ఞానం సర్వజ్ఞం సర్వవిషయప్రసృతత్వాత్। న చ కథం క్షణికే విజ్ఞానే సర్వస్య విషయత్వమితి వాచ్యమ్, విజ్ఞానసన్తత్యభ్యుపగమాత్। తస్మాద్యస్యాం విజ్ఞానసన్తతౌ సర్వమపి విషయో భవతి స సర్వజ్ఞ ఈశ్వరః, యస్యాం తు న సర్వస్య విషయత్వం స కిఞ్చిద్జ్ఞో జీవ ఇతి వ్యవస్థా సత్త్వాదనవద్యమస్మన్మతమితి సౌగతా వదన్తి। నన్వీశ్వరస్య జ్ఞానస్వరూపత్వ ముచితమేవ। కిన్తు తస్య క్షణికత్వం విరుద్ధమనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్। న హి జ్ఞానం కదాచిదపి క్షణికం భవితుమర్హతి। శబ్దజ్ఞానం స్పర్శజ్ఞానమిత్యాదిషు జ్ఞానస్యైకరూపత్వాత్। తస్మాన్నిత్యజ్ఞాన స్వరూప ఈశ్వరః। జీవేభ్యోఽస్య విశేషమాహుః క్లేశేతి। అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభినివేశాః పంచక్లేశాః, పుణ్యం పాపం చేతి కర్మద్వయమ్। ఆధ్యాత్మికాధి దైవతాధిభౌతికాస్త్రయస్తాపా విపాకాః। ఏతైరపరామృష్టః అసంస్పృష్టః ఈశ్వరః। జీవాస్తు క్లేశాదిపరిభూతాః। కిఞ్చ ప్రధానస్య గుణత్రయాత్మకస్య యోంశస్సత్త్వగుణః పరిశుద్ధం సత్త్వం నామ గుణః తస్మిన్ ప్రతిఫలితతయా హేతునా సర్వజ్ఞః। జీవాస్తు రజస్తమఃపరిభూతసత్త్వగుణప్రతిఫలితతయా కిఞ్చిద్జ్ఞా ఇతి భావః। అత ఏవ సంసారిపురుషవిలక్షణః। సంసారిణో యే పురుషా జీవాస్తేభ్యో విలక్షణః, న తు పురుషతుల్య ఇతి భావః। అత ఏవైతన్మతేఽపి న జీవబ్రహ్మైక్యమితి బోధ్యమ్। నను యథేశ్వరస్తథా జీవా అపి నిత్యజ్ఞాన స్వరూపా ఏవేతి కుతో వైలక్షణ్యం జీవేశ్వరయోః? న చ న వయం స్వరూప భేదం బ్రూమః, కిన్తు గుణతో భేదమేవేతి వాచ్యమ్। జ్ఞానస్యాద్రవ్యత్వేన గుణవత్త్వాయోగాత్। న చ భవన్మతేఽపి జ్ఞానస్య స్వప్రకాశత్వముక్తమితి కథం సగుణత్వమితి వాచ్యమ్। జ్ఞానస్య

స్వపరప్రకాశనం స్వరూపమేవేతి స్వప్రకాశత్వస్యా గుణత్వాత్। యత్ప్రకాశ యతి తద్జ్ఞానం, యత్ప్రకాశ్యతే తజ్జడమితి సిద్ధాన్తాత్। తస్మాన్నాపి గుణతో భేదః। న చ క్లేశాదిపరిభూతతత్వా పరిభూతత్వాభ్యాం వైలక్షణ్యమితి వాచ్యం, సదైకరూపస్య జ్ఞానస్య పరిభవాదివికారాసమ్భవాత్। తత్సమ్భవేత్వనిత్యత్వాపత్తేః। 'అవినాశీ వా అరేయమాత్మా' ఇతి (బృ. 4. 5. 14) జీవస్యాప్య వినాశిత్వశ్రవణాత్। నాపి సర్వజ్ఞత్వతదభావాభ్యాం భేద ఇతి వాచ్యమ్। స్వసమ్బద్ధ సర్వావ భాసకత్వలక్షణస్య సర్వజ్ఞత్వస్యోభయత్ర సత్త్వాత్। వేదవేదాఙ్గాది సర్వవిద్యాజ్ఞానలక్షణ సర్వజ్ఞత్వస్యాన్తఃకరణధర్మత్వేనేశ్వర ధర్మత్వస్యాప్యభావాత్। న చ తథాపి జీవస్య పరిచ్ఛిన్నతయా కార్యసమ్బన్ధాభావాన్న సర్వావభాసకత్వమితి వాచ్యమ్। విభోర్జీవస్య పరిచ్ఛిన్నత్వం భ్రాన్తిసిద్ధమేవ న తు వాస్తవమితి సిద్ధాన్తాత్। నాపి శుద్ధాశుద్ధసత్త్వప్రతి ఫలితత్వాభ్యాం భేద ఇతి వాచ్యమ్। ప్రతిఫలనస్యావాస్తవత్వాత్। వాస్తవత్వేఽపి స్వచ్ఛాస్వచ్ఛ దర్పణ ప్రతిఫలితత్వేఽపి బిమ్బస్య ముఖస్యైక్యాత్ప్రతిబిమ్బయో స్స్వచ్ఛత్వాస్వచ్ఛత్వ భేదేఽప్యౌపాధికస్య తస్య భేదస్యాకిఞ్చిత్కరత్వాత్। నాపి సంసారిత్వాసంసారిత్వాభ్యాం భేదః, యేన సంసారస్తదభావో నానుభూయతే తస్య కథం సంసారస్తదభావో వా ధర్మో భవేత్?, తథాహి; ఘటానుభవే తద్ఘటో ధర్మః। తస్మాత్ జ్ఞానస్య సంసార ఇత్యుక్తిరయుక్తా, ప్రకాశస్య తమ ఇత్యుక్తివత్। న హి జ్ఞాననాశ్యస్సంసారస్తిష్ఠేద్ జ్ఞానస్యపురతః। జ్ఞానస్వరూప ఏవాత్మా, అన్తఃకరణవృత్తౌ అహం బ్రహ్మేత్యాకారికాయాం ప్రతిఫలితస్సన్ సంసారం నాశయతీతి వృత్తిజ్ఞాన నాశ్యేపి సంసారే ఆత్మనాశ్యత్వం సమ్భవత్యేవేతి భావః। యద్వా అద్వితీయే ఆత్మజ్ఞాన స్వరూపే కథం సంసారస్తిష్ఠేత్? సంసారస్య ద్వైతత్వాత్। తస్మాత్ జ్ఞానే సంసార ఇత్యుక్తిరయుక్తా, సూర్యే తమ ఇత్యుక్తివత్। తస్మాజ్జీవేశ్వరయోః వైలక్షణ్యం దుర్నిరూపం ఇతి।

యోగమతఖణ్డనం హృది నిధాయ స్వమతమాహ–ఔపనిషదాః, అద్వితీయేతి। య ఏవాద్వితీయపరమానన్దో జీవస్య వాస్తవం రూపం స ఏవేశ్వరస్యాపి। సాఙ్ఖ్యాదయస్తు తత్స్వరూపా నభిజ్ఞతయా భ్రాన్త్యా బహువిధం బ్రువన్తి। తస్మాత్తత్తన్మతేషు శ్రుతాని జీవేశ్వర స్వరూపాణి సర్వాణ్యప్యవాస్తవాన్యేవ। భ్రాన్తి ప్రకల్పితత్వాదితి భావః। నన్వద్వితీయమీశ్వర చైతన్యం సర్వజ్ఞం వా న వా? ఆద్యే స్వావభాస్య సర్వసత్త్వాదద్వితీయత్వహానిః। ద్వితీయే ఈశ్వరత్వస్యైవ హానిః , 'స సర్వజ్ఞః సర్వవిత్' (సన్న్యాసోపనిషత్. 1) ఇతి శ్రుతేః। అత ఆహ–మాయయా చ సర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టమితి। చైతన్యస్యైవం సర్వావభాసకత్వమజ్ఞానరూపోపాధి పరికల్పితమేవ, న తు స్వాభావికమ్। స్వతస్సర్వస్యైభావాత్। ఆదిశబ్దాత్సర్వశక్తిత్వాదయో గ్రాహ్యాః। మాయయా సర్వస్మిన్ జగతి సృష్టే సతి సర్వగతం చైతన్యం సర్వం భాసయత్సన్ సర్వజ్ఞః భవతి। చిదను ప్రవేశైనైవ మాయాయా విచిత్ర జగన్నిర్మాణసామర్థ్యలాభాత్ప్రపఞ్చరూప కార్యానుమేయా మాయా, శక్తయస్సర్వా అపి చైతన్యసమ్బన్ధిన్యః ఏవేతి సర్వశక్తి చైతన్యమ్। యద్వా జగత్సర్జనాది బహుశక్తియుక్తమాయాసమ్బన్ధవశాదేవచైతన్యస్య సర్వశక్తిత్వమ్। జగత్స్రష్టృత్వాదికం తు మాయయైవేతి సర్వవిదితమేవ। తదేవాహ–జగత ఉపాదానమితి।

అజ్ఞానోపహితాచ్చైతన్యాత్సర్వం జగజ్జాతం తత్రైవ ప్రవృద్ధం, తత్రైవ లీనం "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి (తై 3.1) ఇతి శ్రుతేః। తస్మాదుపాదానమిత్యుచ్యతే। యథా ఘటో మృదో జాతః, మృది వ్యవస్థః, మృద్యేవ లీయతే ఇతి ఘటస్యోపాదానం మృత్। ఇదమేవోపాదానం నైయాయికాస్సమవాయి కారణమాహుః। అద్వితీయే చైతన్యే జగత్స్థిత్యాద్యసమ్భవాన్మాయయా జగదుపాదానమిత్యుక్తమ్। నన్వద్వితీయే చైతన్యే మాయా అస్తి వా న వా? ఆద్యే మాయయా సద్వితీయత్వాదద్వితీయత్వ హానిః। ద్వితీయే జగదనుపలబ్ధిప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నైవమ్। చైతన్యం వస్తుతోఽద్వితీయం వా వ్యవహారతోఽద్వితీయం వా? ఆద్యే పరమార్థదశాయాం మాయాయాస్తత్కార్యస్య జగతో వారణప్రసక్తేః। తస్మాచ్చైతన్యే వస్తుతో మాయా జగద్వా నాస్త్యేవ। తదా జగదనుపలబ్ధిరిష్టైవ। తస్మాద్వ్యవహారదశాయాం చైతన్యస్య మాయోపహితత్వాత్సద్వితీయమేవ చైతన్యమితి తత్ర మాయాయా జగతో వా సత్త్వం నిర్బాధమేవ। వస్తుతస్తు సర్వదాపి చైతన్యమద్వితీయమేవ। న చ మాయా అస్తి వా నవేతి వికల్పః ప్రాప్నోతీతివాచ్యమ్। అస్తీతినాస్తీతి వా నిర్వక్తుమశక్యా హి మాయా। కథం పునస్తస్యాశ్చైతన్యే అస్తిత్వాదివికల్పః? యది మాయా సతీ స్యాత్తర్హి సా చైతన్యే అస్తి వా నవేతి వికల్పితుం యుక్తమ్। న హి మాయా సతీ నాప్యసతీ, కిన్త్వనిర్వాచ్యైవేతి ఉక్తత్వాదితి భావః। తస్మాన్మాయయా జగతా వా న చైతన్యస్య సద్వితీయత్వమ్, గన్ధర్వనగరేణ గగనస్యేవేతి బోధ్యమ్।

నిమిత్తం చేతి। ఈశ్వరాదృష్టకాలాదీనాం ఘటాదికార్యజాతం ప్రతి నిమిత్తకారణత్వాదితి భావః। నను ఘటం ప్రతి దణ్డాదయో నిమిత్తకారణాని మృత్తూపాదానకారణమితి నిమిత్తోపాదానయోర్నైక్యమ్। ప్రకృతే తు జగత్ప్రత్యేకస్యైవేశ్వరస్య నిమిత్తత్వముపాదానత్వం చేత్యుభయం కథమితి చేదుచ్యతే। మాయయా ఉపాదానకత్వం స్వతో నిమిత్తత్వం చేతి। సచైతన్యా హి మాయా జగద్రూపేణ పరిణతా। చైతన్యం చ చుమ్బకలోహన్యాయేన మాయాం జగద్రూపేణ పరిణమయామాసేత్యుభయం సమ్భవత్యేవ। దణ్డచక్రసలిలకులాలాదయో మృదం ఘటాకారేణ పరిణమయన్తీతి తేషాం నిమిత్తత్వమేవ, న తూపాదానత్వమ్, ఘటాకార పరిణామాభావాత్। న చ మృదో నిమిత్తత్వం స్వతస్తస్యాపి పరిణామాసమ్భవాత్। అతః కేవలముపాదానత్వమేవ తస్యాః ఇతి బోధ్యమ్।

నను స్వతోదధ్యాత్మనా పరిణమమానస్య క్షీరస్య దధి ప్రతి నిమిత్తత్వోపాదానత్వ ద్వయాభావాన్నైతత్సారమితి చేన్నైవమ్। క్షీరం దధ్యాత్మనా స్వతో నైవ పరిణమతే, కిం తు దాహతక్రసంయోగవశాదేవ। తస్మాత్తత్ర దాహాదయో నిమిత్తకారణాని సన్తీతి న దోషః। నను తర్హి తృణపూగో రక్తాత్మనా రక్తం చ క్షీరాత్మనా స్వత ఏవ పరిణమత ఇతి స్యాదేవ తతో భిన్ననిమిత్తోపాదానకత్వమితి చేన్నైవమ్। యది తృణపూగస్య స్వతో రక్తాత్మనా పరిణామస్తర్హి భువి స్థాపితోఽపి రక్తం స్యాదేవ। యది రక్తం స్వతః క్షీరాత్మనా పరిణమేత తర్హి శక్తి పూజ-నాదౌ ఘటే స్థాపితమపి రక్తం క్షీరం స్యాదేవ। తస్మాన్న తయోస్స్వతః పరిణామః, కిన్తు

జఠరాగ్ని సంయోగ నాడికాన్తరసంయోగాదివశాదేవేతి న తత్రాభిన్న నిమిత్తోపాదానకత్వమ్। నన్వేవమపి మాయాయా జగదాత్మనా పరిణామే జీవాదృష్టకాలాదయో నిమిత్తకారణాని సన్త్యేవేతి కథమీశ్వరస్య నిమిత్తత్వమితి చేన్నైవమ్। అచేతనం హి వస్తు చేతనసమ్బన్ధం వినా వ్యాపారాసమర్థం హి। న హి భటాప్రేరితః ఖడ్గః ఛేత్తుం క్షమతే। తప్తమపి క్షీరం దధ్యాత్మనా పరిణమయితుం న హి ఘటాన్తరస్థం తక్రం కేవలం క్షమతే। కిన్తు చేతనేన క్షీరే నిక్షిప్తమేవ। తృణపూగోఽపి చేతనేన భుక్త ఏవ రక్తాత్మనా పరిణమతే। రక్తం చ జీవాధిష్ఠితనాడీసంచార వశాదేవ క్షీరం భవతి। హరిద్రాపి చేతన కర్తృక సుధాసంయోజనేనైవ రాగం భజతే। తస్మాదచేతనాం మాయామచేతనా జీవాదృష్టాదయః కథం జగదాత్మనా పరిణమయేరన్? న కథమపి। కిన్తు చేతన ఈశ్వర ఏవ। అతస్స ఏవ జగతో ముఖ్యనిమిత్తమ్। కాలాదృష్టాద యస్త్వముఖ్య నిమిత్తాని। యథా ఘటం ప్రతి కులాలః ముఖ్యనిమిత్తం దణ్డాదయస్త్వముఖ్య నిమిత్తాని తద్వదితి భావః। అత ఏవ జగత్సర్జనే ప్రవృత్తస్యేశ్వరస్య కాలకర్మస్వభావాద యస్సహాయా ఆసన్। ఘటచికీర్షోః కులాలస్య దణ్డచక్రాదయ ఇవేతి సృష్టి ప్రక్రియాయాం భాగవతే వ్యాసార్యైరుక్తమ్। జీవాదృష్టాదిసహాయస్వీకరణం చేశ్వరస్య వైషమ్యనైర్ఘృణ్యాది దోషపరిహారార్థం న తు స్వతోఽసమర్థతయా; అమోఘసంకల్పోమోఘ శక్తిరీశ్వరస్సర్వం జగత్ క్షణాన్తరే సప్టుం పునఃక్షణాన్తరే నిశ్శేషయితుం చ శక్నోత్యేవ। అత ఏవ తస్య ఈశ్వరత్వమ్। తస్మాదీశ్వరస్య జగత ఉపాదానత్వం నిమిత్తత్వం చేతి సుస్థమ్। నను సృష్టేస్సంకల్ప పూర్వకత్వశ్రవణాత్ జడస్య చ సఙ్కల్పాయోగాత్ప్రధానం జగత్కారణమితి భవద్భిః ప్రతిపాదితమ్। యథా జడస్య సఙ్కల్పాయోగస్తథా జ్ఞానస్యాపి సఙ్కల్పాయోగ ఏవ। అన్యథా సఙ్కల్పవికల్పాదిభిః ధర్మైః జ్ఞానం సవికారం స్యాత్। తతోఽనిత్యత్వాదికమపి ప్రసజ్యేత। జ్ఞానమేవేశ్వర ఇతి భవతాం రాద్ధాన్తః। తస్మాత్కథముపపత్తి ర్భవన్మతేఽపీతి చేదుచ్యతే। కిం వస్తుత ఈశ్వరస్య సఙ్కల్పాసిద్ధిః? ఉత వ్యవహారతః? ఆద్యమిష్టమేవ। ద్వితీయే త్వీశ్వరోపాధేర్మాయా యాస్సత్త్వాత్కథం సఙ్కల్పాసిద్ధిః? నను మాయా నామ అజ్ఞానమ్। తద్ధి జడం, కథం తత్సమ్బన్ధాత్సఙ్కల్ప ఇతి చేన్నైవమ్। ఈశ్వరప్రతిబిమ్బగ్రాహిణ్యాః మాయాయాః స్వచ్ఛత్వాదతో నానుపపత్తిః। నను యద్యజ్ఞానవశాచ్చైతన్యస్య సఙ్కల్పస్స్యాత్తర్హి సుషుప్తావపి సఙ్కల్పస్స్యాదేవ। చైతన్యాజ్ఞానయోస్సత్త్వాదితి చేదుచ్యతే। కాలాదృష్టాది సహకారిసత్త్వే ఏవ సఙ్కల్ప ఉదేతి। అన్యథా ప్రలయేఽపి సఙ్కల్ప ఉదీయాత్। న చేష్టాపత్తిః। ప్రలయాసిద్ధేః। తస్మాత్సుషుప్తౌ సహకార్యభావాన్న సఙ్కల్పోదయః। సఙ్కల్పపూర్వకత్వాచ్ఛయనోత్థానాదివ్యవహారస్య సఙ్కల్పా నఙ్గీకారే తు సుషుప్తేరుత్థానమేవ న స్యాజ్జీవానామితి బోధ్యమ్। అత ఏవ పునశ్చ జన్మాన్తర కర్మయోగాత్స ఏవ జీవస్స్వపితి, ప్రబుద్ధ ఇతి శ్రూయతే। జన్మాన్తరకర్మ యోగాత్సుషుప్త్యుత్థాన సఙ్కల్పే జాతే సతీత్యర్థః। నన్వన్తఃకరణావచ్ఛిన్నత్వాత్ జాయత ఏవ జీవానాం సఙ్కల్పః। నత్వీశ్వరస్యాన్తఃకరణాభావాత్। సఙ్కల్పాదయో హ్యన్తఃకరణధర్మాః; కామాదీన్ ప్రవర్త్య తత్సర్వం 'మన ఏవ' ఇతి శ్రుతేః ఇతి చేన్నైవమ్। సుషుప్తావన్తఃకరణమజ్ఞానేలీనమేవ। అజ్ఞానాదన్తః

కరణస్యోత్థానమపి సఙ్కల్పపూర్వకమేన భవితుమర్హతి, తస్యాపి కార్యాన్తఃపాతిత్వాత్। న హి కార్యత్వావచ్ఛిన్నమ సఙ్కల్పపూర్వకం క్వాపి దృశ్యతే। తస్మాదన్తఃకరణోత్థానసఙ్కల్పస్యాన్తఃకరణానధీనత్వాజ్జీవానా మపి సఙ్కల్పో నైవ జాయేత, అన్తఃకరణస్యైవాభావాత్। కిఞ్చ సుషుప్తౌ జీవః ప్రాజ్ఞరూపేణ తిష్ఠతీతి ప్రాజ్ఞ ఏవేశ్వర ఇతి చోక్తమేవ। సంసారిత్వప్రయుక్తం హి జీవస్య జీవత్వమ్। సుషుప్తౌ తు సంసారాభావా త్కథం జీవత్వమ్। సంసారాభావే హేతుస్త్వన్తః కరణాభావ ఏవ। తస్మాన్న సుషుప్తావన్తఃకరణావచ్ఛిన్నో జీవోఽస్తి। కిన్త్వజ్ఞానోపహితః ప్రాజ్ఞ ఈశ్వర ఏవ। తస్యైవానన్దం భుఞ్జానస్య ప్రాజ్ఞస్య ప్రారబ్ధవశాజ్జాగ్రద్భోగకాలే ప్రాప్తే అకస్మాదన్తః కరణోత్థాన సఙ్కల్పో జాయతే। తతస్తదుత్తిష్ఠతే। ఉత్థితేన చాన్తఃకరణేన తచ్చైతన్యమవచ్ఛిన్నం భవతి। తతస్సంసారో జాయతే। తస్మాదన్తఃకరణధర్మ ఏవ స్యాత్సఙ్కల్పస్తర్హి ఈశ్వరావచ్ఛిన్నస్యాపి స సఙ్కల్పో దుర్ఘట ఏవ సుషుప్త్యుపగమకాలే ఇతి బోధ్యమ్। నన్వేవం సుషుప్త్యుపగమకాలిక సఙ్కల్ప ఈశ్వరీయ ఏవ। ప్రాజ్ఞస్యైవ సఙ్కల్పో జాయత ఇత్యుక్తత్వాత్। అన్తఃకరణోత్థానాన్తర సఙ్కల్పస్తు జీవస్యేతి న జీవ సఙ్కల్పస్య దుర్ఘటత్వం, కిన్త్వీశ్వరసఙ్కల్పస్యైవేతి పునరపి స దోషస్తదవస్థ ఏవేతి చేదుచ్యతే; శృణు। అజ్ఞానాన్తఃకరణయోరుభయోరపి జడత్వ స్వచ్ఛత్వ చిత్ప్రతిబిమ్బగ్రాహిత్వాదయో ధర్మాస్తుల్యా ఏవ। అజ్ఞానకార్యం చాన్తఃకరణం, కారణ గుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానామ్। తతశ్చాన్తఃకరణగుణైస్సఙ్కల్పాదిభిరజ్ఞానగుణాస్సఙ్కల్పాదయ ఇతి సుఖమనునేయమ్। కిన్త్వజ్ఞానగుణా స్సఙ్కల్పాదయోఽమోఘాః, అజ్ఞానస్య విచిత్రశక్తిత్వా చ్ఛుద్ధగుణత్వాచ్చ। అన్తఃకరణగుణాస్తు మోఘా। అమోఘాశ్చ। క్వచిత్సఫలత్వాత్క్వచిదఫలత్వాచ్చ। మిశ్రగుణత్వాదన్తఃకరణస్యేతి బోధ్యమ్। అత ఏవ జీవస్య కిఞ్చిద్జ్ఞత్వాదికమీశ్వరస్య చ సర్వజ్ఞత్వాదికముపపద్యతే। న చైవం సుషుప్తావపి సఙ్కల్పప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్। తథా కాలాదృష్టాదిసహకార్యభావేన సఙ్కల్పా ప్రసక్తేః। నన్వేకదా దేవదత్తస్య సుషుప్తిః యజ్ఞదత్తస్య సుషుప్త్యవసానమ్, ఏకస్యేశ్వరస్య కథం సఙ్కల్పతదభావౌ యుగపదవిరోధేన స్తః ఇతి చేదుచ్యతే। అజ్ఞానోపహితచైతన్యమజ్ఞానైక్యాదేకమపి తత్తద్దేహగతత్వేన తత్తద్దేహాత్భిన్నమివ ప్రతిభాతి। తథా చ ప్రాజ్ఞానన్యాదదోష ఇతి ఏక ఏవాకాశో బహుషు ఘటేషు వర్తమానస్సన్ యుగపదేవ కేషుచిత్ ఘటేషు చలత్సు చలన్నివ, కేషుచిదచలత్సు అచలన్నివ ప్రతిభాతి తద్వదితి భావః । అథవా అజ్ఞానస్యాంశతో భేద ఇత్యుక్తమ్। తతశ్చ క్వచిదజ్ఞానాంశః సఙ్కల్పః, క్వచిత్తు న తదంశద్వయావచ్ఛిన్న జీవాదృష్ట భేదాత్। యద్వా మూలాజ్ఞానస్యైవావస్థాఽజ్ఞానాని బహూని సన్తి। తథా చ ప్రాజ్ఞోపాధయోఽజ్ఞానాని నానేతి ప్రాజ్ఞా బహవః। మూలాజ్ఞానవశాదేకోపీశ్వరః స్తూలాజ్ఞానవశాదనేక ఇవ ప్రతిభాతి। యథా ద్యావాపృథివీ వివరవ్యాపీ ఏకోఽపి మహాకాశః పృథివీకార్యభూతఘటోపాధివశాదనేక ఇవ ప్రతిభాతి తద్వదితి భావః। ఏతేన సమష్ట్య జ్ఞానోపాధిరీశ్వరః, వ్యష్ట్యజ్ఞానో పాధయస్తు ప్రాజ్ఞా ఇతి సిద్ధమ్। న చైతావతా ప్రాజ్ఞేశ్వరయోర్భేదః శఙ్క్యః, వ్యష్ట్యజ్ఞానానామప్యజ్ఞానత్వరూపేణైక్యాత్ప్రాజ్ఞానామపి ప్రాజ్ఞత్వరూపేణైక్యాత్ ప్రాజ్ఞానామేవేశ్వరత్వం సిద్ధమేవేతి ప్రాజ్ఞసమష్టిరీశ్వర ఇత్యుచ్యతే। యథా వృక్షసముదాయో

వనం, యథా వృక్షాః పరస్పరం భిద్యన్తే తథా ప్రాజ్ఞా అపి యథా వనాత్ వృక్షో నభిద్యతే తథా ప్రాజ్ఞ ఈశ్వరాదపీతి వివేకః। తస్మాద్దేవదత్తదేహగతస్య ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్తౌ సఙ్కల్పాభావః యజ్ఞదత్తదేహగతస్య ప్రాజ్ఞస్య సుషుప్త్యవసానే సఙ్కల్పోదయశ్చేత్యవిరోధః। ఏతేన ప్రాజ్ఞాతిరిక్తేశ్వర కల్పనం విరుద్ధమితి ఫలితమ్।

నను న జాగ్రదితి శ్లోకే నాహం ప్రాజ్ఞః, కిన్తు త్రయాణాం తురీయ ఇతి వక్ష్యత్యాచార్యః యది ప్రాజ్ఞ ఏవేశ్వరస్స్యాత్తర్హి తురీయః కో వా స్యాత్? కథం వా ఆత్మపదార్థః ప్రాజ్ఞో న భవతీతి చేదుచ్యతే। అన్నం ప్రాణః మనో బుద్ధిరానన్దశ్చేతి పఞ్చకోశాః। కోశవశాదాత్మ స్వరూపావరకత్వాదన్నాదీనాం కోశత్వవ్యవహారః। ఇమే పఞ్చాపి కోశా అవిద్యావిలసితా ఏవేతి కృత్వా ఆనన్దమయకోశోపాధికః ప్రాజ్ఞో నాహమిత్యుక్తమ్, ఆత్మనో నిరుపాధిక చైతన్యత్వాత్। తస్మాత్తురీయం చైతన్యమాత్రమేవ। తస్య జీవత్వేశ్వరత్వే విజ్ఞానానన్ద కోశతాదాత్మ్య ప్రయుక్తే ఏవ। జీవేశ్వరయోస్తత్తత్కోశతాదాత్మ్యయో రవిద్యావిలసితత్వాద్వస్తుత శ్చైతన్యస్వరూపా వేవ తావితి న జీవేశ్వరయోః కోపి భేదః। చైతన్య స్యైకత్వాది త్యౌపనిషదా ఆహుః।

అత్రేదం తత్త్వమ్। అన్నమయకోశః స్థూలదేహః, స చ వ్యష్టిసమష్టి భేదేన ద్వివిధః। వ్యష్టిదేహా అనన్తాః। సమష్టిదేహస్త్వేక ఏవ। స చ విరాడిత్యుచ్యతే। వ్యష్టిదేహాభిమానినో జీవా విశ్వా ఇత్యుచ్యన్తే। సమష్ట్యభిమానీ తు విరాట్పురుష ఇత్యుచ్యతే। ఇమే వ్యష్టిదేహాస్సమష్టిదేహాన్న భిద్యన్తే కిన్తు పరస్పరమేవ భిద్యన్తే। తథా దేహినోఽపి విరాట్పురుషాన్న భిద్యన్తే, కిన్తు పరస్పరమేవ భిద్యన్తే। అత ఏవేశ్వరస్య సర్వమయత్వముపపద్యతే। తథా విజ్ఞానమయకోశో బుద్ధిః సూక్ష్మదేహః అయం చ వ్యష్టిసమష్టిభేదేన ద్వివిధః। వ్యష్టికోశా అనన్తా స్సమష్టికోశ ఏక ఏవ। వ్యష్టివిజ్ఞానమయకోశాభిమానినో జీవాః తైజసా ఇత్యుచ్యన్తే। సమష్టికోశాభిమానీ తు హిరణ్యగర్భ ఇత్యుచ్యతే। అత్రాపి వ్యష్టివిజ్ఞానానాం పరస్పరమేవ భేదః, న తు సమష్టి విజ్ఞానాత్। తదభిమానినస్తైజసా అపి పరస్పరం భిద్యన్తే, న తు హిరణ్యగర్భాత్। అత ఏవ సర్వజీవ మయత్వమీశ్వరస్య। తథా ఆనన్దమయకోశః అజ్ఞానాం కారణదేహః। అయం చ పూర్వవద్ద్విధా, వ్యష్టికోశా అనన్తాః, సమష్టిరేక ఏవ। వ్యష్ట్యభిమానినః ప్రాజ్ఞా ఇత్యుచ్యన్తే। సమష్ట్యభిమానీ ఈశ్వర ఇత్యుచ్యతే। ఇమే చ కోశాః ప్రాజ్ఞాశ్చ పరస్పరం భిద్యన్త ఏవ। సమష్టికోశాద్ వ్యష్టికోశాః ఈశ్వరాత్ప్రాజ్ఞాశ్చ న భిద్యన్తే। అయం చానన్దమయ కోశస్సర్వకోశాన్తర ఇతి ఏతదుపాధిమాన్ప్రాజ్ఞశ్చాన్తర ఏవ। ఈశ్వరస్తు సర్వాన్తర ఏవ। అత ఏవ 'ఈశ్వరస్సర్వ భూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి। భ్రామయన్సర్వ భూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా॥' (భ.గీ. 18.61) ఇత్యన్తర్యామిత్వముపపద్యతే ఈశ్వరస్య। తథా వ్యష్ట్యానన్దమయ కోశస్య యదాన్తరం చైతన్యం తదాత్మేతి సాక్షీతి తురీయ ఇతి కూటస్థ ఇతి చోచ్యతే। సమష్ట్యా నన్దమయకోశస్య యదాన్తరం తచ్చైతన్యం పరమాత్మేతి ఈశ్వరః సాక్షీతి బ్రహ్మేతి చోచ్యతే। అయమాత్మా బ్రహ్మణో నాతిరిచ్యత ఏవ, చైతన్యైకరసత్వాత్। ఏవం స్థితే ఈశ్వరాత్సకా శాజ్జీవానాం క్వచిదపి న భేద ఇతి 'తత్త్వమసి' ఇత్యాదౌ లక్షణాపి మన్దప్రయోజనైవ,

అభిధయైవాభేదసిద్ధేః। పరన్తు లక్షణాబలాజ్జీవానామపి పరస్పరమభేద స్సిధ్యతి। చైతన్యాంశే జీవానామపి పరస్పరం భేదాభావాత్। తతశ్చ సర్వసంసార నివృత్తిః ఫలమితి బోధ్యమ్। పరిశేషేణేతి। ఔపనిషదపక్ష ఏవ నిర్దుష్టతయా పరిశిష్యత ఇతి పరిశేషః, తేన పరిశిష్టత్వేనేత్యర్థః యద్వా భావే ఘఞ్। సిద్ధాన్తేనేత్యర్థః। తన్నిర్ణయాయేతి – తత్పదార్థనిర్ణయార్థమ్। న సాఙ్ఖ్యమితి। సాఙ్ఖ్యమతం న సాధు, శైవం న సాధు। తత్పాఞ్చరాత్రమతం న సాధు, జైనం మతం న సాధు, మీమాంసకాదేః మతం న సాధు। ఆదిశబ్దార్థమాహ – అనుక్తానాం సఙ్గ్రహ ఇతి। పాతఞ్జలకాణాదవైయాకరణాదీనామపి మతాని న సాధూనీత్యర్థః। ఈశ్వరస్వరూపవిషయే భ్రాన్తత్వాదితి భావః। తత్ర సాఙ్ఖ్యమతస్యాసాధుత్వమ్ ప్రపఞ్చయతి న తావదిత్యాదినా –

మూలమ్:– న తావదచేతనం జగదుపాదానమ్! 'తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయ' (ఛా. 6.2.3) ఇతి ఈక్షణపూర్వకసృష్టి శ్రవణాత్, 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి' (ఛా.6.3.2) ఇతి జీవాత్మత్వవ్యపదేశాత్, 'యస్మిన్విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి' (ము. 1.1.3) ఇతి చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞానాత్, ప్రధానజ్ఞానేన చ తదప్రకృతికానాం పురుషాణామ్ జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్, ఐతదాత్మ్యమిదగ్ం సర్వం తత్సత్యగ్ం స ఆత్మా తత్త్వమసి' (ఛా. 6.8.7) ఇతి చ తదభేదస్య నవకృత్వ ఉపదేశాత్, 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః' (తై. 2.1) ఇతి శ్రుత్యన్తరాదచేతనస్య జగత్కారణత్వే విచిత్రరచనానుపపత్తేః, ప్రధానమహదాదేరప్రామాణికత్వాచ్చ న సాఙ్ఖ్యమతం సాధు।

వ్యాఖ్యా:– అచేతనం ప్రధానమిత్యర్థః। తదితి। తత్ బ్రహ్మ, అహం బహుస్యాం, కిఞ్చ ప్రజాయేయ ప్రకర్షేణ బహుధా జాయేయ జాతస్స్యామితి। ఈక్షణం బహుభవనసఙ్కల్పః। నను ప్రధానేఽపి గౌణమీక్షణం ఘటత ఏవేత్యతో హేత్వన్తరమాహ–అనేనేతి। ఈశ్వరః అనేన జీవేన ఆత్మనా జీవస్వరూపేణానుప్రవిశ్య సృష్టేషు దేహాదిష్వనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి నిర్వాహయామీతి సఙ్కల్ప్య। 'తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్' (తై.ఆన. 6) ఇత్యనుప్రవేశ శ్రవణాత్ కథం ప్రధానస్య జీవరూపేణానుప్రవేశస్స్యాదచేతనస్య, కథం వా జీవరూపత్వం తస్యేతి భావః। జీవాత్మత్వస్య వ్యపదేశః కథనం తస్మాద్దర్శిత శ్రుతావితి భావః జగత్కారణస్యేతి శేషః। దోషాన్తరమాహ–యస్మిన్నితి–యథా ఏకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం భవతీతి దృష్టాన్తప్రదర్శన పూర్వకం జగత్కారణే వస్తుని జ్ఞాతే సతి సర్వం జగత్ విజ్ఞాతం భవతీత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతం శ్రుత్యైవ। ప్రధానకారణవాదే ఇయం శ్రుత్యుక్తా ప్రతిజ్ఞా హీయేత। తత్ర హేతుమాహ–ప్రధానేతి। న హి ప్రధానజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతం భవతి। సాఙ్ఖ్యాః ప్రధానం పురుషం చాన్యోన్యమత్యన్త విలక్షణం బ్రువన్తి। తథా చ ప్రధానజ్ఞానేన కథం పురుషా జ్ఞాతా భవేయుః? న కథమపి। కుతః? పురుషాణామ ప్రధానాత్మకత్వాత్। ఇదమేవాహతదప్రకృతికానామితి। తత్ప్రధానం ప్రకృతిరుపాదానం యేషాం న భవతి తే తదప్రకృతికాః। తేషాం ఘటశరావాదీనాం మృత్పిణ్డ ప్రకృతికత్వాన్మృత్పిణ్డ విజ్ఞానేన ఘటశరావాది సర్వమృణ్మయవిజ్ఞానం భవతి। పురుషాస్తు న ప్రధానోపాదానకాః।

అతః కథం ప్రధానజ్ఞానేన పురుషాణాం జ్ఞానం స్యాత్? న హి మృదఃజ్ఞానేన మృదప్రకృతిక స్వర్ణకటకాదిజ్ఞానం భవతి। యద్యేవం పురుషజ్ఞానాభావఃతర్హి కథమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞానిర్వహణమ్? పురుషాణామపి సర్వాన్తఃపాతిత్వాదితి భావః। నను భవన్మతేఽపి బ్రహ్మజగతోరత్యన్తవిలక్షణత్వాత్కథం బ్రహ్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన సిద్ధిః? న హి కార్యకారణయోః క్వాప్యత్యన్తవైలక్ష్ణ్యముపపద్యతే। అత ఆహ–ఐతదాత్మ్యమితి। ఏష ఆత్మైవ ఐతదాత్మ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్। ఇదం పరిదృశ్యమానం సర్వం జగదాత్మైవేత్యర్థః ఆత్మోపాదాన కత్వాదితి భావః। న చ కథం సచ్చిదానన్ద ఆత్మా అనృతజడ దుఃఖాత్మకస్య జగతః ప్రకృతిస్స్యాదితి వాచ్యమ్। జగతోఽపి సచ్చిదానన్దత్వాత్। కథమన్యథా జగత్సత్ జగద్భాతి జగత్ప్రియమితి వ్యవహారః? నన్వేవం జగదనృతమసజ్జడం చేతి కథం వ్యవహార ఇతి చేత్కానుపపత్తిః, బ్రహ్మోపాధేర్మాయాయాస్సత్త్వాత్। న హి నిరుపాధికా చ్చైతన్యాద్వయం జగదుత్పత్తిం బ్రూమః కిన్తు సోపాధికాదేవ। తతశ్చ మయి బ్రహ్మకార్యే జగతి మాయాగుణా బ్రహ్మగుణాశ్చ సఙ్క్రామన్త్యేవ। మాయా హ్యనృతజడదుఃఖాత్మికా। తస్మా త్ప్రపఞ్చస్య సచ్చిదానన్ద రూపత్వమనృతజడదుఃఖాత్మకత్వం చేత్యుభయసత్త్వాత్ బ్రహ్మాత్మకత్వం మాయామయత్వం చేత్యుభయమస్తీతి న కార్యకారణయో ర్జగద్ బ్రహ్మణోస్సాలక్షణ్యాభావ ఇతి సిద్ధమ్। జగతో బ్రహ్మోపాదానకత్వం, న కేవలం జగతో మాయామయత్వాదేవాసత్యత్వమ్, కిన్తు బ్రహ్మోపాదాన కత్వాదపీత్యాహ – తత్సత్యమితి। బ్రహ్మైకమేవ సత్యం, తదన్యస్య జగతో సత్యత్వం తు శ్రుత్యన్తరే ప్రోక్తమ్। అతోన్యదార్తం (బృ. 3.4.2) ఇతి తదిహానుసన్ధేయమ్। న చ సత్యాత్ బ్రహ్మణ ఉదితస్య జగతః కథమసత్యత్వమ్? న హి సర్పాత్ క్వాప్యసర్పో జాయత ఇతి వాచ్యమ్। మృద ఉత్పన్నస్య ఘటశరావాదివికారజాతస్య అసత్యత్వాన్మృద స్సత్యత్వాచ్చ। న చాత్రాపి విప్రతిపత్తిః, 'వాచారంభణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్' (ఛా. 6.1.4) ఇతి శ్రుతేః। ఘటాదిషు మృద్ద్రవ్యవ్యతిరిక్తస్యానుపలబ్ధేశ్చ। తస్మాత్సత్యాద్ బ్రహ్మణ ఉత్పన్నత్వాదేవ జగదిదం అసత్యమ్। సత్యాయా మృద ఉత్పన్నో ఘటాదిర్యథాఽసత్యస్తద్వదితి భావః।

నన్వేవం సర్వస్య బ్రహ్మోపాదానకత్వాదస్తు బ్రహ్మజ్ఞానేన సర్వజగద్విజ్ఞానం; కథం పునరజత్వేనా బ్రహ్మోపాదానకానాం పురుషాణాం జ్ఞానం స్యాదద్వైతమతేఽపీత్యత ఆహ–స ఆత్మేతి। బ్రహ్మణ ఏవాత్మత్వాత్ బ్రహ్మజ్ఞానేన పురుషజ్ఞానసిద్ధిః। స ఇతి పుంలిఙ్గః। పరమాత్మాభి ప్రాయేణ స పరమాత్మా ఆత్మైవేత్యర్థః। తదభేదస్యేతి–జీవబ్రహ్మాభేదస్యేత్యర్థః। నన్వభేదస్య సకృత్ శ్రుతత్వాద్ భేదస్యైవ బహుశ శ్శ్రుతత్వాదభేదో గౌణ ఏవేత్యత ఆహ–నవకృత్వ ఇతి। 'సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్' (అష్టాధ్యాయీ. 5.4.17)। తస్మాజ్జీవబ్రహ్మ భేదస్యా సకృదుపతిష్ఠత్త్వేనాభ్యాసలక్షణతాత్పర్యలిఙ్గసత్త్వాన్ముఖ్య ఏవ తదభేద ఇతి భావః। సదేవ సౌమ్యేతి, యతో వేతి చ కారణశ్రుత్యోః శ్రూయామాణయోస్సద్బ్రహ్మశబ్దయోర్న ప్రధాన పరత్వం, కిన్తు పరమాత్మపరత్వమేవ। శ్రుత్యన్తరసంవాదసత్త్వాదిత్యాహ–తస్మాదితి।

వై ఇతి ఛేదః। ఏవార్థే అవ్యయం తత్। తస్మాత్పూర్వోక్తాదేతస్మాన్నిత్యాపరోక్షాదాత్మనః పరమాత్మనః ప్రత్యగభిన్నాదేవాకాశస్సమ్భూతః। న హి సద్బ్రహ్మశబ్దయోరివాత్మశబ్దస్యాపి ప్రధానపరత్వం కల్పయితుం శక్యమ్, చేతనత్వాదాత్మనః। సర్వో హ్యాత్మానం చేతనమేవ మనుతే, నత్వచేతనమ్। మన్తురేవాత్మత్వాదాత్మన ఏవాచేతనత్వే మననస్యైవాసిద్ధేః। అతః 'తస్మాద్వా ఏతస్మాత్' (తై. 2.5) ఇతి కారణవాక్యగతస్యాత్మశబ్దస్య య ఏవార్థః స ఏవ సద్బ్రహ్మశబ్దయోరపి స్వీకర్తవ్యః, కారణస్యైకత్వాదితి భావః। ఏవం శ్రుతిభిరచేతనస్య జగత్కారణత్వానుపపత్తిం ప్రధానస్య ప్రదర్శ్యాథ యుక్త్యాపి తద్దర్శయతి–అచేతనస్యేతి। విచిత్రదేహాదిరచనాశ్చేతనకర్తృకా భవితుమర్హన్తి। విచిత్రసఙ్కల్పపూర్వకత్వాద్విచిత్రగోపురాదిరచనావదిత్యనుమానాదితి భావః। కిం చ ఆస్తాం ప్రధానస్య జగదుపాదానత్వచిన్తా, ప్రధానమితి కిఞ్చిత్తత్త్వమ్, న శ్రుతిసిద్ధమ్। శ్రుతౌ తత్పదాభావాత్। 'ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్' (బ్ర.సూ. 1.1.5) ఇతి వ్యాసపాదైరుక్తత్వాత్। నాపి ప్రత్యక్షాది ప్రమాణసిద్ధమ్, చక్షురాద్యవిషయత్వాల్లిఙ్గాభావాచ్చ। న చ కార్యం జగల్లిఙ్గమస్తీతి వాచ్యమ్, తస్యేశ్వర సాధకత్వేనాన్యథాసిద్ధత్వాదత్యన్తాప్రసిద్ధే వస్తున్యనుమానస్యాప్యనవతారాత్। పరంతు సాంఖ్యైః పరికల్పితమేవేత్యప్రమాణమేవ ప్రధానమ్। న కేవలం ప్రధానమేవా ప్రామాణికం, కిం తు మహత్తత్త్వాదికమపీత్యత ఆహ–మహదాదేరితి। ఆదిపదాదహఙ్కారస్య తత్త్వాన్తరత్వకథనం పురుషస్యా ప్రకృతిత్వకథనం చేత్యాదిగ్రాహ్యమ్। ఇయం హి సాంఖ్యకారికా

శ్లో॥ 'మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః, ప్రకృతివికృతయస్సప్త।
షోడశకస్తు వికారో, న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః॥ ఇతి

ప్రకృతిః మహానహఙ్కారః శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః పఞ్చభూతాని జ్ఞానకర్మేన్ద్రియదశకం మనః జీవ ఇతి పఞ్చవింశతి తత్త్వాని। తత్ర ప్రకృతిః కస్యాపి న కార్యమిత్యవికృతిః। మహదాదయస్సప్త ఉత్తరోత్తరం ప్రతి పూర్వపూర్వస్య కారణత్వాన్మహతశ్చ ప్రకృతికార్యత్వా త్ప్రకృతయో వికృతయశ్చ భవన్తి। కారణత్వకార్యత్వరూపధర్మద్వయసత్త్వాత్। కారణం హి ప్రకృతిరిత్యుచ్యతే। 'జనికర్తుః ప్రకృతిః' (అష్టాధ్యాయీ. 1.4.30) ఇతి పాణినిస్మరణాత్। వికృతిర్వికారస్తు కార్యమితి ప్రసిద్ధమ్। భూతానీన్ద్రియాణి మనశ్చేతి షోడశానాం తత్త్వానాం సమూహఃషోడశకః వికార ఇత్యుచ్యతే। కార్యత్వధర్మస్యైవైషు సత్త్వాత్। పురుషస్తూదాసీనత్వాదవికృతత్వాత్కేవలం చిద్రూపత్వాచ్చ న కారణమ్, నాపి కార్యమితి సాంఖ్యమతమ్। తత్ర ప్రకృతేరప్రామాణికత్వం దర్శితమ్। తథా మహత్త్వమప్యప్రమాణమేవ, క్వాప్యశ్రుతత్వాత్। ఏకమేవాన్తఃకరణం సంశయ నిశ్చయగర్వ స్మరణాఖ్యవృత్తిభేదాన్మనోబుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యవహ్రియత ఇతి సిద్ధాన్తాన్మనసోఽతిరిక్తస్యాహఙ్కారస్య తత్త్వాన్తరస్య కల్పనం చాప్రామాణికమ్। కిం చైషాం మతే మనోఽహఙ్కారవద్ బుద్ధిచిత్తే చ పృథక్ వక్తవ్యే ఇతి తదనుక్తిః న్యూనతావహైవ। న చ మనోహఙ్కారయోస్తదన్తర్భావ ఇతి వాచ్యమ్। సంశయాత్మకే మనసి నిశ్చయాత్మికాయా బుద్ధేః స్మరణాత్మకచిత్తస్య వా అన్తర్భావాసమ్భవాత్। తథా గర్వాత్మకే అహఙ్కారే బుద్ధిచిత్తయో రన్తర్భావాసమ్భవాచ్చ। కిఞ్చ పరిణామయో ర్మనోహఙ్కారయో స్తత్త్వాన్తరత్వముక్త్వా

పరిణామినోన్తఃకరణస్య తత్త్వాన్తరత్వాకథనం చాయుక్తమ్। ఏతేన బుద్ధిరేవ మహత్తత్త్వమ్, పురుష ఏవ చిత్తమ్ మనోఽహఙ్కారౌ తూక్తావేవేతి పరిహారోపి ఖణ్డిత ఏవ। పరిణామినోన్తః కరణస్యైకస్యైవ వక్తవ్యత్వాత్। బుద్ధేస్సకాశాదహఙ్కారస్యోత్పత్త్యభావేన తత్కథనస్య అప్రామాణికత్వాచ్చ స్మరణాత్మకచిత్తస్య చిద్రూపపురుషత్వాయోగాచ్చ। స్మరణం హ్యనుభవజన్యమ్, పురుషస్త్వను భవ ఏవేతి। అపి చైతదభిమతః పురుషోఽప్రమాణ ఏవ। జీవే ఈశ్వరే వా కారణత్వదర్శనాత్। న చ శుద్ధం బ్రహ్మ పురుష ఇతి వాచ్యం; వ్యవహారదశాయాం శుద్ధబ్రహ్మణ ఏవాసమ్భవాత్। పరమార్థదశాయాం బ్రహ్మాతిరిక్తస్య యస్య కస్యాపి వస్తునో ఽభావేన పఞ్చవింశతితత్త్వాన్తః పాతితయా పురుషస్య గణనాయోగాత్। అయం భావః–కిం సాంఖ్యాః వ్యవహారదశాయాం పఞ్చవింశతితత్త్వాని సన్తీత్యాహుః? కిం వా పరమార్థదశాయామ్? నాద్యః, శుద్ధచైతన్యలక్షణ పురుషస్యాభావాత్। అజ్ఞానోపహిత జగదుపాదాన చైతన్యస్య వ్యవహారవిషయత్వాత్। న ద్వితీయః పురుషాతిరిక్త చతుర్వింశతితత్త్వాభావాదితి। కిఞ్చ 'తత్త్వం నారాయణః పరః' (మహానారాయ– ణోపనిషత్. 9.4) ఇతి శ్రుతిరేక ఏవాత్మా తత్త్వమ్, కాలత్రయాబాధ్యత్వేన యథార్థత్వాదన్యేత్వనాత్మానః అయథార్థత్వేనాతత్త్వాన్యేవ, బాధ్యత్వాత్, తత్త్వం హి యాథార్థ్యమ్। అథ యది తత్త్వశబ్దస్య పదార్థవాచిత్వమస్మాభిర్వివక్షితమిత్యుచ్యతే తర్హి తుష్యతు దుర్జన ఇతి న్యాయేన తదభ్యుపగమేఽపి పఞ్చవింశతిరితి కోఽయం నియమః ? కాలకర్మాదీనామపి పదార్థానాం సత్త్వాత్। తస్మాత్సాఙ్ఖ్యం మతం న సాధు। ఏవం ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేన సాఙ్ఖ్యమతం నిరాకృత్య మతాన్తరాణి నిరాచష్టే ఏవమితి–

మూలమ్:– ఏవం పాశుపతం పాఞ్చరాత్రికం జైనం చ మతం శ్రుతియుక్తిబాధితత్వాదయుక్తమ్। న చ విధిశేషత్వాచ్ఛ్రుతిర్న బ్రహ్మప్రతిపాదయతీతి మీమాంసకమతం యుక్తమసిద్ధత్వాద్విధి శేషత్వస్య। న చార్థవాదాధికరణ న్యాయాద్విధిశేషత్వమ్ వైషమ్యాత్। స్వతః ప్రయోజనవదర్థ ప్రతిపాదకానాం 'వాయుర్వైక్షేపిష్ఠా దేవతా' (తై. 2.1.1.) ఇత్యేవమాదీనాం స్వాధ్యాయవిధి గ్రహణాన్యథానుపపత్త్యా ప్రయోజనవదర్థపరత్వే కల్పనీయే శబ్దభావనేతికర్తవ్యతాంశ సాకాంక్షస్యవిధేః సమ్ప్రదానభూత దేవతాదిస్తుతిద్వారేణ తదంశపూరకత్వాన్నష్టాశ్వదగ్ధరథ న్యాయేన తదుభయైకవాక్యతా ఇత్యర్థవాదాధికరణే నిర్ణీతమ్। వేదాన్తవాక్యజన్యజ్ఞానాచ్చ సాక్షాదేవ పరమానన్దప్రాప్తిర్నిఃశేషదుఃఖనివృత్తిశ్చ పురుషార్థో లభ్యత ఇతి నిరాకాంక్షత్వాన్నాన్య శేషత్వ సమ్భావనా, ప్రత్యుత విధయ ఏవాన్తఃకరణశుద్ధిద్వారా తచ్ఛేషతాం భజన్త ఇతి। తస్మాత్ప్రయోజన వదబాధితాజ్ఞాత జ్ఞాపకత్వేన వేదాన్తానాం స్వత ఏవ ప్రామాణ్యాదస్త్యేవ బ్రహ్మేతి న మీమాంసకమతసిద్ధిః।

వ్యాఖ్యా : పాశుపతమతం, పాఞ్చరాత్రికం మతం, జైనం చ మతమేవం సాఙ్ఖ్యమతరీత్యా అయుక్తం చాసాధ్వేవ। తత్ర హేతుమాహ–శ్రుతీతి। శ్రుతయః 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై 2.1.1) సదేవ సౌమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' (ఛా 6.2.1), 'ఏకమేవాద్వితీయమ్' (ఛా. 6.2.1) 'యత్సాక్షాదపరోక్షా ద్బ్రహ్మ' (బృ. 3.4.1) 'తత్త్వమసి' (ఛా. 6.8.9) 'అయమాత్మా బ్రహ్మ'

(మాం.2) 'అహం బ్రహ్మాస్మి' (బృ 1.4.10), 'ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ' (ఐ.5.3), 'అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః' (మ.నా. 9.5), ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతం (బృ 3.7.3) 'తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్' (తై 2.6) 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య' (ఛా 6.3.2), 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్ (క. 2.18), 'య ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే', 'అథ తస్య భయం' భవతి (తై 2.7) 'మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి' (కఠ 4.10), 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చన' (కఠ 4.11), 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ' (త్రిమ.నా 1.3) 'ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం' (ఛా 6.8.7), 'యత్ర సర్వమాత్మైవాభూత్తత్ర కేన కం పశ్యేత్', 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్య చ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి సభూమా' (ఛా 7.24.1), 'ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్' (తై. 3.6), 'తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోన్యస్మాత్సర్వస్మాత్' (బృ1.4.8), 'సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ' (శ్వే.6.11), 'నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమ్' (శ్వే.6.19) 'న తత్ర సూర్యోభాతి' (కఠ. 5.15), 'తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి' (ముం. 2.2.10), 'అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా' (శ్వే 3.19), 'అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయమ్' (కఠ 3.15), 'యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనో మతమ్' (కే 1.5), 'అణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్ ఆత్మా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోః' (కఠ. 2.20), 'అద్రష్టాశ్రోతామన్తా' (ఛా 7.9.1), 'నాన్యోతోఽస్తి ద్రష్టా' (బృ.3.7.23) ఇత్యాద్యాః జీవేశ్వరయోశ్చక్షురాదిరాహిత్యం సచ్చిదానన్దరూపతామత్యన్తాభేద మతీన్ద్రియత్వం చ బ్రువన్తి। యుక్తయస్తు; శివవిష్ణుకుమారాదయో నేశ్వరాః। దేహిత్వేన పరిచ్ఛిన్నానాం తేషాం సర్వగతత్వ సర్వాన్తర్యామిత్వ సర్వావభాసకత్వ ప్రముఖేశ్వరగుణాసమ్భవాత్। జీవవద్ఘటాదివత్ దృశ్యత్వేన జడత్వాదనిత్యత్వాచ్చేత్యాద్యాః ప్రాగేవ దర్శితాః ఇతి శ్రుతియుక్తి బాధితత్వాచ్చైవాది మతాన్యసాధూని।

అథమీమాంసకమతమనూద్య దూషయతి-విధీతి। విధిశేషత్వాచ్ఛ్రుతిర్బ్రహ్మ న ప్రతిపాదయతీతి మీమాంసకమతం న యుక్తమ్। ఇదం మీమాంసకమతమ్। బ్రహ్మేతి కిఞ్చిద్వస్తు నాస్త్యేవ, ప్రత్యక్షాద్యవిషయత్వాత్। యది సర్వప్రమాణావిషయమపి వస్తు గృహ్యేత తర్హి శశశృఙ్గాదికమపి గృహ్యేతైవ। న చ 'శాస్త్రయోనిత్వాత్' (బ్ర.సూ. 1.1.3) ఇత్యధికరణాద్వేదప్రమాణవిషయత్వేన బ్రహ్మాస్తీతి వాచ్యమ్, వేదస్య బ్రహ్మాప్రతిపాదకత్వాత్। విధిశేషో హి వేదః। విధయో యజ్ఞాదయః। తత్పరత్వాద్వేదో విధిశేష ఇతి వేదోవిధీనేవ ప్రతిపాదయతి న తు బ్రహ్మ। అత ఏవోక్తం జైమినినా 'ఆమ్నాయస్యక్రియాపరత్వాదానర్థక్యమతదర్థానామ్' ఇతి। క్రియాపర ఏవ వేదోఽర్థవత్త్వాత్ప్రమాణభూతః। అన్యస్తు నిరర్థకత్వాదప్రమాణమేవేతి। నను కర్మజ్ఞానకాణ్డద్వయాత్మకో వేదః। తత్ర కర్మకాణ్డవేదస్యాస్తు విధిశేషత్వం, న జ్ఞానకాణ్డవేదస్య వేదాన్తనామకస్యేతి చేన్నైవమ్। తస్యాపి విధిశేషత్వేనైవ ప్రమాణత్వాత్। అన్యథా జైమిని సూత్రోక్త విధయాఽకర్మార్థస్య వేదాన్తభాగస్యానర్థక్యాదప్రమాణతైవస్యాత్। విధిశేషత్వం చ వేదాన్తానాం న కర్మప్రతిపాదకత్వరూపమ్, కిన్త్వర్థవాదాదివద్యజ్ఞాదివిధ్యఙ్గత్వరూపమ్। తదేవం

విధ్యర్థత్వ విధ్యఙ్గత్వాభ్యాం కాణ్డద్వయాత్మకస్యాపి వేదస్యవిధిశేషత్వాద్వేదో బ్రహ్మ న ప్రతిపాదయతీతి న శాస్త్రేణాపి బ్రహ్మసిద్ధిరితి। దర్శితమీమాంసకమతస్యాయుక్తత్వే హేతుమాహ -అసిద్ధత్వాదితి। సర్వస్యాపివేదస్య విధిశేషత్వస్యాపి సిద్ధత్వాదిత్యర్థః। క్రియార్థత్వాత్కర్మకాణ్డస్య విధిశేషత్వమస్తు నామ। అక్రియార్థత్వాద్వేదాన్తభాగస్య న విధిశేషత్వమవిధ్యఙ్గత్వాచ్చేతి భావః। నన్వర్థవాదవాక్యవద్వేదాన్తానాం విధిశేషత్వమస్త్యేవ, విధ్యఙ్గత్వాదిత్యత ఆహ- న చేతి। కుతో న చ వాచ్యమత ఆహ-వైషమ్యాదితి। 'వాయుర్వైక్షేపిష్ఠా దేవతా' (తై 2.1.1) ఇత్యాద్యర్థవాదవాక్యానాం 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై 2.1.1) ఇత్యాది వేదాన్తవాక్యానాం చ పరస్పరమత్యన్తవైలక్షణ్యాదిత్యర్థః। వైషమ్యమేవ దర్శయితుం తావదర్థవాదాధికరణన్యాయం వ్యాకరోతి స్వత ఇతి। స్వతః ప్రయోజనవతోఽర్థస్య యజ్ఞాది రూపస్యాప్రతిపాదకానామ బోధకానాం 'వాయుర్వైక్షేపిష్ఠా దేవతా' ఇత్యాదీనామర్థవాదవాక్యానాం స్వాధ్యాయవిధి గ్రహణాన్యథానుపపత్త్యా 'స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్యః' ఇతి వేదోక్తస్వాధ్యాయాధ్యయన విధౌ గ్రహణస్యాన్యథానుపపత్త్యా హేతునా ప్రయోజనవదర్థపరత్వే సతి ప్రయోజన వాన్సఫలోర్థోఽభిధేయస్తత్పరత్వే తత్ప్రతిపాదకత్వే ఇత్యర్థః। కాచన శబ్దభావనా శబ్దవృత్తిఃకల్పనీయా। శబ్దభావనేతికర్తవ్యతా సాకాంక్షస్యేత్యేకం పదమ్, పురుషవ్యాపారరూపాశ్రయార్థీ భావనా। తద్విషయా చోదనా ప్రేరణావిధిరూపాశబ్దభావనా తస్యేతికర్తవ్యతా ఇదమిత్థం కర్తవ్యమిత్యేవం రూపా। తత్సాకాంక్షస్య యజేతేతివిధిః కథం యజేతేతి కర్తవ్యతాంశ మాకాంక్షతీత్యర్థః। విధిః సమ్ప్రదానభూతో హి; కర్మణా యమభిప్రైతి స సమ్ప్రదానమ్। క్రియయా యమభిప్రైతి సోపి సమ్ప్రదానమితి వ్యాకరణశాస్త్రాత్। యముద్దిశ్య శ్వేతాద్యాలమ్భనం క్రియతే సోపి సమ్ప్రదానమేవేత్యర్థః। యథా 'వాయవ్యగ్ం శ్వేతమాలభేత' (తై. 2.1.1) ఇత్యత్ర వాయురేవం సమ్ప్రదానభూతానాం దేవతానామాదిపదాత్కర్మాఙ్గభూతానాం చ స్తుతిద్వారేణ తదంశ పూరకత్వాదితి కర్తవ్యతాంశ పూరకత్వాద్విధ్యాకాంక్షాపూరకత్వాదితి యావత్। 'వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా' (తై. 2.1.1.) ఇత్యేవమాదీనాం ఇతి పదస్య తదంశపూరకత్వాదిత్య నేనాపి సమ్బన్ధః।

నష్టా ఇవేతి। యథైకస్య దగ్ధస్య రథస్య జీవద్భిరశ్వైరన్యస్య విద్యమానస్య రథస్యావిద్యమానాశ్వస్య సమ్ప్రయోగః పరస్పరార్థవత్త్వాద్ భవతి తద్వదిత్యర్థః। తదుభయైకవాక్యతేతి। విధివాక్యానామర్థవాదవాక్యానాం చైకవాక్యతా। 'వాయవ్యగ్ం శ్వేతమాలభేత' (తై.సం.2.1.1) ఇత్యుక్తేః కిమర్థం వాయుమేవోద్దిశ్య శ్వేతాలమ్భనమిత్యాకాంక్షా జాయతే। తత్పరిపూర్త్యర్థం 'వాయుర్వై క్షేపిష్ఠాదేవతా' ఇత్యర్థవాదవాక్యమావశ్యకమ్। క్షేపిష్ఠా శీఘ్రగామినీత్యర్థః। సతి త్వస్మిన్వాక్యే వాయో శ్శీఘ్రగామిత్వాద్వాయుముద్దిశ్య శ్వేతాలమ్భనేన శీఘ్రమేవ ఫలం భవిష్యతీతి సిధ్యతి। తతశ్చ శీఘ్రఫలాభిలాషీ పురుషః క్షేపిష్ఠ దేవతా విశేషవాయుసమ్ప్రదానక శ్వేతాలమ్భన క్రియాశ్రయాభిన్నో భవేదితి శాబ్దబోధాద్విధ్యర్థవాదైకవాక్యతేత్యర్థః। ఇత్యర్థవాదాధికరణే మీమాంసాశాస్త్రగతే అధికరణవిశేషే నిర్ణీతం జైమినినేతి శేషః। తద్భాష్యకర్త్రా ఇతి వా।

అయం భావః। విధిభాగోఽర్థవాదభాగశ్చేత్యస్తి వేదే భాగద్వయమ్। తత్ర క్రియాపరత్వేన స్వతః ప్రయోజనవదర్థప్రతిపాదకత్వం విధిభాగస్యాస్తి। జ్యోతిష్టోమాదిక్రియాణాం స్వర్గాది ఫలవత్త్వ శ్రవణాత్। తస్మాద్విధిభాగస్స ప్రయోజన ఏవేతి 'ఆమ్నాయస్య క్రియార్థత్వా దానర్థక్యమతదర్థానాం' ఇత్యామ్నాయాధికరణే జైమినినా ప్రోక్తమ్। తత్ర చాతదర్థానామానర్థక్యం చ ప్రతిపాదితమ్। యుక్తం చేదమ్। రాజానం సేవస్వేతి పిత్రాదినా నియుక్తః పుత్రాదిః తదుక్తవిధయా రాజానం సంసేవ్య యది ద్రవ్యం సంపాదయతి తర్హి రాజసేవా సఫలేతి మత్వా రాజానం సేవస్వేతి విధివాక్యం స్వతః ప్రయోజనవదర్థ ప్రతిపాదకత్వేన భృశం శ్లాఘతే। అథ యది రాజసేవయా స్వస్యదణ్డరూపానిష్టప్రాప్తిః అథవా ద్రవ్యాలాభస్తదా రాజసేవా వ్యర్థేతి మత్వా తద్వాక్యం ప్రయోజనరహితార్థ ప్రతిపాదకత్వాదప్రమాణం భృశం నిన్దతి। జ్యోతిష్టోమాదివిధయస్త్వ వ్యభిచరిత ఫలా ఏవ। చపలత్వాదిదోష దూషిత రాజాదిభ్యో నిర్దుష్టేన్ద్రవాయ్వాదీనాం వ్యతిరేకాత్। తస్మాదేవ యజేతే త్యాదివిధివాక్యాని ప్రయోజనవదర్థ ప్రతిపాదకత్వాత్సార్థకాని। యాని తు ప్రయోజనవదర్థాప్రతిపాదకాని వేదవాక్యాని తాని వ్యర్థాన్యేవ। సబ్రాహ్మణో బహుకుటుంబః అయం రాజా పరమశూర ఇత్యాది గ్రామ్యవ్యవహార వాక్యవదితి।

నన్వేవం యద్యక్రియార్థానాం వేదవాక్యానామానర్థక్యమ్ తర్హి కిమర్థం ప్రవృత్తోఽయమర్థవాదభాగః। 'వజ్రహస్తః పురన్దరః' ఇత్యాదిః 'స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్యః' ఇతి స్వాధ్యాయాధ్యయనస్య కర్తవ్యత్వోపదేశాత్। అర్థవాదభాగేఽపి వేదత్వస్య సత్త్వాత్ కథం తస్యానర్థక్యమితి శఙ్కాయాం నాత్యన్తానర్థక్యమర్థవాదానాం, కిన్తు విధ్యేకవాక్యతయా విధిశేషత్వా ద్విధిఫలే నైవేషామపి సఫలత్వం న తు స్వతః। అపి చ విధ్యాకాంక్షా పరిపూరణాయార్థవాద భాగోఽప్యావశ్యక ఏవ, యథా రాజానం సేవస్వేత్యుక్త్వా స రాజా అతీవ దాతా కృతజ్ఞశ్శాన్త ఇత్యాది వచనం రాజసేవోపయోగితయా రాజసేవాశేషం సత్తత్ఫలేనైవ సఫలం తద్వదిత్యర్థవాదాధికరణాభిప్రాయః। అయమర్థవాదాధికరణన్యాయః వేదాన్తేషు ప్రసరతీత్యాహ –వేదాన్తేతి। అయం భావః। భృగువల్లీ నారాయణాదీనాముపనిషదాం వేదాన్తఃపాతిత్వేన వేదత్వాత్। స్వాధ్యాయ గ్రహణాన్యథానుపపత్యా వేదాన్తానామపి కించిత్ఫలం కల్ప్యమ్। న చోపనిషద్భాగస్య విధిభాగేఽనుప్రవేశః। క్రియాపరత్వాభావాత్। న హి 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై 2.1.1) ఇత్యాదివాక్యైః కాచన క్రియా ప్రతిపాద్యతే, నాప్యర్థవాదభాగః విధ్యాకాంక్షాపరిపూరకత్వా భావాత్। ప్రత్యుత విధిలోపకరా ఏవ వేదాన్తాః। బ్రాహ్మణో యజేతేతి విధౌ కీదృశో బ్రాహ్మణ ఇత్యాకాంక్షాయాం అకర్త్రభోక్తృపరమానన్ద బ్రహ్మాభిన్నాత్మ సాక్షాత్కారవాన్ బ్రాహ్మణోయజేతేతి విధ్యుపనిషదేకవాక్యతయా అర్థలాభే సతి బ్రాహ్మణత్వయజనక్రియా శ్రయత్వయో స్సామానాధికరణ్యాసమ్భవేన బ్రాహ్మణో యజేతేతి వాక్యం దుష్టం స్యాత్సుప్తో వ్యవహరేదితి వాక్యవత్। తథాచ సర్వోఽపి వేదోఽప్రమాణం స్యాత్। అథైతద్దోషపరిహారాయ యజేతేత్యస్య విరుద్ధ లక్షణయా న యజేతేత్యర్థో వక్తవ్యస్స్యాత్। తతశ్చ విధయ ఏవ లుప్యన్తే।

తస్మాద్విధ్యుపనిషదామేకవాక్యతయాఽన్వయస్స్వప్నేఽపి న సన్ జాగర్తీతి। విధ్యేకవాక్యతాభావా దవిధిశేషత్వమపి నాస్త్యుపనిషదామ్। స్వతః ప్రయోజనవతాం వేదాన్తానాం విధిఫలేన ఫలవత్త్వాభావాన్నాస్తి విధ్యఙ్గత్వమ్। (శేషత్వమఙ్గత్వమ్)। స్వతః ప్రయోజనమేవ దర్శయతి వేదాన్తేతి। కేవలాద్వేదాన్తవాక్యజన్యజ్ఞానాదద్వితీయపరమానన్ద బోధరూప బ్రహ్మైవాహ మిత్యాకారకాత్ పరమానన్దప్రాప్తిరాత్మస్వరూపసాక్షాత్కారః, తజ్జన్యో వా తద్రూపః దుః ఖనివృత్తిరూపశ్చ పురుషార్థోముముక్షుభిః ప్రాప్యత ఏవేతి।

నను ఉపనిషదాం విధ్యాకాంక్షాపరిపూరకత్వాభావేఽపి విధీనాముపనిషదాకాంక్షా పూర్వకత్వ మస్తీతి విధిసాకాంక్షత్వాద్వేదాన్తానాం విధిశేషత్వమస్తీతి శఙ్కాయామాహ–నిరాకాంక్షత్వాదితి। 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' ఇత్యాది వేదాన్తవాక్యేషు విధ్యాకాంక్షా నిషేధాకాంక్షా వా నైవోదేతి। బ్రహ్మస్వరూపస్య తత్రైవ ప్రతిపాదితత్వాత్। 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్య' ఇత్యాది వేదాన్తవాక్యానాం కీదృశ ఆత్మేత్యాకాంక్షాయా ఉదయేఽపి ఉపనిషద్వాక్యైరేవ తదాత్మస్వరూపం ప్రతిపాద్యతే, నత్వన్యవాక్యైరితి, నాపి తేషాం విధివాక్య సాకాంక్షతా। అర్థవాదానాం తు 'వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా' ఇత్యుక్తే కిమర్థోఽయం వాయుస్తుతిరిత్యాకాంక్షా ఉదేతి। తతస్తత్పరిపూరణాయ 'వాయవ్యగ్ం శ్వేతమాలభేత' (తై.సం. 2.1.1.) ఇతి వాయూద్దేశ్యక శ్వేతాలమ్భనార్థేయం వాయుస్తుతిరితి విధిరావశ్యకీ। తస్మాద్విధ్యర్థవాదవాక్యయోః పరస్పర సాకాంక్షత్వమస్తీతి విధిసాకాంక్షత్వాదర్థవాదానాం విధిశేషత్వమస్తు నామ। ఉపనిషదాం తున విధిశేషత్వమ్, విధ్యాకాంక్షారహితత్వాదిత్యర్థః। అన్యశేషత్వసమ్భావనైవ వేదాన్తానామనర్హా కిం పునర్విధిశేషత్వ మిత్యాహ అన్యశేషత్వసమ్భావనేతి। నను సమ్భావనాయాః ఊహాయాః కః ప్రతిబన్ధః పురుషతన్త్రత్వాత్తస్యా ఇతి శఙ్కాయామాహ–ప్రత్యుతేతి। వైపరీత్యేనేత్యర్థః। రాజశేషో భృత్య ఇతి స్థితే న హి కోప్యనున్మత్తః భృత్యశేషో రాజేతి సమ్భావయతి, తద్వదుపనిషచ్ఛేషా విధయ ఇతి స్థితే విధిశేషా ఉపనిషద ఇతి కథం కో వా సమ్భావయతి। న కోపి కథమపీత్యర్థః ఏతేన మీమాంసకానాం విపరీతబుద్ధిరితి సిద్ధమ్। నను కథం విధీనాముపనిషదఙ్గతేతి అత ఆహ–అన్తఃకరణ శుద్ధిద్వారేతి। యజ్ఞాదివిధిభిశ్చిత్తే శుద్ధే సతి ప్రాచీనదురితక్షయాదితి భావః। ఆత్మతత్వవివిదిషా జాయతే। తతో గురుశాస్త్రసేవయా ఆత్మస్వరూపం విదన్తీత్యుపనిష త్ప్రతిపాదితాత్మస్వరూపజిజ్ఞాసాహేతుభూతచిత్తశుద్ధిసాధనత్వా ద్విధీనాం ఉపనిషచ్ఛేషత్వమిత్యర్థః ఉపసంహరతి తస్మాదితి। ఉపనిషదాం స్వతఃప్రయోజనత్వాదనన్య శేషత్వాచ్చేత్యర్థః, ప్రయోజనం దుఃఖనివృత్త్యాదిరూపమస్యాస్తీతి ప్రయోజనవత్; న తు స్వర్గాదివద్ బాధితమిత్యాహ–అబాధితమితి। అజ్ఞాతం చ యద్బ్రహ్మ తత్ జ్ఞాపకత్వేన తత్ప్రతిపాదకత్వేన హేతునా వేదాన్తానాం స్వత ఏవ న తు విధిశేషత్వ ద్వారేతి భావః। ప్రామాణ్యాత్। ఉపనిషత్ప్రతిపాదితం బ్రహ్మాస్త్యేవ, వేదప్రతిపాదితస్వర్గాదివదితి భావః। మీమాంసకమతసిద్ధిర్నాకర్త్రభోక్తృ చైతన్యానఙ్గీకారాత్తన్మతే ఇతి భావః।

మూలమ్:– తార్కికాదీనాం చ మతమ్ 'తత్త్వమసి' (ఛా. 6.8.7), 'అహం బ్రహ్మాస్మి'

(బృ.1.4.10), 'అయమాత్మా బ్రహ్మ' (శ్వే 2.5.19), 'సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ' (తై. 2.1) ఇత్యాది శ్రుతి బాధితమ్, 'ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ' (ఛా. 6.2.1), 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చన' (బృ. 4.4.19) ఇత్యాది శ్రుతి బాధితం చ భిన్నాభిన్నత్వం, క్షణికత్వం చ 'ఆకాశవత్సర్వ గతశ్చ నిత్యః' ఇత్యాది శ్రుతి బాధితమ్। అత్ర చ సర్వేషాం మతస్యా సత్త్వే ప్రతిజ్ఞాతే విశుద్ధాత్మకత్వాదితి హేతుః। నిర్వికల్పకాద్వితీయచైతన్యరూపకత్వాదిత్యర్థః। అత్ర హేతుః విశిష్టానుభూత్యేతి। విశిష్టా సవికల్పకానుభూతిభ్యో వ్యావృత్తా యా తత్త్వమస్యాది వాక్య జన్యాఖణ్డానుభూతిస్తయేత్యర్థః। తేన సర్వవ్యాపకమద్వితీయం పరమానన్దబోధరూపం చ బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్। 4

వ్యాఖ్యా:- తార్కికానాం మతం చకారాద్ద్వైతమతం చ జీవబ్రహ్మభేదప్రధానత్వాత్తదభేద–ప్రతిపాదకశ్రుతివిరుద్ధమ్, త్యాజ్యమిత్యర్థః। భిన్నాభిన్నత్వమతం చాద్వైతం శ్రుతిబాధిత మేవేత్యాహ–ఏకమేవేతి। క్షణికమతస్యాపి శ్రుతివిరోధం దర్శయతి–అకాశవదితి। ఏతేన వైయాకరణాభిమత స్ఫోట బ్రహ్మవాదోఽపి శ్రుతివిరుద్ధ ఇతి సిద్ధమ్।

తథాహి–స్ఫుట్యతే వర్ణైఃవ్యజ్యతే ఇతి స్ఫోటః వర్ణ వ్యఙ్గ్యః అర్థవ్యఞ్జకశ్చ స్ఫోట ఇత్యుచ్యతే। యథా గకారౌకార విసర్గైఃవర్ణైః గౌరితి శబ్దస్ఫోటో వ్యజ్యతే। సాచ సాస్నాదిమద్వస్తు వ్యఞ్జయతీతి స్ఫోట సిద్ధిః। స చ స్ఫోటః నిత్యః। వర్ణానాముచ్చరిత ప్రధ్వంసిత్వేనానిత్యత్వేఽపి తస్య వర్తమానత్వాదిత్యాహుః। న చైతదుపపద్యతే। కుతః? వర్ణవ్యఙ్గ్యోర్థవ్యఞ్జకశ్చ స శబ్దః కిం రూపః? కిం వర్ణాత్మకః? ఉత ధ్వన్యాత్మకః? అథవా సంస్కారాత్మకః? యద్వా స్మృత్యాత్మకః ? ఆహోస్విన్నిరాత్మకః? నాద్యః, వర్ణవ్యఙ్గ్యస్య తస్య వర్ణాత్మకత్వాసమ్భవాత్। న ద్వితీయః, తస్యాప్యుచ్చరిత ప్రధ్వంసిత్వేనానిత్యత్వాత్। వర్ణోచ్చారణజన్యస్య నాదస్యాపి వర్ణాత్మకత్వేన భావ్యత్వాత్। కేవలనాదస్య భేర్యాది శబ్దరూపస్యార్థవ్యఞ్జకత్వాభావాచ్చ। నాపి తృతీయః। యాదృశోనుభవస్తాదృశస్సంస్కార ఇతి గకారౌకారవిసర్గశ్రవణజన్యస్సంస్కారో గకారాకార–విసర్గాత్మక ఏవ నత్వతిరిక్త ఇతి కృత్వా స్ఫోటస్య వర్ణాత్మకత్వమనఙ్గీకుర్వతామేషాం సంస్కారత్వాఙ్గీకరణమపహాసాస్పదమేవ। అత ఏవ న చతుర్థః, కిన్తు పరిశేషాన్నిరాత్మక ఇతి సిద్ధమ్। తదస్మాకమిష్టమేవ। నిరాత్మకస్య తస్య సత్యత్వం తు అతీవ విరుద్ధమ్। నిరాత్మకస్య శశశృఙ్గాదివచ్ఛూన్యత్వేనాభావరూపత్వాత్। తస్మాత్ స్ఫోట ఇతి కశ్చన పదార్థో నాస్త్యేవ। కుతస్తస్య బ్రహ్మత్వశఙ్కాపి? న చైవం శబ్దస్యైవాసిద్ధిరితి వాచ్యమ్। వర్ణాత్మకత్వేన శబ్దస్య సిద్ధత్వాత్। అయం తు శబ్దోఽనిత్య ఏవ। అస్మన్మతే బ్రహ్మభిన్నస్య సర్వస్యాప్య నిత్యత్వాత్। న చైవం సోఽయం రామశబ్దః సోఽయం గకార ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞా న సిధ్యేదితి వాచ్యమ్। సేయం దీపజ్వాలేతివ దతిసాదృశ్యాత్సిధ్యేదేవ। ఇదమత్ర తత్త్వమ్। వర్ణో ద్వివిధః। లిపిరూపో ధ్వని రూపశ్చ। లిపిరూపశ్చక్షుషా గృహ్యతే, ధ్వనిరూపస్తుశ్రోత్రేణ। తస్మాద్వర్ణాత్మకస్య శబ్దస్యాపి చాక్షుషత్వం శ్రావణత్వమిత్యుభయం సమ్భవతి। తత్ర లిపిరూపః కాలాన్తరే నశ్యత్యేవ, పత్రాపాయాత్। ధ్వనిరూపస్తూచ్చారణోత్తరక్షణే ఏవ నశ్యతి। తస్మాన్న శబ్దస్య నిత్యత్వమ్।

అథ న్యాయమతే నిత్యమేకమనేకానుగతం సామాన్యమితి లక్షణలక్షితో జాతిరితి కశ్చన పదార్థోఽఙ్గీకృతః। తతశ్చాకారాద్యక్షరాణాం లిపివర్ణోభయాత్మకానాం నాశేఽపి న తదను గతత్వాది రూపజాతేర్నాశ ఇతి యది వర్ణానాం నిత్యత్వముచ్యతే తదపి నోపపద్యతే। గోత్వాదివత్ అత్వేత్వోత్వాది జాతీనాం నిత్యత్వేఽపి గవాదివదకారాదీనామనిత్యత్వం కేన వార్యేత? న చ గవాం పరస్పరం హ్రస్వత్వదీర్ఘత్వనీలత్వశ్వేతత్వకాణత్వాది బహుభేదోదృశ్యతే। అకారాస్తు సర్వత్రైకాకారా ఏవేతి గవాదివదకారాదీనాం నానిత్యత్వమితి వాచ్యమ్। అకారోపి లిపిషు నైకరూపోదృశ్యతే। ఉచ్చారణే చోదాత్తాది బహుభేదేన శ్రూయతే। అతః కథమకారాదీ నామప్యేకాకారతా? కిం చ యథా గోమహిషయోఃభేదస్స్ఫుటః తథా అకారేకారయోరపీతి కృత్వా గోరకారస్య చ సర్వో ధర్మస్తుల్య ఏవ। తస్మాద్గవాదివ్యక్తివదకారాది వర్ణా అనిత్యాః గోత్వాదివదత్వాదికం నిత్యమితి సిద్ధమ్। ఈదృశమపి నిత్యత్వం న వయం సహామహే। అస్మన్మతే బ్రహ్మాన్యస్య సర్వస్యానిత్యత్వేన నిత్యత్వ ఘటిత లక్షణ లక్షితాయా జాతేరేవాభావాత్। నన్వకారాన్తపుంలిఙ్గం రామశబ్దం బహవశ్శిష్యా అధీయానాస్సన్తః దృశ్యన్తే। కిం తైస్సర్వై రధీయమానస్సశబ్ద ఏకః? ఉతానేకః? యద్యేకస్తర్హి సిద్ధ ఏవ స్ఫోటః। వర్ణాత్మకత్వే బహుభిరుచ్చరితత్వేన బహుత్వేన భావ్యత్వాత్। యద్యనేకస్తర్హి శిష్యైర్ధాయమానానాం తేషాం బహుత్వముపలభ్యేత; నైవముపలభ్యతే। రామః రామౌ రామా ఇతి సర్వైరేకాకారేణైవ పఠ్యమానత్వాదితి చేదుచ్యతే। కశ్చిత్ పుత్రః గోష్ఠం గత్వా తత్ర పితరం కేయం కేయమితి ప్రత్యేకం సర్వా గావః పృచ్ఛతి। సచ ఇయం గౌరియం గౌరిత్యేవోత్తరయామాస। కిం తావతా కిం బహూనాం గవామేకత్వసిద్ధిః? కిన్తు గోత్వస్యైవైకత్వమ్। తద్వత్ బహుభిశ్శిష్యై రామోరామ ఇత్యుచ్యమానత్వమాత్రేణ కిం రామశబ్దస్యైకత్వసిద్ధిః? కిన్తు రామత్వస్యైకత్వమ్ ఏకాకారేణ బహుభిరుచ్చారితా రామశబ్దాస్తు బహవః ఏవ। నహి దేవదత్తోచ్చరితే రామశబ్దే యజ్ఞదత్తోచ్చరితత్వం సమ్భవతి। తస్మాత్తదుచ్చరితత్వ తత్తల్లిఖితత్వధర్మపురస్కారేణ రామశబ్దా అనన్తాః। రామత్వ ధర్మపురస్కారేణ త్వేక ఏవ రామశబ్ద ఇతి కోఽత్ర స్ఫోటావకాశః? బహవః శబ్దమఞ్జర్యాఖ్యాగ్రన్థాస్సన్తి। తత్రైకస్మిన్ దృష్టో రామశబ్దః కథమన్యస్మిన్ దృశ్యేత? కిన్తు తత్సజాతీయ ఏవాన్యః। సజాతీయత్వాదేవ ప్రత్యభిజ్ఞా। తత్ర దృష్టో రామశబ్దోఽత్రాపి దృశ్యత ఇతి కథమన్యథా సమానార్థ ప్రతిపాదకానాం శబ్దమఞ్జరీగ్రన్థానామపి బహుత్వం సిధ్యేత్। తస్మాదేకాకారా అప్యనన్తాశ్శబ్దాః అనిత్యాశ్చేతి న స్ఫోటసిద్ధిః। అపి చ వైయాకరణైః పదస్ఫోటో వాక్యస్ఫోటశ్చేతి ద్వివిధస్ఫోటః కల్పితః। ప్రత్యక్షరం ప్రతిశబ్దం ప్రతివాక్యం చైకైకస్మిన్ స్ఫోటే కల్పనీయే స్ఫోటద్వయకల్పనం చాయుక్తమేవ। న హి రేఫాకారమకారాకారవర్ణ సంయోగజన్యస్స్ఫోటో ఘకారాకార టకారాకారవర్ణ సంయోగజన్యస్స్ఫోటశ్చైకో భవితుమర్హతి। ఏకత్వే రామశబ్దాదపి ఘటాది ప్రతీతి సమ్భవాత్। ఇదం చానేకస్ఫోటకల్పనమతీవ గౌరవమ్। తస్మాదయుక్తం వైయాకరణమతమ్। నను మూలే సాఙ్ఖ్యాదిమతాన్యసాధూనీత్యేవోక్తమ్, న తు తత్ర దోషా దర్శితాః। అయుక్తత్వే హేతుశ్చ నోక్తః। న హి వాఙ్మాత్రేణ తత్సిద్ధిః। అన్యథా

అద్వైతమతమయుక్తమితి యేన కేనాప్యుక్తే తావతా అద్వైతమతమప్యసాధు స్యాదితి శఙ్కాయామాహ-అత్రేతి। అత్ర శ్లోకే శఙ్కరాచార్యేణ ప్రతిజ్ఞాతే సర్వమతాసాధుత్వవిషయే విశుద్ధాత్మకత్వాదితి హేతుర్మూలే దర్శిత ఏవేత్యర్థః। తదర్థమాహ-నిర్వికల్పేనేతి। అత్రాయం ప్రయోగః । సాఙ్ఖ్యమతోక్తాః ప్రధానాదయః ఈశ్వరా న। ఈశ్వరవదవిశుద్ధాత్మకత్వాత్। యో విశుద్ధాత్మకో న భవతి స ఈశ్వరో న భవతి యథా ఘటాదివదితి। తథా సాఙ్ఖ్యాది మతాన్యసాధూని, ప్రధానాదీశ్వరవాదాత్, వ్యతిరేకేణౌపనిషదమత వదితి।

నను విశుద్ధాత్మకత్వాదితి పదస్య కథం నిర్వికల్పాద్వితీయ చైతన్యరూపకత్వాదిత్యర్థ లాభ ఇతి చేదుచ్యతే। విశేషేణ శుద్ధః విశుద్ధః పరిశుద్ధ ఆత్మా స్వరూపం యస్య తస్య భావో విశుద్ధాత్మకత్వమ్। తస్మాత్సవికల్పానామ్ ఘటాదీనామపరిశుద్ధదర్శనాత్పరిశుద్ధత్వం నిర్వికల్పత్వ మేవ। యన్నిర్వికల్పం తదద్వితీయమేవ। సద్వితీయత్వస్య సవికల్పరూపత్వాత్। ఈదృశం చార్థాచ్చైతన్యమేవ। చైతన్యేతరస్య ఘటాదిజడపదార్థస్య సవికల్పత్వాత్సద్వితీయత్వాచ్చ। తచ్చైతన్యమేవాత్మనస్స్వరూపమ్। తస్మాద్విశుద్ధపదస్య చైతన్యమిత్యర్థః ఇతి। నన్వీశ్వరస్య విశుద్ధాత్మకత్వం కుత ఇత్యత ఆహ-విశిష్టానుభూత్యా ఇతి। హేతురత్రాస్తీతి వ్యావృత్తేతి, వ్యావర్తకత్వం విశేషణత్వమ్, యథా నీలముత్పలమిత్యుక్తే నీలత్వవిశేషణేన శ్వేతోత్పల వ్యావృత్తిః తథా చ విశేషణస్య వ్యావర్తకత్వాద్విశేష్యస్య వ్యావృత్తత్వమర్థతస్సిద్ధమ్। విశేషణం విశేష్యం వ్యావర్తయతీతి విశేషణస్య వ్యావర్తకత్వం విశేష్యస్య వ్యావృత్తత్వం చేత్యర్థః। నీలమితి విశేషణం ప్రకృతోత్పలం శ్వేతోత్పలాద్వ్యావర్తయతి। తేన చ విశేషణేన శ్వేతోత్పలాత్ప్రకృతోత్పలం వ్యావృత్తం చ భవతీతి భావః। తస్మాద్విశిష్టత్వం నామవ్యావృత్తత్వమ్। వ్యావర్తకం భేదకం వ్యావృత్తం భిన్నం, వ్యావృత్తిస్తు భేద ఇతి వివేకః। విశిష్టా వ్యావృత్తా భిన్నేతి యావత్సా చాసౌ అనుభూతిర్విశిష్టానుభూతిః, తయా విశిష్టానుభూత్యా। ఇయమనుభూతిః కేభ్యో విశిష్టా ఇత్యత ఆహ-సవికల్పకానుభూతిభ్య ఇతి। శ్వేతోత్పలేభ్యో నీలోత్పలమివ సవికల్పకానుభూతిభ్యో నిర్వికల్పకానుభూతిర్భిన్నేత్యర్థః। సవికల్పకత్వనిర్వికల్పకత్వయోర్వైయధికరణ్యాదితి భావః। యస్యామనుభూతౌ జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయ త్రిపుటీ ప్రతిభాతి సా సవికల్పకానుభూతిః। యథా ఘటమహం జానామీతి ఘటానుభవే అస్మద్కర్తృక ఘటకర్మక జ్ఞానమిత్యర్థే త్రయాణాం స్ఫురణమ్। యస్యాం త్వనుభవమాత్రమేవ స్ఫురతి సా నిర్వికల్పకానుభూతిః। ఇయమేవాఖణ్డాను భూతిరిత్యుచ్యతే। జ్ఞాత్రాదివిభాగాప్రతీతేరఖణ్డత్వమ్।

ఇయం చ తత్త్వమస్యాది వాక్యైర్జాయత ఇత్యాహ-తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యేతి। తత్త్వమసీత్యత్ర లక్షణయా చైతన్యమేవాఖణ్డార్థ ఇతి సిద్ధాన్తాదితి భావః। (చైతన్యం హి అనుభవః) యద్యాత్మా నిర్వికల్పకాద్వితీయ చైతన్యరూపో న స్యాత్తర్హి తత్త్వమస్యాదివాక్యేభ్యోఽఖణ్డానుభూతిర్న స్యాత్। న్యాయమతేఽపి నిర్వికల్పకానుభవోఽఙ్గీకృత ఏవ। తస్మాన్నిర్వికల్ప కానుభవాన్యథానుపపత్త్యా నిర్వికల్పకాద్వితీయ చైతన్యరూపత్వమీశ్వరస్య సిద్ధమితి। నత్వాత్మనః కేవల చైతన్యరూపత్వే సిద్ధే ఏవ తత్త్వమసీత్యత్ర లక్షణయా నిర్వికల్పకానుభవాభ్యుపగమః।

తత్త్వమసీత్యాదివాక్యేభ్యో నిర్వికల్పకానుభవాదేవాత్మనశ్చైతన్య రూపత్వసిద్ధి రిత్యన్యోన్యాశ్రయ దోష ఇతి చేన్నైవమ్। సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మేత్యాది వాక్యాన్తరైరేవాత్మనశ్చైతన్యరూపత్వం సిధ్యతి। తత్త్వమస్యాది వాక్యేభ్యస్తు నిర్వికల్పకానుభవ స్సిధ్యతి। అయం చ నిర్వికల్పకానుభవస్సచ్చిదా నన్దాదివాక్యాన్తరసిద్ధమాత్మస్వరూపం ద్రఢయతీతి నాన్యోన్యాశ్రయః। వస్తుతస్త్వాత్మనో విశుద్ధాత్మకత్వే కిం ప్రమాణమితి శఙ్కాయామాహ-విశిష్టానుభూత్యేతి। అనుభవ ఏవ ప్రమాణ మిత్యర్థః। కిం రూపోఽయమనుభవ ఇత్యత ఆహ-విశిష్టేతి। అనుభవస్యాస్య నిర్వికల్పకత్వాన్నాస్త్యాకార ఇత్యర్థః। ఘటజ్ఞానస్య యథా 'అయం ఘటః' ఇత్యాకారస్తథా ఆత్మానుభవస్య నాస్త్యాకారః। ఆత్మన ఏవానుభవస్వరూపత్వేనానుభవిత్రాద్యభావాదితి భావః । కథం జాతోఽయమనుభవ ఇత్యత ఆహ-వ్యాఖ్యాతా, తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్య ఇతి। తత్త్వమస్యాదివాక్య శ్రవణమననాదివశాదాత్మసాక్షాత్కారో జాయత ఇత్యర్థః। ఏతేనాత్మనో విశుద్ధాత్మకత్వే విద్వదనుభవః ప్రమాణమిత్యుక్తప్రాయమ్। అవిద్వదనుభవోఽపి ప్రమాణమేవ। సుషుప్తౌ విద్వదవిద్వత్సాధారణ్యేన నిర్వికల్పకానుభవాభ్యుపగమాదితి బోధ్యమ్। అస్మిన్ పక్షే విశిష్టా వ్యావృత్తా యా సుషుప్తికాలికా అఖణ్డానుభూతిస్తయేతి వ్యాఖ్యేయమ్।

తేనేతి। సాంఖ్యాది సర్వమతానామయుక్తత్వేనేత్యర్థః। సర్వవ్యాపక ఇతి। సర్వావభాసకత్వ లక్షణస్య సర్వజ్ఞత్వ సిధ్యర్థం ఏతద్విశేషణదానమితి బోధ్యమ్। నను యది చైతన్యం సర్వవ్యాపి స్యాత్తర్హి పాషాణాదావపి స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః। చేతనాచేతన వ్యవహారలోపప్రసఙ్గాత్। అచేతనేష్వపి చైతన్యమితి వచనవిరోధాచ్చ, మాతా మే వన్ధ్యేతివదితి చేన్నైవమ్। చేతనా, బుద్ధిః, బుద్ధిశబ్దపర్యాయేషు చేతనాశబ్దపాఠాత్। సా ఏషామస్తీతి చేతనాః। అర్శ ఆద్యచ్। యేషాం చేతనా నాస్తి తే అచేతనాః। యత్ర చేతనా విద్యతే తత్ర తదవచ్ఛిన్నో జీవోఽపి వర్తతే। అత ఏవ సచేతనానాం సజీవ వ్యవహారః, అచేతనానాం నిర్జీవ వ్యవహారశ్చోపపద్యతే। ఇయం హి బుద్ధిం విజ్ఞానమయః। (లిఙ్గం జీవోపాధిః అన్తఃకరణం ఇతి శబ్దాః అస్యాః పర్యాయాః) యత్ర ప్రాణాస్సన్తి తత్రైవ వర్తతే, ప్రాణస్యాన్తఃకరణావరకత్వాత్। అన్తఃకరణమేవాహంవృత్త్యా విజ్ఞానమయ ఇతీదంవృత్త్యా మనోమయ ఇతి చోచ్యతే। తస్మాత్ప్రాణమయ కోశాదాన్తరో విజ్ఞానమయకోశ ఇతి బుద్ధిః ప్రాణవత్యేవ వస్తుని వర్తతే। ప్రాణశ్చ క్రియాశక్తిః తేన ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాది క్రియయా ప్రాణో వేద్యతే। ప్రాణవ్యాపార తదభావాభ్యామేవ సజీవనిర్జీవవ్యవహార సిద్ధిః। తస్మాద్యే పదార్థాః ప్రాణినస్తే సచేతనాః। యేత్వప్రాణినస్తే నిశ్చేతనా ఇతి న చేతనాచేతనవ్యవహారలోపప్రసఙ్గః। న చైవం వృక్షాణాం నిశ్చేతనత్వమితి వాచ్యమ్। తేషామపి ప్రాణవ్యవహారోఽస్త్యేవ, కిన్త్వతి సూక్ష్మత్వాన్నోపలభ్యతే। కథమన్యథా తే జలాదికం పీత్వావర్ధేరన్?పాదైః పిబన్తీతి పాదపా ఇతి తేషాం జలపాన ప్రసిద్ధేః। నహ్యచేతనా జలం పిబేయుః। అన్యథా ఘటాదీనామపి జలపానప్రసక్తేః। తస్మాత్పాషాణాదయోఽచేతనా ఏవ। యద్యచేతనేషు చేతనా అస్తీత్యుచ్యేత తర్హి తద్వచనం విరుద్ధమేవ। వయం తు చైతన్యమస్తీతి బ్రూమః। ఇదం హి చైతన్యం న బుద్ధిః, కిన్తు యత్ప్రతిఫలనం బుద్ధిః గృహ్ణాతి తద్

బుద్ధేర్యదనుగ్రహేణ జ్ఞానశక్తి లాభస్తదిత్యర్థః। న చైవం పాషాణాదీనామపి తదనుగ్రహః కిమితి నాసీదితి వాచ్యమ్। అస్వచ్ఛత్వాత్పాషాణాదయో న చిత్ప్రతిబిమ్బగ్రహణసమర్థాః। న హి ముఖప్రతిబిమ్బం ఘటో గృహ్ణాతి। తస్మాచ్చైతన్యమవిశేషేణ సర్వవ్యాప్యేవ। బుద్ధిస్తు పరిచ్ఛిన్నా। 'అయం ఘటః' ఇత్యాది సర్వ వ్యవహారో బుద్ధేరేవ, న చైతన్యస్య, తస్య నిర్వికల్పకానుభవత్వాదితి న కశ్చిద్దోషః।

నన్వేవమజ్ఞానోపహితస్య చైతన్యస్య పాషాణాదౌ సత్త్వాదజ్ఞానస్యాపి వృత్త్యఙ్గీకారాదత్రాపీశ్వరసఙ్కల్పస్స్యాదితి చేన్నైవమ్। ఈశ్వరసఙ్కల్పం ప్రతి జీవాదృష్టాదీనాం కారణత్వాత్పాషాణావచ్ఛిన్నే ఈశ్వరోపాదానాజ్ఞానే జీవాదృష్టాభావాన్న సఙ్కల్ప ఇతి। నను తర్హి స్తమ్భాదచేతనాత్కథం నారసింహస్యావిర్భావ ఇతి చేదుచ్యతే। సర్వవ్యాపిన ఈశ్వరస్య ప్రహ్లాదాది జీవాదృష్టవశాత్ స్తమ్భాదహం నరసింహరూపేణావిర్భవేయమితి సఙ్కల్పో జాతః। న చ కథమన్తఃకరణ రహితస్యేశ్వరస్య సంకల్ప ఇతి వాచ్యమ్, స్వోపాధ్యజ్ఞానవశాదేవ భవతీతి పూర్వమేవ సిద్ధాన్తితత్వాత్। తస్య చ సఙ్కల్పస్యామోఘత్వాదచేతనాదనవకాశాదపి స్తమ్భాదల్పాద్భూనభోన్తరభివ్యాపినో నారసింహస్యావిర్భావో జాత ఇతి। నన్వీశ్వర సఙ్కల్పాదపి కథమసంభావిత వస్తుసిద్ధిరితి చేదహో తవ వ్యామోహో యస్సచ్చిదానన్దరూపే ఆత్మన్యపి సుతరాం దుర్నిరూపం విచిత్రమిదం జగత్సఙ్కల్పమాత్రాదేవ తతాన। కా పునస్తస్యాపీశ్వరస్య త్యేష్వప్యసమ్భావనా? ఏతేన యథా బ్రహ్మవిష్ణురుద్రగణపత్యాదయః యథా వా చన్ద్రాదిత్యేన్ద్రాదయః యథా వా మాతృపితృశ్వశురాదయః యథా వా గురువిద్వత్ బ్రాహ్మణాదయః యథా వా గవాశ్వాదయః యథా వా అశ్వత్థాదయః, యథా వా గఙ్గాయమునా సాగరాదయః యథా వా వేంకటేశ్వరాహోబిల నారసింహభద్రాద్రిరామాదయః యథా వా ఆదిత్యామ్బికాదిపఞ్చాయతనాని తథా చణ్డాలశ్వసూకరనిమ్బకరవీరఘటపటమృదాదయోపీశ్వర భావేన ద్రష్టవ్యా ఏవేతి సిద్ధమ్। ఈశ్వరతత్త్వస్య సర్వత్రైకాకారత్వాత్। ఏవం సత్యవిరోధస్స్యాత్ –'స్థావరాన్తేశవాసినాం' ఇతి విద్యారణ్యవచనాత్। శ్లో॥ విద్యావినయసమ్పన్నే బ్రాహ్మణే గవి హస్తిని। శుని చైవ శ్వపాకే చ పణ్డితాః సమదర్శినః। (భ.గీ. 5.18) ఇతి గీతావచనాచ్చ। నన్వేవం విగ్రహార్చనమపి కర్తవ్యమేవేతి సిద్ధే; శ్లో॥ యో మాం సర్వేషు భూతేషు సన్తమాత్మానమీశ్వరమ్। హిత్వార్చాం భజతే మౌఢ్యాద్భస్మన్యేవ జుహోతి సః॥ (భా. 3.9.22) ఇతి భాగవతే కథం విగ్రహార్చనం నిషిద్ధం భగవతా వ్యాసేన ఇతి చేదుచ్యతే। సర్వవ్యాపిన ఈశ్వరస్య హానోపాదానావిషయత్వాత్ హిత్వేత్యస్యాజ్ఞాత్వేత్యర్థః। ఈశ్వరస్సర్వవ్యాపీ ఇతి యే న జానన్తి తే హి అర్చామేవేశ్వరం మన్యన్తే, నత్వర్చాగతం చైతన్యమ్। తతశ్చార్చాం కేవలం భజన్తే। అర్చా హి ఘటతుల్యా। అతస్తదర్చనం భస్మహోమతుల్యమేవేతి। ఏతేనార్చాత్వావచ్ఛిన్నాజ్ఞానోపహితచైతన్యం పూజ్యమితి సిద్ధమ్। విష్ణ్వాదిమృత్పర్యన్తమపి తత్తదవచ్ఛిన్నాజ్ఞానోపహితం చైతన్యం పూజ్యమితి బోధ్యమ్ వస్తుతస్తు న వయం విగ్రహాద్యర్చనం కర్తవ్యమితి ప్రతిపాదయామః, కిన్త్వకర్త్రభోక్తృ పరమానన్దబోధరూపేశ్వర స్వరూపమేవ ప్రతిపాదయామః। తద్ధీశ్వరస్వరూపం దర్శితేషు

విష్ణ్వాదిమృదన్తేషు సర్వేష్వపి పదార్థేష్వేకరూపేణ వర్తతే। శ్లో॥ ఏకో దేవస్సర్వభూతేషుగూఢస్సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా' ఇతి శ్రుతేః। తతశ్చ యే విష్ణ్వాదీన్ సేవన్తే యే చ సరిత్సముద్రాదీన్ తే ఉభయేపి తుల్యా ఏవ, సర్వేష్వపీశ్వర చైతన్యస్య సత్త్వాత్। అథ యే తు సర్వవ్యాపి చైతన్యమాత్మాహమేవేతి తత్త్వతో వదన్తి తే చైతన్యమన్యం వా న పూజయన్త్యేవ। చైతన్యస్య స్వత్వేన స్వస్య స్వపూజనాయోగాత్। కిం తు స్వస్వరూపం జ్ఞాత్వా పరమానన్దభరితా నిర్వృత్తినిశ్శేషదుఃఖాస్తిష్ఠన్తి। తస్మాచ్చైతన్యమేకమేవ సర్వత్రావస్థితం సర్వైస్సాక్షాత్కరణీయం చ। అర్చాదిపూజాస్త్వీశ్వరదృష్ట్యా చిత్తశుద్ధ్యర్థమవివేకిభిః కర్తవ్యాః ఇతి।

నను పాషాణాదిషు చైతన్యం నాస్తి ఫలాభావాదితి చేన్నైవమ్। అస్తి భాతీతి వ్యవహార యోగ్యరూపఫలసద్భావాత్। న హి చైతన్యవ్యాప్తిం వినా 'ఘటోస్తి' 'ఘటోభాతి' ఇతి వ్యవహార యోగ్యత్వముపపద్యతే ఘటాదీనామ్। కిం చ చైతన్యస్య ఘటాదివదభావ ప్రతియోగిత్వం నాస్తీతి ప్రాగేవ సిద్ధాన్తితమ్। తస్మాత్ చైతన్యం నాస్తీత్యుక్తిరేవాయుక్తా। నన్వస్తు నామ సర్వత్ర చైతన్యం, తథాపి సర్వవ్యాపిత్వం న సిధ్యతి। సర్వస్య చైతన్యవ్యాప్తత్వే సర్వమేవ న స్యాత్। చైతన్యావ్యాప్తస్య కస్యచిదంశస్యాభ్యుపగమే సర్వవ్యాపకత్వం స్యాదితి చేన్నైవమ్। జలేనాకాశేన వా ఘట ఇవ చైతన్యేన జగన్న వ్యాప్తమ్। కిం తు మృదా ఘట ఇవ, తన్తుభిః పట ఇవ, కారణేన చైతన్యేన కార్యం జగద్వ్యాప్తమ్। అతోనైకదేశస్యాప్యవశేష ఇతి సర్వం వ్యాప్తమేవ। సర్వస్యాపి ఘటస్య మృదా వ్యాప్తత్వేఽపి ఘటోస్త్యేవేతి చైతన్యేన సర్వస్మిన్ జగతివ్యాప్తేఽపి న జగతోఽభావ ఇతి। అత్రేదం తత్త్వమ్ మృది ఘట ఇతి నామ కమ్బుగ్రీవాద్యాకారశ్చేత్యుభయం కల్పితమ్। వస్తుతస్తు ఘటో మృదేవ, మృద్వ్యతిరేకేణ ఘటస్యానుపలబ్ధేః, తస్మాత్సర్వోఽపి ఘటో మృద్వ్యాప్త ఏవ। తథా అజ్ఞానావచ్ఛిన్నే చైతన్యే సర్వం జగత్కల్పితం నామరూపాత్మకమ్, నామరూపోభయాతిరిక్త ద్వైతాదర్శనాత్। తథాహి; దేహ ఇతి నామ్నః, కరచరణాది మృద్దీర్ఘోదర పృష్ఠత్వాద్యాకారస్య చ ప్రహాణే (అవివక్షాయాం) మృదేవావశిష్యతే। తత్ర చ మృదితి నామ్నః నీలపీతాదిరూపస్య చ ప్రహాణే గన్ధశ్శిష్యతే। పృథివ్యా గన్ధమయత్వేన గన్ధోపాదానకత్వాత్। తత్ర చ గన్ధ ఇతి నామ్నః ఘ్రాణగ్రాహ్యత్వ లక్షణాకారస్య చ ప్రహాణే అనుభవ ఏవావశిష్యతే। తద్ధి చైతన్యమ్। ఏవం ప్రాణమయకోశేఽపి ప్రాణ ఇతి నామ్నః ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసక్రియాలక్షణాకారస్య చ ప్రహాణే స్పర్శ శ్శిష్యతే। తత్ర చ స్పర్శ ఇతి నామ్నః త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యత్వ లక్షణాకారస్య చ ప్రహాణే అనుభవమాత్రం శిష్యతే। తదా మనోమయే మన ఇతి నామ్నః సఙ్కల్పవికల్పాది లక్షణస్వరూపస్య చ ప్రహాణే అన్తఃకరణమాత్రమవశిష్యతే। తత్ర చాన్తఃకరణమితి నామ్నః వృత్తిజ్ఞానాశ్రయత్వాది లక్షణాకారస్య చ ప్రహాణే అజ్ఞానమవశిష్యతే। అజ్ఞానాంశ సత్వగుణ కార్యత్వాదన్తఃకరణస్య। తత్ర చాజ్ఞానమితి నామ్నః గుణత్రయాత్మకత్వలక్షణాకారస్య చ ప్రహాణే చిన్మాత్రమవశిష్యతే। ఏతేన విజ్ఞానానన్దమయ కోశయోరపి నామరూప ప్రహాణేన చిదవశేషత్వమ్ వ్యాఖ్యాతప్రాయమ్। తస్మాత్సర్వమపి కార్యజాతం స్వకారణాత్మనైవ సాత్మకమ్। వివేచితే తు కారణే కార్యం నిరాత్మకమేవ। తథా

సర్వం జగచ్చైతన్యాత్మనైవ సాత్మకమ్। చైతన్యే వివేచితే తు నిరాత్మకమేవేతి చైతన్యస్య సర్వకార్యవ్యాపకత్వమసన్దిగ్ధమ్। తన్త్వాత్మకతయా తన్తువ్యాప్తస్తన్తువ్యతిరేకేణాసన్నపి పటస్తన్తుషు అవివేచితేషు అస్తి భాతీతి వ్యవహారయోగ్య ఏవ। తథా చైతన్యే అవివేచితే జగదపీతి కృత్వా చైతన్యవ్యాప్తత్వమాత్రేణ న జగతోऽభాన ప్రసఙ్గః। కిం చ తన్తుభిరవ్యాప్తత్వే పటపదం న స్యాత్। తన్తువ్యాప్తస్యైవ పటవ్యవహారాత్। తథా చైతన్యావ్యాప్తత్వే ఏవ జగన్నస్యాన్నభాయాచ్చ। అస్తి భాత్యోశ్చైతన్యధర్మత్వేన చైతన్యవ్యాప్తిం వినా జగతస్తదలాభాదితి బోధ్యమ్। ఏవం సర్వవ్యాపకత్వాదేవ చైతన్యాద్వితీయత్వమ్। న హి తన్తవః పటేన సద్వితీయా భవన్తి। పటస్యాపి తన్తుత్వావ్యభిచారాత్। తథా చైతన్యవ్యాప్తస్య జగతశ్చైతన్యత్వావ్యభిచారాజ్జగదపి దర్శితరీత్యా చైతన్యమేవేతి కృత్వా చైతన్యాదన్యజ్జగత్పద వాచ్యం వస్తు కిమపి నాస్తీతి కథమ్ సద్వితీయత్వం చైతన్యస్య భవేత్? ఏవం సర్వవ్యాపకత్వం సద్వితీయత్వం చ చైతన్యస్యైవ సమ్భవతి, న త్వన్యస్యేతి సర్వవ్యాపకమద్వితీయం బోధరూపమిత్యుక్తమ్। ఏవంవిధబోధే దుఃఖ హేతోరభావాత్పరమానన్దమిత్యుక్తమ్। ఏవంవిధం బ్రహ్మ, శ్రుతౌ తత్పదస్యార్థః।

అథ 'న చోర్ధ్వం' – ఇతి పఞ్చమ శ్లోకం అవతారయతి।

మూలమ్:– నను 'స య ఏషోऽణిమా' (ఛా. 6.8.15) 'అణోరణీయాన్' (తై. 10.12.1), (కఠ 1.2.20), (శ్వే 3.20) ఇతి బ్రహ్మణోऽణుత్వ శ్రుతేః 'అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషః' (కఠ. 2.4.12) 'ఆరాగ్రమాత్రోప్యవరోऽపి దృష్టః' (శ్వే 5.8) ఇత్యాది శ్రుతి ప్రతిపాదితాణు జీవాభిన్నత్వాచ్చ న బ్రహ్మణః సర్వవ్యాపకత్వమిత్యాశఙ్క్య, 'బ్రహ్మైవేదం అమృతం పురస్తాత్ బ్రహ్మ పశ్చాత్ బ్రహ్మదక్షిణతశ్చోత్తరేణ। అధశ్చోర్ధ్వం చ ప్రసృతం బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదం వరిష్ఠమ్। (ము. 2.2.11) 'తదేతద్బ్రహ్మాపూర్వమనపరమనన్తరమబాహ్యమ్' (బృ.2.5.11) ఇత్యాద్యాః శ్రుతయో నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మప్రతిపాదయన్తీతి పూర్వోక్తమేవ ద్రఢయన్నాహ –

శ్లో॥ న చోర్ధ్వం న చాధో న చాన్తర్న బాహ్యమ్
న మధ్యం న తిర్యఙ్ న పూర్వాపరాదిక్।
వియద్వ్యాపకత్వా దఖణ్డైకరూప
స్తదేకోऽవశిష్టః శివః కేవలోऽహమ్॥ 5

వ్యాఖ్యా:– నన్వితి। 'పృథ్వాదిత్వాదిమనిచ్' (పా.సూ.) అణిమా। అణురిత్యర్థః। అణోరణీయాన్ అతిశయేన అణురిత్యర్థః। పరమాణురితి యావత్। వస్తుతస్తు నాత్ర పరిమాణవాచీ అణుశబ్దః కిన్తు సూక్ష్మత్వవాచీ। సూక్ష్మత్వఞ్చ దుర్విజ్ఞేయత్వమితి పూర్వపక్షాశఙ్కైవ నాస్తీతి బోధ్యమ్। శ్రుత్యర్థానభిజ్ఞోऽయం పూర్వవాదీతి భావః। ఏవం బ్రహ్మణోऽణుత్వం ప్రతిపాద్య జీవస్య ప్రతిపాదయతి అఙ్గుష్ఠమాత్రేతి। హృత్పుణ్డరీకస్యాఙ్గుష్ఠపరిమాణత్వాత్తదన్త స్స్థితస్య జీవస్యాప్యఙ్గుష్ఠమాత్రత్వ వ్యపదేశ ఇతి శ్రుత్యర్థవిద ఆహుః। అయం తు పూర్వవాదీ జీవస్య స్వత ఏవ అఙ్గుష్ఠ పరిమాణత్వం బ్రూతే ఇతి బోధ్యమ్। పరం బ్రహ్మ, అవరో జీవః, సోऽపి ఆరాగ్రమాత్రో

దృష్టో హీత్యన్వయః। ఆరాగ్రం వాలాగ్రం తత్పరిమాణః ఆరాగ్రమాత్రః, పరిమాణేమాత్రచ్। ఆదిపదాత్ – శ్లో॥ వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ। భాగో జీవస్సవిజ్ఞేయః ఇత్యాది బోధ్యమ్। అత్ర చ దుర్విజ్ఞేయత్వలక్షణసూక్ష్మత్వే ఏవ తాత్పర్యమ్। అన్యథా ఏకత్ర వాలాగ్రమాత్రోక్తిః, అన్యత్ర వాలాగ్రదశ సాహస్రభాగపరిమాణత్వోక్తిశ్చైకస్య విరుధ్యేయాతామ్। పూర్వవాదీత్విదమవిజ్ఞాయ ఆరాగ్రాదిభిరణుర్జీవ ఇతి సిద్ధమితి మన్యతే। ఏభిశ్చాణుభిర్జీవైస్సహ తత్త్వమస్యాది బ్రహ్మణ ఏకత్వం చ బ్రవీతి శ్రుతిః। అణుజీవాభేదః కథం బ్రహ్మణోऽణుత్వం వినా సమ్భవేత్? ఏకోऽణురన్యో మహానిత్యుక్తే పరిమాణప్రయుక్తభేదస్య సత్త్వాత్। తస్మాత్ బ్రహ్మాప్యణురేవేతి సిద్ధమ్। తతః కిమత ఆహ– న బ్రహ్మణస్సర్వవ్యాపకత్వమితి। విభోరేవ వస్తునో వ్యాపకత్వం నత్వణోర్నాపి మధ్యమస్యేతిభావః ఇతి పూర్వపక్షిణమాశఙ్క్య శ్రుతయో నిర్విశేషమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి, న తు పరిమాణాదివిశేషసహితమితి కృత్వా సర్వవ్యాపకమద్వితీయమేవ బ్రహ్మేతి పూర్వోక్తమేవార్థం దృఢీకుర్వన్నాహాచార్యో న చోర్ధ్వమితి– ఇత్యన్వయః। శ్రుతిరేవ దర్శయతి–బ్రహ్మైవేతి। పురస్తాత్ పూర్వస్యాం దిశీదం దృశ్యమానం జగదమృతం సుఖస్వరూపం మరణజన్మాదిరహితం వా బ్రహ్మైవ। తథా పశ్చాద్ బ్రహ్మ, దక్షిణతో బ్రహ్మ, ఉత్తరేణ ఉత్తరస్యాం దిశి చ బ్రహ్మ। అథ చోర్ధ్వం చేదం బ్రహ్మైవ ప్రస్తుతం, వ్యాప్యాస్థితమ్। అథ చోర్ధ్వం ప్రస్తుతమిదం జగద్ బ్రహ్మైవేతి వా ఇదం దృశ్యమానం విశ్వం జగత్ వరిష్ఠః బ్రహ్మ, తస్యైవ సర్వోత్తమత్వాద్వరిష్ఠత్వమ్। తదేతత్సర్వవ్యాపి బ్రహ్మ, అపూర్వం పూర్వరహితం అనపరం–అపరరహితమ్। బ్రహ్మణి పూర్వాపరవిభాగో నాస్తి, అఖణ్డత్వాదితి భావః। తథా బ్రహ్మానన్తరమబాహ్యం చ। బాహ్యాభ్యన్తరరహితమ్, నిరవకాశత్వాద్ బ్రహ్మణః ఇతి భావః।

మూలమ్:– న చోర్ధ్వమితి। వియద్వ్యాపకత్వాత్। 'ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః' ఇతి శ్రుతేః। వియతి వ్యాపకత్వాదితి వా 'జ్యాయానాకాశాత్' (శత.బ్రా. 10.6.3.2), 'మహతోమహీయాన్' (కఠ. 2.20) ఇత్యాది శ్రుతేః। జీవస్యాపి సకలదేహవ్యాపిచైతన్యోపలబ్ధ్యా మహత్త్వేऽపి ఉపాధి ధర్మాధ్యాసేనారాగ్రమాత్రత్వాభిధానాత్ శ్లో॥ 'బుద్ధేః గుణానాత్మగుణేన చైవ ఆరాగ్రమాత్రోప్యవరోऽపి దృష్టః (శ్వే 5.8) ఇతి శ్రుతేః బ్రహ్మణశ్చ సూక్ష్మత్వాభిప్రాయేణాణుత్వ వ్యపదేశాత్। శేషమతిరోహితార్థమ్॥ 5

వ్యాఖ్యా:– న చోర్ధ్వమితి। మమేతి శేషః। మమ ఊర్ధ్వం నైవాస్తి, అధోనైవాస్తి, అన్తర్నైవాస్తి, బాహ్యం నాస్తి, మధ్యం దిశామన్తరాలం నాస్తి, తిర్యక్ పార్శ్వం నాస్తి, పూర్వా దిక్ నాస్తి, అపరాదిక్ నాస్తి। తిర్యగిత్యనేన దక్షిణోత్తర దిశోర్గ్రహణమ్। సూర్యాభిముఖం తిష్ఠతః పురుషస్య యా అభిముఖా దిక్ సా పూర్వా, యా పరాఙ్ముఖా దిక్ సా ప్రతీచీ। యో దక్షిణపార్శ్వస్సా దక్షిణా, యో వామపార్శ్వ స్సోత్తరా దిక్ ఇతి దిగ్వివేకాత్। నను కుత ఊర్ధ్వాద్యభావ ఇతి శఙ్కాయామాహ–వియద్వ్యాపకత్వాదితి। వియదివవ్యాపకో వియద్వ్యాపకస్తస్య భావస్తత్త్వం, తస్మాత్। తత్ర శ్రుతిం ప్రమాణయతి–ఆకాశవదితి। యథాకాశస్సర్వగతో నిత్యస్తథా

యమాత్మేత్యర్థః న్యాయమతే ఆకాశస్యాపి నిత్యత్వాదితి భావః। వస్తుతస్తు సర్వగతత్వమాత్రే ఏవాకాశోపమా, నిత్య ఇతి తు స్వరూపకథన మేవ। వేదాన్త మతే ఆకాశస్యాప్యనిత్యత్వాదితి బోధ్యమ్। యథా ఆకాశోభూనభోన్తరాలం సర్వం వ్యాప్య గృహమఠాదివివరం చ సర్వం వ్యాప్య ఘటశరావాదికం సర్వం వ్యాప్య దేహాన్తరం సర్వం వ్యాప్య తథాపి నిర్వికారస్సన్ వర్తతే। అపి చాయం నిత్యః। అత ఏవాకాశో బ్రహ్మేతి నోక్తమ్, కిన్త్వాకాశతుల్య ఇత్యుక్తమితి బోధ్యమ్। నను వ్యాపకత్వే విషయే ఈశ్వరస్యాకాశదృష్టాన్తో నాతీవ సమంజసః, కుతః? ఆకాశో హి ఘటాదివివరమేవ వ్యాప్నోతి, న తు ఘటస్వరూపాదికమితి నాస్తి సర్వవ్యాపకత్వమ్ ఆకాశస్య। అచ్ఛిద్రపాషాణాదావాకాశస్యాభావాదపి నాస్తి సర్వగతత్వమాకాశస్యేతి శఙ్కాయా మర్థాన్తరమాహ-వియతో వ్యాపకత్వాదితి। తథా విభుత్వేన నైయాయికాదిభిః ప్రసిద్ధమాకాశమపి వ్యాప్య అయమాత్మా స్థిత ఇత్యర్థః। నను పృథివ్యాదిభ్యస్సర్వేభ్యోఽప్యాకాశో మహానితి యుక్తమాకాశస్య వ్యాపకత్వం, కథం పునరీశ్వరస్యేత్యత్ర శ్రుతిం పఠతి జ్యాయానితి। కిమయం మహత్పరిమాణ ఇత్యత ఆహ - మహతోమహీయానితి। యద్యద్వస్తు మహత్పరిమాణతయా వాదిభిరిష్టం తస్మాత్తస్మాత్ సర్వస్మాదప్యయమతీవ మహాన్। పరిమాణా విషయత్వాద్ బ్రహ్మణ ఇతి భావః। నన్వేవం బ్రహ్మణో మహతో మహత్త్వే జీవానాం చాణుత్వే కథముభయోరైక్యమత ఆహ-జీవస్యేతి। జీవచైతన్యం సకల దేహవ్యాపిత్వేనాస్మాభి రుపలభ్యత ఏవ। శిరసి మే వేదనా, పాదే మే వేదనేతి యుగపదుభయానుసన్ధానాత్। న చాణోర్దేహవ్యాపిత్వం సమ్భవతి, నాపి జీవోమధ్యమపరిమాణః, (దేహపరిమాణ ఇత్యర్థః) హస్తిమశకశరీరయో రేకస్యైవ జీవస్య పుణ్యపాపవశాద్ ప్రవేశదర్శనేన హస్తి పరిమాణ జీవస్య మశకశరీర ప్రవేశాసమ్భవాత్। తస్మాన్మహత్పరిమాణ ఏవ జీవః (విభుః) ఇతి జీవస్య మహత్పరిమాణత్వేఽప్యుపాధిర్బుద్ధిః తద్ధర్మస్యాణుత్వస్య అధ్యాసేనారోపేణ హేతునా ఆరాగ్రమాత్రత్వాభి ధానాచ్ఛ్రుతావితి భావః। ఉక్తార్థే ప్రమాణమాహ-బుద్ధేరితి। అవరోజీవః ఆత్మగుణేన స్వతః మహానపి బుద్ధేర్గుణేన బుద్ధి ధర్మాధ్యాసేన హేతునా ఆరాగ్రమాత్రో దృష్ట ఇతి శ్రుతియోజనా। తస్మాజ్జీవస్యాపి విభుత్వాత్ బ్రహ్మాభేదో ఘటత ఏవేత్యర్థః। నన్వేవం బ్రహ్మణో విభుత్వే 'అణోరణీయాన్' (కఠ 2.20) ఇతి శ్రుతేః కా వా ఉపపత్తిరత-ఆహ బ్రహ్మణశ్చేతి। సూక్ష్మత్వం, దుర్విజ్ఞేయత్వం తదభిప్రాయేణ సూక్ష్మత్వబోధనే ఏవ శ్రుతితాత్పర్యమ్, నత్వణుత్వకథనే ఇతి భావః। ఏవం వియద్వ్యాపకత్వేనోర్ధ్వాద్యభావాదేవాఖణ్డైకరూపః, అఖణ్డం పరిపూర్ణమేక మద్వితీయరూపం చైతన్యాత్మకస్వరూపం యస్య స తథోక్తః। పరిపూర్ణాద్వితీయ బోధస్వరూప ఇత్యర్థః। యద్వా అఖణ్డమేకరూపమేకాకారశ్చైతన్యాత్మకో యస్య సః। అథవా అఖణ్డశ్చాసావేకరూపశ్చాఖణ్డైకరూపః పరిపూర్ణః। అత ఏవ సదాప్యేకరూప ఇత్యర్థః। న హి పూర్ణస్య వికారో నామేతి భావః। శేషమితి। న చోర్ధ్వమితి శ్లోకేవియద్వ్యాపకత్వాదితి పదమేకమేవ వ్యాఖ్యానసాపేక్షమ్, అన్యత్తు అతిరోహితార్థమగూఢార్థం స్పష్టార్థమితి యావత్। ఏతేన వ్యాఖ్యాతవ్యా వ్యాఖ్యానరూపదోషో న వ్యాఖ్యాతురితి సిద్ధమ్। అథ 'న శుక్లమితి' షష్ఠం శ్లోకమవతారయతి-నన్వితి।

మూలమ్:- నను బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వాదుపాదానోపాదేయయోశ్చాభేదాద్విచిత్రజగద-భిన్నత్వేన బ్రహ్మణః దుఃఖరూపత్వాత్ న తదభిన్నత్వేన జీవస్య పరమపురుషార్థప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మణః స్వప్రకాశపరమానన్దరూపత్వాన్నిఖిల జగద్భ్రమాధిష్ఠానత్వేన కారణత్వవ్యపదేశా-దధ్యస్తేన చ సమం సమ్బన్ధాభావాన్న తత్రానర్థలేశోప్యస్తీత్యాహ-

శ్లో॥ 'న శుక్లం న కృష్ణం న రక్తం న పీతం
న కుబ్జం న పీనం న హ్రస్వం న దీర్ఘమ్।
అరూపం తథా జ్యోతిరాకారకత్వాత్
తదేకోఽవశిష్టః శివః కేవలోఽహమ్॥ 6

న శుక్లమితి। కుబ్జమణు। పీనం మహత్। తేనాణుమహత్ హ్రస్వం దీర్ఘం చేతి చతుర్విధపరిమాణనిషేధాత్ ద్రవ్యత్వప్రతిషేధః। రూప్యత ఇతి రూపం ప్రమేయమ్। అరూపమ్ అప్రమేయమ్। తేన సర్వేషామేవ ద్రవ్యగుణకర్మాదిపదార్థానాం తత్తద్వాద్యభ్యుపగతానాం నిషేధః। తథా చ శ్రుతయః। 'అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమ్' (బృ. 3.8.8) ఇత్యాద్యాః 'అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథారసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్' (కఠ. 1.3.15) ఇత్యాద్యాశ్చ సర్వానర్థశూన్యం పరమాత్మస్వరూపం ప్రతిపాదయన్తి। శ్రౌతస్యాప్యర్థస్య న్యాయేన నిర్ణయాయ హేతుమాహ-జ్యోతిరాకారకత్వాదితి। స్వప్రకాశజ్ఞానరూపత్వేనాప్రమేయత్వాత్, ప్రమేయత్వే ఘటాదివజ్జడత్వాపత్తేః। 'ఏతదప్రమేయం ధ్రువమ్' (బృ. 4.4.20) ఇత్యాది శ్రుతిశ్చేత్యర్థః

వ్యాఖ్యా:- జీవస్య బ్రహ్మసాయుజ్యం న పురుషార్థః। బ్రహ్మణో జగత్త్వేన జగతోఽనృతజడ దుఃఖాత్మకత్వేన చ జీవస్య జగతా సహ సమ్బన్ధస్య దుఃఖహేతుత్వాదిత్యాక్షేపాశయః। పదార్థస్తు బ్రహ్మణో విచిత్రజగదభిన్నత్వే జీవస్య పరమపురుషార్థరూపమోక్షప్రాప్తిర్న భవతి। పరమానన్ద లాభో న భవతీత్యర్థః। నను బ్రహ్మణో జగదభిన్నత్వం కథమత ఆహ-బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వా దితి। భవతు కిం తావతేత్యత ఆహ-ఉపాదానోపాదేయయోశ్చాభేదాదితి। కారణకార్యయో ర్మృద్ఘటయోస్తన్తుపటయోశ్చాభేదదర్శనాదిత్యర్థః। అయం హి జీవ ఇహ దారాపత్య గృహారా మధనపశ్వాది జగత్సమ్బన్ధేన దేహాన్తఃకరణాదిజగత్సమ్బన్ధేన చాతీవసన్తప్తస్తత్తాపనోదనా క్షమో భృశం విహ్వలః కదా వా మమ పరమానన్ద స్స్యాదితి సాయుజ్యజాతోత్కణ్ఠో గుర్వాది ప్రసాద లబ్ధ బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానం ప్రాప్యాపి సాయుజ్యం, తత్రాప్యవర్జనీయత్వాజ్జగత్సమ్బన్ధస్య పునరపి తాపమేవోపయాతీతి న సాయుజ్యం పురుషార్థః। కిం చేదానీం బుద్ధ్యాదిసచేతన తాదాత్మ్యమేవ ప్రాప్తః, బ్రహ్మసాయుజ్యే తు పాషాణాద్యచేతన తాదాత్మ్యమపి ప్రాప్స్యతి। బ్రహ్మాభిన్నత్వాదచేతనానామపి। అహో సాయుజ్యవైభవం, యచ్చేతనానామపి జీవానా మచేతనత్వం దదాతి। జీవానాం స్థావరత్వాపత్తేరన్యః కో నామానర్థః? తస్మాదలం సాయుజ్యాకాంక్షయేత్యభిప్రాయః।

అముం పూర్వపక్షం హృది కృత్వా భగవానాచార్యో 'న శుక్ల' మితి శ్లోకమువాచేత్యాహ-ఇత్యాశఙ్క్యేతి। తత్ర బ్రహ్మణి సాయుజ్యే ఇతి యావత్। అనర్థస్య లేశోపి నాస్తి। కుతః?

బ్రహ్మణస్స్వప్రకాశపరమానన్దరూపత్వాత్। జ్ఞానానన్దరూపే బ్రహ్మణి కథం జాడ్య దుఃఖసహభావ ఇతి భావః। నను కథం తర్హి తస్య జగత్కారణత్వమత ఆహ–నిఖిల జగద్భ్రమాధిష్ఠానత్వేన కారణత్వ వ్యపదేశాదితి। నిఖిలస్యాపి జగతో భ్రమోఽధ్యాసః। తస్యాధిష్ఠానం తత్త్వేన సర్వమపీదం జగద్బ్రహ్మణి కల్పితమవిద్యయా, రజ్జౌ సర్పవత్ ఇత్యేతావన్మాత్రేణ బ్రహ్మ జగత్కారణమిత్యుక్తమ్, న తు సాక్షాజ్జగదుపాదానత్వేనేతి సిద్ధాన్తాదిత్యర్థః। నను కల్పితమపీదం జగద్ బ్రహ్మణ్యేవ వర్తత ఇతి కథం బ్రహ్మణో జ్ఞానానన్దైకరసత్వమత ఆహ। అధ్యస్తేన కల్పితేన సర్పేణ రజ్జోః కోఽపి సమ్బన్ధః, నాపి మరుమరీచికాజలేన భూమేః పఙ్కిలతా। నాపి సోదకైర్మేఘైర్గగనస్య క్లేదః। తథా జగతా బ్రహ్మణో న సంసారః, నాపి జాడ్యమ్, స్వప్నలబ్ధ రథగజతురగాదిభిర్నహి కోఽపి రాజా భవతి। తస్మాజ్జగతా న బ్రహ్మణస్సంసారిత్వ మితి సచ్చిదానన్దరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణ పురుషార్థప్రాప్తిర్జీవానాం తత్త్వజ్ఞానాద్భవత్యేవేతి న వేదాన్తవిచారస్యానర్థక్యమితి భావః। అపి చ కారణాత్కార్యమభిన్నమపి కార్యాత్కారణం భిన్నమేవ, కారణవ్యతిరేకేణ కార్యస్యానుపలబ్ధేః। కార్యవ్యతిరేకేణ చ కారణస్యోపలబ్ధేః। దృశ్యతే హి పటవ్యతిరేకేణ తన్తుః పటాద్ ఉద్ధృతః, పటస్తు తన్తువ్యతిరేకేణ న దృశ్యతే, తన్తుభ్యః పటస్యోద్ధరణాసమ్భవాత్। తన్తుసముదాయస్యైవ పటత్వాత్। తథా మృద్వ్యతిరేకేణ ఘటో నోపలభ్యతే, ఘటవ్యతిరేకేణ తు మృదుపలభ్యతే। ఘటాన్మృదః పృథక్కరణ సమ్భవాత్। తస్మాత్ బ్రహ్మాభిన్నత్వేపి జగతో జగద్భిన్నత్వం బ్రహ్మణస్సంభవత్యేవేతి జగద్భిన్నస్య సచ్చిదానన్ద బ్రహ్మణః ప్రాప్తిర్జీవస్య పరమపురుషార్థ ఏవేతి బోధ్యమ్।

కిఞ్చ, 'పాదోఽస్య విశ్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివి' (పు.సూ. 3) ఇతి శ్రుతేః బ్రహ్మణః ఏకాంశే ఏవ జగదస్తి, అవశిష్టమంశత్రయం తు ఉక్తమేవేతి న కశ్చిద్దోషః। నను నిరంశస్య బ్రహ్మణః కథమంశకల్పనమితి చేదుచ్యతే। కిమిదమద్వితీయస్య బ్రహ్మణస్సద్వితీ యత్వకల్పనాదవహీయతే? కాలత్రయేఽపి నిష్ప్రపఞ్చే సచ్చిదానన్దే బ్రహ్మణి కిఞ్చిత్ జగత్ప్ర కల్ప్య తేన సహ తస్యాభేదం ప్రకల్ప్య తతో దుఃఖం చ ప్రకల్ప్య జీవస్యాపి న పరమపురుషార్థ ప్రాప్తిరితి శఙ్కితుస్తవ నిరంశే బ్రహ్మణ్యంశకల్పనమిత్యయమేక ఏవ న రోచతే। ఆహేతి। స్వవచనే ప్రీతిః పరవచనే చ ద్వేషః। తస్మాత్తవ పూర్వపక్షస్య సదృశ ఏవాయం మదుత్తరపక్ష ఇతి సన్తోష్టవ్యం భవతాపీతి బోధ్యమ్। వస్తుతస్తు వ్యవహారదశాయాం బ్రహ్మణి జగదస్తి వా ఉత పరమార్థదశాయామ్? ఆద్యే। తదానీం జీవస్య ముక్తిరేవ నాస్తీతి సాయుజ్యాభావాత్కుత స్తత్ప్రయుక్తానర్థాశఙ్కా। ద్వితీయే, బ్రహ్మణి జగదేవ నాస్తీతి తదా బ్రహ్మసాయుజ్యే జీవస్య కథమనర్థప్రాప్తిః? తస్మాజ్జీవస్య పరమపురుషార్థప్రాప్తిరస్త్యేవేతి బోధ్యమ్।

న శుక్లమితి। బ్రహ్మేతి శేషః। శుక్లం న భవతి, కృష్ణం న భవతి, రక్తం న భవతి, పీతం న భవతి। శుక్లాదయో గుణా ఆత్మని న సన్తీత్యర్థః। తథా కుబ్జం న భవతి, పీనం న భవతి, హ్రస్వం న భవతి, దీర్ఘం న భవతి, కిఞ్చారూపం భవతి, రూపం న భవతీత్యర్థః। ద్రవ్యత్వ ప్రతిషేధ ఇతి। గుణవత్త్వం ద్రవ్యస్య లక్షణమ్। శబ్దాదిషు చతుర్వింశతిగుణేషు పరిమాణస్య

పాఠాత్। పరిమాణోఽపి గుణ ఏవ। శుక్లాదీనాం గుణత్వం స్పష్టమేవ। ఏతద్గుణ నిషేధాత్ బ్రహ్మద్రవ్యమితి సిద్ధమ్। తేనేతి। అప్రమేయత్వేనేత్యర్థః। సర్వేషామితి। ప్రమేయత్వస్య ద్రవ్యాదిసర్వ పదార్థసాధారణ్యాత్ ప్రమేయత్వనిషేధేన ద్రవ్యాదిపదార్థనిషేధస్సిద్ధ ఇత్యర్థః। అత్రాయం ప్రయోగః । ఆత్మా న ద్రవ్యాదిపదార్థాన్యతమః, ప్రమేయత్వాభావాత్, వ్యతిరేకేణ ఘటాదివదితి। నను ప్రమేయత్వం చ ప్రమావిషయత్వమ్। ప్రమా చ యథార్థానుభవ ఇత్యుక్తమ్। తతః కథమాత్మనః ప్రమాయా అవిషయత్వమ్? తథాత్వే చ శుక్తిరజతవదాత్మాపి మిథ్యైవ స్యాదిత్యత ఆహ– జ్యోతిరాకారకత్వాదితి। యథార్థానుభవస్యాయథార్థానుభవస్య వా నాయమాత్మా విషయః కిన్త్వసమ్భవ ఏవేత్యర్థః। నను కిమయం ఆత్మా వృత్తిజ్ఞానమథవా చైతన్యం, నాద్యం, జన్యత్వేన తస్యానిత్యత్వాత్। అతః చైతన్యమేవ। ప్రమా తు న చైతన్యమ్, తద్వన్నిష్ఠవిశేష్యతానిరూపిత తన్నిష్ఠప్రకారతాశాలిజ్ఞానత్వస్య నిష్ప్రకారకచైతన్యజ్ఞానేఽసత్త్వాత్। తస్మాత్ప్రమాత్వాదాత్మా న ప్రమేయ ఇత్యుక్తిర్న సఙ్గచ్ఛతే ఇతి చేన్నైవమ్। న వయమాత్మానం ప్రమాజ్ఞానం భ్రమజ్ఞానం వా బ్రూమః, కిన్త్వనుభవం ఏవ బ్రూమః। అనుభవస్తు ప్రమాభ్రమాతిరిక్త ఏవ। తస్య లక్షణం స్వప్రకాశత్వమేవ। అయం చానుభవో న ప్రమాయా విషయతామవగాహతే। తత్ర హేతుమాహ– ప్రమేయత్వే ఘటాదివజ్జడత్వాపత్తేః ఇతి। యద్యాత్మా ప్రమాయా విషయస్స్యాత్తర్హి ఘటాదివజ్జడ ఏవ స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః। అనుభవస్య జడత్వమితి వ్యాఘాతాత్। నను ప్రమాయా భ్రమస్య వా అవిషయోఽయమాత్మా అసిద్ధః। తథా చ ప్రయోగః। ఆత్మా సిద్ధః, ప్రమా భ్రమాన్యతరా విషయత్వాత్ శశశృఙ్గాదివదితి చేన్నైవమ్। ప్రత్యక్షే ఆత్మని అనుమిత్యా ఏవానుదయాత్కథ మనుమాన ప్రసక్తిః। నను కథమాత్మనః ప్రత్యక్షత్వమప్రమేయస్య। ప్రత్యక్ష ప్రమాణవిషయత్వం హి ప్రత్యక్షత్వమితి చేదుచ్యతే। విషయస్య ప్రమాత్రభిన్నత్వం ప్రత్యక్షత్వమ్। ప్రాగేవ ప్రతిపాదితఞ్చేదమ్। తథా చ ప్రకృతే విషయశ్చైతన్యం ప్రమాతాత్వన్తఃకరణస్య కర్తృభాగావచ్ఛిన్నం చైతన్యమ్। యః ప్రమాతా స ఏవ వస్తుతో విషయః। చైతన్యే అన్తః కరణస్యాధ్యస్తత్వాత్। తస్మాత్ప్రమాత్రభేద ఆత్మన్యస్తీతి ప్రత్యక్షత్వం సిద్ధమాత్మనః।

నన్వేవమస్తు నామ ప్రత్యక్షత్వమ్। ప్రమా నామ వృత్తిజ్ఞానమ్। తద్విషయశ్చ ప్రమేయం జ్ఞేయం ఘటాది। ఇదం చ ప్రమేయత్వమాత్మనోఽస్తి। తథా హి। కిమాత్మా జ్ఞేయః? ఉత న? ఆద్యే, నాప్రమేయత్వమాత్మనః, ద్వితీయే తత్త్వమస్యాదిమహావాక్యశ్రవణాది వ్యర్థమ్। మహావాక్యేఽభ్యస్తస్య జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్। శక్యత్వేవా, జ్ఞేయత్వాపత్తేః। కిం చ 'ఆత్మా వారే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్య' (బృ. 2. 4. 5) ఇతి శ్రుతిరాత్మనః జ్ఞాతవ్యత్వమేవ ప్రతిపాదయతి, నత్వజ్ఞేయత్వమ్। దృశేః జ్ఞానార్థకత్వాత్। అపి చ యద్యయమజ్ఞేయ స్స్యాత్తర్హి కేనాపి జ్ఞాతో న స్యాదితి వేదానామప్యాత్మ స్వరూపప్రతిపాదనం న స్యాత్। వేదైః జ్ఞాతత్వేఽభ్యుపగతే ఆత్మనో జ్ఞేయత్వాపత్తేః। యది వేదా ఆత్మానం న విదుస్తర్హి వేదస్య వేదత్వమేవ న స్యాత్। తస్మాదాత్మనో ప్రమేయత్వాభ్యుపగమేన వేదానామేవాప్రామాణ్యం సిద్ధమ్। వేదాప్రామాణ్యే కుతో బ్రహ్మసిద్ధిః। బ్రహ్మణో వేదైకవేద్యత్వాత్। తస్మాదాత్మా ప్రమేయ ఏవేతి చేన్నైవమ్। కిం

త్వం వ్యవహారత ఆత్మనః ప్రమేయత్వాసమ్భవమభిప్రైషి? యద్వా పరమార్థతః? నాద్యః। బ్రహ్మణి సర్వమపి సద్వ్యవహారం కల్పయన్త్యా అవిద్యాయాః ప్రమేయత్వవ్యవహార కల్పనమశక్యం కిమ్? ద్వితీయస్త్వస్మాకమిష్ట ఏవేతి। అయమాశయః। అప్రమేయత్వమాత్మనో వయం పరమార్థతో బ్రూమః। వ్యవహారతస్తు ప్రమేయత్వమేవ। 'అధ్యారోపాపవాదాభ్యాం నిష్ప్రపఞ్చం ప్రపఞ్చ్యతే' ఇతి న్యాయాదబ్రహ్మణి ప్రమాతృప్రమాణప్రమేయాత్మకం జగదారోప్య పశ్చాన్నేతి నేతీతి నిషిధ్య తతో నిష్ప్రపఞ్చం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి శ్రుతయ ఇతి కృత్వా ఆరోపితం ప్రమేయత్వమాశ్రిత్య వేదవేద్యత్వమ్। వస్తుతస్త్వప్రమేయత్వమిత్యుభయమాత్మన స్సఙ్గచ్ఛత ఏవేతి న కోపి దోషః। నను శ్రుత్యా కథమారోపితం బ్రహ్మణి జగదితిచే దవిద్యారోపిత మేవ జగచ్ఛ్రుతిరనువాదయతీతి, శ్రుత్యారోపితమిత్యుక్తమ్। నన్వస్థూలమనణ్విత్యాద్యా శ్శ్రుతయో బ్రహ్మణి స్థూలత్వాణుత్వ ప్రమేయత్వాదీని నిషేధన్తు నామ। సచ్చిదానన్దాది శ్రుతయస్తు నిషేధ ముఖేన బ్రహ్మణి పర్యవస్యన్తి। కిన్తు స్వరూపప్రదర్శనత్వాదేవ। తతశ్చ శాబ్దప్రమా విషయత్వమస్త్యేవ బ్రహ్మణః। కథమన్యథా బ్రహ్మణస్సచ్చిదానన్దరూపత్వమస్మాదృశైరవబుధ్యేత? ఇదఞ్చ సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మణః పారమార్థికమేవరూపం, న తు కల్పితమ్।తచ్చ శాబ్ద ప్రమాయా విషయ ఏవేతి కథం వస్తుతోప్యప్రమేయత్వం బ్రహ్మణః ఇతి చేదుచ్యతే। నహ్యేతాశ్శ్రుతయః పరమార్థదశాయాం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి, తదానీం శ్రుతీనామేవాభావాత్। కిన్తు వ్యవహార దశాయామేవ। తదానీం బ్రహ్మణః ప్రమేయత్వమస్త్యేవేత్యుక్తమ్। న చ సచ్చిదానన్దస్య ఘటాదివత్ప్రమేయత్వమితి వాచ్యమ్, సర్వప్రపఞ్చాత్మకస్య తస్య ప్రమేయాత్మకత్వే విరోధః కః? మాయాయాః సర్వ సమ్భవాదితి న్యాయాత్। న హి మాయాం వినా బ్రహ్మణి జగన్మయత్వం సమ్భవతి। తస్మాత్ప్రమేయత్వాదికం సర్వమప్యాత్మని కల్పితమేవేతి కథం కల్పితేన ప్రమేయత్వేన స్యాదాత్మా ప్రమేయః? న హి మరుమరీచికయా భూమిః పఙ్కిలా భవతి। అత ఆత్మాఽ ప్రమేయ ఇతి।

నన్వేవమాత్మని వేదవేద్యత్వస్యాపి కల్పితత్వే వేదానాం చ కల్పితత్వే వేద వేదవేద్యత్వయో రుభయోరపి కల్పితత్వేన మిథ్యాత్వాదప్రమాణత్వమితి కృత్వా కథం వేదాన్తానాం స్వతః ప్రామాణ్యమ్? కథం వా వేదప్రామాణ్యేన బ్రహ్మసిద్ధిః? న హి కల్పితేన సత్యం సేద్ధుమర్హతీతి చేన్నైవమ్।సిద్ధం హి బ్రహ్మ, న తు సాధ్యమ్ ఆత్మత్వాత్సర్వభూతానాం సిద్ధత్వాదిహ సర్వతః (భాగవతం. 6.17.33) ఇతి ప్రహ్లాదవచనాత్। సాధ్యత్వే చానిత్యత్వప్రసఙ్గాత్। తస్మింశ్చసిద్ధే వస్తుని సాధనానర్థక్యాన్న వేదైః బ్రహ్మణః కశ్చిదప్యుపకారః। న హి కోప్యాత్మని ప్రమాణవ్యాపార మపేక్షతే, ప్రమాణవ్యాపారాత్ప్రాగేవాత్మనస్సిద్ధత్వాత్। (న హి దేవదత్తస్స్వం శాబ్దాదిప్రమాణైస్సాధ యతి) తస్మాద్వేదానాం కల్పితత్వేనాప్రామాణ్యేఽపి న బ్రహ్మణో సిద్ధిః। కిఞ్చ కల్పితత్వమాత్రేణ వేదానామప్రామాణ్యం చ దుర్వచమ్। అనధిగతాబాధితార్థవిషయకజ్ఞానం ప్రమా। ప్రమాఽ సాధారణకారణం ప్రమాణం, తస్య భావః ప్రామాణ్యమ్। తదభావః అప్రామాణ్యమ్। తతః స్వజన్యజ్ఞాన విషయీభూతార్థగతాసత్యత్వమేవ ప్రత్యక్షాది ప్రమాణానాం అప్రామాణ్యే హేతుః

తత్సత్యత్వం తు ప్రామాణ్యే హేతుః। రజ్జుసర్పప్రత్యక్షస్యాప్రామాణ్యం హి రజ్జుసర్పగతాసత్యత్వ ప్రయుక్తమ్। సర్పప్రత్యక్షస్య ప్రామాణ్యం చ సర్పగతసత్యత్వప్రయుక్తమ్। తస్మాదనధిగతాబాధితార్థ విషయకజ్ఞానహేతుత్వాద్వేదాః ప్రమాణమ్। వ్యవహారకాలాబాధితార్థవిషయకజ్ఞానహేతుత్వాభి ప్రాయేణ తు సర్వప్రమాణానాం ప్రామాణ్యం న తు స్వత ఇతి వేదా ఏవ స్వతః ప్రమాణమ్। బాధితార్థవిషయకజ్ఞానహేతుత్వాదన్యాన్యప్రమాణాన్యేవ। (అబాధితార్థం బ్రహ్మ, బాధితార్థస్తు ప్రపఞ్చ ఇతి వివేకః) ఇతి కల్పితత్వమాత్రేణ న వేదానామప్రామాణ్యప్రసక్తిః। వేదప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మణ స్సత్త్వాత్। నన్వేవం వేదానాం ప్రామాణ్యేపి స్వతస్సిద్ధే బ్రహ్మణి కుతో వేదప్రమాణాపేక్షా ఇతి చేత్సత్యమ్। స్వతస్సిద్ధం హి సచ్చిదానన్దరూపం బ్రహ్మ। అవివేకాన్మీమాంసకాది భిరన్యథాన్యథా గృహీతమితి తత్తత్సర్వమతఖణ్డనార్థం బ్రహ్మణో యాథార్థ్యప్రతిపాదనార్థం చ వేదాన్తానామావశ్య కత్వాత్। సిద్ధాపి రజ్జుః సర్పాధ్యాసేన భ్రాన్తైరన్యథా గృహీతా చేత్తదధ్యస్త సర్పనిరాకరణ పూర్వకతద్యాథాఽర్థ్య ప్రతిపాదనాయాప్తవాక్యం దీపాదికం వా ఖల్వావశ్యకమ్। తస్మాత్సిద్ధేపి బ్రహ్మణి వేదాన్తాః ప్రమాణమేవ।

నను బ్రహ్మణో ప్రమేయత్వం జ్యోతిరాకారకత్వాదిత్యుక్త్యైవ సాధితం న తు శ్రుత్యా। శాస్త్రయోనౌ బ్రహ్మణి యుక్తిర్నాతీవ సఫలేత్యాశఙ్క్యాహ–ఏతదితి। ఏతద్బ్రహ్మ, అప్రమేయం, ధ్రువం శాశ్వతమ్। 'అస్థూల' మిత్యాది శ్రుతయస్తు స్పష్టార్థా ఏవేతి న వ్యాఖ్యాతాః। తథాప్యతీవ మన్దానుజిఘృక్షయా వ్యాచిఖ్యాసాం బలాజ్జనయతి। స్థూలం న భవతీత్యస్థూలమ్। నఞోనలోపః అణు న భవతీత్యనణు। 'తస్మాన్నుడచి' (అష్టాధ్యాయీ 6.3.74) ఇతి నుట్। అహ్రస్వం హ్రస్వం న భవతి। సర్వత్ర బ్రహ్మేతి కర్తుశ్శేషః। అదీర్ఘమ్ దీర్ఘత్వరహితమ్। అలోహితమ్ అనరుణమ్। అశబ్దం అవిద్యమానశ్శబ్దో యస్మిన్ తత్, అస్పర్శం స్పర్శరహితమరూపం। అత్ర శబ్దస్పర్శాదిభిన్నమిత్యపి ప్రతీయతే। అవ్యయం నాశరహితం పరిక్షయరహితం వా, అరసం రసరహితమ్। రసోఽయం జలగుణః, న త్వానన్దః। నిత్యం సత్యం అగన్ధవత్। గన్ధోఽ స్యాస్తీతి గన్ధవత్, తన్నభవతీత్యగన్ధవత్ యద్బ్రహ్మ। ఉత్తరత్ర తత్పదసామానాధికరణ్యా ద్బ్రహ్మణ ఇతి భావః।

ఇతి అథ 'న శాస్తే' తి సప్తమశ్లోకమవతారయతి – నన్వితి।

మూలమ్:– నను, కస్య బ్రహ్మభావ ఉపదిశ్యతే బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మణో వా। నాన్త్యః, తస్య జడత్వాదసత్త్వాచ్చ, న ప్రథమః ఉపదేశానర్థక్యాత్, బ్రహ్మభావస్య స్వతస్సిద్ధత్వాత్। జీవస్యస్వతో బ్రహ్మభావేఽప్యవిద్యావ్యవధానం జ్ఞానేన నివర్త్యత ఇతి చేత్ న, అవిద్యానివృత్తేరాత్మభిన్నత్వే ద్వైతాపత్తేః, బ్రహ్మణోఽసిద్ధిప్రసఙ్గాత్। తదుక్తం వార్తికే–(బృ.ఆ.భా.వా. 1.4.14) 'అవ్యావృత్తా ననుగతం వస్తు బ్రహ్మేతి భణ్యతే। బ్రహ్మార్థో దుర్లభోఽత్ర స్యాద్ద్వితీయే సతి వస్తుని'॥ ఇతి। అభిన్నత్వే చోపదేశానర్థక్యమిత్యుక్తమ్। అత్ర కిం పరమార్థతః ఫలాభావమభిప్రైషి కిం వా ప్రతీతితోఽపి? తత్రాద్యమిష్టాపత్త్యా పరిహరతి।

శ్లో॥ న శాస్తా న శాస్త్రం న శిష్యో న శిక్షా
న చ త్వం న చాహం న చాయం ప్రపఞ్చః।
స్వరూపావబోధో వికల్పా సహిష్ణు
స్తదేకోఽవశిష్టః శివః కేవలోఽహమ్॥ 7

వ్యాఖ్యా:– తత్త్వమసీతి వేదాన్తమహావాక్యార్థ విచారాయాయం గ్రన్థో దశశ్లోక్యాత్మకః ప్రవృత్త ఇత్యాదావవతారికాయామేవ ప్రతిపాదితమ్। తథా చ న భూమిః, న వర్ణాః న మాతా ఇతి త్రిభిః శ్లోకైస్త్వం పదార్థో విచారితః, అతో న సాఙ్ఖ్యమ్, న చోర్ధ్వం, న శుక్లమితి త్రిభిః శ్లోకైః తత్పదార్థో విచారితః। అథ 'అసి' ఇతి పదార్థో విచార్యతే। తథాహి; శ్రుతిః స్వయమేవాచార్యీభూయ జీవం శిష్యీకృత్య తస్మై ఉపదిశతి తత్త్వమసీతి। త్వం తదసీత్యన్వయః। అసీతి వర్తమానకాల నిర్దేశేన సదాపి త్వం బ్రహ్మరూపేణైవ వర్తసే, న తు తత్త్వజ్ఞానోత్తర కాలమితి గమ్యతే। 'అస భువి' 'భూ సత్తాయాం' ఇతి స్మరణాదసీత్యస్య భవసీత్యర్థః। తతశ్చ త్వం బ్రహ్మ భవసీత్యర్థః సర్వదాపి తవ బ్రహ్మభావ ఏవ, న తు కదాచిదపి జీవభావఇతి పర్యవసన్నార్థః। ఏవం శ్రుత్యా స్వస్య బ్రహ్మభావే ఉపదిష్టే సతి తతో మననం కరోతి శిష్యః కథమ్? సచ్చిదానన్దస్వరూపం బ్రహ్మ క్వ? సుఖదుఃఖాభిభూతః క్వాహమ్? న హి ప్రమాణభూతా శ్రుతిర్విరుద్ధమర్థం బ్రూయాత్। తత్ర తత్ర శ్రుతిర్మమాపి స్వప్రకాశ చైతన్యరూపత్వం బ్రవీతి। సుషుప్తౌ చ మమ న కోఽపి సంసారః। తస్మాదహమపి సచ్చిదానన్దరూప ఏవ। అన్తః కరణాది తాదాత్మ్యాధ్యాసవశాన్మమ సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదికం న తు స్వతః। తస్మాదహో బ్రహ్మైవాహమితి నిశ్చినోతి। అముమేవ జీవనిశ్చయం శ్రుతిరప్యనువదతి 'అహం బ్రహ్మాస్మి' ఇతి। తతో దేహాదితాదాత్మ్యాధ్యాసనిషేధ పూర్వక నిదిధ్యాసనవశాత్ కృతాత్మసాక్షాత్కారో బ్రహ్మైవ భవతి। 'బ్రహ్మవిద్ బ్రహ్మైవ భవతి' ఇతి శ్రుతేః। ఏవం స్థితే అత్ర శఙ్కతే–కస్య బ్రహ్మభావ ఉపదిశ్యత ఇతి। తత్త్వమసీతి శ్రుత్యా ఇతి శేషః।

నను తత్త్వమసీత్యాదౌ చైతన్యమిత్యేవాఖణ్డార్థో లక్షణయా లభ్యత ఇతి పూర్వోక్తస్వవచన వ్యాఘాతః ఇతి చేదుచ్యతే। తత్త్వమసీతి వాక్యం శ్రవణసమయే జీవస్య బ్రహ్మభావముపదిశతి। మననసమయే త్వఖణ్డార్థం చైతన్యమేవ బోధయతీతి శ్రవణమననావస్థాభేదాదుభయార్థ లాభ ఇతి। యుక్తం చేదమ్। స్వస్య బ్రహ్మభావోపదేశాత్ప్రాక్ సంసారిణమేవ స్వం మన్యతే దేహీ। స చ సంసారో దేహిన్యవిరుద్ధ ఏవ అనుభవ సిద్ధత్వాత్। ఉపదేశానన్తరం తు మననసమయే సంసారిణస్స్వస్య బ్రహ్మత్వమతీవవిరుద్ధం భాతి। శ్రుతిప్రామాణ్యాత్తు స్వానుభవవిషయే ఏవ సన్దిగ్ధమ్। కిమయం సంసారో మమ సత్యః ఉత భ్రాన్తిసిద్ధ ఇతి। తతస్సుషుప్తౌ సంసారాననుభవ బలాత్ సంసారో భ్రాన్తిసిద్ధ ఇతి నిశ్చినోతి। తదేవమాత్మనోఽసంసారిత్వనిశ్చయానన్తరం చైతన్యైకరసస్య మమ బ్రహ్మణశ్చ బోధయన్తీ భేదాభావమియం శ్రుతిరసఙ్గతార్థైవేతి పునర్వితర్కయతి। అహం చైతన్యం, బ్రహ్మ చ చైతన్యం, చైతన్యం చైకమ్। చైతన్యస్య చైతన్యేన సహ భేదోక్తిర్విరుద్ధా, వ్యర్థత్వాత్। స్వస్య స్వేనైక్యవాదవత్। చైతన్యాంతరాభ్యుపగమేఽపి నైక్యసిద్ధిః

। చైతన్యస్య చైతన్యాన్తరేణ సహ పురుషస్య పురుషాన్తరేణ సహేవా భేదాసమ్భవాదితి వితర్క్య ప్రమాణభూతాయాశ్శ్రుతేరసఙ్గతార్థత్వాసమ్భవాత్సఙ్గతం కఞ్చిదర్థం కల్పయతి। స చ సఙ్గతార్థోఖణ్డార్థ ఏవ ఇతి। కస్యేత్యేతదేవ వికల్పయతి బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మణోవేతి। బ్రహ్మ దృక్, అబ్రహ్మ దృశ్యమ్। అస్మిన్మతే దృగ్దృశ్యవ్యతిరిక్తపదార్థాభావాదితి భావః। జడత్వాదితి। జడస్య చేదుపదేశస్తర్హి ఘటస్యాప్యుపదేశస్స్యాదితి భావః। నను జడస్యాప్యన్తఃకరణస్య చిత్తాదాత్మ్యాధ్యాసవశాదుపదేశ ఉపపద్యత ఇత్యత ఆహ–అసత్త్వాదితి। మిథ్యాత్వాదిత్యర్థః। అసతోన్తఃకరణస్య సద్బ్రహ్మభావోపదేశో విరుద్ధస్సదసతోరైక్యాయోగాదితి భావః। ఉపదేశానర్థక్యాదిత్యస్య హేతుమాహ–బ్రహ్మభావస్యేతి। జీవబ్రహ్మణోరేకత్వాజ్జీవస్యోపదేశ ఇత్యుక్తేపి బ్రహ్మణ ఏవోపదేశ ఇతి సిద్ధ్యతీతి కృత్వా స్వస్య స్వోపదేశోవ్యర్థః, సిద్ధత్వాత్ బ్రహ్మణి బ్రహ్మభావస్య। ప్రపఞ్చితం చైతదధస్తాత్। నను జీవస్యైవ బ్రహ్మభావోపదేశః। స చ జీవస్స్వతో బ్రహ్మాపి సన్నవిద్యయా సంసారీవ భాతి। తన్నివృత్త్యర్థం బ్రహ్మభావోపదేశ ఆవశ్యక ఇతి శఙ్కతే– జీవస్యేతి। అవిద్యావ్యవధానమితి। అవిద్యయా కృతం జీవేశ్వరయోర్వ్యవధానం భేద ఇతి యావత్। యద్వా అవిద్యైవ వ్యవధానం వ్యవధాయకం మధ్యస్థత్వేన భేదకమితి యావత్। యథా బిమ్బప్రతిబిమ్బయోర్మధ్యే స్థిత్వా దర్పణ ఉభయోర్భేదకస్తద్వదితి భావః। శుద్ధచైతన్యం బ్రహ్మ అవిద్యాప్రతిఫలితమవిద్యావచ్ఛిన్నం వా చైతన్యం జీవ ఇతి సిద్ధాన్తాదితి బోధ్యమ్। పరిహరతి నేతి–జ్ఞానేనావిద్యా వ్యవధాననివృత్తిర్భవతీత్యుక్తమ్।

తత్ర కిమియం అవిద్యానివృత్తి ర్బ్రహ్మభిన్నా ఉత బ్రహ్మాభిన్నా ఇతి వికల్ప్య ఆద్యే దోషమాహ–ద్వైతాపత్తేరితి। అవిద్యావృత్తిరూపపదార్థాన్తరేణ బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వప్రసఙ్గాదిత్యర్థః। తతోఽపి కిమత ఆహ–బ్రహ్మణ ఇతి। అద్వితీయం హి బ్రహ్మ। యద్యవిద్యానివృత్త్యా చైతన్యస్య సద్వితీయత్వమ్ తర్హ్యద్వితీయం బ్రహ్మపదవాచ్యం వస్తు కిమస్తి? న కిమపీతి బ్రహ్మైవ న సిధ్యేదిత్యర్థః। ద్వైతాపత్తౌ న బ్రహ్మసిద్ధిరిత్యస్మిన్నర్థే ప్రమాణమాహ–అవ్యావృత్తేతి। యత్సర్పవద్ వ్యావృత్తమ్ న భవతి, రజ్జువచ్చ అనుగతం న భవతి తద్వస్తు బ్రహ్మేతి భణ్యతే వేదాన్తైరితి శేషః। రజ్జుజ్ఞానేన తదధ్యస్త సర్పనివృత్తే స్సర్పో వ్యావృత్తః। అధిష్ఠాన సత్తయైవాధ్యస్తస్య ససత్తాకత్వాదధిష్ఠానం రజ్జురనుగతా। రజ్జుసత్తాయా రజ్జుసర్పోభయానుగతత్వాత్। ప్రకృతే తు బ్రహ్మణి జగదధ్యస్తమితి కృత్వా సర్వత్రాధ్యస్తబ్రహ్మసత్తాయా అనుగమాదనుగతం బ్రహ్మ। బ్రహ్మజ్ఞానేన జగదధ్యాస నివృత్తేర్వ్యావృత్తం జగత్। ఏవం స్థితే బ్రహ్మణ్యవ్యావృత్తత్వం యుక్తమేవ। కథం పునరననుగతత్వమితి చేదుచ్యతే। సర్వానుగతత్వ సర్వావభాసకత్వాదయో గుణా బ్రహ్మణి కల్పితా ఏవ, వేదవేద్యత్వాదివత్। యది సర్వం స్యాత్తర్హి సర్వానుగతత్వం సత్యం స్యాత్, సర్వసత్యత్వ పూర్వకత్వాత్సర్వానుగతత్వస్య। ఏవం అనుగతత్వం చానుగన్తవ్యప్రయుక్తమ్। సాక్ష్యాభావే సాక్షిత్వాభావవ దనుగన్తవ్యాభావే అనుగతత్వాభావః। అనుగన్తవ్యం చ జగన్మిథ్యైవేతి కృత్వా కథం జగతో మిథ్యాత్వే బ్రహ్మణోఽనుగతత్వం సత్యం భవేన్న కథంచిదపీత్యననుగతమేవ బ్రహ్మ। అత్ర బ్రహ్మణి ద్వితీయే వస్తుని సతి బ్రహ్మార్థః బ్రహ్మేతి పదార్థః దుర్లభః స్యాత్ అసిద్ధఃభవేత్। అద్వితీయత్వాద్ బ్రహ్మణ ఇతి భావః।

ద్వితీయే వికల్పే దోషమాహ–అభిన్నత్వేనేతి–యద్యవిద్యానివృత్తిరపి బ్రహ్మ తర్హి కిమర్థోఽయముపదేశః? ఉక్తమితి–బ్రహ్మణ ఉపదేశో న ఘటతే। ఉపదేశానర్థక్యాదితి పూర్వమేవోక్తమిత్యర్థః। నను జీవస్యావిద్యయా సంసారః తన్నివృత్త్యా మోక్షశ్చేత్యుభయం శాస్త్రారమ్భణ సిద్ధమ్। సా చావిద్యా బ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానేనైవ నివర్తతే। తచ్చ జ్ఞానం 'తత్త్వమసి' ఇతి (ఛా. 6.8.7) మహావాక్యోపదేశలభ్యమితి కృత్వా కథం జీవస్య బ్రహ్మభావోపదేశానర్థక్యమ్? యద్యవిద్యానివృత్త్యా బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వం తచ్చాపాతరమణీయమేవ। అనువృత్తయైవావిద్యయా యస్య న సద్వితీయత్వం కుతస్తస్య నివృత్తయాఽవిద్యయా? తస్మాదసమ్మతేయం శఙ్కేతి చేన్నైవమ్। జీవస్య వస్తుత ఈశ్వరత్వేనావిద్యయాపి సంసారో నాస్త్యేవ। న హ్యవిద్యయాపి రజ్జుస్సర్పో భవతి। న హీన్ద్రజాలశతేనాపి గగనం సాకారం భవతి। 'అసఙ్గోఽహ్యయం పురుషః' (బృ. 4.3.15–16) ఇతి శ్రుతేరవిద్యయా తత్ప్రయుక్తసంసారేణ వా న హి జీవస్య సమ్బన్ధః। తస్మాత్

శ్లో॥ 'మాయామేఘో జగన్నీరం వర్షత్యేవ యథా తథా।
చిదాకాశస్య నో హాని ర్నవా లాభ ఇతి స్థితమ్॥'

ఇతి విద్యారణ్యవచనాదాకాశస్య మేఘోదకైర్యథా న క్లేదః, నాపి తాపహానిః తథా జీవస్యాపి మాయావైభవేన తన్నివృత్త్యా వా న హానిః, నాపి లాభః। యద్యవిద్యయా సంసారస్స్యాత్తర్హి విద్యయా తన్నివర్త్యేత। (విద్యా బ్రహ్మభావోపదేశః తజ్జన్యజ్ఞానం వా) సంసారస్యైవాభావే కుతస్తన్నివృత్తిః? తస్మాద్ జీవస్య బ్రహ్మభావోపదేశో వ్యర్థ ఏవ। అత ఏవ జీవస్య బ్రహ్మత్వమ్। కథమన్యథా కాలత్రయేఽప్యవికృతస్య బ్రహ్మణః జ్ఞానాత్పూర్వం సంసారిణో జీవస్య చ అత్యన్తాభేదస్సంభవేత్। అతః కాలత్రయేఽప్యవికృతం బ్రహ్మైవ జీవః, న తు వికృత ఇత్యుపదేశానర్థక్యశఙ్కా సఙ్గతైవ।

అథ నివృత్తైవావిద్యా బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వహేతుర్భవతి। అవిద్యా హ్యనివృత్తాపి తత్త్వజ్ఞానబాధ్యత్వలక్షణమిథ్యాత్వవతీ బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వం నావహేదేవ। న హి రజ్జుస్స్వాధ్యస్తసర్పేణ సద్వితీయా భవతి। అవిద్యా నివృత్తిస్తు సత్యైవ। తత్త్వజ్ఞానాబాధ్యత్వాదితి కృత్వా కథమవిద్యానివృత్త్యా బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వమ్ న స్యాదతస్సాపి శఙ్కా సుశఙ్కైవేతి।

వస్తుతస్తు నివృత్తిరభావపదార్థః। ప్రధ్వంసాభావత్వాన్నివృత్తేః। స చాభావః ప్రతియోగిపూర్వకః। తతశ్చ యద్యవిద్యా స్యాత్తర్హి తన్నివృత్తి స్స్యాత్। అవిద్యాయా ఏవాసత్త్వే కుతస్తన్నివృత్తిః? న హి ఘటేఽసతి తత్ప్రధ్వంసస్సన్ భవితుమర్హతి। తస్మాద్యథా అవిద్యా సదసదనిర్వచనీయత్వ లక్షణమిథ్యాత్వవతీ తథా అవిద్యానివృత్తి రపీతి కృత్వా అవిద్యయైవ తన్నివృత్త్యాపి న సద్వితీయత్వం బ్రహ్మణ ఇతి కృత్వా మన్దాశఙ్కైవేయం పూర్వపక్షిణామితి బోధ్యమ్।

అత్రేదం తత్త్వమ్–సదసదనిర్వచనీయత్వం తత్త్వజ్ఞానబాధ్యత్వం చేతి ద్వివిధమ్

మిథ్యాత్వమ్। అవిద్యాతత్కార్యదేహేన్ద్రియాదయో ద్వివిధమిథ్యాత్వవన్త ఏవ। అవిద్యాతత్కార్యనివృత్తయస్తు సదసదనిర్వచనీయత్వపక్షేణ మిథ్యాత్వవత్య ఇతి। అథ సిద్ధాన్తీ ఆహ–అత్రేతి। శఙ్కాయామిత్యర్థః। వికల్పయతి కిమితి–జీవస్య బ్రహ్మభావోపదేశః కిం పరమార్థతో వ్యర్థః ఉత వ్యవహారతో వ్యర్థ? ఇతి వికల్పద్వయమ్। అభిప్రైషి–ఇచ్ఛసీత్యర్థః। తత్రేతి–వికల్పద్వయమధ్యే। ఆద్యమితి–పరమార్థతో వైయర్థ్యం తదస్మాకమిష్ట మేవాఙ్గీకార–ఇష్టాపత్తిః। తయా పరిహరతీతి। యది వయం జీవస్య బ్రహ్మభావోపదేశో వస్తుతోఽపి సఫల ఇతి బ్రూమః తర్హి త్వయోక్తో దోషోఽస్మాసు పతేత్। న తు తథా బ్రూమః। అతో న దోష ఇత్యర్థః।

మూలమ్:– న శాస్తేతి। శాస్తా ఉపదేశకర్తా గురుః। శాస్త్రముపదేశకరణమ్। శిష్యఉపదేశకర్మ। శిక్షా ఉపదేశక్రియా। త్వం శ్రోతా। అహం వక్తా। అయం సర్వప్రమాణసన్నిధాపితః ప్రపఞ్చో దేహేన్ద్రియాదిరనర్థః పరమార్థతో నాస్తీత్యర్థః। ద్వితీయం నిరాకరోతి–స్వరూపేతి। అయమర్థః యద్యప్యవిద్యానివృత్తిరాత్మానాత్మా వేతి వికల్పనే కిమపి ఫలం నిరూపయితుం న శక్యతే తథాపి స్వరూపావబోధో విజ్ఞానఫలమనుభూయతే। న చైతత్కథమితి వికల్పనీయమ్, సర్వద్వైతోపమర్దేన వికల్పాసహిష్ణుత్వాత్। న హి దృష్టేఽనుపపన్నం నామ। తథా చ శ్రుతిః

**శ్లో॥ 'న నిరోధో న చోత్పత్తి ర్న బద్ధో న చ సాధకః।
న ముముక్షు ర్న వై యుక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా॥' (గౌ.కా. 2.32)**

'బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీత్, తదాత్మానమేవావేదాహం బ్రహ్మాస్మీతి తస్మాత్తత్సర్వమభవత్' (బృ. 1.4.107) ఇత్యాద్యాః పూర్వమపి బ్రహ్మ స్వరూపస్యైవ సతో జీవస్య జ్ఞానాద్బ్రహ్మభావం దర్శయతి, సర్వం చ ద్వైతం వారయతి।

వ్యాఖ్యా:– న శాస్తేతి–పరమార్థత ఉపదేశానర్థక్యం దర్శయితుం పరమార్థదశాయాముపదేశకర్త్రాద్యభావం దర్శయతి న శాస్తేతి। ఇదం పదార్థమాహ–సర్వప్రమాణసన్నిధాపిత ఇతి। సర్వైః ప్రత్యక్షానుమానాదిభిః ప్రమాణైస్సన్నిధాపితస్సన్నిధిం ప్రాపితః ప్రతిభాసితః ఇతి యావత్। దృష్టశ్శ్రుతోఽనుమితస్సమ్భావితశ్శాస్త్రాదవగతశ్చేత్యర్థః। నను కథమేవం సర్వప్రమాణసిద్ధస్యాస్యాపలాపోఽత ఆహ పరమార్థత ఇతి। సర్వమపీదం గురుశిష్యాదిద్వైతం వ్యావహారికమేవ, నతు పారమార్థికమిత్యర్థః। ఏతేన కేన కస్మై కిముపదిశ్యత ఇతి త్రయాణామాక్షేపాణాం పరిహార ఉక్తః। యుక్తం చేదమ్। అయఞ్చ బ్రహ్మభావోపదేశః కిం బ్రహ్మణః ఉతాబ్రహ్మణః? నాద్యః తస్య నిర్విశేషత్వేనోపదేశాద్యయోగాత్। నాన్త్యః, తస్య జడత్వాత్। తథా అయముపదేశః కిమబ్రహ్మణో యద్వా బ్రహ్మణః? న ప్రథమః, తస్య జడత్వాత్ నాన్త్యః, నిర్విశేషత్వాత్। తథా ఉపదిశ్యమానోఽయం బ్రహ్మభావః కిం బ్రహ్మ, ఉత అబ్రహ్మ? నాద్యః, నిర్విశేషత్వాదప్రమేయత్వాచ్చ బ్రహ్మణ ఉపదిశ్యమానత్వాయోగాత్। నాన్త్యః, జీవస్య అబ్రహ్మోపదేశే నావిద్యానివృత్త్యసమ్భవా జ్జాడ్యాద్యాపత్తేశ్చ ఇతి త్రయోప్యాక్షేపా అత్ర భాన్త్యైవేతి।

ఏవం పరమార్థత ఉపదేశకర్త్రాదేరుపదేశస్య చాభావాత్కుతః పునరుపదేశఫలసత్త్వాసత్త్వ

విచార ఇతి భావః। అథ వ్యవహారత ఉపదేశస్తత్క్రర్త్రాదికం తత్ఫలం సిధ్యత్యేవేతి కృత్వా ప్రతీతితోఽపి ఫలాభావాభిప్రాయస్తవాస్తి యది స తుచ్ఛ ఏవేత్యాహ ద్వితీయమిత్యాదినా। జీవస్య బ్రహ్మభావోపదేశేన నిర్వికల్పకసచ్చిదానన్దస్వరూపసాక్షాత్కారో జాయత ఇతి సఫల ఏవాయముపదేశ ఇత్యాహ స్వరూపావబోధో వికల్పాసహిష్ణురితి–వికల్పానాం అసహిష్ణురసహన శీలః నిర్వికల్పక ఇతి యావత్. స్వరూపావబోధః స్వరూపస్య సచ్చిదానన్దలక్షణస్యాత్మనోఽనుభవః భవతీతి శేషః। నన్వనేనావిద్యానివృత్తేరాత్మభిన్నత్వే బ్రహ్మసిద్ధిరభిన్నత్వే ఉపదేశానర్థక్య మిత్యస్యాక్షేపస్య కః పరిహార ఉక్తః? న చావిద్యానివృత్తిరేవాసిద్ధేతి వాచ్యమ్। అవిద్యానివృత్తిం వినా స్వరూపావబోధాసమ్భవాత్. తస్మాద్వికల్పాసహిష్ణుస్స్వరూపావబోధో జీవస్యావిద్యానివృత్తే రేవ భవతీతి కృత్వా, సా అవిద్యానివృత్తిఃబ్రహ్మ వా ఉత తదభిన్నావేతి, శఙ్కాత్రాప్యాపతితైవేతి, వక్తవ్య ఏవ తస్యాః పరిహార ఇతి శఙ్కాయామాహ–యద్యపీతి। యద్యపి విచార్యమాణే అవిద్యా నివృత్తిరాత్మా వా అనాత్మావేతి వికల్పనే వికల్పే కృతే సతి ఆదిపదాత్కిం సాయుజ్య మాత్మా ఉతానాత్మా? పరమానన్దలాభః కిమాత్మా ఉతానాత్మా? మోక్షః కిమాత్మా ఉతానాత్మా? దుఃఖ నివృత్తిరాత్మా అథవా అనాత్మా? స్వస్వరూపప్రాప్తిరాత్మా యద్వా అనాత్మా ఇత్యాద్యూహ్యమ్। కిమప్యవిద్యానివృత్త్యాదిరూపం ఫలం న నిరూపయితుం శక్యతే జీవస్య వా బ్రహ్మోపదేశాధి గమాదవిద్యానివృత్తిః। సాయుజ్యం పరమానన్దలాభః, మోక్షః దుఃఖ నివృత్తిః స్వస్వరూప ప్రాప్తిః, ఇత్యాదీనామన్యతమం ఫలమితి తత్ర తత్రోచ్యతే। ఏతాని తు నైవ ఫలాని। యద్యేతాన్యాత్మభిన్నాని తర్హి మిథ్యాభూతాన్యేవేతి నైషాం ఫలత్వం, అనుభవకాలేఽసత్త్వాత్. సత్త్వే వా ఆత్మనోఽద్వితీయత్వభఙ్గాత్. యద్యాత్మభిన్నాని తర్హి స్వతస్సిద్ధత్వాన్న ఫలత్వమేషామ్। ప్రాప్యం హి ఫలమ్। తస్మాజ్జీవస్య బ్రహ్మభావోపదేశాదికం ఫలం భవితుమర్హతీతి దుర్నిరూపమేవ।

నను తర్హి వ్యవహారేప్యనర్థ ఏవ బ్రహ్మోపదేశ ఇత్యత ఆహ తథాపీతి। విజ్ఞానఫలం బ్రహ్మజ్ఞానస్య ఫలస్వరూపావబోధః సచ్చిదానన్దలక్షణాత్మసాక్షాత్కారః అనుభూయతే। అతః స్వరూపావబోధో బ్రహ్మోపదేశస్య ఫలమేవేతి। నను కిమయం స్వరూపావబోధ ఆత్మనో భవతి ఉతానాత్మనః। ఆద్యే ఇతః ప్రాగాత్మన స్స్వరూపావబోధో నాసీదితి స్వప్రకాశత్వవ్యాఘాతః ఇదానీం ఆసీదితి జన్యజ్ఞానాశ్రయత్వేనాత్మనస్సవికారతా చ। ద్వితీయే అనాత్మనో జడత్వా త్తస్యానుభవానుపపత్తిః। తస్మాత్స్వరూపావబోధోనుభూయత ఇతి వచనం వ్యాహతమేవేతి న చ వాచ్యమిత్యాహ–న చేతి। ఏతత్స్వరూపావబోధలక్షణం ఫలం కథం కస్య భవేదితి న వికల్పనీయమ్। కుతః? యతోఽయం స్వరూపావబోధో వికల్పాసహిష్ణుస్తత ఇత్యర్థః। కథమస్య వికల్పాసహిష్ణుత్వమత ఆహ–సర్వద్వైతోపమర్దేనేతి। సర్వస్యాపి ద్వైతస్యోపమర్దేనాప్రతీతి విషయత్వాపాదనేన హేతునా సర్వస్యాపి వికల్పజాతస్య ద్వైతత్వాత్స్వరూపానుభవే చ ద్వైతాభావేన తస్య నిర్వికల్పకత్వాత్. యది నిర్వికల్పోఽపి వికల్పేన సహ స్యాత్తర్హి సవికల్ప ఏవ సోపి స్యాదితి నిర్వికల్ప ఏవ న సిద్ధ్యేత్. నిర్వికల్పస్య వికల్ప ఇతి వచనస్య చ

వ్యాఘాతాత్. స్వరూపస్య చ నిర్వికల్పత్వాత్స్వరూపావబోధో నిర్వికల్ప ఏవ। స చ బ్రహ్మజ్ఞానస్య ఫలమేవేతి –స్వరూపావబోధస్య వికల్పాసహిష్ణుత్వమ్। తథాపి అనుభవితృపూర్వకత్వాత్ ఫలస్య అనుభవిత్రసిద్ధౌ ఫలస్యాసిద్ధిరేవ। తస్మాత్స్వరూపావబోధో యేనానుభూయతే తస్యానుభవితురే వాసిద్ధత్వా త్కథం స్వరూపావబోధస్య ఫలస్య సిద్ధిస్స్యాదిత్యత ఆహ–న హీతి। దృష్టే అనుభూతే, వస్తుని అనుపపన్నమితి భావేక్తః। అనుపపత్తి ర్నామ న హి ఇతి న్యాయాద్ధి అనుభవసిద్ధే స్వరూపావబోధే కా వా అనుపపత్తిః? న కాపీత్యర్థః। పరిపక్వ కషాయశమాదిసమ్పన్నో లబ్ధమహావాక్యోపదేశః పురుషః సర్వమపి ద్వైతం నేతి నేతీతి నిషిధ్య నిదిధ్యాసనసమయే స్వస్వరూపమనుభూయ వీతసంసారః పరమానన్దో భవతి। అయం చానుభవో వికల్పనాత్మక వాఙ్మాత్రేణ దురపలాప ఇతి భావః।

నన్వనుభవస్యాపి కాచిదుపపత్తిః కల్ప్యా। అన్యథా అనుపపత్త్యా అనుభవస్యాపి భ్రమత్వాపత్తేరితి చేదుపపత్తిం బ్రూమః, శృణు।

శ్లో॥ యదోపరామో మనసో నామరూప రూపస్య దృష్టస్మృతి సమ్ప్రమోషాత్.
యఈయతే కేవలయా స్వసంస్థయా హంసాయ తస్మై శుచిషద్మనే నమః॥

ఇతి భాగవతాత్. 'యోగశ్చిత్తవృత్తిర్నిరోధ' (1.2) ఇతి పాతఞ్జలసూత్రాచ్చ। మనసః (అన్తః కరణస్య) కాచిదుపరమావస్థా వర్తతే సైవ సమాధిరిత్యుచ్యతే। అస్యాం చావస్థాయామద్వితీయ బ్రహ్మాకారా నిర్వికల్పా కాచన మనోవృత్తిరభ్యుపగమ్యతే। తస్యాం చాత్మాప్రతిఫలతి। తథా చ స్వప్రతిబిమ్బసహితయా వృత్త్యా స్వయం వేద్యత ఇతి। ఇయం చ వృత్తిః కర్తృభాగావచ్ఛిన్న (దేహాన్తర్వ్యాప్యన్తఃకరణావచ్ఛిన్న) చిదంశాశ్రయైవ। సచిత్ప్రతిబిమ్బదేహాన్తః స్థితాన్తఃకరణవృత్తి రియమిత్యర్థః। ప్రమాతృవృత్తిరితి యావత్. న తు ప్రమాణవృత్తిరితి భావః। తస్మాత్తదేవ ప్రమాతృచైతన్యం స్వవృత్త్యా పూర్వోక్తయా స్వాభిన్నం సాక్షిచైతన్యం సాక్షాత్కరోతి। ఏవం స్థితే కిం ఫలితమ్? ఏకమేవ చైతన్యమన్తఃకరణకర్తృభాగావచ్ఛేదేనానుభవితృవృత్త్యవచ్ఛేదేనాను భవకరణం స్వతస్స్వనుభవవిషయశ్చ భవతీతి కృత్వా ఆత్మానమాత్మనానుభవత్యాత్మేతి ఫలితమ్। ఏతేన ప్రమాతురేవాత్మనో నిర్వికల్పయా వృత్త్యా చిదనుస్యూతయా స్వరూపావబోధో భవతీత్యు పపత్తిస్సిద్ధా। ఇయముపపత్తిరయం చ స్వరూపావబోధశ్శుద్ధే బ్రహ్మణి నాస్తి। తత్ర నిర్వికల్పకవృత్తే రేవానఙ్గీకారాత్. తదఙ్గీకారే ద్వైతాపత్తేః। అయం హి స్వరూపావబోధో న సిద్ధః, కిన్తు సాధ్య ఏవ। సాధనఞ్చ బ్రహ్మజ్ఞానం, సాధకశ్చ ప్రమాతా, పురుషో వా। సాధ్యత్వాదేవేదం ఫలమ్। మోక్షస్తు స్వరూపాదనన్యత్వేన స్వతస్సిద్ధత్వాత్ఫలం న భవత్యేవ। తస్మాద్ వ్యవహారతస్సఫల ఏవ బ్రహ్మభావోపదేశః। నను బ్రహ్మ వ్యపదేశో వ్యవహారతస్సఫలః పరమార్థతోఽఫల ఇత్యత్ర కిం ప్రమాణమత ఆహ–తథా చ శ్రుతిరితి। ప్రపఞ్చస్యేతి శేషః। నిరోధో లయోనాస్తి, ఉత్పత్తిః నాస్తి, బద్ధస్సంసారీ నాస్తి, సాధకః యోగాద్యభ్యాసకః నాస్తి, ముముక్షుర్నాస్తి, ముక్తోఽపినాస్తి ఇత్యేషా పరమార్థతా। అయమేవ పరమార్థః సర్వాభావ ఇతి యావత్. అథ వ్యవహారతః ఫలం దర్శయితుం తావత్సంసారమాహ–బ్రహ్మేతి। ఇదం జగదగ్రే సృష్టేః

ప్రాక్ బ్రహ్మైవాసీత్। యథా ఘటశరావాదయ ఉత్పత్తేః ప్రాక్ మృణ్మయాస్తద్వత్। తత్ బ్రహ్మ 'అహం బ్రహ్మాస్మీ' త్యాత్మానమేవ న వేద; అతఏవ బ్రహ్మణ్యజ్ఞానసిద్ధిః। తస్మాదజ్ఞానాద్ తద్బ్రహ్మైవ సర్వం ద్వైతమన్తఃకరణాదికమభవదితి సంసారః। ఆదిపదాత్,

శ్లో॥ 'భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః।
క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మి న్దృష్టే పరావరే॥'

ఇత్యాది గ్రహణమ్ ఇత్యాద్యా శ్రుతిః। జ్ఞానాత్పూర్వమేవ బ్రహ్మస్వరూపేణ వర్తమానస్య జీవస్య బ్రహ్మభావో భవతీతి బ్రహ్మభావం దర్శయన్తీ 'నేహ నానాస్తి' ఇత్యాదినా ఆత్మని సర్వం ద్వైతం వారయతి। తస్మాద్వస్తుతో బ్రహ్మరూపస్యాపి జీవస్యాజ్ఞానాద్ద్వైతాధ్యాసేన సంసారిత్వం జాతమేవ। తస్య చ నిరాసాయ బ్రహ్మభావోపదేశ ఆవశ్యకః। కృతే తూపదేశే సర్వద్వైతోపమర్దేన స్వరూపసాక్షాత్కారో భవతీతి శ్రుతిసిద్ధమాచార్యపదమ్। ఏతావతా 'తత్త్వమసీ' త్యత్రాసిపదం జీవబ్రహ్మణోరైక్యం బోధయతి। తచ్చ బోధనం న వ్యర్థమ్। కిన్తు సార్థకమేవ స్వరూపావబోధజనకత్వాత్తదుపదేశస్యేత్యసిపదం వ్యాఖ్యాతమ్॥

అథ న జాగ్రదితి అష్టమశ్లోకమవతారయతి–నన్వితి

మూలమ్:–నన్వాత్మనః స్వప్రకాశ చైతన్య రూపత్వే సర్వదా సమానే జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదివ్యవస్థా కథమ్। న చ భ్రాన్త్యైవ వ్యవస్థేతి వాచ్యమ్, తథా సతి సర్వస్యైవ స్వప్నత్వాపత్తేరితి, చేత్, న లక్షణతస్త్రయాణామపి స్వప్నత్వేఽపి ప్రతిభాసతః అవిద్యాత్మక విశేషసమ్భవాదసద్విలక్షణత్వేన తు సవిశేషత్వాత్ వ్యవస్థోపపత్తేః। పరమార్థతస్తు న కాపి వ్యవస్థేత్యాహ–

**శ్లో॥ న జాగ్రన్నమే స్వప్నకో వా సుషుప్తి
ర్న విశ్వో న వా తైజసః ప్రాజ్ఞకో వా।
అవిద్యాత్మకత్వా త్త్రయాణాం తురీయ
స్తదేకోఽవశిష్టః శివః కేవలోఽహమ్॥ 8**

వ్యాఖ్యా: ఉక్తం స్వరూపావబోధస్య వికల్పాసహిష్ణుత్వం స్వరూపగతనిర్వికల్పత్వ ప్రయుక్తమ్। స్వరూపస్య ఘటవత్సవికల్పత్వే తదవబోధస్యాపి ఘటజ్ఞానవత్సవికల్పత్వమేవ స్యాత్। తచ్చాత్మన స్స్వరూపం స్వప్రకాశచైతన్యమేవ। తద్ధి సర్వదైకాకారేణ భాసతే। అనేకాకారభానాభ్యుపగమే నిర్వికారత్వ నిర్వికల్పత్వాదీనామాత్మధర్మాణాం వ్యాకోచః స్యాత్। అత ఏవ జ్ఞానాత్పూర్వమపి జీవో బ్రహ్మైవేత్యుక్తమ్। యద్యేవమాత్మా సర్వదైకాకారేణస్ఫురే త్తర్హి జాగ్రదాదివ్యవస్థా న స్యాత్। కుతః? యత్రాత్మా మనశ్చక్షురాదీన్ద్రియ వ్యాపారైః సహాహమితి స్ఫుటం స్ఫురతి సా జాగ్రత్। యశ్చావిద్యావ్యాపారమాత్రేణ స్ఫురన్నివాస్ఫురన్నివ స స్వప్నః। యత్ర నైవ స్ఫురతి సా సుషుప్తిః। యత్ర కేవలమాత్మా స్ఫురతి స సమాధిః ఇత్యాత్మ స్ఫురణతారతమ్య ప్రయుక్తత్వా జ్జాగ్రదాద్యవస్థానామితి శఙ్కతే– ఆత్మన, ఇతి। సుషుప్త్యాదీత్యాదిపదాత్సమాధిమృతిమూర్ఛానాం గ్రహణమ్। నను వ్యవస్థాయాః కా వాఽనుపపత్తిర్యథైకస్యాత్మనః ప్రమాతృ ప్రమాణాది

వ్యవస్థా భ్రాన్త్యోపపన్నా, తథాత్రాపీతి శఙ్కాముత్థాప్య పరిహరతి–న చేతి। తథా సతి జాగ్రదాదీనాం సర్వాసామవస్థానాం భ్రాన్తిమూలత్వే ఇత్యర్థః। సర్వోఽపి స్వప్న ఏవస్యాత్। స్వప్నస్య భ్రాన్తిమూలత్వం సర్వసమ్ప్రతిపన్నమ్। జాగ్రదాదీనాం భ్రాన్తిమూలత్వం తు కైశ్చిన్నాఙ్గీకృతమ్। యది జాగ్రదాదయోఽపి భ్రాన్తిమూలాస్స్యుస్తర్హి జాగ్రదాదయస్సర్వేఽపి స్వప్నశబ్దేనైవ వ్యవహ్రియన్తాం, భేదాభావా త్పరస్పరమ్। న చైవం వ్యవహారో దృశ్యతే। తస్మాత్సర్వగతస్య స్వప్నత్వేభ్యుపగతే విప్రతిపత్తిర్విరోధస్స్యాదితి శేషః। సర్వస్య స్వప్నత్వేన వ్యవహారాభావాత్సర్వస్య స్వప్నత్వాభ్యుపగమో విరుద్ధ ఇత్యర్థః। తస్మాదాత్మా న సర్వదైకరూపేణ భాసతే ఇతి పూర్వపక్షః।

తం పరిహరతి–నేతి। త్రయాణామపి జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తీనాం లక్షణతః భ్రాన్తిమూలత్వ రూపలక్షణ సామ్యాత్స్వప్నత్వే సత్యపి ప్రతిభానతః ప్రతీతేరవిద్యాకృతస్య విశేషస్య భేదస్య సంభవాత్। యథా జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్తథా స్వప్నప్రపఞ్చోఽప్యవిద్యాకృత ఏవ। కిన్తు స్థిరః, స్వప్నే త్వస్థిరః। ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోః స్వవిషయ స్థిరత్వాస్థిరత్వప్రయుక్తో భేదోఽవిద్యాకృతోఽస్తి తథా। యథా జాగ్రత్స్వప్నావవిద్యయా కృతౌ, తథా సుషుప్తిరప్యవిద్యయైవ కృతా। కిన్తు సుషుప్తౌ తమ ఏవాస్తి। వ్యవహారోనాస్తి। తయోస్తు వ్యవహారోఽస్తీతి జాగ్రదాదీనాం త్రయాణామవస్థా విశేషాణాం ప్రాతీతికో భేదోఽస్త్యేవ। ఏవం భేదసత్త్వాదేవేయం జాగ్రదయం స్వప్న ఇయం సుషుప్తిరితి పృథగ్ వ్యవహారః। తస్మాల్లక్షణతోఽభిన్నా అపి వ్యవహారతో భిన్నా ఏవ తిస్రః। నను కోసావవిద్యాకృతవిశేష ఇత్యత ఆహ–సదసద్విలక్షణత్వేన చ సవిశేషత్వాదితి। వ్యవహారతో జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్సన్నేవేతి జాగ్రదవస్థా సతీ, ప్రాతిభాసికత్వేన స్వప్న ప్రపఞ్చో వ్యవహారతోప్యసన్నేవేతి స్వప్నోఽసన్, సుషుప్తిస్తు జాగ్రత్స్వప్నాభ్యాం విలక్షణైవేతి సదసద్విలక్షణా। సదసద్విలక్షణా ఇతి త్రిపదద్వన్ద్వః। తాసాం భావః తత్త్వం, తేన హేతునా సవిశేషత్వాత్పరస్పరం భేదసత్త్వాత్। సత్త్వాసత్త్వతద్విలక్షణత్వరూపావిద్యాకృతవిశేషసత్త్వా త్తిసృణామస్తి ప్రాతీతికో భేద ఇతి సముదాయార్థః। ఏవం సవిశేషత్వాదేవ వ్యవస్థోపపద్యత ఇత్యాహ–వ్యవస్థోపపత్తేరితి। ఇయం చ వ్యవస్థా వ్యవహారత ఏవేత్యాహ–పరమార్థతస్త్వితి। పరమార్థతోఽవిద్యాయా ఏవాభావాత్కుతస్తత్కార్యజాగ్రదాది సద్భావశఙ్కేతి భావః। ఇత్యాహేతి–పరమార్థతో వ్యవస్థాభావమేవాచార్య ఆహేత్యర్థః।

మూలమ్:– న జాగ్రదితి–అత్ర లయక్రమేణ పౌర్వాపర్యనిర్దేశః। తథాహి; అస్మన్మతే పదార్థో ద్వివిధః, దృక్ దృశ్యశ్చ, అన్యవాదిపరికల్పితానాం పదార్థానామత్రైవాన్తర్భావాత్।

వ్యాఖ్యా:– న జాగ్రదితి–మే జాగ్రదవస్థా నాస్తి। స్వప్న ఏవ స్వప్నకః। సోఽపి మే నాస్తి, సుషుప్తిరపి నాస్తి। ఏవమవస్థాఽభావాదేవ తదవస్థాత్రయానుభవితారో విశ్వతైజసప్రాజ్ఞా అపి నాహమిత్యాహ–న విశ్వ ఇత్యాది। అహమితి శేషః। విశ్వో న భవామి, తైజసో నాపి భవామి, ప్రాజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞకః, సోఽపి న భవామి। శ్లోకస్య తృతీయపాదం వ్యాఖ్యాతైవ వ్యాఖ్యాస్యతి। నన్వాత్మనః కారణశరీరం ప్రథమోపాధిః, సూక్ష్మం ద్వితీయోపాధిః, స్థూలం తు

తృతీయోపాధిరితి కృత్వా సుషుప్తి స్స్వప్నోజాగ్రదితి నిర్దేష్టవ్యే కుతో వైపరీత్య నిర్దేశ ఇతి శఙ్కాయామాహ-లయ క్రమేణేతి। స్థూలదేహస్య సూక్ష్మదేహే లయః సూక్ష్మస్య కారణే లయః ఇతి లయక్రమేణ జాగ్రదాదీనాం పౌర్వాపర్యస్య పూర్వాపరత్వస్య వ్యపదేశః।

లయక్రమానుసారేణ జాగ్రదాదీనాం పూర్వపూర్వనిర్దేశః। స్వప్నాదీనాం పశ్చాత్పశ్చాన్నిర్దేశశ్చేత్యర్థః। నను కోఽసౌ లయక్రమ ఇతి శఙ్కాయాం సృష్టిక్రమప్రతికూలో లయక్రమ ఇతి వక్తుం సృష్టిక్రమం తావద్దర్శయతి-తథాహి ఇతి - తావత్ప్రపఞ్చం దర్శయతి అస్మిన్నిత్యాదినా-వేదాన్తమతే పదార్థః పదస్యార్థః పదార్థః శబ్దప్రతిపాద్య ఇత్యర్థః। ద్వైవిధ్యం దర్శయతి-దృగ్దృశ్యశ్చేతి-దృక్త్వ దృశ్యత్వాన్యతరధర్మావచ్ఛిన్నం పదార్థత్వమిత్యర్థః। నను ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేష సమవాయాభావాస్సప్త పదార్థా ఇతి నైయాయికాః। త ఏవ శక్తిపదార్థేన సహాష్టావితి కేచిత్। అభావం వినా త ఏవ షడితి కేచిత్। ఏవం బహవః పదార్థాస్తత్తన్మతేషు శ్రూయన్తే ఇతి శఙ్కాయామాహ-అన్యవాదీతి-పరికల్పితానామిత్యనేన తత్తన్మతానాం పౌరుషేయత్వేనాప్రామాణ్యమేతన్మతస్యాపౌరుషేయత్వేన ప్రామాణ్యం చ సూచితం భవతి। అత్రైవేతి-పదార్థద్వయే ఏవేత్యర్థః। ఆత్మభిన్నానాం పృథివ్యాదిభూతద్రవ్యానాం కాలాదీనాం గుణకర్మాదీనాం చ దృశ్యపదార్థే అన్తర్భావః। ఏక ఏవాత్మపదార్థో దృగితి భావః।

మూలమ్:- తత్ర దృక్పదార్థ ఆత్మా పారమార్థిక ఏకః, సర్వదైకరూపోఽప్యౌపాధికభేదేన త్రివిధః, ఈశ్వరో జీవః సాక్షీ చేతి। తత్ర కారణీభూతాజ్ఞానోపాధిరీశ్వరః। అన్తఃకరణతత్సంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞానోపహితో జీవః।

వ్యాఖ్యా:- తత్రేతి-పదార్థద్వయమధ్యే దృక్పదార్థఇతి-దృశేర్జ్ఞానార్థకత్వాత్। భావే క్విపి దృక్ ఇతి రూపమ్। జ్ఞానమిత్యర్థః। ఆత్మనో జ్ఞానైకాకారత్వం ప్రాగేవ ప్రతిపాదితమ్, తేన దృక్పదస్యాత్మైవార్థ ఇతి దృక్పదార్థ ఆత్మేత్యాహ। నను పదసమ్బన్ధ్యభిధావిషయత్వం పదార్థత్వమ్। అయఞ్చ శబ్దవ్యాపారో వ్యావహారిక ఏవ। పరమార్థే శబ్దానామేవాభావాత్కుతస్తదభిధావ్యాపారః తస్మాద్ వ్యావహారికస్యైవవస్తునః పదార్థత్వమ్ లక్షణమస్తి, న తు పారమార్థికస్య। తస్య శబ్దాతీతత్వా దితి కృత్వా పదార్థత్వేన భవదభిమతోఽయమాత్మా వ్యావహారిక ఏవ స్యాదత ఆహ-పారమార్థిక ఇతి। అయం భావః। త్వం శబ్దాతీతత్వం కస్యాభిప్రైషి? ఆత్మన ఇతి చేదాత్మశబ్దవాచ్యత్వం కథం శబ్దాతీతస్య? అనిర్వాచ్యస్యేతి చేదనిర్వాచ్య శబ్ద వాచ్యత్వం కథం శబ్దాతీతస్య? కిఞ్చ శబ్దాతీతే వస్తుని శబ్దాతీతశబ్దవాచ్యత్వమస్తి వా న వా? అస్తి చేత్సిద్ధమేవాత్మనః పదార్థత్వమ్। నాస్తి చేన్నిర్విషయ ఏవాయం శబ్దాతీతశబ్దః। శబ్దాతీత శబ్దవాచ్యస్యైవాభావాత్। న హి వాచ్యత్వాభావే వాచ్యం సిధ్యతి। ఏతేన మనోఽవిషయత్వమప్యాత్మనః ప్రత్యాఖ్యాతమ్। మనఃపూర్వకత్వాచ్ఛబ్దప్రయోగస్య। యశ్శబ్దస్య విషయస్సమనసోఽపీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థాపత్తేరితి భావః। వివక్షాం వినా వచనాసమ్భవాద్వివక్షాయా మనోధర్మత్వాచ్చ మనఃపూర్వకత్వం శబ్దప్రయోగస్య బోధ్యమ్। నన్వేవమాత్మనః పదార్థత్వే 'యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ' (తై. 2.4.5), 'యత్తదద్రేశ్య

మగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణం' (ముణ్డక. 1.1.6) ఇత్యాదినా కథమాత్మనశ్శబ్దమనోఽవిషయత్వోక్తిశ్శ్రౌతీ సఙ్గచ్ఛేత ఇతి చేదాయాతోఽసి పన్థానం, బ్రూమః శృణు। అసంస్కృతేన విక్షిప్తేన చ మనసా అవైదికేన శబ్దేన చ నాయమాత్మా వేద్యతే। కిన్తు శమాది సంస్కృతేనావిక్షిప్తేన మనసా వైదికశబ్దేన చ వేద్యత ఏవ। 'మనసైవానుద్రష్టవ్యమ్' (బృ. 4.4.19), ఇతి శ్రుతేః। 'వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్య' (భ. 15.15) ఇతి శ్రుతేశ్చ। 'శాస్త్రయోనిత్వాత్' (1.1.3) ఇతి సూత్రాచ్చ। యది సర్వదా శబ్దాతీత ఏవాయం స్యాత్తర్హి అస్మిన్ శబ్దః ప్రమాణం నైవ స్యాత్। తతశ్చ శబ్దప్రమాణైకవిషయత్వాదయమాత్మైవ న సిధ్యేత్। న చానుభవాదేవ సిధ్యేదితి వాచ్యమ్। బ్రహ్మోపదేశం వినా అనుభవస్యైవానవకాశాత్। కిం చ బోధయేత్ అనుభవైకవేద్యత్వాదాత్మనః। న హి దణ్డతాడితః కశ్చిదపి స్వానుభవసిద్ధాం వేదనాం సాకల్యేన పరస్మై శబ్దేన బోధయేత్। కిన్తు మమ వేదనా శిరసి పాదే ఇత్యేవం కేవలం బోధయతి। నాపి తదుక్తేన శబ్దేన పరోఽస్యేయమీదృశీ వేదనేతి ప్రతిపత్తుమర్హతి। తథా చ వేదనాయా వక్తుమశక్యాయా అపి మమ శిరసి వేదనేత్యేవం శబ్దప్రతిపాద్యత్వమస్త్యేవ। వేదనాపద ప్రతిపాద్యత్వమాత్రేణ వేదనాయా వక్తుమశక్యత్వం చ న హీయతే। తస్మాదనుభవస్య శబ్దేన బోధనాసమ్భవాదాత్మా శబ్దాతీతః। ఆత్మపదార్థమాత్రస్య శబ్దప్రమాణైకవేద్యత్వాచ్ఛబ్దవిషయత్వం చేత్యుభయముపపన్నమ్। కథమన్యథా 'ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్' (తై. 3.6) ఇత్యాదయ శ్శబ్దాః ఆత్మానం బోధయేయురితి బోధ్యమ్।

నను శ్రుతయ ఆత్మస్వరూపం సాకల్యేన ప్రతిపాదయన్త్యేవ। 'సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ అస్థూలమనణు అహ్రస్వమ్, 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చన' (కఠ. 4.16) ఇత్యాద్యాః। తస్మాదనుభవైక వేద్యత్వం కథమాత్మనః? యేన శబ్దాతీతత్వమాత్మన స్స్యాదితి చేదుచ్యతే। కశ్చిద్వ్రణార్దితః కీదృశీ తవ వేదనేతి పరేణ పృష్టస్తం బ్రూతే, సూచీభిస్స్వ్యతీవ అగ్నివద్ దహతీవేతి। తావతా పరస్య న తద్వేదనాసాక్షాత్కారః, కిన్తు వ్రణేనాతీవ వ్యథితోఽయమితి తదుక్త్యా అనుమినోతి। తద్వత్సచ్చిదానన్ద ఆత్మేతి శ్రుత్యుక్తమాత్రేణ నాత్మానం వేత్తి దేవదత్తః, కిన్త్వనుభవేనైవేతి యుక్తమేవాత్మనోఽనుభవైకవేద్యత్వమ్। శబ్దస్త్వాత్మరూపానుమానే లిఙ్గం భవతి। తథాహి। ఆత్మా సచ్చిదానన్దస్వరూపో భవితుమర్హతి। 'సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ' ఇతిశ్రుతేః వ్యతిరేకేణ ఘటవదితి। న చైవం శాస్త్రలిఙ్గసాధ్యానాం స్వర్గాదీనామప్యనుభవైకవేద్యత్వమితి వాచ్యమ్। స్వర్గాదిగతరమ్భాసమ్భోగాదీనాం సువచత్వాత్। తద్వత్సుఖాదికన్త్వనుభవైకవేద్యమేవేతి వివేకః। ఏతేన శాస్త్రైక గమ్యత్వే సమానేఽపి స్వర్గాదీనామనుభవైక వేద్యత్వాభావే తద్వత్సుఖాదీనామనుభవైకవేద్యత్వే చ సమ్ప్రతిపన్నేవిషయే య ఏవ హేతుస్స ఏవ శాస్త్రైకగమ్యస్యాప్యాత్మనోనుభవైక వేద్యత్వే హేతురితి సిద్ధమ్।

కోఽసౌ హేతురితి చేత్ బ్రవీమి। స్వర్గాదయో బాహ్యత్వాన్నానుభవైకవేద్యా ఘటాదివత్। సుఖాదికన్త్వాన్తరమిత్యనుభవైకవేద్యమాత్మవదితి, తస్మాదాత్మన శ్శబ్దాతీతత్వం నామానుభవైక వేద్యత్వమ్ పదార్థత్వం చ శబ్దప్రమాణైక ప్రతిపాద్యత్వమితి వివక్షితత్వాత్సిద్ధమాత్మనః

పదార్థత్వమ్। వస్తుతస్తు కిం వ్యవహారత ఆత్మనః పదార్థత్వాసమ్భవమభిప్రైషి యద్వా పరమార్థతః ? నాద్యః ప్రమేయత్వాదికం సర్వమాత్మని కల్పితమితి పూర్వమేవ ప్రపఞ్చితత్వేన పదార్థత్వస్యా ప్యాత్మని వ్యవహారార్థమవిద్యయా కల్పితత్వాత్. తేన చ కల్పితేన పదార్థత్వేనాత్మా, పదసమ్బన్ధ్య భిధావిషయత్వమాపద్యత ఏవేతి। ద్వితీయస్త్వస్మాకమిష్టమేవ। న హి వయమాత్మని పరమార్థతః పదార్థత్వాదిధర్మసమ్ప్రత్తిం బ్రూమః, కిం తు నిర్విశేషచిన్మాత్రత్వమేవ। నాపి పరమార్థతశ్శబ్దా దయస్సన్తి యేన శబ్దప్రతిపాద్యత్వాదయ ఆత్మని సమ్భవేయుః ఇతి బోధ్యమ్। నను వ్యావహారికం పదార్థత్వం కథం పారమార్థికే ఆత్మని స్యాత్, యేన దృక్పదార్థః పారమార్థిక ఇతి పదార్థత్వ పారమార్థికత్వయో స్సామానాధికరణ్యముపపద్యేత ఇతి చేన్నైవమ్। యః పరమార్థసిద్ధ ఆత్మా స ఏవేహ వ్యవహారే దృక్పదార్థ ఇత్యుచ్యత ఇతి వ్యవహారతః పదార్థతత్త్వస్య పారమార్థికే ఆత్మని సమ్భవాదితి। పారమార్థికత్వే హేతుమాహ - ఏక ఇతి। అనేకత్వస్యైవ వ్యవహార ప్రయోజకత్వాదితి భావః। న హి ద్రష్టృ దృశ్యాద్యనేక పదార్థాభావే వ్యవహారస్సమ్భవతి। అన్యథా సుషుప్తావపి తత్ప్రసఙ్గాదితి బోధ్యమ్।

ఇతి దృక్పదార్థం నిరూప్యాథ తస్య త్రైవిధ్యం వక్తి సర్వదేతి। అనేకరూపత్వే సర్వాకారత్వేన దృశ్యత్వమేవ స్యాదితి భావః। ఏకరూపస్యాపి త్రైవిధ్యమితి విరోధముద్భోధయితుమపిశబ్దః కథం తర్హి తస్య త్రైవిధ్యమత ఆహ–ఔపాధికభేదేనేతి। ఉపాధిప్రయుక్తేన భేదేనేత్యర్థః, త్రివిధస్యాత్మనో నామత్రయమాహ–ఈశ్వర ఇత్యాదినా। తస్య కావా ఉపాధిరిత్యత ఆహ–తత్రేతి। ఈశ్వరాదిషు త్రిష్విత్యర్థః। ఈశ్వరం లక్షయతి కారణీభూతేతి। ప్రపఞ్చస్య హేతుభూతమజ్ఞాన ముపాధిర్యస్య స తథోక్తః। అనాదిభావత్వే సతి జ్ఞాననిర్వర్త్యత్వమజ్ఞానత్వమ్। వ్యావర్తకత్వ ముపాధిత్వమ్। జీవం లక్షయతి–అన్తఃకరణేతి। అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నేత్యుక్తౌ ప్రాజ్ఞే అవ్యాప్తిః। అన్తఃకరణ సంస్కారావచ్ఛిన్నేత్యుక్తౌ విశ్వతైజసయోరవ్యాప్తిః। అజ్ఞానోపహిత ఇత్యుక్తావీశ్వరేఽ తివ్యాప్తిః। అజ్ఞానేనోపహితః అజ్ఞానోపహితః అజ్ఞానోపాధిరిత్యర్థః।

తత్తన్మతానుసారేణ సాక్షిణం లక్షయతి–అవిద్యేతి।

మూలమ్:– ప్రపఞ్చితం చైతదధస్తాత్. అవిద్యాప్రతిబిమ్బేశ్వరపక్షే బిమ్బచైతన్యం సాక్షీ। బిమ్బేశ్వరపక్షే చ బిమ్బప్రతిబిమ్బముఖానుగతముఖస్వరూపవజ్జీవేశ్వరానుగతం సర్వానుసన్ధాతృ చైతన్యం సాక్షీత్యుచ్యతే। వార్తికకారమతే త్వీశ్వర ఏవ సాక్షీతి ద్వైవిధ్యమేవ జీవేశ్వరభేదేన దృశః।

వ్యాఖ్యా:– సఙ్క్షేప శారీరకకారాణామిదం మతమ్। అత్ర బిమ్బ చైతన్యం సాక్షీ। వివరణకార మతమాహ–బిమ్బేశ్వరపక్ష ఇతి। యథా ముఖబిమ్బే ముఖప్రతిబిమ్బే చ ముఖస్వరూపమనుగతం తథా చైతన్యబిమ్బే ఈశ్వరే చైతన్యప్రతిబిమ్బే జీవే చ చైతన్యమనుగతం యత్తదేవ సాక్షీత్యుచ్యత ఇత్యర్థః। అథ వార్తికకారమతే విశేషమాహ–వార్తికకారమతేత్వితి। ఆత్మా ద్వివిధః జీవ ఈశ్వరశ్చేతి। బుద్ధ్యుపహితో బుద్ధితాదాత్మ్యాపన్నః స్వచిదాభాసావివేకో జీవః। అజ్ఞానోపహితోఽ జ్ఞానతాదాత్మ్యాపన్నః స్వచిదాభాసావివేకాదన్తర్యామీ సాక్షీ జగత్కారణమితి చ కథ్యత

ఇత్యుక్తత్వాదీశ్వర ఏవ సాక్షీత్యర్థః। పరిభాషాయాం తు ఈశ్వరస్సాక్షీ జీవస్సాక్షీ చేత్యాత్మా చతుర్విధః। మాయావచ్ఛిన్నం చైతన్యమీశ్వరః। మాయోపహితం తు సాక్షీ। అవిద్యావచ్ఛిన్నం చైతన్యం జీవః। తదుపహితం తు సాక్షీ ఇతి। అవచ్ఛిన్నత్వం విశిష్టత్వం విశేషణత్వం చ కార్యాన్వయీ వ్యావర్తకో ధర్మః। ఉపాధిస్తు కార్యానన్వయీ వ్యావర్తకో వర్తమానశ్చేత్యుపహితత్వ విశిష్టత్వయోర్భేద ఉక్తః। యథా న్యాయమతే రూపీ ఘట ఇతి ఘటస్య రూపం విశేషణం కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నం నభశ్శ్రోత్రమిత్యత్ర కర్ణశష్కుల్యుపాధిః ఇతి। దృష్టిసృష్టివాదాదౌ తు శుద్ధచైతన్యమీశ్వరః, అజ్ఞానోపహితం తు జీవ ఇతి జీవేశ్వరద్వైవిధ్యమేవ। పఞ్చదశ్యాం తు చిదానన్దమయం శుద్ధం చైతన్యం బ్రహ్మ, మాయాప్రతిబిమ్బ ఈశ్వరః, అవిద్యాప్రతిబిమ్బస్తు జీవ ఇతి జీవేశ్వర బ్రహ్మరూపేణ త్రైవిధ్యముక్తమ్। కిఞ్చ శుద్ధసత్త్వప్రధానా ప్రకృతిర్మాయా, మలినసత్త్వప్రధానా ప్రకృతిరవిద్యా, తమఃప్రధానా ప్రకృతిః ప్రపఞ్చహేతురితి వచనేనేశ్వర ప్రకృతే ర్జగత్కారణీభూతత్వమపి నోక్తమ్। క్వచిత్తు మాయావచ్ఛిన్నం చైతన్యమీశ్వరః, తదుపహితం తు బ్రహ్మ, అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం చైతన్యం జీవః, తదుపహితః, కూటస్థ ఇత్యేవం చాతుర్విధ్యముచ్యతే। క్వచిత్తు అన్తఃకరణగతచిదాభాసో జీవః। చిద్బిమ్బస్తు కూటస్థః। ఉభయాత్మకస్తు పురుషః। తథా మాయాగత శ్చిదాభాస ఈశ్వరః। చిద్బిమ్బః పరమాత్మా। ఉభయాత్మకః పరమ పురుషః ఇతి షాడ్విధ్యముచ్యతే। నన్వేవం బహుభిర్బహుధోక్తౌ కస్య సాధుత్వం కస్యా సాధుత్వమితి చేత్సర్వాణ్యపి మతాని యథేష్టం గ్రాహ్యాన్యేవ। సర్వేషామపి మతానామాత్మస్వరూప జ్ఞానోపయోగితయా తైస్తైస్తథా తథా కల్పితత్వాత్. కథమన్యథా నిర్వికల్పే అద్వితీయే బ్రహ్మణి జీవేశ్వరాదివికల్పనాస్సత్యాః స్యుః? తస్మాదాత్మని జీవేశ్వరాదికల్పనమిదం సర్వం వ్యావహారికమేవేతి కృత్వా తత్తన్మతానాం ఖణ్డనాయ స్థాపనాయ వా యత్నో నైవ కార్యో విపశ్చితా। వ్యావహారికత్వేన ఘటపటాదిద్వైతస్యేవ జీవేశ్వరాదిద్వైతస్యాపి విచారా సహత్వాద్విచారితే చ మిథ్యాత్వాదితి బోధ్యమ్।

మూలమ్:– తత్రేశ్వరోఽపి త్రివిధః। స్వోపాధిభూతావిద్యాగుణత్రయభేదేన విష్ణుబ్రహ్మరుద్ర భేదాత్. కారణీభూతసత్త్వగుణావచ్ఛిన్నో విష్ణుః పాలయితా। కారణీభూతరజ ఉపహితో బ్రహ్మా స్రష్టా। హిరణ్యగర్భస్తు మహాభూతకారణత్వాభావాన్న బ్రహ్మా। తథాపి స్థూలభూతస్రష్టృత్వాత్స్వచి ద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే। కారణీభూతతమ ఉపహితో రుద్రః సంహర్తా। ఏవం చైకస్యైవ చతుర్భుజ చతుర్ముఖ పఞ్చముఖాద్యాః పుమాకారాః శ్రీభారతీభవాన్యాద్యాశ్చ స్త్ర్యాకారాః। అన్యే చ మత్స్యకూర్మాదయోఽనన్తావతారాః లీలయైవావిర్భవన్తి భక్తానుగ్రహార్థమిత్యవధేయమ్। 'చిన్మయస్యాద్వితీయస్య నిష్కలస్యాశరీరిణః। ఉపాసకానాం కార్యార్థం బ్రహ్మణో రూపకల్పనా।' ఇతి శ్రుతేః।

వ్యాఖ్యా:– తత్రేతి। ఈశ్వర సాక్షిషు మధ్యే ఇత్యర్థః। త్రైవిధ్యం దర్శయతి సోపాధీతి। స్వస్యేశ్వరస్యోపాధిభూతాయా అవిద్యాయా అజ్ఞానస్య యద్గుణత్రయం తస్య భేదేన హేతునా నామభేదమాహ–విష్ణ్వితి। తత్ర కో గుణః, కస్యోపాధిః, కిం తత్కృత్యమత ఆహ–కారణీభూతేతి।

అన్తఃకరణేఽపి సత్త్వాదిగుణత్రయమస్తి। తతశ్చ సత్త్వగుణావచ్ఛిన్న ఇత్యేతావదుక్తౌ జీవేఽతివ్యాప్తిః స్యాదితి కారణీభూతేత్యుక్తమ్। కారణీభూతం చ సత్త్వాదిగుణ త్రయం కారణీభూతాజ్ఞానాశ్రయమేవ, న తు కార్యభూతాన్తఃకరణాశ్రయమితి భావః। విష్ణోస్సత్త్వగుణ ఉపాధిః పాలనం కర్మ। బ్రహ్మణో రజోగుణ ఉపాధిస్సర్జనం కర్మ। రుద్రస్య తమోగుణ ఉపాధిస్సంహరణం కర్మ।

నను సమష్టిలిఙ్గాభిమానినో హిరణ్యగర్భస్య కిం బ్రహ్మత్వమితి శఙ్కాయామాహ–హిరణ్యగర్భస్త్వితి। హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మ న భవత్యేవ, తస్య జీవత్వేనానీశ్వరత్వాత్। ‘హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్రే భూతస్య జాతః పతిరేక ఆసీత్’ ఇతి శ్రుతేః, హిరణ్యగర్భస్య జాతత్వేన జీవత్వాత్। న చ జాతత్వం కథం జీవధర్మః, అజత్వాజ్జీవస్యేతి వాచ్యమ్, తదుపాధేర్జాతత్వేన తదభిమానాజ్జీవస్యాపి జాతత్వవ్యవహారాత్। హిరణ్యగర్భోపాధిస్తు సమష్టిలిఙ్గశరీరమితి ప్రాగేవోక్తమ్। తదభిమానాత్తస్య జీవత్వమ్। లిఙ్గశరీరం హి – ‘బుద్ధికర్మేన్ద్రియ ప్రాణపఞ్చకైర్మనసా ధియా। శరీరం సప్తదశభిః సూక్ష్మం తల్లిఙ్గముచ్యతే।’ ఇతి (పఞ్చదశీ. 1.26) బుద్ధ్యాద్యాత్మకమపఞ్చీకృత పఞ్చభూతకార్యం; తస్మాన్మహాభూత కార్యలిఙ్గాభిమానినో హిరణ్యగర్భస్య మహాభూత కారణత్వాభావాన్న బ్రహ్మత్వమ్। నను కథం తస్య బ్రహ్మత్వ వ్యవహారః పురాణాదిష్విత్యత ఆహ–తథాపీతి। పఞ్చీకృత పఞ్చభూతాని స్థూలభూతాని తాన్యేవాపఞ్చీకృతాని మహాభూతానీతి వివేకః। అత ఏవ మహాభూతానాం సూక్ష్మభూతత్వేన వ్యవహారః। ఏతేన మహాభూతపఞ్చీకరణపూర్వకస్థూలశరీరాది సృష్టిః హిరణ్యగర్భకర్తృకేతి సిద్ధమ్। ఉపచర్యత, ఇతి। హిరణ్యగర్భే కార్యోపాధికే జీవే బ్రహ్మశబ్ద ప్రయోగ ఔపచారికః, మాణవకే సింహశబ్దప్రయోగవత్। సింహక్రౌర్యాది గుణయోగాద్యథా మాణవకస్సింహ ఇత్యుచ్యతే తథా బ్రహ్మవత్స్రష్టృత్వగుణయోగాద్ధిరణ్యగర్భోఽపి బ్రహ్మేత్యుచ్యతే। గౌణ్యా వృత్త్యేతి భావః। ఏతేన సమష్టి స్థూలశరీరాభిమానినో వైశ్వానరస్యాపి హిరణ్యగర్భజన్యత్వేన జీవత్వమేవ, నత్వీశ్వరత్వమితి, కృత్వా వైశ్వానరనామకో విరాట్పురుషోఽపి జీవ ఏవ। పరం తు హిరణ్యగర్భః ప్రథమోజీవః, వైశ్వానరస్తు ద్వితీయో జీవ ఇతి భేదః, అవ్యాకృతోపాధిమానేక ఏవేశ్వర ఇతి సిద్ధమ్।

నన్వీశ్వరస్య కారణాజ్ఞానోపాధికస్య సత్త్వాదిగుణభేదాత్ త్రైవిధ్యకథనమప్రమాణమితి చేన్మైవమ్। ‘యో హ ఖలు వావాస్య రాజసాంశోఽసౌ, స యోఽయం బ్రహ్మా యో హ ఖలు వావాస్య తమసాంశోసౌ స యోఽయం రుద్రో, యో హ ఖలు వావాస్య సాత్వికాంశోఽసౌ, స యోఽయం విష్ణురితి’ మైత్రేయోపనిషది శ్రవణాత్। అస్య అజ్ఞానస్యేత్యర్థః। నను సత్త్వాదిగుణ త్రయవతీ ప్రకృతిర్ద్రవ్యం, గుణవత్త్వస్య ద్రవ్యలక్షణత్వాత్। సత్త్వాదయశ్చ గుణా ఏవ ద్రవ్యాశ్రయత్వాన్నీలపీతాదిరూపవదితి। తథా చ కారణీభూతస్య మూలాజ్ఞానస్యైకత్వాదీశ్వర ఏక ఏవేతి ఘణ్టాపథః। తస్మాద్ గుణవత్ప్రకృత్యభేదాదగుణభేదప్రయుక్త బ్రహ్మవిష్ణురుద్రభేదస్య కావోపపత్తిః? యది ప్రకృతే స్సకాశాత్తద్గుణాః పృథక్కర్తుం శక్యన్తే తర్హి ఏకైకగుణస్యైకోపాధిత్వ

మితిభేద స్సఙ్గచ్ఛేత। నైవం కర్తుం శక్యతే। న హి కోఽపి పృథివ్యాస్సకాశాద్గన్ధం, నీలోత్పలాన్నీలమ్, వా పృథక్కుర్యాదితి భవతి మహతీ ఖల్వనుపపత్తిః। న హి కేవల శ్రుతి ప్రామాణ్యాదనుపపన్నోఽర్థ స్స్వీకర్తుముచ్యత ఇతి చేదుచ్యతే। సర్వవ్యాపి యదజ్ఞానోపాధికం చైతన్యం తదేవేశ్వరః। తస్మింశ్చాజ్ఞానే జీవాదృష్టాదివశాత్కదాచిత్ సత్త్వగుణోన్మేషో భవతి। రజస్తమసీ త్వవిద్యమాన తుల్యతాం భజేతే। తదా తాదృశసత్త్వప్రధానాజ్ఞానావచ్ఛిన్నం చైతన్యం విష్ణురిత్యుచ్యతే। తథా కదాచిద్రజ ఉన్మేషో భవతి। తదా తాదృశరజః ప్రధానాఽ జ్ఞానావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే। తథా కదాచిత్తమ ఉన్మేషో భవతి। తదా తాదృశతమః ప్రధానా జ్ఞానావచ్ఛిన్నం రుద్ర ఇత్యుచ్యతే। తథా చ వేదాన్త పరిభాషావ్యాఖ్యానే ఈశ్వరచైతన్యమేవోద్భూత సత్త్వగుణ మాయావచ్ఛిన్నం పాలయితృ విష్ణురితి వ్యపదిశ్యతే। తదేవావిర్భూతరజోగుణమాయాక్రాన్తం స్రష్టృబ్రహ్మేతి గీయతే। అతిరోహితతమోగుణమాయావచ్ఛిన్నం సంహర్తృ మహేశ్వర శబ్దవాచ్యతాం భజతే ఇతి। న చైవం కారణీభూతసత్త్వగుణావచ్ఛిన్నో విష్ణురిత్యేవ మూలమస్తీతి కథముక్తార్థ సిద్ధిరితి వాచ్యమ్। తత్ర సత్త్వగుణావచ్ఛిన్న ఇత్యస్య సత్త్వగుణప్రధానాజ్ఞానావచ్ఛిన్న ఇత్యర్థస్య స్వీకార్యత్వా దితి। వస్తుతస్తు సత్త్వాదయో రూపాదివన్న గుణాః, కిన్త్వజ్ఞానస్యావస్థా విశేషా ఏవ। అత ఏవ భగవద్గీతాభాష్యే శ్రీశఙ్కర భగవత్పాదైరుక్తం ‘సత్త్వాదీనాం గుణత్వం పారిభాషికమేవేతి’। మైత్రేయోపనిషది చ రాజసోఽంశ ఇత్యాదినా అంశత్వమేవోక్తం రజ ఆదీనామ్। తథా చాజ్ఞానపరిణామా ఏవ సత్త్వాదయః। యద్యపి పరిణామినోఽజ్ఞానస్యైకత్వాదీశ్వరస్యైకత్వం తథాపి పరిణామానాం సత్త్వాదీనాం త్రిత్వాదీశ్వర త్రైవిధ్యమప్యుపపద్యత ఇతి। అయమేవ ప్రకృతగ్రన్థకారాణామపి సమ్మతః పక్షః। అత ఏవ సత్త్వగుణావచ్ఛిన్న ఇత్యేవోక్తమస్మాభిర్న తు సత్త్వగుణప్రధానాజ్ఞానావచ్ఛిన్న ఇతి।

నను తర్హి మూలే కారణీభూతేతి విశేషణదానం కథం సఙ్గచ్ఛతే? అవిద్యాపరిణామత్వేన కార్యత్వాద్గుణానామితి చేన్నైష దోషః। అవిద్యాకార్యత్వేఽపి జగత్సృష్ట్యాదికారణత్వాదితి। యద్వా ఘటమృత్తికయోరివ గుణావిద్యయోర్న పరిణామపరిణామిభావః, కిన్త్వంశాంశి భావ ఏవ,ఘటాకాశమహాకాశవత్।అత ఏవోపనిషద్యపి రాజసోఽంశ ఇత్యంశనిర్దేశ ఏవ కృతః। తస్మాన్నావిద్యాకార్యత్వం గుణానాం, కిన్తు తదంశత్వమేవేతి యుక్తం గుణానాం కారణీభూతత్వమ్। అథవా కారణీభూతశబ్దః కారణీభూతాజ్ఞానవాచ్యేవ। కారణీభూతస్య యస్సత్త్వగుణస్తదవచ్ఛిన్న ఇత్యర్థాదదోషః। ఏతావతా అవిద్యాపరిణామస్సత్త్వాదయ ఇత్యవిద్యాగుణాః ఇత్యవిద్యాంశా ఇతి చ పక్షత్రయముపన్యస్తమ్। పక్షత్రయేఽపి సత్త్వాదయస్త్రయస్సర్వదా సన్త్యేవేతి సదాపి బ్రహ్మవిష్ణురుద్రత్రయ సద్భావః। తథా చ సతి సృష్ట్యాదయ స్సర్వదాపి స్యుః । న చేష్టాపత్తిః। ప్రలయే ప్రపఞ్చస్య ప్రపఞ్చదశాయాం ప్రలయస్య చ భవితవ్యత్వేన తదుభయాసిద్ధేః। రజోగుణోపాధికే బ్రహ్మణి సిసృక్షతి సతి తమ ఉపాధికో హి రుద్రో జిహీర్షతి। అతః కథం తద్ వ్యవస్థేతి చేదుచ్యతే। య ఏవ రజ ఉపహితస్స ఏవ తమ ఉపహితోపీతి కృత్వా నైకస్య యుగపదుపాధిభేదేనాపి విరుద్ధేచ్ఛాద్వయప్రసక్తిః। యథైకస్యాపి

జీవస్య స్థూలకారణోపాధిద్వయయోగాద్ వ్యవహార తదభావేచ్ఛాద్వయం క్రమేణైవ భవతి, న తు యుగపత్తద్వదిత్యేకే।

జీవస్య స్వతన్త్రోపాధి ద్వయాభావాదస్తు నామ తథా। ఈశ్వరస్య తు సత్త్వాదిపరస్పర విలక్షణ స్వతన్త్రోపాధిమత్త్వాన్న తద్వ్యవస్థా సిధ్యతి। దేవదత్త విష్ణుదత్తయోరివ పృథగిచ్ఛావత్త్వేన భావ్యత్వాత్। తస్మాత్ సృష్టికాలే రజ ఉపహితో బ్రహ్మైవాస్తి, సంహారకాలే రుద్ర ఏవ, స్థితికాలే విష్ణురేవేతి వదన్త్యన్యే। యద్యేవం బ్రహ్మాదీనాం భేదస్స్యాత్తర్హీశ్వరస్యాసర్వజ్ఞత్వం స్యాదుపాధిప్రయుక్త జన్మనాశావపి స్యాతామితి జీవత్వమేవ భవే ద్బ్రహ్మాదీనామ్। తస్మాన్నైవం వాచ్యమ్। కిన్తు పరస్పర సాపేక్షమేవ సత్త్వాదిగుణత్రయమిత్యస్వతన్త్రోపాధిత్వమేవ। తథా చ యదా సత్త్వం ప్రధానం, రజస్తమసీ అప్రధానే తదా విష్ణురిత్యుచ్యతే; ఈశ్వరః, యథా కారణే ప్రధానే స్థూల సూక్ష్మయోరప్రాధాన్యే జీవః ప్రాజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే తద్వత్। అన్యదూహ్యమ్ ఇత్యపరే వదన్తి। నను యదా ప్రకృతిస్సత్త్వాత్మనా పరిణతా తదా కథం తస్య రజ ఆద్యాత్మనా పరిణామః?న హి ఘటాకారపరిణతాయా మృదస్తథైవ కపాలాద్యాకార పరిణామో భవితుమర్హతి। తస్మాన్న సత్త్వాదీనాం త్రయాణాం సహభావ ఇతి న బ్రహ్మాదీనామపి సహభావః। న చైతావతా బ్రహ్మాదీనాం భేదః। సత్త్వాత్మనా పరిణతమజ్ఞానం యస్యోపాధిస్తస్యైవ కాలాన్తరే రజ ఆత్మనా పరిణతమజ్ఞానముపాధిర్నత్వన్యస్యేతి కాలభేదాదుపాధిభేదేఽపి నోపహితభేద ఇత్యేక ఏవేశ్వరస్సర్వజ్ఞ స్సృష్ట్యాదికర్తా చేతి కృత్వా ప్రలయకాలికేశ్వరస్య రుద్ర ఇత్యేవ నామ। ప్రపఞ్చకాలికేశ్వరస్య బ్రహ్మేత్యేవ రక్షణకాలికస్య విష్ణురిత్యేవ। ఏవమేకస్యైవేశ్వరస్యో పాధిభేదా త్కర్మభేదాన్నామభేదమాత్రమేవ, న తు స్వాభావికో భేదః। యథా ఏక ఏవ జీవః ఇదానీం మనుష్యః, ఉత్తరజన్మని దేవః, పూర్వజన్మని గౌశ్చ తద్వదితి కేచిదాహుః।

నన్వేవమేకదైకస్యాజ్ఞానస్య సత్త్వాదిగుణత్రయాత్మనా పరిణామసమ్భవాదేకదైకస్మిన్నజ్ఞానే సత్త్వాద్యంశత్రయావస్థానాసమ్భవాదున్మిషితగుణత్రయావస్థానాసమ్భవాచ్చ నైకదా బ్రహ్మాది త్రయసద్భావః। తత్కార్యత్రయసద్భావశ్చేత్యుక్తమ్। తతశ్చ సృష్టికాలే స్థితి స్స్థితికాలే సంహార స్సంహారకాలే సృష్టిశ్చ న భవతి। న చేష్టాపత్తిః। ఏకదైవ పుత్రో జాయతే, పితామహో మ్రియతే, పితా చ రక్ష్యతే ఇతి సృష్టిస్థితిసంహారాణామ్, త్రయాణామనుభూయమానత్వాదితి చేదుచ్యతే। యదేవ సర్వవ్యాప్యజ్ఞానమీశ్వరోపాధిస్తదేవాన్తఃకరణాద్యవచ్ఛిన్నం సజ్జీవోపాధిర్భవతి। తతశ్చ తత్తదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నే అజ్ఞానే తత్తజ్జీవాదృష్టవశాత్తత్తద్గుణోన్మేషో భవతి। తత్తత్కార్యం చ జాయతే। తథాహి; సుషుప్తౌ దేహేన్ద్రియాదిసకలప్రపఞ్చోపసంహారస్తమోగుణోన్మేషేణ భవతీత్యనుభవసిద్ధేన తమోఽనుభవేన ద్వైతాప్రతీత్యా చ సుఖమనుమేయమ్। తదానీన్తన మీశ్వరచైతన్యం రుద్ర ఇత్యుచ్యతే ఏవం మృతిమూర్ఛాదిష్వపి। అథ జాగ్రదుపక్రమే దేహేన్ద్రియాది సర్వద్వైతం రజ ఉన్మేషేణ సృజ్యతే। ఇదం చానుభవసిద్ధయా ప్రవృత్త్యాద్వైత ప్రతీత్యా చ సుఖమనుమేయమ్। తదానీన్తనమీశ్వరచైతన్యం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే। అత్రైవ జాగ్రతి యదా యదా మనఃప్రసాదవిజయాదిలాభస్తదాఽజ్ఞానస్య సత్త్వోన్మేషో జాత ఇత్యనుమేయమ్। తదానీన్తన మీశ్వరచైతన్యం విష్ణురిత్యుచ్యతే ఇతి।

నను తత్తదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నాజ్ఞానగతం చైతన్యం జీవచైతన్యమేవ। దర్శితాశ్చ సృష్టిస్థితి సంహారా జీవకార్యాణ్యేవేతి చేన్నైవమ్। యదేవాజ్ఞానగతం చైతన్యం తదేవాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం జ్ఞానగతమపీతి న జీవేశ్వర చైతన్యభేదః, కిన్తు యదజ్ఞానమాత్రతాదాత్మ్యాధ్యాసవత్ చైతన్యం తదీశ్వరః। యత్తు అన్తఃకరణ తత్సంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞానతాదాత్మ్యాధ్యాసవత్తజ్జీవ ఇత్యుపాధ్యోరేవ భేదః। తథా చ ప్రతిశరీరం జీవ ఈశ్వరశ్చేత్యుభయమస్తి। తత్రేశ్వరస్సృష్ట్యాదికర్తా, జీవస్తు భోక్తేతి వివేకః। 'ద్వా సుపర్ణా' (ముణ్డ. 3.1.1) ఇత్యాది శ్రుతేః। న చ కథమేకస్యైవ చైతన్య స్యోపాధిభేదేఽపి స్రష్టృత్వస్వతన్త్రత్వనిత్యముక్తత్వాదీనాం భోక్తృత్వపరతన్త్రత్వసంసారిత్వాదీనాం చ పరస్పరవిరుద్ధానాం గుణానామాశ్రయత్వమితి వాచ్యమ్। ఏకస్యైవ మృత్పిణ్డస్య ఘటశరావాది స్రష్టృత్వ తద్రన్ధ్రాచ్ఛాదనరూపరక్షకత్వ తద్ధ్వంసనరూపసంహర్తృత్వ ప్రముఖానాం గుణానామాశ్రయత్వ దర్శనాత్।ఏకస్యైవ కులాలస్య ఘటస్రష్టృత్వ జలానయన రూప తత్ఫల భోక్తృత్వయోః దర్శనాత్। ఏకస్యైవ తటాకోదకస్య ఫేనిలత్వస్వచ్ఛత్వయోః దర్శనాత్। ఏకస్యైవ పురుషస్య నిరామయత్వసామయత్వాభ్యవహార భోజనాదిషు స్వాతన్త్ర్యపారతన్త్ర్యయోర్దర్శనాచ్చ। ఏకస్యైవ సూర్యస్య బిమ్బప్రతిబిమ్బ భావేనావస్థితస్య జలోపాధిపారతన్త్ర్య తదభావదర్శనాత్ (జలే కమ్పమానే ప్రతిబిమ్బః, కమ్పతే, న తు బిమ్బః ఇతి భావః) తస్మాదేకమేవ చైతన్యమజ్ఞాన గతం సదుపాధివశి సర్వజ్ఞమ్। అన్తఃకరణాద్యవచ్ఛిన్నాజ్ఞానగతం సదుపాధిపరతన్త్రమసర్వజ్ఞం చ భవతీత్యుపపన్నమేవ। యథా ఏకస్యైవ సౌరాలోకస్య ద్యావాపృథివీమధ్యగతస్య సర్వ భాసకత్వాదికం తస్యైవ దర్పణగతస్య స్వసమ్బన్ధి గృహమాత్ర ప్రకాశకత్వాదికత్వం చోపపద్యతే తద్వదితి బోధ్యమ్। నను దృష్టాన్తేప్రకాశద్వయ ముపలభ్యతే దార్ష్టాన్తికే తు ద్వయమేకదానోప లభ్యతే। చైతన్యే అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నాజ్ఞానతాదాత్మ్య మాపద్యాహంసుఖీ ఇత్యేవం వ్యవహరతి। సత్యజ్ఞానతాదాత్మ్యమాపన్నస్య సర్వజ్ఞస్య నైవ స్ఫురణమత్ర దేహే ఇతి చేన్నైవమ్। స్ఫురత్యేవ తదపి, న తూపలభ్యతే। ఈశ్వరాధీనస్ఫురణత్వాజ్జీవస్య తద్వ్యాపారస్య చ। న చానుపలభ్య మానస్యేశ్వరస్ఫురణస్యాఙ్గీకారః కుత ఇతి వాచ్యమ్। ప్రత్యక్షేణానుపలభ్యమానత్వేప్య నుమానాదినోపలభ్యత ఏవ।

శ్లో॥ జానామి ధర్మం న చ మే ప్రవృత్తి-ర్జానామ్యధర్మం న చ మే నివృత్తిః।
శ్రీవాసుదేవేన హృది స్థితేన-యథా నియుక్తోఽస్మి తథా కరోమి॥ ఇతి పురాణాత్।

జీవానామనిష్టప్రవృత్తీష్టాప్రవృత్త్యాదిభిర్లిఙ్గైరీశ్వరస్ఫురణమనుమీయతే హి। న చైతావతా జీవేశ్వరయోర్భేదశ్శఙ్క్యః। కుతః యదాయమేవ జీవః అన్తఃకరణాదితాదాత్మ్యాధ్యాసం జహాతి, తదా స్వయమేవాజ్ఞానగత చైతన్యరూపేణ తిష్ఠతి। తదేవ జీవస్య కూటస్థత్వమ్। ఇదం చ కూటస్థత్వం పరమార్థతో నాస్తి, తదానీమజ్ఞానస్యైవాభావాత్। సా చ పరమార్థదశా ముక్తిరేవ। ముక్తిర్నామ విదేహకైవల్యమ్। జీవన్ముక్తిస్తు దేహే సత్యన్తఃకరణాదిదేహాన్తేషు వస్తుషు జీవస్య తాదాత్మ్యాధ్యాసాభావ ఇతి వివేకః। తస్మాద్ జ్ఞానగతం చైతన్యమీశ్వరః, అన్తఃకరణావచ్ఛిన్న జ్ఞానగతచైతన్యభోగాయ దేహేన్ద్రియాదికం ప్రతిదినం సృజతి రక్షతి విలాపయతి చేతి సిద్ధమ్।

జీవస్య ఏకాదశ్యాదిషు జాగరణే దృఢప్రయత్నస్య సతోఽపి తం ప్రయత్నం విఫలయ్య కరోత్యేవేశ్వరస్సౌషుప్తికం ప్రలయమ్। యది జీవ ఏవ ప్రలయాదిషు ప్రభుస్స్యాత్తర్హి జీవప్రయత్నః కదాపి విఫలో న స్యాదితి సర్వమనుభవసిద్ధమ్। ఏవం జీవేశ్వరయోశ్చైతన్యరూపత్వాదేవాత్రైవ దేహే అనయోర్పృథగ్యత్వమాహుర్వృద్ధాః-

శ్లో॥ మనీషిణోన్తర్హృది సన్నివేశితం-స్వశక్తిభిర్నవభిశ్చ త్రివృద్భిః।
వహ్నిం యథా దారుణి పాఞ్చదశ్యం-మనీషయా నిష్కర్షన్తి గూఢమ్॥
(మహాభాగవతం. 6-4-27)

ఇతి। నను నిత్యసృష్టౌ నిత్యప్రలయే చాస్త్వియముపపత్తిః। ప్రపఞ్చ సృష్ట్యాదిషు నేయం యుజ్యతే। చతుర్ముఖో బ్రహ్మ ప్రజాపత్యాదీనసృజత్। విష్ణుస్తు గజేన్ద్రాదీనరక్షత్। త్రిలోచనస్తు నేత్రాగ్నినా సర్వం జగద్ దదాహేతి దేహినామేవ విష్ణ్వాదీనాం సృష్టిస్థితిసంహారహేతుత్వదర్శనాత్పురాణాదిషు ఇతి చేన్నైవమ్। తథాత్వే పుత్ర స్రష్టృత్వాత్పితా బ్రహ్మ, దారాపత్యాదిరక్షణాద్యజమానో విష్ణుః, అఙ్కురాది సంహారకత్వాత్కృషీవలో రుద్రశ్చ భవత్యేవ। న చేష్టాపత్తిః। సర్వేషాం దేహినామీశ్వరత్వే జీవవదీశ్వరాణామప్యానన్త్యమ్। పరస్పరపారతన్త్ర్యాదికమసర్వజ్ఞత్వాదికం చేత్యేవం బహవో దోషా ఆపతేయుః। తస్మాత్ యోయస్సృష్టిహేతుస్స సర్వోఽపి పిత్రాదిః పితృ దేహాన్తస్స్థితేశ్వర చైతన్యబుద్ధ్యా బ్రహ్మైవ। యో యో రక్షకస్ససర్వోఽపి రక్షకదేహాన్తస్స్థితేశ్వర చైతన్యబుద్ధ్యా విష్ణురేవ। యో యస్సంహారకస్స సర్వోఽపి సంహారకదేహస్థితేశ్వర చైతన్యబుద్ధ్యా రుద్ర ఏవేతి కృత్వా సర్వమపీదం జగత్ బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాత్మకమేవ। చైతన్యస్యైవ బ్రహ్మాదినామ భాక్త్వాదితి సిద్ధమ్। ఏవం సతి ప్రలయోపక్రమే సంకర్షణముఖాగ్నినా సర్వం దగ్ధమితి వచనస్య ద్వాదశసూర్యసమష్ట్యా జగద్దగ్ధమిత్యస్యోద్వేలైస్సముద్రైస్సర్వా భూమి రాప్లావితేత్యస్య పుష్కలావర్తాదిభిర్మేఘైస్సంహతైస్సర్వం జగదాప్లుతమిత్యస్య శివనేత్రాగ్నినా సర్వం దగ్ధమిత్యస్య చైవమాదీనామైకరస్యం సిధ్యతి। అన్యథా ప్రలయహేతుః కిం సంకర్షణః, యద్వా రుద్రః, అథవా సూర్యః, అథవా వహ్నిః, ఆహోస్విత్సముద్రః, యద్వా మేఘః ఇతి విప్రతిపత్తయస్స్యుః చైతన్యపర్యన్తానుధావనే తు సఙ్కర్షణాదీనామాకారభేధేఽపి చైతన్యైక్యాత్ సఙ్కర్షణాదిగతమీశ్వర చైతన్యమేవసర్వసంహర్తృ ఇత్యాదిదోషః। కిఞ్చ యది బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాస్త్రయో దేహినః క్రమేణ సృష్టిస్థితిసంహారాది కారిణస్తర్హి విష్ణునా సర్వం ప్రపఞ్చమాత్మన్యుపసంహృత్య ప్రలయాబ్ధౌ శయితమిత్యస్య తారకాన్ధకాసురాదిసంహారపూర్వకం రుద్రేణ జగద్రక్షితమిత్యస్య, దినాన్తే సర్వం జగదాత్మన్యుపసంహృత్య బ్రహ్మణా నిశి శయితమిత్యస్య చ పురాణాది ప్రసిద్ధస్యార్థస్య న కాప్యుపపత్తిస్స్వప్నేపి సంభావ్యేత। తస్మాద్ బ్రహ్మాదికీటాన్త సర్వశరీరాన్తస్స్థితం చైతన్య మేవేశ్వరస్తత్ర తత్ర తదా తదా తత్తద్గుణయోగేన తత్తత్కార్యకారీతి సుస్థమ్।

నన్వేవం 'అహం బ్రహ్మ చ సర్వస్య జగతః కారణం పరమ్' ఇతి విష్ణువచనస్య కా వా గతిరితి చేదుచ్యతే। విష్ణుశబ్దవాచ్యం బ్రహ్మశబ్దవాచ్యం సర్వశబ్దవాచ్యం చాజ్ఞానావచ్ఛిన్నం చైతన్యమేకమేవ జగతః పరమం కారణమితి తదర్థాత్। కథం చైతన్యస్య బ్రహ్మాదినామ

భాక్త్వమితి చేదుచ్యతే। బృహదాకాశాది ప్రపఞ్చవిస్తారీకరణాద్ బ్రహ్మ, వ్యాపనాద్వ్యాపన పూర్వకరక్షణాద్వా విష్ణుః। రోదన శబ్దో లక్షణయా తద్ధేతుం మారణం బోధయతి। అథవా ధాతూనామనేకార్థత్వాదభిధయైవేతి రోదనాన్మారణా ద్రుద్రః ఇతి। న చ చైతన్యస్యాకర్తుః కథం సృష్ట్యాదికర్తృత్వమితి వాచ్యమ్। సర్వసమర్థస్యాజ్ఞానస్య తదుపాధేః సత్త్వాత్। నన్వేవం సర్వమపి జగదీశ్వరస్య సమష్టి శరీరం భవతి, సర్వత్ర త్రిగుణాత్మకాజ్ఞానావచ్ఛిన్నచైతన్యసత్త్వాత్। జీవానాం తు తత్తద్వ్యష్టిశరీరాణి సన్తి। అన్తఃకరణభేదాదేకస్మిన్శరీరే వర్తమానస్య జీవస్యాన్య శరీరేన్ద్రియాది తాదాత్మ్యాధ్యాసో నాస్తి। యథైవం జీవానాం వ్యష్టిశరీరాణి సన్తి తథా ఈశ్వరస్య వ్యష్టిశరీరాణి సన్తి వా న వా? ఆద్యే తత్తద్వ్యష్టిశరీరాభిమానేన జీవవదీశ్వరస్యాపి సర్వజ్ఞత్వాద్యభావః। ద్వితీయే చతుర్ముఖ చతుర్భుజాదిషు దేహేష్వీశ్వరదేహత్వవ్యవహారః ప్రాజ్ఞైరపి వశిష్ఠాదిభిరభ్యుపగతో విరుధ్యేత। తేషామపి జీవదేహత్వావిశేషాదితి చేన్నైవమిత్యాహ- ఏకస్యైవేతి।

కిం జీవస్యైవ కర్మణా నేత్యాహ-లీలయైవేతి। లీలాయాః ఫలమాహ భక్తానుగ్రహార్థమితి। అయమాశయః। జీవానాం ప్రారబ్ధకర్మవశాదేవ తిర్యగాద్యాకారాః ప్రాదుర్భవన్తి స్వభోగార్థమ్। ఈశ్వరస్య తు పూర్ణకామస్య జన్మాద్యభావాద్ ప్రారబ్ధకర్మరహితస్య చతుర్భుజాద్యాకారాశ్చేచ్ఛామాత్రేణైవ లోకానుగ్రహార్థం ప్రాదుర్భవన్తీతి కృత్వా ఈశ్వరదేహానాం జీవదేహానాం చ (కర్మానధీనత్వాధీనత్వాభ్యాం) నిరామయత్వసామయత్వాభ్యాం శుద్ధసత్త్వాత్మకత్వమలినసత్త్వాత్మకత్వాభ్యాం పరాశక్తిత్వాపరాశక్తిత్వాభ్యాం చ బహవో భేదాః ఊహ్యాః। నన్వేతావన్త ఈశ్వరదేహా ఇతి సఙ్ఖ్యాకథ్యతామత ఆహ-అనన్తా ఇతి। ఏతేన మత్స్యాదిదశావతారా ఏవ నేశ్వరాకారాః కిం తు ధ్రువదత్తాత్రేయధన్వన్తర్యాదయోఽపీతి సిద్ధమ్। నన్వీశ్వరదేహేషు జీవదేహేష్వివ స్థూలేషు సూక్ష్మదేహాస్సన్తి వా న వా? ఆద్యే, సూక్ష్మదేహాఖ్య తత్తదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నత్వాత్ తత్రాప్యజ్ఞానస్య తాదృశాజ్ఞానగతం చైతన్యం జీవ ఏవ స్యాత్। ద్వితీయే తే దేహాః పాషాణాదితుల్యా ఏవ స్యుః। తత్రాపీశ్వరచైతన్యసత్త్వాభ్యుపగమాదితి చేన్నైవమ్। సన్త్యేవ సూక్ష్మదేహాస్తే తు శుద్ధసత్త్వప్రధానాః అత ఏవ చతుర్ముఖాదీనాం సర్వశాస్త్రజ్ఞత్వాది గుణయోగః । తత్తదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నాజ్ఞానగతం చైతన్యం తు న జీవః, కిన్త్వీశ్వర ఏవేతి। నన్వేవమపి స్థూలానామపి సూక్ష్మాణామపి దేహానాం బహుత్వాత్తదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నా ఈశ్వరా అపి బహవ ఏవ స్యుః జీవవత్। న చేష్టాపత్తిః, స్వోపాధిభూత మాయాయా ఏకత్వాదీశ్వర ఏకః। అన్తఃకరణానాం అనేకత్వాజ్జీవా అనేకా ఇతి సిద్ధాన్తస్య వ్యాకోపాత్। న చ బ్రహ్మాది సర్వశరీరేషు సూక్ష్మదేహ ఏక ఏవాస్తీతి వాచ్యమ్। దేహపరిమాణస్యాన్తఃకరణస్య సర్వదేహవ్యాపనాసామర్థ్యాత్। నాపి సూక్ష్మదేహానాం బహుత్వేఽపి తదభిమానీ ఏక ఏవేతి వాచ్యమ్। బ్రహ్మణా స్తుతో విష్ణుర్బ్రహ్మణే సృష్టి సామర్థ్యమదాదిత్యాది భేదవ్యవహారాసిద్ధేః। లక్ష్మీవిష్ణుశరీరయోర్ద్వయోరప్యేకస్యైవాభిమానిత్వే శృఙ్గారాద్యసమ్భవాత్। తస్మాదేకస్యైవ బహవ ఆకారా ఇత్యుక్తమ్। కిన్త్వాకారభేదా దీశ్వరభేదోఽపి దేహభేదాజ్జీవభేదవదవశ్యమఙ్గీ కర్తవ్య ఏవేతి చేత్ సత్యమ్।

అత ఏవ లీలయేత్యుక్తమ్। సౌభర్యాదయో జీవా అపి కాయవ్యూహవిద్యయా బహుత్వమాపేదిరే ఇతి జ్ఞాయతే। కిం పునరీశ్వరస్య? బ్రహ్మకృత వత్సాపహారసమయే ఏకోఽపి శ్రీకృష్ణో లీలయా బహువిధవత్సీభూయ న కిం అరమత? షోడశసహస్రపురుషీభూయ న కిమరమత? నన్వత్యన్తాసంభావితస్యార్థస్య కథం లీలయాపి సమ్భావితత్వమితి చేన్నైవమ్। అత్యన్తమఘటిత మప్యర్థ మహం ఘటయామీతికృతప్రతిజ్ఞా భగవత ఈశ్వరస్య లీలా మాయా శక్తిరిత్యాద్యపర పర్యాయా యావద్వరీవర్తి తావత్కిమసమ్భావితత్వం నామ। మాయాయాం సర్వసమ్భవాదితి న్యాయాదితి భావః। అథవా య ఏకోపీశ్వరశ్చైతన్యాత్మా సర్వమపి జగదవభాసయతి కిం తస్య చతుర్భుజాది బహ్వీశ్వరదేహచేతకత్వమశక్యమ్? కిం వా 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య' (ఛా. 6.3.2) ఇతి జీవరూపేణ సర్వశరీరేషు కృతప్రవేశస్యైకస్యేశ్వరస్య చతుర్ముఖాది శరీరేష్వపి ప్రవేశనమసమ్భవి? కిం వా వర్ణాశ్రమాది సర్వవ్యవస్థాకర్తురీశ్వరస్య జీవేశ్వరదేహ వ్యవస్థాకరణే శక్తిర్నాస్తి? తస్మాద్బ్రహ్మాదిదేహా ఈశ్వరదేహాః। అస్మదాది దేహాస్తు జీవదేహా ఇతి న కిఞ్చిదవిద్యయా। యద్వా ఈశ్వరత్వ దేహిత్వయో స్సామానాధికరణ్యమసమ్భవి। సర్వవ్యాపిన ఈశ్వరస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వాద్దేహస్య చ పరిచ్ఛిన్నత్వాత్। తస్మాదీశ్వరస్య యః కోపి దేహః నాస్త్యేవ కిన్తు సర్వే దేహాః జీవానామ్। అమీ చ దేహాః కేచిదుత్పన్నవినాశినః కేచిత్సంవత్సరస్థాయినః , కేచిచ్ఛతసంవత్సరస్థాయినః, కేచిత్సహస్రాదివత్సరస్థాయినః, కేచిద్బ్రహ్మదిన ప్రలయాన్త స్థాయినః। చతుర్ముఖ దేహస్తు ద్విపరార్థాన్తస్థాయీ। ఏవం స్థూలదేహా బహువిధాః, సూక్ష్మదేహాశ్చ కేచిత్తమోమయాః, కేచిద్రజోమయాః కేచిద్రజస్తమోమయాః, కేచిత్సత్త్వతమోమయాః, కేచిద్రజస్సత్త్వమయాః, కేచిత్తుసత్త్వమయాః, స్థూలాశ్చ కేచిన్మానసికాః కేచిద్యోనిజాః, కేచిద్రేతోజాః యథా వశిష్ఠాదీనాం బ్రహ్మమానసజాతా దేహాః అస్మాకం యోనిజాః ద్రోణాచార్యాదీనాం రేతోజాః; సర్వేప్యేతే స్థూలదేహాః పఞ్చీకృతపఞ్చ భూతకార్యాణ్యేవ। ఏవం స్థితే సూక్ష్మదేహాధీనత్వాత్ స్థూలానాం సర్వేషు స్థూలేషు పరస్పరభిన్నాః సూక్ష్మాః సన్తి। తేషు చాన్తఃకరణేషు ప్రతిబిమ్బరూపేణ పరమాత్మా ప్రవిష్టః। ఏవం సర్వత్ర పరమాత్మ ప్రవేశస్య తుల్యత్వేఽపి సూక్ష్మస్థూలదేహ తారతమ్యాద్ వ్యవహారతారతమ్యమ్। ఈశ్వరప్రతిబిమ్బసహితాః సర్వే తే సూక్ష్మదేహాః స్థూలదేహతాదాత్మ్యాధ్యాసమాపద్య స్వస్వోచితం వ్యవహరన్తి। తత్ర చ యద్యదన్తఃకరణం సత్త్వప్రచురం యోఽయస్థూలస్సత్త్వాత్మకస్తత్తత్సూక్ష్మస్థూలదేహాభిమానీ జీవః ఇతరేభ్యో విశిష్యతే।

శ్లో॥ యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా।
తత్తదేవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోంశసమ్భవమ్॥ (భ. 10.41)

ఇతి గీతావచనాత్। తం చ తం చ విశిష్టం పురుషమీశ్వరత్వేన వ్యవహరన్తి। లోకే హి ధనాదివిశిష్టం పురుషముత్తమం రాజానం వా మన్యన్తే జనాః। యద్యపీశ్వరస్యైవ జీవత్వేన సర్వేష్వపి పురుషేష్వీశ్వరబుద్ధిః కర్తవ్యా, తథాపి యత్ర యత్ర గుణోత్కర్షస్తం తమీశ్వరం మన్యన్తే। అయం చ వ్యవహారోన్ధపరమ్పరాన్యాయేన పూర్వేషాం పూర్వైరపి స్వీకృత ఏవ।

తస్మాత్ వ్యవహారదృష్ట్యా బ్రహ్మాదిశరీరాణామీశ్వరశరీరత్వమస్మదాది శరీరాణాం చ జీవశరీరత్వం, న తు శాస్త్రదృష్ట్యా। శాస్త్రదృష్ట్యా తు సర్వవ్యాపిన ఏకస్య చైతన్యస్యేశ్వరస్య బ్రహ్మాదికీటాన్తా స్సర్వే దేహా అపి సమష్టిదేహా ఏవ। న చ తస్యేశ్వరస్య అయోనిజా ఇమేఅస్మద్దేహాః । యోనిజాస్తు జీవానాం। చతుర్ముఖాద్యాకారా ఇమే అస్మదీయాః, కీటాద్యాకారాస్తు జీవసమ్బన్ధినః ఇత్యేవం విషమబుద్ధిరస్తి। తథాత్వే ఈశ్వరత్వస్యైవ వ్యాఘాతాత్। ఈశ్వరదృష్ట్యా తద్భిన్నానాం జీవానామేవాభావాత్। తస్మాద్యే చతుర్ముఖాద్యాకారా లీలయా జాతాః యే చ కీటాద్యాకారాః కర్మణా జాతాః తే ద్వివిధా అపి దేహాః, సర్వసమష్టిపురుషస్యైకస్యేశ్వరస్య సమష్టిదేహా భవన్త్యేవ। న తు కశ్చిదపీశ్వరస్య వ్యష్టిదేహః। తథాత్వే ఈశ్వరస్యాపి వ్యష్టి పురుషత్వప్రసక్తేరితి బోధ్యమ్।

న చైవం మూలగ్రన్థవిరోధః, తస్య లోకవ్యవహారమాశ్రిత్య ప్రవృత్తత్వాత్। అథవా 'తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చత్యచ్చాభవత్' (తై. 3.2.6) ఇత్యాది శ్రుతిభిః సర్వం చేతనాచేతనాత్మకం జగత్సృష్ట్వా తస్మిన్జీవరూపేణానుప్రవిశ్య సర్వాన్తర్యామీ సన్ స్థితః ఈశ్వరస్తదా తదా భక్తానుజిఘృక్షాసఙ్కల్పేన లీలయైవ కాంశ్చన దేహాన్ పూర్వసృష్ట దేహేభ్యోఽతీవ విలక్షణాన్ సత్త్వప్రధానాన్ సృష్ట్వా తేషు చ స్వయం ప్రవిశ్య పూర్వం సృష్టం జగత్పాలయతి। తే చ విలక్షణదేహాశ్చతుర్ముఖ చతుర్భుజాదయః। యదేవైతత్ చతుర్ముఖాది దేహస్థం చైతన్యం తదేవ పూర్వసృష్టకీటాదిదేహగతం చ। కిం తూపాధితారతమ్యాద్బ్రహ్మాద్యన్తః కరణేషు చైతన్యసర్వగుణస్ఫురణమ్। అన్యత్ర తు న ఇతి భేదః। అత ఏవైతే ఈశ్వరాకారా ఇతి వ్యవహ్రియన్తే ఇతి। అయమత్ర నిష్కర్షః। యే లీలయా సృష్టాశ్చతుర్ముఖాద్యాకారాస్తే ఈశ్వరదేహాః । యే తు కర్మణా సృష్టాః మనుష్యకీటాద్యాకారాస్తే జీవదేహాః। ఉభయవిధేష్వపి దేహేషు వర్తమానం చైతన్యమేక ఏవేశ్వరః। తస్య చ దేహభేదాజ్జీవేశ్వరభేద ఇతి।

నను యది యస్య చైతన్యస్య చతుర్ముఖాది శరీరతాదాత్మ్యాధ్యాసస్తచ్చైతన్యమీశ్వరః, యస్య తు మనుష్యాది శరీర తాదాత్మ్యాధ్యాసస్తజ్జీవ ఇత్యుచ్యతే వ్యవస్థా తర్హి కారణీభూతాజ్ఞానో– పాధిరీశ్వరః, అన్తఃకరణతత్సంస్కారావచ్ఛిన్నో జ్ఞానోపాధిర్జీవ ఇతి పూర్వోక్తం విరుధ్యేత ఇతి చేన్నైవమ్। 'ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢస్సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా' (శ్వే. 3.6.11), 'ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతే భూతే వ్యవస్థితః' (త్రి.తా. 3.5.12), 'ఏక ఏవేశ్వరః సాక్షాత్సర్వభూతేష్వవస్థితః' ఇతి శ్రుత్యాది ప్రామాణ్యాత్సర్వత్రాపి దేవతిర్యగాదిశరీరేషు వర్తతే ఈశ్వర ఏవ। తస్య చ లక్షణమజ్ఞానోపహితత్వమ్। 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్ మాయినం తు మహేశ్వరమ్' (శ్వే. 4.10) ఇతి శ్రుతేః మాయా అజ్ఞానమవిద్యాప్రకృతిశ్శక్తిరిత్యాద్యా ఏకార్థ బోధకా శ్శబ్దాః। అయమేకోపీశ్వరః అన్తఃకరణాదిదేహాన్తఃపదార్థతాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య సంసరన్ జీవ ఇత్యుచ్యతే। అస్య తు మాయాపరతన్త్రత్వం లక్షణమ్। పూర్వోక్త జీవ లక్షణస్య చాయమేవ పర్యవసన్నార్థః।

జీవస్యోపాధిపారతన్త్ర్యాత్కేవలమాయాయాశ్చైతన్య పారతన్త్ర్యాపాదనాశక్తత్వా న్మాయా

పారతన్త్ర్యం నామాన్తఃకరణాద్యవచ్ఛిన్నమాయాపారతన్త్ర్యమేవేతి సిద్ధత్వాత్। న చ కథం స్వతన్త్ర స్యేశ్వరస్య మాయాపారతన్త్ర్యమితి వాచ్యమ్;

శ్లో॥ 'సేయం భగవతో మాయా యన్నయేన విరుధ్యతే।
ఈశ్వరస్య విముక్తస్య కార్పణ్యముత బన్ధనమ్।' (3.7.9)

ఇతి భాగవతే వ్యాసవచనాత్। మాయాయాం సర్వసమ్భవాదితి న్యాయాదీశ్వరస్యాపి మాయయా జీవత్వం యుక్తమేవ। యది వయం వస్తుతో జీవత్వం బ్రూమస్తర్హి విరోధస్స్యాత్, కిన్తు మాయయేతి బ్రూమః। రజ్జురప్యవిద్యయా సర్పో భవతి హి। న హ్యనుభవసిద్ధే జీవత్వే సర్పత్వే వా విప్రతిపత్తిః। దృష్టేనుపపన్నం నాస్తీతి న్యాయాత్। తస్మాదీశ్వర ఏవ జీవః న తు తస్మాదన్యః। న చ వస్తుతోఽవిద్యమానం జీవత్వం కథమీశ్వరే ఉపలభ్యేత మాయయావేతి వాచ్యం, రజ్జుసర్పవదితి దర్శితత్వాత్। నను అన్యస్మిన్నన్యభ్రాన్తిరస్తు నామ కథం స్వస్మిన్నన్య భ్రాన్తిరితి చేన్నైవం, స్వప్నే స్వస్మిన్నపి జీవతి మృతభ్రాన్త్యుదయాత్। ఉక్తం హి–

శ్లో॥ 'యదర్థేన వినాముష్య పుంస ఆత్మ విపర్యయః।
ప్రతీయత ఉపద్రష్టుః స్వశిరచ్ఛేదనాదికః॥' (3.7.10)
యథా జలే చన్ద్రమసః కమ్పాదిస్తత్కృతోగుణః।
దృశ్యతేఽసన్నపి ద్రష్టురాత్మనోఽనాత్మనో గుణః॥' (3.7.11)

ఇతి భాగవతే వ్యాసపాదైః। ఏవం స్థితే సర్వత్రాపి దేవతిర్యగాదిదేహేషు వర్తమానస్య చైతన్యస్యేశ్వరత్వమేవ స్వాభావికమవిరుద్ధం చ। జీవత్వం తు భ్రాన్తిసిద్ధమేవేతి ఫలితత్వేన చతుర్ముఖచతుర్భుజాదయ ఈశ్వరదేహా ఇత్యత్ర న కాపి విప్రతిపత్తిః। కిన్త్వస్మదాదిదేహా జీవదేహా ఇత్యత్రైవ విప్రతి పత్తిః। అమీషాం దేహానాం జీవదేహత్వం భ్రాన్త్యైవేతి విప్రతిపత్తిపరిహార ఉక్త ఏవ। ఏతద్భ్రాన్తి నివృత్త్యుపాయోప్యుక్తః భాగవతే వ్యాసార్యైః।

శ్లో॥ 'స వై నివృత్తిధర్మేణ వాసుదేవానుకమ్పయా।
భగవద్భక్తియోగేన తిరోధత్తే శనైరిహ॥' (3.7.12) ఇతి।

శ్లో॥ 'యదేన్ద్రియోపరామోఽథ ద్రష్ట్రాత్మని పరే హరౌ।
నిలీయన్తే తదా క్లేశాః సంసుప్తస్యేవ కృత్స్నశః॥' (3.7.13)

ఇతి చ। అయమాశయః–ప్రవృత్తిమార్గం విహాయ శమదమాది సమ్పత్తిసాధనం నివృత్తి మార్గమాదౌ స్వీకృత్య యతేత। తతశ్చ భగవత ఈశ్వరస్య మహతీ భవతి దయాస్మిన్ పురుషే। తయా చ దయయా తస్మిన్ భక్తియోగోఽస్య జాయతే। తతశ్చ చిత్తే విక్షేపాదిరహితే సతి స్వాత్మాభిన్నే పరమాత్మని మనోనిరోధో భవతి। తతస్తీర్ణక్లేశో భవతీతి। ఏవం యే స్వస్మిన్ జీవత్వభ్రాన్తిం త్యజన్తి తే సర్వే సర్వత్రాప్యాత్మన ఏకత్వాదేకమేవేశ్వరమాత్మానం మన్యన్తే। యే తు న త్యజన్తి తే పరస్పరభిన్నాన్ జీవానాత్మనో మన్యన్తే। య ఏవమాత్మానం జీవం మన్యన్తే తే జీవా ఇతి వ్యవహ్రియన్తే। యేత్వాత్మానమీశ్వరం మన్యన్తే తే ఈశ్వరత్వేన వ్యవహ్రియన్తే

ఇతి లోకవ్యవహార సిద్ధోఽయం జీవేశ్వరవిభాగః పూర్వోక్తవిభాగాదన్య ఏవ। అన్యత్వమేవ స్ఫుటం దర్శయాయః।

నను య ఆత్మానం జీవమీశం వా మన్యతే సకోఽసౌ? కిం జీవః? కిం వా ఈశః? కిం వా అన్యః? నాద్యః, జీవో జీవమాత్మానం మన్యతాం నామ। కథం పునరాత్మానమీశ్వరం మన్యేత? న ద్వితీయః, ఈశః ఆత్మానమీశ్వరం మన్యతాం నామ। కథం పునరాత్మానం జీవం మన్యేత? న తృతీయః, జీవేశ్వరద్వయాతిరిక్తస్య ద్వైతస్య జడత్వాత్। చిదనుస్యూతి ద్వారాఽజాడ్య లాభేపి తదన్యస్య తదభావానుసన్ధానాసంభవాదితి చేన్నైవమ్। జీవేశోభయాత్మకస్య పురుషస్య సత్త్వాత్। తథాహి; చిదీశః, చిదాభాసో జీవః, చిత్తాదాత్మ్యాధ్యాసేనమోక్తుం చిదాభాస తాదాత్మ్యాధ్యాసేన సంసర్తుం చ తదుభయాత్మకః పురుషః శ్రుత్యైవ కల్పితః, లోకవ్యవహార సిద్ధ్యర్థమ్। స చ పురుషః చిదాత్మకత్వేనైకోపి చిదాభాసకత్వేన భేదకో భవతి। అతో భిన్నాభిన్నోఽయం, చిదాభాసాన్తఃకరణభేదాత్। అన్తఃకరణాని చ దేహభేదాద్ బహవః, తతో యావన్తో దేహా స్తావన్తశ్చిదాభాసాః। చిత్త్వేక ఏవ, పురుషాశ్చ జ్ఞానాత్ప్రాక్ చిదాభాస సమసంఖ్యా ఏవ। పశ్చాత్త్వేక ఏవ। యస్య పురుషస్య జ్ఞానం స ఏవ చిదాత్మనైక్యమాపద్యేత ఇతి ఏకో భవతి ముక్తః। అన్యే తు పురుషాశ్చిదాభాసవత్సన్త్యేవేతి నైకముక్తౌ సర్వముక్తి ప్రసఙ్గః। ఏవం స్థితే చతుర్ముఖాది శరీరస్థాః పురుషాః కదాచిచ్చిదాభాస తాదాత్మ్యమాపద్య సమ్భోగాదిషు వ్యవహరన్తోఽపి ప్రాయేణ చిత్తాదాత్మ్యమాపద్య సచ్చిదానన్దమనుభవన్త ఏవ వర్తన్త ఇతి కృత్వా, తాన్ దేహానీశ్వరదేహాన్ తత్తద్దేహాభిమానినః పురుషాంశ్చ ఈశ్వరాత్మకాన్ మన్యన్తే। దేవనరతిర్యగాది శరీరస్థాః పురుషాస్తు ప్రాయేణ చిదాభాసతాదాత్మ్యమాపద్యైవ వ్యవహరన్తీతి కృత్వా తాన్ దేహాన్ జీవదేహాన్ తదభిమానినశ్చ పురుషాన్ జీవాన్ మన్యన్తే। న చ చిదాభాసత్వే సమానే పురుషత్వే సమానే చిత్యేకాకారే చ సతి కుతోఽయం భేద ఇతి వాచ్యమ్। చతుర్ముఖాది దేహానాం తదన్తఃకరణానాం చ కర్మజన్యత్వం శుద్ధసత్త్వాత్మకం వర్తతే। దేవాదిదేహానాం తు కర్మజన్యత్వం తదన్తఃకరణానాం రజ ఆది ప్రచురత్వం చ వర్తత ఇతి భేదసత్త్వాత్।

నన్వేవం బహుష్వీశ్వర దేహేష్వపి బహవః పురుషాస్స్యురితి కృత్వా కథం సర్వే తే దేహా ఏకస్యైవేశ్వరస్యేత్యుక్తమితి చేన్నైవమ్। చిత్తాదాత్మ్యమాపన్నానాం పురుషాణాం నాస్తి నానాత్వమిత్యుక్తత్వాత్। నన్వేవం యదా చతుర్ముఖాది దేహస్థాః పురుషాశ్చిత్తాదాత్మ్యమాపద్య స్వస్వరూపే తిష్ఠన్తి తదా సర్వేపీమే దేహా ఏకస్యైవేశ్వరస్య భవన్తు। యదా తు చిదాభాస తాదాత్మ్యమాపద్య విహరన్తి తదా సర్వేషాం పురుషాణాం భేదాత్కథమేకస్యేశ్వరస్య దేహా ఇమే ఇతి వక్తుం శక్యతే ఇతిచే దహో ధిక్తే మోహమ్। సర్వేఽపీశ్వరదేహా ఏవ। విచారితే సతి కిం పునశ్చతుర్ముఖాదిదేహాః। తేషు యది కదాచిత్పురుషాణాం స్వీయత్వాభిమానస్స్యాత్ కిం తావతా అస్మదాది శరీరేషు పురుషాణాం సర్వదాపి స్వీయత్వాభిమానోస్తీత్యేతావన్మాత్రేణైవ తేషాం జీవశరీరత్వకథనమ్। లోకవ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యా కల్పితో హ్యయం పన్థాః। నన్వీశ్వరత్వదేహిత్వయోః సామానాధికరణ్యం నాస్తీతి కథమీశ్వరస్య దేహాః? కిఞ్చ, యది

సర్వేష్వపి దేహేష్వీశ్వరస్య స్వీయత్వాభిమానస్తర్హి మహాన్సంసారస్స్యాదీశ్వరస్యేతి చేన్నైవమ్। సమష్టిపురుషత్వాదీశ్వరస్య సమష్టిదేహోఽస్త్యేవ। అత ఏవేశ్వరస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వమ్। న హి పరిచ్ఛిన్న స్సర్వదేహేషు వ్యాప్య వర్తేత। వ్యష్టిదేహాభ్యుపగమస్త్వీశ్వరస్య విరుద్ధః, పరిచ్ఛిన్న త్వావహత్వాత్। అథ సర్వేషు స్వీయత్వాభిమానోపి న సంసారహేతుః। దేహావచ్ఛిన్నో హి జీవో దేహావచ్ఛిన్నాజ్జీవాన్తరాద్బిభేతి, వ్యాఘ్రాదిభ్యో గవాదీనాం భీతిదర్శనాత్। యది స్వయమేవ వ్యాఘ్రః స్వయమేవ గౌస్తర్హి భీత్యవకాశః కః? అన్యస్యైవాభావాత్। కిఞ్చ స్వీయత్వాభిమానః పరకీయత్వాభిమాన ప్రయుక్తః। ఈశ్వరస్య తు పరకీయమేవ నాస్తీతి కుతః పునస్స్వీయసత్త్వమ్। తస్మాదభిమానరహిత ఏవాయమీశ్వర ఇతి సిద్ధమ్।

నను సర్వే దేహా జీవానామేవేతి పూర్వోక్తస్య వ్యాఘాత ఇతి చేన్న, భోగ్యత్వాభిప్రాయేణ తత్ర తథోక్తత్వాత్। సర్వేష్వపి దేహేషు వర్తతే ఈశ్వర ఏక ఏవేతి సర్వే దేహా ఈశ్వరస్యేత్యుక్తమ్। తత్తజ్జీవభోగ్యత్వాత్తత్తద్దేహా జీవానామిత్యుక్తమితి న విరోధః। ఏతావతా గ్రన్థసన్దర్భేణ యథా ఏకస్యాపీశ్వరస్య భ్రాన్త్యా జీవేశ్వర భేదవ్యవహారః తథా ఈశ్వరదేహానామపి భ్రాన్త్యా జీవేశ్వర దేహభేదవ్యవహారః ఇతి ఫలితమ్। చతుర్ముఖచతుర్భుజాదయో దేహా ఈశ్వరదేహాః, దేవతిర్యగా దయస్తు జీవదేహా ఇత్యేకా భ్రాన్తిః। (సర్వేషాం దేహానాం దేహత్వేనైక్యాత్తద్గతచైతన్యస్య చైక్యాత్భేదవ్యవహారో బాధిత ఏవేతి భ్రాన్తిత్వమితి భావః।)తథా చతుర్ముఖాదిశరీరస్థమ్ చైతన్య మీశ్వరః। అస్మదాదిశరీరస్థం తు జీవ ఇత్యపరా భ్రాన్తిః। (సర్వేష్వపి దేహేషు చైతన్యస్యైకాకారేణ భాసమానత్వాత్) ఏతద్భ్రాన్తి ద్వయమాశ్రిత్యైవ శైవవైష్ణవకౌమార గాణపత శాక్తేయాది మతానాం ప్రవృత్తిః। యద్యప్యౌపనిషదం మతం భ్రాన్తిపూర్వకం న భవతి తథాపి భ్రాన్తిసిద్ధం జీవమీశ్వరం ప్రపఞ్చఞ్చానువదతి। సృష్టిలయ ప్రదర్శనార్థమితి కృత్వా చతుర్భుజాదయ ఆకారా ఏకస్యైవ లీలయావిర్భవన్తీత్యుక్తమ్। శివ ఈశ్వరో విష్ణురీశ్వరో బ్రహ్మేశ్వరో గణపతిరీశ్వర ఇత్యేవం వివదమానానాం వివాదవిషయాస్తే సర్వే శివాదయ ఈశ్వరదేహా ఏవ। ఈశ్వరస్తు తదన్తర్గతమేకమేవ చైతన్యమితి వచనేన ప్రథమం తద్వివాదః పరిహరణీయః । పరిహృతే చ వివాదే తతస్తేషాం శివాదిదేహా ఏవేశ్వరదేహా ఇతి కిమ్? అస్మదాదిదేహా అపీశ్వరదేహాః కిమితి న స్యురితి విచికిత్సా జాయతే। తతస్సర్వేష్వపి దేహేష్వేకమేవేశ్వర చైతన్యమితి వచనేన సాపి విచికిత్సా పరిహరణీయా, సంశయ పూర్వకత్వా న్నిశ్చయస్య। తస్మాదాదౌ శివాదీనామేవేశ్వరైక్యం వక్తవ్యమ్। తస్యైవ సందిగ్ధత్వాదిత్యభిప్రాయేణ మహాత్మనా మధుసూదనాచార్యేణ తథోక్తమితి బోధ్యమ్।

నన్వాచతుర్ముఖమాకీటం చ సర్వేషు దేహేష్వన్తఃకరణ తత్సంస్కారావచ్ఛిన్నమేవ చైతన్యం వర్తతే। సర్వత్రాపి సూక్ష్మదేహసత్త్వస్థిరీకరణమ్। కేవలాజ్ఞానగతం చైతన్యం తు క్వాపి నాస్తీతీశ్వరస్యైవాభావాత్ జీవతత్సాక్షిభేదేన ద్వివిధ ఏవాత్మా। న చ సృష్ట్యాద్యనుపపత్తిః। జీవ ఏవ స్వాజ్ఞానవశాజ్జగత్సృష్ట్యాదికం కరోతీతి మతాన్తరస్య సత్త్వాదితి చేన్నైవమ్। మతాన్తరే ద్వివిధ ఏవాత్మా సాక్షీశ్వరయోరేకత్వాదిత్యుక్తమేవ। ఆత్మత్రైవిధ్యమతేత్వచేతనేషు సర్వేష్వప్యజ్ఞాన

గతం చైతన్యమస్త్యేవేతి స్థాపితమేవ। న హి తేష్వన్తఃకరణాద్యవచ్ఛిన్నాజ్ఞానమస్తి, నాప్యజ్ఞానం నాస్తి, వృద్ధిక్షయాదివ్యవహారాభావవదజ్ఞాతత్వస్య సత్త్వాత్। యత్ర యత్రాజ్ఞానం తత్ర తత్ర చైతన్యమితి ప్రసిద్ధైవ వ్యాప్తిః। తస్మాదుక్తలక్షణఈశ్వరః సర్వేష్వచేతనేష్వస్తీతి నిర్వివాదమ్। చేతనేషు చ తదేవాజ్ఞానమస్తి। కిన్తు పురుషస్య దణ్డిత్వమివ తస్యాజ్ఞానస్యాన్తఃకరణాదివైశిష్ట్యమస్తి। తచ్చ వైశిష్ట్యమధ్యాస ప్రయుక్తమ్। స చాధ్యాసస్సమాధ్యాదౌ నాస్త్యేవేతి చేతనేష్వప్యనుగత ఏవేశ్వరః, రజ్జువత్। కిన్తు జీవ ఏవ వ్యావహారికతయా వ్యావర్త్యతే సర్పవదితి బోధ్యమ్। తస్మాత్ త్రివిధ ఆత్మేత్యుపపన్నతరమ్। బ్రహ్మాదీనామయమధ్యాసః ప్రాయశో నాస్తీతి తేషామీశ్వరత్వేన వ్యవహారః। అస్మదాదీనాం తు ప్రాయశోఽస్తీతి జీవత్వవ్యవహారశ్చ కల్పిత ఏవేతి సర్వముపపన్నతరమ్। వస్తుతస్తు అద్వితీయ పరిపూర్ణపరమానన్ద సత్యజ్ఞానాత్మకం బ్రహ్మైవేశ్వరః తస్య చానిర్వాచ్యా సృష్ట్యాదిహేతుః సర్వాద్భుతనిలయభూతా కాచన మాయా నామ్నీ శక్తిరస్తి। ఏతన్మాయాయోగాదేవాముం మాయినం బ్రువన్తి శ్రుతయః। అయమేవ మాయీ అత్ర అజ్ఞానోపాధిత్వేన లక్షితః। ఇయం చ బ్రహ్మణి మాయా ప్రపఞ్చ రూపకార్యానుమే యైవేతి కృత్వా పరమార్థదశాయాం ప్రపఞ్చస్యైవాభావాత్కుతో మాయాయాస్సత్త్వ మితి పరమార్థత ఈశ్వరో బ్రహ్మైవ, వ్యవహారతస్తు మాయీతి కథయన్త్యౌపనిషదాః। అత ఏవ జీవేశ్వరభేదేనాత్మా ద్వివిధ ఇతి వార్తికకారాదయ ఆహుః। స ఏకోఽపి ద్రష్టా పరమేశ్వరో దర్శితయా మాయయా బహుధా దృశ్యతే। 'స ఏకధా భవతి ద్విధా భవతి' (ఛా. 3.7.26.2) ఇత్యాదిశ్రుతేః। 'ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే, జలచన్ద్రవత్' (త్రి.తా. 3.5.12) ఇతి స్మృతేః

శ్లో॥ ద్రష్టాపి యో దృశ్యత ఏకధా ద్విధా, త్రిధా తథాత్మన్ బహుధా చ మాయయా।'

ఇతి మయాప్యుక్తం సముద్రమథనే। అయమర్థః–ద్రష్టాపి యో భగవానీశ్వరః అజయా మాయయా ఏకధా శ్రీమహావిష్ణు స్వరూపేణ దృశ్యతే, బ్రహ్మప్రలయే తస్యైకస్యైవావశేషాత్। తథా ద్విధా దృశ్యతే లక్ష్మీనారాయణ స్వరూపాభ్యామిత్యర్థః। తథా త్రిధా బ్రహ్మవిష్ణు రుద్రస్వరూపైరిత్యర్థః । దృశ్యతే తథా బహుధా మత్స్యకూర్మాద్యవతారరూపేణ, చేతనాచేతనాత్మక ప్రపఞ్చరూపేణ చ దృశ్యతే। హే ఆత్మన్నితి సమ్బోధనమ్। నత్వాత్మనోఽయం భిన్న ఇతి భావః। దృశ్యత ఇతి ప్రథమపురుషాత్ భవానిత్యధ్యాహారః ఇత్యర్థః। తథా చైకస్యైవేశ్వరస్య మాయయా (లీలయా) చతుర్భుజాదిపురుషరూపేణ, భారత్యాదిస్త్రీరూపేణ, మత్స్యకూర్మాది తిర్యగ్రూపేణ, నరసింహాద్యద్భుతరూపేణ చ దృశ్యమానత్వమవిరుద్ధమేవ। స ఏవేశ్వరః స్త్రీరూపధారీ నటస్స్వస్మిన్ స్త్రీత్వమివ స్వస్మిన్మాయయైవ జీవత్వం పరికల్ప్య మాయాపరతంత్ర ఇవ భూత్వా తథాపి ద్రష్టైవ సన్ మాయయా దేవతిర్యఙ్ మనుష్య సరీసృపోద్భిజ్జాది చరాచర ప్రాణిరూపేణ బహుధా దృశ్యతే। తదేవం ద్వివిధశ్చేతన ప్రపఞ్చః। ఏక ఈశ్వర ప్రపఞ్చోన్యో జీవప్రపఞ్చశ్చేతి। తత్రేశ్వరప్రపఞ్చోమాయామయః। కేవలం జీవప్రపఞ్చస్త్వదృష్టాదిసహకృత మాయామయ ఇతి వివేకః। అచేతన ప్రపఞ్చశ్చ ద్వివిధః। ఏక ఈశ్వరసృష్టో గిరిసరిత్స ముద్రాద్రిః। అన్యో జీవసృష్టో ఘటపటాదిః। తస్మాద్బ్రహ్మవిష్ణురుద్ర గణపతి కుమారమన్మథ సంకర్షణాదయః,

లక్ష్మీవాణీకాలీ భూనీలాహ్రీ శ్రీకీర్తితుష్ట్యాద్యాః, మత్స్యకూర్మవరాహనరహరి వామనరామాదయః దత్తాత్రేయధన్వన్తరి హంసాదయశ్చ ఈశ్వరప్రపఞ్చః। తేషామకర్మ జన్యత్వాదత్యద్భుత బలక్రియాద్యాశ్రయత్వాత్తదన్తర్గతచైతన్యస్య చ మాయావశిత్వాత్। అర్వాచీనా ఇన్ద్రాదయో దేవతా అస్మదాదయోమనుష్యాస్తిర్యగాదయశ్చ జీవప్రపఞ్చః। ఏతేషాం కర్మజన్యత్వాత్సఙ్కుచితబల క్రియాద్యాశ్రయత్వాత్తదన్తర్గతచైతన్యస్య చ మాయాభిభూతత్వాదిత్యభి ప్రాయేణ మధుసూదనవాణీ ప్రవృత్తా। అయం చాభిప్రాయోఽస్య లోకవ్యవహారాన్యథా నుపపత్త్యైవ జాతః, న తు బ్రహ్మాది దేహేష్వన్తఃకరణాద్యవచ్ఛిన్నాజ్ఞానావచ్ఛిన్నం చైతన్యం నాస్తీతి అస్మదాదిదేహేష్వజ్ఞానోపహితం చైతన్యం నాస్తీతి వా భావేనేతి బోధ్యమ్।

నన్వేవం బ్రహ్మాదిదేహేష్వస్మదాదిదేహేషు చాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నత్వాంశే అవిశేషాత్కథం చైతన్యస్య స్వాతన్త్ర్య పారతన్త్ర్యవిశేష ఇతి చేదుచ్యతే। అన్తఃకరణగతసత్త్వశుద్ధ్యశుద్ధిభ్యామితి। నన్వేవం జీవప్రపఞ్చే యథా బహవో జీవా ఉపలభ్యన్తే తథా ఈశ్వరప్రపఞ్చేపీతి కృత్వా కథమీశ్వరైక్యమితి చేదుచ్యతే। బ్రహ్మాదీనాం మాయావచ్ఛిన్నత్వలక్షణ పరమేశ్వరత్వేనాభేదేపి బ్రహ్మత్వాదీనాం పరస్పరం భేదో యుజ్యత ఏవేతి పరిభాషావ్యాఖ్యానవచనాదీశ్వరత్వేనైకత్వమేవ తేషామితి। నన్వేవం జీవానామపి జీవత్వేనైకత్వమేవేతి చేన్నేతి కో వదేత్? నను యథా జీవత్వేన జీవానామేకత్వేపి తత్తదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నత్వేన రూపేణానేకత్వం తథా ఈశ్వరాణామపీతి కృత్వా అస్మిన్ పక్షే బహవ ఈశ్వరాః స్యురేవ, జీవా ఇవ అనేకత్వాభావే వ్యవహారలోపప్రసఙ్గాదితి చేన్నైవమ్। జీవస్తు ప్రతిశరీరం భిన్న ఇతి నైయాయికానామేవ మతం, ఔపనిషదానాన్త్వీశవజ్జీవ ఏక ఏవేతి మతమ్। ఉపాధిభేదమాత్రస్యోపహితభేదాప్రయోజకత్వాత్। న హి బహవో ఘటాః స్వోపహితమాకాశం భేదయితుం శక్నువన్తి। తస్మాజ్జీవానేకత్వమేవ భ్రాన్తిః కిం పునరీశ్వరానేకత్వమ్?

న చ వ్యవహారలోపశ్శఙ్క్యః, ఉపాధ్యధీనత్వాద్ వ్యవహారస్య। అత్రేదం తత్త్వమ్। తావచ్చైతన్యమేకమ్। తచ్చ మాయాఽవిద్యారూపోపాధిభేదాత్ ద్వివిధమ్। (అన్తఃకరణతత్సంస్కారాద్యవచ్ఛిన్నత్వేన మలినత్వాన్మాయాయా ఏవావిద్యారూపత్వమ్।)

'సత్వశుద్ధ్యవిశుద్ధిభ్యాం, మాయావిద్యే చ తే మతే' (పఞ్చదశీ. 1.16) ఇతి స్మృతేః 'జీవేశావాభాసేన కరోతి మాయా చావిద్యా చ స్వయమేవ భవత' ఇతి శ్రుతేశ్చ। ఈశ్వరో జీవశ్చేతి। స చేశ్వరస్త్రివిధః, మాయానిష్ఠగుణభేదాత్। సత్త్వప్రధానమాయావచ్ఛిన్నః రజః ప్రధాన మాయావచ్ఛిన్నః, తమః ప్రధాన మాయావచ్ఛిన్నశ్చేతి। తే చ త్రయో బహువిధాః, ప్రత్యేకమ్। తత్త్వప్రధానమాయాకార్యాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నా ఈశ్వరా బ్రహ్మనామకా బహవః। తథా తమః ప్రధానమాయాకార్యాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నా ఈశ్వరా రుద్రనామకాశ్చ బహవః। తత్ర దుష్ట శిక్షణ పూర్వక శిష్టరక్షణే వ్యగ్రా యే చతుర్భుజమత్స్యకూర్మాదయస్తే విష్ణుస్వరూపాః। యే తు జగదుపబృంహణవ్యగ్రాశ్చతుర్ముఖ కర్దమదక్షాదయస్తే బ్రహ్మస్వరూపాః। యే తు జగత్సంహార వ్యగ్రాస్త్రిలోచనసఙ్కర్షణాదయస్తే రుద్రస్వరూపా ఇత్యేకస్యాపి ద్రష్టురీశ్వరస్య

మాయావైభవాద్ బహువిధత్వం దృశ్యత్వం చ। అయమీశ్వరప్రపఞ్చః యత్రేశ్వరః బహుధా దృశ్యతే। అథ యత్రేశ్వరో జీవస్సన్ బహుధా దృశ్యతే తం జీవప్రపఞ్చం దర్శయతి–జీవోపీతి।

మూలమ్:– జీవోపి త్రివిధః స్వోపాధ్యవాన్తరభేదేన విశ్వతైజసప్రాజ్ఞభేదాత్। తత్రా విద్యాన్తఃకరణ స్థూలశరీరావచ్ఛిన్నో జాగ్రదవస్థాభిమానీ విశ్వః। స ఏవ స్థూలశరీరాభిమానరహిత ఉపాధిద్వయోపహితః స్వప్నాభిమానీ తైజసః। శరీరాన్తఃకరణోపాధిద్వయరహితోన్తఃకరణ సంస్కారావచ్ఛిన్నావిద్యామాత్రోపహితః సుషుప్త్యభిమానీ ప్రాజ్ఞః। ఏతేషాం చ స్వతన్త్రోపాధిభేదా భావేన స్వతన్త్రభేదాభావేఽప్యవాన్తరోపాధిభేదాదేకత్వేఽప్యవాన్తరభేదో వ్యవహ్రియతే। సాక్షీ తు సర్వానుసన్ధాతా సర్వానుగతస్తురీయాఖ్య ఏకవిధ ఏవ। తత్రోపాధిభేదేనాపి న క్వచిత్ భేదః తదుపాధేరేకరూపత్వాత్।

వ్యాఖ్యా:– త్రైవిధ్యహేతుం దర్శయతి–సోపాధీతి। స్వస్య జీవస్యోపాధిరన్తఃకరణ తత్సంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞానమ్। తస్యావాన్తరభేదేన హేతునా తేషాం నామాన్యాహ–విశ్వేతి। ఉపాధ్యవాన్తరభేదమేవ దర్శయతి అవిద్యేతి। యథా గృహపేటీకరణ్డస్థస్య రత్నస్య కరణ్డపేటికాగృహరూపోపాధి త్రయం తథా విశ్వస్య స్థూలసూక్ష్మకారణశరీరస్థస్య కారణసూక్ష్మస్థూలశరీరరూపోపాధి త్రయమ్। అహం న జానామీతి సుఖ్యహమితి స్థూలోఽహమితి చ శరీరత్రయ ధర్మాణామాత్మన్యధ్యాసాదయం విశ్వ ఉపాధిత్రయ తాదాత్మ్యాభిమానవాన్। విశ్వం సర్వమస్య భోగ్యమితి విశ్వః ఇన్ద్రియైరర్థోపలబ్ధిర్జాగరితమిత్యుక్తలక్షణ జాగ్రదవస్థాయామహమిమం ఘటం పశ్యామి శృణోమీత్యేవమభిమన్యత ఇతి జాగ్రదవస్థాభిమానీ। అయమేవ విశ్వః సత్యపి స్థూలోపాధౌ తదభిమానరాహిత్యేన హేతునా సూక్ష్మకారణ శరీరద్వయోపాధిః, స్వప్రకాశత్వేన స్వయమేవ సర్వం స్వప్నప్రపఞ్చమనుభవతీతి స్వప్నాభిమానీ। తేజో లిఙ్గశరీరం తస్య తేజోమయ త్వాత్, తత్సమ్బన్ధీ తైజసః లిఙ్గశరీరాభిమానీత్యర్థః। లిఙ్గాభిమానస్య కారణాభిమానపూర్వకత్వాదవిద్యాలిఙ్గో భయాభిమానీతి భావః। అయమేవ సత్యపి సూక్ష్మశరీరే తత్తాదాత్మ్యమపి విహాయ కారణశరీరమాత్ర తాదాత్మ్యాధ్యాసవాన్ న జానామీత్యజ్ఞానం కేవలమనుభవతీతి ప్రాజ్ఞః ప్రకర్షేణ అజ్ఞః ప్రాజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే। జీవస్య కారణశరీరం న కేవలమజ్ఞానమ్। తథాత్వే ప్రాజ్ఞేశ్వరయోరేకత్వప్రసఙ్గాత్। సుప్తోత్థితస్య పునః పూర్వదినకృతవ్యాపారస్మరణానుపపత్తేశ్చ। కిన్త్వన్తఃకరణసంస్కారావచ్ఛిన్నమజ్ఞానం సుషుప్తావజ్ఞానే సంస్కారాత్మనా నిలీయ తిష్ఠత్యన్తః కరణమిత్యన్తఃకరణసంస్కారావచ్ఛిన్నత్వమజ్ఞానస్య। ఇదమేవాజ్ఞానం స్వప్నజాగ్రతోరన్తఃకరణావచ్ఛిన్నం సద్వర్తతే। అత ఏవాన్తఃకరణ తత్సంస్కారావచ్ఛిన్నమజ్ఞానం జీవోపాధిరిత్యుక్తమ్। సుషుప్త్యభిమానీతి సుఖమహమస్వాప్సమితి పరామర్శేన సుషుప్తిమహమనుభవామీతి ప్రాజ్ఞోఽయం మన్యత ఇత్యనుమీయత ఇతి భావః।

నను కిమేతే విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాస్త్రయో నానా ఉతైక ఏవేతి శఙ్కాయామాహ–ఏతేషాం చేతి। స్వతన్త్రేతి పరస్పరసాపేక్షత్వాదుపాధీనామస్వాతన్త్ర్యమిత్యర్థః। యదేవ ప్రాజ్ఞస్యోపాధిస్తదజ్ఞాన సాపేక్ష ఏవ తైజసోపాధిః। యశ్చ తైజసోపాధిస్తదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నాజ్ఞానసాపేక్ష ఏవ

విశ్వోపాధిరితి భావః। స్వతన్త్రభేదాభావ ఇతి-త్రయోజీవా ఇతి పక్షో న సమీచీన ఇత్యర్థః। ఉపాధిభేదాధీనోఽప్యుపహితభేదః కల్పితః। ఉపాధిభేదస్యైవాస్వతన్త్రత్వే కిం పునరుపహితభేదస్య తన్త్రః స్యాదితి భావః। అత్రాపి స్వాతన్త్ర్యం పరస్పర నిరపేక్షత్వమేవేతి బోధ్యమ్। న హి ప్రాజ్ఞత్వనిరపేక్షం విశ్వత్వం తైజసత్వం వా నాపి తైజసత్వనిరపేక్షం విశ్వత్వమ్। తథా సతి ప్రాజ్ఞేనానుభూతా సుషుప్తిః ప్రాజ్ఞాద్భిన్నేన విశ్వేన న స్మర్యేత। తైజసేనానుభూతః స్వప్నశ్చ విశ్వేన న స్మర్యేత। విశ్వానుభూతప్రపఞ్చసంస్కారాత్తైజసస్య స్వప్నో న స్యాత్। తస్మాత్పరస్పర సాపేక్షా ఏవ ప్రాజ్ఞాదయః త్రయ ఇతి నైషాం త్రిత్వం కిన్త్వేకత్వమేవేతి భావః। నన్వేవ మేకస్యైవావస్థాభేదాన్నామభేద ఇత్యయం నామభేదోఽపి కుతః ప్రవృత్తః। న చావస్థాభేదాదిత్యేవేతి వాచ్యమ్। ఉపాధిభేదం వినా అవస్థాభేదస్యాప్యసంభవాదితి కృత్వా ఏక జీవపక్షోఽపి న రోచత ఇత్యత ఆహ-అవాన్తరేతి। ప్రాజ్ఞాదీనాం త్రయాణామేకత్వే సత్యపి తదుపాధేరవాన్తరభేదా జ్జీవస్యాప్యవాన్తరభేదః। అయం చ వ్యవహారబలాత్కల్పిత ఇత్యాహ -వ్యవహ్రియత ఇతి। అయమాశయః-అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నాజ్ఞానం హి జీవోపాధిః। తదుపాధిగతస్య కస్యచిదంశస్య (అన్తఃకరణస్య) త్యాగాత్తదుపాధౌ కస్యచిదంశస్య (స్థూలశరీరస్య) ప్రవేశనాచ్చోపాధేరవాన్తరభేద స్సమ్భవతి। తతశ్చ జీవస్యాప్యవాన్తరో నామభేదః। అయఞ్చ జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిరూప వ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యా కల్పిత ఇతి।

ఏవం త్రివిధోఽపి జీవః ప్రతిశరీరం తత్తదన్తఃకరణానామజ్ఞానావచ్ఛేదకానాం భేదా త్తత్తదవచ్ఛిన్నస్యాజ్ఞానస్యాప్యుపాధేర్భిన్నత్వమేవేతి కృత్వా స్వతన్త్రోపాధిభేదసత్త్వాత్ ఏతచ్ఛరీర గతజీవానుభూతస్యాన్యశరీరగతజీవస్మరణాభావాచ్చ స్వతన్త్రోపాధిభేదప్రయుక్త స్వతన్త్రభేదవానేవ। అముమేవోపాధిభేదమాశ్రిత్య నైయాయికాదిభిర్జీవస్తు ప్రతిశరీరం భిన్న ఇత్యుక్తమ్। ఔపాధిక ఏవాయం జీవభేదో న తు వస్తుతః। ఉపహితస్య సర్వత్రాప్యుపాధిషు జ్ఞానైకాకారత్వాదిత్యేకస్య జీవస్య స్వోపాధ్యవిద్యావచ్ఛేదకాన్తఃకరణనిష్ఠ ప్రారబ్ధకర్మజనితా బహవో దేహా దేవనరతిర్యగాదయ ఇత్యౌపనిషదైరుచ్యతే। న చైకజీవత్వే వ్యవహారలోపశ్శఙ్క్యః, స్థూలాద్యుపాధిబహుత్వేన వ్యవహారసిద్ధేః। అయఞ్చ వ్యవహారో భ్రాన్తిరేవేత్యుక్తమ్। కథమన్యథా ద్రష్టాసౌ జీవ ఏకోఽపి బహువిధదేవతిర్యగాదిదేహరూపేణ దృశ్యేత। ఇమాం భ్రాన్తిమాశ్రిత్యైవ బహవో జీవా ఇతి ద్వైతినాం ప్రవాదః। యది తేషాం ద్రష్టరి-జీవే దృశ్యభ్రాన్తిర్నాసీత్తర్హి ఏకస్మిన్ జీవే బహుత్వభ్రాన్తిరపి న స్యాదేవ। ద్రష్టురేకస్య జీవస్య ఏకధా బహుధా వా దృశ్యత్వాసంభవం యది తే జానీయుస్తత్త్వతస్తర్హి జీవభేదం నైవ బ్రూయుః। అజ్ఞానాన్తఃకరణ స్థూలాఖ్యానాముపాధీనాం దృశ్యత్వేన జీవభిన్నత్వాత్తదుపహితస్య జీవస్య ద్రష్టుర్జ్ఞానైకాకార తయాఽభిన్నత్వాత్। జ్ఞానస్య చైకత్వస్య స్థాపితత్వాత్కథం జీవభేద భ్రాన్తిః స్యాద్ ద్వైతినామ్? న చోపహితభేదోఽప్యస్త్యేవ। కరణ్డశతగత రత్నశతస్య పరస్పరం భేదస్యాఙ్గీకృతత్వాదితి వాచ్యమ్, తాన్యుపహితాని రత్నాని సాకారాణ్యేకజాతీయాన్యపి యత్కిఞ్చిద్భేదయుక్తాన్యేవ। న హి సాకారాణి వస్తూని సర్వాత్మనా పరస్పరం తుల్యాని భవితుమర్హన్తి। అత ఏవ జాతిభేదా

భావేఽపి వ్యక్తిభేదోఽఙ్గీకృతః। ప్రకృతే తు ఘటశతగతస్యాకాశస్యేవ జీవస్య నీరూపత్వాద్యత్కిఞ్చి ద్భేదకల్పనాఽనవకాశాన్నాస్త్యుపాధ్యనధీనో వ్యక్తిభేదోఽపి। తస్మాన్న స్వత ఉపహితభేదః। ఏతేన జీవేశ్వరభేదోఽపి ప్రత్యాఖ్యాతః। ఉభయోర్జ్ఞానైకాకారత్వేన స్వతో భేదాభావాదుపాధి భేదస్య చ వ్యవహారైక నిబన్ధనత్వాత్।

నన్వేవం కుతో మధుసూదనస్వామినా ఆత్మా త్రివిధ ఇత్యుక్తం యాథార్థ్యస్యైవ వక్తవ్యత్వా దితి చేన్నైవమ్। ఆత్మయాథార్థ్యం పూర్వమేవ దర్శితమ్। ఇదానీం తు వ్యవహార ఏవ దర్శనీయః । 'అధ్యారోపాపవాదాభ్యాం నిష్ప్రపఞ్చం ప్రపఞ్చ్యతే' ఇతి న్యాయాత్ జాగ్రదాదీనాం విశ్వాదీనాం చ స్వరూపకథనం వినా జాగ్రదాది నిషేధాయోగాచ్చ। ప్రథమం వ్యవహారమేవాత్ర దర్శయితుం ప్రవృత్తో వ్యాఖ్యాతా। స చ వ్యవహారో భేదాధీనః। న హి భేదం వినా వ్యవహారస్సిధ్యతి। అభేదే సుషుప్త్యాదౌ వ్యవహారాభావదర్శనాదితి కృత్వా వ్యవహార నిర్వహణాయాత్మభేద ఏవ దర్శనీయః। స చాత్మభేదః స్వతో న భవతీతి కృత్వా ఔపాధికభేదేన త్రివిధ ఇత్యుక్తమేవ పూర్వమ్। తేషు చ త్రివిధేష్వీశ్వరస్య పునరపి త్రైవిధ్యముక్తమ్ వ్యాఖ్యాత్రైవ। మయా చ త్రివిధానామీశ్వరాణాం పునరపి స్థూలసూక్ష్మశరీరోపాధిబహుత్వవశాదీశ్వరానన్త్యమ్ స్ఫుటం దర్శితమ్। సూచితం చేదమనన్తావతారేష్వత్రత్యానన్తపదేన వ్యాఖ్యాత్రాపి। తద్వజ్జీవస్యాపి త్రైవిధ్యం దర్శితముపాధిభేదాత్। అత్రాపి త్రివిధస్య జీవస్య స్థూలసూక్ష్మశరీరోపాధ్యానన్త్యాదానన్త్యం బోధ్యమ్। ప్రపఞ్చితం చేదమధస్తాత్। తస్మాత్సర్వేప్యమీ భేదా వ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యా కల్పితా ఔపాధికా ఏవేతి కృత్వా జీవేశ్వరభేదే ఈశ్వరావాన్తరభేదే జీవావాన్తరభేదే వా సత్యత్వ బుద్ధిర్న కదాచిదపి కార్యా విపశ్చితా। కిన్తు సర్వదాపి సర్వమిదం ద్వైతం (భేదః) మిథ్యైవ, అద్వితీయం బ్రహ్మైవ సత్యమిత్యనుసన్ధాతవ్యమ్, 'తతస్త్యమతోఽన్యదార్తం' (బృ. 3.4.2) ఇతి శ్రుతేః ఇతి దర్శితోఽయం జీవప్రపఞ్చః।

నన్వేవం జీవేశ్వరవత్సాక్షిణోఽప్యస్తి కిమౌపాధికో భేద ఇతి శఙ్కాయాం తాభ్యాం తస్య వైలక్షణ్యమాహ-సాక్షీత్వితి। తు శబ్దః పూర్వోక్తజీవేశ్వరాభ్యాం స్వవైలక్షణ్యం బోధయతి తదేవాహ ఉపాధిభేదేనాపి న క్వచిద్భేద ఇతి। జీవేశ్వరయోరివ సాక్షిణ ఔపాధికోఽపి భేదో నాస్తీత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ-తదుపాధేరితి। అజ్ఞానస్యేత్యర్థః। సత్త్వాదిగుణైరవిక్షిప్తం కేవలాజ్ఞానం సాక్షిణ ఉపాధిః। ఇదమేవాజ్ఞానం గుణసామ్యం ప్రకృతిరితి పౌరాణికాః ప్రకృతిమాహుః। ఏవముపాధితోఽపి భేదాభావాదేవాయమేకవిధ ఏవ। అత ఏవాస్య సర్వానుసన్ధాతృత్వాదిక ముపపద్యతే। న హి భిన్నస్సర్వమనుసన్ధ్యాదనుగచ్ఛేద్వా। యతోఽయమభిన్నస్తత ఏవ సర్వమనుగతః వ్యాప్య స్థితః అనుగతత్వాదేవ। సర్వమనుసన్ధత్తే సాక్షాత్కరోతీతి సర్వానుసన్ధాతా। సాక్షిణో నామాన్తరమాహ-తురీయాఖ్య ఇతి। తురీయ ఇత్యాఖ్యాయస్య సః। అయమేకోఽపి సాక్షీ సాక్షిజీవేశ్వరభేదేన, జీవసాక్షీ ఈశ్వరసాక్షీ చేతి పరిభాషాయాం ద్విధా వ్యవహృతః। నను సాక్షిణ ఉపాధిర్నాస్త్యేవ। బిమ్బచైతన్యం సాక్షీత్యుక్తత్త్వాదనుపహితం శుద్ధం చైతన్యమేవ సాక్షీతి పూర్వోత్తరవిరోధ ఇతి చేన్నైవమ్। పరమార్థదశాయామేవ శుద్ధం చైతన్యం,

వ్యవహారతస్త్వజ్ఞానోపహితమేవ। కథమన్యథా సర్వవ్యవహారబీజభూతాజ్ఞానాభావే చైతన్యాత్కేవలాజ్జగదుదయస్స్యాత్ తస్మాత్ యావద్ వ్యవహారమజ్ఞానవదేవ చైతన్యం తస్యైవ చైతన్యస్య సర్వానుసన్ధాతృత్వం, న తు కేవలస్య। తదానీం సర్వస్యైవాభావాత్। ప్రతిఫలనం చ తస్యైవ, దర్పణస్థానీయాజ్ఞానసత్త్వాత్। న తు కేవలస్యాజ్ఞానాభావాత్। నాపి వ్యవహారనిరూపణసమయే శుద్ధ చైతన్యనిరూపణముపయుజ్యతే। తస్మాదజ్ఞానోపహిత ఏవ సాక్షీతి న పూర్వోత్తరవిరోధః నను కారణీభూతాజ్ఞానోపాధిరీశ్వర ఇత్యుక్తం లక్షణం సాక్షిణ్యతివ్యాప్తమితి చేన్నైవమ్। కారణీభూతేతి విశేషణసత్త్వాత్। తదేవ సాక్ష్యజ్ఞానం విక్షిప్త గుణత్రయం సత్ప్రపఞ్చకారణం భవతీతి సిద్ధాన్తాత్। నను యథా వ్యవహారదశాయాం శుద్ధస్య చైతన్యస్యానుపలమ్భః తథా సాక్షిణోఽపి కుతః? సత్త్వాదిగుణోన్మేష ప్రవృత్తత్వాద్ వ్యవహారస్య అనున్మిషితగుణత్రయాజ్ఞానస్య సాక్ష్యుపాధిత్వాచ్చ ఇతి చేన్నైవమ్। అజ్ఞానస్య రజ ఆద్యున్మేషో జాగ్రదాదిలిఙ్గానుమేయ ఇత్యుక్తమ్। తదున్మేషవశాదత్రైవ దేహే చైతన్యస్య బ్రహ్మాది త్రిమూర్త్యాత్మకత్వం చ దర్శితమ్। యదా తు (సమాధ్యాదౌ) న కస్యాపి గుణస్యోన్మేషః జాగ్రదాది వ్యవహారాభావే నానుమీయతే తదా చైతన్యస్య సాక్షిత్వమితి బోధ్యమ్। నన్వేవం యదా గుణోన్మేషస్తదా న సాక్షీతి సాక్షిణో వ్యావృత్తత్వాదనిత్యత్వం స్యాదితి చేన్నైవమ్। సమాధ్యాదౌ సాక్షిస్ఫురణమస్మాకం భవతి, జాగ్రదాదౌ తు నేతి మదభిప్రాయః, న తు జాగ్రదాదౌ సాక్షీ నాస్తీతి, రజ్జుసర్పస్ఫురణసమయే రజ్జుర్న స్ఫురతి, న తావతా రజ్జోః వ్యావృత్తత్వమ్। తదానీమపి రజ్జోస్సత్త్వాత్। తస్మాదనుగతస్సాక్ష్యేవ। జీవేశ్వరౌ తు వ్యావృత్తావేవ। సాక్షిణి కల్పితత్వాత్తయోస్తద్ వ్యవహారయోశ్చ। నను శ్లో॥ ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున! తిష్ఠతి। భ్రామయన్సర్వ భూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా॥ (18.61) ఇతి గీతోక్తలక్షణ ఈశ్వరః కిం సాక్షీ? కిం వా బ్రహ్మవిష్ణురుద్రాన్యతమః? కిం వా జీవః? ప్రాజ్ఞః ఇతి చేదుచ్యతే। దణ్డనపాలనాదీని బహూని రాజకార్యాణి సన్తి తత్ర సర్వకార్యదృష్ట్యా అకర్తారమపి రాజానమేవ కర్తారమాహుః। తత్తత్కార్యదృష్ట్యా తు తత్తత్కార్యనియుక్తానమాత్యాదీన్ కర్తౄనాహుః ఏవం సర్వవ్యవహారదృష్ట్యా సాక్షిణ ఏవ ప్రేరకేశ్వరత్వమ్। జాగ్రత్సుషుప్త్యాది తత్తద్ వ్యవహార దృష్ట్యా తు బ్రహ్మాదీనాం ప్రేరకత్వమ్। ప్రాజ్ఞస్తు విశ్వాదివత్ప్రేర్య ఏవ, న తు ప్రేరక ఇతి న తస్యేశ్వరత్వమితి బోధ్యమ్।

వస్తుతస్తు చైతన్యస్యైవ ప్రేరకేశ్వరత్వమ్। తద్ధి స్వప్రేరితయా స్వానుస్యూతయా స్వోపాధిభూతయా మాయయా మాయానిష్ఠసత్త్వాదిగుణత్రయేణ చ భూతాని స్థూలాదిదేహరూప యన్త్రారూఢాని (తదధ్యాసయుక్తానీత్యర్థః) ప్రేరయత్సత్ హృద్దేశే తిష్ఠతి। అత ఏవ బ్రహ్మాదీన్ సాక్షిణం చ ప్రేరకానాహురితి బోధ్యమ్। నను జీవః స్వోపాధిభూతాన్తఃకరణగతగుణత్రయేణైవ జాగ్రదాదిషు వ్యవహరతి నత్వజ్ఞానగతగుణత్రయేణేతి కృత్వా కథం బ్రహ్మాదిత్రయస్య జీవ ప్రేరకత్వమితి చేన్నైవమ్। చిత్ప్రతిబిమ్బమజ్ఞానగుణత్రయమేవ స్వకార్యేఅన్తఃకరణేఽనుస్యూతం భవతి, నత్వజ్ఞానగతగుణత్రయాదతిరిక్తమన్తఃకరణస్య గుణత్రయమస్తీతి బ్రహ్మాదీనాం ప్రేరకత్వమవివాదమ్। గుణత్రయప్రతిబిమ్బితచైతన్యస్యైవ బ్రహ్మాదిరూపత్వాదితి।

పరోక్షేశ్వరపక్షే తు జీవస్స్వోపాధిభూతాజ్ఞానగతగుణత్రయవశాత్సాక్షిణైవ మాయయా బహుధా ప్రేర్యత ఇతి గీతోక్తలక్షణ ఈశ్వరః సాక్ష్యేవ। యథాయం జీవస్తథా చతుర్ముఖాదిరీశ్వరోఽపి స్వోపాధ్యజ్ఞానగుణత్రయవశాత్సాక్షిణైవ ప్రేర్యత ఇతి బోధ్యమ్। ఏతేన పరోక్షేశ్వరాణామీశ్వరప్రపఞ్చే దర్శితానాం చతుర్ముఖాదీనామీశ్వరత్వమౌపచారికమేవ। సాక్షిప్రేర్యత్వ లక్షణపారతన్త్ర్యసత్త్వాదితి సిద్ధమ్। అత ఏవ సర్వానుసన్ధాతా సర్వానుగతస్సాక్షీ ఏక ఏవేశ్వరః। అన్యేత్వన్తఃకరణావచ్ఛిన్నత్వాజ్జీవా ఏవాబ్రహ్మమాకీటం చేత్యస్మాకం రాద్ధాన్తః। న చైతావతా కథం విష్ణ్వాదీనామపి జీవత్వమితి వాచ్యమ్, తేషామస్మాకం చ భ్రాన్త్యైవ జీవత్వమ్। వస్తుతస్తు కూటస్థత్వమేవేతి దర్శితత్వాత్। తస్మాత్సాక్షీ కూటస్థః ఈశ్వరః ప్రత్యగిత్యాదిశబ్దైః వ్యవహ్రియతే। తదేకమేవ చైతన్యం అజ్ఞానోపహితం సర్వభూతహృదయస్థమ్। ఇదం చాజ్ఞానోపహితం వ్యావహారికమేవేతి వస్తుతో నిర్ధర్మకపరమానన్దబోధరూపమేవ చైతన్యమ్। తదేవ 'తత్త్వమసి' (ఛా. 3.6.8.7) ఇత్యాది పదతాత్పర్యవిషయీభూతమిత్యనవద్యమ్।

ఏవం పారమార్థికస్యాత్మన ఉపాధివశాజ్జీవేశ్వరాది భేదవ్యవహార ప్రదర్శనపూర్వకం దృక్పదార్థం సవిశేషం వ్యాఖ్యాయాథ దృశ్యపదార్థం వ్యాఖ్యాతి–అవిద్యేతి

మూలమ్:– అవిద్యాతద్వ్యాప్యతత్కార్యాత్మకః ప్రపఞ్చో దృశ్యపదార్థః। తస్య చాపారమార్థికత్వేపి వ్యావహారికసత్త్వాభ్యుపగమాన్న స్వాప్నిక పదార్థవన్నిరూపణం వ్యర్థమ్। ఉపాసనాదావుపయోగాదితి। సోపి త్రివిధః। అవ్యాకృతమూర్తామూర్త భేదాత్। తత్ర సాభాసావిద్యా మూర్తామూర్తప్రపఞ్చే బీజశక్తిరూపా తదజన్యత్వేపి తన్నివృత్తౌ నివర్తమానత్వేన తద్వ్యాప్త్యై శ్చైతన్య తత్సమ్బన్ధజీవేశ్వర విభాగ చిదాభాసైః సహానాదిత్వాదవ్యాకృతమిత్యుచ్యతే। సా చ స్వయం జడాప్యజడేన చిదాభాసేనోజ్జ్వలితాపూర్వపూర్వ సంస్కారజీవకర్మ ప్రయుక్తా సతీ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాత్మకాన్యాకాశ వాయుతేజోజలపృథివ్యాఖ్యాని పఞ్చమహాభూతాని జనయతి। తత్ర పూర్వపూర్వభూతభావాపన్నాయా అవిద్యాయా ఉత్తరోత్తరం ప్రతికారణత్వాత్ పూర్వపూర్వభూతగుణానాముత్తరోత్తర భూతేష్వనుప్రవేశః।

వ్యాఖ్యా:– అవిద్యా మూలాజ్ఞానం తద్వ్యాప్యాని తస్యా ఏవావస్థావిశేషా స్థూలాజ్ఞానాని, సత్త్వా దయో గుణా వా ఆత్మదృష్ట్యా అవిద్యాయా వ్యాప్యత్వేఽపి సత్త్వాదిదృష్ట్యా వ్యాపకత్వమ్। అధికదేశవృత్తిత్వం వ్యాపకత్వమల్పదేశవృత్తిత్వం వ్యాప్యత్వమితి వివేకః। అవిద్యా సర్వత్రాస్తి। సత్త్వాదయస్తు రజ ఆద్యభావవతి స్థలే వర్తన్త ఇతి తస్యావ్యాపకత్వం, తేషాం చ వ్యాప్యత్వమితి బోధ్యమ్। తత్తత్కార్యాణ్యన్తఃకరణప్రాణేన్ద్రియదేహఘటపటాదీని సర్వస్యాప్యవిద్యాజన్యత్వాత్। అవిద్యా చ తద్వ్యాప్యాని చ తత్కార్యాణి చావిద్యా తద్వ్యాప్య తత్కార్యాణి తాన్యేవాత్మస్వరూపం యస్య స తథోక్తః। ప్రపఞ్చః ప్రపఞ్చ్యతే విస్తరీక్రియతే మాయయేతి ప్రపఞ్చః, దృశ్యపదార్థః దృశ్య ఇత్యస్య పదస్యార్థోఽభిధేయః। దృశ్యతే హి సర్వః ప్రపఞ్చః, తతోఽస్య దృశ్యత్వమ్। ద్రష్టుం యోగ్యశ్శక్యోవా దృశ్య ఇతి వ్యుత్పత్తిః। నను జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయాఖ్యానాం త్రయాణాం జ్ఞాతృజ్ఞాన జ్ఞానకరణ జ్ఞేయాఖ్యానాం చతుర్ణాం వా పదార్థానాం సత్త్వాత్కథం దృగ్దృశ్యపదార్థ

ద్వయోక్తిరితి చేదుచ్యతే। యాని జ్ఞానకరణాని జ్ఞానేంద్రియాణి చక్షురాదీని మనశ్చ తాన్యపి దశ్యాన్యేవ। మమ చక్షుః కాణం, మమ మనః ఖిన్నమితి మనశ్చక్షురాదేః జ్ఞేయత్వాత్। అథ యదయం ఘట ఇత్యాదివృత్తిజ్ఞానం తదపి దృశ్యమేవ। విషయస్యేవ జ్ఞానస్యాపి ప్రత్యక్షత్వస్యాఙ్గీకృతత్వాత్పరిభాషాదౌ। యశ్చ జ్ఞాతా, ప్రమాతా అహంకారః సోపి దృశ్య ఏవ। అహఙ్కారోత్పత్తితన్నాశయోః జాగ్రత్సమాధ్యాదౌ గృహ్యమాణత్వాత్ (అహం కరోమీత్యాదావహఙ్కారః ఉదయతే, తూష్ణీమ్భావే తన్నాశ ఇతి భావః) తస్మాచ్చైతన్యాత్మకం జ్ఞానం దృక్పదార్థః। తదభిన్నః సర్వోఽపి దృశ్యపదార్థ ఇతి పదార్థద్వయమేవ। నను కిమయం దృశ్యః, ప్రాతీతికః ఉత పారమార్థికః? ఆద్యే ఐన్ద్రజాలికకృతగన్ధర్వనగరవర్ణనవదస్య నిరూపణం వ్యర్థమ్। ద్వితీయే బన్ధస్య సత్యత్వాత్తదాదిపదార్థవిచారో వ్యర్థః। న హి సత్యం వస్తు క్వచిదపి జ్ఞానేన నివర్తతే ఇత్యత ఆహ–తస్య చేతి। తృతీయోఽస్త్వత్ర వికల్పః, కిం వా వ్యావహారిక ఇతి। తతశ్చ దృశ్యోఽయం వ్యవహారతః సత్య ఏవేతి వా నిరూపణ వైయర్థ్యమ్। నాపి జ్ఞాననివర్త్యత్వం పరమార్థసత్యత్వాభావాదితి భావః। ఉపాసనాదావితి – సగుణబ్రహ్మోపాసనాదావిత్యర్థః।

అథ ప్రపఞ్చస్యావాన్తరభేదం దర్శయతి–సోఽపీతి–అవ్యాకృతత్వమూర్తత్వా మూర్తత్వ రూపవిభాజక ధర్మత్రయవాన్ దృశ్యపదార్థ ఇత్యర్థః। తత్రేతి। త్రిషుమధ్యే సాభాసా సచిత్ప్రతిబిమ్బా అవిద్యా అవ్యాకృతమిత్యుచ్యతే। మూర్తప్రపఞ్చస్యామూర్తప్రపఞ్చస్య చేయమేవ హేతుభూతా। చైతన్యనిష్ఠా కాచన శక్తిరిత్యాహ–మూర్తేతి। అవిద్యాచైతన్యయోర్భాస్యభాసకత్వరూప ఉపాధిత్వోపహితత్వరూపః సంయోగాదిరూపో వా యస్సమ్బన్ధః సోఽవిద్యావ్యాప్యః। తథా అయం జీవః అయమీశ్వర ఇతి యో విభాగస్సోఽప్యవిద్యావ్యాప్యః చిదాభాసః చిత్ప్రతిఫలనం స చావిద్యావ్యాప్త ఏవ। అవిద్యాం వినా ఏతేషాం త్రయాణామసమ్భవాదేతేభ్యో వ్యతిరేకేణావిద్యాయా ఉపలమ్భాచ్చావిద్యాయా వ్యాపకత్వమేతేషాం వ్యాప్యత్వమితి వివేకః। ఏతైస్త్రిభిః సంహితాః। నను చైతన్యావిద్యాసమ్బన్ధో నావిద్యాజన్యః స్వసమ్బన్ధస్య స్వజన్యత్వాయోగాత్। తథా జీవేశ్వరవిభాగోఽపి నావిద్యాజన్యః, విభాగస్య ప్రతియోగిపదార్థత్వమజన్యత్వాత్। తథా చిదాభాసోఽపి నావిద్యాజన్యః। ప్రతిబిమ్బస్య బిమ్బజన్యత్వాత్। తతశ్చావిద్యావ్యాప్యత్వమేతేషాం కథమత ఆహ–తదజన్యత్వేతి। యో యజ్జన్యస్సతద్వ్యాప్య ఇత్యేవ న నియమః, కిన్తు యస్మిన్నివృత్తే యన్నివర్తతే, నివర్తమానం తత్ నివృత్త తద్వ్యాప్యం భవతీత్యపి నియమసత్త్వాదిత్యర్థః అవిద్యాయాం నివృత్తాయాం చైతన్యావిద్యాసమ్బన్ధో నివర్తతే। సమ్బన్ధిపదార్థస్యైవాభావాత్। జీవేశ్వరవిభాగోఽపి నివర్తతే జీవభ్రాన్త్యభావాత్। చిదాభాసోఽపి నివర్తతే ఉపాధ్యధీనత్వాత్ ప్రతిబిమ్బస్య। న హి దర్పణే నష్టే ముఖప్రతిబిమ్బస్తిష్ఠేదితి భావః। నన్వియమవిద్యా ఇమే చ చైతన్యావిద్యాసమ్బన్ధాదయః యథా నావిద్యాజన్యాః తథా నాపి చైతన్యజన్యాః, తస్య నిర్వికారత్వాదతః కథం జాతా ఇతి శఙ్కాయామాహ–అనాదిత్వాదితి। 'జీవ ఈశో విశుద్ధా చిత్తథా జీవేశయోర్భిదా। అవిద్యా తచ్చితోర్యోగష్షడస్మాకమనాదయః' ఇతి వచనాదితి భావః నాస్త్యేతేషామాదిః ఉత్పత్తిరిత్యనాదయః తత్త్వాత్। అత ఏవావ్యాకృత మిత్యస్యా నామ। వ్యాకృతం

వికృతం వికారం జన్మేతి యావత్। తద్రహితమవ్యాకృతం, ఇదమేవావ్యక్తమిత్యుచ్యతే। ననూపాధిభేదాత్ దృక్పదార్థః త్రివిధ ఇత్యుక్తమ్। తత్ర ఉపహితే నోపాధి ర్దృశ్యత ఏవేతి। దృశ్య ఏవోపాధిః। ఉపహిత ఏక ఏవ దృక్, తత్ర దర్శితావ్యాకృతపదార్థః కస్యోపాధిరితి శఙ్కాయామాహ–ఈశ్వరోపాధిరితి। మూర్తామూర్తప్రపఞ్చకారణీభూతావిద్యాయా ఏవావ్యాకృత పదార్థత్వాదితి భావః। అథావ్యాకృతాదస్మాదమూర్తస్య ప్రపఞ్చస్య సృష్టిం దర్శయతి సాచేతి। సా చావిద్యా స్వయం జడా అపి ఆత్మభిన్నస్య సర్వస్యాపి జడత్వాదితి భావః। చిదాభాసేనేతి ముఖప్రతిబిమ్బో యథా ముఖాదన్యోఽనన్యశ్చ తథా చిదాభాసోఽపి చితోఽన్యోఽనన్యశ్చ। అనన్యత్వాదజడత్వాజ్జన్యత్వాత్ జ్ఞాన నివర్త్యత్వం చాస్య భవతీతి బోధ్యమ్। ఉజ్జ్వలితేతి। భాసితా ఉజ్జ్వలేవ కృతేత్యర్థః। పూర్వపూర్వేతి సృష్టేరనాదిత్వాత్। 'ధాతా యథా పూర్వమకల్పయత్' (మహానారాయణోపనిషత్ 6.3) ఇతి పూర్వపూర్వసజాతీయత్వాదుత్తరోత్తర సృష్టేరస్యామ విద్యాయాం పూర్వపూర్వ సృష్టి సంస్కారోఽస్తీత్యర్థః। జీవకర్మేతి। అన్యథా కృతహానాకృతాభ్యాగమ ప్రసఙ్గః స్యాదితి భావః। శబ్దేతి–శబ్దస్పర్శాదయో గుణాః పఞ్చ। ఆత్మా, స్వరూపం యేషాం తాని। యథా మృణ్మయో ఘటస్తథా శబ్దాదిమయాకాశాదయః శబ్దాదిజన్యత్వేన శబ్దాదివ్యాప్తత్వా దిత్యభిప్రాయేణ తదాత్మకానీత్యుక్తమ్। న హి వియదాదిభ్యశ్శబ్దాదిషు పృథక్కృతేషు కిఞ్చి దవశిష్యతే। మహాభూతానీతి–అపఞ్చీకృతభూతానీత్యర్థః। నన్వాకాశే శబ్దగుణ ఏక ఏవాస్తి, వాయ్వాదౌ తు శబ్దస్పర్శాది ద్విత్రిచతురపఞ్చగుణాః క్రమేణ సన్తి। కోఽత్ర హేతురత ఆహ–తత్రేతి –ఆకాశాదిష్విత్యర్థః। కారణం కార్యాత్మనా పరిణమత ఇత్యవిద్యా తావదాకాశాత్మనా పరిణమ్యాకాశ భావం ప్రపద్యతే। ఏవమాకాశభావాపన్నా అవిద్యా వాయురూపేణ పరిణమ్య వాయుభావమాపద్యతే। అతో వాయౌ గుణద్వయలాభః। ఏవమాకాశవాయుద్వయరూపాపన్నాయా అవిద్యాయా ఏవ తేజోభావాపన్నత్వాత్తేజసి గుణత్రయమ్। ఆకాశవాయు తేజోభావాపన్నాయా ఏవావిద్యాయా జలరూపేణ పరిణామాజ్జలే గుణచతుష్టయమ్। ఆకాశ వాయుతేజోజలభావాపన్నాయా అవిద్యాయా భూరూపేణ పరిణామాద్ భువి గుణ పఞ్చకమ్। ఏతేన 'ఆత్మన ఆకాశస్సంభూతః ఆకాశాద్వాయుః, వాయోరగ్నిః, అగ్నేరాపః, అద్భ్యఃపృథివీ' (తై. 2.1.1) ఇతి శ్రుతేరపి అవిద్యావచ్ఛిన్నాదాత్మన ఆకాశః ఆకాశభావాపన్నాయా అవిద్యాయా వాయుః, వాయుభావాపన్నాయా అవిద్యాయా అగ్నేరిత్యాద్యర్థః కల్ప్యః। నను పఞ్చ భూతానీత్యుక్తమయుక్తం, షష్ఠస్య తమోరూపస్య భూతస్య సత్త్వాత్। న చ తస్య క్లప్తేషు భూతేష్వన్తర్భావః, తమసి శబ్దస్పర్శాద్యభావాత్ ఇత్యాశఙ్క్యాహ– ఏకమితి।

మూలమ్:– ఏవమవిద్యాత ఏవాన్ధకారోఽపి భావరూప ఏవావరణాత్మా చాక్షుషజ్ఞానవిరోధీ ఆలోకనాశ్యశ్చ ఝటితి మహావిద్యుదాదివదావిర్భవతి తిరోభవతి చేతి సిద్ధాన్తః। సంసారహేతు దేహోపాదానత్వాభావాచ్చ న శ్రుతిషు సృష్టిప్రక్రియాయామామ్నాయత ఇత్యవిరోధః। దిక్కాలౌ త్వప్రామాణికత్వాన్నోక్తౌ। ఆకాశస్యైవ దిగ్వ్యవహార జనకత్వవ్యవస్థాసమ్భవాత్ 'దిశః శ్రోత్రమితి శ్రుతేశ్చ। కాలస్త్వవిద్యైవ। తస్యా ఏవ సర్వాధారత్వాదితి। అయం చావ్యాకృతపదార్థ ఈశ్వరోపాధిః

వ్యాఖ్యా:- అవిద్యాతః అవిద్యాయాస్సకాశాదేవాన్ధకారాఖ్యః కశ్చన పదార్థః ఆవిర్భవతి। న చాయం నైయాయికోక్తవిధయా తేజోఽభావరూప ఇత్యాహ-భావరూప ఇతి। తస్య స్వరూప మాహ-ఆవరణాత్మేతి-అన్ధకారో హి సర్వం గృహాదికమావృత్య భాతీత్యావరణమేవాస్య స్వరూపమ్। న చాభావపదార్థస్యావరణత్వం దృష్టమ్। తథాత్వే శశశృఙ్గాదీనామప్యావరణత్వేన భావ్యత్వాత్। అస్య కృత్యమాహ-చాక్షుషజ్ఞానవిరోధీతి-చాక్షుషప్రత్యక్షప్రతిబన్ధకః ఆలోకనాశ్యః। ఆలోకః ప్రకాశస్సౌరశ్చాన్ద్రో దైపో నాక్షత్రో వా తేన నాశ్యః తేన నాశయితుం యోగ్యః। న చాయం స్థిర ఇత్యాహ-ఝుటితీతి। నన్వమావస్యా నిశాదిషు మేఘావృతేషు నక్షత్రేషు యావత్సూర్యోదయం తమోవర్తత ఏవేతి కుతస్తస్యాస్థిరత్వం విద్యుత ఇవేతి చేదుచ్యతే। తత్రాపి యావన్నిశం నైకాకారేణ భాసతే। కిన్తు కదాచిదుల్బణం కదాచిదనుల్బణం కదాచిత్సమ మితి బహువిధం, ప్రత్యభిజ్ఞా చాతిసాదృశ్యాత్। తస్మాత్ప్రతిక్షణం తమస ఉత్పత్తిర్లయశ్చ దీపజ్వాలాయా ఇవేతి బోధ్యమ్।

ఏవం భావపదార్థత్వేనాఙ్గీకృతస్య తమసః కుతో భూతాన్తరత్వే నానుక్తిరత ఆహ-సంసారేతి-ఆత్మని సంసారం ప్రకల్ప్య తన్నిషేధయన్తి శ్రుతయః అధ్యారోపాపవాదాభ్యాం నిష్ప్రపఞ్చం ప్రపఞ్చ్యత ఇతి న్యాయాత్। తస్య చ సంసారస్య ముఖ్యో హేతుస్స్థూలాదిదేహా ఏవ। అన్తఃకరణాద్యనాత్మతాదాత్మ్యాధ్యాస ప్రయుక్తత్వాత్సంసారస్య। తేషు త్రిషు దేహేష్వజ్ఞానం న కస్యాపి కార్యం, కిన్తు సూక్ష్మస్థూలావేవ। తయోశ్చ కారణం పఞ్చభూతాన్యేవేతి పఞ్చభూతానామేవ దేహోపాదానత్వం న తు తమస ఇతి హేతోః। 'ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః (తై. 3.2.1.1) ఇత్యాది సృష్టిప్రక్రియాయామన్ధకారో నామ్నాయతో నోచ్యతే అత ఏవ తమసో న భూతత్వమ్। భూయన్తే జాయన్తే దేహా ఏభిరితి భూతానీతి వ్యుత్పత్తేః, భవన్తి దేహాత్మనా పరిణమన్త ఇతి భూతానీతి వా। తస్మాత్తమసః పదార్థత్వేపి న భూతత్వమితి పఞ్చమహాభూతా నీత్యస్య న విరోధః। నను సృష్ట్యుపయోగినోర్దిక్కాలయోః కుతో న నిర్దేశోఽత ఆహ-అప్రామాణికత్వాదితి। తత్ర హేతుమాహ-ఆకాశస్యేతి। దిశాం కాలస్య వా స్వరూపం నాస్తి, కిన్తు ప్రాచ్యాదివ్యవహార హేతుర్దిక్, అతీతాదివ్యవహారహేతుః కాల ఇతి వ్యవహార శరణావేవ దిక్కాలౌ। తౌ చ వ్యవహారవదథార్థౌ। అన్యథా సిద్ధిమేవ దర్శయతి ఆకాశస్యైవేతి। శబ్దగుణకమవకాశధర్మకం వా నిరావరణమాకాశం సర్వవ్యాపినమేకమేవ దశధా విభజ్య వ్యవహరన్తీత్యర్థః। ఉక్తార్థే శ్రుతిం ప్రమాణయతి దిశః, శ్రోత్రమితి ఆకాశస్య శ్రోత్రేన్ద్రియో పాదానత్వేన శ్రోత్రత్వమస్తు నామ। కథం పునర్దిశశ్శ్రోత్రత్వమ్। న హి దిగ్భ్యశ్శ్రోత్రం జాతమిత్యుక్తమ్। తస్మాద్దిక్ఛబ్దవాచ్యోప్యాకాశ ఏవేతి భావః। అథ కాలస్యాన్యథాసిద్ధిం దర్శయతి కాలస్త్వితి। తు శబ్దో దిగ్వైలక్షణ్యార్థః। తదేవ దర్శయతి అవిద్యైవేతి అవిద్యాయాః కలనాత్మికా కాచన శక్తిః కాల ఇతి సిద్ధాన్తాదవిద్యైవ కాలః। నత్వవిద్యాకార్యభూత ఇతి భావః తత్ర హేతుమాహ-తస్యా ఏవేతి। యో జీవేశ్వర జగద్వ్యవహారహేతుః తస్యా అతీతాది వ్యవహార హేతుత్వం కిమసమ్భవి। న హి నిత్యస్య బ్రహ్మణః అతీతత్వాది సంభవతి, కిన్తు తత్ర

కల్పితస్య జగత ఏవ। తతో యథా బ్రహ్మణి జగత్కల్పితం తథైవ తస్యాతీతత్వాదికమపీతి న కాలాన్తరాభ్యుపగమః। తస్మాదవిద్యాకార్యాణి పఞ్చభూతాన్యేవ జగత ఉపాదానానీతి సిద్ధమ్। ఏవం భూతసృష్టిమభిధాయాథ భౌతిక సృష్టిమభిధత్తే-తాని చేతి।

మూలమ్:- తాని చ సూక్ష్మాణ్యపఞ్చీకృతాని పఞ్చమహాభూతాన్యమూర్తాఖ్యాని కారణైక్యాత్సత్త్వ రజస్తమోగుణాత్మకాని సత్త్వాంశప్రాధాన్యేన జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమేకం స్వచ్ఛం ద్రవ్యం చిత్రరూపమివ మిలిత్వా జనయన్తి। తస్య చ జ్ఞానశక్తిప్రధానోఽంశోఽన్తఃకరణమ్। తచ్చ బుద్ధిర్మన ఇతి ద్విధోచ్యతే। క్రియాశక్తి ప్రధానోఽంశః ప్రాణః। స చ పఞ్చధా ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానః సమాన ఇతి।

వ్యాఖ్యా:- సూక్ష్మానీతి-పఞ్చీకరణానన్తరమేవ స్థూలత్వమేతేషామితి భావః। ఏతేషామేవామూర్తానీతి నామేత్యాహ-మూర్తాఖ్యానీతి। ఏతాని పఞ్చాపి సత్త్వాదిగుణత్రయాత్మకాన్యేవేత్యత్ర హేతుమాహ-కారణైక్యాదితి-పఞ్చానామప్యవిద్యైకైవ కారణమితి తస్యాస్త్రిగుణాత్మకత్వాదేతేషా మపి త్రిగుణాత్మకత్వమిత్యర్థః। యదర్థం త్రిగుణాత్మకత్వం సాధితం తదిదానీం దర్శయతి సత్త్వాంశేతి। యథా శుక్లనీలపీత రక్తహరితభేదేన పఞ్చవిధాస్తన్తవః ఏకం పటమారభ్య స్వస్వరూపాణి పరే యోజయిత్వా చిత్రరూపమేకం తత్తత్ప్రత్యేకగుణవిలక్షణం జనయన్తి (నీలస్తన్తు శ్శుక్లస్తన్తురిత్యేవం తన్తువ్యవహారస్య చిత్రః పట ఇతి పటవ్యవహారస్య చ దర్శనాదితి భావః।) తద్వత్పఞ్చభూతేషు ప్రత్యేకం యోయస్సత్వాంశస్తే సర్వే సత్వాంశాః పఞ్చమిలిత్వా ఏకం స్వచ్ఛద్రవ్యం జనయన్తి। తస్య స్వరూపమాహ-జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమితి। జ్ఞానశక్తిః క్రియాశక్తిశ్చాత్మాస్వరూపం యస్య తత్ శక్తిద్వయవిశిష్టమిత్యర్థః। ఏతేన ప్రత్యేకభూతసత్త్వాంశస్య శక్తిద్వయాభావేన కథం తజ్జన్యస్య శక్తిద్వయలాభ ఇతి శఙ్కాఽపాస్తా। తన్తుష్వవిద్యమానస్య చిత్రరూపస్య తన్తుజన్యే పటే ఉపలమ్భాదితి। నను జ్ఞానశక్త్యాత్మక పఞ్చభూత సత్త్వాంశ సమష్టి జన్యమన్తఃకరణం, క్రియాశక్త్యాత్మక పఞ్చభూత రజోంశ సమష్టి జన్యః ప్రాణ ఇతి 'ప్రత్యక్తత్త్వ వివేకే' ప్రోక్తస్యార్థస్య విరుద్ధోయమర్థః। కిం చ ప్రాణాన్తఃకరణ సమష్ట్యాత్మకమిదం స్వచ్ఛద్రవ్యమనే నైవ కల్పితం క్వాప్యశ్రుతత్వాత్। శ్రుతత్వే తు వక్తవ్యమస్య ప్రసిద్ధం నామ। నహి నామాదినా శ్రవణం సమ్భవతి ప్రసిద్ధిర్వా। తస్మాదయుక్తేయం స్వచ్ఛద్రవ్యకల్పనేతి చేన్మైవమ్। పఞ్చకోశా శ్శరీరత్రయం భవతి। తత్ర స్థూలో దేహోన్నమయకోశః, కారణదేహ ఆనన్దమయకోశః, అవశిష్టకోశత్రయం సూక్ష్మదేహః। ఏతదేవ లిఙ్గమిత్యుచ్యతే। తథాచ ప్రాణమనోవిజ్ఞానమయ కోశానాం లిఙ్గత్వేనైకత్వమేవ దర్శితమ్। కోశత్రయాత్మకం స్వచ్ఛద్రవ్యం జ్ఞానకర్మేన్ద్రియైస్సహితం సత్ లిఙ్గమిత్యుచ్యేత। న చ కథం ప్రాణమనోవిజ్ఞానానాం త్రయాణామేవ కథం కోశత్రయాత్మకత్వం జ్ఞానేన్ద్రియసహితయోర్మనోవిజ్ఞానయోః కర్మేన్ద్రియస్య ప్రాణస్య చ కోశత్రయత్వేన వ్యవహారాదితి వాచ్యమ్। తథాపి ప్రాణమనోవిజ్ఞానానామేవ ప్రధానత్వాత్త త్కోశత్వేన వ్యవహారః। కథమన్యథా జ్ఞానేన్ద్రియమయః కర్మేన్ద్రియమయశ్చ కోశ ఇతి వ్యవహారో నాసీత్। తస్మాత్ ప్రాణమనో విజ్ఞానానాం కోశత్రయాత్మకానాం (కోశత్రయప్రధానానామితి

వా) లిఙ్గత్వేనైక్యాదేకద్రవ్యాత్మకత్వముచితమిత్యభిప్రాయేణ ప్రాణాన్తఃకరణాత్మకమేకమేవ స్వచ్ఛ ద్రవ్యమిత్యుక్తం మధుసూదనస్వామినా। యద్వా సత్త్వాంశ ప్రాధాన్యేనేత్యనేన రజోంశ సాహిత్య మపి సూచ్యతే। తథా చ పఞ్చమహాభూతానాం సత్త్వాంశైర్భూయిష్ఠైః రజోంశైరల్పైశ్చాపి సమ్మిళితైః సర్వైర్దశభిరఙ్గైరేకం స్వచ్ఛద్రవ్యం జాతమ్। ప్రత్యేకం సత్త్వాంశానాం రజోంశానాం వా క్రియాశక్తిశ్చాస్తీతి తదుభయసమ్మేళనవశాజ్జాతస్య ద్రవ్యస్య శక్తిద్వయాత్మకత్వమ్। తస్య చ ద్రవ్యస్య జ్ఞానశక్తి ప్రధానక్రియాశక్తి ప్రధానాంశ ద్వయభేదాదన్తఃకరణప్రాణభేదేన వ్యవహారః । ఏవమపి పఞ్చభూతరజోంశగతక్రియాత్మకత్వం ప్రాణస్య తత్సత్త్వాంశగత జ్ఞానాత్మకత్వమన్తః కరణస్యేతి చ ఫలితమ్। ఇమమేవ ఫలితార్థమభిప్రేత్య 'ప్రత్యక్తత్త్వవివేకే' తథోక్తమితి బోధ్యమ్। వస్తుతస్తు త్రిగుణాత్మకేషు భూతేషు యదా సత్త్వగుణ ఉద్రిక్తః తదా తైరుద్రిక్తైః సర్వైర్మిలితైశ్చ పంచభిర్భూతైరన్తఃకరణం జాతమ్। జాతే చాన్తఃకరణే ప్రాధాన్యేన సత్త్వమస్తి। రజస్తమసీత్వ ప్రాధాన్యేన స్త ఏవ। తథా కదాచిద్రజోగుణ ఉద్రిక్తః। తథా తైరుద్రిక్తరజోభిర్మిలితైర్భూతైః ప్రాణ ఉత్పాదితః। ఉత్పన్నే చ ప్రాణే ప్రాధాన్యేన రజోస్తి। సత్త్వతమసీత్వప్రాధాన్యేన స్త ఏవ। తథా చాన్తఃకరణస్య జ్ఞానశక్తిప్రాధాన్యం ప్రాణస్య చ క్రియాశక్తి ప్రాధాన్యమితి। యద్యేవ మన్తఃకరణే రజస్తమః ప్రవేశో నాసీత్తర్హి చిత్తవిక్షేప చిత్తసమ్మోహౌ మా భూతామితి బోధ్యమ్।

అథ స్వచ్ఛద్రవ్యం విభజతే-తస్య చేతి-జ్ఞానశక్తిః ప్రధానం యస్య స జ్ఞానశక్తి ప్రధానః స చాసావంశః అన్తఃకరణమిత్యుచ్యతే। సుఖదుఃఖాద్యన్తర్వ్యాపారాసాధారణకారణత్వాదన్తః కరణత్వం తస్య। అన్తఃకరణం విభజతే। తచ్చేతి-'వృత్తిభేదేన తద్ద్విధా, 'మనోవిమర్శరూపం స్యాత్ బుద్ధిస్స్యాన్నిశ్చయాత్మికా' ఇతి వచనాదితి భావః। బుద్ధిరేవ జ్ఞానేన్ద్రియైస్సహితా విజ్ఞాన మయకోశః। మనస్తైరేవ సహితం మనోమయకోశ ఇతి వివేకః।

'అహం వృత్తిరిదం వృత్తిరిత్యన్తఃకరణం ద్విధా।
అహం వృత్తిస్తు విజ్ఞానమిదం వృత్తిర్మనో భవేత్॥'

ఇత్యపి క్వచిద్ బుద్ధిమనసోరహమిదం వృత్తిభేదేన భేద ఉక్తః। తథా చాహంవృత్తిరహఙ్కారః ప్రమాతా కర్తా భోక్తా జీవో విజ్ఞానమయః। ఇదంవృత్తిర్మనస్తు జ్ఞానకారణం మనోమయ ఇతి బోధ్యమ్। యదా అహం సుఖీత్యాదివృత్తిరన్తఃకరణస్య భవతి తదా తదన్తఃకరణం బుద్ధిరిత్యుచ్యతే। యదా తు మమ మనసి సుఖమితి వృత్తిస్తదా మన ఇతి వివేకః। అత ఏవ బుద్ధిమనసోరేక ద్రవ్యాత్మకత్వముక్తమ్। ప్రాణం లక్షయతి క్రియాశక్తిరితి-ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసాది చేష్టైవ ప్రాణధర్మః , న తు శ్రవణదర్శనాదిజ్ఞానమితి క్రియాశక్తిప్రధానాంశ ఇత్యుక్తమ్। ప్రాణం విభజతే-స చేతి।

శ్లో॥ 'హృది ప్రాణో గుదేఽపానస్సమానో నాభిమణ్డలే।
ఉదానః కణ్ఠదేశస్థో వ్యానస్సర్వశరీరగః॥ (అమరమ్ 1.63)

ఇతి ప్రాణాదీనాం స్థానభేదః। ప్రాణయతి జీవయతి దేహమితి ప్రాణః। ప్రాణితి జీవతి దేహోఽనేనేతి వా ప్రాణః। తత్ర ప్రాణస్యచేష్టా జఠరే అన్నాదీనాం ప్రవేశనమ్, విణ్మూత్ర

రేతోనిస్సారణమపాన చేష్టా, అన్నాదిపరిణామజననం సమాన చేష్టా, వాగ్గననాది కముదాన చేష్టా-చేష్టాజననం వ్యానచేష్టేతి చేష్టాభేదః। నను కోఽసౌ ప్రాణః? సర్వదా జీవ ఏవ భవేత్ 'ఉత్క్రామన్తః ప్రాణమనూత్క్రామన్తి' (బృ. 3.4.4.2) ఇతి శ్రుత్యా ప్రాణోత్క్రమణానన్తరం దేహస్య నిర్జీవత్వదర్శనేన చ ప్రాణన జీవనయోరేకార్థత్వాచ్చ। అథవా వాయురేవ స్యాత్। ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసాత్మకస్య తస్య స్పర్శైకగమ్యత్వాత్। నాసాపుటసమీపే అఙ్గులిం విన్యస్య స్పర్శసద్భావాసద్భావాభ్యాం దేహీ జీవతి మృత ఇతి చ లోకే నిర్ణీయమానత్వాత్। న చ పఞ్చభూతరజోంశ సమష్టి కార్యమిత్యుక్తమేవ ప్రాణయాథార్థ్యమితి నాస్తి విప్రతిపత్తిరత్రేతి వాచ్యమ్। తత్రాపి ప్రాణస్వరూపస్యానిర్ణీతత్వాత్। ఏతావతా దర్శితసంశయాపరిహారాదితి చేదుచ్యతే। ప్రాణస్య చాన్తఃకరణస్య చేన్ద్రియాణామజ్ఞానస్య వా న కిఞ్చిదపి రూపమస్తి, కిన్తు కార్యానుమేయత్వమేవ। ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసాదిచేష్టానుమేయః ప్రాణః। సఙ్కల్పవికల్ప విమర్శనాద్యనుమేయమన్తఃకరణమ్ సంసారానుమేయమజ్ఞానమ్। దర్శనశ్రవణాద్యనుమేయా నీన్ద్రియాణి। ఏవమనుమేయత్వాదేవ ప్రాణాదీనాం పరోక్షత్వం పరోక్షత్వాదేవ న జీవత్వం ప్రాణస్య। అపరోక్షో హి సంసార్యప్యయం జీవః। నాపి ప్రాణోవాయురితి వక్తుం శక్యమ్। నిశ్వాసేన ప్రాణస్య బహిర్గమనే శరీరస్య నిశ్చేష్టత్వాపత్తేః। తస్మాత్పఞ్చభూత రజోంశసమష్టి కార్యమేవ ప్రాణః। తస్య స్వరూపం తు పఞ్చభూతరజోంశ సమష్టిరేవ। వస్తుతస్త్వవిద్యాత్మకానాం ప్రాణాదీనాం స్వరూపమనిర్వాచ్యమ్। కిన్తు క్రియయానుమేయానీత్యుక్తమ్। తస్మాదుచ్ఛ్వాసాది హేతుః క్రియాశక్తిః ప్రాణః, దర్శనాదిహేతుర్జ్ఞానశక్తిరన్తఃకరణమిత్యేకస్యైవ స్వచ్ఛద్రవ్యస్య శక్తిభేదాన్నామభేద ఇత్యనవద్యమ్।

అథ జ్ఞానకర్మేన్ద్రియోత్పత్తిమాహ-ఏవమితి।

మూలమ్:- ఏవమేకైకభూతేభ్యో జ్ఞానక్రియాశక్తిభేదాత్ ప్రత్యేకమిన్ద్రియద్వయం జాయతే। ఆకాశాచ్ఛ్రోత్రవాచౌ, వాయోస్త్వక్పాణీ। తేజసశ్చక్షుః పాదౌ। అద్భ్యోరసనపాయూ। పృథివ్యా ఘ్రాణోపస్థే చేతి। అత్ర 'తేజోమయీ వాక్' (ఛా. 6.5.4) ఇతి శ్రుతేస్తైజసీ వాక్। పాదస్తు నాభస ఇతి కేచిత్। శబ్దవ్యఞ్జకేన్ద్రియత్వేన తు శ్రోత్రవద్వాచో నాభసత్వమ్, పాదచికిత్సయా చ చక్షుషః స్వాస్థ్యదర్శనాచ్చక్షుర్వత్పాదస్యాపి తైజసత్వమితి తు యుక్తముత్పశ్యామః। తేజోమ యత్వ శ్రుతిస్తు మనసః పఞ్చభూతకార్యస్యాపి అన్నమయత్వశ్రుతిరివ తదుపకార్యతయా వ్యాఖ్యేయా। మనసశ్చ పఞ్చభూతగుణగ్రాహకత్వేన తద్వత్త్వనిశ్చయాత్పఞ్చభూతాత్మకత్వమిత్యన్య దేతత్।

వ్యాఖ్యా:- ఏకైకేతి-భూతేభ్య ఇతి। తన్నిష్ఠ సత్త్వరజోగుణయుగలాదిత్యర్థః। ఆకాశాదితి-ఆకాశస్య సత్త్వాంశేనైకేన శ్రోత్రం రజోంశేన తు వాగితి వివేకః। ఏవముత్తరత్రాపి। శబ్దాత్మకత్వాదాకాశస్య యేన శబ్దో గృహ్యతే యేన చోచ్చార్యతే తదుభయమప్యాకాశకార్యమేవేతి భావః। తథా వాయోస్సత్త్వాంశరజోంశభేదేన జ్ఞానశక్త్యాత్మకత్వగిన్ద్రియం క్రియాశక్త్యాత్మక పాణీన్ద్రియం చ జాతమ్। వాయోస్స్పర్శాత్మకత్వాద్యేన స్పర్శో గృహ్యతే, యేన చ స్పృశ్యతే ఘటాదికం తదుభయం

వాయుకార్యమ్। తథా రూపాత్మకస్య తేజసస్సత్త్వాంశాచ్చక్షుః, రజోంశాత్పాదేన్ద్రియం జాతమ్। యేన రూపం గృహ్యతే యేన చాసన్నికృష్టమపి రూపం సన్నిధాప్యతే తదుభయం తేజః కార్యమ్। (దేశాన్తరస్థం పుత్రాదికం పితా గత్వా పశ్యతీతి దర్శనస్య గమనం సహకారీతి భావః)।అద్భ్యో జలభూతాద్రసనపాయూ సత్త్వాంశేన రసనం, రజోంశేన పాయుశ్చ జాతః, రసాత్మకత్వాజ్జలస్య। యేన రసోగృహ్యతే యేన చ నీరసం విసృజ్యతే తదుభయం జలకార్యమ్। (నీరస విసర్జనం పునారసగ్రహణస్య కారణమితి రసనస్థ పాయుస్సహకారీ) మలమూత్రవిసర్జ కేన్ద్రియం పాయురిత్యుచ్యతే। పృథివ్యాస్సకాశాద్ఘ్రాణోపస్థౌ జాతౌ। తత్ర పృథివీసత్త్వాంశకార్యం ఘ్రాణం పృథివీరజోంశకార్యముపస్థః, యేన గన్ధో గృహ్యతే యచ్చ సుగన్ధ సమ్బన్ధేన విక్రియతే తదుభయం పృథివీకార్యమ్। న చోపస్థేన్ద్రియస్థ గన్ధసమ్బన్ధేనైవ విక్రియేతి కుత ఇతి వాచ్యమ్। స్త్రియాః పురుషస్య వా అదర్శనేపి తదఙ్గగన్ధసమ్బన్ధమాత్రేణోపస్థేన్ద్రియవిక్షేపదర్శనాత్। స్త్రియాః గుదస్థానే పురుషస్య మేఢ్రస్థానే తిష్ఠత్యుపస్థేన్ద్రియమ్, నిర్వర్త్యతేనేన చ మైథునమ్।

అథాత్ర విప్రతిపత్తిం దర్శయతి–అత్రేత్యాదినా–తేజసస్సకాశాద్వాక్, నభసస్సకాశాత్పాదశ్చ జజ్ఞే ఇతి నభస్తేజః కార్యయోర్వాక్ పాదయోర్వైపరీత్యేన తేజోనభః కార్యత్వం కేచిదాహుః। తత్ర తేజః కార్యత్వే వాచశ్శ్రుతిం ప్రమాణయన్తి। తే ఇత్యాహ – తేజోమయీ వాగితి శ్రుతేరితి। వికారార్థే మయట్, తేజః కార్యమిత్యర్థః। అథ విప్రతిపత్తిం పరిహరతి–శబ్దేతి। శబ్దం వ్యఞ్జయతి ప్రకాశయతీతి శబ్దవ్యఞ్జకం, తచ్చ తదిన్ద్రియం శబ్దవ్యఞ్జకేన్ద్రియం, తత్త్వేన హేతునా, నాభసత్వం నభసో వికారో నాభసః, 'తస్యవికార' (అష్టాధ్యాయీ. 4.3.134) ఇత్యణ్। తత్త్వమ్। యథా శ్రోత్రం శబ్దగ్రాహకత్వాన్నాభసమ్ తథా వాగపి శబ్దవ్యఞ్జకత్వాన్నాభసీ, ఉభయత్రాపి శబ్దానాం బన్ధసత్త్వాదితి భావః। ఏవం వాచో నాభసత్వం ప్రసాధ్యాథ పాదస్య తైజసత్వం సాధయతి– పాదేతి। ఔష్ణ్యేన చక్షుషి దూషితే సతి పాదే కృతయా ఏరణ్డతైలమర్దనాది రూపయా చికిత్సయా చక్షుష ఔష్ణ్యం ప్రశాన్తం భవతీతి సర్వేషాం విదితమేవ। తత్ర యద్యేకభూతకార్యత్వేనైకాత్మకత్వం చక్షుః పాదయోర్నస్యాత్ తర్హి పాదచికిత్సయా చక్షుస్స్వాస్థ్యం న స్యాత్। అన్యథా పాణి చికిత్సయాపి చక్షుస్స్వాస్థ్యం స్యాదేవేతి భావః। ఉత్పశ్యామః మన్యామహే। నన్వేవం తేజోమయీ వాగితి శ్రుతేః కా గతిరత ఆహ–తేజోమయత్వేతి। 'అన్నమయం హి సౌమ్యమన' (ఛా. 6.5.4) ఇతి శ్రుత్యా మనసోన్నమయత్వం ప్రతిపాద్యతే। యస్త్వన్నాజ్జాయతే, అన్నేన వర్ధతే స స్థూలదేహ ఏవాన్నమయ ఇతి సర్వసమ్మతమ్। తత్ర కథం మనసోఽన్నమయత్వం శ్రుత్యుక్తం సమ్భావ్యేత? న హ్యన్నతో మనో జాయతే నాప్యన్నేన వర్ధతే। తస్మాచ్ఛ్రుతేః కాచన వివక్షా కల్పనీయా। తామేవ దర్శయతి తదుపకార్యతయా వ్యాఖ్యేయేతి।లఙ్ఘనేషు మనసః కాలుష్యాత్ క్షుధితస్య పుంసః భోజనానన్తరం మనసస్స్వాస్థ్యదర్శనాచ్చ మనస ఉపకారకమన్నమిత్యభిప్రాయేణ మనసోన్నమయత్వముక్తమ్। తథా ప్రకృతేపి। హేమన్తనిశాసు శీతార్తస్య పుంసో వక్త్రాత్ స్ఫుటవాగనిర్యాసేన తేజః ప్రాధాన్యాత్తేజోమయత్వమితి

వాగుపకారకం తేజ ఇతి బోధ్యమ్।నను మనసః పఞ్చభూతకార్యత్వమప్యసఙ్గతమేవ శబ్దాదిపఞ్చభూతగుణానాం మనస్యదర్శనాదత ఆహ–మనసశ్చేతి। శ్రోత్రాదీన్ద్రియద్వారా మనశ్శబ్దాదీన్ గృహ్ణాతీతి పఞ్చభూతగుణగ్రాహకత్వప్రయుక్తం మనసః పఞ్చభూతకార్యత్వమితి। నను మనసః పఞ్చభూతగుణగ్రాహకత్వమపి నాస్తి, కిన్తు శ్రోత్రాదీన్ద్రియాన్యేవ తద్గ్రాహకానీత్యత ఆహ–తత్త్వనిశ్చయాదితి। యది శ్రోత్రాదీని స్వయమేవ శబ్దాదిగ్రహణే శక్తాని స్యుః తర్హి యుగపద్ జ్ఞానేన్ద్రియపఞ్చకం శబ్దాదివిషయపఞ్చకం గృహ్ణీయాదేవ। న చైవముపలభ్యతే। తస్మాచ్ఛ్రోత్రాదీని మనఃపరతన్త్రాణ్యేవ। అత ఏవ యుగపత్సర్వేన్ద్రియజ్ఞానానుత్పత్తిర్మనసో లిఙ్గమిత్యభియుక్తైరుక్తమ్। కిం చ శ్రోత్రేణ గృహీతం శబ్దం వాగుచ్చారయతీత్యేతదపి నోపపద్యతే, వాచా శబ్దస్యాననుభూతత్వేనోచ్చారణాప్రసక్తేః।అనుభూత శబ్దస్మరణపూర్వకం హి శబ్దోచ్చారణమ్। తస్మాన్మన ఏవ శ్రోత్రేణ శబ్దం గృహీత్వా తత్సంస్కారాద్వాచ ముచ్చారయతీతి కృత్వా పఞ్చభూతగుణగ్రాహకత్వం మనసస్తత్త్వమితి నిశ్చితమేవేత్యర్థః। పఞ్చభూతాత్మకత్వమితి కార్యస్య కారణాత్మకత్వాత్పఞ్చభూతకార్యస్య మనసః పఞ్చభూతాత్మకత్వ మిత్యర్థః। అన్యదేతదితి। ఏతద్విచారేణ నాస్త్యత్రోపయోగ ఇతి సంక్షిప్యత ఇత్యర్థః। అథ యేన యేన దైవేనాధిష్ఠితం యద్యదిన్ద్రియమ్ స్వస్వకార్యక్షమం తం తమధిష్ఠాతారం దేవమాహ–ఏతేషామితి।

మూలమ్:– **ఏతేషామధిష్ఠాతారో దేవా అపి జ్ఞానక్రియాశక్తి ప్రధానాః। దిగగ్నివాతేన్ద్రౌ ఆదిత్య విష్ణూ వరుణ మిత్రౌ అశ్విప్రజాపతీ। తత్ర జ్ఞానశక్తి సమష్టిరన్తఃకరణం, క్రియాశక్తి సమష్టిః ప్రాణః।**

వ్యాఖ్యా:– అపీతి–యథేన్ద్రియాణి జ్ఞానక్రియాశక్తి ప్రధానాని తథా దేవా అపి। తేషామపి జ్ఞానక్రియా గమ్యత్వాదితి భావః। క్రమేణ దర్శయతి–దిగగ్ని ఇతి–శ్రోత్రవాచోః దిగగ్నీ త్వక్పాణ్యోః వాగిన్ద్రౌ చక్షుష్పాదయోరాదిత్య విష్ణూరసనపాయ్వోర్వరుణమిత్రౌ ఘ్రాణోపస్థయోరశ్విప్రజాపతీ ఇతి। అథ లిఙ్గం నిరూపయతి–తత్రేతి। ఉక్తేషు మధ్యే ఇత్యర్థః।

శ్లో।। బుద్ధికర్మేన్ద్రియ ప్రాణ పఞ్చకైర్మనసా ధియా।
శరీరం సప్తదశభిః సూక్ష్మం తల్లిఙ్గముచ్యతే। (పఞ్చదశీ. 1.26)

ఇతి వచనాత్। ద్వివిధమన్తఃకరణం, పఞ్చవిధః, ప్రాణః, పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి చేత్యేభిస్సప్తదశభిర్లిఙ్గం భవతి। అన్తఃకరణం వ్యుత్పాదయతి–జ్ఞానేతి। సర్వా అపి జ్ఞానశక్తయస్సహితా స్సత్యః అన్తఃకరణమిత్యుచ్యన్తే। తా ఏవాసహితాస్సత్యశ్శ్రోత్రాదీనీత్యుచ్యన్తే। తథా సర్వా అపి క్రియాశక్తయస్సహితాస్సత్యః ప్రాణ ఇత్యుచ్యన్తే। తా ఏవాసహితాస్సత్యః కర్మేన్ద్రియాణీత్యుచ్యన్తే। మనోధీనత్వాత్ జ్ఞానేన్ద్రియవ్యాపారస్య, ప్రాణాధీనత్వాచ్చ కర్మేన్ద్రియ వ్యాపారస్య మనః ప్రాణయోస్సమష్టిరూపత్వమితి భావః। న చ ప్రాణాధీనత్వం కథం వాగాదీనామితి వాచ్యమ్। ప్రాణనిరోధాదిషు వాగాదివ్యాపారాభావదర్శనాత్। యేన యేనేన్ద్రియేణ యో యో గుణో గృహ్యతే తం తం దర్శయతి శబ్దేతి।

మూలమ్:- శబ్దస్పర్శరూపగన్ధగ్రాహకాణి శ్రోత్రత్వక్ చక్షూరసనఘ్రాణాఖ్యాని పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి। త్వక్ చక్షుషీ స్వగ్రాహ్యగుణాశ్రయం ద్రవ్యమపి గృహ్ణీతః। శ్రోత్రమపి చక్షుర్వద్ గత్వాశబ్దగ్రాహకమ్। దూరే శబ్ద ఇతి ప్రత్యయాత్। వచనాదానగతి విసర్గానన్దజనకాని వాక్పాణి పాదపాయూపస్థాఖ్యాని పఞ్చకర్మేన్ద్రియాణి। ఏతచ్చ సర్వం మిలిత్వా సప్తదశకం లిఙ్గం జ్ఞానశక్తిప్రాధాన్యేన హిరణ్యగర్భ ఇతి క్రియాశక్తిప్రాధాన్యేన సూత్రమితి చోచ్యతే। అయమమూర్తః పదార్థః కార్యత్వాద్వ్యష్టౌ సమష్టౌ చ జీవోపాధిరేవ।

వ్యాఖ్యా:- యథాసఙ్ఖ్యం సమ్బన్ధో బోధ్యః। తత్ర త్వక్చక్షుషోర్విశేషమాహ-స్వగ్రాహ్యేతి। స్వేన త్వచా చక్షుషా చ గ్రాహ్యో యో గుణః స్పర్శః రూపం చ తదాశ్రయం ద్రవ్యం ఘటపటాదికమపి గృహ్ణీతః, జానీతః అన్యాని త్రీణి తు గుణమేవ న తు గుణవద్ద్రవ్యమితి భావః। తథా చక్షుశ్శ్రోత్రయోర్విశేషాన్తరమాహ-శ్రోత్రమపీతి। యథా చక్షుర్విషయదేశం గత్వా విషయం గృహ్ణాతి తథా శ్రోత్రమపీత్యర్థః। త్వగాదీని త్రీణి త్వత్రైవ దేహే స్థిత్వా స్వసమ్బద్ధం విషయం గృహ్ణన్తి ఇతి భావః। కర్మేన్ద్రియాణాం క్రియామాహ-వచనేతి। ఆదానం స్వీకరణం, గతిర్గమనం, విసర్గో మలాదిమోక్షణం, ఆనన్దో మైథునం తజ్జన్యసుఖం వా। ప్రజాసుఖస్యాప్యత్రైవాన్తర్భావః సప్తదశానాం సమూహస్సప్తదశకమ్। లిఙ్గమితి। లిఙ్గ్యతే జ్ఞాయతే అనుమీయతే జ్ఞానక్రియాభ్యా మితి లిఙ్గమ్। న తు చక్షురిన్ద్రియ ప్రత్యక్షమిత్యర్థః। అస్య చ నామాన్తరం సహేతుకమాహ-జ్ఞానేతి। జ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకత్వాల్లిఙ్గస్యేతి భావః। ఏవం లిఙ్గస్యైతన్నామద్వయసత్త్వాదేవ తదభిమానినోపి హిరణ్యగర్భసూత్రాత్మేతి నామద్వయమ్। అయమితి దర్శిత ఇత్యర్థః అమూర్తపదవాచ్యమిదం లిఙ్గం వ్యష్టౌ సమష్టౌ చ జీవోపాధిరేవ, నత్వీశ్వరోపాధిః। తత్ర హేతుమాహ-కార్యత్వాదితి। కారణీభూతాజ్ఞానోపాధేరీశ్వరత్వాదీశ్వరోపాధేః కార్యత్వం న సమ్భవతీతి కార్యభూతోయం లిఙ్గోపాధిర్జీవోపాధిరేవేత్యర్థః। నను స్థూలసూక్ష్మకారణ శరీరత్రయం యథా జీవస్య తథా ఈశ్వరస్యాపీతి తుల్యమేవ। తత్ర వ్యష్టిర్జీవోపాధిరితి యుక్తమేవ। సమష్టి స్త్వీశ్వరోపాధిరేవ। ఈశ్వరస్యైవ సమష్టిపురుషత్వాత్।

'సహస్రశీర్షా పురుష' (శ్వే.ఉ. 3.14) ఇతి శ్రుత్యా స్థూలదేహ సమష్ట్యభిమానపురుషస్య సహస్రశీర్షత్వాదివిశిష్టస్య విరాడ్రూపస్య వర్ణితత్వాత్।

శ్లో॥ 'చిదానన్దమయబ్రహ్మప్రతిబిమ్బసమన్వితా।
తమోరజస్సత్త్వగుణా ప్రకృతిర్ద్వివిధా చ సా॥'
సత్త్వశుద్ధ్యవిశుద్ధిభ్యాం మాయాఽవిద్యే చ తే మతే।
మాయాబిమ్బో వశీకృత్య తాం స్యాత్సర్వజ్ఞ ఈశ్వరః॥
అవిద్యాగతయస్త్వన్యాస్తద్వైచిత్ర్యాదనేకధా।
సాకారణశరీరం స్యా త్ప్రాజ్ఞస్తత్రాభిమానవాన్॥

ఇతి వ్యష్ట్యజ్ఞానోపాధయో జీవాః ప్రాజ్ఞాః సమష్ట్యజ్ఞానోపాధిరీశ్వరః। అవిద్యా వ్యష్ట్యజ్ఞానం, మాయా తు సమష్ట్యజ్ఞానమితి వివేకః। అథ తయోరేవ ప్రాజ్ఞేశ్వరయోః।

శ్లో॥ 'ప్రాజ్ఞోస్మిన్నభిమానేన తైజసత్వం ప్రపద్యతే।
హిరణ్యగర్భతామీశస్తయోః వ్యష్టిసమష్టితా'॥ (పఞ్చదశీ. 1.24)

ఇతి వ్యష్టిలిఙ్గోపాధ్యభిమానేన సమష్టిలిఙ్గాభిమానేన చ తైజస హిరణ్యగర్భనామకత్వముక్తమ్। తథా 'హిరణ్యగర్భో దేహేఽస్మిన్ స్థూలే వైశ్వానరో భవేత్। తైజసో విశ్వతాం యాతి' ఇతి తయోరీశజీవయోస్సమష్టి స్థూలాభిమానేన వైశ్వానరత్వం వ్యష్ట్యభిమానేన విశ్వత్వం చోక్తం ప్రత్యక్తత్త్వవివేకే; ఇతి కృత్వా లిఙ్గసమష్టిరీశ్వరోపాధిరేవేతి చేన్నైవమ్। హిరణ్యగర్భస్య వైశ్వానరస్య వా కార్యోపాధిమత ఈశ్వరత్వమౌపచారికమేవ। కారణాజ్ఞానోపాధిమానేవేశ్వరః। స చోపాధిరవ్యాకృతపదార్థో దర్శిత ఏవ। న చైవం పరిచ్ఛిన్నస్య జీవస్య కథం సమష్ట్యుపాధిరితి వాచ్యమ్। కేనోక్తం జీవః పరిచ్ఛిన్న ఇత్యనేక ఇతి వా? ఏక ఏవ విభుర్జీవోన్తఃకరణోపాధిభేదాద్ బహుధా వ్యవహ్రియతే, ఆకాశ ఇవ ఘటోపాధిభేదాదితి ప్రపఞ్చితత్వాత్। తస్మాదేకస్యైవ జీవస్య బహ్వన్తఃకరణోపాధిషు సత్త్వేనాపరిచ్ఛిన్నత్వమేవ। న హి పరిచ్ఛిన్నస్సర్వాన్తఃకరణవ్యాపీ స్యాత్। అతః సమష్ట్యుపాధిర పరిచ్ఛిన్నస్య జీవస్యైవ। అయమాశయః। యథా ఈశ్వరస్తథా జీవోప్యపరిచ్ఛిన్న శ్చైతన్యరూపో ద్రష్టా చ, న తత్రోభయోర్భేదః। కిన్తు యస్య చైతన్యస్య కారణాజ్ఞానముపాధిస్తదీశ్వరః, యస్య త్వజ్ఞానకార్యం లిఙ్గం స్థూలం వా ఉపాధిస్తజ్జీవః। అస్య చ భేదస్యోపాధికత్వాదవాస్తవత్వమేవ। నన్వన్తఃకరణ తత్సంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞానోపాధిత్వం జీవస్య లక్షణముక్తం ప్రాక్। కథమధునా లిఙ్గాద్యుపాధిత్వమితి చేన్నవిరోధః। లిఙ్గస్యైవాన్తః కరణత్వేన తత్ర వివక్షితత్వాదిత్యన్తఃకరణప్రధానం హి లిఙ్గమితి। నను యద్యేవమవ్యాకృత మీశ్వరోపాధిః మూర్తామూర్తద్వయం జీవోపాధిస్తర్హి ప్రాజ్ఞస్య న కశ్చిదప్యుపాధిః। ప్రాజ్ఞోపాధేరజ్ఞానస్య లిఙ్గే స్థూలే వా అనన్తర్భావాత్। అవ్యాకృతాన్తర్భావోక్తౌ తు ప్రాజ్ఞస్యైవాభావ ప్రసఙ్గాదితి చేదుచ్యతే। యదేవేశ్వరోపాధిరవ్యాకృతం తదేవ లిఙ్గశరీరప్రధానాఙ్గభూతాన్తః కరణస్య సంస్కారేణావచ్ఛిన్నం సత్ ప్రాజ్ఞోపాధిర్భవతీతి। తస్మాద్ వ్యష్టిలిఙ్గాభిమానీ జీవస్తైజసః సమష్టిలిఙ్గాభిమానీ జీవో హిరణ్యగర్భః। తథా వ్యష్టిస్థూలోపాధిర్జీవో విశ్వః, సమష్టి స్థూలోపాధిర్జీవో వైశ్వానరః। తథా తత్తదన్తఃకరణ సంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞానో (కార్యాజ్ఞానో) పాధిర్జీవః ప్రాజ్ఞః। అన్తఃకరణసమష్టిసంస్కారావచ్ఛిన్నా జ్ఞానోపాధిః తత్తదన్తఃకరణ సంస్కారా వచ్ఛిన్నాజ్ఞాన (కార్యాజ్ఞాన) సమష్ట్యుపాధిరితి వా జీవ ఈశ్వర ఇతి బోధ్యమ్। ఏతేన ఏకస్యైవ జీవస్య వ్యష్టిసమష్టిభేదేన జీవేశ్వరభేదోఽవాన్తరో వ్యవహారాయ కల్పిత ఇతి సిద్ధమ్। యథా పూర్వం బ్రహ్మరుద్రాదయ ఈశ్వరాదేవ తిర్యగాదయో జీవా ఇతి వ్యవహారాయ కల్పితం తద్వదితి బోధ్యమ్।

అథ స్థూలోత్పత్తిం ప్రపఞ్చయతి-తాని చేతి।

మూలమ్:- తాని చ తథాభూతాని భూతాని భోగాయతనం శరీరం భోగ్యం చ విషయమన్తరేణ భోగం జనయితుమశక్నువన్తి జీవకర్మప్రయుక్తత్వాత్ స్థౌల్యాయ పఞ్చీకృతాని భవన్తి। తత్ర చ ప్రత్యేకం పఞ్చభూతాని ద్విధా విభజ్యన్తే। తత్ర ఏకైకో భాగశ్చతుర్ధా విభజ్యతే। తద్భాగ

చతుష్టయం చ స్వభాగం విహాయేతర భూత చతుష్టయార్థభాగేషు ప్రవిశతీతి స్వస్యార్థభాగే నేతరేషామష్టమభాగేన చ పఞ్చీకరణాన్మేళనేఽప్యాధిక్యాదాకాశాది శబ్దప్రయోగః

వ్యాఖ్యా:– తథా భూతాని। (అపఞ్చీకృతాని ఇత్యర్థః।) తాని భూతాని ఆకాశాదీని పఞ్చీకృతానీశ్వరేణేతి శేషః। భవన్తి। 'పఞ్చీకరోతి భగవాన్ ప్రత్యేకం వియదాదికమ్' ఇతి వచనాదితి భావః। పఞ్చీకరణం కిమర్థమత ఆహ–స్థౌల్యాయేతి। స్థూలతాం ప్రాప్తుమిత్యర్థః ఈశ్వరస్య పఞ్చీకరణచికీర్షాజననే హేతుమాహ–జీవకర్మప్రయుక్తత్వాదితి। జీవాదృష్టప్రేరితత్వా దిత్యర్థః । జీవాదృష్టానుసారేణ జీవానాం భోగం జనయితుమితి భావః। నన్వపఞ్చీకృతాన్యేవ భూతాని భోగాన్ జనయన్తు జీవానామత ఆహ–భోగాయతనం శరీరం వినా భోగ్యం విషయం చాన్తరేణ భోగం జనయితుం, జీవానామితి శేషః। అశక్నువన్తి అసమర్థాని సన్తీతి భూత్వేతి వా శేషః। ఆత్మనో భోగాయతనం శరీరమితి నైయాయికోక్తవిధయా శరీరస్య భోగసాధనత్వాత్సాధనం వినా సాధ్యస్య భోగస్యాసిద్ధిః। తథా భోగవిషయాణాం భూలోకస్వర్లోకాదీనాం అభావాద్విషయిణో భోగస్యాసిద్ధిరితి భావః। పఞ్చీకరణమేవాహ–తత్రేతి।

'ద్విధా విధాయ చైకైకం చతుర్ధాప్రథమం పునః।
స్వస్వేతర ద్వితీయాంశైర్యోజనాత్పఞ్చ పఞ్చ తే॥' (పంచదశీ. 1–2–7)

ఇతి వచనాదితి భావః। ఏకైకస్య భూతస్య పఞ్చభూతాత్మకత్వాపాదనం పఞ్చీకరణమ్। నను పఞ్చీకృతేషు తేషు కథమాకాశాది వ్యవహారోఽత ఆహ–మేలనేప్యాధిక్యాదితి। పఞ్చీకృతే ఆకాశే చతుర్ణామాకాశభాగానామేకస్య వాయుభాగస్యైకస్య తేజోభాగస్యైకస్య జలభాగస్యైకస్య పృథివీ భాగస్య చ సత్త్వేనాకాశభాగాధిక్యాదాకాశ శబ్దప్రయోగః। ఏవం పఞ్చీకృతే వాయౌ చతుర్ణాం వాయుభాగానామాకాశాదీనామేకైకభాగస్య చ సత్త్వాద్ వాయుభాగాధిక్యేన వాయుశబ్ద ప్రయోగః। ఏవమన్యత్రాప్యూహ్యమ్।

నను నీరూపస్య నిరవయవస్యాకాశస్య కథం విభజనం కథమన్యేన మేళనమ్। ఇతి చేన్న కాప్యనుపపత్తిః। పరిచ్ఛేద్య ఏవాయమాకాశః ఘటాదిభిరస్య పరిచ్ఛేదదర్శనాత్। అపరిచ్ఛేద్యం చైతన్యమపి బుద్ధ్యా పరిచ్ఛిన్నమివ దృశ్యతే హి। స చ పరిచ్ఛేదకో ఘటాదిరాకాశమాన్తరం బాహ్యం చేతి ద్వేధా విభజత్యేవ। యో ఘటాదేరన్తర్వర్తతే స ఆన్తరః యస్తు బహిస్స బాహ్యః ఇతి ప్రత్యక్షాత్। అత్యన్తజడో ఘటాదిరేవ యమాకాశం విభజతి తమీశ్వరో విభక్తుం న శక్నుయాత్ కిమ్? తథా ప్రభయా తమసా వా మిలితస్సన్నాకాశోస్మాభిః దృశ్యత ఏవేతి మేలనమప్యస్య సుకరమేవేశ్వరస్య। నను యద్యయమాకాశః పఞ్చీకృతస్స్యాత్తర్హి పఞ్చభూతాంశా అస్మిన్నుపలభ్యేరన్। యథా పృథివ్యాం జలాదికమితి చేన్నైషదోషః। పఞ్చీకరణాత్ప్రాగపి వాయ్వాదౌ ద్విత్ర్యాదిగుణలాభ ఇతి పూర్వపూర్వభూతగుణానాముత్తరోత్తర భూతేష్వనుప్రవేశ ఇత్యనేన దర్శితః। తతః పృథివ్యాం స్వత ఏవ శబ్దాదయః పఞ్చగుణాస్సన్తి। పఞ్చీకరణానన్తరం తు గన్ధస్యాధిక్యేనోపలమ్భేఽపి తదతిరిక్తానామల్పత్వేనాప్యుపలమ్భః, ఏవం

జలాదావపి। అకాశేత్వాదావేక ఏవ శబ్దగుణః పఞ్చీకరణానన్తరమితర భూతాంశసక్రాన్తావపి సూక్ష్మత్వాత్తేషాం నోపలమ్భస్స్థూలదృష్టీనామస్మాకమితి। నను కిమనయా కుసృష్ట్యా? ఖవాతాతిరిక్త భూతత్రయకార్యమేవ స్థూలశరీరాదికమ్। తథాహి–'అజామేకాం లోహిత శుక్ల కృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీగ్ం సరూపాం' ఇతి శ్రుతౌ ప్రకృతేర్లోహితశుక్లకృష్ణాత్మకత్వ శ్రవణేన తేజోబన్నాత్మకత్వం సిద్ధమ్। లోహితం తేజః, శుక్లం తు జలం, కృష్ణా తు పృథివీ, ఇయమేవాన్న మిత్యుచ్యతే। అన్నహేతువ్రీహ్యాద్యోషధ్యుత్పాదకత్వాత్। తేజ ఆదిషు లోహితాదివర్ణాః ప్రసిద్ధా దృశ్యన్తే హి। తస్మాత్తేజోబన్నాత్మికా ప్రకృతిస్సర్వభౌతికోత్పత్తిహేతుః। అస్యాశ్చ త్రిభూతాత్మికాయాః ప్రకృత్యా అవయవభూతం భూతత్రయం త్రివృత్కరోతి భగవాన్। ఉక్తార్థే శ్రుతిం ప్రమాణయతి 'త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణి' (ఛా. 6.3.3) ఇతి। ఏకమేకం భూతం త్రివృతం, త్రివృతం త్రిప్రకారం త్రిప్రకారం కరవాణీతి సఙ్కల్ప్య భగవాన్ భూతత్రయం త్రివృదకరోత్। తేజ ఆదిభూతత్రయం ప్రత్యేకం ద్వేధా విభజ్యతే। తత్ర ప్రథమం ప్రథమం భాగం పునర్ద్వేధా విభజ్యతే। తం చ చతుర్థం చతుర్థం భాగం స్వస్వేతరభూతప్రధానాంశేన యోజనాత్ త్రివృత్కృతాని భవన్తి త్రీణి భూతాని। తథా చ తేజసి త్రివృత్కృతే ద్వౌ తేజో భాగౌ ఏకో జలభాగః, ఏకో భూభాగః। తథా జలే త్రివృత్కృతే ద్వౌ జలభాగౌ ఏకస్తేజోభాగ ఏకో భూభాగః। తథా భూమౌ త్రివృత్కృతాయాం ద్వౌ భూభాగౌ ఏకస్తేజోభాగ ఏకో జలభాగః ఇతి త్రివృత్కరణ ప్రక్రియా। త్రివృత్కరణే సూత్రమపి ప్రమాణయతి–త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాదితి।

మూలమ్:– అత్ర చ 'త్రివిధం త్రివృతమేకైకాం కరవాణి' (ఛా.6.3.3) ఇతి శ్రుతే 'స్త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్' (బ్ర.సూ. 2.4.20) ఇతి సూత్రాచ్చ త్రయాణామేవ మేలన ప్రతీతేశ్చ త్రివృత్కరణ మేవ కేచిన్మన్యన్తే। తే వియదధికరణన్యాయేనైవ నిరాకృతాః। తథాహి; తైత్తిరీయకే 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశః సమ్భూతః ఆకాశాద్వాయుః' (తై. 2.1.1) ఇత్యాతి శ్రుతేః ఛాన్దోగ్యే చ త్రయాణాం తేజోబన్నానాం సృష్టిశ్రవణేఽపి ద్వయోరుప సంహారః, తేజసః, ప్రాథమ్యపదార్థ ధర్మాపేక్షయా ఆకాశవాయుపదార్థయోర్బలీయస్త్వాత్, ఛాన్దోగ్యే చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞానాత్, ఆకాశవాఽయ్వోరచేతనయో ర్బ్రహ్మకార్యత్వ స్యావశ్యం వాచ్యత్వాత్। తత్ర పఞ్చానామేవ మేలనేఽప్యవయుత్యానువాదేన త్రివృత్కరణోపపత్తిః త్రివృతమేవేతి తు కల్పనాయాం వాక్యభేదప్రసఙ్గః।

వ్యాఖ్యా:– త్రివృత్కరణశ్రవణాదితి తదర్థః। అనుభవం చ ప్రమాణయతి–త్రయాణామితి। పృథివ్యప్తేజస్సు సరూపేషు ప్రత్యేకం భూతత్రయాంశోపలమ్భాదిత్యర్థః। పృథివ్యాం హి జలమౌష్ణ్యం చ దృశ్యతే। జలే చ గన్ధరూపే దృశ్యేతే। తేజసి చ పృథివ్యంశో ధూమః, తస్యైవ మేఘాకారపరిణామాజ్జలాంశశ్చ దృశ్యతే ఇతి భావః। తస్మాత్ త్రివృత్కరణమేవ సఙ్గతమితి కేచిన్మన్యన్త ఇతి పూర్వపక్షః।

అథోత్తరమాహ–త ఇతి। వియదధికరణే సూత్రభాష్యే శఙ్కరాచార్యేణైవ నిరాకృతా

ఇత్యర్థః। వియదధికరణే దర్శితో న్యాయో వియదధికరణ న్యాయః, తేనేతి సమాసః। వియదధికరణోక్త న్యాయమేవ దర్శయతి–తథాహీత్యాదినా। ఛాన్దోగ్య ఇతి। 'సదేవ సౌమ్య ఇదమగ్ర ఆసీత్' (ఛా. 6.2.1) ఇతి ప్రకృత్య 'తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి। తత్తేజోఽసృజత, తత్తేజ ఐక్షత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి, తదపోఽసృజత; తా ఆప ఐక్షంత బహ్వ్యస్స్యామ ప్రజాయేమహీతి తా అన్నమసృజన్త' (ఛా. 6.2.4) ఇతి శ్రుతేరితి భావః। నను 'ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్, (బ్ర.సూ. 1.1.5) ఇతి ప్రకృతేరీక్షణ పూర్వక సృష్ట్యనుపపత్తేః దర్శితత్వాత్కథమత్ర తేజ ఆదేరీక్షణపూర్వక సృష్టిరుక్తేతి చేదుచ్యతే। 'తత్తేజ ఐక్షత' (ఛా. 6.2.3) ఇత్యాదౌ తేజోఽధ్యాసయుక్తం చైతన్యమైక్షతేత్యర్థాదదోష ఇతి। అపి శబ్దేన తైత్తిరీయ ఛాన్దోగ్య శ్రుత్యోరేకవాక్యతయా భావ్యత్వాదన్యోన్యవిరోధోనుచిత ఇతి ప్రతీయతే।

నను సాక్షాచ్ఛ్రూయమాణస్య విరోధస్య కః పరిహారోపాయోఽత ఆహ–ద్వయోరితి। ఛాన్దోగ్యే వాయ్వాకాశయోరుపసంహారః కర్తవ్యః ఇతి శేషః, కణ్ఠతోనుక్తావప్యర్థాత్ తత్సిద్ధేః। ఆకాశం వాయుం చ సృష్ట్వా తేజో సృజతేతి వక్తుం శక్యత్వాదిత్యర్థః। నన్వేవం తేజసః ప్రాథమ్య నిర్దేశస్తత్ర కుత ఇత్యత ఆహ–పదార్థధర్మాపేక్షయేతి। పదార్థధర్మత్వాత్క్రమస్య। ప్రకృతేషు తేజ ఆదిషు త్రిషు పదార్థేషు తేజసః ప్రాథమ్యం క్రమప్రాప్తమేవ। ఆకాశాది పదార్థపఞ్చకే తు తేజస్తృతీయమేవ। తత్రాకాశ ప్రాథమ్యస్యైవ క్రమప్రాప్తత్వాదితి భావః। కిఞ్చ నాత్ర తదాదౌ 'తేజోఽసృజత (ఛా. 6.2.3) ఇతి క్రమవాచక శబ్దో న శ్రూయతే। కిన్త్వర్థాదేవ గమ్యతే। స చార్థాద్ గమ్యః క్రమః 'ఆకాశాద్వాయుః వాయోరగ్నిః' (తై. 2.1.1) ఇతి శ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధక్రమేణ నివార్యత ఏవేతి న తేజసః ప్రథమభూతత్వమితి భావః। నన్వపౌరుషేయే ఛాన్దోగ్యే వేదే ఆకాశ వాయూ సృష్ట్వేతి వాక్యకల్పనమయుక్తమత ఆహ–ఆకాశేతి। సర్వభూతేషు ప్రధానయోరాకాశవాయ్వోర్బలీయస్త్వాత్ ఛాన్దోగ్యే అనుపసంహారో న న్యాయ్య ఇతి తత్ర వాక్యకల్పనముచితమితి భావః। ఛాన్దోగ్యేనాపి వివక్షిత ఏవాయమర్థ ఇత్యాహ–ఛాన్దోగ్యే చేతి। 'యేనాశ్రుతగ్ం శ్రుతం భవతి' (ఛా. 6.1.3) ఇత్యాదినా 'యథా సోమ్య ఏకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం భవతి' (ఛా. 6.1.4) ఇత్యాది దృష్టాన్తప్రదర్శన పూర్వకమేకవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతమ్। తత్ర సర్వకారణే ఏకస్మిన్ బ్రహ్మణి జ్ఞాతే సతి కార్యభూతం సర్వం జగత్ జ్ఞాయతే। మృత్పిణ్డే జ్ఞాతే ఘటాదయ ఇవేతి సర్వకారణత్వం బ్రహ్మణో వక్తవ్యమ్। తథైవోక్తం చ 'సదేవ సౌమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' (ఛా. 6.2.1) ఇతి। యది బ్రహ్మ సర్వకారణం న స్యాత్తర్హి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా హీయేత। అతస్స్వప్రతిజ్ఞాభఙ్గానౌచిత్యాచ్ఛాన్దోగ్యేనాప్యాకాశవాయ్వోర్బ్రహ్మకార్యత్వమవశ్య వక్తవ్యమ్। కిఞ్చ ఖవాయ్వోర్బ్రహ్మకార్యత్వం యుక్తమిత్యాహ–అచేతనయోరితి। యథా చైతన్యభిన్నానాం తేజ ఆదీనామచేతనానాం బ్రహ్మకార్యత్వం తథా వాయ్వాకాశయోరప్య చేతనయోరిత్యర్థః। న చ తయోరచేతనత్వే వివదితవ్యమ్। తత్ర చేతనధర్మాణామనుపలమ్భాత్। న హి వాయావాకాశే వా జ్ఞప్తి లక్షణా (విజ్ఞానలక్షణా) చేతనా (బుద్ధిః) వర్తతే। నన్వేవం

సచేతనస్యాప్యాత్మకార్యత్వాదచేతనయోరిత్యుక్తిః కుత ఇతి చేదుచ్యతే। ఆత్మధర్మాధ్యాసేనైవ స చేతనానాం స చేతనత్వం, న తు స్వత ఇతి సర్వమప్యాత్మభిన్నమచేతనమేవ, బుద్ధేరపి జడత్వస్య దర్శితత్వాత్। ఆకాశాదయస్త్వాత్మ ధర్మాధ్యాసవశాదపి న స చేతనాః, అధ్యాసగ్రహణ సమర్థ బుద్ధ్యభావేనాధ్యాసాభావాదితి। వస్తుతస్త్వచేతనయోరిత్యస్య చేతనారహితయోరితి నార్థః కిన్తు చేతనభిన్నయోరిత్యేవ। చేతయతీతి చేతనో జీవ ఆత్మేతి యావత్ ఇతి బోధ్యమ్। తస్మాత్పఞ్చభూతాత్మికైవ ప్రకృతిరితి ప్రకృత్యవయవానాం పఞ్చానాం భూతానాం సృష్ట్యు పయుక్తత్వాత్పఞ్చీకరణం న్యాయ్యమితి భావః।

నను 'అజామేకామ్' ఇతి శ్రుతివిరోధ ఇతి చేన్నైవమ్, తత్ర లోహిత శుక్ల కృష్ణపదానాం రజస్సత్త్వతమోవాచకత్వాత్। యద్వా ప్రాథమ్యేన తేజోబన్నాత్మకేతి నిర్దేశః। తేజోమయ జలమయ పృథివీమయ భౌతికదేహసృష్టివత్ వాయ్వాకాశమయభౌతికసృష్ట్యదర్శనాత్ ప్రాయేణేతి తదాశయః। నను 'త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరోత్' ఇతి ఛాన్దోగ్యశ్రుతేః కా వోపపత్తిరత ఆహ–పఞ్చానామితి। పఞ్చాత్మకేషు పఞ్చీకృతేషు భూతేషు త్ర్యాత్మకత్వమప్యస్తి। శతఘటవతి కులాలగేహే దశఘటవత్త్వవత్। తథా చ పఞ్చాత్మకత్వం ముఖ్యం త్రయాత్మకత్వం తు గౌణ మితి కృత్వా ముఖ్యస్య పఞ్చభూతగతపఞ్చాత్మకత్వస్య గౌణమిదం భూతత్రయగతత్ర్యాత్మ కత్వమవయవభూతమ్। ఇదం చావయవత్వమనువదతి శ్రుతిరితి ఛాన్దోగ్యగతత్రివృత్కరణ స్యోపపత్తిః బోధ్యా। ఉక్తోపపత్త్య పరిగ్రహే దోషమాహ–త్రివృతమేవేతి। పఞ్చీకరణప్రతిపాదక శ్రుతేః త్రివృత్కరణప్రతిపాదకశ్రుతేశ్చైకవాక్యతయాఽన్వయేన భావ్యత్వాత్ త్రిరావృత్తమేవాకరో దిత్యభ్యుపగమే పఞ్చీకరణవాక్యవిరోధాత్ వాక్యభేదః ప్రసజ్యతే। తతశ్చ కస్య వాక్యస్య ప్రామాణ్యం కస్యాప్రామాణ్యమితి వితర్కే వినిగమనాభావాదుభయమప్యప్రమాణమేవ స్యాత్। తచ్చ మహదనిష్టమ్। స్వతః ప్రమాణానాం వేదానాం యదప్రామాణ్యమితి యదివక్తృభేదః స్యాత్తర్హి వాక్యభేద ఉపపద్యేత। ప్రకృతే తు వక్తుర్వేదపురుషస్యైకత్వాన్నవాక్యభేదోపపత్తిరితి భావః। తస్మాత్ త్రిరావృత్తమప్యకరోదితి కల్పనీయమితి బోధ్యమ్। నను సూత్రస్య కా గతిరతి ఆహ–అనువాదకత్వాదితి।

మూలమ్:– 'త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్' (బ్ర.సూ. 2–4–20) ఇతి సూత్రం త్వనువాదకత్వాన్న పఞ్చీకరణం న్యాయసిద్ధం బాధితుముత్సహతే। మేలనప్రతీతిశ్చ శరీరాదౌ పఞ్చానామవిశిష్టైవ పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతానీతి చ భాష్యకారవచనమ్। తస్మాదలమనేనానాత్మచిన్తనేనేతి దిక్।

వ్యాఖ్యా:– శ్రుత్యుక్తం త్రివృత్కరణమనువదతి కేవలం సూత్రం, న తు నియమయతి। అత ఏవ పఞ్చీకరణస్య సూత్రేణ న బాధః। ననూపనిషత్పరస్పరవిరోధపరిహారార్థత్వాత్ సూత్రాణాం, 'త్రివృత్కుర్వత' ఇతి సూత్రం పఞ్చీకరణత్రివృత్కరణయోర్విరోధం పరిహర్తుం ప్రవృత్తమిత్య వశ్యమభ్యుపేయమ్। తతశ్చ సూత్రేణ త్రివృత్కరణస్యైవోపన్యస్తత్వాత్పఞ్చీకరణస్యైవ కాచన గతిః కల్పనీయేతి త్రివృత్కరణమేవ సూత్రకారసిద్ధాన్తితత్వేన న్యాయ్యమత ఆహ–న్యాయసిద్ధమితి। న్యాయసిద్ధస్య పఞ్చీకరణస్య బాధనే సూత్రస్యాపి న శక్తిః। న హి ప్రత్యక్షసిద్ధం ఘటం

కోప్యపలాపయేత్। న హి శ్రోతస్య పఞ్చీకరణస్య కాచన గతిః కల్పయితుం శక్యతే, తస్యైవ ముఖ్యత్వాత్। తస్మాత్సూత్రమనువాదకమేవ న తు నియామక మిత్యర్థః। నను యద్యేవం పఞ్చాపి భూతాని పఞ్చీకృతాని తర్హి తత్తత్కార్యేషు శరీరాదిషు పఞ్చభూతమేలనం ప్రతీయేతేత్యత ఆహ-మేలనేతి। శరీరాదౌ పఞ్చానామపి భూతానాం మేలనప్రతీతిరవిశిష్టైవ, న తు మేలనప్రతీతౌ కశ్చన విశేషోఽస్తీత్యర్థః। తాం చ ప్రతీతిం దర్శయామః, పాఞ్చభౌతికం తావదస్మదాదిశరీరం ఏతచ్ఛరీరోపాదానాని పృథివ్యాదీని పఞ్చీకృతాని। తతః పఞ్చీకృతపఞ్చ భూతకార్యే శరీరే పఞ్చభూతమేలన ప్రతీతిరావశ్యకీ। భూభాగానాం బాహుల్యాదస్య భౌమత్వ వ్యపదేశః। భూభాగశ్చాత్ర చర్మమాంసాదిరూపేణ బహులో దృశ్యతే। స్వేదలాలాశుక్లరక్తాది రూపేణ జలాంశః, చక్షుర్గోళకాదిరూపేణ తేజోంశః, వ్యానాదివాయురూపేణ గమనాకుఞ్చన ప్రసారణాదిహేతుత్వేన చ వాయ్వంశః, జీవమనోబుద్ధ్యాదిస్థానరూపేణ భయమోహాదిహేతుత్వేన చాకాశాంశః ప్రతిభాతీతి శరీరాదావిత్యాదిపదాత్తరుగుల్మపర్వతాది గ్రహణమ్। తత్రాపి పఞ్చభూతాంశప్రతీతేస్సత్త్వాత్। అథ భాష్యం చ ప్రమాణయతి-పఞ్చీకృతేతి। పఞ్చీకరణం ప్రతిపాదితమేవేతి భాష్యారూఢమేవేదం పఞ్చీకరణమిత్యర్థః। నను యద్యయం త్రివృత్కరణోపదేశః పఞ్చీకరణావయవత్వాదనువాదకస్స్యాత్ తర్హి పఞ్చీకృత పఞ్చభూతకార్యేష్వగ్న్యాదిత్యచన్ద్రాదిషు పఞ్చభూతాంశాపాకరణం వినా అగ్నిత్వాద్యపగమనం న స్యాత్। 'యదగ్నేరోహితగ్ం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యాపాగాదగ్నేరగ్నిత్వం వాచారంభణం వికారో నామధేయం త్రీణి రూపాణ్యేవ సత్యమ్' (ఛా.6.4.1) ఇత్యాది ఛాన్దోగ్యశ్రుతౌ శ్రూయమాణం త్రిభూతాంశాపకరణప్రయుక్తమగ్నిత్వాద్యపగమనం విరుధ్యేతేతి చేన్నైవమ్। తేజ ఆదిభూతత్రయాంశానాం లోహితాదీనాం త్రయాణాం రూపాణామపాకరణేనాగ్న్యాది రూపిద్రవ్యేష్వగ్నిత్వాదికమపగచ్ఛతి। తతో వాయురూపేణాకాశ రూపేణ చ వర్తమానేషు తేష్వగ్న్యాదిషు యోయస్స్పర్శశ్శబ్దశ్చ తస్యాప్యపాకరణేన వాయుత్వ మాకాశత్వం చాపగచ్ఛతి। తతోగ్న్యాదయో బ్రహ్మైవ భవన్తీతి తత్ శ్రుతిసమన్వయాత్। అత ఏవ నీరూపసరూపో భయాత్మకేషు పఞ్చసు భూతేషు సరూపం తేజ ఆదిభూతత్రయం పృథక్కృత్య తస్య త్రివృత్కరణ ముపదిష్టం శ్రుత్యా ఇతి। ఉపసంహరతి పఞ్చీకరణ ప్రక్రియా విచారం తస్మాదితి। అతిశయా విచారే హేతుమాహ-అనాత్మచిన్తనేనేతి। ఆత్మవిచార ఏవాతిశయేన కర్తవ్యః, మోక్ష హేతుత్వాత్। అనాత్మవిచారస్తు నిష్ఫలత్వాన్నాతీవ కర్తవ్య ఇత్యర్థః। అలం భూషణపర్యాప్తి శక్తివారణవాచకమితి వారణార్థకమవ్యయమ్। దిగితి। దిఙ్మాత్రం దర్శితమిత్యర్థః యథా బాలేన పృష్టో వృద్ధః ఇయం ప్రాచీయముదీచీతి దిక్స్వరూపమేవ కేవలం దర్శయతి, న త్వేతదాద్యేతత్పర్యన్తం ప్రాచీత్యేవం నిర్ణయం కరోతి తద్వదితి భావః। యదర్థం పఞ్చీకరణ ముక్తం తస్య ఫలం దర్శయతి-తాని చేతి।

మూలమ్:- తాని చ పఞ్చీకృతాని పఞ్చమహాభూతాని మూర్తాఖ్యాని మిలిత్వా ఏకం కార్యమిన్ద్రియాణామధిష్ఠానం భోగాయతనముత్పాదయన్తి। తదేవ శరీరమిత్యుచ్యతే। తత్ర సత్త్వప్రధానం దేవశరీరం, రజః ప్రధానం మనుష్యశరీరం, తమఃప్రధానం తిర్యగాదిస్థావరాన్తం శరీరమ్।

తస్య చ శరీరస్య పాఞ్చభౌతికస్యాపి హి చిత్రరూపస్యేవ క్వచిన్న్యూనాధికభావో భూతానాం న విరుధ్యతే। ఏవం విషయా అపి పఞ్చీకృతైకైకభూతజన్యాశ్చతుర్దశభువనాఖ్యా ఊర్ధ్వమధ్యాధో భావేన సత్త్వరజస్తమోంశ ప్రధానాః ఘటాదయశ్చ। ఏతత్సర్వం బ్రహ్మాణ్డాఖ్యం విరాడితి మూర్తమితి చోచ్యతే। అయమౌపనిషదః సృష్టిక్రమః।

వ్యాఖ్యా:- పఞ్చీకృతాని, అత ఏవమూర్తాఖ్యాని। పఞ్చమహాభూతాని మిలిత్వా పరస్పరం సంహత్యేన్ద్రియాణామధిష్ఠానం స్థానభూతమేకం భోగాయతనం భోగావచ్ఛేదకమ్, భోగసాధ్యమితి యావత్। యదవచ్ఛిన్న ఆత్మని భోగో జాయతే తదితి భావః। కార్యముత్పాదయన్తి జనయన్తి। ఏకత్వం చ జాత్యేతి బోధ్యమ్, శరీరవ్యక్తీనామానన్త్యాత్। కిం తత్కార్యమత ఆహ-శరీరమితి। శీర్యతే నశ్యతీతి శరీరం స్థూలదేహః। సూక్ష్మకారణదేహౌ యావత్తత్త్వావబోధం న నశ్యతః, స్థూలస్తు కర్మఫలభోగావసానే నశ్యతీతి నాశోఽస్య ప్రాయిక ఏవేతి శరీరపదాభిధేయత్వం ముఖ్యమస్య। శరీరావాన్తరవిభాగమాహ-తత్రేతి। అవిద్యానిష్ఠసత్త్వాదిగుణత్రయస్య తత్కార్యేష్వను ప్రవేశ ఇత్యుక్తత్వాత్ శరీరం చ సత్త్వాదిగుణభేదేన త్రివిధమ్। త్రైవిధ్యమేవ దర్శయతి-సత్త్వేతి। ప్రధానపదాద్రజస్తమసోఽపి దేవశరీరే అప్రాధాన్యేన సత్త్వం సూచ్యతే। ఏవం మనుష్యాది శరీరేష్వప్యూహ్యమ్। సత్త్వస్య ప్రకాశాత్మకత్వాద్దేవానాం చ తేజోమయత్వప్రసిద్ధేస్తచ్ఛరీరం సాత్త్వికమితి బోధ్యమ్। ప్రవృత్తిమయత్వాన్మనుష్యశరీరం రాజసం, నిద్రాదిప్రాధాన్యాత్తామసత్వం తిర్యక్ఛరీరాదీనామ్। తిర్యగాదీత్యాదిపదాత్ పక్షిసరీసృపకీటాదిగ్రహణమ్। నను పాఞ్చభౌతికత్వా-విశేషాత్సర్వేషాం శరీరాణామేకాత్మకతయా భవితవ్యే దేవశరీరాణాం తేజః ప్రాధాన్యమస్మదా దీనాం భూప్రాధాన్యం, మత్స్యాదీనాం జలప్రాధాన్యం చేత్యేవం భేదః కుతోఽత ఆహ-తస్య చేతి। పాఞ్చభౌతికస్యాపి తస్య శరీరస్యావయవభూతానాం భూతానాం పఞ్చానాం క్వచిద్వ్యక్తౌ న్యూనాధికభావో న విరుధ్యత ఇత్యన్వయః। తత్ర దృష్టాన్తమాహ-చిత్రరూపస్యేతి। యథా చిత్రరూపవస్తు బహుషు పటేషు తత్తద్రూపవత్తన్త్వల్పత్వమహత్త్వాదిభి శ్చిత్రరూపస్యాపి న్యూనాధిక భావ ఉపలభ్యతే తద్వదితి।

ఏవం పఞ్చీకృతపఞ్చభూత సమష్టి కార్యముక్త్వా అథ వ్యష్టికార్యమాహ-ఏవమితి। ఏకైకభూతేపి సత్త్వాదిగుణత్రయసద్భావాల్లోకాశ్చ సత్వరజస్తమః ప్రధానాః, క్వ తే లోకా వర్తన్త ఇత్యత ఆహ-ఊర్ధ్వమధ్యాధోభావేనేతి। స్వర్గాదయ ఊర్ధ్వలోకా, అతలాదయోధోలోకాః భూలోకస్తు మధ్యః। పఞ్చీకృతాత్పృథివీభూతాత్సత్త్వప్రాధాన్యేన జాతో భూలోకః। రజః ప్రాధాన్యేన జాతా అతలాదయః, తమఃప్రాధాన్యేన యమలోకః, తథా జలాద్వరుణలోకాదయః, తేజస స్సూర్యగ్రహనక్షత్రలోకాదయః, వాయోర్వాయులోకాదయః, ఆకాశాత్తు బ్రహ్మలోకాదయః ఇత్యూహ్యమ్। సర్వమితి పఞ్చీకృతపఞ్చభూతకార్యశరీరవిషయాత్మకం సమస్తం బ్రహ్మాణ్డ ఇత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తమ్। నామాన్తరమాహ-విరాడితి। అన్యం నామాహ-మూర్తమితి। చక్షుషా గృహ్యమాణత్వాదస్య మూర్తత్వమితి భావః। సృష్టిముపసంహరతి-అయమితి। ఏతావతా గ్రన్థసన్దర్భేణోక్త ఇత్యర్థః। ఔపనిషద ఇతి। ఉపనిష త్ప్రతిపాదిత ఇత్యర్థః।

అథ లయక్రమేణ పౌర్వాపర్యవ్యపదేశ ఇత్యుక్తమర్థం వివరీతుం ప్రతిజానాతి–

మూలమ్:– ఏతద్విపరీతో లయక్రమః పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూత తత్కార్యాత్మకం విరాడాఖ్యం మూర్తం పృథివ్యాద్యేకైకభూతలయేనామూర్తేఽ పఞ్చీకృతపఞ్చమహాభూతాత్మకే హిరణ్యగర్భాఖ్యే స్వకారణే లీయతే। స ఏవ దైనన్దినః ప్రలయః। అమూర్తం చావ్యాకృతే పరమేశ్వరోపాధౌ। అవ్యాకృతస్య త్వనాదిత్వేన కారణాభావాన్న లయః, స్వకారణే సూక్ష్మరూపేణావస్థానం లయ ఇతి తల్లక్షణాత్। అయమేవ ప్రాకృతః ప్రలయః। బ్రహ్మజ్ఞానాదాత్యన్తికశ్ఛేదస్తు ఆత్యన్తికః ప్రలయః। స చ కారణక్రమేణైవ, కారణోచ్ఛేదాదేవ కార్యోచ్ఛేదాత్। సర్వం చ సృష్టిప్రలయాదికం స్వప్నసృష్టిప్రలయవదపారమార్థికమపి వాసనాదార్ఢ్యాత్ వ్యవహారక్షమమితి న మాయికత్వేపి తుచ్ఛత్వప్రసఙ్గః। యథా చైతత్తథా వ్యక్తమాకరే।

వ్యాఖ్యా:– ఏతద్విపరీత ఇతి। సృష్టిక్రమవైపరీత్యేన లయక్రమమేవ దర్శయతి మూర్తమితి। అవ్యాకృతాదమూర్తాని పఞ్చభూతాని జాతాన్యమూర్తేభ్యో భూతేభ్యో భౌతికాదిమూర్తం జాతమితి సృష్టిక్రమః। మూర్తమమూర్తే లీయతే, అమూర్తమవ్యాకృతే లీయతే ఇతి తు లయక్రమః। కారణాత్కార్యం జాయతే, కార్యం చ కారణే లీయత ఇతి సిద్ధాన్తాత్। తత్ర మూర్తపదార్థం పూర్వోక్తం సఞ్జ్ఞాహ్యానువదతి పఞ్చీకృతేతి। పఞ్చీకృతత్వేన రూపేణ పఞ్చభూతానాం జన్యత్వాత్ పఞ్చీకృతభూతానామపఞ్చీకృతభూతకార్యత్వమితి బోధ్యమ్। ఇదమత్ర తత్త్వమ్। పాఞ్చభౌతికాని శరీరాణి పఞ్చభూతేషు లీయన్తే। తత్తద్భూతజన్యా లోకాశ్చ తత్తద్ భూతేషు లీయన్తే। మిలితాని చ భూతాని మేలనముత్సృజ్య పృథక్ పృథక్ భూత్వా పృథక్ స్థితేషు తత్తద్భూతేషు ప్రవిశన్తి। తథాచ పఞ్చీకృతాని పఞ్చమహాభూతాన్యేవావశిష్యన్తే। తతశ్చ పృథివీ జలే లీయతే, జలమగ్నౌ, స చ వాయౌ, వాయురాకాశే, స చాకాశః అమూర్తే లీయతే ఇత్యేకైక భూతలయక్రమేణ విరాజోమూర్తస్యామూర్తే లయః। అమూర్తస్య స్వరూపమాహ–అపఞ్చీకృతేతి। నామాహ–హిరణ్యగర్భేతి। లిఙ్గే ఇత్యర్థః। మూర్తస్యామూర్తే లయస్య హేతుమాహ–విశేషణవిధయా స్వకారణే ఇతి। స్వస్య మూర్తస్యేత్యర్థః। దర్శితప్రలయస్య నామాహ–దైనన్దిన ఇతి। చతుర్ముఖస్య దినే దినే జాత ఇత్యర్థః। నైమిత్తిక ఇతి నామాన్తరమ్। అథ బ్రహ్మప్రలయమాహ– అమూర్తం చేతి। అమూర్తం లిఙ్గమవ్యాకృతే లీయతే। అవ్యాకృతస్య లక్షణమాహ– పరమేశ్వరోపాధిరితి। నను తచ్చావ్యాకృతం కుత్ర లీయతే? అత ఆహ–అవ్యాకృతస్యేతి। అనాదిత్వేనాజన్యత్వేనేత్యర్థః। నను ముద్గరాదినా ఘటప్రధ్వంసాత్మక ఘటలయస్య దర్శనాదవ్యాకృతస్య కారణాభావేఽ పి లయస్స్యాదేవేత్యత ఆహ–స్వకారణే ఇతి। ముద్గరేణ చూర్ణీకృతో ఘటః చూర్ణరూపేణ మృద్యేవ వర్తత ఇతి హేతోః ఘటస్య మృద్యేవ లయః। ముద్గరాదికం తు నిమిత్తమాత్రమ్। తస్మాత్కార్యస్య కారణేఽ వస్థానమేవ లయః। నను సృష్టావపి మృద్యేవ ఘటో వర్తత ఇతి కథం కార్యస్య కారణేఽ వస్థానం లయ ఇతి లక్షణం సఙ్గచ్ఛేతేత్యత ఆహ–సూక్ష్మరూపేణేతి। కార్యరూపాతిరిక్త రూపేణేత్యర్థః। యది కార్యం స్వేన రూపేణ స్వకారణే వర్తతే తర్హి సృష్టిః। యది తు తదన్యరూపేణ వర్తతే తర్హి లయ ఇతి, వివేక ఇతి భావః। అస్యామూర్తలయవతః ప్రలయస్య

నామాహ–ప్రాకృత ఇతి। మహాప్రలయ ఇత్యర్థః। ఏతేనేశ్వరోపాధేర్న కదాపి లయ ఇతి నిత్య ఏవేశ్వరః।

నను యద్యవ్యాకృతమవినాశి తర్హి జీవస్య సంసారశ్శాశ్వత ఏవ। ఛిన్నేఽ ప్యఙ్కురే బీజే సతి పునరఙ్కురోదయప్రసఙ్గాదత ఆహ–బ్రహ్మజ్ఞానాదితి। ఆత్యన్తిక ఇతి। అవ్యాకృతేన సహ సర్వస్యాప్యత్యన్తనాశ ఇత్యర్థః। ఆత్యన్తికేత్యనేన యథా ప్రాకృతప్రలయే లిఙ్గం సంస్కారాత్మనా నిలీయావ్యాకృతే వర్తతే తథా అవ్యాకృతాదికం సంస్కారాత్మనాపి కుత్రాపి న నిలీయ వర్తత ఇతి ద్యోత్యతే। నను తత్త్వజ్ఞానాజ్జాయమానోయం ప్రలయః కిం క్రమమపేక్షతే ఉత నేతి శఙ్కాయామాహ–కారణక్రమేణేతి। కారణలయమనుసృత్య కార్యలయ ఇత్యర్థః। తదేవ విశదయతి–కారణోచ్ఛేదాదేవేతి। మూలే ఛ్ఛిన్నే తరుః పతేదేవేతి న తరుచ్ఛేద ప్రయాస ఇతి భావః। అజ్ఞాన పూర్వకత్వాత్సంసారస్యాజ్ఞాననాశే కః సంసార ఇతి ఫలితార్థః। నను 'పృథివీమప్సు ప్రవిలాపయేత్' (సుబాలోపనిషత్ 2.2) ఇత్యాది శాస్త్రస్య కా గతిరితి చేదుపాయాన్తరం హి తత్। యేత్వనిశితప్రజ్ఞాస్తేషాం బ్రహ్మజ్ఞానమాత్రాత్సంసారో న నివర్తతే। తైశ్చైవం దేహాదీనాం కారణే విలాపనం లయచిన్తనం కర్తవ్యమ్। విలాపితే చ సర్వస్మిన్ శిష్యతే కేవల ఆత్మా। తతో బ్రహ్మపరోక్షానుభవో భవతి। అత ఏవ నేతి నేతీతి నిషేధముఖేన కాసాఞ్చిచ్ఛ్రుతీనాం ప్రవృత్తిః బ్రహ్మబోధనే ఇతి లయక్రమః।

నను కిమయం సృష్టిక్రమో లయక్రమశ్చ పారమార్థికః?నేత్యాహ–సర్వం చేతి। యథా స్వప్నప్రపఞ్చస్తల్లయశ్చేత్యుభయం ప్రాతీతికం తద్వదిత్యర్థః। నన్వేవం స్వప్నప్రపఞ్చవదయమపి వ్యవహారక్షమో న స్యాదత ఆహ–వాసనాదార్ఢ్యాదితి। సంస్కారదార్ఢ్యా దిత్యర్థః। ఇదఞ్చ సంస్కారదార్ఢ్యం విషయస్థిరత్వప్రయుక్తమేవేతి బోధ్యమ్। కదాచిద్ దృష్టే వస్తుని దృఢ సంస్కారో న భవతి, పునఃపునఃదృష్టే తు దృఢసంస్కారో భవతి। జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్య స్థిరత్వాదత్రత్యావిషయాః పునఃపునర్దృశ్యన్త ఇతి తద్వాసనా దృఢా భవతీత్యర్థః। ఏవం వ్యవహారక్షమత్వాదేవాయం ప్రపఞ్చో మాయామయోఽ పి స్వప్నవదిన్ద్రజాలవద్వా న తుచ్ఛః। యదర్థక్రియాకారి న భవతి తద్ధి తుచ్ఛమితి వ్యవహ్రియతే, యథా శుక్తిరజతాది। న చేదం స్వకపోలకల్పితమిత్యాహ –యథా చేతి। ఇదం సృష్టిప్రలయాదికం యథా మయా నిరూపితం తథా ఆకరే భాష్యాదౌ వ్యక్తమేవ। ఏతేన విశేషా ఆకరాద్విజ్ఞేయా ఇతి సూచితమ్।

ఏవం సృష్టిక్రమం లయక్రమంచ నిరూప్యాథ శ్లోకం వ్యాఖ్యాతుం తద్గతజాగ్రదాది వ్యవస్థాయా వక్తవ్యత్వాత్ప్రతిజానీతే–ఏవమితి।

మూలమ్:– ఏవం స్థితే జాగరణాదివ్యవస్థోచ్యతే। ఇన్ద్రియవృత్తి కాలీనార్థోపలమ్భో జాగరణమ్। తత్ర చ మూర్తం విరాడాఖ్యం భోగ్యం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణషట్కేన వ్యవహ్రియమాణత్వాత్ వ్యావహారికం విశ్వాఖ్యేన జీవేనోపభుజ్యతే। స చ దేహేన్ద్రియాదిషు ప్రవేశాత్ వ్యాపనాద్వా విశ్వ ఇత్యుచ్యతే। 'విశ ప్రవేశనే' విష్ల వ్యాప్తావితి చ స్మరణాత్। అత్ర యద్యపి

విశ్వేనామూర్తమవ్యా కృతం చానుమానాదినానుభూయతే, తథాపి వ్యావహారికం సర్వం విశ్వేనైవ జ్ఞాయత ఇతి నియమాత్, స్థూలశరీరో పాధ్యభిమానిత్వాచ్చ న తస్య అవస్థాన్తరవ్యాపకత్వమ్। శుక్తిరజతాది జ్ఞానానామప్రామాణికత్వాత్తద్విషయస్యా వ్యావహారికత్వేఽపి ఇన్ద్రియవ్యాపారకాలీనత్వా జ్జాగరణోపపత్తిః। జ్ఞానోత్పత్త్యాది ప్రక్రియా చాధస్తాదుక్తైవ।

వ్యాఖ్యా:– జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తివ్యవస్థా కథమితి పూర్వం శఙ్కితత్వాత్తచ్ఛఙ్కా సమాధానాయ వ్యవస్థా వక్తవ్యేతి భావః। తావ జ్జాగ్రతోలక్షణమాహ–ఇన్ద్రియేతి। ఇన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం వృత్తిర్విషయాకారపరిణామః। తదుపలక్షితః కాలః ఇన్ద్రియవృత్తికాలః తత్ర భవస్తత్కాలీనః। స చాసావర్థోపలమ్భః విషయసాక్షాత్కారః జాగరణమిత్యుచ్యతే। యస్మిన్కాలే ఇన్ద్రియాణి విషయాకారపరిణతాని భూత్వా విషయసాక్షాత్కారం జనయన్తి తస్మిన్కాలే జాతస్య తత్సాక్షాత్కారస్య జాగరణమితి నామేత్యర్థః। ఇన్ద్రియైరర్థోపలబ్ధిర్జాగరితమిత్యస్యైవ లక్షణమన్యత్ర కథ్యతే। అర్థోపలమ్భ ఇత్యుక్తౌ స్వప్నేఽతివ్యాప్తిః। ఇన్ద్రియైరర్థోపలమ్భ ఇత్యుక్తౌ మనసా సుఖదుఃఖాద్యుపలమ్భో భవతీతి జాగరణేఽవ్యాప్తిః। అత ఉక్తమిన్ద్రియ సృష్టికాలీనేతి ఇన్ద్రియ వృత్తికాలే మనోవృత్తిరప్యస్త్యేవ, మనోవృత్తి పూర్వకత్వాదిన్ద్రియవృత్తేః। అన్తఃకరణం చక్షురాదిద్వారా నిర్గత్యేత్యుక్తత్వాత్। తేనేన్ద్రియవృత్తికాలీనా। అథ మానసికాస్సుఖదుఃఖాదయః, ఐన్ద్రియికా ఘటాదయశ్చ, తదుభయోపలమ్భో జాగరణమ్।

అథ జాగరణభోగ్యం భోక్తారం చ దర్శయతి–తత్రేతి। విరాడాఖ్యం మూర్తం వ్యావహారికం వ్యవహారతస్సత్యం భోగ్యం భోక్తుం యోగ్యం వస్తు విశ్వాఖ్యేన జీవేన భోక్త్రా ఉపభుజ్యతే ఇత్యన్వయః। గేహదేహపశుపుత్రకలత్రాన్నస్రక్చన్దనభూషణామ్బరప్రముఖేషుమూర్తేషు వస్తుషు యథాయథం స్వత్వస్వీయత్వాభిమానపురస్సరం దేహినోనురక్తత్వాదితిభావః। వ్యావహారికత్వమేవ దర్శయతిప్రత్యక్షేతి। ప్రత్యక్షానుమానోపమానశాబ్దార్థాపత్త్యనులబ్ధయష్షట్ ప్రమాణాని। షణ్ణాం సమూహః షట్కం, ప్రత్యక్షాదిప్రమాణానాం షట్కం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణషట్కం, శివభాగవతవత్సమాసః, తేన వ్యవహ్రియమాణత్వాత్। స్వప్నే తు జగతో నైవం వ్యవహారస్తస్య ప్రతీతిమాత్రనియతత్వేన శుక్తిరజతాదివత్ప్రమాణవ్యాపారాసహత్వాదితి భావః।

విశ్వశబ్దం వ్యుత్పాదయతి–స చేతి। విశతీతి విశ్వ ఇత్యన్వర్థేయం సంజ్ఞేతి భావః। స్మరణాదితి। పాణిని స్మృతేరిత్యర్థః। నను విశ్వేన మూర్తమేవానుభూయత ఇతి కోఽయం నియమః? అమూర్తం సప్తదశకం లిఙ్గమవ్యాకృతమజ్ఞానం చానుమానాగమాదిప్రమాణైః విశ్వేనానుభూయత ఏవ। మమ చక్షుర్నిర్మలం, మమ మనసస్సుఖం, మమాజ్ఞానమిత్యేవం దర్శనాదత ఆహ–అత్ర యద్యపీతి। అత్ర జాగరణే ఇత్యర్థః। అనుభమఙ్గీకృత్య పరిహరతి–తథాపీతి। వ్యావహారికమేవ విశ్వేన జ్ఞాయత ఇతి న నియమః, కిన్తు విశ్వేనైవ వ్యావహారికం జ్ఞాయత ఇతి నియమః। కిఞ్చ విశ్వస్యామూర్తావ్యాకృతానుభవో న ప్రత్యక్ష ఇత్యాహ–స్థూలేతి। స్థూలశరీరోపాధిమహమితి యోఽభిమన్యతే మమేతి వా స విశ్వ ఇతి లక్షణాత్। స్వప్నాదౌ స్థూలాభిమానాభావాత్ విశ్వస్య విశ్వత్వమేవాపైతీతి న స్వప్నాద్యవస్థావ్యాపకత్వం విశ్వస్యేత్యర్థః

యద్యప్యేకస్యైవ జీవస్య జీవత్వేన రూపేణ జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయవ్యాపకత్వం తథాపి విశ్వతైజసప్రాజ్ఞభేదేన భిన్నస్య తస్య విశ్వత్వరూపేణ తైజసత్వరూపేణ ప్రాజ్ఞత్వరూపేణ వా నావస్థాత్రయవ్యాపకత్వమితి బోధ్యమ్। (వ్యాపకత్వం చాత్ర సాక్షిత్వమితి బోధ్యమ్।)

నను యద్వ్యావహారికం తద్విశ్వేనానుభూయతే, యత్పునః ప్రాతిభాసికం తత్తైజసేనేతి వ్యవస్థాపితే సతి శుక్తిరజతాదయో నిర్విషయా స్యుః। జాగ్రతి దృశ్యమానానాం తేషాం తైజసానుభవాయోగాద్ వ్యావహారికత్వాభావేన విశ్వానుభవాయోగాచ్చ। అనుభవిత్రభావే కథమనుభావ్యసిద్ధిరత ఆహ–శుక్తీతి। న వయం వ్యావహారిక భోక్తృత్వం విశ్వస్య లక్షణం బ్రూమః, కిన్తు జాగ్రదవస్థావ్యాపకత్వం తల్లక్షణమ్। తథా చ జాగ్రతి యే వ్యావహారికా యే చ ప్రాతిభాసికాస్తదుభయానుభవితృత్వమస్త్యేవ విశ్వస్య। కాచకామలాదిదోషదూషితచక్షురిన్ద్రియవృత్తికాలీనత్వాచ్ఛుక్తిరజతాదేః జాగ్రద్విషయత్వముపపన్నమిత్యర్థః। (శుక్తిరజతజ్ఞానస్య జాగరణత్వం, శుక్తిరజతస్య తు జాగరణవిషయత్వమితి వివేకః।) ఏతేన పరోక్షబ్రహ్మజ్ఞానస్యాపి జాగరణత్వం సిద్ధమ్। గురుశాస్త్రాది సర్వవ్యవహారస్య జాగరణవిషయత్వాత్। నను శుక్తిరజతాదిజ్ఞానం ఘటపటాదిజ్ఞానం వా కథం జాయత ఇత్యత ఆహ–జ్ఞానోత్పత్త్యాదీతి। అధస్తాదితి ప్రథమశ్లోకవ్యాఖ్యానే ఇత్యర్థః।

అథ స్వప్నావస్థాం దర్శయతి–ఏవమితి।

మూలమ్:– **ఏవం జాగ్రద్భోగజనకకర్మక్షయే స్వాప్నభోగజనకకర్మోదయే చ సతి నిద్రాఖ్యయా తామస్యా వృత్త్యా స్థూలదేహాభిమానే దూరీకృతే సర్వేన్ద్రియేషు దేవతానుగ్రహాభావాన్నిర్వ్యాపారతయా లీనేషు విశ్వోపి లీన ఇత్యుచ్యతే, తదా చ స్వప్నావస్థా। తత్రాన్తఃకరణవాసనానిమిత్త ఇంద్రియవృత్త్యభావకాలీనోఽర్థోపలమ్భః స్వప్నః।**

వ్యాఖ్యా:– జాగ్రద్భోగహేతోః కర్మణః ప్రారబ్ధస్య భోగేన క్షయే సతి తత్తజ్జాగ్రద్భోగహేతుతత్తత్ప్రారబ్ధక్షయే సతీత్యర్థః। అన్యథా సర్వాత్మనా జాగ్రద్భోగప్రారబ్ధనాశే పునర్జాగ్రద్భోగానుపపత్తిరితి బోధ్యమ్। కర్మోదయే ఇతి। కర్మణ ఉదయో నామ భోగప్రదానప్రవణత్వమ్। స్వాప్నభోగజనకే కర్మణి తద్భోగం దాతుముద్యుక్తే సతీత్యర్థః। తామస్యేతి। తమోగుణజన్యయా। అయం చ తమోగుణోఽన్తఃకరణనిష్ఠోఽజ్ఞాననిష్ఠో వా తదుభయం వా। అజ్ఞాననిష్ఠే తమసి ఉద్రిక్తే సత్యన్తఃకరణస్యాపి తమ ఉద్రేకో భవతీతి సిద్ధాన్తాత్। దేవతేతి। దిగగ్న్యాదయస్తత్తదిన్ద్రియాధిష్ఠాతృదేవతాః। లీనేష్వితి। అవిద్యయా లీనతుల్యేషు సత్సు ఇత్యర్థః। తథా చేతి। సా చేత్యర్థః। యస్యామవస్థాయాం దర్శితవిధయా లీనత్వమిన్ద్రియాణాం సా స్వప్నావస్థేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః తత్రేతి। స్వప్నావస్థాయా మిత్యర్థః। స్వప్నం లక్షయతి–అన్తఃకరణేతి। అన్తఃకరణగతా వాసనా జాగ్రదనుభవజన్యసంస్కారః నిమిత్తం కారణం యస్య స తథోక్తః। ఇంద్రియవృత్త్యభావోపలక్షితకాలభవః, అర్థోపలమ్భః, విషయసాక్షాత్కారః స్వప్న ఇత్యుచ్యతే। స్మరణాత్మకే జాగరణేఽతివ్యాప్తినిరాసాయేన్ద్రియవృత్త్యభావకాలీన ఇత్యుక్తమ్। ప్రాజ్ఞోపాధ్యజ్ఞానగతసంస్కారస్య

స్వప్ననిమిత్తత్వాభావాదన్తఃకరణగతేత్యుక్తం స్వరూపకథనమాత్రమ్। అథ స్వప్నే విప్రతిపత్తీర్దర్శయతి-తత్రేతి।

మూలమ్:- తత్ర చ మన ఏవ గజతురగాద్యర్థాకారేణ వివర్తతే అవిద్యావృత్త్యా చ జ్ఞాయత ఇతి కేచిత్। అవిద్యైవ శుక్తిరజతాదివత్ స్వప్నార్థాకారేణ పరిణమతే, జ్ఞాయతే చావిద్యావృత్త్యేత్యన్యే। కః పక్షః శ్రేయాన్? ఉత్తరః। అవిద్యాయా ఏవ సర్వత్రార్థాధ్యాసాజ్ఞానాధ్యాసోపాదానత్వేన కల్పితత్వాన్మనోగతవాసనానిమిత్తత్వే చ క్వచిన్మనఃపరిణామత్వవ్యపదేశాత్।

వ్యాఖ్యా:- తత్రేతి। స్వప్నవిషయేత్యర్థః। స్వప్నావస్థాయామితి వా। స్వప్నావస్థాయాం విరాజః ప్రపఞ్చస్య మూర్తస్యాభావాత్, భావే వా దేహాద్బహిరేవ తస్య సత్త్వం, నత్వన్తః। ప్రకృతే చాన్తరేవ దృశ్యతే ప్రపఞ్చ ఇతి నాయం స్వాప్నికప్రపఞ్చో జాగరితావచ్ఛిన్నః। కిన్తు జాగ్రత్ప్రపఞ్చభిన్న ఏవేతి సర్వైరవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్। స చ స్వాప్నః ప్రపఞ్చః కాలాన్తరే న దృశ్యత ఇత్యస్థిరత్వాత్ప్రాతీతిక ఏవ రజ్జుసర్పవత్। తథా ప్రతీతౌ చ కశ్చన హేతుః కల్ప్యః। నహి వినా కారణం కార్యం భవతి। తమేవ హేతుం దర్శయతి-మన ఇతి। ఉపాదానసమసత్తాకకార్యాపత్తిః పరిణామః, ఉపాదానవిషమసత్తాక కార్యాపత్తిర్వివర్త ఇతి సిద్ధాన్తః। తథా చ సర్పభ్రమాధిష్ఠానం రజ్జుర్యథా సర్పాకారేణ వివర్తమానా దృశ్యతే తథా స్వప్నభ్రమాధిష్ఠానం మన ఏవ స్వప్నవిషయగజతురగాద్యాకారేణ వివర్తత ఇతి కృత్వా స్వప్నప్రపఞ్చప్రతీతిహేతుః జాగరితసంస్కారశాలి మన ఏవ, తత్రైవ కల్పితత్వాత్తస్యేతి భావః। నను మనోవేద్యో హి స్వప్నః। యది మన ఏవ స్వప్నజగద్రూపేణ పరిణతం తర్హి కేన కరణేనేదం స్వాప్నికం జగదనుభూయతే జీవేన, ఇన్ద్రియాణాం లీనత్వాన్మనసో విషయాకారేణ పరిణతత్వాచ్చేతి శఙ్కాయామాహ-అవిద్యేతి। జీవస్యోపాధిభూతావిద్యా వృత్త్యా మనోమయం స్వాప్నం ప్రపఞ్చమనుభవతీతి సముదితార్థః। ఇతి కేచిదాహురితి శేషః। నను యది మనస ఏవ గజతురగాద్యాకారేణ వివర్తితుం శక్తిస్స్యాత్తర్హి జాగ్రదవస్థాయామపి మనోరథబలాత్కల్పితః ప్రపఞ్చః ప్రతీయేత ఇత్యతః పక్షాన్తరమాహ-అవిద్యేతి। యథా శుక్తిగతావిద్యా రజతాకారేణ పరిణతా తథా జీవోపాధిరవిద్యైవ స్వప్నవిషయాకారేణ పరిణమతే। రజ్జుశుక్త్యాదీనామివ మనసోఽపి న విషయాకారేణ పరిణమితుం శక్తిరస్తి। కిన్తు సర్వత్రాప్యవిద్యైవ పరిణమత ఇతి బోధ్యమ్।

నన్వేవం జాగ్రత్ ప్రపఞ్చస్యాప్యవిద్యాపరిణామత్వావిశేషాత్ జాగ్రత్స్వప్నయోరవ్యవస్థేత్యత ఆహ-జ్ఞాయతే ఇతి। స్వాప్నః ప్రపఞ్చః అవిద్యావృత్త్యా జ్ఞాయతే। జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్తు మనఇన్ద్రియవృత్తిభిరిత్యస్తి విశేష ఇతి భావః। న చైవం మనసాననుభూతస్య స్వప్నస్య మనసా స్మరణానుపపత్తిరితి వాచ్యమ్, కరణభేదేఽపి కర్తృభేదాభావేన స్మరణోపపత్తేః। సుషుప్తావవిద్యావృత్త్యానుభూతం తమస్సుఖం వా జాగ్రతి మనోవృత్త్యా స్మరతి హి జీవః। నను స్వప్నజ్ఞానం తు మనోజన్యమేవ; అతజ్జన్యస్య జ్ఞానస్యైవాభావాదితి నైషధవ్యాఖ్యాయాం మల్లినాథవచనం కథముపపద్యేతేతి చేదుచ్యతే। అన్తఃకరణధర్మ ఏవ వృత్తిజ్ఞానం, నత్వజ్ఞానధర్మః। అన్యథా ఘటాజ్ఞానస్యాపి వృత్తిజ్ఞానప్రసఙ్గ ఇతి మతాభిప్రాయేణేతి। సిద్ధాన్తే త్వజ్ఞానస్య చిత్ప్రతిబిమ్బగ్రహణేన చిదనుస్యూతత్వా

దేవ తత్కార్యస్యాన్తఃకరణస్య తథాత్వమితి కృత్వా వృత్తిరుపపద్యత ఏవాజ్ఞానస్య। అన్యథా సుషుప్తౌ వృత్త్యభావప్రసఙ్గేన సుప్తోత్థితపరామర్శానుపపత్తేః। న హి సుషుప్తావన్తఃకరణమస్తి, నాప్యననుభూతం స్మర్యతే। న చైవం ఘటాజ్ఞానస్యాపి వృత్తి ప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్।

ఘటే అజ్ఞానస్యైవాభావాత్ జ్ఞానాజ్ఞానయోస్సమానాశ్రయవిషయత్వమితి ప్రాగేవోక్తం హి। తస్మాద్ఘటే జ్ఞానమివాజ్ఞానమపి నాస్త్యేవ। కిన్తు ఘటావచ్ఛిన్నచైతన్యనిష్ఠమేవాజ్ఞానం, తస్య తు వృత్తిస్స్యాదేవ, చైతన్యబిమ్బగ్రాహిత్వాదన్తఃకరణవదితి। అతఏవ ప్రలయావసానే 'తదైక్షత' (ఛా. 6.2.3) ఇతి బహుభవనా సంకల్పాత్మికా జ్ఞానవృత్తి రీశ్వరస్య శ్రుతా। న హి జీవవదీశ్వరోఽన్తఃకరణావచ్ఛిన్నః యేన జీవవదన్తఃకరణవృత్తిః జీవేశ్వరసంకల్ప ఇత్యుచ్యేత। తథాచ సతి కార్యోపాధిత్వాదీశ్వరోపి జీవ ఏవ స్యాత్। నను కేవలాజ్ఞానస్య నైవ వృత్తిః, కిన్త్వన్తఃకరణతత్సంస్కారాన్యతరావచ్ఛిన్నాజ్ఞానస్యైవేత్యన్తఃకరణమేవ స్వయం స్వసంస్కారద్వారా ప్రయోజకమితి చేన్నైవమ్। పఞ్చభూతసత్త్వాంశకార్యస్యాన్తఃకరణస్య తత్సంస్కారస్య వా పఞ్చభూతసృష్టికారణే ఈశ్వరీయసంకల్పరూపాజ్ఞానవృత్తి ప్రయోజకత్వాసమ్భవాత్।

అన్తఃకరణం హి సాది ద్రవ్యం, జ్ఞానమేకమేవానాది ద్రవ్యమితి సిద్ధాన్తాత్। నన్వేవమన్తఃకరణానాం సాదిత్వే తదుపాధీనాం జీవానాం సాదిత్వాత్తత్కర్మణాం చ సాదిత్వాత్కథమాదౌ విషమా జీవసృష్టిరియమీశ్వరేణ నిర్మితేతి చేన్నైవం, అనాదిత్వాత్సృష్టేః। నహ్యస్మాత్కాలాదారభ్యేయం సృష్టిః ప్రవృత్తేతి నిర్ణేతుం శక్యతే। తస్మాజ్జన్యాపి సృష్టిరనాదిరేవ ప్రవాహవదితి; ప్రపఞ్చితం చ తత్సూత్రభాష్యే శ్రీశఙ్కరస్వామిభిరేవ। తస్మాదీశ్వరీయాజ్ఞానవృత్త్యైవ బహుస్యామి త్యాకారికయా సృష్టత్వాదన్తఃకరణాదీనాం నాజ్ఞానస్య వృత్త్యసమ్భవప్రసఙ్గః, సుషుప్తౌ జీవా జ్ఞానస్యాపి వృత్తి సద్భావాదితి స్థితమ్। అన్యే ఇతి। ఆహురితి శేషః। ద్వయోః పక్షయోః కః శ్రేష్ఠ ఇత్యత ఆహ పక్ష ఇతి। ఉత్తరః పక్షః శ్రేయానిత్యన్వయః। తత్ర హేతుమాహ అవిద్యాయా ఇతి। సర్వత్ర జాగ్రతి స్వప్నే వా అర్థాధ్యాసో విషయాధ్యాసః ధ్యానాధ్యాసః, భ్రమజ్ఞానం తయోరుపాదానం కారణమవిద్యైవేతి కల్పితత్వాన్నిర్ణీతత్వాదిత్యర్థః। సచ్చిదానన్దే ఆత్మని దేహేన్ద్రియాదిద్వైతాధ్యాసస్య దేహోఽయమిత్యాది జ్ఞానాధ్యాసస్య చావిద్యైవ హేతుః, అవిద్యా మూలత్వాదధ్యాసస్య। తస్యాశ్చావిద్యాయాః కిం స్వప్నావస్థాయాం కుణ్ఠితత్వమస్తి యేన మనోమయః స్వప్నస్స్యాత్? కిఞ్చ యస్య మనసో జాగ్రత్యేవ దేహాది పదార్థజననే శక్తిర్నాస్తి కిం తస్య స్వప్నే తజ్జననే శక్తిస్స్యాత్। తస్మాద్యయైవాత్మని మనోఽప్యధ్యస్తం తయైవ జాగ్రత్స్వప్నప్రపఞ్చః ద్వయమప్యాత్మన్యేవాధ్యస్తమితిశ్రేష్ఠ ఉత్తరః పక్షః। నను స్వప్నస్య మనోమయత్వ శ్రుతేః కా గతిరిత్యాహ। మనోగతేతి। స్వప్నప్రపఞ్చం ప్రతి మనోగతవాసనాయా నిమిత్తత్వాత్తథా వ్యపదేశ ఇత్యర్థః। మనఃపరిమాణత్వ ఇతి। మనో వివర్తత్వేత్యర్థః। వివర్తత ఇతి పూర్వముక్తత్వాత్ జ్ఞానశక్త్యాత్మకస్య మనసో వివర్త ఏవ, స్వప్నప్రపఞ్చో జడాద్యాత్మకత్వే నోపాదానవిషయసత్తాకత్వాత్। యద్వా వివర్తత ఇత్యస్యైవ పరిణమత ఇత్యర్థో వాచ్యః, అవిద్యామయమనఃపరిణామత్వావిద్యాత్మకస్వప్న ప్రపఞ్చస్యేతి। నను యద్యుత్తరః పక్షశ్శ్రేయాన్

తర్హి స్వప్నే మనసో దృశ్యాకారపరిణామాభావాత్స్వప్నప్రపఞ్చసాక్షాత్కారం ప్రతి జీవస్య మనః కరణం భవత్యేవ। స్వప్నే హి సూర్యాద్యాలోకం వినా మన ఆదీనీన్ద్రియాణి వినా చ స్వయమేవ జీవస్సర్వమవభాసయతి భాసతేచేతి స్వయంజ్యోతిష్ట్వం జీవస్య స్వప్నే సాధితం 'అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిః' (బృ. 4.3.9,14) ఇతి శ్రుత్యా। తదిదానీం న సిధ్యతి, స్వప్నేపి మనసైవ జీవస్సర్వమవభాసయతీతి సువచత్వాదితి చోదయతి నన్వితి।

మూలమ్:- నను మనసస్తదా దృశ్యాకార పరిణామానభ్యుపగమే ద్రష్టృత్వసమ్భవేనాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వాసిద్ధిరితి చేన్న। బహిరిన్ద్రియవృత్త్యభావేన తదానీం మనసోఽగ్రాహకత్వాత్। తత్సహకారేణైవ తస్య గ్రాహకత్వనియమాత్। సవృత్తికాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నస్యైవ చైతన్యస్య ప్రమాతృత్వనియమాత్తదాన్తఃకరణసత్త్వేపి ప్రమాత్రభావః।

వ్యాఖ్యా:-యది స్వప్నే మనో గజరథతురగాది ప్రపఞ్చాత్మనా జాతం స్యాత్తర్హి తస్య తథావిధస్య జ్ఞానకర్మతయాస్థితత్వేన జ్ఞానకారణత్వం న భవేదేవ। భవతా తు న తథాభ్యుపగమ్యత ఇతి కథం కరణత్వాభావో మనస ఇతి భావః। ద్రష్టృత్వేతి। యది జాగ్రతీవ స్వప్నేపి మనోవృత్తిః స్యాత్తర్హి తయైవ వృత్త్యా స్యాదాత్మనః ప్రమాతృత్వరూపం ద్రష్టృత్వమ్। ప్రమాతా చ ప్రమాణపరతన్త్రః। నహ్యాన్తరిన్ద్రియ బహిరిన్ద్రియవృత్తిరూపప్రమాణం వినా జాగ్రతి జీవః కిమపి జానీయాత్తథైవ స్వప్నేప్యన్తఃకరణపారతన్త్ర్యేణైవేతి కథం స్వప్నే జీవస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వాసిద్ధిరితి భావః। యద్వా పక్షద్వయేప్యవిద్యావృత్త్యైవ జ్ఞాయత ఇత్యుక్తమ్। తత్ర చోదయతి కశ్చిత్ నన్వితి। జాగ్రత్యన్తఃకరణస్య ఘటాదివిషయాకారేణ పరిణామాద్ఘటాదిప్రత్యక్షం జాయత ఇతి సిద్ధాన్తితమ్। తథా స్వప్నే తస్య దృశ్యాకారపరిణామో నాభ్యుపగతః। అవిద్యావృత్త్యైవ జ్ఞాయత ఇత్యుక్తత్వాత్। ఏవమభ్యుపగమేపి మనసో ద్రష్టృత్వం సమ్భవేదేవ। తథా మనసో ద్రష్టృత్వసమ్భవేనాత్మనః స్వయంజ్యోతిష్ట్వాసిద్ధిరితి। అయం భావః। స్వప్నావస్థాయాం మనసో దృశ్యాకారపరిణామాభ్యుపగ మేన మనసశ్చక్షురాదిద్వారా బహిర్నిర్గమనాసమ్భవాత్ వృత్తిజ్ఞానాఖ్యక్రియాభాగో మాస్తు నామ। అన్తఃకరణస్య దేహాన్తర్వ్యాపికర్తృభాగోస్త్యేవేతి తదానీం చిదంశస్య తత్ర ప్రతిఫలితత్వాత్ సచిదాభాసాన్తఃకరణస్య ద్రష్టృత్వం సమ్భవత్యేవ। వృత్తిజ్ఞానాఖ్య క్రియాభాగాభావాదన్తఃకరణస్య ప్రమాణత్వమేవ న సమ్భవతి। తతశ్చాత్మనః స్వయంప్రకాశత్వం న సిధ్యతి, ఇతరానపేక్షం సద్యత్సర్వమవభాసయతి తద్ధి స్వయంప్రకాశమితి భావః।

న చాన్తఃకరణకర్తృభాగావచ్ఛిన్నశ్చిదంశ ఏవ ద్రష్టేతి నాన్తఃకరణస్య ద్రష్టృత్వసమ్భవ ఇతి వాచ్యమ్। కర్తృభాగావచ్ఛిన్నచిదంశవచ్చిదనుస్యూత కర్తృభాగస్యాపి ద్రష్టృత్వాత్। తత్ర హేతురన్యోన్యాధ్యాసాభ్యుపగమ ఏవ తయోరితి సర్వథాపి స్వప్నప్రపఞ్చ సాక్షాత్కారం ప్రతి జీవస్య కరణభూతం కర్తృభూతం వాన్తఃకరణమస్త్యేవ సహకారీతి న తస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం స్వప్నే సాధయితుం శక్యత ఇతి పూర్వపక్ష నిష్కర్షః। పరిహరతి నేతి। హేతుమాహ-బహిరితి। తదానీం స్వప్నదశాయాం బహిరిన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం వృత్త్యభావేన హేతునా మనసః అన్తఃకరణస్యాగ్రాహకత్వాత్। గ్రాహయతి జీవేన దృశ్యమితి గ్రాహకం జ్ఞానకరణమిత్యర్థః।

తన్నభవతీత్యగ్రాహకం తత్త్వాత్। నను మాస్తు బహిరిన్ద్రియవృత్తిః। కథం తావతా అన్తరిన్ద్రియ వృత్తేరభావోఽత ఆహ-తత్సహకారేణైవేతి। తత్పదస్య బహిరిన్ద్రియాణ్యర్థః, తద్వృత్తిర్వా। అన్తఃకరణం హి చక్షురాదీన్ద్రియద్వారా ఘటాదివిషయాకారేణ పరిణమ్య ఘటాదిప్రత్యక్షం జనయతి జీవస్య, న తు స్వత ఇతి కృత్వా బహిరిన్ద్రియసహకారాభావేనాన్తఃకరణస్య వృత్తిరేవ న భవతీతి కథం జ్ఞానకరణత్వమ్? వృత్తేరేవ కరణత్వాదిత్యర్థః। న చాన్తఃకరణస్య దేహాన్తర్వ్యాపిత్వేన వృత్తిమత్త్వమస్తీతి వాచ్యం, అన్తఃకరణస్య విషయాకారపరిణామ ఏవ వృత్తిరిత్యభ్యుపగమాత్। వస్తుతస్తు తస్య తదా దేహాన్తర్వ్యాప్తిరపి నాస్త్యేవ; హృత్పుణ్డరీకం విశదవిశచ్ఛ వర్తతే మన ఇతి కణ్ఠస్థమితి వా శాస్త్రాదత ఏవ న స్పర్శానుపలమ్భ ఇతి బోధ్యమ్। తస్మాన్న స్వప్నజ్ఞానం ప్రతి కరణత్వం మనస ఇతి। నను స్వప్నే చక్షురాద్యభావాన్మనసో బహిరస్వాతన్త్ర్యమస్తు నామ। అన్తర్వ్యాపారే తు స్వాతన్త్ర్యమస్త్యేవ। అన్యథా చక్షురాద్యగోచరతాం ప్రాప్తాం నారీముద్ధిశ్య మనో న పరితప్యేత। మాంసమయనార్యా ఈశ్వరసృష్ట్యాః అబన్ధకత్వేపి మనోమయనార్యా బన్ధకత్వమనుభవసిద్ధమ్; 'మైవం మాంసమయీ యోషిత్కాచిదన్యా మనోమయీతి' విద్యారణ్య స్వామివచనాచ్చ।

నేత్రే నిమీల్య కమపి విస్మృతమర్థం జిజ్ఞాసతి పురుషే గ్రాహయతి హి తమర్థం మనః , కిఞ్చ యది చక్షురాదివృత్త్యభావాన్మనసోఽవృత్తిత్వం తర్హి మనోరథ ప్రపఞ్చస్యైవ నిర్విషయత్వమ్। తథా సుఖాదిరన్తరేవ మనసా జ్ఞాయత ఇత్యనుభవసిద్ధమ్। తస్మా ద్బహిరిన్ద్రియసహకారేణైవ మనసో గ్రాహకత్వమితి నియమో న యుక్త ఇతి చేన్మైవమ్। నారీవియోగే మనసి జాతః పరితాపో న మనసా గృహ్యతే కిన్త్వాత్మనా స్వయమేవ। ఏవం తత్సంయోగాదిజన్యం మనోగతం సుఖమపి। ఉక్తం చేదం ప్రాగేవ 'స్వచ్ఛే తు సుఖదుఃఖాదౌ స్వత' ఇతి। యుక్తం చేదం స్వవికారసుఖదుఃఖసాక్షాత్కారం ప్రతి స్వస్య కరణత్వకర్తృత్వా యోగాత్। (స్వపదస్యాన్తఃకరణ మర్థః।) యా తు మనోమయీ నారీత్యుక్తే సా న మనోమయీ కిన్త్వవిద్యామయ్యేవ। అవిద్యా హి విరహిణః పురుషస్యాభిమతాం కామినీం దిక్ష్వపి సృజతి కిమ్పునః హృదయే? విస్మృతార్థగ్రాహకం తు న మనః, కిన్తు సాక్ష్యేవ। మత్తస్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చ (15.15) ఇతి గీతావచనాత్। మనోరథ ప్రపఞ్చశ్చ రజ్జుసర్పాదివత్స్వప్నవచ్చావిద్యామయ ఏవ। కిఞ్చ స్వప్నప్రపఞ్చవిషయే మనసో గ్రాహకత్వమస్తి వా నవేతి చిన్తైవాయుక్తా। తథా హి స్వాప్నాః పదార్థాః కిమాన్తరాఃఉత బాహ్యాః? నాద్యః। ఆన్తరత్వే సతి తేషాం బహిః ప్రతీత్యయోగాత్। ప్రతీయన్తే హి బహిరేవ రథగజాది స్వప్నార్థాః। న ద్వితీయః। తేషాం బహిరిన్ద్రియగోచరత్వాత్। బహిరిన్ద్రియ విషయా హి బాహ్యా ఇత్యుచ్యన్తే। తస్మాదనిర్వచనీయా ఏవేతి న మనసా గ్రాహ్యాస్తే। నను యద్యేవం బహిరిన్ద్రియవ్యాపారాభావే మనోవ్యాపారాభావస్తర్హి బహిరిన్ద్రియవ్యాపారే సతి న ధ్యానాదిమనోవ్యాపార ఇత్యుభయథాపి ధ్యానాదివ్యవహారలోప ఏవ ప్రాప్తః। న చేష్టాపత్తిః 'మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః' (బృ. 2.4.5), 'మనసైవానుద్రష్టవ్యం' (బృ. 4.4.19), 'దృశ్యతే త్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యా' (కఠ. 3.12) ఇత్యాది శ్రుత్యాదివిహితమననాదేర

విషయత్వాపత్తేరితి చేదుచ్యతే। భ్రమప్రమాజ్ఞానద్వయవిషయ ఏవాయం నియమః, నత్వన్యత్ర। ధ్యానాదికం తు భ్రమప్రమావిలక్షణమానసీ క్రియైవ, న జ్ఞానమ్। వక్ష్యతి మూలకార ఏవ స్వయమేతత్ త్రింశతితమే పత్రే। తస్మాద్ధ్యానాదౌ బహిరిన్ద్రియసహకారా భావేఽపి మనస స్స్వాతన్త్ర్యమస్త్యేవ, జాగ్రత్స్వప్నయోస్తు నేతి, న స్వప్నే మనసః కరణత్వమ్।

అథ మనసః జ్ఞానకర్తృత్వం సమ్భవతి స్వప్నే ఇతి మతాన్తరం నిరస్యతి సవృత్తికేతి। అన్తఃకరణస్య క్రియాభాగవత్కర్తృభాగోఽపి వృత్తికృత ఏవ, న తు స్వాభావికః। తథా చ సవృత్తికాన్తఃకరణావచ్ఛిన్నశ్చిదంశః చిదనుస్యూతవృత్తిమదన్తఃకరణం వా ప్రమాతృశబ్దేనోచ్యతే, న తు కేవలమన్తఃకరణావచ్ఛిన్నచిదంశః, చిదనుస్యూతమన్తఃకరణం వా ఇతి నియమాత్తత్ర స్వప్నే అన్తఃకరణసత్త్వేపి ప్రమాతురభావ ఏవేతి మనసశ్చైతన్యస్య వా న ద్రష్టృత్వసమ్భవ ఇతి సిద్ధమాత్మనస్స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్।

నన్వేవమప్యవిద్యావృత్తేః కరణస్య సత్త్వాన్నాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వసిద్ధిరితి చేన్నైవమ్। అన్తఃకరణవృత్త్యైవాత్మనః ప్రమాతృత్వసమ్భవః, నత్వవిద్యావృత్త్యా। అన్యథా సుషుప్తావపి ప్రమాతృ సద్భావాపత్తేః। ప్రమాతృత్వే సతి హ్యాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వాసిద్ధిః, ప్రమాతృత్వస్య ప్రమాణాది సాపేక్షత్వాత్। అయం భావః। జాగ్రతి మన ఇన్ద్రియదేవతా సాపేక్షత్వేన విశ్వో విశ్వమవభాసయ తీతి ప్రమాతృత్వం విశ్వస్య। స్వప్నేతు మనసో నిర్వృత్తిత్వాదిన్ద్రియేషు చ దేవతానుగ్రహాభావేన నిర్వ్యాపారా దాదిత్యాది దేవతానాం చ తత్రాసత్త్వాన్మన ఆద్యనపేక్షస్సన్నేవ తైజసస్స్వప్నప్రపఞ్చ మవభాసయతీతి న తైజసస్య ప్రమాతృత్వమితి స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్। వస్తుతస్తు సర్వదాప్యాత్మా స్వయంప్రకాశ ఏవ। తేనైవ ప్రమాత్రాది సర్వద్వైతస్యావభాస్యమానత్వాత్। కిన్తు స్వప్నే తస్య స్వయంజ్యోతిష్ట్వం సుఖేన బోద్ధుం శక్యమితి శ్రుత్యభిప్రాయః। తస్మాన్నావిద్యావృత్తిసహకార మాత్రేణాత్మనస్స్వయంజ్యోతిష్ట్వాసిద్ధిః। ఇదమేవ స్వప్నజ్ఞానమవిద్యాజన్యమితి మతమాశ్రిత్య మహాకవిః శ్రీ హర్షో నైషధకావ్యే 'నిరూపితాదక్షియుగాచ్చ నిద్రయా హృదోపి బాహ్యేన్ద్రియమౌన ముద్రితా' దితి స్వప్నే బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారాభావాన్మనసో వ్యాపారాభావమాహ। తద్వ్యాఖ్యాతా మల్లినాథస్తు ఏతదాశయమజానానః స్వప్నజ్ఞానం తు మనోజన్యమేవ, మనసోముద్రణత్విన్ద్రి-యార్థ సమ్ప్రయోగజన్యజ్ఞానవిరహ ఏవేతి జ్ఞాయత ఇత్యాహ ఇతి బోధ్యమ్।

అత్ర 'తదేతత్సత్త్వం యేన స్వప్నం పశ్యతి' ఇతి శ్రుతేః, స్వప్నేపి రథగజతురగాది పదార్థగోచరాన్తఃకరణవృత్తిర్నాస్తీతి మతాన్తరమ్। సత్త్వశబ్దస్య మనోవాచిత్వాత్। న చైతన్మతే సచిదాభాసస్యమనఉపహితస్య జీవస్య వా ప్రమాతృత్వసమ్భవాత్కథం స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వ సిద్ధిరాత్మన ఇతి వాచ్యమ్। ద్రష్టైక ఏవాత్మా చక్షురాది వ్యాపారమాదిత్యాదితేజశ్చానపేక్ష్య స్వయమేవ సర్వం స్వాప్నప్రపఞ్చమవభాసయత్యాత్మేతి కథం స్వయమేవేత్యుచ్యత ఇతి వాచ్యమ్। మన ఆత్మనోరన్యోన్యతాదాత్మ్యాధ్యాసేన ఆత్మనః పృథక్ మనస ఏవాభావాత్। అహం పశ్యామీత్యాది రూపేణ జాగ్రత్యపి తథైవ మన ఉపహితస్యాత్మనః సచిత్కస్య మనసో వా ద్రష్టృత్వేన గృహ్యమాణత్వాదితి। తస్మాదస్మిన్పక్షేఽపి సిద్ధమాత్మన స్స్వప్నే స్వయంజ్యోతిష్ట్వమ్।

నన్వస్మిన్ పక్షే ప్రమాతృప్రమాణప్రమేయప్రమితయో జాగ్రతీవ స్వప్నేఽపి వర్తన్త ఇతి కో భేదస్స్వప్నజాగ్రతోః। న చ బహిరిన్ద్రియవ్యాపారసద్భావతదభావప్రయుక్తో విశేష ఇతి వాచ్యమ్। తదానీమపి బహిరిన్ద్రియైరేవ చక్షురాదిభిర్గజాదిదర్శన సద్భావాదితి చేదుచ్యతే। స్వప్నే ప్రమేయం రజ్జుసర్పవత్ప్రాతిభాసికం, జాగ్రతి తు సత్యసర్పవద్వ్యావహారికమ్। స్వప్నే ప్రమితిః ప్రమాణ వృత్త్యజన్యా, జాగ్రతి తు తజ్జన్యా। నిద్రాదిదోషవశేనాన్తఃకరణస్యైవ కాచిదవిద్యావృత్తి రుదేతి; స్వప్నే రజ్జు ప్రతీతిసమయవదితి సిద్ధాన్తాత్। జాగ్రతి బహిరిన్ద్రియాణి వ్యావహారికాణి, స్వప్నే తు ప్రాతిభాసికాని రజ్జుసర్పతుల్యాని। ఏవం దేహశ్చ స్వప్నే ప్రాతిభాసికా జాగ్రద్విలక్షణా ఏవేతి స్వప్నజాగ్రతోరస్తి మహాన్ భేదః।

నన్వవిద్యావృత్త్యైవ జ్ఞాయత ఇతి పక్షో న సఙ్గచ్ఛతే, అవిద్యాయా స్స్వాప్నపదార్థాకారేణ పరిణతాయా జ్ఞానకర్మత్వేన తత్కారణత్వాయోగాదితి చేన్నైవమ్। నహ్యవిద్యా మన ఇవ స్వల్పసామర్థ్యా, యేన తథా శఙ్కితుం శక్యా స్యాత్। కిన్తు మహాశక్తిరవిద్యా। జాగ్రత్యప్యవిద్యైవ హి ప్రమాతృప్రమాణాదిసర్వజగద్రూపేణ పరిణతా। న చైవమవిద్యా పరిణామత్వాంశేఽ విశేషాత్కో భేదస్స్వప్నప్రపఞ్చయోరితి వాచ్యమ్। విషయస్థైర్యాస్థైర్యప్రయుక్తత్వాత్తద్భేదస్య। తత్రాపి కో హేతురితి చేదుచ్యతే। నిద్రాదిదోషదూషితావిద్యాజన్యస్వప్నప్రపఞ్చః మన్దాన్ధకారాదిదోష దూషితావిద్యాజన్యరజ్జుసర్పవత్। అతస్తద్విషయాణామస్థిరత్వం, నిర్దుష్టావిద్యాజన్యస్తు జాగ్రత్ప్రపఞ్చ ఇతి తద్విషయాణాం స్థిరత్వమితి, తస్మాన్న కిమప్యద్భుతమవిద్యాకృత్యే సర్వాశ్చర్యమయత్వాత్తస్యా ఇతి। నను యది మనసస్స్వప్నే నిర్వృత్తితా, తర్హి స్వప్నసుషుప్త్యోః కోభేద ఇతి చేదుచ్యతే। సుషుప్తౌ మనః కారణే లీయతే, స్వప్నే తు కారాగృహనిబద్ధపురుష వదస్వతన్త్రం వర్తత ఇతి అలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా। అథ స్వప్నస్య తత్పదార్థానాం చాధ్యాస రూపత్వాదధిష్ఠానం వినాఽధ్యాసాయోగా త్స్వాప్నాధ్యాసః కుత్ర కల్పితోఽవిద్యయేతి పృచ్ఛత్యధిష్ఠానం కిమితి। ఉత్తరయతి మనోవచ్ఛిన్న మితి।

మూలమ్:- కిమధిష్ఠానం స్వప్నాధ్యాసస్య। మనోఽవచ్ఛిన్నం జీవచైతన్యమిత్యేకే। మూలాజ్ఞానా-వచ్ఛిన్నం బ్రహ్మచైతన్యమిత్యపరే। కిం శ్రేయః। మతభేదేనోభయమపి। తథాహి; జాగ్రద్బోధేన స్వప్నభ్రమనివృత్త్యభ్యుపగమాదధిష్ఠానజ్ఞానాదేవ చ భ్రమనివృత్తే ర్బ్రహ్మచైతన్యస్య చాధిష్ఠానత్వే సంసారదశాయాం తద్భానాభావాత్; జ్ఞానే వా సర్వద్వైతనివృత్తేర్నజాగ్రద్బోధాత్స్వప్ననివృత్తిః స్యాత్। స హి కర్తా (బృ. 4.3.10) ఇతి జీవకర్తృత్వశ్రుతేరాకాశాదిప్రపఞ్చవత్సర్వసాధారణత్వా పత్తేశ్చ న మూలాజ్ఞానావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మచైతన్యమధిష్ఠానమ్।

వ్యాఖ్యా:- స్వప్నే నిశ్చయాత్మబుద్ధివృత్త్యసమ్భవాదన్తఃకరణం మనోరూపేణైవ వర్తత ఇత్యభిప్రాయే ణోక్తం మనోవచ్ఛిన్నమితి। దేహాన్తర్మనస్యేవ స్వప్నప్రతీతేరితి భావః। మతాన్తరమాహ-మూలా జ్ఞానేతి। అవ్యాకృతం మూలాజ్ఞానమ్। యథా జాగ్రద్విషయా బ్రహ్మచైతన్యేఽవిద్యయా కల్పితాస్తథా స్వప్నవిషయాఅపీతి భావః। మతద్వయే కిమ్మతం శ్రేయ ఇతి పృచ్ఛతి కిం శ్రేయ ఇతి। ఉత్తరయతి మత భేదేనేతి। తదేవ దర్శయతి తథాహీతి। తావన్మనోఽవచ్ఛిన్నం

జీవ చైతన్యం స్వప్నాభాసాధిష్ఠానమితి మతముపపాదయతి జాగ్రదితి। జాగ్రద్బోధః జాగ్రత్పదార్థ జ్ఞానం ప్రమారూపం ప్రమాణజన్యత్వాత్। తేన దేవదత్తోఽహం యజ్ఞదత్తపుత్రస్తల్పే ఏవ తిష్ఠామీత్యాద్యాకారస్య స్వప్నభ్రమస్య, విష్ణుదత్తోహం భగదత్తపుత్రః కాశ్యాం పర్యటామీత్యాద్యా కారకస్యావిద్యాజన్యస్య భ్రమజ్ఞానస్య నివృత్త్యభ్యుపగమాన్నాశాఙ్గీకారాద్ధేతోః జాగ్రద్బోధాత్స్వప్న నివృత్తిమాత్రేణ కథం స్వప్నభ్రమస్య జీవచైతన్యమధిష్ఠానమితి వక్తుం శక్యతే। అత ఆహ–అధిష్ఠానేతి।

రజ్వాద్యధిష్ఠానజ్ఞానాదేవ సర్పాదిభ్రమనివృత్తిః। సర్పభ్రమాధిష్ఠానభూతమనోవచ్ఛిన్నజీవ చైతన్య జ్ఞానాదేవ స్వప్ననివృత్తిరిత్యర్థః। నను జాగ్రద్బోధేన స్వప్నభ్రమనివృత్తిరితి ప్రాగుక్తం, అధునా తు జీవచైతన్యజ్ఞానేనేతి కథముభయోరేకార్థతేతి చేదుచ్యతే। మనోవచ్ఛిన్నజీవచైతన్యస్య ప్రమాతృ నామకస్యైవ జాగ్రదవస్థానుభవితృత్వాత్ జాగ్రద్వ్యవహారస్య చ ప్రమాత్రాదిరూపత్వాత్ ప్రమాతురాత్మనస్తావదహమితి జ్ఞానానుదయే అహం దేవదత్త ఇత్యాది జాగ్రత్జ్ఞానాసిద్ధేరహమితి ప్రమాణజన్యజ్ఞానస్యాపి జాగ్రద్బోధత్వాదహమన్తఃకరణావచ్ఛిన్న జీవచైతన్యరూపాధిష్ఠానజ్ఞానేన జాగ్రద్‌బోధపదవాచ్యేన స్వప్నభ్రమనివృత్తిరితి। నను స్వప్నేప్యహ మితి జ్ఞానస్య సత్త్వాత్స్వాప్నిక స్యాహం జ్ఞానస్య జాగ్రత్కాలికాహం జ్ఞానస్య చ విరోధాభావాత్కుతో నివర్త్యనివర్తక భావఇతి చేన్నైవమ్। అహమిత్యంశే విరోధాభావేఽపి దేవదత్తోహం, గన్తాహం, యజ్ఞదత్తోహం, స్థితోహ మిత్యాది విశేషణాంశే విరోధాత్। నను మనోవచ్ఛిన్నే జీవచైతన్యే గన్తృత్వాదివిశేషణాభావాత్కుతో విరోధ ఇతి చేదుచ్యతే। మనోవచ్ఛిన్నో హి జీవః జాగ్రతి నామరూపాదితాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య దేవదత్తోహం మనుష్యోహం స్థితోహమిత్యభిమన్యతే। స ఏవ స్వప్నే వ్యావహారిక నామాదితాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రతిపద్య యజ్ఞదత్తోహం దేవోహం గన్తాహమిత్యభిమన్యతే। ఇమం చ స్వప్నభ్రమం పునర్జాగ్రతి వ్యావహారికనామాది తాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య జహాతి। ఏవం స్థితే మనోవచ్ఛిన్నేఽపి జీవచైతన్యే దేహాది తాదాత్మ్యాధ్యాసవశాత్ గన్తృత్వాదివిశేషణసమ్భవాదస్తి విరోధ ఇతి।

ఏతత్తాదాత్మ్యాధ్యాసం స్ఫోరయితుమేవ మనోవచ్ఛిన్నం జీవచైతన్యమితి విశేషితమ్। యదా తు మనోవచ్ఛిన్నం తదా నామరూపాది తాదాత్మ్యవదేవ తదితి। తస్మాన్మనోవచ్ఛిన్న వ్యావహారిక నామరూపాదితాదాత్మ్యాధ్యాసాపన్నజీవ చైతన్యరూపాధిష్ఠాన జ్ఞానాత్మకజాగ్రద్బోధేన స్వప్నభ్రమనివృత్తి స్సిద్ధైవ। న చ కథం దేవదత్తస్య దేవదత్తోహమిత్యాత్మజ్ఞానాద్యజ్ఞదత్తోహమితి స్వప్నభ్రమనివృత్తిరితి కథం స్వప్నపదార్థ నివృత్తిరితి వాచ్యమ్। ప్రతీతి సమనియతసత్తాకత్వేన ప్రాతీతికార్థానాం యదా భ్రమనివృత్తిస్తదైవస్తద్విషయనివృత్తిరపి। తస్మాద్దేవదత్తోహం తల్పే ఏక ఏవ తిష్ఠామీత్యాత్మజ్ఞానాత్స్వప్న దృష్ట రథగజపత్తనాది సర్వపదార్థనివృత్తిరితిసుస్థమ్, అనుభవసిద్ధత్వాదుక్తార్థస్య। ఏవం మనోవచ్ఛిన్నం జీవచైతన్యమధిష్ఠానమితి యస్య మతం స, స్వమతం స్థాపయిత్వా పరమతం దూషయతి బ్రహ్మేతి। యది జాగ్రత్ప్రపఞ్చస్యేవ స్వప్నస్యాపి బ్రహ్మైవాధిష్ఠానం స్యాత్తర్హి స్వప్నభ్రమాధిష్ఠానభూతబ్రహ్మజ్ఞానం వినా స్వప్నభ్రమనివృత్తిర్నస్యాత్,

అధిష్ఠానజ్ఞాననివర్త్యత్వాద్భ్రమస్య। తచ్చ బ్రహ్మజ్ఞానం సంసారదశాయాం యస్య కస్యాపి న భవతి; బ్రహ్మజ్ఞాననివర్త్యత్వాత్కర్తాహమిత్యాది సంసారస్య। తతస్సర్వదాపి స్వప్న ఏవస్యాత్। అథ యది సంసారదశాయామపి బ్రహ్మజ్ఞానం భవతీత్యుచ్యతే తర్హి స్వప్నప్రపఞ్చేన సాకం జాగ్రత్ప్రపఞ్చోపి నివర్త్యేత। తస్యాపి బ్రహ్మణి కల్పితత్వాంశేఽ విశేషాత్। యథా రజ్జుజ్ఞానాత్సర్ప భ్రమదణ్డభ్రమయోర్ద్వయోరపి నివృత్తిః। న చేష్టాపత్తిః। స్వప్నప్రపఞ్చే నివృత్తేఽపి జాగ్ర త్ప్రపఞ్చస్యా నివృత్తత్వాత్। తస్మాజ్జాగ్రద్భ్రమస్య సత్త్వాదధిష్ఠాన బ్రహ్మజ్ఞానం న భవతీత్యవశ్య మభ్యుపేయమ్। తథాచాధిష్ఠానజ్ఞానాభావాత్కథం స్వప్నభ్రమస్యాపి నివృత్తిః। న చ జాగ్రద్బోధాదితి వాచ్యమ్, తస్య స్వప్నభ్రమాధిష్ఠానత్వాసమ్భవాత్। తస్మాద్యది స్వప్న భ్రమస్యాధిష్ఠానం బ్రహ్మ స్యాత్తర్హి జాగరణాత్స్వప్నో న నివర్తేత। జాగ్రద్బోధాత్ స్వప్ననివృత్తి స్త్వనుభవసిద్ధాదురపలాపా। తస్మాన్మనోవచ్ఛిన్నం జీవచైతన్యమేవ స్వప్నభ్రమాధిష్ఠానమితి సుస్థమ్। ఉక్తార్థే శ్రుతిం చ ప్రమాణయతి స హి కర్తేతి। స్వప్నప్రపఞ్చస్య కర్తా స జీవ ఏవేత్యర్థః, నత్వవ్యాకృతోపాధికం బ్రహ్మచైతన్యమీశ్వరనామకమితి భావః। న చ శ్రుత్యా కర్తృత్వమేవోక్తం జీవస్య, నత్వధిష్ఠానత్వమితి కృత్వా, జీవో బ్రహ్మణ్యేవ జగత్కరోతి స్వప్నదశాయామితి వాచ్యమ్। ఔపనిషదమతే కర్తృత్వస్యాభిన్ననిమిత్తోపాదానత్వరూపత్వాదన్యథా జగత్ప్రత్యుపాదానం మాయా నిమిత్తం తు బ్రహ్మేతి; మాయాయా అపి జగత్కారణత్వం స్యాత్। తతశ్చ 'యతో వా' (తై. 3. 1) ఇతి శ్రుత్యా మాయాయా ఏవ బ్రహ్మత్వమాపతేత్। కిఞ్చ తద్బ్రహ్మ స్వప్నదశాయాం జీవజ్ఞానావిషయభూతమేవేతి కథం తత్ర జీవః స్వప్నం నిర్మాతుం శక్నుయాత్? న హి కులాలోఽపి మృదమజ్ఞాత్వా మృది ఘటం నిర్మాతి। తస్మాజ్జీవ ఏవ స్వావిద్యయా స్వస్మిన్ స్వప్న ప్రపఞ్చం విస్తారయతి విలాపయతి చేతి, జీవ ఏవ స్వప్నకర్తృత్వేన స్వప్నభ్రమాధిష్ఠానం భవతి। అథ స్వప్నప్రపఞ్చస్యేశ్వరకర్తృకత్వే దోషమాహ–ఆకాశాదితి। యది స్వప్నప్రపఞ్చ స్యాపీశ్వరః కర్తా స్యాత్తర్హి జాగ్రతి దృశ్యమానాకాశాది ప్రపఞ్చవత్స్వప్న ప్రపఞ్చోఽపి సర్వవ్యవహార క్షమస్స్యాత్। కిఞ్చ సర్వైర్జీవైరేకాకారేణ ప్రతీయేత, నత్వేవం ప్రతీయతే। కిన్తు జీవః స్వప్నప్రపఞ్చే వైలక్షణ్యేన ప్రతిభాతి। తస్మాత్స్వప్నప్రపఞ్చస్య ప్రతిజీవం విలక్షణత్వేన సర్వసాధారణ్యాభావాత్ జాగ్రత్ప్రపఞ్చవన్నేశ్వరకర్తృకత్వమ్। కిన్తు జీవకర్తృకత్వ మేవ। జీవో హి పరిచ్ఛిన్నత్వాత్స్వస్మిన్నేకస్మిన్నేవ స్వమనోవాసనానుగుణం ప్రపఞ్చం కల్పయతి, నత్వన్యస్మిన్ జీవే, ఇతి కృత్వా స్వప్నప్రపఞ్చానాం కర్తృభేదాన్మిథోభేదో యుక్తః। ఫలితమాహ–నేతి। ఈశ్వరస్స్వప్నాధిష్ఠానం న భవతీత్యర్థః। ఏవం స్వప్నభ్రమస్య బ్రహ్మచైతన్యాధిష్ఠానత్వవాదం నిరస్య అథ స్వమతే విరోధమాశఙ్కతే నన్వితి।

మూలమ్:– నను జీవచైతన్యస్యానావృతత్వేన సర్వదా భాసమానత్వాత్కథమధిష్ఠానత్వమ్। సత్యమ్। తత్రాపి స్వప్నాధ్యాసానుకూలవ్యావహారిక సజ్ఞాతభానవిరోధ్యవస్థాజ్ఞానాభ్యుపగమాత్। స్వప్నదశాయాం చాహం మనుష్య ఇత్యాదిప్రాతీతికసజ్ఞాతాన్తరభానాభ్యుపగమాత్। శయ్యాయాం స్వపిమీతి శయ్యాన్తరాభానవత్ భానసామగ్ర్యభావశ్చ తుల్య ఏవ।

వ్యాఖ్యా:– జాగ్రతి సర్వం ద్వైతం బ్రహ్మణి కల్పితం కుతః? బ్రహ్మస్వరూపస్యా జ్ఞానావృతత్వాత్। న హి బ్రహ్మణి భాతి సతి జగతః ప్రతిభానం స్యాత్? జీవచైతన్యం తు నిత్యాపరోక్షత్వాదజ్ఞానానావృతమేవేతి। న హి స్వయం స్వస్య కదాచిదపి పరోక్షస్స్యాత్। ఏవం సర్వదాపి జీవస్య స్వ స్వరూపే, అనావృతత్వాదేకాకారేణ భాసమానే సతి, కథం పునస్తస్మిన్ స్వప్నాధ్యాసస్స్యాదితి శఙ్కామఙ్గీకృత్య పరిహరతి సత్యం తత్రాపీతి। అపినా, జాగ్రతీవేత్యర్థః। జీవో యద్యప్యపరోక్షస్తథాపి సచ్చిదానన్దరూపేణ న అపరోక్షః। కిన్త్వహం మనుష్యో బ్రాహ్మణః కాణ ఇత్యేవ మధ్యస్తరూపేణైవ। కథమన్యథా అజ్ఞానానావృతత్వాన్నిత్యాపరోక్షసచ్చిదానన్దరూపే జీవే సంసారః ప్రతీయేత। తస్మాజ్జాగ్రతీవ స్వప్నే చ జీవస్వరూపమజ్ఞానావృతమేవ। నను జాగ్రతి ఘటమహం న జానామీత్యేవమజ్ఞానానుభవస్స్ఫుటః, న తు స్వప్నే తథేతి, నాస్తి స్వప్నేఽజ్ఞానమిత్యత ఆహ–స్వప్నేతి। అజ్ఞానస్యాధ్యాస కారణత్వాదజ్ఞానం స్వప్నావస్థాయా మప్యస్తీత్యభ్యుపగమ్యతే। ఇదం చాజ్ఞానం ప్రాతిభాసికపదార్థ హేతుత్వాద్వ్యావహారికం దేహేన్ద్రియాదిసంఘాతప్రతీతి విరోధీత్యాహ–వ్యావహారికేతి। కిమిదం మూలాజ్ఞానం నేత్యాహ– అవస్థాజ్ఞానేతి। నను యద్యేవం స్వప్నదశాయామజ్ఞానం స్యాత్తర్హి జీవస్య దేహేన్ద్రియాద్యనాత్మ తాదాత్మ్యాధ్యాసస్స్యాత్, న చేష్టాపత్తిః।శయ్యాయాం శయానేషు దేహేన్ద్రియాదిషు తదధ్యాసాభావాదత ఆహ–స్వప్నదశాయాం చేతి। వ్యావహారిక సఙ్ఘాత విలక్షణం ప్రాతీతికం సంఘాతాన్తరం స్వప్నేఽస్తి। దేహేన్ద్రియాది సమూహస్సఙ్ఘాత ఇత్యుచ్యతే। అత ఏవ తత్తాదాత్మ్యాధ్యాసేనాహం మనుష్యో బ్రాహ్మణో గన్తా నగర్యాదిద్రష్టా చూతాదిఫలభోక్తా శిరోభఙ్గాద్యనిష్టానుభవితా చేత్యేవం మన్యతే జీవస్స్వప్నేపి। తస్మాద్యథా జాగ్రతి జీవస్య వ్యావహారికానాత్మ సఙ్ఘాత తాదాత్మ్యాధ్యాసస్తథా స్వప్నేపి ప్రాతిభాసికానాత్మసఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాస ఇతి। నను స్వప్నదశాయాం జీవస్య సర్వవిషయ ప్రతీతిరస్త్యేవేతి కృత్వా శయ్యాప్రతీతిః కుతో న భవతీత్యాశఙ్క్యాహ–శయ్యాయామితి। యథా జాగరణే శయ్యాయాముపవిశతః పురుషస్య శయ్యాన్తర ప్రతీతిర్న భవతి చక్షుస్సన్నికర్షాది సామగ్రీరహితత్వాత్ తథా శయ్యాయాం సుప్తస్య తచ్ఛయ్యా ప్రతీతిరపి న భవతి। బాహ్యేన్ద్రియాణాం నిలీనత్వేన చక్షుస్సన్నికర్షాది సామగ్ర్యభావాదిత్యర్థః। యథా స్రుక్ స్రువావాజ్యాది సమిధాదిసామగ్రీం వినా హోమక్రియా న నిర్వర్త్యతే తథా చక్షురాది సామగ్రీం వినా భానమపి న నిర్వర్త్యత ఇతి భావః। అథ జాగ్రద్బోధాత్స్వప్నభ్రమనివృత్తిరితి యదుక్తం తత్ర శఙ్కతే నన్వితి।

మూలమ్:– నన్వహం మనుష్య ఇత్యాదివ్యావహారికసంఘాతజ్ఞానస్య ప్రమాణాజన్యత్వాత్కథమజ్ఞాననివర్తకతా। అవస్థాన్తరాన్యథానుపపత్త్యా తత్కల్పనే సుషుప్తావపి స్వప్నబాధకజ్ఞానమాస్థీయేత। తచ్చానిష్టం, జాగ్రత్త్వాపత్తేరితి చేత్ సాధ్వవోచః। స్వప్నావస్థాజ్ఞానస్యైవాన్తఃకరణలయసహితస్య సుషుప్తిరూపత్వాన్న తత్ర తద్బాధః। జాగరణే తు మిథ్యైవ స్వప్నోఽభాదిత్యనుభవాదహమితి జ్ఞానస్య ప్రమాణజన్యత్వేపి యథార్థత్వాచ్ఛరీరాది జ్ఞానస్య చ ప్రమాణజన్యత్వాదవస్థాజ్ఞానవిరోధిత్వ మనుభవసిద్ధమ్। విశేషాజ్ఞానం తు న ప్రమాణజన్య

వృత్తిమన్తరేణ నివర్తతే। సాక్షిణశ్చావిద్యానివర్తకత్వాభావేఽవిద్యాసాధకత్వేనైవ ధర్మిగ్రాహక మానసిద్ధ ఇతి కిఞ్చిదవద్యమ్।

వ్యాఖ్యా:– యథా జాగ్రతి అహం మనుష్య ఇత్యాది వ్యావహారిక సఙ్ఘాతభానమస్తి తథా స్వప్నావస్థాయామప్యహం మనుష్య ఇత్యాది ప్రాతీతికసఙ్ఘాతభానమస్తి। ద్వివిధ మపీదం జ్ఞానం ప్రమాణాజన్యమేవ। జీవస్య ప్రాతిభాసికసఙ్ఘాతతాదాత్మ్యాధ్యాస ఇవ వ్యావహారికసఙ్ఘాత తాదాత్మ్యాధ్యాసోప్యవిద్యాజన్య ఏవేతి సిద్ధాన్తాత్। తదేవమవిద్యాజన్యత్వేన హేతునా ప్రమాణాజన్యత్వే జాగ్రత్స్వప్నబోధయోరుభయోస్సమానే సతి, జాగ్రద్బోధస్స్వప్నభ్రమహేతుమజ్ఞానం కథం నివర్తయితుం శక్నుయాత్? మూలభూతాజ్ఞాననివృత్తిం వినా తత్కార్యభూతస్స్వప్నభ్రమః కథం నివర్తేత? తస్మాజ్జాగ్రద్బోధేన స్వప్నభ్రమహేత్వజ్ఞాన నివృత్త్యసమ్భవాన్నస్వప్నభ్రమనివృత్తిః। వేదాన్తవాక్యప్రమాణజన్యమహం బ్రహ్మేతి జ్ఞానమేవాజ్ఞాననివర్తకం నత్వన్యదితి ఫలితార్థః।నను యద్యేవం జాగ్రద్బోధేన స్వప్నభ్రమా నివృత్తిస్తర్హి జాగ్రత్స్వప్నయోరేకత్వమేవస్యాత్ తచ్చానుభవ విరుద్ధమ్। స్థిరాస్థిరవిషయత్వాభ్యాం జాగ్రత్స్వప్నయోర్భేదదర్శనాత్। తస్మాత్స్వప్నావస్థా కాలికభ్రమబాధం వినా జాగ్రదవస్థాయా అనుపపన్నత్వాదన్యథానుపపత్తి రూపప్రమాణ బలేన జాగ్రద్బోధాత్స్వప్నభ్రమబాధకం జ్ఞానమభ్యుపగమ్యేత।యథా జాగ్రద్బోధాత్స్వప్ననివృత్తిస్తథా సుషుప్తి బోధాదపి స్వప్ననివృత్తిరిత్యఙ్గీకృతే తు సుషుప్తిజాగ్రతోరభేదః। స్వప్నబాధకజ్ఞానవత్త్వ రూపధర్మస్యైక్యాదితి పృచ్ఛతి అవాన్తరేతి। అయం భావః। యది కారణీభూతాజ్ఞాననివృత్తిం వినాపి జ్ఞానేన జ్ఞానాన్తరస్య బాధ ఇష్యతే తర్హి సుషుప్తావపి జ్ఞానేన భావ్యమ్। తత్రాపి స్వప్నాప్రతీత్యా స్వప్నబాధదర్శనాదితి చేత్ ప్రశ్నమఙ్గీకరోతి సాధ్వవోచ ఇతి। ఉత్తరయతి। స్వప్నేపి యదేవ స్వప్నావస్థాఽజ్ఞానం తదేవాన్తఃకరణలయసహితం సత్ సుషుప్తిర్భవతీతి సిద్ధాన్తాత్ స్వప్నసుషుప్త్యోరేకాజ్ఞానజన్యత్వేన న బాధ్యబాధక భావః। స్వప్నావస్థాయామన్తఃకరణస్య సత్త్వాత్తద్వాసనాం నిమిత్తీకృత్యాజ్ఞానేన స్వప్న ప్రపఞ్చః కల్పితః, సుషుప్తౌ తు అన్తఃకరణస్యలీనత్వాన్నిమిత్తాభావేన నాజ్ఞానస్య ప్రపఞ్చకల్పనాశక్తి రితి కృత్వా స్వాప్నికప్రపఞ్చస్య సుషుప్తౌ స్వత ఏవ ప్రలయః, న తు జ్ఞానాన్తరేణ బాధః। స్వప్నావస్థాజ్ఞానస్య సుషుప్త్యవస్థాజ్ఞానస్యచైకత్వేన స్వప్నజ్ఞానహేతోరజ్ఞానాత్స్వప్నజ్ఞానవిరోధి జ్ఞానోదయాసమ్భవాత్। న హి వటబీజాదశ్వత్థోదయః। కార్యస్య కారణే లయస్మరణాత్స్వప్నజ్ఞానం తు తత్కారణీ భూతాజ్ఞానే లీయత ఏవ। తస్మాత్సుషుప్తౌ స్వప్నస్య లయ ఏవ, న తు బాధ ఇతి కృత్వా స్వప్నబాధకం జ్ఞానం సుషుప్తౌ నాస్తీత్యుక్తమ్।

న చ లయబాధకయోరేకత్వం శఙ్క్యమ్। రజ్జుజ్ఞానేన సర్పజ్ఞాననివృత్తిర్బాధః, ఘటస్య ధ్వంసాద్ధేతోర్మృదివృత్తిర్లయ ఇతి భేదాత్। ఏవం స్వప్నసుషుప్త్యోస్సమానహేతుకత్వేన బాధ్యబాధక భావం నిరస్య అథ స్వప్నజాగరణయోర్విభిన్న హేతుకత్వేన బాధ్యబాధకభావం దర్శయతి జాగరణేత్వితి। తు శబ్దస్సుషుప్తి వైలక్షణ్యార్థః। సుప్తోత్థితః పురుషః శయానస్య మమ కాశీగమనాది స్వప్నోమిథ్యైవాభూదితి మన్యతే। తతశ్చ స్వప్నమిథ్యాత్వమాబాలగోపాల మనుభవసిద్ధమ్। న

చ సచ్చిదానన్దే జీవే అహం మనుష్య ఇతి జ్ఞానస్య ప్రమాణజన్యత్వాత్ జాగ్రద్బోధోఽపి స్వప్నతుల్య ఏవేతి వాచ్యమిత్యాహ–అహమితి। తత్ర హేతుమాహ–యథార్థత్వా దితి। వ్యవహార క్షమత్వాదిత్యర్థః। సిద్ధాన్తదృష్ట్యా జాగ్రత్సప్నావుభావప్యయథార్థావేవ, సత్యసర్పరజ్జు సర్పవత్। తథాపి వ్యవహారదృష్ట్యా జాగ్రద్ జ్ఞానం యథార్థం, సత్యసర్పజ్ఞానవదితి భావః। హేత్వన్తరమాహ। జీవే అహం మనుష్య ఇత్యధ్యాసస్య ప్రమాణత్వేపీదం శరీరమిదమిన్ద్రియమహం ఘట ఇత్యాది జ్ఞానస్య జాగ్రత్కాలికస్య చక్షురాదిప్రమాణజన్యత్వాన్న జాగ్రత్స్వప్నయోస్తౌల్యమ్। కిన్తు ప్రమాణజన్యం యథార్థం జాగరణప్రమాణజన్యాదయథార్థాత్స్వప్నాద్ బలవత్తరమేవ। ప్రమాణజన్యాదయథార్థాత్ సర్పజ్ఞానాదాప్తవాక్యాది ప్రమాణజన్యం యథార్థం రజ్జుజ్ఞానమివేతి భావః। ఏవం జాగ్రత్స్వప్నయోర్భేదాదేవ తద్ధేతుభూతాజ్ఞానభేదః। తతశ్చ జాగ్రదవస్థాకాలికాజ్ఞాన జన్యం జాగరణం బలవత్తరత్వేన హేతునా స్వప్నావస్థాకాలికమజ్ఞానం బాధత ఏవేత్యాహ। అవస్థాజ్ఞానవిరోధిత్వమితి। జాగరణే స్వప్నావస్థాజ్ఞానవిరోధిత్వమనుభవసిద్ధమిత్యన్వయః। అనుభవసిద్ధత్వం చాస్య యది జాగరణేన స్వప్నావస్థాజ్ఞానం న బాధ్యేత తర్హి తదజ్ఞానజన్య స్వప్నోఽనుభూయేత, నత్వేవమనుభూయతే। జాగ్రద్దశాయాం స్వప్నః తస్మాజ్జాగరణం స్వప్నావస్థా జ్ఞాన బోధనపూర్వకం స్వప్నభ్రమం నివర్తయతీతి బోధ్యమ్। ఏతేన స్వప్నసుషుప్త్యవస్థాజ్ఞానస్య జాగ్రదవస్థా జ్ఞానస్య చాస్తి మహద్వైలక్షణ్యమితి సిద్ధమ్। తచ్చ వైలక్షణ్యమ్ కార్యానుమేయమ్। ఉపపత్తిస్తు జాగ్రత్యజ్ఞానస్య సత్త్వప్రాధాన్యమ్। స్వప్నాదౌ తు రజ ఆదీనాం ప్రాధాన్యమితి జ్ఞేయమ్। అథ యదుక్తమహమ్మనుష్య ఇతి జ్ఞానస్య ప్రమాణజన్యత్వాత్ కథమజ్ఞాననివర్తకతేతి తత్రాహం మనుష్య ఇత్యాది జ్ఞానేన నివర్త్యమానమిదమజ్ఞానం కిం సామాన్యాజ్ఞానముత విశేషాజ్ఞానమితి వికల్ప్య తత్ర సామాన్యాజ్ఞానస్య (అవస్థాజ్ఞానస్య) జాగరణేన నివృత్తిమఙ్గీకృత్య విశేషాజ్ఞానస్య న నివృత్తిరిత్యాహ।

విశేషాజ్ఞానం మూలాజ్ఞానం సచ్చిదానన్దాత్మస్వరూపతిరోధాయకమజ్ఞానమిత్యర్థః। ప్రమాణవృత్తిమన్తరేణేత్యహం బ్రహ్మేతి మహావాక్యజన్యబ్రహ్మాత్మైక్యజ్ఞానం వినేత్యర్థః। మమ శిరశ్ఛిన్నమిత్యాది స్వప్నహేతురవస్థాజ్ఞానం తు జాగ్రతి శిరోదర్శనాదజ్ఞానేన నివర్తత ఏవ। ఉభయోర్బాధ్యబాధకభావసత్త్వాదితి భావః। నను కిం ప్రమాణవృత్త్యా? సాక్షిణైవ నివర్త్యతా మజ్ఞాన మత ఆహ। సాక్షిణశ్చేతి। న కేవలమవిద్యానివర్తకత్వాభావ ఏవ సాక్షిణః కిన్త్వవిద్యా సాధకత్వ సద్భావోపీత్యాహ–అజ్ఞానేతి। ధర్మిగ్రాహకమానేనాధ్యస్తావిద్యావానేవాత్మా సిద్ధ ఇతి పూర్వమేవాధ్యాసప్రకరణే దర్శితత్వాదిత్యర్థః। అజ్ఞానం వినా ఆత్మని సాక్షిత్వమేవ న స్యాత్। అజ్ఞానప్రయుక్తత్వాత్ సాక్షిత్వస్య। నహ్యజ్ఞానతత్కార్యరూపసాక్ష్యభావే సాక్షిత్వం స్యాదాత్మన ఇతి భావః।

మూలమ్:– యావన్తి జ్ఞానాని తావన్త్యజ్ఞానానీతి చాభ్యుపగమాచ్ఛుక్తిజ్ఞానేనేవ వ్యావహారిక సఙ్ఘాతజ్ఞానేనాజ్ఞాననివృత్తావపి పునరపి కదాచిద్రజతభ్రమవన్న స్వప్నాధ్యాసానుపపత్తిరితి జీవచైతన్యమేవాధిష్ఠానమితి పక్షే న కోపి దోషః।

వ్యాఖ్యా:– నను జాగ్రద్బోధాత్స్వప్నభ్రమే నివృత్తే సతి తత్కారణే అజ్ఞానే చ నివృత్తే సతి పునస్స్వప్నాధ్యాసో న స్యాత్। ప్రకృతే తు ప్రకృత్యాదీనామవస్థాత్రయముపలభ్యత ఏవేతి కృత్వా న జాగ్రద్బోధాత్స్వప్నభ్రమజ్ఞాననివృత్తిరితి శఙ్కాయామాహ–యావన్తీతి। ఏతద్దినస్య దినాన్తరస్వప్నస్య చ భేదాదేతద్దినస్వప్నావస్థాఽజ్ఞానస్య దినాన్తరస్వప్నావస్థాజ్ఞానస్య చ భేద ఏవ। తథా ఏతద్దిన జాగరణస్య దినాంతరజాగరణస్య చ భేద ఏవేతి కృత్వా తత్తజ్జాగరణం తత్తత్పూర్వవృత్తి స్వప్నావస్థాఽజ్ఞానం నివర్తయతి, నత్వతీనానాగతస్వప్నావస్థాజ్ఞానానీతి పున స్స్వప్నాధ్యాసోఽనుపపన్నః। నన్వవస్థాజ్ఞానానాం బహుత్వమస్తు నామ। కథం జ్ఞానస్య బహుత్వమనిత్యత్వప్రసఙ్గాదితి చేన్నైష దోషః। ఏకస్యాపి జ్ఞానస్య తత్తద్విషయాభేదేన బహుత్వమితి సిద్ధాన్తాత్, ఘటజ్ఞానపటజ్ఞానయోః జ్ఞానత్వేనైకత్వేపి ఘటపటవిషయభేదాత్ భేద ఏవేతి వాచ్యమ్। నను స్వప్నభ్రమాణాం విచిత్రత్వాత్ తద్ధేత్వజ్ఞానానాం బహుత్వమస్తు నామ। జాగరణం త్వేకవిధమేవ। యథాపూర్వం జాగరణవ్యవహారదర్శనాత్। తథాచ జాగరణైక్యాత్తన్నివర్త్యమజ్ఞాన మప్యేకమేవ స్యాత్। యావన్తి జ్ఞానాని తావన్త్యజ్ఞానానీత్యభ్యుపగమాదేవ జాగ్రత్కాలికవ్యావహారిక సఙ్ఘాతభానేన స్వప్నహేత్వజ్ఞాన నివృత్తౌ పునస్స్వప్నానుపపత్తిరిత్యత ఆహ–శుక్తీతి। శుక్త్యజ్ఞాన జన్యోర్రజతభ్రమశ్శుక్తిజ్ఞానేన నివర్తత ఇతి సర్వసమ్మతమ్। యది విషయస్య శుక్తేరేకత్వాత్ విషయశుక్తిజ్ఞానమేకమిత్యుచ్యేత తర్హి శుక్తిజ్ఞానవత్ శుక్త్యజ్ఞానమప్యేకమేవేత్యవశ్యమభ్యుపగమ్యేత। తథాచ ఏకదా శుక్తిజ్ఞానేన తదజ్ఞాననివృత్తౌ సత్యాం పునశ్శుక్తౌ రజతభ్రమో న స్యాత్। పునర్మన్దాన్ధకారే సా రజ్జుః క్షిప్తోరగీ భవేదితి వచనాత్ పునరపి భ్రమో దృశ్యతే। తస్మాత్ పునఃరజ్జుభ్రమాన్యథానుపపత్త్యా శుక్తిజ్ఞానాన్యపి బహూనీత్యవశ్యమఙ్గీకర్తవ్యమ్।

శుక్తిజ్ఞానబహుత్వం వినా శుక్త్యజ్ఞానబహుత్వాసమ్భవాదజ్ఞానబహుత్వం వినా చ భ్రమబహుత్వాసమ్భవాత్। తథా ప్రకృతేఽపి దేహేన్ద్రియాది సఙ్ఘాతస్య జాగరణవిషయస్యైక్యేపి జాగరణస్యానేకత్వమేవేతి కృత్వా తన్నివర్త్యస్వప్నాజ్ఞానానాం బహుత్వాత్ పునస్స్వప్నాధ్యాసోప పత్తిరితి। నను జ్ఞానస్య స్వతో న భేదః, కిన్తూపాధివశాదేవేత్యుక్తమ్। ప్రకృతే చోపాధేరప్యేకత్వే కథం జ్ఞానానేకత్వమ్? న హి శుక్త్యనేకత్వం వినా శుక్తిజ్ఞానానేకత్వమ్ భవితుమర్హతి। తథాత్వే ఘటపటాద్యుపాధిభేదం వినా జ్ఞానానేకత్వే జ్ఞానస్య క్షణికత్వమేవ స్యాదితి చేన్మైవమ్। శుక్త్యాదీనాం దేహాదీనాం చ దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేద్యత్వేన తద్దేశతత్కాలదృష్టానామేతద్దేశై తత్కాలదృష్టానాం చ శుక్త్యాదీనాం దేహాదీనాం చ భిన్నత్వాదేకాపి శుక్తిః దేశకాలభేదేన నానా। ఏకోపి దేహస్తద్వదేవ నానా। యథా ఏకమపి జ్ఞానం, శుక్తిరజ్జ్వాదివిషయభేదాన్నానా తథా ఏకోపి శుక్త్యాదిపదార్థః దేశకాలోపాధిభేదేన నానేతి శుక్త్యనేకత్వస్య దేహాది సఙ్ఘాతానేకత్వస్య చ సత్త్వాచ్ఛుక్తిజ్ఞానానేకత్వం దేహాదిసఙ్ఘాతజ్ఞానానేకత్వం చ సిద్ధమేవేతి। తస్మాదేకేన జాగ్రద్బోధేనైకస్య స్వప్నావస్థాజ్ఞానస్య నివృత్తావప్యజ్ఞానాన్తరసత్త్వాత్పునః స్వప్నభ్రమోపపత్తిః। ఉపసంహరతి జీవేతి। అధిష్ఠానమితి స్వప్నభ్రమస్యేతి శేషః। అథ బ్రహ్మచైతన్యమేవాధిష్ఠానమితి పక్షముపపాదయతి యదేతి।

మూలమ్:– యదా పునర్బ్రహ్మజ్ఞానాదేవాజ్ఞాన నివృత్త్యభ్యుపగమస్తదా రజ్జ్వాం దణ్డభ్రమేణ సర్పభ్రమతిరోధానవదధిష్ఠానాజ్ఞానాభావేపి జాగ్రద్భ్రమేణ స్వప్నభ్రమతిరోభావోపపత్తేః। బ్రహ్మచైతన్యమేవ స్వప్నాధ్యాసాధిష్ఠానమితి పక్షేపి న కశ్చిద్దోషః / ప్రతిజీవం స్వప్నాధ్యాసాసాధారణ్యం తు మనోగతవాసనానామసాధారణ్యాదేవ।

వ్యాఖ్యా:– అయం భావః। పూర్వస్మిన్ మతే అజ్ఞానమనేకం ప్రతిజీవమవస్థాజ్ఞాన భేదాత్। ఇహ తు ఏకమేవాజ్ఞానం, ఈశ్వరస్యైకత్వాత్। ఇదం హి మూలాజ్ఞానం జాగ్రద్భ్రమస్యాప్యధిష్ఠానమేవ। అత ఏవ జాగ్రద్భ్రమేన నాజ్ఞాననివృత్తిః। న హి సర్పభ్రమేణ, లతా భ్రమేణ వా రజ్జు–జ్ఞానం నివర్తతే। నాపి స్థాణ్వజ్ఞానం పురుషభ్రమేణ పిశాచభ్రమేణ వా నివర్తతే, కిన్తు రజ్జుజ్ఞానాత్ స్థాణుజ్ఞానాదేవ। తద్వత్స్వప్నభ్రమహేతుర్బ్రహ్మాజ్ఞానం బ్రహ్మజ్ఞానాదేవ నివర్త్యతే, న తు జాగ్రద్జ్ఞానాదితి। నన్వస్మిన్ మతే స్వప్న భ్రమనివృత్తిర్న స్యాదేవ। అధిష్ఠానజ్ఞానం వినా భ్రమనాశాఽసమ్భవాత్। న చేష్టాపత్తిః। జాగ్రద్బోధేన స్వప్నభ్రమనివృత్తేః సర్వానుభవసిద్ధత్వాదత ఆహ–రజ్జ్వామితి। భ్రమస్య నియమేనాధిష్ఠానజ్ఞాననాశ్యత్వం నాస్తి, కిన్తు భ్రమాన్తరేణాపి నాశ్యత్వమస్త్యేవ। యథా రజ్జుం దృష్ట్వా సర్ప ఇతి భ్రాన్తః పురుషః క్షణం విమృశ్య కమ్పాద్యభావైర్లిఙ్గైర్నాయం సర్పః, కిన్తు దణ్డ ఏవేతి భ్రాన్తో భవతి। తతశ్చ దణ్డభ్రమాత్ సర్పభ్రమశ్చ నివృత్త ఏవ। యద్యధిష్ఠానజ్ఞానాశ్యత్వమేవస్యాద్భ్రమస్య తర్హి దణ్డభ్రమాత్ సర్పభ్రమో న నివర్తేత। తస్మాద్ బ్రహ్మణోధిష్ఠానస్య జ్ఞానం వినాపి జాగ్రద్భ్రమేణ స్వప్నభ్రమస్తిరోహితో భవత్యేవేతి భవన్మతే। ఏకోఽపి వృక్షః పునఃపునఃఛిన్నశాఖః పునఃపునర్యథా ప్రరోహతితద్వదేకమప్యజ్ఞానం స్వకార్యస్వప్నభ్రమాణాం పునః పునర్జాగ్రద్బోధేన బాధ్యమానానామపి పునస్స్వప్నభ్రమోపపత్తిరితి బోధ్యమ్। నను ఏకమేవాజ్ఞానం కథం మిథో విరుద్ధభ్రమద్వయజనకమ్? న హి వటబీజాద్వటాశ్వత్థవృక్షద్వయం జాయతే ఇతి చేన్నైష దోషః। న హీదమజ్ఞానం విశేషాకారేణ స్వప్నబీజం నాపి జాగ్రద్బీజం, కిన్తు ప్రపఞ్చబీజమేవ సామాన్యాకారేణ। యథా భూర్వటాశ్వత్థోపాదానం యథా వా మృద్ఘటశరావోపాదానం యథా వా సముద్రో విషామృతోపాదానం ఇతి। నను భూమేర్వటాది వివిధ వృక్షోదయం ప్రతితత్తద్బీజ సద్భావోనిమిత్తమస్తి। ప్రకృతే జాగ్రదాది ప్రపఞ్చోదయం ప్రత్యజ్ఞానాత్ కిం నిమిత్తమితి చేత్ జీవాదృష్టమేవేతి విద్ధి। ఉక్తమేవ జాగ్రద్భోగకర్మక్షయే స్వప్నభోగజనకకర్మోదయే చ నోదేతి। తస్మాదేకస్మాదేవ బ్రహ్మోపాధేరజ్ఞానాత్తత్తత్ జీవాదృష్టాదివశాత్తదా తదా జాగ్రత్స్వప్నాది సముద్భవ ఇతి న కశ్చిద్దోషః। నను యది బ్రహ్మచైతన్యం స్వప్నాధ్యాసోపాదానం స్యాత్తర్హి ఆకాశాది ప్రపఞ్చవత్స్వప్నప్రపఞ్చోపి సర్వసాధారణస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య మైవమిత్యాహ – ప్రతిజీవమితి। జీవే జీవేప్రతిజీవం యథాశబ్దార్థే వీప్సాయామవ్యయీభావః। సప్తమ్యా బహుళమమ్భావః, జీవం జీవమితి ద్వితీయా వా। యథా ఏకవిధోపి జాగ్రత్ప్రపఞ్చః తత్తజ్జీవాదృష్టవశాత్తత్తజ్జీవానామసాధారణమేవ భోగం దిశతి, న తు సర్వసాధారణమ్। తద్వత్స్వప్నావస్థాయామపి తత్తజ్జీవమనోవాసనా భేదవశాత్తత్తత్స్వప్నోపలమ్భః తత్తజ్జీవస్య భవతి। అయం భావః। యథా భూః స్వగతరత్న దర్పణాభ్రక

పాషాణాదికాన్బహూన్ధాతూన్ తత్తద్దేశగతేభ్యో దిశతి తథా అజ్ఞానమపి స్వగతం విచిత్రం ప్రపఞ్చం తత్తచ్ఛక్త్యవచ్ఛిన్నేభ్యో జీవేభ్యో భోగ్యత్వేన దిశతి। తాశ్చాజ్ఞానశక్తయోన్తఃకరణాఖ్యా బహ్వ్యః। తత ఏవ తత్తజ్జీవానాం భోగ్యజాతం చ బహువిధమ్। ఏవం జాగ్రతి స్థితిః। స్వప్నావస్థాయాం తు జాగ్రద్వాసనావశాదేవ తత్తదన్తఃకరణావచ్ఛిన్నేభ్యో జీవేభ్యస్తం తం స్వప్నప్రపఞ్చం జనయత్యజ్ఞానమితి వాసనాభేదాత్స్వప్నభేద ఇతి।

నన్వేవం బ్రహ్మచైతన్యస్యాపి మనోవాసనా సహకారేణైవ స్వప్నభ్రమాధిష్ఠానమితి సిద్ధత్వాన్మనోవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మచైతన్యమేవ స్వప్నాధ్యాసాధిష్ఠానమితి వక్తుం యోగ్యమిత్యాశఙ్క్య తదపి మతాన్తరమస్తీత్యాహ–మనోవచ్ఛిన్నమితి।

మూలమ్:– మనోవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మచైతన్యమేవ వాధిష్ఠానమ్। ఏతస్మిన్నపి పక్షేఽవస్థాజ్ఞానస్యైవావరకత్వాఙ్గీకారాన్న కాప్యనుపపత్తిః। అత ఏవ శాస్త్రేషు క్వచిత్క్వచిత్తథా వ్యపదేశః।

వ్యాఖ్యా:– నన్వస్మింస్తృతీయే పక్షే జాగ్రద్భ్రమేణ స్వప్నభ్రమనివృత్తిర్వా, జాగ్రద్బోధేన స్వప్నావస్థా–జ్ఞాన నివృత్తిర్వేతి శఙ్కాయామాహ–అవస్థేతి। స్వప్నావస్థాజ్ఞానమేవ మనోవచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మచైతన్యస్యావరకమిత్యభ్యుపగమాజ్జాగ్రద్బోధేన స్వప్నావస్థాజ్ఞాననివృత్తిరితి న కాప్యనుపపత్తిః। నన్వేవమిదం చ మతం కుత శ్శాస్త్రేషు నోక్తమత ఆహ–అత ఏవేతి। ఇదమపి మతం శాస్త్రారూఢ మేవేత్యర్థః। మధుసూదనస్యాపి నామ; జీవబ్రహ్మణోరభేదమాశ్రిత్య మనోవచ్ఛిన్నం జీవచైతన్యం స్వప్నాధ్యాసాధిష్ఠానమితి మతే ఏవాస్య మతస్యాన్తర్భావోఽభిప్రేత ఇతి ప్రతిభాతి। కథమన్యథా పక్షద్వయమేవోపన్యస్తమాదౌ? తస్మాన్న పక్షద్వయేపి కాప్యనుపపత్తిరిత్యుపసంహరిష్యతి చ। ఏవం స్వప్నాధ్యాసస్య జీవచైతన్యమధిష్ఠానం బ్రహ్మచైతన్యమధిష్ఠానం చేతి పక్షద్వయముపపాద్య అథ తస్మిన్నేవ పక్షద్వయే పునఃపూర్వపక్షముద్భావయతి నన్వితి।

మూలమ్:– నను మనోవచ్ఛిన్నచైతన్యాధిష్ఠానత్వేఽహం గజ ఇత్యాద్యహంకారసామానాధికరణ్యేనైవ గజప్రతీతిః స్యాత్। ఇదం రజతమితిశుక్తి సామానాధికరణ్యేన రజత ప్రతీతివత్। న స్వయం గజ ఇతి। బ్రహ్మచైతన్యస్యాధిష్ఠానత్వపక్షేపి గజ ఇత్యాకారైవ ప్రతీతిః స్యాన్న త్వయం గజ ఇతి, తత్రాపీదజ్కారాస్పదీభూతబాహ్యార్థాభావస్య సమానత్వాదితి చేన్న।

వ్యాఖ్యా:– ఇదం పదస్య పురోవర్తిని పదార్థే శక్తిః। అహం పదస్య తు స్వస్మిన్నేవ ప్రతీతిః। తథా చ పురోవర్తిని శుక్తిశకలే రజతస్య కల్పితత్వాదిదం రజతమితి సామానాధికరణ్యేన ప్రతీతిః, స్వస్మిన్నేవ దేహధర్మాధ్యాసాదహం స్థూలోఽహం కాణ ఇతి ప్రతీతిశ్చ జాగ్రద్దశాయాం స్ఫుటా। అధిష్ఠానం యది పురోవర్తి ద్రవ్యం స్యాత్తర్హ్యారోప్యమిదంత్వావచ్ఛిన్నం, యదిత్వధిష్ఠానం స్వయమేవ స్యాత్తర్హ్యారోప్యమహంత్వావచ్ఛిన్నం స్యాదితి నిష్కర్షః। ఏవం స్థితే స్వప్నదశాయాం ప్రతీయమాన రథగజతురగాదీనామధిష్ఠానం న పురోవర్తి ద్రవ్యమ్। కిన్తు స్వయం జీవ ఏవేతి కృత్వా అహం గజోహం రథోహం తురగ ఇత్యేవమహంత్వావచ్ఛేదేనైవారోప్యో రథాదిః ప్రతీయేత। నత్వయం గజ ఇత్యేవమిదంత్వావచ్ఛేదేనేతి ప్రథమపక్షే దోషః। పదార్థస్తు ప్రదర్శ్యతే।

అహఙ్కారసామానాధికరణ్యేన అహమితి పదస్యార్థో జీవోఽహఙ్కారః। తేన సమాన మభిన్నాధికరణం యస్య తస్య భావస్తేన తథోక్తేన। విశేషణవిశేష్యయోస్సామానాధికరణ్యే నాన్వయాదహం గజ ఇతి పదద్వయస్య విశేషణవిశేష్యభావాపన్నత్వాచ్చేత్యర్థః। దృష్టాన్తమాహ–ఇదం రజతమితి। తత్ర ఇదంపదార్థ శ్శుక్తిః, తస్యైవ పురోవర్తిత్వాత్। అన్యత్సుగమమ్। నను యద్యహంపదస్యేదం పదస్య వాహంకారశ్శుక్తిశ్చార్థః స్యాత్తర్హి తత్సామానాధికరణ్యం గజస్య రజతస్య వా నైవ సమ్భవతి। అహఙ్కారగజయోశ్శుక్తి రజతయోర్వాధిష్ఠానారోప్యయో స్సామానాధికరణ్యాసమ్భవః స్ఫుట ఏవ। అధిష్ఠానారోప్య యోర్విభిన్నపదార్థత్వేన వైయధికరణ్య స్యౌచిత్యాత్తస్మాదహఙ్కారసామానాధికరణ్యేన గజ ప్రతీతిశ్శుక్తిసామానాధికరణ్యేన రజతప్రతీతి శ్చేత్యుభయమసమ్బద్ధమేవేతి చేన్నైవమ్। శుక్తౌ రజతాధ్యాసోనామ శుక్తిత్వాశ్రయే వస్తుని రజతత్వారోపః। తథా చ శుక్తిత్వరజతత్వ యోస్సామానాధికరణ్యమస్త్యేవ। న చ విభిన్నయోః కథం సామానాధి కరణ్యమితి వాచ్యమ్। అత ఏవ భ్రమజ్ఞానత్వాదస్య। కథమన్యథా భ్రమస్య బాధితత్వం భవేత్? తస్మాత్ పురోవర్తిని వస్తుని స్వతశ్శుక్తిత్వం భ్రాన్త్యా రజతత్వం చ వర్తత ఇతి శుక్తిరజతసామానాధి కరణ్యేనేదం రజతమితి ప్రతీతిరుపపద్యతే।తథా స్వస్మిన్నహఙ్కారే స్వతోహఙ్కారత్వభ్రాన్త్యా గజత్వమిత్యహఙ్కార గజయోః సామానాధికరణ్యేనాహం గజ ఇతి ప్రతీతిరుపపద్యతే ఇతి బోధ్యమ్।

ద్వితీయే పక్షే దోషమాహ–గజ ఇత్యాకారైవేతి। యథా జాగ్రతి బ్రహ్మచైతన్యే కల్పితో ఘటపటాదిస్సర్వః పదార్థో ఘటః పటో గజో హయ ఇత్యేవం ప్రతిభాతి తథా స్వప్నేపి గజో రథో ఘట ఇత్యేవమేవ ప్రతీయేత। ఏవకారార్థమాహ–నత్వయం గజ ఇతి। తత్ర హేతుమాహ–తత్రాపీతి। జీవచైతన్యాధిష్ఠానపక్షే ఇవ బ్రహ్మచైతన్యాధిష్ఠానపక్షేపీత్యర్థః। ఇదంకారస్య ఇదమితి ప్రతీతేరాస్పదభూతో విషయభూతో బాహ్యార్థః చైతన్యాతిరిక్తః పదార్థః అధిష్ఠానభూత ఇతి భావః। తస్యాభావస్య సమానత్వాత్ పక్షద్వయేపి స్వప్నావస్థాయాం జీవబ్రహ్మాతిరిక్తబాహ్యార్థా భావాన్నిర్విషయ ఇదం పదప్రయోగః కథం స్యాదిత్యర్థః। ఇదం రజతమిత్యాదౌ రజతాతిరిక్తేదం పదార్థస్య శుక్తేస్సత్త్వాదిదంపదప్రయోగః। స్వప్నే తు గజాతిరిక్తేదంపదార్థాభావాదిదం పద ప్రయోగః। బ్రహ్మపదార్థస్తు నైవ స్ఫురతి, తద్భానే గజాద్యభానప్రసఙ్గాత్। అతో న తస్యాపీదంపదార్థవిషయతేతి భావః। పరిహరతి నేతి। అయం భావః। సర్వత్రాపి భ్రమేష్వధిష్ఠాన సామాన్యస్ఫురణమేవ నత్వధిష్ఠాన విశేషస్ఫురణం, నాప్యధిష్ఠానస్య సుతరామస్ఫురణమ్। యథా రజ్జుసర్పభ్రమే యది రజ్జుపదార్థో రజ్జుత్వేన రూపేణ స్ఫురేత్తర్హి సర్పభ్రమో న స్యాత్। యది తు పదార్థత్వసామాన్యరూపేణాపి న స్ఫురేత్తర్హి సర్పభ్రమో న స్యాదేవ। పురుషో హి స్వాగ్రే కఞ్చన పదార్థం దృష్ట్వైవ భ్రామ్యతి, నత్వదృష్ట్వేతి, నాపి యాథార్థ్యేన దృష్ట్వేతి వా। ఇతి సిద్ధాన్తాత్। తథా స్వప్నగజభ్రమేపి గజాధిష్ఠానస్యాహఙ్కారస్య జీవస్య యది విశేషాకారేణ స్ఫురణం తర్హి గజభ్రమ ఏవ నోదీయాదితీదమేవాహ–అహఙ్కారస్య శుక్తివదధిష్ఠానావ చ్ఛేదకత్వాదితి।

మూలమ్:– ఆద్యే పక్షేఽహఙ్కారస్య శుక్తివదధిష్ఠానావచ్ఛేదకత్వాభావాచ్ఛుక్తీ రజతమితివదహం గజ ఇతి న భ్రమాకారప్రసఙ్గః। అహమితి జ్ఞానస్యేయం శుక్తిరితి జ్ఞానస్యేవ భ్రమ విరోధిత్వాత్। ఇదమంశస్య చ భ్రమావిరోధిన ఏవ తత్ర భావాభ్యుపగమాత్। స్వప్నే తు గజ ఇత్యాకారవదయమిత్యాకారోపి కల్పిత ఏవ।

వ్యాఖ్యా:– అహంకారత్వావచ్ఛిన్నత్వాదధిష్ఠానస్యేత్యర్థః। యథా శుక్తిత్వావచ్ఛిన్నస్యాధిష్ఠానస్య శుక్తిరవచ్ఛేదకస్తద్వదితి భావః। యథా శుక్తిశబ్దోఽధిష్ఠానవిశేషవాచీ తథాహఙ్కారశబ్దోపీతి కృత్వా గజాధిష్ఠానస్యాహఙ్కారత్వరూపవిశేషాకారేణ స్ఫురణే గజభ్రమో నోదీయాదేవ। న హి శుక్తీరజతమితి భ్రమో జాయతే। తస్మాదహం గజ ఇతి భ్రమాకారప్రసఙ్గో న భవతీత్యుక్తమేవార్థం వివృణోతి అహమితీతి। శుక్తిరితి శుక్తిజ్ఞానం యథా రజతభ్రమవిరోధి తథా అహమిత్యహఙ్కార జ్ఞానం గజభ్రమవిరోధీతి। నన్వేవమిదం రజతమితి శుక్తిరజతసామానాధికరణ్యం కథమిత్యత ఆహ–ఇదమంశస్యేతి। భ్రమవిరోధిన ఇదమంశస్యాధిష్ఠానసామాన్యకారస్యైవేదం రజత మిత్యత్ర భానమిత్యభ్యుగమ్యతే। అతో న శుక్తిరజతసామానాధికరణ్యమ్। కిన్త్విదం పదార్థత్వ రజతత్వయోరేవేతి। నను స్వప్నే ఇదం రజతమితివదయం గజ ఇతి భ్రమో నోదీయాదేవ, తత్రేదమంశస్యాభావాత్।ఇదం పదాభిధేయస్యాధిష్ఠాన సామాన్యాకార స్యాప్య భావాదిత్యర్థః। ఇతి శఙ్కాయామాహ–స్వప్నేత్వితి। కల్పిత ఏవేత్యవిద్యయేతి శేషః। ఏకస్మిన్నేవాహఙ్కారే జీవే ఇదమాకారం తావత్ ప్రకల్ప్య పశ్చాద్గజాకారం కల్పితవతీ మహాప్రభావేయమవిద్యేత్యర్థః।

నను యథా జాగ్రత్యహఙ్కారే మనుష్యత్వాద్యాకారకల్పనేనాహం మనుష్య ఇతి భ్రమః తథా స్వప్నేప్యయం గజ ఇతి భ్రమః కుతోఽనుపపన్న ఇతి చేదుచ్యతే। యథా జాగ్రత్యేకమేవ చైతన్యం ప్రమాతృప్రమాణప్రమేయభేదేన త్రివిధం భాత్యవిద్యాబలాత్తథా స్వప్నేప్యేక ఏవ జీవస్త్రిధా భాతి। తత్ర ప్రాతీతికదేహాన్తర్వ్యాపి చైతన్యం జీవోహఙ్కార ఇత్యుచ్యతే। స చ దేహాదితాదాత్మ్యాధ్యాసేన మనుష్యోహం కాణోహమిత్యేవమభిమన్యతే। అవిద్యకేన్ద్రియవృత్త్య వచ్ఛిన్నప్రమాణీభూతచైతన్యమత్రాపి తుల్యమేవ, ప్రమేయం తు ప్రాతీతికో గజాదిః తదవచ్ఛిన్నం చైతన్యం ప్రమేయ చైతన్యమహం చక్షుషాగజమిమం పశ్యామీతి భ్రమజ్ఞానసత్త్వాత్। ఏవం స్థితే ప్రమాతరి జీవే అహఙ్కారేణ కల్పితా దేహేన్ద్రియాదయః తస్మిన్నేవాహమంశపరిత్యాగ పూర్వకమిదమాకారం ప్రకల్ప్య ప్రమేయచైతన్యీకృతే జీవే కల్పితాస్తు గజాదయ ఇతి భేదాదహం మనుష్యోఽయం గజ ఇత్యుభయధా భ్రమోభేదేన ఏకస్మిన్నేవ భవతి। న చేదమనుపన్నమితి మన్తవ్యమ్। జాగ్రతి జీవే అహమాకారం కల్పయన్త్యా విద్యయా స్వప్నే తస్మిన్నహమిదమాకార ద్వయ కల్పనస్యోపపన్నత్వాత్। బ్రహ్మచైతన్యాధిష్ఠానపక్షేపి జాగ్రతి బ్రహ్మచైతన్యం యథా అహమిదమాకారద్వయం కల్పితవతీ తథా స్వప్నేపీతి సర్వముపపన్నమ్। తస్మాదహఙ్కారాస్పదీ భూతే జీవే అహమంశతిరోధానపూర్వకమిదమంశం ప్రకల్ప్య పశ్చాద్గజః ప్రకల్పిత ఇతి ఉభయమేకదైవ కల్పిత ఇతి వా సిద్ధాన్తాదయం గజ ఇతి స్వప్నభ్రమ ఉపపన్నః। నను బ్రహ్మచైతన్యాధిష్ఠానపక్షే గజ ఇత్యాకారైవ ప్రతీతిః స్యాదితి యదుక్తం తన్న సఙ్గచ్ఛతే।

జాగ్రత్యప్యయం గజ ఇతి ప్రతీత్యుపలమ్భాత్, బాహ్యార్థాభావస్య జాగ్రత్స్వప్నయోస్తుల్యత్వాదితి చేన్నైవమ్। జాగ్రత్యహఙ్కారాస్పదత్వేన జీవః ఇదఙ్కారాస్పదత్వేన బ్రహ్మ చేతిద్వేధా చైతన్యాభ్యుపగమః।

తత్ర శుక్తౌ రజతమివ బ్రహ్మణి ఘటాదేః కల్పితత్వాదిదం రజతమితివదయం ఘట ఇతి ప్రతీతిరుచితైవ। స్వప్నే త్వహఙ్కారాస్పదే ఏకస్మిన్నేవ చైతన్యే స్వాప్నప్రపఞ్చస్య కల్పితత్వాత్ పూర్వపక్ష సంగతిరితి। నన్వహఙ్కారస్య శుక్తివదధిష్ఠానావచ్ఛేదకత్వాదహం గజ ఇతి భ్రమో న భవతీత్యుక్తమ్। తథాత్వే జాగ్రత్యప్యహం మనుష్య ఇతి భ్రమో న స్యాదేవ। అహమితి జ్ఞానస్య మనుష్యభ్రమవిరోధిత్వాదితి చేన్నైవమ్। మనుష్యభ్రమావిరోధిన ఏవాహమంశస్య తత్ర భానాభ్యుపగమాత్। అహఙ్కారస్యాహఙ్కారత్వేన రూపో న స్ఫురణమ్। కిన్త్వహంత్వేన రూపేణైవాధిష్ఠాన సామాన్యస్యైవ భ్రమః స్ఫురణమిత్యుక్తత్వాత్। నన్వేవం స్వప్నేపి తథాస్యాదేవేతి చేదత ఏవాహఙ్కారే కేవలం గజాదయో న కల్పితాః, కిన్త్వహఙ్కారతిరోధాన పూర్వ కల్పితేదంకారాస్పదే అహఙ్కారే కల్పితా ఇత్యుక్తమ్। తస్మాత్స్వప్నే జీవే ఈశ్వరే వా గజ ఇత్యాకారవదయ మిత్యాకారోప్యవిద్యయా కల్పిత ఏవేతి సుస్థమ్। నన్విదం రజతమితి భ్రమే రజతస్య కల్పితత్వేపీదమాకారస్య కల్పితత్వాదధిష్ఠానం భ్రమస్యాస్తీతి న శూన్యవాదప్రసఙ్గః। ఇహ తు గజభ్రమాదిష్ఠాన స్యేదమాకారస్య గజాకారస్య కల్పితత్వాచ్ఛూన్యవాదప్రసఙ్గ ఇతి శఙ్కాయామాహ–ఉభయేతి।

మూలమ్:– ఉభయాకారబాధేప్యధిష్ఠానభూతచైతన్యస్యాబాధాన్న శూన్యవాదప్రసఙ్గః। జాగ్రద్దశాయామపి శుక్తీదంకారవిలక్షణస్య ప్రాతీతికస్యైవ రజతేదఙ్కారస్య భానాభ్యుపగమాచ్చ। అధ్యస్తమేవ హి పరిస్ఫురతి భ్రమేషు(సం.శా. 1.36) ఇతి న్యాయాత్। శుక్తీదమంశభానపక్షేపి నేదమంశసత్యత్వమధ్యాసే ప్రయోజకమ్। కిం త్వధిష్ఠానసత్యత్వమ్। అధిష్ఠానం చ తత్రాజ్ఞాతం శుక్తిచైతన్యమివాత్రాపి సాక్షిచైతన్యం విద్యత ఏవేత్యుపపాదితమ్। తస్మాన్న పక్షద్వయేపి కాప్య–నుపపత్తిః।

వ్యాఖ్యా:– కల్పితయోరిదమాకారగజాకారయోర్బాధేపి న శూన్యస్యపరిశేషః। కుతః? యత్రే–దమాకారద్వయం కల్పితం తస్యాధిష్ఠానచైతన్యస్యాబాధితత్వేన పరిశేషాత్ జాగ్రత్యపి బ్రహ్మచైతన్యే శుక్త్యాకారస్యాపి కల్పితత్వాఙ్గీకారాచ్ఛుక్తిరజతాకారద్వయస్యాపి బాధే చైతన్యస్య పరిశేష ఇతి సిద్ధాన్తితత్వాత్। నను జాగ్రతీదం రజతమాది భ్రమేషు రజతాకారమేవ కల్పయతి। స్వప్నేత్వయం గజ ఆదిభ్రమేషు గజేదమాకారద్వయం కల్పయత్యద్యవిద్యేత్యత్ర నియామకాభావా త్స్వప్నేప్యయమాకారః కల్పిత ఏవేతి శఙ్కాయామాహ–జాగ్రదితి। ఇదంపదస్య పురోవర్తి వస్తుని శుక్తిరిత్యుక్తమ్। తథా చేదం రజతమితి స్థలే యదీదం పదం పురోవర్తి వస్తు శుక్తి శకలాత్మకం బోధయేత్తర్హి శుక్తివాచిన ఇదమ్పదస్య రజతవాచినో రజతపదస్య చ విభిన్న విషయత్వేన సామానాధికరణ్యం న స్యాత్। కిఞ్చ భ్రాన్తదృష్ట్యా పురోవర్తి వస్త్వపి రజతమేవ న శుక్తిశకలమితి కృత్వా పురోవర్తిన్యధ్యస్తే రజత ఏవేదం పదస్య శుక్తిరిత్యవశ్యమభ్యుపేయమ్।

తథాచ జాగ్రత్యపి శుక్తావధిష్ఠానే రజతాకారేదమాకారయోరుభయోరపి కల్పితత్వాత్స్వప్నే పీదమాకారోపి కల్పిత ఏవేత్యర్థః। పదార్థస్తు శుక్తీదంకారవిలక్షణస్య శుక్తిగతేదఙ్కారాద్విలక్షణఏవ రజతగతేదఙ్కారః। శుక్తేర్వ్యావహారికత్వేన తద్గతేదమాకారోపి వ్యావహారిక ఏవ। రజతస్య తు ప్రాతిభాసికత్వేన తద్గతేదమాకారస్య ప్రాతీతికత్వాచ్ఛుక్తిరజతయోరివ తదిదఙ్కారయోరపి మిథో వైలక్షణ్యమేవ। స చ విలక్షణ ఏవ ప్రాతీతికేదఙ్కారో భ్రమో భాతి, న తు వ్యావహారికః కుతః ? వ్యావహారికేదఙ్కారస్య ప్రాతీతికరజతస్య చ సామానాధికరణ్యాసమ్భవాదిత్యుక్తార్థే న్యాయం దర్శయతి అధ్యస్తమితి। ఇదం రజతమితి భ్రమే యథా దేశాన్తరస్థం సత్యం రజతం న స్ఫురతి తథా వ్యావహారికేదఙ్కారోపి న స్ఫురతి। కుతః? భ్రమేష్వధ్యస్తం భ్రమసిద్ధమేవ వస్తు పరిస్ఫురతి, న తు సత్యమితి సిద్ధాన్తాదిత్యర్థః।

నన్విదం రజతమిత్యత్రేదమ్పదార్థః శుక్తిత్వాత్మకవిశేషాకారేణ న స్ఫురతి, కిన్తు పురోవర్తిత్వాత్మక సామాన్యాకారేణేత్యుక్తత్వాదిదఙ్కారరజతయోస్సామానాధికరణ్యం సమ్భవ త్యేవేతి కృత్వా ప్రాతీతికేదఙ్కారాన్తరాభ్యుపగమో వ్యర్థో గౌరవావహశ్చేతి చేన్నైవమ్। భ్రాన్తేన పురోవర్తిరజతవిశేషబోధనాభిప్రాయేణైవేదమితి ప్రయుక్తత్వాత్। తస్మాత్ ప్రాతీతికేదఙ్కార భానమిత్యయుక్తమేవ। నను ప్రాతీతికేదఙ్కారభానపక్షే ఇదమంశస్యాపి కల్పితత్వాదధ్యాస ఏవ న సమ్భవతి। పురోవర్తి వస్తుగతం సత్యమేవేదమంశం గృహీత్వా హి తస్మిన్ రజతాదిరధ్య స్యత ఇత్యత ఆహ–శుక్తీతి। శుక్తిరూపాధిష్ఠానగతసత్యత్వమేవ రజతాద్యధ్యాసప్రయోజకం, న తు శుక్తిగతేదమంశసత్యత్వం, శశశృఙ్గాదౌ మృణాళాదిభ్రమాయోగాధిష్ఠానసత్యత్వమధ్యాస ప్రయోజకమితి। నన్వేవం రజతాధిష్ఠానం శుక్తిరప్యసత్యైవేతి కథం శుక్తిరజతభ్రమ ఇత్యత ఆహ–తత్రేతి। రజతభ్రమేత్యర్థః। యద్యపి వ్యావహారికసత్యత్వం శుక్తౌ విద్యత ఇతి రజతాధ్యాసస్య న కాప్యనుపపత్తిః। తథాపి సర్వత్రాపి చైతన్యమేవ భ్రమస్యాధిష్ఠానమితి సిద్ధాన్తమాశ్రిత్యాహ–జ్ఞాతమితి। అజ్ఞానే శుక్త్యవచ్ఛిన్న చైతన్యే ఏవ రజతమధ్యస్తమితి రజతాధ్యాసాధిష్ఠానం చైతన్యం సత్యమేవేతి న కోపి దోషః। జ్ఞాతే చైతన్యే రజతాధ్యాసాయోగాదజ్ఞాతేత్యుక్తమ్। తావ చ్చైతన్యే అజ్ఞానమధ్యస్తమ్। అజ్ఞానావచ్ఛిన్నే చైతన్యే శుక్తి రధ్యస్తా। తదుభయావచ్ఛిన్నే తు రజతమితి వివేకః। తత్ర శుక్త్యవచ్ఛిన్న చైతన్యాధ్యస్తం రజతం శుక్తిజ్ఞానాదేవ నశ్యతి। తథా అజ్ఞానావచ్ఛిన్న చైతన్యాధ్యస్తా శుక్తి రజ్ఞాన జ్ఞానాదేవ నశ్యతి। తత్త్వజ్ఞానం చైతన్యజ్ఞానాన్నశ్యతి। జ్ఞాతే తు చైతన్యే సర్వమప్యజ్ఞానాదిరజతాన్తమధ్యస్తం నశ్యతీతి జ్ఞేయమ్। నను శుక్త్యవచ్ఛిన్నచైతన్యజ్ఞానాదేవ తత్రాధ్యస్తం రజతం నశ్యేన్నతు శుక్తిజ్ఞానాత్తస్యాధిష్ఠానత్వాభావాదితి చేన్నైవమ్। యథా చైతన్యజ్ఞానం రజతభ్రమవిరోధి తథా చైతన్యావచ్ఛేదక శుక్తిజ్ఞానమపీతి శుక్తిజ్ఞానాదపి రజతభ్రమనివృత్తిః। ఏవం రజతభ్రమస్యాధిష్ఠానం నిరూప్యాథ స్వప్నభ్రమస్య నిరూపిత మేవాధిష్ఠానమిత్యాహ–అత్రాపీతి।

అయం గజ ఇత్యాది స్వప్నభ్రమే ఇత్యర్థః। అపినా యదేవ చైతన్యం రజతాధ్యాసాధిష్ఠానం తదేవ స్వప్నాధ్యాసాధిష్ఠానమితి సూచ్యతే। సాక్షిచైతన్యమితి। బ్రహ్మచైతన్య మిత్యర్థః। తైజసస్యాపి

సాక్షిణ్యధ్యస్తత్వాదితి భావః। ఉపసంహరతి తస్మాదితి। మనోవచ్ఛిన్నే జీవచైతన్యే మూలాజ్ఞానావచ్ఛిన్నే బ్రహ్మచైతన్యే వా అవిద్యయా తత్తన్మనోవాసనారూప నిమిత్తభేదాత్ ప్రతిజీవం విలక్షణః స్వప్నప్రపఞ్చః కల్పిత ఇతి సర్వమనవద్యమ్। అత్రేతి।

మూలమ్:- అత్ర చ స్వాప్నికపదార్థభోక్తా తైజస ఇత్యుచ్యతే। పిత్తాఖ్యతేజః ప్రధానత్వాత్। ఆదిత్యాదిజ్యోతిరన్తరేణాపి భాసకత్వాదితి వా।

వ్యాఖ్యా:- అన్తఃకరణగతవాసనానిమిత్తేన్ద్రియవృత్త్యభావకాలీనోఽర్థోపలమ్భస్స్వప్న ఇత్యుక్తలక్షణ స్వప్నగామిన్యామవస్థాయాం భోక్తేతి గజమహం పశ్యామీత్యేవం స్వప్నపదార్థానామనుభవితా జీవః తైజసః। తైజస శబ్దం నిర్వక్తి। పిత్తేతి। వాతపిత్తశ్లేష్మాఖ్యధాతుత్రయమధ్యే వాతధాతు వశాత్సుషుప్తిరాలస్యం మోహ ఇత్యాది, పిత్తవశాత్స్వప్నోన్మాదాది, శ్లేష్మవశాజ్జాగరణం సమాధిరిత్యాది భవతీతి శాస్త్రాదితి భావః। తేజశ్శబ్దస్య పిత్తవాచకత్వం తు గౌణమ్। తేజసోఽయం తైజస ఇతి 'తస్యేదం' (అష్టాధ్యాయీ 4.3.120) ఇత్యణ్। తత్రేదమపి ప్రాధాన్యమర్థం వివక్షితం మత్వాహ–తేజః ప్రధానత్వాదితి। తతశ్చ వాతశ్లేష్మయోరప్యప్రాధాన్యం సూచ్యతే। తమోరజస్సత్త్వాన్యేవ క్రమేణ వాతపిత్తశ్లేష్మనామభిర్వ్యవహ్రియన్తే వైద్యకే ఇతి తత్త్వమ్। యద్వా తేజశ్శబ్దో జ్యోతిరభిధాయక ఇతి తేజః ప్రధానోయం జీవః। కుతః? స్వయం ప్రభత్వాత్తదవ దర్శయతి ఆదిత్యేతి। చక్షురాదయస్సూర్యాదిజ్యోతిస్సహకారేణ ఘటాదీన్, భాసయన్తి। జాగ్రతి విశ్వోపి తథైవ। స్వప్నదశాయాం తు సూర్యాదీనామభావాదన్యానపేక్షః సన్నయమేక ఏవాత్మానం స్వాప్నపదార్థాంశ్చ సర్వమవభాసయతీతి తేజఃప్రధానోఽయం స్వయంప్రభో జీవస్తైజస ఇత్యుచ్యత ఇతి భావః। ఏవం జాగ్రత్స్వప్నావస్థాద్వయముక్త్వా అథ సుషుప్త్యవస్థామాహ – ఏవమితి।

మూలమ్:- ఏవం జాగ్రత్స్వప్నభోగద్వయేన శ్రాన్తస్య జీవస్య తదుభయకారణకర్మక్షయే జ్ఞానశక్త్యవచ్ఛిన్నస్య సవాసనాన్తఃకరణస్య కారణాత్మనావస్థానే సతి విశ్రామస్థానం సుషుప్త్యవస్థా। న కిఞ్చిదవేదిషమితి కారణమాత్రోపలమ్భః సుషుప్తిః। తత్ర జాగ్రత్స్వప్నభోగ్య పదార్థజ్ఞానాభావేపి సాక్ష్యాకారం సుఖాకారమవస్థాఽజ్ఞానాకారం చావిద్యాయా వృత్తిత్రయమభ్యుపేయతే।

వ్యాఖ్యా:- యథా జాగ్రత్యన్నపానగమనమైథునాదిసర్వభోగః శ్రమావహస్తథా స్వప్నేపి ప్రాతీతికో భోగః శ్రమావహ ఏవేతి కృత్వా జీవో విశ్రమాయ సుషుప్తిమనుభవతీతి భావః। జాగ్రత్స్వప్నయోః ప్రారబ్ధకర్మహేతుకత్వముక్తమ్। సుషుప్తేస్తు కర్మక్షయ ఏవ హేతురిత్యాహ–తదుభయేతి। క్రియాశక్త్యవచ్ఛిన్నస్య స్వచ్ఛద్రవ్యస్య ప్రాణాఖ్యస్య జాగరూకత్వాదాహ జ్ఞానేతి। మనోబుద్ధ్యుభయాత్మకస్యేత్యర్థః। సవాసనస్యేతి। సంస్కారస్యాన్తఃకరణనిష్ఠత్వాదిత్యర్థః। కారణాత్మనేతి। అజ్ఞానాత్మనేత్యర్థః। అన్తఃకరణే సంస్కారాత్మనా నిలీయ స్వకారణే అజ్ఞానే తిష్ఠతి సతీత్యర్థః। అన్యథా అన్తఃకరణస్య కారణే లయాభ్యుపగమే ప్రళయప్రసఙ్గాత్। అత ఏవాన్తఃకరణసంస్కారా వచ్ఛిన్నాజ్ఞానముపాధిః ప్రాజ్ఞస్యేత్యుక్తమ్। విశ్రామస్థానమితి। హృత్పుణ్డరీకమధ్యస్థానమిత్యర్థః। జాగ్రత్స్థానం

నేత్రం, కణ్ఠస్తు స్వప్నస్థానమితి బోధ్యమ్। ఏవం సుషుప్త్యవస్థాం లక్షయిత్వా అథ సుషుప్తిం లక్షయతి। కారణేతి। కారణశరీరమాత్రే జ్ఞానం సుషుప్తిరిత్యుచ్యతే। తత్రేతి సుషుప్త్యవస్థాయామిత్యర్థః। జాగ్రదితి। జాగ్రతి స్వప్నే చ యే భోగ్యాః పదార్థాః తేషాం జ్ఞానం తద్రూపాన్తఃకరణావిద్యాన్యతరవృత్తిరిత్యర్థః। తస్యాభావేఽపి పదార్థేషు సత్సు తద్రూపాన్తఃకరణవృత్తిరవిద్యావృత్తిర్వాస్తు నామ। పదార్థానామేవాభావాత్సుషుప్తౌ కథం వృత్తిరిత్యర్థః। న చైవం సుషుప్తౌ సుతరాం వృత్త్యసమ్భవః। సుప్తోత్థితపరామర్శాద్యనుపపత్తేరిత్యాహ–సాక్షీతి। సుఖమహమస్వాప్సమితి స్మరణే సుఖస్యానుభవితుస్సాక్షిణశ్చ విషయత్వాత్సుషుప్తౌ సుఖానుభవసాక్ష్యనుభవశ్చాస్తీతి కృత్వా సాక్ష్యాకారం సుఖాకారమిత్యుక్తమ్। తథా న కిఞ్చిదవేదిషమితి స్మరణే అజ్ఞానస్య విషయత్వాత్సుషుప్త్యవస్థాజ్ఞానాకారమిత్యుక్తమ్। యదజ్ఞానం సుషుప్త్యవస్థాయామస్తి తదేవావిద్యావృత్త్యానుభవితవ్యం, నత్వన్యదితి కృత్వా అవస్థాజ్ఞాన మిత్యుక్తమ్। అన్తఃకరణస్యాభావాదవిద్యా వృత్తీత్యుక్తమ్। అవిద్యాయా అపి చిత్ప్రతిబిమ్బ గ్రాహిత్వాచ్చిదనుస్యూతత్వేన వృత్తిలాభ ఇతి బోధ్యమ్। నను వృత్తిత్రయమితి కిమ్? ఏకస్యామేవావిద్యావృత్తౌ సాక్షి సుఖాజ్ఞానాని విషయతాం భజన్త ఇతి వక్తుమ్ శక్యత్వాదత ఆహ–అహఙ్కారాభావాదితి।

మూలమ్:- అహఙ్కారాభావాచ్చ నైకా విశిష్టవృత్తిః। సుషుప్త్యభావప్రసఙ్గాచ్చ। అత ఏవ వృత్తిరూపస్యోపలమ్భస్యాభావాన్న ప్రళయేతి వ్యాప్తిః। తత్ర తత్కల్పనాబీజాభావాత్। ఇహ చ సుఖమహమస్వాప్సం న కిఞ్చిదవేదిషమితి సుప్తోత్థితస్య పరామర్శాత్। అననుభవే పరామర్శానుపపత్తేః। అన్తఃకరణోపరమ కాలీనానుభవజన్యత్వాభావాచ్చ న తత్రోల్లేఖాభావేపి స్మరణత్వానుపపత్తిః। స్మరణే తత్రోల్లేఖనియమాభావాచ్చ।

వ్యాఖ్యా:- యద్యప్యయం ఘటోయం పటోయం గజ ఇత్యేవమన్తఃకరణస్యాపి వృత్తయో నానా విషయభేదాత్తథాపి ఘటమహం పశ్యామి, పటం గజం చ, శృణోమి వ్యాకరణం తర్కం చేత్యేవమేకాకారా విశిష్టా వృత్తిరప్యన్తఃకరణస్యోపపద్యతే। కుతః? వృత్తిమదన్తఃకరణకర్తృభాగస్యాహఙ్కారస్య సత్త్వాత్।ప్రకృతేత్వహం సుఖమనుభవామి సాక్షిణమజ్ఞానం చేత్యేవమేకాకారావిద్యావృత్తిర్నాస్తి। కుతః? అహమ్పదవాచ్యార్థస్యాహఙ్కారస్య వృత్తిమతోఽభావాత్। వృత్తీనాం విషయభేదాద్భేదేపి వృత్తిమదహఙ్కారస్యైకత్వాదేకత్వమితి వివేకః। నను సుషుప్తావప్యహఙ్కారోస్తి, సుఖమహమస్వాప్సమిత్యుత్థితస్మరణేనాహఙ్కారానుభవస్యాపి సిద్ధత్వాదత ఆహ–సుషుప్త్యభావప్రసఙ్గాదితి। యద్యహఙ్కారస్స్యాత్తర్హ్యనుభవితృనుభావ్యానుభవరూపా త్రిపుటీ స్యాత్, తతశ్చ స్వప్నవత్సుషుప్తిరపి శ్రమహేతురేవ, న తు విశ్రమహేతురితి కృత్వా సుషుప్తే స్సుషుప్తిత్వమేవ నశ్యేత్। కారణమాత్రోపలమ్భా హి సుషుప్తిః। మాత్రపదమహఙ్కారాద్యుపలమ్భవ్యావృత్త్యర్థం నివేశితమితి స్ఫుటమేవ। నన్వేవమహఙ్కారాభావాద్వృత్తేరప్యభావ ఏవేతీష్యతాం, కిమితి సూక్ష్మాద్యాకారావిద్యావృత్తిత్రయాభ్యుపగమోత ఆహ–అత ఏవేతి। సుషుప్తౌ వృత్తిసత్త్వాదేవేత్యర్థః వృత్తీతి। వృత్త్యాత్మకజ్ఞానస్య ప్రలయేఽసత్త్వాత్సుషుప్తిలక్షణస్య ప్రలయే వ్యాప్తిః। యది సుషుప్తౌ వృత్తిరూపోపలమ్భో న స్యాత్తర్హి సుషుప్తేః కారణమాత్రమిత్యేవలక్షణం వక్తవ్యం స్యాత్। తచ్చ

లక్షణం ప్రలయేతివ్యాప్తం, తత్రాపి కారణమాత్రస్య సత్త్వాత్। తస్మాత్కారణమాత్రోపలమ్భ స్సుషుప్తిః కారణమాత్రోపలమ్భవతీ సుషుప్త్యవస్థేతి లక్షణాత్ప్రలయేఽ తి వ్యాప్తిపరిహార ఇతి సుషుప్తావస్థైవోపలమ్భః ఇతి। నను సుషుప్తావివ ప్రలయే చ కాచనావిద్యావృత్తిః కల్ప్యతామత ఆహ–తత్రేతి ప్రలయేత్యర్థః। కల్పనాయాబీజస్యాభావాత్ దుష్కరా కల్పనేత్యర్థః। నను సుషుప్తావపి వృత్తికల్పనాయాః కిం బీజమస్తీత్యత ఆహ – ఇహ చేతి। చకారస్త్వర్థః। ఇహ తు సుషుప్తౌ తు ఇత్యర్థః। సుషుప్తోత్థితస్య పరామర్శ ఏవేహ వృత్తికల్పనాయాః బీజమిత్యర్థః। నను జాగ్రత్కాలికాత్పరామర్శాత్కథం సుషుప్తికాలికవృత్తిసాధనమత ఆహ–అననుభవేతి। అనుభవపూర్వకత్వ నియమాత్పరామర్శస్యేతి భావః। పరామర్శస్స్మృతిః। నను సుఖమహమస్వాప్సమితి జ్ఞానం న స్మృతిః; కుతః? సుషుప్తికాలికసుఖానుభవవిషయకతదంశస్యస్మరణేఽ నుల్లిఖితత్వాత్। అయమర్థః। కశ్చన యజ్ఞదత్తః వసన్తర్తౌ కాశ్యాం దేవదత్తం దృష్ట్వా (అనుభూయ) తమేవ పునర్గ్రీష్మర్తౌ కాఞ్చ్యాం పశ్యన్ స్మరతి సోయం దేవదత్త ఇతి। తథా చాస్మిన్ స్మరణే స ఇతి తచ్ఛబ్దతత్త్వముల్లిఖితమ్। (గృహీతమ్) తస్య భావస్తత్త్వం తదంశ ఇత్యర్థః। కాఞ్చ్యాం వసన్తర్తౌ యో మయా దృష్టస్స ఇతి తచ్ఛబ్దస్య తద్దేశతత్కాలవైశిష్ట్య బోధకత్వాత్। ప్రకృతే తు తదిదం సుఖమితి న పరామర్శః। తథా సత్యస్మిన్నపి స్మరణే అనుభవస్య తత్త్వోల్లేఖస్స్యాత్। కిన్తు సుఖమహమస్వాప్సమిత్యేవ పరామర్శః। తస్మాత్ తత్త్వోల్లేఖాభావాత్సుఖమహమస్వాప్సమితి జ్ఞానం న స్మృతిరితి శఙ్కాయామాహ అన్తఃకరణేతి। అన్తఃకరణస్యోపరమః కారణే నిలీయావ స్థానమ్; తదుపలక్షితే కాలే భవో యోఽ నుభవః సోన్తఃకరణోపరమకాలీనానుభవః । తజ్జన్యత్వా త్సుఖ మహమస్వాప్సమితి పరామర్శస్యేతి శేషః। తత్తోల్లేఖాభావః। స్మరణానుభవయోరుభయోరపి యద్యన్తఃకరణవ్యాపారకాలీనత్వం తర్హి స్మరణే తత్తోల్లేఖస్స్యాత్। ప్రకృతే తు స్మరణస్యాన్తఃకరణవ్యాపారకాలీనత్వేప్యనుభవస్య తథాత్వాన్న తత్తోల్లేఖ ఇతి భావః మనసాకరణేనాను భూతస్యైవ స్మరణే తత్తోల్లేఖః ఇత్యత్ర కిం నియామకమితి వాచ్యమ్। అన్తః కరణం హి చక్షురాదిద్వారా విషయం యథావదనుభవతి। అవిద్యాత్విన్ద్రియాదిసహకారాభావా ద్విషయం సామాన్యేనానుభవతీతి వర్తత ఏవేన్ద్రియ సహకారిత్వరూపం నియామకమ్। యద్వస్విన్ద్రియై రనుభూతం తతోపి చక్షుషానుభూతం తద్ధి నిశ్శేషం జ్ఞాతమితి వ్యవహ్రియతే। యత్తు మనసా శ్రవణాదినా వాఽ నుభూతం తన్నిశ్శేషమనుభూతమితి న వ్యవహ్రియతే। కాశ్యాం వర్తమానం విశ్వేశ్వరం కిం త్వం వేత్సీతి యజ్ఞదత్తేన పృష్టః కాశీమగతో దేవదత్తస్తం ప్రతిబ్రూతే, శృణోమి కేవలమహం నత్వపశ్యమతో న యథావదహం వేద్మీతి। కాశీం గతస్తు విష్ణుదత్తస్తం ప్రతిబ్రూతే, యథావదహం వేద్మీతి। యస్మాద్ధ్యన్తఃకరణేన చక్షుర్ద్వారానుభూతం తస్య స్మరణే తత్తోల్లేఖః నత్వన్యస్యేతి నిరవద్యమ్। యథావదనుభవాన్న తత్తోల్లేఖ ఇతి పర్యవసన్నార్థః।

నను యది తత్తోల్లేఖాభావస్తర్హి సుఖమహమస్వాప్సమితి జ్ఞానస్య స్మృతిత్వమేవానుపపన్నమత ఆహ–న తత్తోల్లేఖాభావేపి స్మరణత్వానుపపత్తిరితి। తత్ర హేతుమాహ–స్మరణే

ఇతి। కశ్చిదనిపుణమతిః దేశకాలాదివిశేషం విస్మృత్యాపి స్వదృష్టం దేవదత్తం కాలాన్తరే దృష్ట్వా దేవదత్తవ్యక్త్యవిస్మరణాద్దేవదత్త ఇతి స్మరత్యేవ। న చేదం దేవదత్త ఇతి జ్ఞానమనుభవః ; సంస్కారజన్యత్వాత్। తస్మాత్ సంస్కారజన్యజ్ఞానత్వమేవ స్మరణత్వం, న తు తత్తోల్లేఖవత్త్వే సతి సంస్కారజన్యజ్ఞానత్వం, స్మరణత్వం, తథా సతి లక్షణస్యావ్యాప్తిదోషగ్రస్తత్వాదితి।

మూలమ్:– జాగ్రద్దశాయామస్వాప్సమిత్యనుభవానుపపత్తేశ్చ। లిఙ్గాభావేనాశ్రయాసిద్ధ్యా చానుమానస్యాసమ్భవాత్। అహఙ్కారస్యోత్థానసమయ ఏవానుభూయతే। సుషుప్తౌ లీనత్వేన తస్యాననుభూతత్వాత్స్మరణానుపపత్తేః।

వ్యాఖ్యా:– నను సుఖమహమస్వాప్సమితి స్మరణమన్తఃకరణోపరమకాలీనానుభవజన్యం న భవత్యేవ। అన్తఃకరణం వినాఽ నుభవస్యైవాసమ్భవాత్। తస్మాదన్తఃకరణవ్యాపారకాలీనాను భవజన్యమేవేతి కృత్వా దర్శితస్మరణే తత్తోల్లేఖ ఆవశ్యక ఏవేత్యత ఆహ–జాగ్రదితి। స్వప్నస్యాప్యుపలక్షణమ్। అన్తఃకరణవ్యాపారవత్యాం జాగ్రద్దశాయాం అన్తఃకరణవత్యాం స్వప్నావస్థాయాం వా అస్వాప్సమితి స్మరణహేతోః స్వపిమీత్యనుభవస్యానుపపత్తేః। అన్తః కరణే జాగరూకే సతి స్వాపాయోగాత్కారణమాత్రోపలమ్భస్యైవ స్వాపత్వాదితి భావః। తస్మాదన్తః కరణం వినాప్యవిద్యయా సుఖాద్యనుభవస్సుషుప్తావస్తీతి న కశ్చిద్దోషః। నను సుఖమహమస్వాప్సమితీదం జ్ఞానం న స్మృతిః, కిన్త్వనుమితిరేవ। సుషుప్తౌ సుఖం నానుభూయతే, కిన్త్వనుమీయత ఏవేత్యత ఆహ–లిఙ్గేతి। సుషుప్తిః, పక్షః, సుఖం సాధ్యం, సాధనం తు లిఙ్గం కిమపి నాస్తి। తథా హి పర్వతే పక్షే వహ్నిం సాధయితుం ధూమో లిఙ్గమస్తి। ప్రకృతే తు సుషుప్తి సుఖసాధకో హేతురేవ నాస్తి। న చ సుప్తోత్థితముఖవికాసో లిఙ్గమితి వాచ్యమ్। జృంభణాదినా తన్ముఖస్య వికాసాభావాత్। నాపి వ్రణితస్య పుంసస్సుషుప్తౌ రోదనాభావాల్లిఙ్గాత్ సుఖమనుమీయత ఇతి వాచ్యమ్। రోదనకారణవాగిన్ద్రియోపరమేణాన్యథాసిద్ధత్వాత్। న చ స్వస్యైవ వ్రణితస్య సుషుప్తౌ బాధాభావేన సుఖమనుమీయత ఇతి వాచ్యమ్। సోపి బాధాభావః కిమనుభూత ఉతానుమితః। ఆద్యే, సుఖానుభవవద్బాధాభావాఽ నుభవోపి సుషుప్తావసిద్ధ ఏవ, మనసోఽ భావాత్। ద్వితీయే తస్యాం చ బాధాభావానుమితౌ కిమపి లిఙ్గం వక్తవ్యమ్। తస్య చ పునరన్యదిత్యేవమనవస్థా। తస్మాత్సుషుప్తిసుఖసాధనత్వేన కిమపి లిఙ్గం నిరూపయితుం న శక్యతే। దోషాన్తరమాహ–ఆశ్రయాసిద్ధ్యాచేతి। గగనారవిన్దం సురభ్యరవిన్దత్వాత్సరోజారవిన్ద వదిత్యత్ర సౌరభ్యస్య సాధ్యస్యాశ్రయభూతం గగనారవిన్దమేవ యథా న సిధ్యతి తద్వత్సాధ్యస్య సుఖస్యాశ్రయభూతా సుషుప్తిరేవ తావన్న సిధ్యతి। సుషుప్తిరియమనుభూయతే మయేతి సుషుప్త్యనుభవితుః (సుషుప్తి సాక్షిణః) అభావాత్ నహ్యసాక్షికం కిమపి వస్తు సేత్స్యతి। తథాత్వే శశశృఙ్గాదీనామపి సిద్ధిప్రసఙ్గాత్। అథ యది సుషుప్త్యనుభవితారం సుషుప్తిసిద్ధయేఽ భ్యుపైషి తర్హి యేన కరణేన సోఽ నుభవితా సుషుప్తిమనుభవతి తేనైవ స సుషుప్తిసుఖమప్యనుభవత్యేవేతి కృత్వా సుషుప్తిసుఖమనుభవసిద్ధ మేవేతి భవతాప్యవశ్యమఙ్గీకర్తవ్యమ్। నను మాస్త్వనుమానం, అనుభవపక్షేపి యేన సుషుప్తిసుఖమనుభూయతే స్మ స ఏవ సుఖమహమస్వాప్సమితి స్మరతి।

అనుభవస్మరణయోర్వ్యాశ్రయత్వానౌచిత్యాత్। అహమిత్యహఙ్కారస్య స్మర్తృత్వం స్ఫుటమేవ। తస్యైవాహఙ్కారస్యానుభవితృత్వం చోచితమ్। అఙ్గీకారే తు సుషుప్తావపి సుఖమహమనుభవామీతి వృత్తిరుపలభ్యేత, నత్వేవముపలభ్యతే। తస్మాదహఙ్కారేతరానుభూతస్య సుషుప్తిసుఖస్య కథమహఙ్కారకర్తృకస్మృతివిషయత్వమితి చేన్నైషదోషః। అహఙ్కారః కేవలం న స్మర్తా, కిన్త్వహఙ్కారాఖ్యాన్తఃకరణకర్తృభాగావచ్ఛిన్నశ్చిదంశఃస్మర్తా। అవిద్యావచ్ఛిన్నశ్చిదం శస్త్వనుభవితేతి చైతనస్యైకస్యైవ స్మర్తృత్వమనుభవితృత్వం చేత్యుభయమపీతి న వ్యాశ్రయత్వమనుభవ స్మరణ యోః। నను సుఖమహం స్వపిమీత్యనుభవాభావే సుఖమహమస్వాప్స మితి స్మరణం కథం భవేత్? కథమపి న భవేదేవ। తస్మాదహఙ్కారవిషయక స్మరణాన్యథాను పపత్త్యా అహఙ్కార విషయకాను భవోపి సుషుప్తిదశాయామస్తీత్యవశ్య మభ్యుపేయమిత్యత ఆహ-అహఙ్కారస్త్వితి। ఉత్థానసమయే సుషుప్తేస్సకాశాదుత్థానసమయే ప్రబోధసమయే ఇత్యర్థః । అహఙ్కారస్తు; తు శబ్దస్సుఖాది వైలక్షణ్యార్థః; అనుభూయత ఏవ న తు స్మర్యత ఇత్యేవకారార్థః । సాక్షిణేతి శేషః। సుఖమహమస్వాప్సమితి జ్ఞానే సుఖ మస్వాప్సమిత్యేతావదేవ స్మరణాత్మకమ్। అహమిత్యేతత్తు అనుభవాత్మకమేవ। న చ సాక్షిణస్సుషుప్తావనుభూతత్వాత్స్మరణమహమ్పదమితి వాచ్యమ్। అహమస్వాప్సమితి స్వాపక్రియాన్వయిత్వేన శ్రుతస్యాహం శబ్దస్య సాక్షివాచకత్వా సమ్భవాత్। న హి సాక్షీ స్వపితి, తస్య స్వాపసాక్షిత్వాత్। కిన్త్వహఙ్కార ఏవ స్వపితి। తస్మాదహఙ్కార వాచ్యేనాత్రాహం శబ్ద ఇతి న సాక్షి స్మరణమహం పదమ్। సాక్షిణోహఙ్కారాను భవో నామాహఙ్కార తాదాత్మ్యాధ్యాస ఏవ। తథా చ సాక్షీ సుషుప్తౌ సుఖమజ్ఞానం వా కేవల మనుభూయ జాగ్రతి, స్వయమహఙ్కార తాదాత్మ్యమాపాద్య సుఖమహమస్వాప్సం, న కిఞ్చిదవేదిషమితి స్మరతీతి ఫలితమ్। ఏతేనాయం ఘటః, అహం సాక్షీత్యాది మనోవృత్తిరేవ। సుషుప్తౌ సుఖమిదం సాక్ష్యహమిత్యేవమవిద్యావృత్తి ర్నాస్తి। కిన్తు కేవలమనుభవాకారా సుఖాకారా అజ్ఞానాకారా చాఽ నిర్వచనీయైవా విద్యావృత్తి రితి సిద్ధమ్।

అథ సుషుప్తావహమిత్యహఙ్కారానుభవాభావే హేతుమాహ-లీనత్వేతి। స్వకారణే అజ్ఞానే ఇతి శేషః। అత ఏవాహఙ్కారస్య స్మరణమనుపపన్నమ్। కిన్తూత్థానసమయేఽ నుభవ ఇవేత్యాహ-స్మరణానుపపత్తేరితి। నను యేన సుఖమనుభూతం తేన సాక్షిణా న సుప్తం, యేన తు సుప్తం తేనాహఙ్కారేణ సుఖం నానుభూతమ్। తతశ్చ సుఖమహమస్వాప్సమిత్యత్రాహం శబ్దస్య యది లక్షణయా సాక్ష్యర్థస్తర్హి తస్య స్వాపక్రియాశ్రయత్వా సమ్భవః। యదిత్వహఙ్కారోర్థ స్తర్హి స్వాపక్రియాశ్రయత్వ సమ్భవేపి భూతకాలే (సుషుప్తౌ) తస్యాభావేన భూతకాలవృత్తి క్రియాశ్రయత్వాసమ్భవ ఇతి కృత్వా అహమస్వాప్సమితి పదయోరనన్వితమిత్యత ఆహ-ముఖేతి। సాక్షిచైతన్యాశ్రయ స్సుషుప్తి సుఖానుభవః। స్మరణం త్వహఙ్కారాశ్రయ సాక్షిచైతన్యాశ్రయమితి పూర్వమేవ ప్రతిపాదితమ్। తథా చాహఙ్కారస్య భూతకాలవృత్తి క్రియాశ్రయత్వాసమ్భవేపి సాక్షిచైతన్యస్య తత్సమ్భవాత్స్మరణముపపద్యత ఇతి సదృష్టాన్తమాహ -ముఖేతి।

మూలమ్:- ముఖప్రతిబిమ్బాశ్రయే దర్పణే జపాకుసుమలౌహిత్యాధ్యాసేన రక్తం ముఖమితి

ప్రతీతివదహఙ్కారాశ్రయతయా సాక్షిచైతన్యస్య స్మరణాశ్రయత్వాదహం సుఖమస్వాప్సమితి సామానాధికరణ్య ప్రతీతిః న పునరహం సుఖీతివదాశ్రయతయా।

వ్యాఖ్యా:- జపాకుసుమసన్నిధానవశాద్దర్పణః శ్వేతో రక్త ఇవ ప్రతిభాతీతి సర్వసమ్మతమ్। తత్ర చ దర్పణే దృశ్యమానో రాగోఽ ధ్యస్త ఏవ న తు తాత్త్వికః। జపాకుసుమస్యాపాకరణే రాగస్యాపాయః। తస్మింశ్చ రక్తీభూతే దర్పణే ముఖం ప్రతిఫలితఞ్చేత్సోపి ముఖప్రతిబిమ్బో రక్త ఇవ ప్రతిభాతి। తం చ రక్తం ముఖప్రతిబిమ్బం దృష్ట్వా పురుషస్స్వముఖమపి రక్తం మన్యతే। బిమ్బసమానరూపత్వాత్ ప్రతిబిమ్బస్యేతి తస్యాభిప్రాయాత్। ఏవం స్థితే ముఖప్రతి-బిమ్బాశ్రయదర్పణగతో జపాకుసుమలౌహిత్యాధ్యాసః క్రమేణ ముఖలౌహిత్యప్రతీతిహేతురాసీదితి ఫలితమ్। తథైవాన్తఃకరణే అహఙ్కారాఖ్యే నిలీనే సుప్తే సతి తత్ప్రతిఫలితశ్చిదాభాసోపి సుప్త ఇవ తతస్తత్సాక్షీ చిదపీతి కృత్వా చిత్ప్రతిబిమ్బాశ్రయాహఙ్కారగతస్స్వాపః క్రమేణ సాక్షి-స్వాపప్రతీతిహేతురాసీదితి సాక్షిణోప్యహమస్వాప్సమితి స్మృతిరుపపద్యత ఏవ। ఏతేనాహం శబ్దలక్ష్యార్థస్య సాక్షిణస్స్వతః స్వాపక్రియాశ్రయత్వాసమ్భవేపి దర్శితరీత్యా భ్రాన్త్యా తత్సమ్భవ ఇతి సిద్ధమ్। తస్మాదహమ్పదలక్ష్యార్థస్య సాక్షిణ ఏవ స్వాపక్రియాశ్రయత్వ సమ్భవాదహమస్వాప్స మితి సామానాధికరణ్యం సఙ్గచ్ఛత ఏవేతి దార్ష్టాన్తికమర్థమాహ - అహఙ్కారేతి।

అహఙ్కారస్సాక్షిచైతన్యేఽ ధ్యస్త ఇత్యహఙ్కారస్యాశ్రయస్సాక్షీ తదేవాశ్రయో యస్య తస్య భావస్తస్మాత్తథోక్తాత్। అహమస్వాప్సమితి స్మరణస్యేతి శేషః। అయం భావః। సాక్షిచైతన్యం స్వాధ్యస్తాహఙ్కారధర్మానాత్మన్యధ్యస్య కరోమ్యహం, సుఖ్యహం, దుఃఖ్యహం, కాణోహమిత్యేవం ప్రతీతి విషయత్వమాపద్యత ఇతి ప్రాగేవ ప్రపఞ్చితమ్। స్వాధ్యస్తస్యైవ నిలీనస్యాహఙ్కారస్య ధర్మం స్వాపమాత్మన్యధ్యస్యానుభవకాలేఽ హఙ్కారస్యాభావాదహం స్వపిమీతి ప్రతీతివిషయ తామప్రాప్య స్మరణకాలేఽ హఙ్కారస్య సత్త్వాదహమస్వాప్సమితి స్మరతి। తస్మాన్నిలీనాహఙ్కారాశ్రయ సాక్షిచైతన్యమేవ అహఙ్కారాశ్రయసాక్షి చైతన్యాశ్రయం స్మరణే సుషుప్తి సుఖమనువదతి। ఏతేన సుఖమహమస్వాప్సమిత్యత్రాహం శబ్దో లక్షణయా సుషుప్తి సుఖానుభవకాలికం సాక్షిణం బోధయతి। అథ తత్స్మరణకాలికం తదైవ సాక్షిణానుభూత మహఙ్కారం బోధయతీతి ఫలితమ్। నను సుఖ్యహం దుఃఖ్యహమిత్యాది ప్రతీతిషు యథా సుఖాద్యనుభవస్యాహఙ్కారాశ్రయత్వం తథా సుఖమహమస్వాప్సమితి సుఖస్మరణస్యాప్యహఙ్కారా శ్రయత్వమేవోచితమ్। అహమిత్యహఙ్కారస్యాశ్రయత్వేన స్ఫురణమిత్యత ఆహ న పునరితి। అహం సుఖీత్యనుభవవదహమస్వాప్స మితి స్ఫురణస్యాహఙ్కారాశ్రయతయాభ్యుపగమేనాన్వయః। యద్వా అహం సుఖీత్యత్రైవాహఙ్కారాశ్రయతయా హేతునా అహమస్వాప్సమితి సామానాధికరణ్య ప్రతీతిస్తు నేత్యన్వయః। అథ వా అహఙ్కారాశ్రయతయా హేతునా అహం సుఖీతి యథా సామానాధికరణ్య ప్రతీతి స్తథాహమస్వాప్స మితి సామానాధికరణ్యప్రతీతిస్తు నేత్యన్వయః సర్వథాప్యహం సుఖీత్యనుభవో యథాహఙ్కారా శ్రయస్తథాఽ హమస్వాప్సమితి స్మరణం నత్వహఙ్కారాశ్రయం కిన్త్వహఙ్కార సాక్షిచైతన్యాశ్రయ మేవేతి పర్యవసన్నార్థః। తత్ర హేతుమాహ-స్మృతీతి।

మూలమ్:- స్మృతిసంశయవిపర్యయాణాం సాక్షిచైతన్యాశ్రయత్వనియమాత్। అహఙ్కారస్య చ ప్రమాణజన్యజ్ఞానాశ్రయత్వనియమాత్। ప్రమాత్వేనైవ తత్కార్యతావచ్ఛేదాత్। అప్రమాత్వావచ్ఛేదేన న, అవిద్యాయా ఏవ కారణత్వాత్। అత ఏవానాప్తవాక్యాదిజన్యపరోక్షవిభ్రమోప్యవిద్యావృత్తి రేవేత్యభ్యుపగమో వేదాన్తవిదామ్। తత్రాన్తఃకరణవృత్తిజనకసామగ్రీసమ్భవేపి ప్రమాత్వాభావా-పరోధేనాన్తఃకరణస్యాసామర్థ్యాత్।

వ్యాఖ్యా:- స్మృతిసంశయవిపర్యయాశ్చేత్యేత త్రివిధం జ్ఞానం సాక్ష్యాశ్రయమేవ నత్వహఙ్కారాశ్రయమితి నియమాత్వేదాన్తసిద్ధాన్తాదిత్యర్థః। ఉక్తార్థదార్ఢ్యాయ నియమాన్తరమాహ -అహఙ్కారస్యేతి। యత్రప్రత్యక్షాది ప్రమాణజన్యం జ్ఞానమనుభవరూపం తదేవాహఙ్కారాశ్రయం నత్వన్యదితి నియమాచ్చేతి। అయం భావః। అహఙ్కారః ప్రమాతా దేహాన్తర్వృత్త్యన్తఃకరణకర్తృభాగః చక్షురాది ద్వారా బహిర్నిర్గతాన్తఃకరణక్రియాభాగాఖ్యవృత్తిద్వారా ఘటాది విషయాననుభవతి, న తు స్వత ఇతి ప్రమాణజన్యజ్ఞానస్యైవాన్తఃకరణమాశ్రయః। సుఖా ద్యన్తర్విషయా అపి సుఖాద్యాకారాన్తఃకరణవృత్తిద్వారైవాహఙ్కారేణ జ్ఞాయన్త ఇతి సుఖాది జ్ఞానమప్యన్తః కరణాశ్రయమేవ। స్మృతిస్తు నేన్ద్రియవృత్తికాలికీతి కృత్వా స్మృతివిషయో దేవదత్తాదిరన్తః కరణవృత్తి ద్వారాహఙ్కారేణ న జ్ఞాయత ఇతి సాక్ష్యాశ్రయైవ। స్థాణుర్వా పురుషోవేతి సంశయశ్చావిద్యావృత్త్యైవ జ్ఞాయతే। నత్వన్తఃకరణవృత్త్యేతి న తస్యాప్యహఙ్కారా శ్రయత్వమ్, తథా విపర్యయస్యాపి। ఏతేన యదేవాన్తఃకరణవృత్త్యా జ్ఞాయతే తదేవాహఙ్కారా శ్రయం, యత్పునరవిద్యావృత్త్యా తత్సాక్ష్యాశ్రయమేవేతి సిద్ధమ్। తస్మాదన్తఃకరణక్రియాభాగాఖ్య వృత్తిద్వారా ఘటాదివిషయాననుభవతి, న తు స్వత ఇతి ప్రమాణజన్య జ్ఞానస్యైవాన్తఃకరణమాశ్రయః। సుఖాద్యన్తర్విషయా అపి సుఖాద్యాకారాన్తఃకరణ వృత్తిద్వారైవా హఙ్కారేణ జ్ఞాయన్త ఇతి సుఖాదిజ్ఞానమప్యన్తఃకరణాశ్రయమేవ। స్మృతిస్తు నేన్ద్రియవృత్తికాలికీతి కృత్వా స్మృతివిషయే దేవదత్తాదిరన్తఃకరణవృత్తిద్వారాహఙ్కారేణ న జ్ఞాయత ఇతి సాక్ష్యాశ్రయైవ। స్థాణుర్వా పురుషోవేతి సంశయశ్చావిద్యావృత్త్యైవ జ్ఞాయతే। నత్వన్తఃకరణవృత్త్యేతి న తస్యాప్యహఙ్కారాశ్రయత్వం తథా విపర్యయస్యాపి। ఏతేన యదేవాన్తఃకరణవృత్త్యా జ్ఞాయతే తదేవాహఙ్కారాశ్రయం యత్పునరవిద్యావృత్త్యా తత్సాక్ష్యాశ్రయమేవేతి సిద్ధమ్। తస్మాదన్తః కరణక్రియాభాగాఖ్యవృత్తిరూప ప్రమాణజన్యం యద్జ్ఞానం తదేవాహఙ్కారాశ్రయం నత్వన్యదితి బోధ్యమ్। ఏకస్యైవాన్తఃకరణస్య కర్తృభాగక్రియాభాగభేదేన ప్రమాతృప్రమాణరూపత్వాదితి భావః

నను ప్రమాణజన్యమేవ జ్ఞానమహఙ్కారాశ్రయమితి నియమస్య కిం ప్రయోజకమత ఆహ-ప్రమాత్వేనేతి।యస్మిన్ జన్యజ్ఞానే ప్రమాత్వమస్తి తదేవ జ్ఞానమహఙ్కారకార్యమ్। కుతః ? అహఙ్కారకార్యజ్ఞానస్య ప్రమాత్వావచ్ఛిన్నత్వేన తత్కార్యతాయాం ప్రమాత్వస్యావచ్ఛేదకత్వాత్। యో ధర్మో యస్యామవచ్ఛేదకస్సా తద్ధర్మావచ్ఛిన్నేతి న్యాయాదితి భావః। పదార్థస్త్వనధిగతాబాధితార్థవిషయకజ్ఞానత్వం ప్రమాత్వమ్, తేనైవాహఙ్కారకార్యతాయాం ప్రమాత్వరూప

విశేషణదానాదిత్యర్థః। విశేషణం నామ వ్యావర్తకో ధర్మః। తథాచ ప్రమాత్వేనాహఙ్కార కార్యతాయాం విశేషితాయాం సత్యాం కిం వ్యావర్త్యతే అప్రమాత్వావచ్ఛేదేనేతి। అప్రమాత్వావచ్ఛిన్న మవిద్యాకార్యజ్ఞానం వ్యావర్త్యత ఇతి భావః। పదార్థకార్యతాయామితి శేషః। అప్రమాత్వస్య విశేషణేన హేతుతాం కార్యతాముద్దిశ్య తత్కార్యముద్దిశ్యేతి వా అవిద్యాయా ఏవ కారణత్వాదితి। అయమర్థః। ప్రమాత్వావచ్ఛిన్నజ్ఞాననిష్ఠకార్యతానిరూపితకారణతాశ్రయత్వ మహఙ్కారత్వమ్। ప్రమాత్వావచ్ఛిన్నా ఘటాదిజ్ఞాననిష్ఠా యా కార్యతా తన్నిరూపితా యా కారణతా తదాశ్రయత్వ మిత్యర్థః। ప్రమాత్వావచ్ఛిన్నేత్యస్య విశేషణస్యానుక్తౌ సంశయాదిజ్ఞాననిష్ఠ కార్యతా నిరూపిత కారణతాశ్రయత్వమవిద్యాయామప్యస్తీత్యవిద్యాయామతివ్యాప్తిః। అతస్తద్వారణాయ తద్విశేషణమ్। జ్ఞాననిష్ఠేతి తు స్వరూపకథనమ్। ప్రమాత్వస్య జ్ఞానత్వాత్। తథా అప్రమాత్వావచ్ఛిన్న కార్యతా నిరూపితకారణతాశ్రయత్వమవిద్యాత్వమ్। అత్రాపి విశేషణస్యానుక్తౌ,అహఙ్కారేఽతివ్యాప్తిః। అతోహఙ్కారవ్యావృత్త్యై తదుపాదానమితి। యద్వా ప్రమాత్వావచ్ఛిన్నత్వే సతి కార్యత్వ మహఙ్కారాశ్రయజ్ఞానస్య లక్షణమ్। విశేషణస్య అనుపాదానే అవిద్యాశ్రయే (సాక్ష్యాశ్రయే వా) జ్ఞానే అతివ్యాప్తిః విశేష్యానుపాదానే నిత్యజ్ఞానే చైతన్యే అతివ్యాప్తిః। అత ఉభయోపాదానమ్। తథా అప్రమాత్వా వచ్ఛిన్నత్వే సతి కార్యత్వమవిద్యాశ్రయజ్ఞానస్య లక్షణమ్। విశేష్యానుపాదానే అహఙ్కారాశ్రయ జ్ఞానేతి వ్యాప్తిః। విశేష్యం తు స్వరూప కథనమేవేతి।

నన్వేవం ప్రమాజ్ఞానస్యైవాహఙ్కారాశ్రయత్వే వ్యవస్థాపితే సతి ప్రమాకరణం ప్రమాణ మన్తఃకరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నశ్చిదంశః, తజ్జన్యం సర్వం జ్ఞానం ప్రమైవేత్యభ్యుపగమ్యేత। అభ్యుపగమే తు రజ్జ్వధ్యస్తసర్పాకారపరిణతాన్తఃకరణవృత్త్యవచ్ఛిన్నచిదంశజన్యం రజ్జుసర్పభ్రమజ్ఞానమపి ప్రమాజ్ఞానమేవ స్యాత్। ఇష్టాపత్తౌ తు భ్రమప్రమావ్యవస్థైవ న సిద్ధ్యేదిత్యత ఆహ-అత ఏవేతి। ప్రమాత్వావచ్ఛిన్నస్యైవాహఙ్కారాశ్రయత్వనియమాదేవేత్యర్థః। అనాప్తవాక్యాదీత్యాది పదాత్కాచకామలాదిదోషగ్రహణమ్। పరోక్ష విభ్రమ ఇతి। ప్రత్యక్షయోగ్యాయా అపి రజ్జో రజ్ఞాతత్వేన పరోక్షవదాచరితత్వాద్రజ్జుసర్పభ్రమః పరోక్షభ్రమ ఏవేతి బోధ్యమ్। అవిద్యావృత్తిరేవేతి। ప్రమావిషయరజ్జ్వాద్యాకారపరిణామ ఏవాన్తఃకరణపరిణామ ఇత్యభ్యుపగమ్యతే। భ్రమవిషయ సర్పాద్యాకారపరిణామస్త్వవిద్యాయా ఏవేత్యభ్యుపగమ్యతే వేదాన్తవిద్భిః।

నను రజ్జుసర్పాదిపరోక్షభ్రమోఽవిద్యావృత్తిర్భవతు నామ। శఙ్ఖపీతత్వాదిసాక్షాత్కారి భ్రమోన్తఃకరణవృత్తిరేవేతి కృత్వా కథం ప్రమాత్వావచ్ఛిన్నమహఙ్కారకార్యమితి చేదుచ్యతే। సాక్షాత్కారిభ్రమేపి శఙ్ఖస్వరూపసాక్షాత్కారాంశే ఏవాన్తఃకరణ వృత్తిః। తత్పీతత్వే త్వవిద్యావృత్తిరేవ। అతో న దోష ఇతి। నను పరోక్షభ్రమేపి రజ్జ్వధ్యస్తస్య సర్పస్య విషయస్య సత్త్వాచ్చక్షుస్సహకార సత్త్వాచ్చ కుతో నాన్తఃకరణస్య వృత్తిరిత్యత ఆహ-తత్రేతి। పరోక్షభ్రమేత్యర్థః। అన్తఃకరణస్య వృత్తిర్విషయాకారేణ పరిణామః।తజ్జనకసామగ్రీ, విషయసన్నిధానచక్షుర్వృత్త్యాదిః। తస్యాస్సమ్భవే ప్యన్తఃకరణస్య తత్సర్పాదివిషయబోధనే సామర్థ్యం నాస్తి। కుతః? ప్రమాత్వాభావాపరాధేన। అధ్యస్తవిషయకజ్ఞానే యః ప్రమాత్వాభావః స ఏవాపరాధః దోషః। తేన హేతునా అధ్యస్తవిషయక

జ్ఞానస్యాప్రమాత్వాత్ ప్రమాత్వావచ్ఛిన్నజ్ఞానస్యైవాన్తఃకరణవృత్తిజన్యత్వనియమాత్। సత్యామపి సామగ్ర్యామధ్యస్తసర్పాద్యాకారాన్తఃకరణవృత్తిర్నైవ జాయతే ఇత్యర్థః। నను బహిరిన్ద్రియసహకారాభావాత్స్వప్నభ్రమే అవిద్యావృత్తిరుచితా। తత్సహకారే సత్యపి రజ్జుసర్పభ్రమే అన్తఃకరణవృత్త్యనభ్యుపగమః కేవలం ప్రౌఢివాద ఏవ। ఇదం సత్యమసత్యం వేతి పరీక్ష్య న హి చక్షుర్గృహ్ణాతి విషయమ్। తథాన్తఃకరణమపీతి తుల్యమేవ। చక్షురన్తఃకరణయోర్ద్వయోరపి కరణత్వేన తుల్యత్వాత్। విషయగ్రహణానన్తరం విషయ సత్యత్వాదితి పరీక్షా యుజ్యతే। కథం పునః ప్రాగేవాన్తఃకరణం చ వృత్త్యైవ విషయం గృహ్ణాతి, న తు స్వత ఇతి వృత్త్యభావే విషయ గ్రహాభావాద్విషయగ్రహాభావే చ విషయసత్యత్వాదిపరీక్షాఽ యోగాదన్తఃకరణం సత్యే విషయే ఏవ ప్రవర్తతే న త్వసత్యే ఇత్యుక్తిరనుచితైవ। తస్మాత్సామగ్ర్యాం సత్యామన్తఃకరణస్య వృత్తిర్జాయత ఏవేతి న ప్రమాత్రభావస్య తత్ప్రతిబన్ధకత్వమితి చేన్నైవమ్। చక్షుర్గతకాచకామలాది దోష సహకృతాఽ విద్యా 'దుష్టస్త్వరిత' ఇతి న్యాయాత్ సహసైవ విషయ దేశం గత్వా అధ్యస్తాకారేణ పరిణమతే। సా చావిద్యావృత్తిరన్తఃకరణవృత్త్యుదయం ప్రతిబధ్నాతి, దోష సహకృతత్వేన బలీయస్త్వాత్। యదా త్వాప్తోపదేశాది ప్రమాణబలేనాన్తఃకరణస్య బలాతిశయలాభః, చక్షుర్దోషాప గమనేన చావిద్యాయా బలక్షయ, స్తదాధ్యస్త స్సర్పస్తదాకారవృత్తి శ్చేద్యుభయం నశ్యతి। తతోన్తఃకరణం నిర్దోష చక్షుర్ద్వారా రజ్జ్వాకారేణైవ పరిణమత ఇతి అన్తఃకరణే దుర్బలే సత్యేవావిద్యాయా విజృమ్భః, యథా సూర్యే బాలే సతి నీహారడమ్బరః। అనుభవసిద్ధం చేదం స్వప్నావస్థాయామ్।

నను యద్యేవమన్తఃకరణమవిద్యాం తద్వృత్తిం చ బాధేత తర్హి సర్వస్యాపి మోక్షస్స్యాదేవేతి చేత్సత్యమేవ। యదీదమన్తఃకరణం గురూపదేశబలేన బ్రహ్మాకారాం వృత్తిం జనయేత్తర్హి తయా అవిద్యా బాధ్యేతైవ। కథమన్యథా జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి శ్రుతిప్రఘోష ఉపపద్యేత? యదాకారావిద్యా తద్విపరీతాకారాన్తఃకరణవృత్తిస్తాం నాశయతి నత్వన్యేతి, నియమాద్ఘటపటాద్యాకారాన్తఃకరణ వృత్త్యా న సంసారహేత్వవిద్యానివృత్తిః। ఇమామేవ బ్రహ్మాకారామన్తఃకరణవృత్తిం విద్యా మాహుర్వేదాన్తినః। తస్మాదన్తఃకరణవృత్తిజన్యం జ్ఞానం ప్రమైవ న తు భ్రమః। అవిద్యావృత్తిజన్యం జ్ఞానం భ్రమ ఏవ నతు ప్రమా। రజ్జు సర్పభ్రమాదయస్స్వప్నశ్చావిద్యావృత్తిజన్యా ఏవ। ఘటజన్యా ఏవ ఘటజ్ఞానాదయో బ్రహ్మజ్ఞానం చాన్తఃకరణవృత్తిజన్యమేవేతి సిద్ధాన్తః। యత్తు ప్రాగుక్తమన్తఃకరణస్యైవ ప్రమాణవృత్తిరవిద్యావృత్తిరితి వృత్తిద్వయమితి తన్మతాన్తరాభిప్రాయేణేతి వేద్యమ్। నన్వేవమవిద్యావృత్తిర్భ్రమోన్తఃకరణవృత్తిస్తు ప్రమేతి సిద్ధాన్తితే 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ' (మహానారాయణోపనిషత్ 11.5), 'ప్రాణోబ్రహ్మ'(తై. 3.3), 'మనోబ్రహ్మ' (తై. 3.4), 'బ్రహ్మస్వం బ్రహ్మ' ఇత్యాది శ్రుతిషు నామాదిషు బ్రహ్మబుద్ధ్యోపాసనం విహితమ్। సా చ బుద్ధిరతస్మింస్తద్బుద్ధి రూపత్వాదధ్యాస ఏవ। అధ్యాసో హి భ్రమః। తదయమప్యవిద్యావృత్తిరేవ స్యాత్। అత ఆహ–నామాదిష్వితి।

మూలమ్:- నామాదిషు బ్రహ్మాధ్యాసస్త్విచ్ఛాధీనతయా భ్రమప్రమావిలక్షణా మనోవృత్తిరేవ

కామాదివత్। తదుక్తమ్। అత ఏవ చోదనాజన్యత్వాన్మానసీ క్రియైవైషా న జ్ఞానమితి। ఏతేనైవ తర్కస్యాపి మనోవృత్తిత్వం వ్యాఖ్యాతమ్।

వ్యాఖ్యా:- అసౌ నామాదిషు బ్రహ్మాధ్యాసో న భ్రమః నాపి ప్రమా। కిన్తూభయతోవివిక్తా కాచనాన్తఃకరణస్యైవ వృత్తిః। కుతః? ఇచ్ఛాధీనతయా హేతునా ప్రమాత్రాహఙ్కారేణ స్వేచ్ఛయా కల్పితోయం బ్రహ్మాధ్యాసః। అవిద్యాకల్పితస్తు రజ్జు సర్పాధ్యాసః। న హి రజ్జ్వాం స్వయమేవ సర్పం కల్పయిత్వా కోపి భ్రామ్యతి। తస్మాద్రజ్జుసర్పాధ్యాసవన్నామాదిషు బ్రహ్మాధ్యాసో న భ్రమః। తత్ర దృష్టాన్తమాహ– కామాదివదితి। పురుషస్య స్త్ర్యాదివిషయే కామక్రోధాదయో భవన్తీత్యనుభవ సిద్ధమ్। న హీమే కామాదయో రజ్జు సర్పతుల్యాః। నాపి బ్రహ్మవత్పారమార్థికాః। కిన్తు పురుషేచ్ఛాధీనా ఏవ। పురుషో హి స్వకర్మానుగుణం స్త్ర్యాదివిషయాన్ కామయితుం హింసితుం హాతుం చ ప్రభవతీతి। ఏతేనాన్తఃకరణవదవిద్యా న పురుషస్య వశే తిష్ఠతి। కిన్తు పురుష ఏవావిద్యావశే తిష్ఠతీతి జీవానామవిద్యాపారతన్త్ర్యం, సాక్షిణ ఈశ్వరస్య తు భ్రమాద్యయోగాదవిద్యావశిత్వం చేత్యుభయం స్పష్టీకృతమ్, పురుషస్వేచ్ఛామన్తరేణైవ రజ్జు సర్పభ్రమాది సమ్భవాత్।

అథ నామాదిషు బ్రహ్మాధ్యాసో మనోవృత్తిరేవేత్యత్ర ప్రమాణమాహ – తదుక్తమితి। అభియుక్తైరితి శేషః। అత ఏవేతి। పురుషేచ్ఛామన్తరేణావిద్యయాకల్పితత్వాదేవేత్యర్థః। నామాదిషు బ్రహ్మబుద్ధేరితి శేషః। యోజనాజన్యత్వాదితి। వేదచోదితత్వాదిత్యర్థః। వేదచోదితత్వాద స్మాభిర్నామాదిషు బ్రహ్మాధ్యాసః కర్తవ్య ఇతి పురుషేణ నిశ్చితత్వాదితి భావః। సా నామాదిషు బ్రహ్మబుద్ధిః మానసీ మనఃకరణికా క్రియైవ। మనసః చిన్తనాత్మకత్వాదితి భావః। ఏవకారార్థ మాహ – న జ్ఞానమితి। అయమర్థః। యది బ్రహ్మాధ్యాసపదస్య బ్రహ్మజ్ఞానమిత్యర్థస్స్యాత్తర్హి 'ప్రాణో బ్రహ్మేత్యు పాసీత' ఇత్యుపాసన శ్రవణాద్బ్రహ్మజ్ఞానముపాస్యమిత్యర్థస్స్యాత్, తచ్చానిష్టం, జ్ఞానస్యోపాస్యత్వాసమ్భవాత్। తస్మాదుపాస్యత్వాదిరూపేణ జ్ఞానస్య వేదచోదనాఽ సమ్భవాద్బ్రహ్మాధ్యాసో న జ్ఞానం కిన్తు క్రియైవ। ప్రణవో బ్రహ్మ, ప్రాణో బ్రహ్మేత్యేవమవిచ్ఛేదేన మనసా చిన్తయేదితి వేదతాత్పర్యమితి భావః। నను యద్యేవం 'ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుపాసీత' ఇత్యాది విధేర్మానసిక క్రియాపరత్వం తర్హి 'ఆత్మా వాఽరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమన్తవ్యోనిది ధ్యాసితవ్య' (బృ. 2.4.6) ఇత్యాది విధేరపి క్రియాపరత్వమేవ స్యాత్, న చేష్టాపత్తిః, 'నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ' (శ్వే. 3.86.15) ఇత్యాత్మజ్ఞానస్యైవ మోక్షహేతుత్వేన శ్రవణాదివిధేః క్రియారూపస్యా నర్థకత్వాత్। కథం వేదపురుషేణానర్థకమిదం శ్రవణాదికముపదిష్టమితి శఙ్కాయామాత్మ జ్ఞానాఙ్గత్వాచ్ఛ్రవణ మననాదీనాం విధిర్నానర్థక ఇతి హృది కృత్వా శ్రవణ మననాదీన్యేతాని మానసిక్యః క్రియా ఏవ, మనసా చిన్తనాత్మకత్వాదేతేషామ్ అత ఏవైతాని మనో వృత్తయ ఏవ న జ్ఞానం, పురుషేచ్ఛాధీనత్వాచ్ఛ్రవణాదీనామితి వక్తుం శ్రవణాదివిధిరేవ శాస్త్రే తర్కశబ్దేన వ్యవహ్రియత ఇతి తావత్తర్కస్య మనోవృత్తిరూపత్వం సాధయతి ఏతేనేత్యాదినా। తర్కపదార్థజ్ఞానం వినా తర్కస్య మనోవృత్తిత్వం జ్ఞాతుమశక్యమితి తత్పదార్థమాహ–వ్యాప్యేతి।

మూలమ్:- వ్యాప్యారోపేణ వ్యాపకప్రసఞ్జనాత్మకస్య తర్కస్యేచ్ఛాధీనతయా భ్రమప్రమావిలక్షణ త్వాదితి। అత ఏవ మనన నిదిధ్యాసనసహితే శ్రవణాఖ్యే వేదాన్తవాక్యవిచారే శ్రోతవ్యోమన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాదివిధిరుపపద్యతే।

వ్యాఖ్యా:- 'వ్యాప్యారోపేణ వ్యాపకారోపస్తర్క' ఇతి న్యాయశాస్త్రప్రసిద్ధ ఏవాయం తర్కః నత్వన్య ఇత్యర్థః। ప్రసఞ్జనమారోపః। యథా యది వహ్నిః న స్యాత్తర్హి ధూమోపి న స్యాదితి। అత్ర ధూమాపేక్షయా అధికదేశవృత్తిత్వేన వ్యాపకత్వం బోధ్యమ్। తథా చ పర్వతో వహ్నిమాన్, ధూమాదిత్యనుమానే పర్వతే యది వహ్న్యభావరూపవ్యాప్యమారోప్యేత (శఙ్క్యేత) తర్హి ధూమా భావరూపస్య వ్యాపకస్యాప్యారోపణం క్రియేతైవ, వ్యాప్యారోపణపూర్వకత్వాద్వ్యాపకారోపస్య। న చాయం వ్యాపకారోప ఇష్టః, ధూమస్య ప్రత్యక్షసిద్ధస్య దురపలాపత్వాత్। తస్మాద్దర్శితతర్కేణ వహ్న్యభావ ధూమాభావయోర్బాధితత్వాత్పర్వతే వహ్న్యనుమానం దృఢీకరోత్యయం తర్కః। ఇచ్ఛాధీనశ్చాయం పురుషేణైవ వ్యాప్యవ్యాపకయోరుభయోరప్యారోపితత్వాత్। నాఽసౌ భ్రమస్స్వేచ్ఛాకల్పితత్వాత్। నాఽపి ప్రమా కల్పితత్వాత్। అతో విలక్షణ ఏవాయమ్। నను అయథార్థానుభవ స్త్రివిధస్సంశయ విపర్యయతర్కభేదాత్। స్మృతిరపి ద్వివిధా యథార్థాఽ యథార్థాచేతి తర్కసఙ్గ్రహాత్। సంశయదీనాం సతీర్థస్యా ప్రమాత్వేన భ్రమత్వాత్కథం తర్కస్య విలక్షణత్వమితి చేన్నైవమ్। భ్రమస్యాధిష్ఠానజ్ఞాననాశ్యత్వనియమాద్రజ్జుజ్ఞానేన సర్పభ్రమనివృత్తి దర్శనాత్। తర్కస్య చాధిష్ఠానపూర్వకత్వాదజ్ఞాతే తు పర్వతే వహ్న్యభావధూమాభావయోరారో పాయోగాత్ తయోరారోపణేన చ సర్పరూపేణ రజ్జోరివ పర్వతస్య స్వరూపతిరోధానాభావాచ్చా విద్యాకల్పితభ్రమస్య పురుషేచ్ఛాకల్పితతర్కస్య చ మహద్వైలక్షణ్యమస్త్యేవ। తార్కికైస్తు ఆరోపితత్వమాత్రసామ్యేన తర్కస్య తథాత్వముక్తమితి బోధ్యమ్। ఏతావతా తర్కో నామ ఉక్తార్థదృఢీకరణాయ కల్పితవద్విరుద్ధార్థనిరాసరూపో మానసవ్యాపార ఇతి సిద్ధమ్। అముమేవ తర్కం విమర్శమాహుః।

భవత్వేవం తర్కస్య మనోవృత్తిత్వమతః కిమత ఆహ-అత ఏవేతి। తర్కస్య మనోవృత్తిత్వా దేవేత్యర్థః। శ్రవణం మననం నిదిధ్యాసనం చేతి త్రీణ్యఙ్గాని వేదాన్తవిచారస్య। విచారో నామ మనోవృత్తిరూపా మానసీ క్రియైవ। న చ వృత్తేఃజ్ఞానత్వాత్కథం క్రియాత్వమితి వాచ్యమ్। 'భూవాదయో ధాతవః' (అష్టాధ్యాయీ. 1.3.1) ఇతి సూత్రాత్ 'జ్ఞా' అవబోధనే ఇతి స్మరణాచ్చ 'జ్ఞా' ధాతుః క్రియావాచ్యేవ। తస్య చ భావే ల్యుటి కృతే జ్ఞానమితి రూపమ్। భావో నామ సిద్ధావస్థాపన్నో ధాత్వర్థః। తతశ్చ జ్ఞానావబోధనవేదనాదిశబ్దాః క్రియావాచిన ఏవ। అత ఏవ 'సత్యం జ్ఞానం' (తై. 2.1.1) ఇత్యత్ర జ్ఞానపదస్యాపి లక్షణేత్యుక్తం ప్రాక్। న చైవం మానసీక్రియైవ సా న జ్ఞానమితి మూలవిరోధ ఇతి వాచ్యమ్। తత్ర జ్ఞానపదస్య వృత్తిజన్యానుభవబోధకత్వాత్। తదేవం వేదాన్తవిచారస్య క్రియాత్వాత్కర్తవ్యత్వమితి కృత్వా శ్రోతవ్య ఇత్యాది విధిః (కర్తవ్యత్వ ప్రతిపాదకం వాక్యం విధిః) ఉపపద్యతే। యజ్యత ఏవ। శ్రవణాదీనాం కర్తవ్యత్వేన క్రియాత్వాత్క్రియాపరవిధివాక్యసఙ్గతిరిత్యర్థః। నను శ్రవణాదివిధయః కుత ఉపపద్యన్తే అత ఆహ-తస్యేతి।

మూలమ్:- తస్య చతుర్విధాన్వయ వ్యతిరేకాదితర్కరూపత్వాత్। దృగ్దృశ్యాన్వయ వ్యతిరేక సాక్షిసాక్ష్యాన్వయవ్యతిరేకః। ఆగమాపాయి తదవధ్యన్వయ వ్యతిరేకః। దుఃఖిపరమప్రేమాస్పదా న్వయ వ్యతిరేక ఇతి।

వ్యాఖ్యా:- శ్రవణాదివిధేరిత్యర్థః। విధిచోదితశ్రవణాదిత్రయస్యేతి యావత్। చతుర్విధౌ యావన్వయవ్యతిరేకౌ తదాదిరూపోయస్తర్కః తద్రూపత్వాత్, తర్కస్య మానసిక క్రియాత్వా చ్ఛ్రవణాదీనామపి తర్కరూపత్వేన మానసికక్రియాత్వాత్ క్రియాయాః కర్తుం శక్యత్వాత్, విధేః క్రియాప్రతిపాదకత్వాచ్ఛ్రవణాదివిధిరుపపద్యత ఇత్యర్థః। తత్రాన్వయవ్యతిరేకరూపతర్క చాతుర్విధ్యం దర్శయతి దృగ్దృశ్యేత్యాదినా। అనుగతత్వమన్వయః, వ్యావృత్తత్వన్తు వ్యతిరేకః। దృగ్దృశ్యయోరాత్మానాత్మనోరన్వయవ్యతిరేకౌ యస్మిన్ స తర్కో దృగ్దృశ్యాన్వయవ్యతిరేక ఇత్యుచ్యతే। యథా దృక్పదార్థశ్చైతన్యరూపోయమాత్మా జాగ్రదాదిసర్వావస్థాస్వన్వేతి। దృశ్యా దేహేన్ద్రియాదయస్తు వ్యావర్తన్తే। కథం? జాగ్రతి వర్తమానస్స్థూలస్స్వప్నదశాయాం నాస్తీతి వ్యావృత్త ఇత్యుచ్యతే। తచ్చ స్వాప్నికం లిఙ్గం సుషుప్తౌ నాస్తి। తచ్చ సౌషుప్తికం కారణ శరీర మజ్ఞానం సమాధౌ నాస్తి। ఆత్మా తు సర్వత్రాస్తి। సర్వావస్థానామాత్మనానుభూయమానత్వాత్। అదననుభూతత్వే త్వవస్థానామేవాసిద్ధేః ఇతి। యద్వా ఘటజ్ఞానం పటజ్ఞానం జాగ్రద్జ్ఞానం స్వప్నజ్ఞానమిత్యాదౌ సర్వత్రాపి జ్ఞానమైకరూప్యాదనుగతమేవ। ఘటాదయో జ్ఞేయా విషయాస్తు మిథోభిన్నత్వాద్వ్యా వృత్తా ఏవ। యచ్చానుగతం తత్సత్యం యథా రజ్జుః। యత్తు వ్యావృత్తం తదసత్యం యథా సర్పః। ఇతి దృగ్రూపస్యానుగతస్యాత్మనస్సత్యత్వం దృశ్యస్యవ్యావృత్తస్య జగతోఽసత్యత్వఞ్చేతి దృగ్దృశ్యయోరన్వయవ్యతిరేకనిర్ణయస్య ఫలమితి। అథ సాక్షిసాక్ష్యాన్వయ వ్యతిరేకః। సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయాం' (అష్టాధ్యాయీ. 5.2.91) ఇతి నిపాతనా త్సాధుః। సాక్షాత్కర్తుం యోగ్యం సాక్ష్యం దృశ్యం, యథాస్మిన్దేహే ద్రష్టురేకత్వం దృశ్యానామన్తఃకరణాదీనాం దేహాన్తానాం పదార్థానాం ఘటాదీనాం బాహ్యానాం చ మిథో విభిన్నత్వాదనేకత్వఞ్చ సర్వవాదిసమ్మతమ్। తథా సర్వేష్వపి దేహేషు ద్రష్టైక ఏవ। దృశ్యాస్తు దేహాహఙ్కారా ఇన్ద్రియాణి చేత్యేవమాదయో మిథో విభిన్నత్వాదనేకే ఇతి సర్వత్రాపి సాక్షిణ ఏకత్వాదనుగతత్వం సాక్ష్యస్యత్వనేకత్వాద్వ్యావృత్తత్వమ్। అతస్సాక్షిణోన్వయస్సాక్ష్యస్య చ వ్యతిరేక స్సిద్ధః। అనేనాపి తర్కేణ సాక్షిణస్సత్యత్వం సాక్ష్యస్య మిథ్యాత్వం చ ఫలితమ్।

అథ ఆగమాపాయితదవధ్యన్వయవ్యతిరేకః। ఆగమః ఉత్పత్తి రపాయో నాశశ్చైషామస్తీ త్యాగమాపాయినో దృశ్యా దేహాదయః, తేషామాగమాపాయినామవధిస్తదవివరాత్మా, తేషాం తస్య చాన్వయవ్యతిరేకా యస్మిన్ స తర్కస్తథోచ్యతే। సర్వమపి కార్యజాతం స్వకారణాద్జాయతే స్వకారణే చ లీయత ఇతి కార్యస్యావధిః। అపాదాననిలయనయోరుభయోరప్యవధిత్వేన వ్యవహారాత్। 'జనికర్తుః ప్రకృతిః' (అష్టాధ్యాయీ 1.4.30) ఇతి జాయమానస్య యో హేతుస్తస్యాపాదానత్వం పాణినినైవ స్మృతమ్। నిలీయతేఽస్మిన్నితి నిలయనమ్। తస్మాదవధిం వినాఽఽగమాపాయయోరుభయోరప్యసమ్భవాద్దేహాదీనామాగమాపాయిత్వస్య ప్రత్యక్షసిద్ధస్య

దురపలాపత్వాచ్చ దేహాదీనామవధిత్వేన కశ్చనాభ్యుపేయః। స చావధిః ‘ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత’ (తై. 2.1.1) ఇత్యాది శ్రుతేః, ‘అక్షరం తమసి లీయతే’ ‘తమఃపరే దేవే’ (సు. 2.2) ఇత్యాది శ్రుతేశ్చ బ్రహ్మాభిన్న ఆత్మైవ। దేహేన్ద్రియాహఙ్కారాణాం ప్రత్యహం సుషుప్తావాత్మని లయదర్శనాత్స్వాపాన్తే ఆత్మనస్సకాశాదేవ పునరాగమదర్శనాచ్చ। న చాత్మనోప్యాగమాపాయిత్వమితి వాచ్యమ్। ఆత్మనోన్యస్యావధేరభావాత్, సత్త్వేవా తస్యాప్యన్యస్తస్యాప్యన్య ఇత్యనవస్థాదోషాత్। ఏతద్దోషపరిహారాయ యం పునర్భవానవధిత్వేనాభ్యుపైతి స ఏవాత్మేత్యస్మదభ్యుపగమాదాత్మనోఽవధిత్వమేవ, న త్వాగమాపాయిత్వమ్। శ్రుతావప్యాకాశాదివదాత్మనస్సమ్భూత్య శ్రవణాత్, ‘అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయం పురాణ’ (కఠ 2.18) ఇత్యజత్వ శాశ్వతత్వయోరేవ శ్రవణాచ్చ। ఏవమాగమాపాయినో దేహేన్ద్రియాదయో భావా మిథో విభిన్నత్వాద్వ్యావృత్తా ఇతి తేషాం వ్యతిరేకః। అవధిరాత్మానుగత ఏక ఏవ ఇతి తస్య న వ్యతిరేకః। కిన్త్వన్వయ ఏవ ఇత్యనేన చ తర్కేణ హ్యాత్మనో నిత్యత్వాత్సత్యత్వం దేహాదీనాం వ్యతిరిక్తత్వాదసత్యత్వఞ్చ ఫలితమ్।

తథా దుఃఖిపరమప్రేమాస్పదాన్వయ వ్యతిరేకౌ। దుఃఖినో దుఃఖాస్పదభూతా దేహేన్ద్రియాదయః పరన్తు ప్రేమాస్పదమాత్మా, తేషాం తస్య చాన్వయవ్యతిరేకౌ (క్రమో న వివక్షితః వ్యతిరేకాన్వయావితి వక్తవ్యత్వాత్)యస్మిన్ స తర్కస్తత్రోచ్యతే। యథాఽవర్జనీయవినాశత్వాత్పరతన్త్రత్వాద్ యోగాదిభూయిష్టత్వాన్మలమూత్రకరణ్డకత్వాద్దుర్గన్ధమయత్వాన్మాంసమజ్జాస్థిప్రముఖాశుచి పదార్థమయత్వా త్స్వేదదూషికాదిదూషిత్వాచ్చ శరీరం తావద్దుఃఖాస్పదమేవ। చిన్తితానాగమేనా చిన్తితప్రాప్త్యా దుర్లభార్థచిన్తయా ఇష్టవస్తువినాశేన శరీరేన్ద్రియవైకల్యేన చాన్తఃకరణమపి దుఃఖాస్పదమేవ। తథా చక్షురాదీన్యపి, దూరవస్త్వదర్శన దూరశబ్దాశ్రవణాదినా కాచకామలాదిదోషదూషితత్వేన వయ ఆధిక్యేఽవిషయగ్రహణసామర్థ్యేన చ దుఃఖాస్పదాన్యేవ। తథా స్త్రీపుత్రపశ్వాది శరీరాణ్యపి దుఃఖాస్పదాన్యేవ।

అర్థానామార్జనే దుఃఖం తథైవ పరిపాలనే।
నాశే దుఃఖం వ్యయే దుఃఖం ధిగస్మాన్క్లేశకారిణః॥

ఇతి వచనాద్ధనమపి దుఃఖకరమేవ। తథా గృహాదీన్యపి ప్రతిక్షణదృఢీకర్తవ్యత్వేన పరిణామిత్వేన సాతిశయత్వేన చ దుఃఖాస్పదాన్యేవ। ఏవం సర్వమపి కార్యజాతం దృశ్యం దుఃఖాస్పదమేవ। అథైక ఏవాత్మా జన్మాది షడ్భావవికారాభావేన సచ్చిదానన్దరూపేణ పవిత్రత్వేన నిత్యసిద్ధత్వేన నిత్యాపరోక్షత్వేనాద్వితీయత్వాన్నిరతిశయత్వేనాపరిచ్ఛిన్నత్వేనాసఙ్గత్వేన సర్వవ్యాపిత్వేన చ పరమప్రేమాస్పదభూత ఏవ। దుఃఖినాం దేశాదీనాం విభిన్నత్వేనానుగతత్వాద్వ్యతిరేకః। పరమప్రేమాస్పదస్యాత్మనస్త్వేకత్వేనాన్వయః, ఫలం పూర్వవత్। దుఃఖపరమప్రేమాస్పదేతి పాఠే దుఃఖం చ పరమప్రేమ చ తయోరాస్పదే అనాత్మజీవాత్మానౌ తయోరితి బోధ్యమ్। ఇతి చత్వారోన్వయవ్యతిరేకరూపాస్తర్కాః। యద్వా దృగ్దృశ్యసాక్షిసాక్ష్యాదిపదయోః దృక్త్వదృశ్యత్వసాక్షిత్వసాక్ష్యత్వాదిభావార్థబోధకత్వమభ్యుపేయతే। తథా చాత్మధర్మాః దృక్త్వసాక్షిత్వావధిత్వపరమ

ప్రేమాస్పదత్వాని భూతానికాలత్రయే జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయే సృష్ట్యాదిత్రయే వ్యవహారపరమార్థావస్థాద్వయే సర్వత్రాప్యేకాకారేణ సన్తీతి తేషామన్వయః। అనాత్మధర్మా దృశ్యత్వసాక్ష్యత్వాగమాపాయిత్వదుఃఖాస్పదత్వాని న సర్వత్ర సన్తి। నాప్యేకాకారేణ సన్తీతి తేషాం వ్యతిరేకః। అస్మిన్పక్షేప్యాత్మనస్సర్వత్రాన్వయాదేవ తద్ధర్మాణాం సర్వత్రాన్వయః। అనాత్మనాం సర్వత్రానన్వయాదేవ తద్ధర్మాణామప్యనన్వయ ఇతి బోధ్యమ్। అథవా దృక్ జ్ఞానం తస్యాన్వయః, దృశ్యం జ్ఞేయం, తస్య వ్యతిరేకః, ఘటజ్ఞానం పటజ్ఞానమిత్యత్ర జ్ఞానస్యైకరూపేణానుగతత్వాత్। ఘటపటయోః విభిన్నత్వేనాననుగతత్వాచ్చేతి దృగ్దృశ్యాన్వయవ్యతిరేకః। తథా సాక్షీ ద్రష్టా, సాక్ష్యం దృశ్యం, తయోరన్వయవ్యతిరేకౌ। యథా ఏక ఏవ దేవదత్తో ఘటం పటం గజం హయఞ్చ పశ్యతీతి ద్రష్టుః దేవదత్తస్య ఘటపటాదిదర్శనేఽనుగతత్వేనాన్వయః। ఘటపటాదీనాన్త్వ ననుగతత్వేన వ్యతిరేకః। న హి ఘటదర్శనసమయే పటో దృశ్యతే ఇతి సాక్షిసాక్ష్యాన్వయవ్యతిరేకః। తథాగమాపాయినో జన్మనాశశాలినో ఘటపటాదయః, అవధిర్మృత్తన్త్వాదిః, తదన్వయవ్యతిరేకౌ। యథా ఏకస్యా ఏవ మృత్తికాయాస్సకాశాద్ఘట ఉదేతి మృత్తికాయాం లీయతే చేతి ఘటస్యాగమాపాయిత్వాద్వ్యతిరేకః, మృదస్తు ఘటావధిత్వాదన్వయః ఇత్యాగమాపాయితదవధ్యన్వయవ్యతిరేకః। తథా దుఃఖాస్పదాని ఘటపశ్వాదయః। పరమప్రేమాస్పదస్తు దేహీ। ధనాదీనాం మిథో భేదేనానుగతత్వాద్వ్యతిరేకః। దేహినస్తు ధనాదిభోక్తురేకత్వాదన్వయః ఇతి దుఃఖప్రేమాస్పదాన్వయవ్యతిరేకః। ఏవం దృగాదీనాం దృశ్యాదీనాం చాన్వయవ్యతిరేకయోస్సిద్ధయో స్సతో రాత్మని దృక్త్వసాక్షిత్వాది సత్త్వాదనాత్మసు చ దృశ్యత్వసాక్ష్యత్వాదిసత్త్వాదాత్మనోఽన్వయోఽనాత్మనాం వ్యతిరేకశ్చ సిధ్యతీతి బోధ్యమ్।

నన్వేవం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాత్మకవేదాన్తవిచారస్య కథం తర్కరూపత్వమితి చేదుచ్యతే। ‘తత్సత్యం స ఆత్మా’ (ఛా. 6.9.7), ‘అతోన్యదార్తం’ (బృ. 3.4.2) ఇత్యాది శ్రుతిభిః కథమాత్మన స్సత్యత్వమనాత్మనశ్చ మిథ్యాత్వమితి స్వయమేవాక్షిప్య తతస్తర్కయతే। యద్యయమాత్మా సర్వత్రాన్వితో న స్యాత్తర్హి సత్యో హి న స్యాదితి। తథా యదీమే దేహాదయో వ్యతిరిక్తా న స్యుస్తర్హి మిథ్యానుభూతా న స్యురితి। తతశ్చ కథమాత్మనోన్వయః కథంవాఽనాత్మనో వ్యతిరేక ఇతి స్వయమేవాక్షిప్య తర్కయతే పునః। యద్యయమాత్మా దృగ్రూపో న స్యాత్తర్హ్యన్వితోపి న స్యాత్। యద్యయం సాక్షీ న స్యాత్తర్హ్యన్వితో న స్యాత్। యద్యయమవధిర్నస్యాత్తర్హ్యన్వితోపి న స్యాత్। యద్యయమాత్మా పరమప్రేమాస్పదం న స్యాత్తర్హ్యన్వితోపి న స్యాదిత్యేవం తర్కయిత్వా ఆత్మనోఽన్వితత్వం నిశ్చినోతి। తథా యద్యయమనాత్మా దేహాదిః దృశ్యో న స్యాత్తర్హి వ్యతిరిక్తో న స్యాత్। యది సాక్షీ న స్యాత్తర్హి వ్యతిరిక్తో న స్యాత్। యద్యాగమాపాయీ న స్యాత్తర్హి వ్యతిరిక్తో న స్యాత్। యది దుఃఖాస్పదం న స్యాత్తర్హి వ్యతిరిక్తో న స్యాదిత్యేవం తర్కయిత్వా అనాత్మనో వ్యతిరిక్తత్వం నిశ్చినోతీతి। అముమేవ విమర్శాత్మకం తర్కం మననమాహుర్బుధాః। ఏవమన్వయవ్యతిరేకరూపతర్కచాతుర్విధ్యముపపాద్య అథ మతాన్తరే పఞ్చమోప్యన్వయవ్యతిరేకతర్కోస్తీత్యాహ – అనువృత్తీతి।

మూలమ్:- అనువృత్తవ్యావృత్తాన్వయవ్యతిరేకోపి పఞ్చమః। ఏతచ్చ సర్వేషాం వేదాన్తానుకూల తర్కాణాం చతుర్లక్షణమీమాంసాప్రతిపాదితానాముపలక్షణమిత్యభియుక్తాః। విస్తరస్తు వేదాన్త కల్పలతికాయామనుసంధేయః।

వ్యాఖ్యా:- అనువృత్తేతి। అనువృత్తస్య రజ్జ్వాదేరన్వయః వ్యావృత్తస్య సర్పాదేర్వ్యతిరేకః ప్రసిద్ధః తద్వజ్జగద్భ్రమాధిష్ఠానత్వేనానువృత్తస్యాత్మనోఽన్వయః। ఆత్మన్యవిద్యయా కల్పితత్వేన జగతో వ్యావృత్తత్వాద్వ్యతిరేకః। యద్వా రజ్జువదబాధితత్వేనానువృత్తత్వాదాత్మనోఽన్వయః। సర్పవ ద్బాధితత్వేన వ్యావృత్తత్వాజ్జగతో వ్యతిరేకః ఇతి। నను కిమస్మిన్శాస్త్రే తర్కచతుష్కమథవా పఞ్చకమేవేతి శఙ్కాయాం, నైవం సన్తి బహవస్తర్కాః। అత ఏవ చతుర్విధాన్వయవ్యతిరేకాదీత్యా దిపదం నిర్దిష్టమిత్యాహ-ఏతచ్చేతి। తర్కపఞ్చకమిత్యర్థం, తర్కచతుష్టయమితి వార్థః। నను న తాంస్తర్కేషు యోజయేదితి తర్కాణాం నిన్దితత్వాత్కథం గ్రహణమత ఆహ-వేదాన్తానుకూలేతి। శ్రుతివిరుద్ధతర్కా ఏవ నిన్దితా ఇత్యర్థః। కే తే ఆదిపదగ్రాహ్యాస్తర్కా ఇతి శఙ్కాయామాహ - చతుర్లక్షణేతి। తద్గ్రన్థే ద్రష్టవ్యా ఇత్యర్థః। ఇత్యభియుక్తాః వేదాన్తవిచారస్య తర్కరూపస్య మనోవృత్తిత్వం వదన్తీత్యర్థః। అభియుక్తాః వృద్ధాః। ఏవమత్ర సంక్షేపేణ దర్శితస్తర్కః। యది యుష్మాకం విస్తరేణ దిదృక్షా తర్హి మదీయాయాం వేదాన్తకల్పలతికాయాం ద్రష్టవ్యా ఇత్యాహ - విస్తరస్త్వితి। అన్యత్ర విస్తరేణ ప్రతిపాదితస్యార్థస్య పునరన్యత్ర విస్తరేణ ప్రతిపాదనస్య వ్యర్థత్వాదిత్యేతావతాస్మాభిరుపరమ్యత ఇతి భావః।

మూలమ్:- తదేవం సుషుప్త్యవస్థాయామస్త్యానన్దభోగః। తద్భోక్తా చ సుషుప్త్యవస్థాభిమానీ ప్రాజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే। ప్రకర్షేణాజ్ఞత్వాత్। తదానీం విశేషావచ్ఛేదాభావేన ప్రకృష్టజ్ఞత్వాద్వా। తదా చాన్తఃకరణస్య లయేపి తత్సంస్కారేణావచ్ఛేదాన్న జీవాభావప్రసఙ్గః। న వా సర్వజ్ఞత్వాపత్తిః

వ్యాఖ్యా:- అథ ప్రకృతం సుషుప్త్యవస్థాయాం సుఖానుభవసత్త్వముపసంహరతి తదేవమితి। సుషుప్త్యవస్థాయామానన్దభోగ స్సుఖానుభవోస్తి ఇతి। ఏవం సుషుప్తౌ సుఖానుభవం సాధయిత్వా అథ తద్భోక్తుర్జీవస్య తదవస్థాకృతం నామవిశేషమాహ-తద్భోక్తేతి। సుషుప్త్యభిమానీతి। కారణశరీరాభిమానీత్యర్థః। ప్రాజ్ఞ శబ్దం నిర్వక్తి ప్రకర్షేణేతి। అహఙ్కారాభావాదితి భావః। నిర్వచనాన్తరమాహ ప్రకృష్టజ్ఞత్వా దితి। ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః। తతః స్వార్థేఽణ్। ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః। ప్రకృష్టజ్ఞత్వే హేతుమాహ తదానీం విశేషావచ్ఛేదాభావేనేతి। తదానీం సుషుప్త్యవస్థాయాం, విశేషావచ్ఛేదో విశేషోపాధిః బుద్ధిరూపోపాధిరితి యావత్। తస్య భావేన బుద్ధిపరిచ్ఛిన్నత్వాద్విశ్వతైజస యోరల్పజ్ఞత్వమ్। బుద్ధి పరిచ్ఛేదాభావాత్ప్రాజ్ఞత్వం ప్రాజ్ఞస్యేతి భావః। నన్వేవం బుద్ధి పరిచ్ఛిన్నత్వాజ్జీవస్య విశేషావచ్ఛేదాత్మక బుద్ధ్యభావే జీవత్వమేవ న స్యాత్। కిఞ్చాపరిచ్ఛిన్నత్వేనేశ్వ రత్వం న స్యాదత ఆహ-తదాచేతి। అన్తఃకరణస్య జీవత్వావచ్ఛేదకస్య జీవోపాధిభూతస్యేతి యావత్।

లయే సత్యప్యన్తఃకరణసంస్కారేణ చైతన్యజ్ఞానస్యావచ్ఛేదాత్ విశేషణే కరణాదుపాధి కరణాదితి యావత్। చైతన్యోపాధేరజ్ఞానస్యాన్తఃకరణసంస్కారావచ్ఛిన్నత్వాదితి పర్యవసన్నార్థః

న జీవాభావ ప్రసఙ్గః। అన్తఃకరణ తత్కసంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞానోపాధిర్జీవ ఇత్యుక్తలక్షణస్య జీవస్య భావప్రసఙ్గో నాస్తి। చైతన్యస్య భవత్యేవౌపాధికం జీవత్వమిత్యర్థః। నాపి ప్రాజ్ఞస్య సార్వజ్ఞ్యోపపత్తిః సర్వజ్ఞస్య భావస్సార్వజ్ఞ్యమ్। 'బ్రాహ్మణాదిత్వాద్భావేష్యఞ్' (అష్టాధ్యాయీ. 5.1.124) ప్రాజ్ఞోపాధేరజ్ఞానస్యాన్తఃకరణసంస్కారావచ్ఛిన్నత్వేన కార్యాజ్ఞానత్వాన్నేశ్వరత్వం ప్రాజ్ఞస్య, కారణీభూతాజ్ఞానోపాధిర్హీశ్వరః। నన్వేవం విశ్వతైజసయోరివ ప్రాజ్ఞస్యాప్యనీశ్వరత్వే కథం ప్రాజ్ఞేశ్వరయోరభేదః ప్రతిపాద్యతే సూత్రభాష్యాదావత ఆహ - ఈశాభేదేతి।

మూలమ్:- ఈశాభేదప్రతిపాదనం చ శరీరేన్ద్రియాద్యభిమానరహితత్వేనోపచారాత్। తత్కంస్కారస్య చ నిమిత్తకారణత్వేన సాక్ష్యాశ్రితకార్యోపాదానకోటావప్రవేశాన్న తద్భేదేన సాక్షిభేదః

వ్యాఖ్యా:- యథా సాక్షిణః కూటస్థస్యేశ్వరస్య శరీరేన్ద్రియాద్యభిమానాభావస్తథా ప్రాజ్ఞస్యాపీతి కృత్వా తావన్మాత్రేణ ప్రాజ్ఞే ఈశ్వరత్వమౌపచారికమాహ-అగ్నిర్మాణవక ఇతి పైఙ్గల్యాదిగుణయో గేన మాణవకే అగ్న్యభేదవదితి భావః। ఏవమీశ్వరాద్భిన్నత్వాదేవ ప్రాజ్ఞా అనేకే। అజ్ఞానవిశేషణీ భూతతత్తదన్తఃకరణసంస్కారభేదా త్ప్రాజ్ఞానాం భేద ఇతి భావః। నన్వేవం శరీరేన్ద్రియాద్యభిమాన రహితానాం ప్రాజ్ఞానామపి బహుత్వే సాక్షిణోపి బహవః స్యుః, ప్రాజ్ఞసాక్షిణోరుభయోరప్యభిమాన రాహిత్యస్య తుల్యత్వాదత ఆహ-తత్సంస్కారస్యేతి। మూలాజ్ఞానం తూలాజ్ఞానం చేత్యజ్ఞానం ద్వివిధమ్। తత్ర మూలాజ్ఞానమేకా కోటి స్తూలాజ్ఞానమన్యా। కోటిర్నామ పక్షః। భాగ ఇతి యావత్। మూలాజ్ఞానం సాక్షిచైతన్యాశ్రితం తదుపాధిత్వాత్। అవస్థాజ్ఞానం తు జీవచైతన్యాశ్రితం జీవోపాధిత్వాత్। నను మూలాజ్ఞానం కారణీభూతాజ్ఞానమీశ్వరాశ్రితమేవ న తు సాక్ష్యాశ్రితమితి చేన్నైషదోషః। వార్తికకారమతే సాక్షిణ ఏవేశ్వరత్వాత్। మతాన్తరే తు చైతన్యమాత్రస్య సాక్షిత్వవాదేపి శుద్ధచైతన్యస్య సాక్షిత్వాసమ్భవాత్, తచ్చ సాక్షిచైతన్యమజ్ఞానోపహితమిత్యవశ్య మభ్యుపేయమ్, తదేవ సాక్షిచైతన్యమ్ యదా స్రష్టృత్వాదిగుణత్రయాన్యతమయోగి తదా ప్రోచ్యతే ఈశ్వర ఇతి। తస్మాత్స్రష్టృత్వాదివిశేషవివక్షాయామీశ్వరత్వం, తదవివక్షాయాం తు సాక్షిత్వమితి సాక్షీశ్వరయోరియానేవభేదః। తదేవం సాక్షిచైతన్యాశ్రితా ఆకాశాదికార్యోపాదాన భూతా యా మూలాజ్ఞానకోటిః తస్యామన్తఃకరణసంస్కారోవిశేషణతయా న ప్రవిష్టః। ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూతః (తై. 2.1.1) ఇత్యాదావజ్ఞానోపహితాదాత్మనస్సకాశాదాకాశాదయ స్సమ్భూతా ఇత్యేవ; న త్వన్తఃకరణసంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞానోపాధికాదాత్మన ఇతి తత్ర హేతుమాహ - తత్సంస్కారస్య చ నిమిత్తకారణత్వేనేతి।

సాక్షిణస్సకాశాదాకాశాదికార్యోదయం ప్రతి జీవాదృష్టాదీనాం నిమిత్తకారణత్వేన మూలాజ్ఞానస్యైకస్యైవోపాదానకారణత్వాన్న తత్సంస్కారస్య మూలాజ్ఞానే విశేషణతయా ప్రవేశ ఇతి నోపాదానత్వమ్। యద్వా కార్యమాత్రస్య నిమిత్తకారణముపాదానకారణం చేతి కారణద్వయ మస్తి। యథా ఘటస్య మృదుపాదానమ్। దణ్డచక్రసలిలాదయో నిమిత్తాని। తతశ్చ నిమిత్తోపాదాన భేదేన కారణస్య ద్వివిధత్వాన్నిమిత్తకారణకోటిరేకా। ఉపాదానకారణకోటిరన్యేతి ద్వే కారణకోట్యౌ

స్తః। తత్ర సాక్షిణమాశ్రితా ఉపాదానకోటిరజ్ఞానమేవ। నిమిత్తకోటిస్తు జీవాదృష్టాదిః। ఏవం స్థితే అన్తఃకరణసంస్కారస్సాక్ష్యాశ్రితనిమిత్తకారణకోటావేవ ప్రవిశతి। (అన్తర్భవతి)। కుతః? తత్సంస్కారస్య నిమిత్తకారణత్వాదితి। నను భవతు సంస్కారస్య నిమిత్తకారణత్వం, కిం తత ఇత్యాహ–నేతి। తద్భేదేన అన్తఃకరణసంస్కారభేదేన హేతునా సాక్షిణో భేదో నాస్తి। యది సాక్ష్యాశ్రితముపాదానమజ్ఞానం భిన్నం స్యాత్తర్హి సాక్షిభేదస్స్యాత్। నిమిత్తభేదాత్తు న సాక్షిభేదః । యథా కాణః ఖఞ్జః కుబ్జశ్చేతి త్రయః పుత్రా ఆసన్ దేవదత్తస్య స్వాదృష్టవైషమ్యాన్మిథో విషమాకారాస్తే। తతశ్చ పుత్రత్రయోపాదానస్య దేహస్యైకత్వాత్పితా దేవదత్త ఏక ఏవ। న తు తత్తదదృష్టానామనేకత్వాత్పిత్రనేకత్వం, తద్వదితి భావః। న చ కులాలాశ్రితయోర్ఘట శరావో పాదానయోర్మృత్పిణ్డయోర్భేదేపి కులాలస్యాభేదాత్। నాడిన్ధమాశ్రితయోస్సౌవర్ణరాజతకటకోపాదానయోః స్వర్ణరజతలోహయోర్భేదేపి నాడిన్ధమస్యాభేదాత్కథముపాదానా భేదస్సాక్ష్యభేద ప్రయోజక ఇతి వాచ్యమ్। సాక్ష్యాశ్రితేత్యనేన సాక్ష్యుపాధిభూతేతి వివక్షితత్వాత్। నను సాక్ష్యాశ్రితత్వ విశేషణ ముపాదానకోటావివ నిమిత్తకోటావపి త్వయానివేదితమ్। తత్ర నిమిత్తకోటేః కథముపాధిత్వమితి చేత్తత్ర సాక్షిణో నిమిత్తత్వేన స్వీకృతత్వమేవ సాక్ష్యాశ్రితత్వమితి విద్ధి। ఏతావతాపి సాక్ష్యుపాధేరజ్ఞానస్యాన్తఃకరణసంస్కారానవచ్ఛిన్నత్వాదన్తఃకరణసంస్కార భేదప్రయుక్త స్యాజ్ఞానభేదస్యాభావాన్న సాక్షిభేద ఇత్యేవ సిద్ధమ్। ఏతేన ప్రాజ్ఞోపాధావన్తఃకరణసంస్కారస్య విశేషణతయా ప్రవిష్టత్వా త్ప్రాజ్ఞాశ్రితకార్యోపాదానకోటావన్తఃకరణసంస్కారః ప్రవిష్ట ఏవేతి తత్ప్రయుక్తః ప్రాజ్ఞభేదోస్తీతి సూచితమ్। తతశ్చాన్తఃకరణసంస్కారస్య నిమిత్తత్వో పాదానత్వాభ్యాం సాక్షిప్రాజ్ఞయోర్వైలక్షణ్యాత్ ప్రాజ్ఞసాక్షిణోరుభయోరభిమానరాహిత్యస్య తుల్యత్వేపి ప్రాజ్ఞవత్సాక్షిణో బహుత్వం నాపాదనీయమితి సిద్ధమ్।

నన్వేవం సుషుప్తౌ ప్రాజ్ఞాశ్రితకార్యోపాదానకోటౌ తత్సంస్కారస్యోపాదానకారణత్వేన ప్రవేశాదన్తఃకరణసంస్కారభేదేన ప్రాజ్ఞభేదోస్తు నామ। స్వప్నజాగరణయోస్తు ప్రమాత్రాశ్రితకార్యోపాదానకోటౌ తత్సంస్కారస్య నిమిత్తకారణత్వేనాప్రవేశాత్తద్భేదేన విశ్వభేదస్తైజసభేదశ్చ న భవేదేవ సాక్షిభేదవదితి శఙ్కాయామాహ–జాగరణేత్వితి।

మూలమ్:– జాగరణేత్వన్తఃకరణస్య ప్రమాత్రాశ్రితకార్యోపాదానకోటౌ ప్రవేశాత్తద్భేదేన ప్రమాతృ భేద ఏవ। సాక్షిణ ఏవ చాధికోపాధివిశిష్టస్య ప్రమాతృత్వాన్నానుసన్ధానానుపపత్తిరితి।

వ్యాఖ్యా:– తు శబ్దస్సుషుప్తివైలక్షణ్యార్థః। ఉక్త లక్షణమిదం స్వప్నస్య స్వప్నజాగరణయోస్త్విత్యర్థః ప్రమాత్రాశ్రితకార్యోపాదానకోటౌ ప్రమాతృపాధిభూతాజ్ఞానే అన్తఃకరణసంస్కారస్య ప్రవేశాభావే ప్యన్తఃకరణస్య ప్రవేశాదన్తఃకరణభేదప్రయుక్తః ప్రమాతృభేదోస్త్యేవ। సాక్ష్యాశ్రితకార్యోపాదానకోటౌ తు సుషుప్తావన్తఃకరణం న ప్రవిష్టమ్। తదా అన్తఃకరణస్యైవ లీనత్వేనాభావాత్। అతో న సాక్షి భేదాభావవద్విశ్వస్య తైజసస్య చ భేదాభావశ్శఙ్క్య ఇత్యర్థః। అజ్ఞానావచ్ఛేదకానామన్తః కరణ సంస్కారాణాం భేదాద్యథా ప్రాజ్ఞానాం భేదః తథా అజ్ఞానావచ్ఛేదకానామన్తఃకరణానాం భేదా త్ప్రమాతృ భేదః। అన్తఃకరణసంస్కారావచ్ఛిన్నాజ్ఞానోపాధిత్వాత్ప్రాజ్ఞస్య, అన్తఃకరణావచ్ఛిన్నా

జ్ఞానోపాధిత్వాద్విశ్వతైజసయోః। సాక్ష్యుపాధావజ్ఞానేత్వన్తఃకరణానాం తత్సంస్కారాణాం వా నావచ్ఛేదకత్వమజ్ఞానోపాధిత్వాత్సాక్షిణః। తతో న సాక్షిభేదః ఇతి ఫలితార్థః।

నను సాక్షిప్రమాత్రోర్భేదాత్సాక్షిణానుభూతస్య సుఖాదేః ప్రమాత్రాప్రతిసన్ధానమపి నోపపద్యత ఏవేత్యత ఆహ–సాక్షిణ ఇతి। న వయం సాక్షిప్రాజ్ఞయోస్సాక్షిప్రమాత్రోః ప్రాజ్ఞప్రమాత్రోఃతైజసయోర్వా సర్వాత్మనా భేదం బ్రూమః, కిన్త్వౌపాధిక ఏవ భేదః। తథా చ య ఏవాజ్ఞానోపహితస్సాక్షీ స ఏవాన్తఃకరణసంస్కారరూపోపాధ్యన్తరవిశిష్టస్సన్ ప్రాజ్ఞో భవతి। స ఏవాన్తఃకరణోపాధివిశిష్టస్సన్ ప్రమాతా భవతీతి సాక్షిణానుభూతం ప్రమాత్రా స్మర్యతే। తదేవం సాక్ష్యేవోపాధ్యన్తరవైశిష్ట్యవశాత్ప్రమాతా భవతీతి న సాక్ష్యనుభూతస్య ప్రమాతృ ప్రతిసన్ధానానుపపత్తిః। అయఞ్చ సాక్షీ సర్వేషు దేహేష్వేక ఏవ। ప్రమాత్రాదయస్తు మిథో భిన్నా ఇత్యాహ – మాతృమాన ప్రభేదేపీతి।

మూలమ్:– మాతృమానప్రభేదేపి ప్రతిదేహం న భిద్యతే।
సాక్షీ బాహ్యార్థవద్యస్మాత్స ఆత్మేత్యుచ్యతే తతః॥
వ్యభిచారో మిథో యద్వత్ప్రమాత్రాదేః ససాక్షికః।
సర్వమాత్రాద్యభావస్య సాక్షిత్వాన్న తథాత్మనః॥ బృ.వా. **3/4/54–55**

ఇతి వార్తికకారపాదైర్వ్యవహారదశాయామపి సాక్షిభేదనిరాకరణాత్సుషుప్తౌ తద్భేదకల్పనం కేచిన్మన్యన్తే తన్మహామోహ ఏవేత్యవధేయమ్।

వ్యాఖ్యా:– దేహే దేహే ప్రతిదేహమిత్యవ్యయీభావః। తత్ర వ్యతిరేకదృష్టాన్తమాహ–బాహ్యార్థవదితి। యథా బాహ్యార్థేదేహాదయో భిద్యన్తే తథా సాక్షీ న భిద్యతే। యస్మాదేవం న భిద్యతే తస్మాదేవాయమాత్మేత్యుచ్యతే। సర్వాన్తరత్వాదాత్మన ఇతి భావః। అతః పూర్వోక్తాం సాక్ష్యభేద వాదస్యాప్రమాణశఙ్కాం నిరాకరోతి ప్రమాణప్రదర్శనద్వారా వ్యభిచార ఇతి। యద్వద్యథా, ప్రమాత్రాదేః ప్రమాతృప్రమాణాదీనాం మిథః పరస్పరం వ్యభిచారః భేదః స చ స్వసాక్షికః స్వాత్మా సాక్షీ యస్య స తథోక్తః। ప్రమాణాదీనామ్మిథో వ్యభిచారశ్చ సాక్షిణైవ వేద్యత ఇత్యర్థః । తథా ఆత్మనో వ్యభిచారో నాస్తి। కుతః? సర్వమాత్రాద్యభావార్థసాక్షిత్వాత్। మీయన్త ఇతి మాత్రాఃశబ్దాదయో విషయాః। ఆదిపదాదిన్ద్రియాదిగ్రహణమ్। సర్వేషామపి మాత్రాదీనాం దృశ్యానాం పదార్థానామభావరూపో యోఽర్థః తస్య సాక్షిత్వాత్, సర్వాభావ సాక్షిత్వాదిత్యర్థః సుప్తిమృతిమూర్ఛాదిష్వితి భావః। ప్రమాత్రాదీనాం మిథో భేదస్య సాక్షిగ్రాహ్యత్వాదుపపన్న త్వమస్తు నామ। ఆత్మభేదస్య తు గ్రాహకాభావాన్నోపపన్నత్వమితి భావార్థః। న చాత్మనైవాత్మభేదో గృహ్యత ఇతి వాచ్యం, అభావరూపత్వాద్భేదస్య। ఘటే పటభేదో నామ అభావ ఏవేతి సిద్ధాన్తాత్। తస్మాత్స్వాభావస్య స్వగ్రాహ్యత్వాసమ్భవాదాత్మభేదో నాత్మనా గృహ్యతే, నాప్యన్యేన, తస్య జడత్వాత్। నాప్యాత్మాన్తరేణ। ఆత్మభేదస్యైవాసిద్ధత్వేన కథమాత్మాన్తర సిద్ధిరితి।

నను కేవలం ప్రౌఢివాద ఏవాయం దేవదత్త యజ్ఞదత్తయోః పరస్పరం భేదస్య స్వేనైవ

గృహ్యమాణత్వదర్శనాత్। దేవదత్తో హి యజ్ఞదత్తాదహం భిన్న ఇతి మన్యతే। యజ్ఞదత్తశ్చ దేవదత్తాదహం భిన్న ఇతి మన్యత ఇతి చేన్నైవమ్। దేవదత్తదృశ్యస్య యజ్ఞదత్తదృశ్యస్య చ దేహేన్ద్రియాదేర్మిథో భేద ఏవేతి న తత్రానుపపత్తిః, కిన్తు యో దేవదత్తయజ్ఞదత్త దేహయోరాన్తర ఆత్మా స న దృశ్యతే నాపి భిద్యత ఇతి। నను భిన్నోహమితి మన్యత ఏవేతి చేద్యోమన్యతే స ప్రమాతా భిద్యత ఏవ। ఆత్మా తు న మన్యతే। నాపి భిద్యతే। తస్మాద్వ్యవహారదశాయామపి సాక్షిభేదో నిరాకృత ఏవ వార్తికకారపాదైః। కిం పునర్వ్యవహారాభావవత్యాం సుషుప్తిదశాయా మిత్యర్థాపత్తిం హృది కృత్వాహ – సుషుప్తావితి। మహామోహః ప్రబలమజ్ఞానం, తస్మాత్సుషుప్తౌ ప్రాజ్ఞభేదేపి న సాక్షిభేదః। ఏతేన పరిభాషాయాం జీవసాక్షి భేదాహఙ్కారః సాక్షిస్వరూపానభిజ్ఞత్వ ప్రయుక్త ఏవేతి సిద్ధమ్। నన్వేవం సుషుప్తౌ సాక్ష్యేకత్వే చైత్రప్రాజ్ఞానుభూతం సౌషుప్తం సుఖం మైత్ర ప్రమాత్రాప్యనుభూయేతేతి చేన్నైవమ్, చైత్రప్రాజ్ఞ మైత్రప్రమాత్రోర్భేదాత్, సాక్ష్యభేదస్య చా ప్రయోజకత్వాత్। యది సాక్షిణైవ సౌషుప్తం సుఖమనుభూతం స్యాత్తర్హి సర్వైరపి ప్రమాతృభిరవిశేషేణ స్మర్యేతైవ తత్। న చ సాక్షిణైవానుభూత మితి వాచ్యమ్। తథా సతి నిర్వికారత్వలక్షణసాక్షిత్వస్యైవాపాయాపత్తేః। న చ సాక్షాత్కరోతి సాక్షీతి సౌషుప్తసుఖ సాక్షాత్కర్తురాత్మనః కథం న తదనుభవ ఇతి వాచ్యమ్। జ్ఞానాత్మకానుభవో స్త్యేవ, న తు భోగాత్మక ఇతి వివక్షితత్వాత్। ఆనన్దమయకోశాభిమానిని ప్రాజ్ఞే అజ్ఞానవృత్తిభి స్స్వానన్దం భుఙ్జానే సతి సాక్షీ కేవలం పశ్యతి, న తు తద్భోగేన విక్రియతే, యథా జాగ్రతి ప్రమాతరి విషయసుఖం భుఙ్జానే సతి సాక్షీ సాక్షాత్పశ్యతి తద్వత్। ఏవం విధస్య సాక్షికర్తృకస్సుఖానుభవో న ప్రమాతుః ప్రతిసన్ధానహేతుర్భవతి। తస్య సంస్కారానాధాయకత్వాదాధాయకత్వేపి తత్సంస్కారస్య ప్రమాతృనిష్ఠత్వాభావాత్। తస్మాత్సాక్షిణా యద్భుక్తం సుఖమవగతం స భోక్తా స్వభుక్తం సుఖం స్మరతి న త్వన్య ఇత్యదోషః। న చ భోగకాలేఽవిదితస్య సౌషుప్తసుఖస్య కథం స్మరణమితి వాచ్యమ్। సాక్షిద్వారా స్మరణోపపత్తేః। తస్మాదవగన్తురేకత్వేపి భోక్తౄణాం భేదేనానుసన్ధాతౄణామపి భేదాన్నచైత్రావగతస్య మైత్రప్రతిసన్ధానాపత్తిస్సౌషుప్తసుఖస్యేతి।

అయం భావః। సాక్షీ సర్వమవిశేషేణావభాసయన్నపి యేన ప్రాజ్ఞేన తాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య సుషుప్తిసుఖాఙ్జానే భుక్తవాన్ తస్యైవ ప్రాజ్ఞస్యోపాధ్యన్తరవశాద్యద్రూపం విశ్వాఖ్యం, తేన విశ్వేన తాదాత్మ్యాధ్యాసం ప్రపద్య సుషుప్తిసుఖాఙ్జానే స్మరతీతి న చైత్ర ప్రాజ్ఞభుక్తస్య సుఖస్య మైత్ర విశ్వస్మరణప్రసక్తిః। న వా సాక్షివిదిత చైత్రప్రాజ్ఞసుఖస్య మైత్ర విశ్వస్మరణప్రసఙ్గః। తథా జాగ్రతి ప్రియాపరిష్వంగాదిషు సాక్షివిదితమపి చైత్రాన్తఃకరణగతం సుఖం తదవచ్ఛిన్న ఏవ స్మరతి తస్యైవ భోక్తృత్వాత్, న తు మైత్రాన్తఃకరణావచ్ఛిన్న ఇతి కృత్వా సాక్షిణ ఏకత్వేపి సుఖాశ్రయాణాం ప్రాజ్ఞానామన్తఃకరణానాం విశ్వానాం చ భేదాన్న చైత్రావగతస్య మైత్రస్మరణ ప్రసఙ్గః। తస్మాత్సాక్షిభేదకల్పనమవివేకవిలసిత మేవ। సాక్ష్యుపాధేరజ్ఞానస్యైకత్వేనౌపాధిక భేదస్యాపి దుర్వచత్వాత్। చైతన్య మాత్రమేవ సాక్షీతి పక్షేతూపాధిరేవ నాస్తీతి సాక్షిణ ఏకత్వం నిశ్శఙ్కమేవేత్యవధేయం నిశ్చేయం, అవధానేన బోధ్యమితి వా।

అథ సుషుప్త్యవస్థాయామస్త్యానన్ద భోగ ఇతి యదుక్తం తత్ర శఙ్కతే ఆనన్దభోగ ఏవేతి కిం దుఃఖభోగోఽప్యస్త్యేవ, కుతః సుఖ పరామర్శవ ద్దుఃఖపరామర్శస్యాపి సత్త్వాదితి।

మూలమ్:–నను దుఃఖమహమస్వాప్సమితి కస్యచిత్కదాచిత్పరామర్శాత్సుషుప్తౌ దుఃఖాను భవోప్యస్తు। న। తదానీం దుఃఖసామగ్రీవిరహేణ తదభావాత్। సుఖస్య చాత్మస్వరూపత్వేన నిత్యత్వాత్। శయ్యాదేరసమీచీనత్వేన చ దుఃఖమిత్యుపచారాద్దుఃఖమహమస్వాప్సమితి ప్రత్యయోపపత్తిః।

వ్యాఖ్యా:– పరామర్శమభినీయ దర్శయతి దుఃఖమితి। కస్యచిదిత్యనేన ప్రాయేణ సర్వస్యాపి సుఖభోగ ఏవేతి సూచ్యతే। పరిహరతి నేతి। హేతుమాహ – దుఃఖేతి। నన్వితి। జాగ్రతి దుః ఖసామగ్ర్యాశ్శరీర తాపాదిరూపాయాస్సత్త్వాదస్తు దుఃఖానుభవః, సుషుప్తౌ తు దేహేన్ద్రియాద్య భావాత్కథం దుఃఖసద్భావః? న హి దణ్డచక్రాదిసామగ్రీం వినాఘటకార్యం జాయతే। నన్వేవం సుఖసామగ్ర్యపి స్రక్చన్దనవనితాదిరూపా నాస్త్యేవేతి కథం సుషుప్తౌ సుఖసద్భావోఽత ఆహ–సుఖస్య చేతి। సచ్చిదానన్దరూపత్వాదాత్మన ఆత్మస్వరూపభూతమానన్దమయకోశే ప్రతిబిమ్బితత్వేన హేతునా ఆనన్దమయకోశగతత్వేనోపచరితం సుఖం సుషుప్తావస్త్యేవ। న చేదం సుఖం సామగ్రీజన్యం, కుతః? నిత్యత్వాదితి। నిత్యం హి వస్తు న జాయతే న నశ్యతి। ఏతేనాన్తఃకరణగతం సుఖమప్యాత్మ స్వరూపభూతసుఖప్రతిబిమ్బరూపమేవ। తచ్చ నిత్యమ్। తస్య చ స్రగాదిజన్యత్వమన్తఃకరణగతత్వమివౌపచారికమ్। స్రగాద్యభిలషితపదార్థప్రాప్త్యాన్తర్ముఖే అన్తఃకరణే ఆత్మస్వరూపసుఖం ప్రతిబిమ్బితం భవతి। లౌకికాస్త్విదమజానన్తః స్రగాదిభిర్జాతం సుఖమితి వ్యవహరన్తీతి సిద్ధమ్।

నన్వేవం సుఖస్యాత్మధర్మత్వే సుఖదుఃఖాదీనన్తఃకరణధర్మానాత్మన్యధ్యస్య సుఖ్యహం దుః ఖ్యహమితి వ్యవహరతీతి పూర్వోక్తం విరుధ్యేతేతి చేన్నైవమ్। సుఖస్య నిత్యత్వేపి వైషయికత్వేన రూపేణ జన్యత్వాత్తస్య చ వైషయికసుఖస్య మనోధర్మత్వాత్తత్ర తథోక్తమితి నిత్యమప్యాత్మసుఖం విషయసుఖమితి మన్యన్తే యే భ్రాన్తాస్తద్దృష్ట్యా విషయసుఖస్య మనోధర్మత్వముక్తమిత్యభిప్రాయః। అథవా వృత్తౌ యథా జ్ఞానత్వోపచారః తథా ఇచ్ఛానివృత్తౌ సుఖత్వోపచారః। తథా చ స్రగాదిజన్యేచ్ఛానివృత్తి ర్లౌకికైః భ్రాన్త్యా సుఖమిత్యుచ్యతే। నైయాయికాదిభిరన్తఃకరణవృత్తిర్జ్ఞానమితి యథోచ్యతే తద్వదితి మతాన్తరాభిప్రాయేణ లోకవ్యవహారేణ చ సుఖస్య మనోధర్మత్వముక్తమిచ్ఛా నివృత్తిరూపస్య తస్య మనో ధర్మత్వా త్స్రగాదిసామగ్రీజన్యత్వాచ్చేతి బోధ్యమ్। సుషుప్తౌ త్వన్తః కరణస్యైవాభావాదిచ్ఛానివృత్తిరూపసుఖశఙ్కాయా ఏవ తత్రానవతారాదాత్మస్వరూపసుఖమేవ తత్రాస్తీతి న కాప్యనుపపత్తిః।

నన్వేవం దుఃఖసామగ్ర్యభావేన దుఃఖాభావే కథమననుభూత దుఃఖపరామర్శ ఇత్యత ఆహ–శయ్యాదేరితి। శయ్యాదేరసమీచీనత్వేన హేతునా శయ్యాదౌ దుఃఖశబ్దప్రయోగ ఔపచారికః। తథాచ దుఃఖమహమస్వాప్సమిత్యస్య అసమీచీనశయ్యాదావహమస్వాప్సమిత్యర్థో గ్రాహ్యః

ఇతి। యద్వా దుఃఖ శబ్ద ఉపచారాచ్ఛయ్యాద్యసమీచీనత్వం బోధయతీతి వేద్యమ్। వస్తుతస్తు సుఖే ఏవ దుఃఖమిత్యుపచారః కుతః శయ్యాదేరసమీచీనత్వాద్దుఃఖమహమస్వాప్సమితి ప్రత్యేతి, న తు సుషుప్తౌ దుఃఖానుభవాన్నాపి సుఖానుభవాభావాదిత్యర్థః। నిద్రాయాః ప్రాక్ శయ్యాశయన సమయే శయ్యాయాః కఠోరత్వేమశకమత్కుణాదిదశనే సతి చిరేణ నిద్రాం ప్రాప్య ప్రబోధానన్తరం నిద్రాప్రాక్కాలికస్యానుభవవిషయశయ్యాకఠోరత్వాదిస్మరణవశాద్దుఃఖమస్వాప్స మితి ప్రత్యేతి, న తు సుషుప్తికాలిక దుఃఖానుభవాదితి భావః। పక్షాన్తరమాహ – అథవేతి।

మూలమ్:– అథ వా అవస్థాత్రయస్యాపి త్రైవిధ్యాఙ్గీకారాత్సుషుప్తావపి దుఃఖముపపద్యతే। తథాహి। ప్రమాజ్ఞానం జాగ్రజ్జాగ్రత్। శుక్తిరజతాదివిభ్రమో జాగ్రత్స్వప్నః। శ్రమాదినా స్తబ్ధీభావో జాగ్రత్సుషుప్తిః। ఏవం స్వప్నే మన్త్రాదిప్రాప్తిః స్వప్నజాగ్రత్। స్వప్నేపి స్వప్నో మయా దృష్ట ఇతి బుద్ధిః స్వప్నస్వప్నః। జాగ్రద్దశాయాం కథయితుం న శక్యతే స్వప్నావస్థాయాం చ యత్కిఞ్చిదనుభూయతే తత్స్వప్నసుషుప్తిః।

వ్యాఖ్యా:– జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్త్యాఖ్యమవస్థాత్రయం పునః ప్రత్యేకం జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తిభేదేన త్రివిధమిత్యాహ – అవస్థాత్రయస్యేతి। తతః కిమత ఆహ–సుషుప్తావపీతి। సుషుప్త్యవాన్తరభేదే స్వప్నే ఇత్యర్థః। తదేవ ప్రతిపాదయతి తథాహీతి। ప్రమాజ్ఞానం ప్రత్యక్షాది ప్రమాణజన్యం ఘటపటాదిజ్ఞానం జాగ్రజ్జాగ్రదితి జాగ్రద్దశాయాం జాగరణమ్। ద్వితీయో జాగ్రచ్ఛబ్దో జాగరణాఖ్యజ్ఞానపరః, న త్వవస్థాపరః। ప్రమాజ్ఞానమిత్యనేనైకార్థీభావాసమ్భవాత్, భ్రమజ్ఞానం తు జాగ్రతి స్వప్న ఇత్యాహ – శుక్తీతి। ఆదిపదాద్రజ్జుసర్పాదయో గ్రాహ్యాః। స్థాణుపురుషాది సంశయానామప్యత్రైవాన్తర్భావః యద్యపి ఘటపటాదిజ్ఞానమపి భ్రమ ఏవ తథాపి వ్యవహారదశాయాం యద్బాధితం తదేవేహ భ్రమ ఇత్యభ్యుపేతమ్। ప్రమాలక్షణేపి, పరిభాషాయామబాధితపదేన సంసారదశాయామ బాధితత్వం వివక్షితమిత్యుక్తత్వాత్ స్తబ్ధీభావ ఇతి మౌఢ్యం వ్యాపారాక్షమత్వమితి యావత్।

పథా గచ్ఛన్ కశ్చిద్భ్రమాతురో భాస్కరాంశుతప్తః కస్యచిత్తరోశ్ఛాయాయాం విశ్రమ్య కమపి బహిరిన్ద్రియాన్తరిన్ద్రియవ్యాపారమనధిగచ్ఛన్నిద్రాం చానధిగచ్ఛన్ నిద్రాణ ఇవ వర్తతే। తస్య తాదృశ స్తబ్ధీభావో జాగ్రతి సుషుప్తిరిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః। ఆదిపదాత్ రోగాదిగ్రహణమ్।

ఏవం జాగ్రద్ త్రైవిధ్యముక్త్వా స్వప్నత్రైవిధ్యం దర్శయతి ఏవమితి। స్వప్నే కశ్చిత్పుణ్య పురుష ఆగత్య సుప్తాయ పురుషాయ కమపి మన్త్రముపదిశతి, కిమపి ఫలం దదాతి। తాభ్యాం చ స పురుషస్స్వాభీష్టవిద్యాపుత్రాదిరూపమర్థం వ్యవహారదశాయాం భజత ఇతి ప్రసిద్ధమనుభవసిద్ధఞ్చ।సా స్వప్నకాలికమన్త్రాది ప్రతీతిస్స్వప్నజాగ్రదిత్యుచ్యతే। వ్యవహారోపయోగి త్వాత్తస్యేతి భావః। కశ్చిన్నిద్రాణ ఏవ సర్పచోరాదిపీడితమాత్మానమవగత్య శోచన్నేవ స్వప్నోయమితి ప్రతిపద్య తం శోకం జహాతి। యావత్స్వప్నసమయమపి వ్యవహారాక్ష మత్వాదిదం జ్ఞానం స్వప్నస్వప్న ఇత్యుచ్యత ఇత్యాహ స్వప్నేపీతి। యత్స్వప్నావస్థాయాం

స్ఫుటమనుభూయతే తజ్జాగ్రత్యపి కిఞ్చిత్కాలం వాసనావశాదనువర్తతే। యత్తు స్ఫుటం నానుభూయతే తన్నానువర్తతే। అత ఏవ తత్కథయితుం న శక్యతే। స్వప్నావస్థాకాలీనో జాగ్రద్దశాయాం దుర్వచశ్చ యోఽనుభవ స్స స్వప్నసుషుప్తిరిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః। అథ ప్రకృతం సుషుప్తి త్రైవిధ్యం దర్శయతి ఏవమితి।

మూలమ్:– ఏవం సుషుప్త్యవస్థాయామపి సాత్త్వికీ యా సుఖాకారావృత్తిః సా సుషుప్తిజాగ్రత్। తదనన్తరం సుఖమహమస్వాప్సమితి పరామర్శః। తత్రైవ యా రాజసీ వృత్తిః సా సుషుప్తిస్వప్నః తదనన్తరమేవ దుఃఖమహమస్వాప్సమితి పరామర్శోత్పత్తిః। తత్రైవ యా తామసీ వృత్తిః సా సుషుప్తి సుషుప్తిః। తదనన్తరం గాఢం మూఢోహమితి పరామర్శః। యథా చైతత్తథా వాశిష్ఠవార్తికామృతాదౌ స్పష్టమ్।

వ్యాఖ్యా:– సాత్త్వికీతి। సత్త్వగుణప్రధానావిద్యాసమ్బన్ధినీ, అవిద్యాసత్త్వాంశమయీతి వా। సుఖాకారేతి। సుఖరూపేణ పరిణతా। సుఖస్య వృత్తౌ విషయత్వాదితి భావః। యా వృత్తిస్సేత్యన్వయః। సుషుప్తౌ సుఖానుభవస్సుషుప్తిజాగ్రదిత్యర్థః। తదనన్తరమితి। తాదృశ సుషుప్తిజాగ్రదుత్థానానన్తరమిత్యర్థః। ఉత్థితేన యేన సుఖమహమస్వాప్సమితి పరామృశ్యతే। తేన సుషుప్తిసమయే సుఖరూపః సుషుప్తిజాగరణమనుభూతమితి నిశ్చేయమితి భావః। తత్రైవేతి। సుషుప్త్యవస్థాయామేవేత్యర్థః। రాజసీత్యవిద్యా రజోంశమయీవృత్తిః దుఃఖాకారేతి భావః। అన్యథా దుఃఖపరామర్శానుదయప్రసఙ్గాత్ సత్త్వగుణస్య సుఖహేతుత్వం రజసస్తు దుఃఖహేతుత్వం గీతాదౌ స్ఫుటమితి రాజసీత్యుక్తమ్। తామసీవృత్తిరితి। అజ్ఞానాకారేతి భావః। అత ఏవ గాఢం మూఢ ఇత్యజ్ఞానపరామర్శః। ఏతేన సుషుప్తావానన్దభోగవత్క్వచిద్దుఃఖభోగోప్యస్తీతి సిద్ధమ్। న చ దుఃఖసామగ్రీవిరహాత్కథం దుఃఖమితి వాచ్యమ్। రజోగుణప్రధానాయా అవిద్యాయా జాగరూకత్వాత్। అవిద్యా హి సర్వమప్యఘటితమర్థం ఘటయితుం శక్నోతి (దుఃఖహేతో రజోగుణస్య సత్త్వాద్దుఃఖస్య న కాప్యనుపపత్తిరితి భావః)।

నన్విదమవస్థాత్రయత్రైవిధ్య కల్పనమప్రమాణమత ఆహ – యథాచేతి। ఏతదవస్థాత్రైవిధ్యం యథా మయోక్తం తథా జ్ఞానవాశిష్ఠే వార్తికామృతే అన్యత్ర చ స్పష్టమితి। ఏవం జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయం తదభిమానిజీవ త్రయం జాగరణస్వప్నసుఖాత్మకతదనుభవ త్రయం చ దర్శయిత్వా అథోపాసనార్థ మధ్యాత్మాది విభాగం దర్శయతి ఏవమితి।

మూలమ్:– ఏవమధ్యాత్మం విశ్వః। అధిభూతం విరాట్। అధిదైవం విష్ణుః। అధ్యాత్మం జాగ్రత్।అధిదైవం పాలనమ్।అధిభూతం సత్త్వగుణః। ఏవమధ్యాత్మం తైజసః। అధిభూతం హిరణ్యగర్భః। అధిదైవం బ్రహ్మా। అధ్యాత్మం స్వప్నః। అధిదైవం సృష్టిః। అధిభూతం రజోగుణః । ఏవమధ్యాత్మం ప్రాజ్ఞః। అధిభూతమవ్యాకృతమ్। అధిదైవం రుద్రః। అధ్యాత్మం సుషుప్తిః। అధిదైవం ప్రలయః। అధిభూతం తమోగుణః। ఏవమధ్యాత్మాధిభూతాధి దైవానామేకత్వా త్త్రృణవావయవత్రయసహితానాముపహితానామేతేషా మైక్యోపాసనయా హిరణ్యగర్భలోకప్రాప్తిః

అన్తఃకరణశుద్ధిద్వారా క్రమముక్తిశ్చ। ఏతత్సర్వోపాధి నిరాకరణేన సాక్షిచైతన్యమాత్రజ్ఞానేన తు సాక్షాదేవ మోక్ష ఇతి।

వ్యాఖ్యా:- ఆత్మని అధ్యాత్మం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। సప్తమ్యా బహులమమ్భావః। (అష్టాధ్యాయీ. 2.4.83) అనశ్చ ఇతి (అష్టాధ్యాయీ. 5.4.108) టచి 'నస్తద్ధిత' (అ. 6.4.144) ఇతి టిలోపః। యే చాత్మని కల్పితా విశ్వాదయస్త్రయః యే చ తద్విషయా జాగ్రదాదయస్తేప్యధ్యాత్మమిత్యుచ్యన్తే, ఉపచారాత్। తదేవం జాగ్రత్స్వప్న సుషుప్తయః, తదనుభవితారో విశ్వతైజసప్రాజ్ఞాశ్చేతి షడధ్యాత్మశబ్దవాచ్యాః। తథా దేవ ఈశ్వరః సృష్ట్యాదిభిర్దీవ్యతి క్రీడతీతి వ్యుత్పత్తేః। యద్వా దీవ్యత్యవిద్యావశిత్వేన ప్రకాశత ఇతి దేవః। స ఏవ దైవం 'స్వార్థేఽణ్' దైవే అధిదైవమ్। తత్రేశ్వరే ఉపాధివశాత్కల్పితా బ్రహ్మాదయో యాశ్చ తద్విషయాః క్రియాస్తే తాశ్చాధిదైవమిత్యుచ్యన్తే, ఉపచారాత్। తదేవం సృష్టిస్థితిలయాః తత్కర్తారో బ్రహ్మావిష్ణు రుద్రాశ్చేతి షడధిదైవపదవాచ్యాః। తథా భవతి; ప్రపఞ్చాత్మనా పరిణమత ఇతి భూతమజ్ఞానం, 'భూ' ధాతోః కర్తరి 'క్తః'। భూతే అధిభూతమ్। యే అజ్ఞానే వర్తమానా గుణాః యాని చాజ్ఞాన కార్యాణి తత్సర్వమధిభూతమిత్యుచ్యన్తే। తదేవం సత్త్వరజస్తమోగుణాః స్థూలసూక్ష్మకారణశరీరాణి వ్యష్ట్యాత్మకాని సమష్ట్యాత్మకాని చాధిభూతమిత్యుచ్యన్తే। సమష్టిశరీరాణాం విరాడ్ఢిరణ్యగర్భావ్యాకృతానాం గ్రహణే వ్యష్టిశరీరాణి విశ్వతైజసప్రాజ్ఞోపాధి భూతాన్యర్థాత్సిద్ధన్త్యేవేతి కృత్వా న తాని పృథక్ సఙ్గృహీతాని మూలకారేణేతి బోధ్యమ్।

ఏవమితి। చర్చితరీత్యా షడ్విధానామిత్యర్థః। యద్వా విశ్వాదిభేదభిన్నానామిత్యర్థః। ఏకత్వాదితి। యో వ్యష్టి స్థూలదేహాభిమానేన విశ్వస్స్యైవ సమష్టిదేహాభిమానేన విష్ణుః యద్వా సమష్టిదేహాభిమానేన యో విష్ణుస్స ఏవ వ్యష్టిదేహాభిమానేన విశ్వః, స చ విశ్వాభిన్నో విష్ణుః ప్రపఞ్చరూప సమష్టిదేహమహమిత్యభిమన్యత ఇతి విరాడేవ విష్ణుః। తదేవం విశ్వస్య విష్ణ్వభేదేన విష్ణోశ్చ విరాడభేదేన విశ్వవిరాడ్విష్ణూనాం త్రయాణామభేద ఏవ। తథా చ విశ్వోయమాత్మానం విరాడ్రూపం విష్ణుం చిన్తయేదితి సిద్ధమ్। ఏవం యో వ్యష్టిలిఙ్గాభిమానేన తైజసః స ఏవ సమష్టి లిఙ్గాభిమానేన బ్రహ్మా। యశ్చ సమష్టిలిఙ్గాభిమానీ బ్రహ్మా స ఏవ వ్యష్ట్యభిమానేన తైజసః। స చ తైజసాభిన్నో బ్రహ్మా సమష్టిలిఙ్గహిరణ్యగర్భమహమిత్యభిమన్యత ఇతి హిరణ్యగర్భ ఏవ బ్రహ్మా। తథా చ తైజసస్య బ్రహ్మాభేదేన బ్రహ్మణశ్చ హిరణ్యగర్భాభేదేన తైజసబ్రహ్మాహిరణ్యగర్భాణాం త్రయాణామభేద ఏవేతి కృత్వా విశ్వోయం తైజసమాత్మానం హిరణ్యగర్భరూపం బ్రహ్మాణం చిన్తయేదితి సిద్ధమ్। తథా యః సమష్టికారణశరీరాభిమానీ రుద్రస్స ఏవ వ్యష్టిశరీరాభిమానేన ప్రాజ్ఞః। స చ ప్రాజ్ఞా భిన్నో రుద్రః। అవ్యాకృతకారణసమష్టీనామేకోపాధ్యభిమానేనావ్యాకృతాభిన్న ఏవేతి త్రయాణాం ప్రాజ్ఞావ్యాకృతరుద్రాణామభేద ఏవ। తథా విశ్వోయం ప్రాజ్ఞమాత్మానమవ్యాకృతరూపం రుద్రం చిన్తయేదితి సిద్ధమ్। ఏవం జాగరణ పాలనయోరుభయో స్సత్త్వగుణ కార్యత్వా త్కార్యస్య చ కారణాభిన్నత్వాజ్జాగ్రత్పాలన సత్త్వగుణానాం త్రయాణామభేద ఏవ। తథా స్వప్నసృష్ట్యోః రజోగుణ కార్యత్వేన తదభిన్నత్వా

త్స్వప్న సృష్టిరజసామభేదః। తథా సుషుప్తిప్రలయయోస్స్తమోగుణకార్యత్వేన తదభిన్నత్వాత్సుషుప్తి ప్రలయతమసామభేదః ఇతి।

నను భవత్వేవమేకత్వం తతః కిమత ఆహ–ప్రణవేతి। అకారోకారమకారాత్మకః ప్రణవః। అకారోకారయోరాద్గుణే కృతే 'ఓ' ఇతి భవతి। తస్య చ మకారసమ్బన్ధేన ఓమితి మాన్తశ్శబ్దో నిష్పద్యతే। స ఏవ ప్రణవ ఇతి ప్రణవావయవానామకారోకారమకారాణాం త్రయేణ సహితానాముపహితానాముపాధిశాలినాం ఉపాధిప్రయుక్తత్వాద్విశ్వాదిభేదస్యేతి భావః। ఏతేషామధ్యాత్మాదీనాం త్రయాణామైక్యోపాసనయా ఏకత్వచిన్తనయా హేతునా హిరణ్యగర్భలోకప్రాప్తిః। 'హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే భూతస్య జాతః పతిరేక ఆసీత్' ఇతి శ్రుత్యుక్తః ఈశ్వరావాన్తర భేదాద్బ్రహ్మణస్సకాశాదన్యః కశ్చన హిరణ్యగర్భ ఇతి పురుషోస్తి। హిరణ్యగర్భస్తు మహాభూతకారణత్వాభావాన్న బ్రహ్మేతి మూల ఏవ ప్రతిపాదితమ్, తస్య లోకో నివాసః హిరణ్యగర్భలోకః కార్యబ్రహ్మలోకస్సత్యలోక ఇతి యావత్। తస్య ప్రాప్తిర్భవతి తేషాముపాసకానామితి భావః। స చాయం హిరణ్యగర్భలోకస్సగుణముక్తిక్షేత్రమితి గీయతే। క్రమేణ ముక్తిః క్రమముక్తిః సగుణబ్రహ్మోపాసకాః బ్రహ్మలోకం ప్రాప్య తత్ర జ్ఞానం సమ్పాద్య తతో ముచ్యన్త ఇతి క్రమముక్తి రమీషాం 'బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే' ఇతి శ్రుతేః న తు పునరావృత్తిరితి భావః।

నను ప్రణవావయవత్రయ సహితానాం తేషామైక్యోపాసనా కథం క్రియేతేతి చేదుచ్యతే। 'ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథ ముపాసీత' (ఛా. 1.1.1) ఇత్యాది శ్రుతావోఙ్కారోపాసనం విహితమ్। తత్ర చ అకారో విశ్వః, ఉకారో విరాట్ మకారో విష్ణురితి వాచ్యవాచకయోర్విశ్వాకారయోర్విరాడు కారయోర్విష్ణుమకారయోశ్చ తావదభేదమనుసన్ధాయ తతఃప్రాగుక్తరీత్యా విశ్వాదీనాం త్రయాణామభేదోఽనుసన్ధేయః। ఏవమకారో జాగ్రదుకారస్సత్త్వగుణో మకారః పాలనమిత్యుక్తమత్రాపి బోధ్యమ్।

అథ ప్రసఙ్గాదోఙ్కారాశ్రయోపాసనాన్తరాణి దర్శయామః। అకారో విశ్వ ఉకారస్తైజసో మకారః ప్రాజ్ఞ ఇతి త్రయాణామభేదేన ప్రణవోపాసనమేకమ్। తథా అకారో బ్రహ్మా ఉకారో విష్ణు ర్మకారో రుద్ర ఇతి। తథా అకారం సృష్టి రుకారస్స్థితి ర్మకారోలయః। యద్వా అకారో విష్ణురుకారో బ్రహ్మా మకార శ్శివః। అకారః పాలన ముకారస్సృష్టి ర్మకారః ప్రలయ ఇతి। తథా అకారస్సత్త్వముకారో రజో మకారస్తమః। అకారస్సదుకారశ్చిత్, మకార ఆనన్దః। తదభేదేనైవోమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మేత్యుపాసనమిత్యాద్యూహ్యమ్।

నను యద్యేతేషామైక్యోపాసనయా క్రమముక్తి స్తర్హి సాక్షాన్ముక్తిః కేన భవతీత్యత ఆహ– ఏతత్సర్వేతి। ఏతేషాం సర్వేషామప్యుపాధీనాం స్థూలాదీనాం నిరాకారణేన యదవశిష్టం శుద్ధం సాక్షిచైతన్యం తస్యైకస్యైవ జ్ఞానే సతి। తు శబ్దో వైలక్షణ్యార్థః। సాక్షాదేవ మోక్షః న తు క్రమముక్తిరిత్యేవకారార్థః। నిరుపాధిక మత ఏవ నిర్ధర్మకం పరమానన్దబోధస్వరూపం శాశ్వత మద్వితీయమాత్మానం యో జానాతి స జ్ఞానసమకాలమేవ ముచ్యతే, 'జ్ఞానాదేవ తు కైవల్యం'

(అణుగీత, యోగవశిష్ఠః) ఇత్యాది ప్రామాణ్యాత్। ఆత్మస్వరూపావివేకప్రయుక్తస్య సంసారస్య తత్స్వరూపపరిజ్ఞానే స్థిత్యసమ్భవాచ్చేతి భావః। ఏతేన యావత్ప్రారబ్ధక్షయం దేహపాతాసమ్భవాద్యావద్దేహం తత్త్వవిదాపి సంసారోఽ వర్జనీయ ఏవేతి కృత్వా జ్ఞానినోపి దేహపాతానన్తరమేవ మోక్ష ఇతి ప్రత్యుక్తమ్। మోక్షస్య స్వస్వరూపత్వేన నిత్యసిద్ధత్వాద్దేహపాతోత్తర భావ్యత్వాభావా త్తత్త్వజ్ఞానోత్తరం సచ్చిదానన్దే ఆత్మని సంసారస్యానవకాశాద్బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మైవ భవతీతి వర్తమానకాలనిర్దేశాదన్యథా భవిష్యతీతి నిర్దేష్టవ్యత్వాత్తత్త్వవిదస్సద్యోముక్తిరేవ। యే తు సూత్రభాష్యాదిపుస్తకభారవాహా జీవికార్థమయథావదభ్యస్తవేదాన్తశాస్త్రాః అపరిశుద్ధాన్తః కరణాస్తేషాం తత్త్వజ్ఞానం నాస్త్యేవ। అత ఏవ తే సంసరన్తి। తేషాన్తు దేహపాతానన్తరమపి న ముక్తిః। కిన్త్వేవమనన్తేషు జన్మసుక్రియమాణే వేదాన్తవిచారే ప్రారబ్ధక్షయాత్కదాచిత్సత్త్వేన్మేషా దన్తఃకరణశుద్ధౌ తత్త్వజ్ఞానం భవిష్యతి। తతో మోక్ష్యన్తే హి తే ఇతి। యద్వా సాక్షాదేవేత్యస్య హిరణ్యగర్భాదిలోకప్రాప్తి ద్వారా నాస్యముక్తిః కిన్త్వేతద్దేహపాతసమకాలమేవేత్యర్థః, జీవన్ముక్తి విదేహముక్త్యోర్ద్వయోశ్శాస్త్రేష్వభ్యుపగమాత్। 'తత్త్వవిదః ప్రాణా నోత్క్రామన్తీతి' శ్రుతేః ప్రాణోత్క్రమణపూర్వకత్వాచ్చ దేహాన్తరస్వీకారస్య లోకాన్తరగమనస్య చ న తత్త్వవిదో లోకాన్తరప్రాప్తిర్నాపి దేహాన్తరస్వీకారః, కిన్త్వత్రైవ తేజస్తేజసి శామ్యతీతివద్భూతేషు భౌతికాని లీయన్తే। తానిచాజ్ఞానే లీయన్తే। తచ్చాత్మని లీయతే। ఏవం సర్వేషు లీనేషు సత్సు ఏక ఏవాత్మా సచ్చిదానన్దరూపేణావతిష్ఠతే। ఇయమేవ విదేహముక్తిః।

జీవన్ముక్తి స్తు 'జ్ఞాతే తత్త్వే కస్సంసార' ఇతి న్యాయాత్ తత్త్వవిదసంసార్యాత్మదర్శన నిర్వృతస్సన్ వర్తత ఇత్యేషావస్థా జీవన్ముక్తిః। ఏవం జీవన్ముక్తిమాస్థితానాం యాజ్ఞవల్క్యాదీనాం కదాచిద్ద్వైతదర్శనే సత్యపి తన్మిథ్యాత్వదార్ఢ్యాన్నతద్బన్ధకమితి తత్త్వవిత్సంసారాతత్త్వ విత్సంసారయో రతీవ వైలక్షణ్యమస్తీతి బోధ్యమ్। అత ఏవ దగ్ధటపటన్యాయేన తత్త్వవిద స్సంసారో న బన్ధక ఇత్యుక్తమ్। ఇమే చ జీవన్ముక్తి విదేహముక్తీ వ్యవహార దృష్ట్యా కల్పితే ఏవ। 'న ముముక్షు ర్నవై ముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా' (గౌ.కా. 2-32) ఇతి పరమార్థతో ముక్తిద్వయస్య సంసారస్యాప్యభావాత్। అత ఏవ హి నిత్యముక్తత్వమాత్మనః నిర్వికారత్వం చ।

'మాయామేఘో జగన్నీరం వర్షత్వేవ యథా తథా।
చిదాకాశస్య నో హాని ర్నవా లాభ ఇతి స్థితిః॥ (పఞ్చదశీ)

ఇతి వచనాదాత్మని కాలత్రయేప్యవిద్యా తత్సంస్కార తత్కార్య ప్రపఞ్చానామసత్త్వాత్సత్త్వే వా మిథ్యాత్వేనాత్మవికారహేతుత్వాత్। న హి మేఘోదకేన ఖం క్లిద్యతే, నాపి మరుజలేన భూః పంకిలీ క్రియతే। తస్మాన్మోక్షోనామ నాపూర్వః పురుషార్థః, కిన్తు నిత్యసిద్ధమాత్ర స్వరూపమేవేతి కృత్వా జ్ఞానాత్సాక్షాదేవ మోక్ష ఇతి యుక్తముక్తమ్। నను సాక్షాన్మోక్షో భవతీతి పురుషార్థత్వేనైవ మూలే ప్రోక్తమితి చేన్నైవమ్। హిరణ్యనిధి దృష్టాన్తాన్నిత్యసిద్ధస్యాప్యాత్మ స్వరూపస్యాజ్ఞాతత్వేన పూర్వమధునా జ్ఞాతత్వేన ఫలత్వోపచారాత్తత్త్వజ్ఞానే సతి జ్ఞాతత్వే నాత్మస్వరూపం మోక్షరూపపరమ పురుషార్థత్వేన వ్యవహ్రియతే। అముఞ్చ వ్యవహారమాశ్రిత్య

సాక్షాన్మోక్ష ఇతి మూలం ప్రవృత్తమ్, న తు మోక్షస్యాపూర్వఫలత్వాభిప్రాయేణేతి సర్వ మనవద్యమ్। అథ న జాగ్రదితి శ్లోకార్థమాహ – తదేవమిత్యాదినా।

మూలమ్:– తదేవం త్రయాణామప్యవస్థాత్రయసహితానాం విశ్వతైజసప్రాజ్ఞానామవిద్యాత్మకత్వా ద్దృశ్యత్వేన చ మిథ్యాత్వాదనుపహితః కేవలః సాక్షీ తురీయాఖ్యోహమస్మీత్యర్థః। ఏవం వ్యవహారతః సర్వవ్యవస్థోపపత్తేః, పరమార్థతః కస్యా అపి వ్యవస్థాయా అభావాన్న కాప్యనుపపత్తిః । విస్తరేణైతత్ప్రపఞ్చితమస్మాభిర్వేదాన్తకల్పలతికాయామిత్యుపరమ్యతే।

వ్యాఖ్యా:– తదేవమితి। దర్శితరీత్యా జాగ్రదాది వ్యవస్థాయా విశ్వాది వ్యవస్థాయాశ్చ సిద్ధత్వేనేత్యర్థః। అవస్థాత్రయ సహితానామితి యథాఽ వస్థాత్రయమవిద్యాత్మకమ్।

తథా తదభిమానప్రయుక్తవిశ్వత్వాదికమప్యవిద్యాత్మకమేవేతి కృత్వా విశ్వాదయోప్య విద్యాత్మకా ఇత్యుక్తమ్। 'సతి విశేష్యబాధే విధినిషేధౌ విశేషణముపసఙ్క్రామత' ఇతి న్యాయేన స్థూలాద్యుపహిత చైతన్యస్యావిద్యాత్మకత్వాసమ్భవాదిదమవిద్యాత్మకత్వం చైతన్యోపాధిషు స్థూల సూక్ష్మకారణశరీరేషూపసఙ్క్రామతీతి బోధ్యమ్। అవిద్యాత్మకత్వాదితి। మూలోక్తపదస్యార్థమాహ – మిథ్యాత్వాదితి। తత్ర హేతుమాహ – దృశ్యత్వేనేతి। విమతం మిథ్యా, దృశ్యత్వాద్వ్యతిరేకేణ బ్రహ్మవదితి ప్రయోగాదితి భావః। నన్వేవం సర్వస్యాప్యవిద్యాకల్పితత్వేన మిథ్యాత్వే కిం సత్యమత ఆహ–అనుపహిత ఇతి। నిరుపాధికః యదుపాధివత్తత్కల్పితమిత్యుచ్యతే ఉపాధి ధర్మస్య కల్పితత్వస్యోపహితేపి సమన్వయాదనుపహితే తూపాధిధర్మసమ్బన్ధాభావాన్న కల్పితత్వమితి భావః। ఉపాధిరహితత్వాదేవ కేవలః అద్వితీయః। న చాజ్ఞానేన సద్వితీయత్వం సాక్షిణ ఇతి వాచ్యం, అజ్ఞానస్యాపి మిథ్యాత్వేన సాక్షిణో ద్వితీయత్వాపాదనాశక్తత్వాత్। అథవా సత్యప్యజ్ఞానే న జానామీత్యజ్ఞానతాదాత్మ్యాధ్యాసాభావాన్నాజ్ఞానేన సద్వితీయత్వం సాక్షిణః। వస్తుతస్తు అనుపహిత ఇతి విశేషణ సామర్థ్యాత్పరమార్థత ఇతి లభ్యతే। తథా చ పరమార్థతో నాజ్ఞానోపాధిరాత్మనః పరమార్థదశాయామజ్ఞానస్యైవాభావాదితి బోధ్యమ్। న చైవం సాక్షిత్వం కథమితి వాచ్యమ్। జ్ఞానస్వరూపే ఆత్మని ద్రష్టృత్వమౌపచారికమేవ యద్వా యో వ్యవహారత స్సాక్షీ పరమార్థతస్త్వనుపహితః స కేవలస్తురీయాఖ్యోఽహమస్మీత్యన్వయః। తురీయ ఇతి విశ్వాదీనాం త్రయాణామన్యత్వాత్ చతుర్థస్యాస్య తురీయత్వం; చతురశ్ఛయతావాద్యక్షరలోపశ్చేతి చతుశ్శబ్దాత్ ఛే కృతే చకార లోపః। అథ నన్వాత్మనస్స్వప్రకాశచైతన్యరూపత్వే సర్వదా భాసమానే జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాది వ్యవస్థా కథమితి పూర్వమేతచ్ఛ్లోకావతారికాయాం యదా శఙ్కితమ్ తత్పరిహారం విస్తరేణ దర్శయిత్వా మన్దబుద్ధ్యారోహాయ సంక్షిప్య దర్శయతి। ఏవమితి। వ్యవహారతస్సర్వా అప్యవస్థా ఉపపద్యన్తే అవిద్యామయత్వాద్వ్యవహారస్యేతి భావః। పరమార్థ దశాయాం తు న కాపి వ్యవస్థేత్యాహ–పరమార్థత ఇతి। అవిద్యాయా అభావాదవిద్యాపూర్వ కత్వాచ్చ సర్వవ్యవస్థానామితి భావః। తస్మాజ్జాగ్రదాదివ్యవస్థానాం న కాప్యనుపపత్తిః। శ్లోకే తు పరమార్థదశా ప్రపఞ్చితా। వ్యాఖ్యానే తు వ్యవహారదశా ప్రపఞ్చితా జాగ్రదాది సిద్ధ్యర్థమితి జ్ఞేయమ్। నను పరమార్థతో నకాపి వ్యవస్థేత్యాది యదుక్తం తద్విస్తరేణ కథ్యతాం మన్దానుగ్రహార్థ

మత ఆహ–విస్తరేణేతి। ఇతి హేతురుపరమ్యతే విరమ్యతే మయేతి శేషః। భావే లట్ కర్మణ్యణ్ ఇతి। అథాపి వ్యాపకత్వాదితి నవమశ్లోకం వ్యాఖ్యాతుమవతారయతి–నన్వితి।

మూలమ్:– నను జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యవస్థాసహితానాం త్రయాణామపి తదభిమానినాం మిథ్యాత్వాత్తత్సాక్షిణోపి మిథ్యాత్వం స్యాదవిశేషాదిత్యాశఙ్క్య విశేషాభిధానేన సాక్షిణః సత్యత్వమాహ–

వ్యాఖ్యా:– సహితానామితి తాభిస్సహేత్యర్థః। అవస్థాత్రయస్యాభిమానిత్రయస్యచేతి యావత్। అవిశేషాదితి యథాఽవస్థా మిథ్యాత్వాత్తదభిమానిమిథ్యాత్వం, తథా తత్సాక్షిమిథ్యాత్వమపి స్యాదేవ। సాక్షిణస్తేషాం చావస్థాసమ్బన్ధస్య తుల్యత్వాదిత్యర్థః। అభిమన్త్రభిమన్తవ్యభావరూప స్సమ్బన్ధో జీవత్రయస్యావస్థాత్రయస్య చాస్తి। సాక్షిసాక్ష్యభావరూపస్తు సమ్బన్ధస్సాక్షిణోఽవస్థా త్రయస్యాస్తీత్యవస్థా సమ్బన్ధిత్వాంశే న కోపి విశేష ఇతి భావః। విశేషాభిధానేనేతి। యద్యప్యవస్థా సమ్బన్ధస్సాక్షిణో విశ్వాదీనాం చ తుల్యస్తథాపి తస్య తేషాం చాతీవభేదోస్తీతి న విశ్వాదివత్సాక్షిణో మిథ్యాత్వం కిన్తు సత్యత్వమేవేతి భావః।

మూలమ్ : శ్లో॥ అపి వ్యాపకత్వాద్ధితత్వప్రయోగాత్
స్వతః సిద్ధభావాదనన్యాశ్రయత్వాత్।
జగత్తుచ్ఛమేతత్సమస్తం తదన్యత్
తదేకోఽవశిష్టః శివః కేవలోఽహమ్॥ 9

అపీతి। న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేః (బృ.3.4.2) ఇతి సాక్షిణం ప్రకృత్య అతోన్యదార్తమ్ (బృ.3.4.2) ఇతి శ్రుతేః సాక్షిణోన్యత్సాక్ష్యం సర్వం జగత్తుచ్ఛం న తు సాక్షీ। బాధావధిత్వాద్ భ్రమాధిష్ఠానతయా జ్ఞాతత్వాచ్చ, తద్బాధగ్రాహకాభావాచ్చేత్యాద్యనుక్తసముచ్చయార్థోపి శబ్దః

వ్యాఖ్యా: అపీతి। వ్యాపకత్వాద్ధి తత్త్వప్రయోగాత్స్వతస్సిద్ధభావాదనన్యాశ్రయత్వాచ్చ తత్సాక్షి చైతన్యమన్యత్ తుచ్ఛాదన్యత్ సత్యమిత్యర్థః। సమగ్రం సర్వమేతజ్జగత్తుచ్ఛమసత్యం యద్వా తదన్యదిత్యేకం పదమ్। సాక్షిణోఽన్యత్సమగ్రమేతజ్జగత్తుచ్ఛం వ్యాపకత్వాదిభిః హేతుభిస్సాక్షీ న తుచ్ఛ ఇతి మూలే శేషః ఇతి శ్లోకాన్వయః। జగతస్తుచ్ఛత్వే శ్రుతిం ప్రమాణయతి న దృష్టేరితి।న దృష్టేరిత్యాదినా సాక్షిణం ప్రకృత్యోపక్రమ్య ఉక్త్వేతి యావత్। అతోస్మాత్సాక్షిణోన్య జ్జగదిత్యర్థః। ఆర్తం బాధితం మిథ్యేతి యావత్ ఇతి శ్రుతేః। మూలస్థం తదన్యత్పదం వ్యాచష్టే సాక్షిణోన్యత్సాక్ష్యమితి। సాక్షిసాక్ష్యాతిరిక్తవదర్థాభావాత్సాక్షిణోన్యః సాక్ష్యమేవ భవతీతి భావః। తుచ్ఛమిత్యసత్యం మిథ్యేతి యావత్। సాక్షిణోన్యస్య తుచ్ఛత్వే సాక్షిణస్సత్యత్వమర్థా త్సిద్ధమిత్యాహ న తు సాక్షీతి। సాక్షీ న తుచ్ఛ ఇత్యర్థః। తత్ర హేతవో మూలే ప్రోక్తా ఏవ। కిన్తు అపి శబ్దః కశ్చనాస్తి మూలే। స చానుక్తార్థసముచ్చాయకః। తేన తు శబ్దేన సముచ్చితాన్ హేతూంస్తావదాహ –బాధావధిత్వాదిత్యాదినా। బాధో నామ నిషేధః। అవధిం వినా నిషేధాయోగాద్యత్పర్యన్తం జగత ఆర్తత్వం తస్యావధేస్సాక్షిణః కథమార్తత్వం స్యాత్। న కథమపీతి బాధావధిత్వాదాత్మా

న తుచ్ఛః। ఏతే అధిష్ఠానం వినాఽధ్యాసాయోగాజ్జగద్భ్రమస్య యదధిష్ఠానతయా వేదాన్తాదిభి ర్జ్ఞాతం తత్కథం భ్రమసిద్ధంస్యాత్। అధిష్ఠానజ్ఞానస్యాపి భ్రమత్వే శూన్యవాద ప్రసఙ్గాత్। భ్రమాధిష్ఠానస్యాపి ప్రమాత్వే తదధిష్ఠానస్యాపి భ్రమత్వమిత్యేవమనవస్థాదోషాచ్చ జగ దధిష్ఠానత్వేన హేతునాఽఽత్మా సత్యః। తథా యద్యయమాత్మా ఆర్తస్యాత్తర్హి స ఆత్మనో బాధఃకేన గృహ్యేత?న తావదాత్మనా స్వస్య స్వబాధగ్రహణాయోగాత్। నాప్యనాత్మనా, తస్య జడత్వా త్తస్మాదాత్మా భావగ్రాహకాభావాన్నాస్త్యాత్మనో బాధః। నహ్యసాక్షికం కిఞ్చిదప్యభ్యుపేయతే। అన్యథా శశశృఙ్గాదీనామప్యభ్యుపపత్తిప్రసఙ్గాత్। ఇత్యాదీత్యాదిపదాదప్రమేయత్వాత్స్వప్రకాశత్వా –న్నిర్వికారత్వాదిత్యాది గ్రహణమ్। శ్లోకస్థ – వ్యాపకత్వాదితి హేతుమవతారయతి అథేతి।

మూలమ్:– అథ యదల్పం తన్మర్త్యమ్ (ఛా. 7.24.1) ఇతి శ్రుతేః పరిచ్ఛిన్నత్వ తుచ్ఛత్వయోః సమవ్యాప్తత్వా త్పరిచ్ఛిన్నత్వనివృత్త్యా తుచ్ఛత్వ నివృత్తిరిత్యాహ–వ్యాపకత్వాదితి। సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ (ఛా. 3–14–1) ఇతి సర్వాత్మత్వోపదేశేన దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నత్వాత్। ఆకాశాదీనాం చ దేశకాలపరిచ్ఛిన్నత్వేప్యాపేక్షికమహత్త్వాత్తేన వ్యాపకత్వోపచారాత్।

వ్యాఖ్యా: అథేతి। యదల్పం పరిచ్ఛిన్నం తద్వస్తు మర్త్యం మరణశీలం తుచ్ఛమితి యావత్ ఇతి శ్రుతేః పరిచ్ఛిన్నత్వతుచ్ఛత్వయోరల్పత్వమర్త్యత్వయోస్సమవ్యాప్తత్వాత్, సమం వ్యాప్తం వ్యాప్తిః యయోస్తత్త్వాత్। యత్ర యత్ర పరిచ్ఛిన్నత్వం తత్ర తత్ర తుచ్ఛత్వం, యత్ర యత్ర తుచ్ఛత్వం తత్ర తత్ర పరిచ్ఛిన్నత్వమిత్యేవం సమానవ్యాప్తిమత్త్వాదిత్యర్థః। ధూమవహ్న్యోరివనైకస్య వ్యాప్యత్వమన్యస్య వ్యాపకత్వం చేతి భావః। నియతసామానాధికరణ్యాదితి యావత్। పరిచ్ఛిన్నత్వ నివృత్త్యేతి వ్యాపకత్వస్య పరిచ్ఛిన్నత్వ ప్రయుక్తత్వాద్వ్యాపకత్వాదిత్యనేన పరిచ్ఛిన్నత్వం వ్యావర్త్యత ఇత్యర్థః। నివృత్తే తు పరిచ్ఛిన్నత్వే తుచ్ఛత్వమపి నివర్తతే। అపరిచ్ఛిన్నే వస్తుని తుచ్ఛత్వ స్యానవకాశాదిత్యాహ–తుచ్ఛత్వనివృత్తిరితి। సమానవ్యాప్తికయోరన్యతరనివృత్తావన్యతర నివృత్తి రర్థతః సిధ్యతి। తత్సత్త్వే తత్సత్త్వం తదభావే తదభావ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకవ్యాప్తిసత్త్వాదితి భావః। పరిచ్ఛిన్నత్వ సత్త్వే తుచ్ఛత్వసత్త్వం తదభావే తదభావః। తథా తుచ్ఛత్వసత్త్వే పరిచ్ఛిన్నత్వ సత్త్వం తదభావే తదభావః। ఇత్యుభయథాప్యన్వయవ్యతిరేకౌ బోధ్యౌ। అథ వ్యాపకత్వఞ్చ సప్రమాణం వ్యాచష్టే సర్వమితి। దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నత్వం వ్యాపకత్వమ్। దేశకాలపదయోర్వస్తూప లక్షణత్వాద్దేశకాలవస్త్వపరిచ్ఛిన్నత్వం వ్యాపకత్వం, త్రివిధపరిచ్ఛేదరాహిత్యమిత్యర్థః। యద్వా దేశపరిచ్ఛేదనిషేధే వస్తుపరిచ్ఛేదనిషేధార్థస్సిధ్యత్యేవ, ఏకదేశవృత్తిత్వాద్వస్తూనామితి కృత్వా దేశకాలేత్యుక్తమితి బోధ్యమ్। యత్సర్వేషు దేశేషు సర్వేషు కాలేషు చ వర్తతే తద్దేశకాలా పరిచ్ఛిన్నమ్। నను కథం సాక్షిణో దేశకాలాపరిచ్ఛిన్నత్వమత ఆహ–సర్వాత్మత్వోపదేశేనేతి। శ్రుత్యుపదిష్టత్వాత్సర్వాత్మత్వమాత్మనస్సప్రమాణం సర్వాత్మత్వాదేవాపరిచ్ఛిన్నత్వ మాత్మన ఇత్యర్థః । సర్వం జగదాత్మ స్వరూపం యస్య స సర్వాత్మా, తస్య భావస్సర్వాత్మత్వం తస్మాత్। ఏతేన దేశకాలయోరప్యాత్మ స్వరూపత్వా న్నతాభ్యామాత్మనః పరిచ్ఛేద ఇతి సిద్ధమ్। న హి స్వేన స్వస్య పరిచ్ఛేదస్స్యాత్। ఘటాదీనాం హి పటాదిభ్యః పరిచ్ఛేదో దృష్టః।

నను సచ్చిదానన్దరూపస్యాత్మనః కథం సర్వాత్మత్వమ్? కథం వా నిర్వికారత్వమితి చేదుచ్యతే। యథా మృద్ఘటశరావాదిరూపేణ పరిణతాపి ఘటశరావాదిజన్మనాశప్రయుక్త వికారసమ్బన్ధరహితా యథా రజ్జుస్సర్పాకారేణ వివర్తితాపి సర్పోదయనాశాభ్యాం నోదయనాశౌ భజతే, తద్వదయమాత్మా మాయయా జగదాత్మనా పరిణతోపి వివర్తితోపి న జగద్గత వికారలేశేనాపి స్పృశ్యత ఇతి న నిర్వికారత్వక్షతిః। తన్తుమయ్యపి రజ్జుర్యథాత్వజ్ఞాంసాదిమయ సర్ప రూపా ప్రతిభాత్యవిద్యయా తథా తయైవ సచ్చిదానన్దరూపమపి సాక్షిచైతన్యమనృతజడ దుఃఖాత్మప్రపఞ్చరూపేణ ప్రతిభాయాదేవ। నైతావతాప్రతిభానేన సాక్షిణస్సచ్చిదానన్దస్వరూపస్య కాపి క్షతిః। న హి సర్పప్రతీత్యా రజ్జుస్వరూపస్య క్షతిః ఇతి। ఏతేన సాక్షిణ్యేవావిద్యయా దేశకాలాది ప్రపఞ్చస్య కల్పితత్వాన్న దేశాదిభిరాత్మనః పరిచ్ఛేదః।న హి గగనస్య స్వస్మిన్నైన్ద్రజాలిక కల్పితేన గన్ధర్వనగరేణ పరిచ్ఛేదస్స్యాదితి సిద్ధమ్।

నను యదపరిచ్ఛిన్నం తత్సత్యమితి నియమో న సిధ్యతి। కుతః? విభుత్వేనాపరిచ్ఛిన్నా నామాకాశాదీనాం తుచ్ఛత్వదర్శనాత్। అన్యథా ఆకాశాదీనాం సత్యత్వే నిష్ప్రపఞ్చత్వమాత్మనో న స్యాదిత్యత ఆహ–ఆకాశాదీనామితి। ఆదిశబ్దేన న్యాయమతే విభుత్వేన ప్రసిద్ధానాం కాలదిఙ్మనసాం గ్రహణమ్। ఆత్మని మహాప్రలయాదిషు చాకాశాదీనామసత్త్వాద్దేశకాల పరిచ్ఛిన్నత్వమేవాకాశాదీనాం, కిన్తు తేషాం విభుత్వమౌపచారికమ్। తత్రాపి హేతుమాహ–ఆపేక్షికేతి। పృథివ్యాదిదృష్ట్యా ఆకాశాదీనామ్మహత్త్వా, దాపేక్షికం మహత్త్వమాకాశాదీనాం, న తు వాస్తవమ్। అపేక్షయా పృథివ్యాద్యపేక్షయా సిద్ధమిత్యాపేక్షికమ్ 'తేన దీవ్యతీతి' (అష్టాధ్యాయీ 4.4.2) సూత్రాత్తృతీయాన్తాజ్జితమిత్యర్థే 'ఠక్'। యద్వా అపేక్షాయాం భవమాపేక్షికమధ్యాత్మాదిత్వాత్ ఠఙ్। పృథివ్యాదిసాపేక్షమిత్యర్థః। యస్మాదేవమాకాశాదీనామ్మహా పరిమాణత్వమాపేక్షికం తస్మాదేవ వ్యాపకత్వమౌపచారికమితి ఫలితార్థః।

మూలమ్:– నను సర్వవ్యాపకత్వేన నిత్యత్వా ద్భావరూపత్వాచ్చాత్మా న దుఃఖనివృత్తిరూపః। నాపి సుఖరూపః। సుఖస్యానిత్యత్వేన నిత్యాత్మస్వరూపత్వానుపపత్తేః। తథా చాత్మస్వరూపో మోక్షోఽపురుషార్థ ఏవేత్యాశఙ్క్య నేత్యాహ–హితత్వప్రయోగాదితి। హితత్వం పురుషార్థత్వమ్। తదేతత్ప్రేయః పుత్రాత్ప్రేయో విత్తాత్ప్రేయోన్యస్మాత్సర్వస్మాదన్తరన్తరం యదయమాత్మా(బృ. 1.4.8) యో వై భూమా తత్సుఖమ్ (ఛా. 7.23.1) ఏషఏవ పరమానన్దః (బృ.4.3.33) విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ (బృ. 3.9.28) ఇత్యాది శ్రుతిభిస్తస్య పరమానన్దరూపత్వోపదేశాత్।

వ్యాఖ్యా : అథ హితత్వప్రయోగాదితి హేతుం వ్యాఖ్యాతుమవతారయతి నన్వితి। ధర్మార్థ కామమోక్షాశ్చత్వారః పురుషార్థాః। తత్రాద్యానాం త్రయాణాం త్రిక ఇతి వ్యవహారః। స హిత్రివర్గో యజ్ఞాదిభిర్జన్యః అత ఏవాఽనిత్యః। తతో న తదపేక్షాయుక్తా, మోక్షస్త్వాత్మనోఽనతిరిక్తత్వాన్నిత్య ఇతి తత్సిద్ధయే యత్నః కార్యః। అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసేతి బ్రహ్మవిచార (బ్ర.సూ. 1.11) ఏవ మోక్షసాధకః। మోక్షస్య సిద్ధస్యాపి సాధ్యత్వమౌపచారికమ్। ఆత్మసాక్షాత్కారాత్ పూర్వం సిద్ధస్యాపి మోక్షస్య ప్రతిభానాత్। యద్యాత్మస్వరూపాదన్యస్స్యాన్మోక్షస్తర్హి

త్రివర్గవదనిత్య స్స్యాదేవ। నహ్యాత్మనోన్యద్యత్కిఞ్చిదపివస్తు నిత్యం భవతి। తథాత్వే ఆత్మనోఽద్వితీయత్వ వ్యాఘాతాత్। తస్మాదాత్మస్వరూపమేవ మోక్షః ఇతి సిద్ధాన్తమాశ్రిత్యైవ శఙ్కతే నన్వితి। పురుషేణార్థ్యతే ప్రాఽర్థ్యత ఇతి పురుషార్థః। న తావన్మోక్షః పురుషార్థః। పురుషేణ హి దుఃఖనివృత్తిస్సుఖం వా ప్రార్థ్యతే। మమ సర్వదా సుఖమస్తు దుఃఖాభావోస్తు ఇత్యాకారక కామనా సర్వానుభవసిద్ధైవ। న చైవం త్రివర్గస్యాప్యపురుషార్థత్వం శఙ్క్యం, దుఃఖహేతూనామ ధర్మదారిద్ర్యవిరహాణాం త్రయాణాం ధర్మార్థకామైర్నివృత్తత్వే దుఃఖస్యాపి నివృత్తత్వేన దుఃఖ నివృత్తి రూపస్య కీర్తిభోగాదిజన్యసుఖస్య చ త్రివర్గే సత్త్వేన తస్య పురుషార్థత్వాత్।

నన్వేవం మోక్షేఽపి దుఃఖనివృత్తిరస్తి సర్వసంసారదుఃఖప్రహాణాత్। సుఖఞ్చాస్తి స్వాత్మానన్ద స్ఫురణాత్తస్మాన్మోక్షః పురుషార్థ ఏవేతి శఙ్కాయామాహ–సర్వేతి। కిం యూయం త్రివర్గే ఇవ మోక్షేపి దుఃఖనివృత్తి స్సుఖఞ్చాస్తీతి బ్రూథ?అథవా మోక్ష ఏవ దుఃఖ నివృత్తిరూపస్సుఖరూపశ్చేతి బ్రూథ? ఇతి వికల్ప్య న తావదాద్యపక్ష ఉచితః, ఆత్మస్వరూపస్యైవ మోక్షత్వేన, యద్యాత్మస్వరూపే దుఃఖనివృత్తిస్సుఖం వా స్యాత్తర్హి సధర్మకమేవ తత్స్యాత్। న చేష్టాపత్తిః, ధర్మిణోవికారిత్వేనానిత్యత్వ ప్రసఙ్గాత్। కిఞ్చ, ధర్మో ధర్మిణ ఆన్తరో భవతీతి సుఖస్యాత్మాన్తరత్వేన సర్వాన్తరత్వమాత్మనో న స్యాత్। సతి చ బాహ్యత్వేఘటాదిరజ్జుతత్త్వాదికం స్యాదాత్మనోపి, తతశ్చాత్మన ఆత్మత్వమేవ న స్యాత్। నిర్ధర్మకపరమానన్దబోధస్వరూపోహ్యాత్మా।

ద్వితీయే వికల్పే దోషమాహ–సర్వవ్యాపకత్వేనేతి। యది మోక్ష ఏవ దుఃఖనివృత్తిరూప స్సుఖరూపశ్చ స్యాత్తర్హి మోక్షే ఆత్మస్వరూపం న స్యాదేవ। కుతః? ఆత్మనో దుఃఖనివృత్తిరూపత్వా భావాత్సుఖరూపత్వాభావాచ్చ। అథ యది మోక్షసిద్ధయే ఆత్మనోదుఃఖనివృత్తిరూపత్వం సుఖరూపత్వం చాభ్యుపేయతే తత్ర దోషమాహ–సర్వవ్యాపకత్వేనేతి। దుఃఖనివృత్తేర్దుఃఖా భావత్వేనాభావపదార్థత్వాదాత్మనశ్చభావపదార్థత్వాన్న తావదాత్మా దుఃఖనివృత్తిరూపః। కిఞ్చ దుఃఖాభావస్సుఖం వా తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వమభావాద్ జ్ఞానోత్తరం జాయత ఏవేతి జన్యత్వేనానిత్య ఏవ। ఆత్మా తు నిత్యః। తతోనాత్మా దుఃఖనివృత్తిరూపస్సుఖరూపో వా। నను కథమాత్మనో నిత్యత్వం భావత్వం చేత్యత ఆహ–సర్వవ్యాపకత్వేనేతి। పరిచ్ఛిన్నస్య ఘటాదేర నిత్యత్వదర్శనా దపరిచ్ఛిన్నత్వాదాత్మా నిత్యఏవ, నిత్యత్వాదేవ భావరూపః। న హి నిత్యస్య వస్తునః కదాచిదప్యభావస్స్యాత్। సతి త్వభావే నిత్యత్వస్యైవ వ్యాఘాతాత్। ఏతేనానిత్యానామాకాశాది పదార్థానాం భావరూపత్వం వ్యావహారికత్వేనౌపచారికమేవ న తు వాస్తవమితి సిద్ధమ్। ఏవమాత్మన ఏకస్యైవ భావరూపత్వాత్సచ్చిదానన్ద శ్రుతౌ సత్యజ్ఞానేతి శ్రుతౌ చాత్మన సద్రూపత్వ మభిహితమ్। ఆకాశాదిపదార్థాస్తు ఆత్మసత్తయైవ సత్తాశాలినః, న తు స్వతః। ప్రపఞ్చితఞ్చైతత్ 'నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సతః (2.26) ఇతి గీతాభాష్యావసరే శ్రీ శఙ్కరాచార్యైరేవ। తస్మాదేక ఏవాత్మా। నిత్యస్సద్రూపశ్చేత్యాత్మా న దుఃఖనివృత్తిరూపః నాపి సుఖరూపః।

నను దుఃఖనివృత్తిరభావపదార్థో భవతు నామ, సుఖం తు భావపదార్థ ఏవేతి సుఖరూప

ఏవాత్మేత్యత ఆహ–నాపీతి। ఆత్మా సుఖరూపోఽపి న భవతీత్యన్వయః। సుఖం రూపం యస్య స సుఖరూపః। తత్ర హేతుమాహ–సుఖస్యేతి। సుఖస్య జన్యత్వేనానిత్యత్వాదాత్మనో నిత్యత్వాచ్చ నాత్మస్వరూపత్వం సుఖస్యోపపద్యతే। తస్మాదాత్మైవ స్వరూపం యస్య తు ఆత్మస్వరూపః మోక్షః అపురుషార్థః ఏవేతి పూర్వపక్షమాశఙ్క్య ఉత్తరయతి నేతి ఆహేతి। ఆచార్య ఇతి శేషః। కుతో మోక్షస్య పురుషార్థత్వం నేత్యత ఆహ। హితత్వప్రయోగాదితి। హితత్వస్యప్రయోగోపదేశః హి తత్వ ప్రయోగమ్। తస్మాదాత్మనో హి సర్వం శ్రుతిభిరుపదిష్ట మిత్యర్థః। హి తత్త్వపదార్థమాహ పురుషార్థత్వమితి। సుఖస్యపురుషార్థత్వం తావత్సర్వవాదిభి రభ్యుపేత మేవ। కిన్త్వాత్మాసుఖరూప ఏవేతి విప్రతిపత్తిః। తాఞ్చ విప్రతిపత్తిం శ్రుతిభిరేవ పరిహరతి; తదేతదితి। తత్పూర్వోక్తమేతత్సచ్చిదానన్దలక్షణమాత్మస్వరూపం పుత్రాదాత్మనోఽప్యతిప్రీతి విషయత్వేన లౌకికైరభ్యుపేతాత్ పుత్రాదపిప్రేయః ప్రియతరమ్। పితరి స్వస్మిన్‌రోగార్తేసతి కాల్యాది శక్తిభ్యః పుత్రమపి బలిత్వేనార్పయిత్వా స్వాత్మానం రక్షయతీతి ప్రసిద్ధేః। తథా విత్తాదపి శ్రేయః స్వారోగ్యార్థం ధనస్యవినియుజ్యమానత్వాత్। తథా అన్యస్మాత్ పశ్వాదేరపిప్రేయః। తత్ర హేతుమాహ। యద్యస్మాదయమాత్మా సర్వస్మాదాన్తరం సర్వస్యాప్యాన్తరః బాహ్యాదికవస్తున ఆన్తరం వస్తు ప్రేయః కథమన్యథా వస్త్రాదికమన్తరం పేటికాయాం స్థాపయిత్వా రక్షయేయుః। కథం వా వస్త్రేణాచ్ఛాద్య శరీరం గోపాయేయుః? కథం వా శస్త్రాదిభ్యః పాణినా నేత్రేఽఛాదయేయుః? తస్మాద్బాహ్యాద్బాహ్యాదాన్తరాన్తరం ప్రేయః। ఆత్మాతు సర్వాన్తరత్వాదతీవప్రియః। ఏవం ప్రియతమత్వాదేవాత్మా పరమానన్దరూప ఇతి భావః।

నన్వేవమాత్మనః ప్రియత్వమస్తునామ స్రక్చన్దన వనితాదివత్సుఖహేతుత్వాత్, కిం తావతా సుఖరూపత్వే ఆయాతమత ఆహ–యో వా ఇతి। య ఏవ భూమా యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా (ఛా.ఉ.) ఇత్యుక్త లక్షణే భూమపదార్థో యః తదితి విధేయప్రాధాన్యాత్ క్లీబత్వం విధేయస్య సుఖస్య క్లీబత్వాత్। యో భూమా స ఏవ సుఖరూప ఇత్యర్థః। సర్వవ్యాపకత్వా దద్వితీయస్యాత్మన ఏవ భూమపదార్థత్వాదాత్మా సుఖరూప ఇతి సిద్ధమ్। వై శబ్దేన భూమైవేత్యవధారణాదల్పస్య దుఃఖరూపత్వం సూచితమ్। శ్రుత్యన్తరమాహ –ఏష ఆత్మైవ పరమోనిరతిశయ ఆనన్దః। ఆత్మన్ శబ్దస్య పుంస్త్వాదానన్ద ఇతి పుంలిఙ్గ నిర్దేశః । బ్రహ్మ శబ్దస్య తు క్లీబత్వాదానన్దమితి క్లీబనిర్దేశః। విజ్ఞానం ప్రజ్ఞానం జ్ఞానస్వరూపం సుఖస్వరూపం చ బ్రహ్మేత్యర్థః। ఆదిశబ్దాదానన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ (తై. 3.6.1) ఇత్యాది శ్రుతీనాం గ్రహణమ్। తస్యేత్యాత్మన ఇత్యర్థః। ఆత్మా న సుఖహేతురన్యస్యా భావాత్ కిన్తు సుఖరూప ఏవేతి భావః నన్వేవమాత్మనః సుఖరూపత్వే సుఖస్యచానిత్యత్వాదనిత్య ఏవాత్మా స్యాదనిత్యత్వేసతితు ప్రియతమత్వమాత్మనో న స్యాత్। నిత్యత్వాదాత్మా పశ్వాదిభ్యోఽనిత్యేభ్యోఽ తీవప్రియః। మోక్షస్య చ పరమపురుషార్థత్వం న స్యాత్। త్రివర్గసాధారణత్వాపత్తేః। యథా త్రివర్గోఽనిత్యస్తథా మోక్షోపీత్యవిశేష ఇత్యాశఙ్క్య సుఖస్యానిత్యత్వం భ్రాన్తిసిద్ధమేవ నిత్యత్వా త్సుఖస్యేతి హృది కృత్వా సుఖస్య నిత్యత్వే కథం జన్యత్వ వ్యవహార ఇత్యాక్షిప్య సిధ్యత్యుపచారా దిత్యాహ – తస్య చ నిత్యత్వేపీత్యాది।

మూలమ్:– తస్య చ నిత్యత్వేపి లోకే ధర్మజన్యతత్తదన్తఃకరణవృత్తివ్యఙ్గ్యతయా తదుత్పత్తి నాశోపచారః అజ్ఞానవ్యవహితస్య చ తస్యా ప్రాప్తస్యేవ జ్ఞానమాత్రాదవిద్యానివృత్త్యా ప్రాప్తిరివ భవతీతి తదుద్దేశేన ముముక్షుప్రవృత్తేరుపపత్తిః। అధ్యస్తస్య ప్రపఞ్చస్య దుఃఖస్వరూపస్యాధిష్ఠానత్వా త్స ఏవాభావ ఇతి దుఃఖాభావరూపత్వేనాపి తస్య పురుషార్థతా।

వ్యాఖ్యా:– ధర్మః పుణ్యకర్మజన్యసంస్కారవిశేషః। తజ్జన్యా యా తస్య తస్యాన్తఃకరణస్య వృత్తిః సుఖాకార పరిణామః। తత్త్వాద్ధేతోః లోకే తస్య సుఖస్య ఉత్పత్తివినాశయోరుపచారః గౌణ వ్యవహారః। సుఖం ద్వివిధం చైతన్యరూపమన్తఃకరణవృత్తిరూపం చేతి। తత్రాన్తః కరణవృత్తి రూపస్య సుఖస్య నాస్తి నిత్యత్వముత్పత్తివినాశిత్వాద్‌వృత్తేః। తస్యాం చ ధర్మజన్యాన్తఃకరణవృత్తౌ సుఖశబ్దప్రయోగస్త్వౌపచారిక ఇతి భావః। యథా ఘటాకారాన్తఃకరణవృత్తౌ జ్ఞానశబ్దప్రయోగః ఇత్యేతేనాధర్మజన్యాన్తఃకరణవృత్తిర్దుఃఖమితి సిద్ధమ్। ధర్మజన్యాన్తఃకరణవృత్తౌ సుఖత్వోపచారా దేవ తద్ వృత్త్యాశ్రయోత్పత్తివినాశాభ్యాం సుఖస్యాప్యుత్పత్తివినాశవ్యవహారోపచార ఇతి వ్యాఖ్యానసమన్వయో బోధ్యః। సుఖస్య వృత్తిరూపత్వా ద్ధేతోరుత్పత్తివినాశిత్వం వృత్తిరూపత్వం చౌపచారికమిత్యుత్పత్తి వినాశవత్త్వమప్యౌపచారికమేవేతి ఫలితార్థః। దుఃఖాకారాయా ఘటా ద్యాకారాయా వా వృత్తేర్వ్యావృత్త్యర్థం ధర్మజన్యేతి విశేషణమ్।

నన్వేవం మోక్షస్య సాక్షిరూపత్వే సాక్షిణశ్చ స్వతస్సిద్ధత్వాన్మోక్షోపి నిత్యసిద్ధ ఏవేతి కృత్వా కథం తస్య పురుషార్థత్వమ్? పురుషార్థో హి ప్రాప్యః పురుషేణ అర్థ్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యాఽ ప్రాప్తస్యైవప్రార్థనౌచిత్యాదిత్యత ఆహ–అజ్ఞానేతి। నిత్యసిద్ధోపి మోక్షోఽజ్ఞానేన వ్యవహితత్వాద ప్రాప్త ఇవ ప్రతిభాతి। యథాస్వగృహాన్తస్థోపి హిరణ్యనిధిరజ్ఞాతత్వాదప్రాప్తస్తద్వదితి భావః। తస్య చ మోక్షవ్యవధాయకస్యాజ్ఞానస్య జ్ఞానేన నివృత్తౌ నిర్వ్యవధానతయా మోక్షః ప్రాప్త ఇవ భాతి। అత ఏవ మోక్షస్య పురుషార్థత్వముపపద్యత ఇతి ముముక్షుభిః అర్థనీయ ఏవాయం మోక్ష ఇత్యాహ తదుద్దేశేనేతి। మోక్షో మమ భూయాదితి మోక్షాభిప్రాయేణేత్యర్థః। ముముక్షోః ప్రవృత్తిర్వ్యవహారః వేదాన్తవిచారాదిరుపపద్యత ఏవ। విజ్ఞాతమాత్మస్వరూపం న మోక్షః। కిన్తు జ్ఞాతమేవేతి కృత్వా ఆత్మస్వరూపస్య జ్ఞాతత్వసమ్పాదనే ముముక్షుభిఃప్రయతితవ్యమితి పురుష కారోప్యత్రావశ్యక ఏవ। అత ఏవ గురుశాస్త్రాదీనాం నానర్థక్యమ్, జ్ఞాతత్వసమ్పాదన సాధనత్వాత్తేషామ్।

ఏవం మోక్షస్య సుఖరూపత్వేన పురుషార్థత్వముపపాద్య అథ దుఃఖనివృత్తి రూపత్వేనాప్యుపపాదయతి అధ్యస్తస్యేతి। అయమాశయః; అస్మిన్నితి దృగ్దృశ్యావితి ద్వావేవ పదార్థౌ। తత్ర దృగాత్మా దృశ్యః ప్రపఞ్చ ఇతి పూర్వమేవ ప్రతిపాదితమ్। దృశ్యశ్చ దృశ్యే వావిద్యయా కల్పిత ఇతి కృత్వా దృశ్యధ్యస్తోయమవిద్యామయః ప్రపఞ్చో దుఃఖరూప ఏవ। అనృతజడదుఃఖాత్మకత్వాదవిద్యాతత్కార్యాణామ్। తథా చ దుఃఖపదార్థః ప్రపఞ్చ ఏవేతి దుఃఖమ్ దృశ్యపదార్థః। దుఃఖాభావస్తు న దృశ్యేన్తర్భవతి। స్వస్య స్వాభావరూపత్వానౌచిత్యాత్। తతో దుఃఖాదతిరిక్త ఏవ స్యాత్। దుఃఖస్య దృశ్యత్వేన దుఃఖాతిరిక్తో దుఃఖాభావపదార్థో

దృగేవ భవేత్ న త్వన్యః। దృగ్దృశ్యాతిరిక్తస్యాన్యస్యాభావాత్। న చ న్యాయమతే అభావాఖ్యః కశ్చన పదార్థోఽస్తి న స దృశ్యేన్తర్భవతి। స్వస్య స్వాభావాయోగాత్, నాపి దృశి, తస్య భావ రూపత్వాత్తస్మాదతిరిక్త ఏవాయమభావపదార్థ ఇతి చేన్నైవమ్। న్యాయమతరీత్యాప్య భావపదార్థో న స్వతన్త్రపదార్థః। కిన్తు ప్రతియోగి సాపేక్ష ఏవ। ఘటాభావః పటాభావ ఇత్యేవం వ్యవహార దర్శనాత్। అభావో భావ ఇతి వ్యవహారదర్శనాత్। అభావస్యాకాశాది పదార్థవత్పృథగ్బుద్ధి రూపత్వాచ్చ। తథా చ ఘటాభావో ఘటభిన్నపటాదిరూపః। పటాభావః పటభిన్నఘటాదిరూపః ఏవేత్యభావస్యాధికరణరూపత్వాద్ఘటాభావాది ర్భూతలాది రూప ఏవేతి వా నాభావస్యాభావత్వేన రూపేణ పదార్థత్వమ్। కిన్తు భావత్వేనైవ। అన్యథా అభావోఽస్తీతి వదతో వచో వ్యాఘాత ఏవ స్యాదభావస్య భావత్వమితి నాస్తిత్యేత్వభావస్యైవాసిద్ధిః। తస్మాద్దృశ్యాభావో దృగ్రూప ఏవ, దృశ్యభిన్నత్వాద్దృశ్యాభావాధిష్ఠానత్వా ద్దృక్పదార్థస్యేతి। స చ దుఃఖాభావ ఆత్మా నిత్యో భావరూపశ్చేతి న కిఞ్చిదవద్యమ్। దుఃఖాభావస్యాపి దృగ్రూపత్వేన భావరూపత్వసిద్ధాన్తాదితి। తస్మాత్ దుఃఖాభావ రూపత్వమప్యాత్మనోఽస్తీతి దుఃఖాభావరూపత్వేనాపి మోక్షః పురుషార్థ ఏవ। అథ స్వతస్సిద్ధభావాదితి పదం వ్యాఖ్యాతుమవతారయతి నన్వితి।

మూలమ్:- నను మోక్షే సుఖం సంవేద్యతే న వా। నాద్యః; తదానీం దేహేన్ద్రియాద్యభావేన తద్ వ్యఞ్జకాభావాత్। వ్యఞ్జకాభావేపి తత్సంవేదనాభ్యుపగమే సంసారదశాయామపి తథా ప్రసఙ్గాత్। న ద్వితీయః; అపురుషార్థత్వాపత్తేః। జ్ఞాయమానస్యైవ తస్య పురుషార్థత్వాత్। అత ఏవ శర్కరాతద్భోజినోరివేతి వైష్ణవంమన్యానాముద్గార ఇతి చేన్నేత్యాహ-స్వతః సిద్ధభావాదితి। స్వప్రకాశజ్ఞానరూపత్వాదిత్యర్థః। యద్యపి సంసారదశాయామవిద్యావృత స్వరూపత్వాదాత్మా పరమానన్దరూపతయా న ప్రథతే, తథాపి తత్త్వవిద్యయా అవిద్యానివృత్తౌ స్వప్రకాశతయా స్వయమేవ పరమానన్దరూపేణ ప్రకాశత ఇతి న వ్యఞ్జకాపేక్షా।

వ్యాఖ్యా : నన్వితి। మోక్షే ఆత్మని పరమార్థదశాయామితి యావత్। సుఖం జ్ఞాయతే వా న వేతి వికల్పయతి సుఖమితి। తదానీమితి। దేహే చన్దనలిప్తే నదీజలం ప్రవిష్టే వా సతి త్వగిన్ద్రియేణ శీతస్పర్శస్య గ్రహణాత్సర్వాఙ్గవ్యాపీ ఆహ్లాదో భవతి। చక్షుషా సమ్పూర్ణ చన్ద్రబిమ్బే ప్రియాముఖాదికే వా దృష్టే సతి పురుషస్యాహ్లాదః। శ్రోత్రేణ వీణాస్వనాదౌ శ్రుతే సతి, రసనయా చ చూతఫలాది రసాస్వాదనేన, ఘ్రాణేన చ మల్లికాజాతిపుష్పాదిపరిమలగ్రహణేన చ సుఖం భవతి। ఉపస్థేన్ద్రియఞ్చ మైథునాదానన్దం జనయతీతి దేహస్యేన్ద్రియాణాం చ సుఖ వ్యఞ్జకత్వం స్ఫుటమ్। ఆదిశబ్దేనాభీష్టవస్తులాభాదినా మనోపి సుఖయత్యేవేతి మనసో గ్రహణమ్। స్రక్చన్దనాది విషయాణాం చ గ్రహణం సుఖవిషయాభావే సుఖాసిద్ధేః। తదేవం సుఖస్య వ్యఞ్జకానాం దేహేన్ద్రియమనోవిషయాణాం పరమార్థదశాయామభావాత్కథం సుఖజ్ఞానమ్? యద్యపి సుఖస్యానుభవితా ఆత్మాస్తి తథాపి సుఖసాధకానామనుభవసాధనానాం చ దేహాదీనామభావాత్కథమాత్మా సుఖమనుభవేత్? న హి శీతస్పర్శాదిగ్రాహకత్వగాదీన్ద్రియా ద్యభావే సుఖానుభవస్స్యా త్పురుషస్య। అన్యథా తప్తః పురుషో జలే మజ్జనమకృత్వాపి

గృహాదికమప్రవిశ్యాపి తాపం త్యక్త్వా సుఖమనుభవేదేవ। తస్మాత్సుఖవ్యఞ్జకాభావాత్సుఖానుభవా భావః। ఘటవ్యఞ్జక చక్షురాలోకాద్యభావాద్ఘటానుభవాభావవదితి భావః। విపక్షే బాధకమాహ-వ్యఞ్జకాభావేపీతి। నను యద్వైషయికం సుఖం తద్విషయే తదీయసమ్బన్ధజన్యత్వా దిన్ద్రియ వ్యఙ్గ్యం భవతు నామ, మోక్ష సుఖన్తు విలక్షణమితి న తద్జ్ఞానే వ్యఞ్జకాపేక్షేతి కృత్వా యది యూయం వ్యఞ్జకాభావేపి మోక్షసుఖసంవేదనమభ్యుపగచ్ఛథ తర్హి తస్యాత్మసుఖస్య నిత్యత్వాద జన్యత్వేన సంసారదశాయామపి తత్సుఖానుభవః ప్రసజ్యేత। న చేష్టాపత్తిః। ఆత్మ స్వరూపానన్దాను భవో మాస్తు నామ, తద్వార్తాపి సంసారదశాయాం ప్రసక్తా చేత్ తదప్యనిష్టమేవేతి కథం పునస్సుఖానుభవస్యేష్టత్వమ్? సంసారదశాయామాత్మానన్దవార్తాయా అప్యభావాదితి భావః। న చ సంసారదశాయాం కథం వ్యఞ్జకాభావో దేహేన్ద్రియాదీనాం సత్త్వాదితి వాచ్యమ్, తేషా మాత్మానన్ద వ్యఞ్జకత్వాభావాదితి।

అయమత్ర నిష్కర్షః। దేహేన్ద్రియాదయః ఆత్మానన్దం స్ఫోరయితుం న శక్నువన్తి। మోక్షే తదభావేఽపి తత్సుఖజ్ఞానాభ్యుపగమాత్। నాపి దేహేన్ద్రియాదిభ్యోఽన్యః కశ్చన తద్వ్యఞ్జకోస్తి। మోక్షే ద్వితీయవస్త్వభావాత్। తతశ్చ దేహేన్ద్రియాదయస్సన్తు వా మా వా। న తైరాత్మానన్ద స్ఫురణస్య కశ్చనోపయోగః। కిన్తు వ్యఞ్జకానపేక్షమేవాత్మానన్ద స్ఫురణమితి కృత్వా ఆత్మానన్దవ్యఞ్జకపదార్థాభావః పరమార్థ సంసారదశాద్వయేపి తుల్య ఏవ। ఆత్మానన్ద వ్యఞ్జకస్యైవాభావాత్। తథాచ యథా పరమార్థదశాయామాత్మానన్దస్ఫురణం తథా సంసారదశాయాం (వ్యవహారదశాయాం) చాత్మానన్దస్ఫురణం భవితుమర్హతి। న చ భవత్యేవేతి వాచ్యమ్। తద్వార్తాయా అప్యభావాత్కథం తత్సద్భావః?

నన్వేవం మోక్షే సుఖం న వేద్యతే ఇతి ద్వితీయో వికల్పో గృహ్యతాం నేత్యాహ-న ద్వితీయ ఇతి। హేతుమాహ-అపురుషార్థతాపత్తేరితి। సుఖం న వేద్యత ఇత్యనేన సుఖస్యా విదితత్వం జాతమిత్యజ్ఞాతస్య సుఖస్య పురుషార్థత్వం న స్యాదిత్యపురుషార్థతాయా ఆపత్తేః। హేతుమేవ వివృణోతి జ్ఞాయమానస్యేతి। జ్ఞాయమానమేవాత్మసుఖం పురుషార్థః। అన్యథా బద్ధానాం సర్వేషామపి గురుశాస్త్రాదిసేవాది ప్రయాసం వినైవ ముక్తిస్స్యాత్। ఆత్మానన్ద జ్ఞానస్య త్రిష్వపి సత్త్వాత్। తస్మాన్మోక్షే సుఖానుభవో దుర్నిరూపః। తతశ్చాత్మనస్సుఖరూపత్వ మప్య సిద్ధమేవ, అనుభవపూర్వకత్వాత్తస్య। తథా చ హితత్వప్రయోగాదితి యదుక్తమాత్మనో హితత్వం తన్నసిధ్యతీతి కథమాత్మనో హితత్వమితి పూర్వపక్షః। అత్రైవ ప్రసఙ్గాత్పూర్వ పక్షాన్తరమాహ అత ఏవేతి। జ్ఞాయమానస్యైవ సుఖస్య పురుషార్థత్వాదిత్యర్థః। శర్కరాతద్భోజినోరివేతి సుఖతదనుభవిత్రోర్భేదేన భావ్యత్వమితి శేషః। యేన శర్కరా భుజ్యతే న స శర్కరారూపః, కిన్త్వన్య ఏవ। తథా యేన సుఖం జ్ఞాయతే స సుఖాదన్య ఏవ భవితుమర్హతీతి నాత్మా సుఖరూపః కిన్తు సుఖగుణక ఏవేతి వైష్ణవావదన్తి। ఏతేన చ వైష్ణవమతోపన్యాసేన। మతాన్తరసంవాదిత్వం స్వపూర్వపక్షస్య దర్శితమ్। తథా చ మోక్షేపి సుఖం తద్వ్యంజకమన ఆదికం సుఖభోక్తాచేతి త్రిపుట్యా భవితవ్యమేవేతి నాద్వైతసిద్ధిరితి పూర్వవాదినో హృదయమ్।

అత్ర వైష్ణవానామిత్యనుక్త్వా వైష్ణవంమన్యానామితివచనేన న తే వైష్ణవాః కిన్తు వైష్ణవా వయమితి కేవలమభిమానశాలిన ఏవ। వైష్ణవమాత్మానం మన్యత ఇతి వైష్ణవమ్మన్య ఇతి వ్యుత్పత్తిః। ఆత్మమానే ఖశ్చ (అష్టాధ్యాయీ 3.2.83) ఇతి సూత్రేణ ముమాగమః। తతశ్చ వయమేవ వైష్ణవాః। విష్ణుం వ్యాపకమాత్మానం విదన్తీతి వైష్ణవాః। తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ (అష్టాధ్యాయీ 4.2.59)। యద్వా విష్ణోరిమేవైష్ణవా తస్యేదమిత్యణ్। మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతన (భగవద్గీతా 15.7) ఇతి స్మృతే స్సర్వే జీవా వ్యాపకస్య పరమాత్మన ఈశ్వరస్యాంశ భూతా ఏవేతి వైష్ణవా జీవాః। యద్యేవం వైష్ణవం జీవం విదన్తి తేపి వైష్ణవాః, తద్ వేదేత్యణ్ ఉపచారాద్వా। అతఏవ సత్యపి భేదాపగమే నాథ తవాహం న మామకీనస్త్వమ్, సాముద్రో హి తరఙ్గః క్వచన సముద్రో న తారఙ్గ ఇతి శ్రీవ్యాసార్యా ఆహుః। అథవా విష్ణుర్భక్తిస్సేవ్య ఏషామితి శ్రీవైష్ణవాః భక్తిరిత్యణ్। 'యస్త్వాత్మరతి రేవ స్యాదాత్మతృప్తశ్చమానవః। ఆత్మన్యేవ చ సన్తుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యతే' ఇతి (3.7) గీతోక్తలక్షణ ఆత్మసేవితః। వస్తుతస్తు విష్ణురేవ వైష్ణవ ఇతి స్వార్థే అణ్। యో హి విష్ణురాత్మాస ఏవ వైష్ణవ ఇత్యుచ్యతే। బ్రహ్మవిద్ బ్రహ్మైవ భవతీతి, శ్రుత్యా ఆత్మతద్విదోరభేదాత్। భేదే వా ఏకస్య జ్ఞాతృత్వమన్యస్య జ్ఞేయత్వం చ స్యాత్తత్ర జ్ఞేయో ఘటవజ్జడశ్చస్యాదిత్యాత్మనః స్వప్రకాశకత్వవ్యాఘాతః। తస్మాత్ తత్త్వమస్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ జీవ ఏవ విష్ణుర్నత్వన్య ఇతి భావః। తదేవం జీవ బ్రహ్మైక్యవాదినో వయమేవ వైష్ణవాః। ఏతే భేదవాదినస్తు వైష్ణవమ్మన్యా ఏవ, ఉక్తలక్షణ వైష్ణవత్వస్య తేష్వభావాత్। అత ఏవ 'అలిఙ్గధారిణశ్శైవా అచక్రాఙ్కితవైష్ణవా' ఇత్యాచార్యైరుక్తమద్వైతినాం శైవత్వం వైష్ణవత్వం చ లిఙ్గచక్రధారణం వినైవేతి। యథా విష్ణుశబ్దస్తథా శివశబ్దోప్యాత్మ పర ఏవేతి బోధ్యమ్। ఆత్మన ఏకస్యైవ మఙ్గలరూపత్వాత్స్వప్రకాశత్వాచ్చేతి। ఏతేన తప్తచక్రాఙ్కధారణమాత్రాదైవేతేషాం వైష్ణవాభాసత్వం నత్వాత్మజ్ఞానస్వరూప ప్రయుక్తం వైష్ణవత్వమితి సిద్ధమ్। నను

'యే కణ్ఠలగ్నతులసీనళినాక్షమాలా, యే వా లలాటఫలకే లసదూర్ధ్వపుణ్డ్రాః'।
యే బాహుమూలపరిచిహ్నిత శఙ్ఖచక్రాః, తే వైష్ణవా భువనమాశుపవిత్రయన్తి॥

ఇతి శఙ్ఖచక్రాదిచిహ్నధారిణామేవ వైష్ణవత్వం, నత్వన్యేషామితి చేన్నైవమ్; వైష్ణవాభిమతే పద్మపురాణోత్తరభాగే ఏవ వైష్ణవం ద్వివిధం బాహ్యమాభ్యన్తరం చేతి; తత్ర బాహ్యం శఙ్ఖచక్రాది చిహ్నధారణరూపమాభ్యన్తరం తు శమదమాది సమ్పత్తి పూర్వకాత్మస్వరూపచిన్తనాదికమిత్యుక్త త్వాచ్ఛఙ్ఖచక్రాదిధారిణస్తే బాహ్యా ఏవ వైష్ణవా న తు ముఖ్యాః।

కిఞ్చ ద్విజానాం తప్తచక్రాఙ్కధారణం ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధమేవేతి చక్రాఙ్కధారిణస్తేవైష్ణవాభాసా శ్శూద్రా ఏవ। తథాహి;

బృహన్నారదీయే

'శఙ్ఖం చక్రం మృదా యస్తు కుర్యాత్తప్తాయసేన వా।
సశూద్రవద్బహిః కార్యస్సర్వస్మాద్ద్విజకర్మణః॥'

'శఙ్ఖచక్రాద్యఙ్కనం చ గీతనృత్యాదికం తథా।
ఏకజాతేరయం ధర్మో న జాతుస్యాద్ద్విజన్మనః॥'

వామనపురాణే:–

'బ్రాహ్మణో యది మూఢాత్మా తాపయే ద్వహ్నిముద్రయా।
కర్మార్హో న భవేదత్ర స వై పాషణ్డ సంజ్ఞితః॥'

నారదీయే:–

'బ్రాహ్మణస్య తనుర్జ్ఞేయా సర్వవేదమయీ శివ।
సాచేత్సన్తాపితా యేన కిం వక్ష్యామి మహైనసః॥'
'చక్రాఙ్కిత తనుర్యత్ర రాజన్ లిఙ్గాఙ్కితోపి వా।
జపేచ్చ పౌరుషం సూక్తమన్యథా రౌరవం వ్రజేత్॥'

పృథ్వీచన్ద్రోదయే:–

'శివకేశవయోరఙ్కాన్ శూలచక్రాదికాన్ ద్విజః।
న ధారయే త్సన్మతిమాన్ వైదికే వర్త్మనిస్థితః॥'

లిఙ్గపురాణే:–

'శఙ్ఖం చక్రం తాపయిత్వా యస్య దేహః ప్రదహ్యతే।
స జీవత్కుణపస్త్యాజ్యస్సర్వకర్మ బహిష్కృతః॥'

ఆదిత్యపురాణే:–

'వేదేషు యజ్ఞభాగేషు యస్యనాస్త్యధికారితా।
స తాపయిత్వా చక్రాదీన్ ధారయేత్స్వభుజద్వయే॥'
'బ్రాహ్మణో యది లోభేన ధారయేత్ దగ్ధముద్రికాం।
తస్య దర్శనమాత్రేణ కుర్యాత్సూర్యావలోకనమ్॥'

వహ్నిపురాణే:–

'పూర్వజం స్వతనుం దగ్ధ్వా శఙ్ఖచక్రాదిభిః పృథక్।
ఏతస్య నిష్కృతి ర్నాస్తి స్నానదాన జపాదిభిః॥'
'తస్య నిష్కృతిరుత్పన్నా పారాశర్యేణ భాషితా।
కేశానాం వపనం కుర్యాత్ పునఃకర్మ సమాచరేత్॥'
'గర్భగోలాత్ సముద్ధృత్యగర్భాధానాది పూర్వకమ్।
షోఢా వృత్త్యైవ కృచ్ఛ్రాణాం ప్రాయశ్చిత్తముదీరితమ్॥'

పరిషదుపస్థానపూర్వకం షడబ్దకృచ్ఛ్రాణి కృత్వా శుద్ధిమాప్నోతి।

పాద్మపురాణే:–

శృణు రామ మహాబాహో! లిఙ్గచక్రాదిధారిణామ్।
శూద్రధర్మరతానాం హి తేషాం నాస్త్యపునర్భవః॥...........

న సహస్రధారం చక్రమితి వాచ్యమ్। కృచ్ఛ్ర చాన్ద్రాయణాదిభిర్యస్య శరీరం న తప్తం సో తప్తతనుః। స తపోఽతప్యత (ఋగ్వేదసంహితా 9.83.1) ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరాత్। తథా సహస్రధారం గాఙ్గమమ్బుః, పావమాన్యానామభేదేవతాత్వాదితి న శ్రుతివిహితం తప్తచక్రధారణమ్। యాస్తు సుదర్శనాద్యుపనిషదః తైః ప్రమాణతయా ప్రదర్శ్యన్తే తా అష్టోత్తరశతోపనిష దనన్తర్భూతత్వాన్నిర్మూలతయా కల్పితా ఏవ। న చ శ్రుత్యోర్దర్శితయోర్మదుక్త ఏవార్థ ఇతి వాచ్యమ్, శ్రుత్యర్థోపబృంహకేషు పురాణేషు స్మృతిషుత్వదుక్తార్థాభావేన స్మృతిసంవాదితయాఽ స్మదుక్తస్యైవార్థస్య వేదపురుషతాత్పర్యవిషయత్వాత్।

కిఞ్చ శ్రుతయస్స్మృతయశ్చ తావత్సన్తు, యుక్తయోపి ప్రదర్శ్యన్తే। 'జన్మనా జాయతే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజః' ఇతి యుష్మాకమస్మాకఞ్చ సర్వేషాం ద్విజానాముపనయన సంస్కారేణ ద్విజత్వసిద్ధిరిత్యవివాదమ్। తస్య చ ప్రధానాఙ్గం గాయత్ర్యుపదేశః। సా హి గాయత్రీ వేదమాతా, సర్వవేదమయీ విద్యాగాయత్రీ పరదేవతా, 'పరస్యబ్రహ్మణో మాతా సర్వవేదమయీ సదా' ఇతి వచనాత్। ఏతద్గాయత్రీయోగాదేవ ద్విజస్య ద్విజత్వమ్। 'గాయత్రీ సహితశ్చాత్మా ద్విజాత్మా తేన ఈరిత' ఇతి వచనాత్। 'అజపా బ్రాహ్మణః తత్ర గాయత్రీ బ్రాహ్మణస్స్వయం' ఇతి గాయత్ర్యా బ్రాహ్మణశబ్దాభిధేయత్వాత్తద్యోగేన ద్విజోఽపి బ్రాహ్మణ ఇత్యుచ్యతే। 'శరీరం బ్రాహ్మణం భద్రే గాయత్ర్యక్షర సంయుతం' ఇతి వచనాత్।

గాయత్రీ రహితో విప్రస్తేనైవ నరకం వ్రజేత్।
హరేర్నామ న గృహ్ణీయా ద్గాయత్రీరహితో ద్విజః॥

ఇత్యాదిభిశ్చ గాయత్ర్యాః అత్యాగశ్శోక్తః

యత్ర తిష్ఠతి గాయత్రీ తత్రైవం హ్యాత్మనః స్థితిః।
యథా విష్ణుస్తథా చాత్మా గాయత్రీ సహితా తథా॥
యథాత్మా చ తథా రుద్రోహ్యాత్మా బ్రహ్మసమన్వితా

ఇతి గాయత్రీసమ్బన్ధో జీవాత్మపరమాత్మనోరవిశేష ఏవ।

న చ జీవాత్మనో భిన్నా గాయత్రీ బ్రహ్మరూపిణీ।
గాయత్ర్యా న హి భిన్నస్స్యాజ్జీవాత్మా తత్స్వరూపిణీ॥

ఇతి గాయత్రీజీవేశ్వరాణామభేదశ్చ ప్రతిపాదితః। 'మహాపుణ్యమయీ నిత్యా సచ్చిదానన్దరూపిణీ' ఇతి గాయత్ర్యాస్సచ్చిదానన్దరూపత్వముక్తమ్।

'దేవస్య సచ్చిదానన్ద పరబ్రహ్మరసాత్మికా।
ధీరస్యాహం స ఏవేతి అద్వైత బ్రహ్మ సమ్మితమ్॥

ఇత్యత్రాపి గాయత్ర్యా బ్రహ్మరూపత్వమాత్మాభిన్నత్వం చ ప్రతిపాదితమ్। తదేవం గాయత్రీ సచ్చిదానన్దరూప పరమాత్మాఽభిన్న ఆత్మైవ, తన్మన్త్రశ్చ తత్త్వమసీత్యాది (ఛా. 6.8.7) మహావాక్యవదాత్మపరమాత్మాభేద ప్రతిపాదక ఏవ।

'తదిత్యవాఙ్మనోగమ్యాం తేజోరూపధరాం శివామ్।
జగతః ప్రసవిత్రీం తాం సవితుస్సృష్టికారిణీమ్॥'

ఇత్యాదినా గాయత్ర్యర్థస్య తథైవ ప్రతిపాదితత్వాత్।

తథా చ గాయత్ర్యుపదేశసంస్కృతస్య బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మజ్ఞానేనైవ కృతార్థత్వే కిం పునస్సంస్కారాన్తరైః? న చైవం మహావాక్యోపదేశోఽపి వ్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్, గాయత్ర్యర్థవివరణ పరత్వాత్తద్వాక్యానామ్। నాప్యుపనీతస్య వివాహాదిసంస్కారానర్థక్యమితి వాచ్యం, తేషాం కామచారిత్వాత్। 'స యది ప్రజాకామ స్స్త్రియముద్వహేత్' ఇతి శాస్త్రాత్। న చ యజ్ఞాది సంస్కారో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్, చిత్తశుద్ధ్యర్థమావశ్యకత్వాత్।

నను:–

'యస్య వేదశ్చ వేదీ చ విచ్ఛిద్యేతే త్రిపూరుషమ్।
స వై తు బ్రాహ్మణో నామ సర్వకర్మ బహిష్కృతః॥'

ఇతి దౌర్బ్రాహ్మణ్యనివృత్తిర్యజ్ఞాచరణేనైవ సిధ్యతి న తు గాయత్ర్యుపదేశమాత్రాదితి చేన్మైవం వాదీః। య ఉపదిష్టగాయత్రీకో గాయత్ర్యర్థమాహాత్మ్యానభిజ్ఞోఽపరిపక్వకషాయోమూఢ స్స హి స్వస్వరూపజ్ఞానహీనతయా కర్తారం భోక్తారం చాత్మానం మన్వానః కర్మభిరాత్మానముద్ధర్తు మిచ్ఛతి, అథవా స్వర్గాదికామో భవతి తముద్దిశ్యప్రవృత్తమిదం వచనం యస్య వేదశ్చేతి। తస్మాద్యథావదవగత గాయత్ర్యర్థోబ్రహ్మవిద్ బ్రహ్మైవేతి కథం తస్య బ్రాహ్మణస్య బ్రహ్మణ ఏవ సంస్కారప్రసఙ్గః। ఏతావతా గాయత్రీసంస్కృతత్వాన్నాస్య తప్తచక్రాదిసంస్కారార్హతేత్యేకా యుక్తిః ప్రపఞ్చితా। అథ

'అసేవయాయం ప్రకృతేర్గుణానాం జ్ఞానేన వైరాగ్యవిజృమ్భితేన।
యోగేన మయ్యర్పితయా చ భక్త్యా మాం ప్రత్యగాత్మానమిహావరున్ధే॥'

ఇతి భాగవతాద్భక్తిజ్ఞానాదీనామేవ మోక్షహేతుత్వం, న తు చక్రధారణాదీనామ్। న చ భక్తస్యేదం లిఙ్గం యద్భగవత్ స్వరూపాది ధారణమితి వాచ్యమ్, యదీదం భగవస్వరూపం స్యాత్తర్హి భక్తేన ధ్రియేత, నత్వేతదుపపద్యతే। సచ్చిదానన్దస్యైవ భగవద్రూపత్వాత్। ప్రపఞ్చితం చ తదధస్తాత్। భక్తస్య తు జ్ఞానవైరాగ్యాదయశ్శమదమాదయశ్చ లిఙ్గాని। 'తితిక్షవః కారుణికా స్సర్వభూతహితేరతా' (శ్రీమద్భాగవతమ్ 3.25.21) ఇత్యాదినా సాధూనాం లక్షితత్వాత్। న చ 'తన్ముద్రాఙ్కవరాహమిన్దురురసాభిభ్రత్సముజ్జృమ్భతే (ప్రతాపరుద్రీయమ్) ఇతి న్యాయేన చతుర్భుజస్య విష్ణోర్భగవతశ్చిహ్నం చక్రమస్మదాదిభిర్ధార్యమితి వాచ్యమ్। న హి చక్రధ్వజో భగవాన్, కిన్తు గరుడధ్వజ ఏవేతి గరుడ ఏవ ధార్యతాం తర్హి అథవా కౌస్తుభ శ్రీవత్సవనమాలా శేషాదీనామపి తచ్చిహ్నత్వాత్సర్వైస్సైరఙ్గం సర్వత్ర చిహ్నితవ్యం స్యాత్। తథా చ సర్వత్ర తాపే శరీరమేవ మ్రియేతేత్యాత్మఘాతినో లోకా నేతే భజేరన్। న చ భగవతేవాస్మాభిరపి శఙ్ఖచక్ర యుగలం ధార్యమితి వాచ్యం కిం భగవతాకృతం ధృతం వా సర్వం యుష్మాభిః క్రియతే ధ్రియతే? తథాత్వే క్రియతాం సాగరమన్థనబన్ధనాదికం, ధ్రియతాం చ గోవర్ధన పర్వతాదికమ్। యది యథాశక్తీత్యుచ్యతే తర్హి ప్రసిద్ధమేవ జలజం శఙ్ఖం లోహమయం చ చక్రం భుజద్వయేన ధ్రియతామ్। న హి తప్తశఙ్ఖచక్రచిహ్నద్వయం భగవతాధ్రియతే। కిఞ్చ ఈశ్వరస్య యదేవ

లక్షణం తదేవ చిహ్నం చేతి సత్యజ్ఞానానన్దా ఏవేశ్వరచిహ్నాని, తాని వయం ధరన్తోఽప్యవిద్యయా స్వరూపతిరోధానా దధరన్త ఇవ ప్రతిభామః। తతశ్చ విద్యయా తామవిద్యాం నాశయిత్వా తాన్యేవ చిహ్నాన్యస్మాభిర్ధర్తవ్యాని ధృతాని చేతి విభావనీయమ్। అనేన చ స్వాత్మన స్సచ్చిదానన్ద రూపత్వవిభావనేన సర్వసంసారక్షయః ఫలమ్। తస్మాద్భగవచ్చిహ్నానాం సచ్చిదానన్దానామేవాస్మ చ్చిహ్నత్వాచ్చిహ్నత్వేన చాస్మాభిర్విభావనీయత్వాద్ధేతోః భగవచ్చిహ్నత్వాచ్ఛఙ్ఖచక్ర ముద్రణం కర్తవ్యమితి న వక్తవ్యమిత్యపరాయుక్తిః।

ఫలాభిసన్ధిరహితానాం జపతపోహోమాదీనామేవ విహితానాం చిత్తశుద్ధి ద్వారా జ్ఞాన హేతుత్వం న తు శఙ్ఖచక్రతాపనేన చిత్తశుద్ధిర్భవేత్। స్నానేన శరీరశుద్ధిః శమ దమాదిభిస్త్వన్తః కరణశుద్ధిరితి సిద్ధాన్తాత్। చిత్తస్య శుద్ధిర్నామ కామక్రోధాదిరాహిత్యమ్। తచ్చ విషయదోష దృష్ట్యాదిసాధ్యమ్। న తు శరీరతాపసాధ్యమ్ తథాత్వే; వాతరోగిణాం తప్తలోహేన శరీరతాపదన్తః కరణ శుద్ధిస్స్యాత్। తస్మాచ్చిత్తశుద్ధి హేతుత్వేన శఙ్ఖచక్రముద్రణం కర్తవ్య మితి నోపపద్యతే ఇత్యన్యా యుక్తిః। గఙ్గాస్నానభస్మస్నానాదీనామేవ శరీరశుద్ధి హేతుత్వాన్నశరీరశుద్ధ్యర్థమిత్యపి వక్తవ్యమిత్యపరాయుక్తిః। ప్రత్యుత శరీరాశుద్ధిహేతుత్వమేవ తస్య, శరీరశోభానాశాత్। వస్తుతస్తు శరీరం సర్వాత్మనాఽశుచ్యేవేతి పూర్వమేవ దర్శితమ్। న తు తస్య కుతోపి శుచిత్వంస్యాత్। న హి చణ్డాలస్పృష్టో ఘటశ్శుద్ధిశతైరపి పూతో భవేత్। తదేవం శరీరశుద్ధ్యహేతుత్వాదన్తః కరణశుద్ధ్యహేతుత్వాచ్చ సంస్కారత్వమేవ నాస్తి తప్తాఙ్కధారణస్యేతి సిద్ధమ్। ఏవమన్యా అపి యుక్తయః ఊహ్యాః। నను 'తే వైష్ణవా భువనమాశు పవిత్రయన్తి' ఇత్యస్య కా గతిరితి చేదుచ్యతే। సూతాదయ శ్శూద్రాశ్శఙ్ఖచక్రాదిధారిణో వైష్ణవాస్తే భువనం పవిత్రయన్తీతి శూద్ర వైష్ణవపరత్వం తద్వాక్యస్యనేయమ్। న చ శూద్రాణాం కథం భువనపావనత్వమితి వాచ్యమ్।

విప్రాద్ద్విషడ్గుణయుతాదరవిన్దనాభ - పాదారవిన్దవిముఖాచ్ఛ్వపచం వరిష్ఠమ్।
మన్యే తదర్పితమనోవచనే హితార్థ - ప్రాణం పునాతి స కులం న తు భూరిమానః॥ (భాగ. 7.9.10)

ఇతి ప్రహ్లాదవచనాత్ శూద్రవైష్ణవా అపి విష్ణుభక్తాశ్చేత్ భువన పావనా ఏవ। శూద్రాణాం చ తప్తచక్రాఙ్కనాధికారః ప్రాగేవదర్శితః। తేన పునర్భవాభావశ్చ దర్శిత ఏవ। ఏతేన యది యూయం తప్తశఙ్ఖచక్రాఙ్కధారిణఃశ్వేతమృత్తికా కృతోర్ధ్వత్రిపుణ్డ్రశోభితలలాటాంశ్చ వైష్ణవానితి మన్యధ్వే తర్హి తాదృశా శ్శూద్రా ఏవ వైష్ణవాః న తు యూయమ్। అథ యది పరమాత్మతత్త్వవిదో వైష్ణవాన్మన్యధ్వే తర్హి వయమేవ వైష్ణవాః న తు యూయమ్। చతుర్భుజత్వాద్యుపలక్షితదేహే ఏవ యుష్మాకమీశ్వరబుద్ధిరితి బౌద్ధత్వాద్యుష్మాకమ్। తస్మాత్ భ్రష్టా ఏవ యూయం వైష్ణవ మ్మన్యాః। ఇదం చ విస్తరేణమద్విరచిత 'శూద్రధర్మదర్పణే' వర్తత ఇతీహోపరమ్యతే।

అథ వాద ఇత్యనుక్త్వా ఉద్గార ఇతి వచనేన ఉద్గీర్ణమశనాదికం యథా ద్రష్టుమప్యసహ్యం తథా ఏతేషాం వాదోపి శ్రోతుమప్యసహ్యః, కిమ్పునస్సేవితుం (స్వీకర్తుం) ఇతి సూచ్యతే। అపి చ ఏతేఽద్వైతమతద్వేషేణ కేవలం గుణదోషాదివిచారమకృత్వైవ యం కఞ్చన పూర్వపక్ష ముద్గిరన్తి విషమివేతి సూచ్యతే।

అథ పూర్వపక్షం పరిహరతి నేతి। శ్లోకోక్తహేతుమాహ - స్వతస్సిద్ధభావాదితి। స్వతః సిద్ధస్యభావః తస్మాత్। తద్ధితానాం వైకల్పికత్వాన్నత్వతలౌప్రత్యయౌ। ఆత్మనస్స్వతస్సిద్ధత్వాదాత్మ స్వరూపం సుఖమపి స్వతస్సిద్ధమేవ। యద్వ్యఞ్జకైర్వ్యఞ్జితం తత్సాధ్యమేవ న తు సిద్ధమితి సిద్ధే సుఖే నాస్తి వ్యఞ్జకాపేక్షేతి భావః। నను కథమాత్మన స్స్వతస్సిద్ధత్వమితి శఙ్కాయామాహ స్వప్రకాశేతి। స్వతస్సిద్ధత్వం చ స్వప్రకాశత్వం, తచ్చ జ్ఞానస్యైవాస్తి। సర్వస్యాపి జ్ఞేయస్య జ్ఞానైక సాధ్యత్వేనాస్వతస్సిద్ధత్వాత్। తచ్చ స్వప్రకాశం జ్ఞానమాత్మైవ। సత్యం జ్ఞానం (తై. 2.1.1) ఇతి శ్రుతేః। యద్యాత్మనస్స్వరూపభూతం చైతన్యం పరప్రకాశ్యం స్యాత్తర్హి సుఖరూపస్యాత్మనో వ్యఞ్జకాపేక్షా స్యాత్। నత్వేతదస్తి। అతస్సుఖరూపం స్వప్రకాశ జ్ఞానరూపం చ సాక్షిచైతన్యమితి కృత్వా పరమార్థదశాయాం ఆత్మస్వరూపభూతం స్వప్రకాశజ్ఞానాభిన్నం చ సుఖం స్వయమేవ ప్రకాశత ఇతి న హి తత్త్వసిద్ధిరాత్మన ఇతి భావః।

అథ యదుక్తం వ్యఞ్జకాభావేపి తత్సంవేదనాభ్యుపగమే సంసారదశాయామపి తత్ప్రసఙ్గ ఇతి తత్పరిహరతి యద్యపీతి। సంసారదశాయామప్యసఙ్కుచితజ్ఞానాదిశక్తిమత్త్వాదాత్మా సుఖ రూపస్సన్ ప్రతిభాత్యేవ కిన్త్వవిద్యయా తదాత్మన స్స్వరూపమావృతమ్। అతో న ప్రథతే, న ప్రకృతే భవతి। ఆత్మానన్దస్ఫూర్తిర్న భవతీత్యర్థః। నను తర్హ్యాత్మానన్దస్ఫురణప్రతిబన్ధక తదవిద్యా నివృత్తిః కథమత ఆహ-తత్త్వవిద్యయేతి। తత్త్వవిద్యయాఽవిద్యానివృత్తౌ సత్యాం స్వయమేవ పరమానన్దరూపేణ ప్రకాశత ఆత్మేత్యన్వయః। స్వయమేవేత్యత్ర హేతుమాహ - స్వప్రకాశతయేతి। స్వేనైవ ప్రకాశత ఇతి స్వప్రకాశః తస్య భావస్తత్తా తయా। యథా మణ్యాదిప్రతిబన్ధకనాశే స్వయమేవాగ్నిర్దహతి తద్వదితి భావః। ఇతి హేతోర్వ్యఞ్జకాపేక్షా, నేత్యన్వయః। నను యదీద మజ్ఞానం చైతన్యం చ సాకారం స్యాత్తర్హి వస్త్రేణ మణేరివాజ్ఞానేనాత్మన ఆవరణం స్యాన్నత్వేతదస్తి। ఉభయోర్నిరాకారత్వాదతః కథమావరణమితి చేదుచ్యతే। ఆవరణావరణీయయో స్సాకారతయా భావ్యమితి నియమః। అజ్ఞానేనఘటస్య కాలాకాశాదీనాం చావృతత్వదర్శనాత్। ఘటం న జానామీతి, కాలం న జానామీతి చ ప్రతీతి దర్శనాత్। నన్వేవం జ్ఞేయానామజ్ఞానావరణ మస్తు నామ కథం జ్ఞానస్యేతి చేత్ నైషదోషః। జ్ఞానరూపోప్యాత్మా తత్త్వజ్ఞానాత్పూర్వం జ్ఞేయ ఏవ। కథమన్యథా శ్రోతవ్యోద్రష్టవ్య ఇత్యాదివిధిరుపపద్యేత? నను సత్యజ్ఞానావరణేఽజ్ఞాతత్వాదాత్మనోస్తు నామ జ్ఞేయత్వాత్। కథమాదావజ్ఞానావరణసత్త్వమితి చేదత ఏవ అనాదీద మజ్ఞానావరణమిత్యుక్తమ్। న చానాదిత్వానం తత్వయోస్సమనియతత్వాత్కథం అనాద్యజ్ఞాన నివృత్తిరితి వాచ్యమ్। న్యాయమతే అనాదేరపి ప్రాగభావస్య సాన్తత్వాభ్యుపగమాన్నాస్త్యనాదిత్వా నన్తత్వయోస్సమనియతత్వమ్। అన్యథా గురుశాస్త్రాదయో వ్యర్థాః స్యుః సంసారస్యానాదిత్వేన నివృత్త్యనుపపత్తేర్మోక్షరూప పురుషార్థస్యైవాభావప్రసఙ్గాత్।

నన్వవిద్యయా కథమావృతమాత్మన స్సచ్చిదానన్దరూపమితి చేదుచ్యతే। అసత్త్వాపాదన మభానాపాదనం చేత్యావరణం ద్వివిధమిత్యుక్తమ్। ఏవం సతి ద్వివిధే ఆవరణే నాస్తి సచ్చిదానన్ద రూప ఆత్మా న భాతీతి చ ప్రతీతిర్జాయతే। తథా అజ్ఞానస్యావరణశక్తిర్విక్షేపశక్తిరితి శక్తిద్వయం,

తత్రావరణశక్తికార్యం దర్శితమ్। విక్షేపశక్త్యా తస్మిన్నావృతే ఆత్మనిదేహేన్ద్రియాద్యధ్యాసరూపో విక్షేపో జాయతే। తేన చ స్థూలోఽహం కాణోఽహం సుఖ్యహం దుఃఖ్యహం ఇత్యేవం ప్రత్యేతి సంసరతి చ। నను నవయమాత్మన స్సంసారప్రకారం పృచ్ఛామః, కిన్తు నిర్వికారస్యాత్మనః కథమవిద్యావృతత్వ జ్ఞాననివృత్తావిద్యావరణత్వరూపవికారసమ్బన్ధ ఇతి పృచ్ఛామ ఇతి చేద్ధన్త తర్హి మేఘైర్గగనస్యేవాత్మనోఽవిద్యా తత్కార్యైర్వికృతత్వమితి విద్ధి। నను మేఘాడమ్బరసంసర్గ ఆకాశస్యాపాతత ఏవ న తు వస్తుత ఇతి చేత్తథైవాత్మనోఽవిద్యాడమ్బరసంసర్గ ఇతి జ్ఞాత్వా సుఖీభవ। ఏతేన మేఘాడమ్బరనివృత్తౌ యథా మహాకాశస్స్వయమేవ నిర్మలస్సన్ ప్రతిభాతి, తథా సంసారాపగమే ఆత్మాపీతి సిద్ధమ్। ఏవం స్వతస్సిద్ధభావాదిత్యనేనాత్మనో హితత్వ మతుచ్ఛత్వం చ సాధితం భవతి। స్వతస్సిద్ధత్వనిత్యత్వయో స్సమనియతత్వాత్। సాధ్యం హి జన్యత్వాదనిత్యమ్। అథానన్యాశ్రయత్వాదితి హేతుం వ్యాఖ్యాతుమవతారయతి నన్వితి।

మూలమ్:-నను సుఖస్య స్వప్రకాశజ్ఞానరూపత్వేపి నాత్మరూపతా। జ్ఞానస్య ధాత్వర్థరూపతయా క్రియాత్వేన సాశ్రయత్వాత్। జానామీతి ప్రతీతేః జ్ఞానమహమస్మీత్యప్రతీతేశ్చ। తథాచ కథమద్వైతవాద ఇత్యాశఙ్క్య నేత్యాహ-అనన్యాశ్రయత్వాదితి। యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః (బృ. 3.4.1)సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ (తై. 2.1.1)విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ (బృ. 3.9.28) ఇత్యాది శ్రుతేః। స్వప్రకాశజ్ఞానానన్దరూప ఏవాత్మా। అన్తఃకరణతాదాత్మ్యాధ్యాసేన చ తద్ వృత్తౌ జ్ఞానాధ్యాసాజ్జానామీతి తదాశ్రయత్వ ప్రతీతిః। ధాత్వర్థత్వముత్పత్తి వినాశవత్త్వం చాన్తఃకరణవృత్తేరేవేతి జ్ఞప్తిరూపముఖ్యజ్ఞానస్య సర్వాధిష్ఠానత్వేనాన్యాశ్రయత్వా భావాన్న ద్వైతాపత్తిః। తేన జ్ఞానసుఖాత్మక ఆత్మా సత్యః తద్భిన్నం సర్వం జగదసత్యమితి సిద్ధమ్।

వ్యాఖ్యా: అథానన్యాశ్రయత్వాదితి హేతుం వ్యాఖ్యాతు మవతారయతి నన్వితి 'పరమార్థ దశాయాం సుఖస్య స్వప్రకాశజ్ఞానరూపత్వేన వ్యఞ్జకాభావేపి స్ఫురణమస్తు నామ। తథాపి తత్సుఖం నాత్మరూపం తత్ర హేతుమాహ-జ్ఞానస్యేతి। భూవాదయో ధాతవ (అష్టాధ్యాయీ. 1.3.1) ఇతి క్రియావాచినాం భ్వాదీనాం ధాతుత్వేన జ్ఞా ధాతోరపి క్రియావాచిత్వముచితమ్। ధాత్వర్థస్యైవ భావత్వాద్భావప్రత్యయాన్తమిదం జ్ఞానం ధాత్వర్థబోధకమేవేతి కృత్వా జ్ఞానం క్రియావిశేష ఏవ శ్రవణమననాదివత్ భవతు జ్ఞానస్య క్రియాత్వమ్ తతః కిమత ఆహ-సాశ్రయత్వాదితి। క్రియాయాః కర్తృనిష్ఠత్వావ్యభిచారాద్ జ్ఞానక్రియాయాశ్చ కశ్చిదాశ్రయః కర్తాస్యాత్। న హ్యాశ్రయం వినా ఆశ్రయీ క్వాపి వర్తితుమర్హతి। న చేదం జ్ఞానస్య సాశ్రయత్వం యౌక్తికం కిన్త్వనుభవసిద్ధమపీత్యాహ - జానామీతి। జ్ఞా ధాతోః కర్తరిశపి జానామీతి రూపమ్। అనేన చ శపా జ్ఞానక్రియాశ్రయః కర్తాఽభిధీయతే న తు జ్ఞానమాత్రమితి కృత్వా జ్ఞాతైవాత్మా న తు జ్ఞానమిత్యర్థః। యద్యాత్మా జ్ఞానాశ్రయో న స్యాత్తర్హి జానామీతి ప్రతీతిర్నస్యాత్। కిఞ్చ యద్యాత్మా జ్ఞానం స్యాత్తర్హి జ్ఞానమహమితి ప్రతీతిః స్యాదిత్యాక్షిపతి జ్ఞానమితి। తతః కిమత ఆహ-తథాచేతి। జ్ఞాతృజ్ఞానయో రుభయోస్సత్త్వాదిత్యర్థః। అత్వైతవాద ఇతి। ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేస్తీతి వాదః కథం సిధ్యతి? న కథమపీత్యర్థః, ద్వితీయస్య సత్త్వాదిత్యర్థః

ద్వయోర్భావోద్వితా, ద్వితైవ ద్వైతం న ద్వైతం యత్ర తదద్వైతమితి వ్యుత్పత్తేః। అనన్యాశ్రయత్వాదితి న విద్యతే అన్య ఆశ్రయో యస్య తత్త్వమనన్యాశ్రయత్వం, తస్మాత్, సర్వస్యాప్యధ్యస్తస్య కర్తృకారక క్రియాఫలలక్షణస్య ప్రపఞ్చస్యాయమేక ఏవాత్మాశ్రయః, నత్వస్య కశ్చిదన్య ఆశ్రయః। తథాత్వేఽనవస్థానాదాత్మనోపి మిథ్యాత్వప్రసఙ్గాత్ పురుషార్థరూపస్య తత్సాధకస్య చ స్వస్యైవ మిథ్యాత్వే శూన్యవాదప్రసఙ్గేన గురుశాస్త్రాద్యానర్థక్యాత్, సర్వస్యాపి కార్యజాతస్య కారణాశ్రితత్వనియమాత్। ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత (ఛా. 7.26.1) ఇతి శ్రుత్యా సర్వప్రపఞ్చకారణత్వస్యాత్మని వ్యవస్థాపితత్వాచ్చ సర్వ ప్రపఞ్చకారణభూతః సర్వప్రపఞ్చ భ్రమాధిష్ఠానభూతశ్చ సర్వాశ్రయ ఆత్మా నిరాశ్రయ ఏవేతి తావన్నిర్వివాదమ్। నను జ్ఞాతాయమాత్మాఽనన్యాశ్రయ ఏవ, తద్ధర్మో జ్ఞానన్తు సాశ్రయ ఏవాత్మాశ్రయత్వాత్ ఘటమహం జానామీతి ప్రతీతౌ ఘటకర్మక జ్ఞానక్రియాశ్రయాభిన్నోహమితి శాబ్దబోధాచ్చేత్యత ఆహ-యత్సాక్షాదితి। యద్ బ్రహ్మ సాక్షాదపరోక్షాత్ స్వత ఏవాపరోక్షం, ప్రథమార్థే పఞ్చమీ, స్వయంప్రకాశమితి యావత్। యథా ఘటశ్చక్షురాదివశాదపరోక్షస్తథాయమాత్మా న, కిన్తు చక్షురాదినైరపేక్ష్యేణైవేతి సాక్షాచ్ఛబ్దార్థః, ఇదం చ స్వప్రకాశత్వమాత్మనో జ్ఞానాశ్రయత్వేన సమ్భవతి। తథాహి; యది జ్ఞానం క్రియా స్యాత్తర్హి క్రియాయాః కరణసాధ్యత్వేన జ్ఞానక్రియాయాం కిఞ్చిత్కరణమప్యావశ్యకమ్। చక్షుషా ఘటం పశ్యతీత్యాదౌ చక్షురాదీనాం కరణత్వదర్శనాత్। తచ్చ కరణం న క్రియాయామన్తర్భవతి, నాపి కర్తరి। కర్తృకరణక్రియాణాం త్రయాణాం పరస్పరవిలక్షణత్వాత్। సాధకతమం కరణం (అష్టాధ్యాయీ. 1.4.42) ఇతి సూత్రేణచ। ఏవంస్థితే ఆత్మవిత్పురుషః కేనాపి సాధనేనాత్మభిన్నేనాత్మానం విదితవాన్ స్యాత్, న తుస్వేనైవ కర్తుః కరణత్వాయోగాదితి కథమాత్మనస్స్వ ప్రకాశత్వం స్వేనైవ ప్రకాశత ఇతి స్వప్రకాశమితి హి వ్యుత్పాదితమ్। తస్మాద్దర్శిత శ్రుతి ప్రామాణ్యాదాత్మజ్ఞానస్య కరణాపారతన్త్ర్యా న్నక్రియాత్వం,నాపి జ్ఞానాశ్రయత్వమాత్మనః।జ్ఞానస్య క్రియాత్వే సత్యేవాత్మన స్తదాశ్రయత్వలాభాత్। కిఞ్చ 'య ఆత్మా సర్వాన్తరస్తం మే' ఇతి (బృ.ఆ. 3.4.1) సర్వస్యాప్యాత్మైవాన్తరః న తు తస్య కిమప్యాన్తర మితి ప్రతిపాదితమ్। యద్యాత్మాజ్ఞాతా స్యాత్తర్హి జ్ఞాతురాత్మనో జ్ఞానమన్తరం స్యాత్। గుణో హి గుణిని వర్తతే। తతశ్చ దర్శితః శ్రుతివిరోధః। నను కిమేవం విధైరార్థిక శ్రుత్యుపన్యాసైః? అర్థాదాత్మనో జ్ఞానస్వరూపత్వం ప్రతిపాదయన్తి స ఏవోపన్యసనీయా ఇత్యత ఆహ-సత్యం జ్ఞానమితి। న చేదం శ్రుత్యుక్తం జ్ఞానం సుఖాద్భిన్న మిత్యాహ-ఆనన్దం బ్రహ్మేతి। యద్వా అనన్యాశ్రయత్వాదితి। కథమాత్మనోఽనన్యాశ్రయత్వమితి శఙ్కాయాం స్వప్రకాశ జ్ఞానానన్దరూపత్వాదితి హేతుం హృది కృత్వా కథమాత్మనః స్వప్రకాశజ్ఞానానన్దరూపత్వ మితి శఙ్కాయాం ప్రమాణాని దర్శయతి యత్సాక్షాదిత్యాదినా। తత్ర 'యత్సాక్షాదిత్యాది' (బృ. 2.4.1) శ్రుతిద్వయమాత్మనః స్వప్రకాశత్వే ప్రమాణం 'సత్యం జ్ఞానమితి' (తై. 2.1.1) జ్ఞానస్వరూపత్వే విజ్ఞానమితి (బృ..3.9.28) శ్రుతిస్తు జ్ఞానాభిన్నానన్ద రూపత్వే జ్ఞానస్వరూపత్వే ఆనన్దరూపత్వే చేత్యుభయత్రేతి వేతి వ్యాఖ్యేయమ్।

నన్వనన్యాశ్రయత్వస్య స్వప్రకాశజ్ఞానానన్దరూపత్వస్య కథం కార్యకారణభావ ఇతి చేత్ప్రతిపాద్యతే। యద్యాత్మా స్వప్రకాశో న స్యాత్తర్హ్యనన్యాశ్రయో న స్యాత్। పరప్రకాశ్యానాం ఘటాదీనామన్యాశ్రయత్వదర్శనాత్। తథా ఆత్మస్వరూపభూతం జ్ఞానం యది క్రియాస్యాత్ తర్హ్యాత్మాఽనన్యాశ్రయో న స్యాత్, గమనాదిక్రియాణాం గన్త్రాద్యాశ్రితత్వ దర్శనాత్। తథా యద్యాత్మాఽఽనన్దరూపో న స్యాత్ తర్హ్యనన్యాశ్రయో న స్యాత్। దుఃఖస్వరూపస్య ప్రపఞ్చస్యాత్మాశ్రితత్వ దర్శనాదిత్యత్ర ప్రకృతోపయోగినోఽన్యేపి తర్కాః ప్రదర్శ్యన్తే। యద్యాత్మా జ్ఞానస్వరూపో న స్యాత్తర్హి జ్ఞానాశ్రయ స్స్యాత్। జ్ఞానస్య రూపహీనస్యాహఙ్కారస్య జ్ఞానాశ్రయత్వ దర్శనాత్। తథా యద్యాత్మా సుఖస్వరూపో న స్యాత్తర్హి సుఖాశ్రయస్స్యాత్। సుఖస్వరూపరహిత స్యాహఙ్కారస్య సుఖాశ్రయత్వదర్శనాత్। తథా యద్యాత్మా సుఖస్వరూపో న స్యాత్తర్హి జ్ఞానాశ్రయః స్యాత్, సుఖజ్ఞానయోరభేదాత్। తత్ర చ యది సుఖమాత్మస్వరూపం న స్యాత్తర్హి జ్ఞానాభిన్నం న స్యాత్। యది జ్ఞానమాత్మస్వరూపం న స్యాత్తర్హి సుఖాభిన్నం న స్యాదితి। ఏతేన చ యద్యాత్మస్వరూపభూతం జ్ఞానం సుఖాభిన్నం న స్యాత్తర్హ్యాత్మస్వరూపమేవ న స్యాదితి సిధ్యతి। తతశ్చ యదిజ్ఞానం క్రియారూపమేవ స్యాత్తర్హ్యాత్మస్వరూపభూత సుఖాభిన్నమేవ న స్యాదితి సిధ్యతి। తదేవమాత్మస్వరూపభూతస్య సుఖాభిన్నస్య స్వప్రకాశస్య చ జ్ఞానస్య క్రియాత్వా యోగాదనన్యాశ్రయ ఏవ స్వప్రకాశ జ్ఞానానన్దరూప ఆత్మేతి నిష్కృష్టమ్। నను యద్యేవం సుఖజ్ఞానయోరభేదస్తర్హి సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మస్వరూపలక్షణే జ్ఞానానన్దయోరన్యతరనివేశో న కార్యః, నివేశనే తు ఘటః కుమ్భఇతివత్పౌనరుక్త్యాపత్తేరితి చేన్నైవమ్ సచ్చిదానన్దేష్వేకైకమేవ బ్రహ్మణో లక్షణం వ్యావర్తకమ్। తథాహి; బ్రహ్మణః సత్త్వలక్షణముక్తం చేత్ నకుత్రాప్యతివ్యాప్తిః సర్వస్యాసత్త్వాత్। నాప్యవ్యాప్తిః బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ లక్ష్యత్వాత్, నాప్యసమ్భవః బ్రహ్మణి సత్యత్వస్య సత్త్వాత్। తథా చిత్త్వస్యోక్తావపి నాతివ్యాప్తిః; సర్వస్య జడత్వాత్।ఏవమానన్దత్వోక్తావపి నాతివ్యాప్తిః దృశ్యస్య సర్వస్య దుఃఖరూపత్వాత్। తథాపి స్వరూప ప్రదర్శనాయ పదత్రయోపాదానమ్। అత ఏవ స్వరూపలక్షణమిత్యుక్తం న తు వ్యావర్తకలక్షణమితి। స ద్రూపశ్చిద్రూప ఆనన్దరూపశ్చాత్మేత్యర్థః।

నన్వేవమపి యది బ్రహ్మరూపాణాం సచ్చిదానన్దానా మభేదస్తదేకైనైవాలమితీతరయో ర్గ్రహణం వ్యర్థమేవ। యది భేదస్తర్హి సద్రూపాచ్చిద్రూప ఆత్మా భిన్న ఏవేతి కథమద్వైత సిద్ధిరితి చేన్నైవమ్। సద్రూప ఆత్మేత్యుక్తౌ జగద్వ్యావృత్తిలాభేపి కిమయం జ్ఞానస్వరూప ఉత జడ ఇతి శఙ్కా జాయతే। తత్పరిహారాయ చిద్రూప ఇతి వక్తవ్యమ్। తథా సచ్చిద్రూప ఇత్యుక్తావపి, కిమయం సుఖరూప ఉత దుఃఖరూప ఇతి శఙ్కా జాయతే। తత్పరిహారాయానన్ద రూప ఇతి వక్తవ్యమితి నేతరయోర్వైయర్థ్యమ్। న చైతావతా సత్యజ్ఞానానన్దానాం భేద ఏవేతి వాచ్యమ్। అనృతజడదుఃఖాత్మకప్రపఞ్చభ్రమపిశాచగ్రస్తానామాత్మన్యప్యనృతజడదుఃఖ రూపత్వశఙ్కినాం పుంసాం తాదృశ శఙ్కాపరిహారాయాభిన్నార్థకస్యాపి పదత్రయస్యోపాదానాత్। న హి సత్యాదిపదత్రయస్యార్థత్రయ బోధకత్వమస్తి। సర్వేషామపి బ్రహ్మపదార్థైక్యబోధకత్వాభ్యు

266 శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయకవి

పగమాత్। యథా కేశవ మాధవ గోవిన్దాదిశబ్దా విష్ణువాచకత్వేనైకార్థబోధకా అపి ప్రశస్త కేశవత్వ లక్ష్మీపతిత్వ భూరక్షకత్వాది గుణవిశేషప్రతిపాదకాః, తథా బ్రహ్మబోధకా అపి సచ్చిదానన్దశబ్దా అనృతవిలక్షణత్వజడవిలక్షణత్వ దుఃఖవిలక్షణత్వరూప ధర్మవిశేషప్రతిపాదకా అపి భవన్తి। న చైవమనృతవిలక్షణత్వాది ధర్మవిశేషప్రయుక్తం సత్యాది పదానాం వైలక్షణ్య మస్త్యేవేతి కథమభేద ఇతి వాచ్యమ్। ఏకధర్మబోధకానాం సత్యాదిపదానాం ధర్మబోధన ముపలక్షణతయైవ న తు స్వత ఇతి భేదాభావాత్। యథా నీలముత్పలమిత్యుక్తే నీలపదం నీలత్వవిశిష్టముత్పలమేవ కథయతి న తు నీలత్వమాత్రమ్। కిన్తు నీలత్వముపలక్షణతయా బోధయతి।

నన్వేవమపి సత్యజ్ఞానాదిపదాని సత్యత్వజ్ఞానత్వాదివిశేషధర్మయుక్తం బ్రహ్మ బోధయన్తీతి ప్రవృత్తినిమిత్తభేదాద్భిన్నాన్యేవ। ఆత్మని సత్యశబ్దప్రయోగస్య సత్యత్వం ప్రవృత్తినిమిత్తం; న తు జ్ఞానత్వం నాప్యానన్దత్వమ్। తథా జ్ఞానశబ్దప్రవృత్తిం ప్రతిజ్ఞానత్వమేవ నిమిత్తం; న తు సత్యత్వం నాప్యానన్దత్వమ్। తథా ఆనన్దశబ్దప్రవృత్తిం ప్రత్యానన్దత్వమేవ నిమిత్తం; న సత్యత్వం నాపి జ్ఞానత్వమితి చేన్నైవమ్। ప్రవృత్తి నిమిత్త భేదేప్యర్థైక్యాన్నభేదః। తథాత్వే కేశవమాధవాదీనా మపి భేదస్స్యాత్। తస్మాత్ సత్య జ్ఞానానన్దానాం శబ్దమాత్రేణైవ భేదః నత్వర్థత ఇతి సిద్ధమ్। ప్రవృత్తి నిమిత్త భేద సత్త్వాదేవాపౌనరుక్త్యమితి చ। నను లోకే సత్యజ్ఞానానన్దశబ్దా యాథార్థ్యాది గుణవాచకతయైవ ప్రసిద్ధాః। సత్యాదీనాం గుణత్వం చ ప్రసిద్ధమ్। శబ్దస్పర్శాదిగుణేషు బుద్ధిసుఖయో ర్న్యాయమతే పరిగణితత్వాచ్చ। తదేవం సత్యాదిగుణానాం భేద ఏవోచిత ఇతి చేన్నైవమ్। బ్రహ్మపదవిశేషణతయా సత్యాదీనాం ధర్మిపరత్వేన భావ్యత్వాత్। న హి సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ (సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ। తై. 2.1.1) ఇతి శ్రుతౌ సదాది పదానాం గుణవాచకత్వే బ్రహ్మణో గుణివాచకత్వేచ సతి వాక్యార్థబోధః సమ్భవేత్। లోకప్రసిద్ధిస్త్వవివేకమూలైవ। న్యాయమతం త్వప్రమాణం శ్రుతివిరోధాత్। యద్వా అన్తఃకరణవృత్తిరూపయోర్జ్ఞానసుఖయో ర్గుణత్వేన న్యాయమతే గ్రహణమ్। సత్యశబ్దస్తు లోకేఽపి ధర్మపర ఏవ, సత్యం వచనమిత్యాది వ్యవహారాత్। సత్యత్వం తు యాథార్థ్యన్తద్గుణ ఏవ।

నన్వేవం యద్యాత్మా గుణీ స్యాత్తర్హి ద్రవ్యమేవ స్యాద్గుణవత్త్వస్య ద్రవ్యలక్షణత్వాత్, కిఞ్చ న సర్వాన్తరస్స్యాదాత్మా, గుణస్యైవ గుణినోన్తరత్వాత్, అపి చ నిర్గుణత్వాది శ్రుతివిరోధః ఇతి చేన్నైవమ్। 'తద్భాషయోత్తరం బ్రూతే శ్రుతిఃశ్రోతృహితైషిణీ'తి న్యాయాన్నిర్విశేషచిన్మాత్రే ఆత్మని ధర్మధర్మిభావం ప్రకల్ప్య పృచ్ఛతస్తవ తథైవేదముత్తరమ్। వస్తుతస్తు న గుణో నాపి గుణీ భవత్యాత్మా। పరమార్థతో గుణగుణి వ్యవహారాభావాత్। తథాహి; ఆత్మన్యనృతవైలక్షణ్య జడవైలక్షణ్య దుఃఖవైలక్షణ్యరూపధర్మ త్రయమస్తీతి సచ్చిదానన్ద శబ్దైః ప్రతిపాదితమ్। తచ్చ వైలక్షణ్యం ప్రతియోగిపూర్వకమితి ప్రతియోగినోఽనృత జడ దుఃఖాత్మకస్య ప్రపఞ్చస్య పరమార్థతోఽభావే కథం తద్వైలక్షణ్య ధర్మః ఆత్మని భవితుమర్హతి యేనాత్మా ధర్మీ స్యాత్। ధర్మత్వం త్వాత్మనః పూర్వత్రైవ నిరస్తమ్। నను ప్రతియోగ్యపూర్వకాన్యేవ స్వప్రకాశత్వ

133

చిద్రూపత్వాదీని సన్తీతి చేత్ మైవమ్। స్వప్రకాశాది పదానామపి పరప్రకాశ వైలక్షణ్యాద్యర్థా శ్రయణాత్। అథ యది స్వప్రకాశత్వమిత్యేవార్థ ఇత్యేవాగ్రహస్తర్హి తత్త్వమాది పదవద్భావ ప్రత్యయస్య ప్రకృత్యర్థానతిరిక్తతయా స్వప్రకాశత్వ మాత్మైవ న తు ధర్మ ఇతి విద్ధి। ఏవమాత్మని ధర్మధర్మిభావాభావాదేవ సత్యాదిశబ్ద ప్రవృత్తి నిమిత్తమప్యాత్మని నాస్తీతి సత్యాది పదానాం లక్షణేత్యుక్తం ప్రాక్। ప్రవృత్తి నిమిత్తాభావేఽభిధాయాః అకుణ్ఠితత్వాత్। తస్మాత్సత్యజ్ఞానాదిపదాని చైతన్యమాత్రం లక్షయన్తీతి న కశ్చిద్దోషః। వ్యవహారతస్త్వాత్మని ప్రపఞ్చవద్ధర్మి భావోఽపి కల్పిత ఇతి జ్ఞేయమ్।

తథాహి:-

అస్తి భాతి ప్రియం రూపం నామచేత్యంశ పఞ్చకమ్।

ఆద్యం త్రయం బ్రహ్మరూపం జగద్రూపం తతో ద్వయమ్॥ (వాక్యసుధా - 20)

ఇతి శఙ్కరాచార్యవచనాత్ బ్రహ్మణ్యంశత్రయం కల్పితమ్। సచ్చిదానన్దరూపత్వ ప్రయుక్తం చ తత్కల్పనమ్। తత్ర సద్రూపస్య బ్రహ్మణోంశస్సత్తా, చిద్రూపస్య తు భాతిః, ఆనన్ద రూపస్య తు ప్రియత్వమితి వివేకః। అయమప్యంశాంశి భావః కల్పిత ఏవ। వస్తుతః ఆత్మనో నిరంశత్వాత్। ఇయఞ్చ కల్పనా బ్రహ్మబోధనోపయోగిన్యేవ। ఘటస్సన్నితి ప్రతీతౌ సదభేదేన ఘటే యా సత్తా ప్రతీయతే సా బ్రహ్మణోంశ ఏవేతి సర్వస్మిన్ ప్రపఞ్చేఽనుగతం సత్తారూపం బ్రహ్మణోంశం పృథక్కృత్య వ్యవహారే మిథ్యాభూతమేవ సర్వం స్యాత్సచాత్మైక ఏవ సద్రూప స్స్యాత్। ఏవం ఘటోభాతి, ఘటః ప్రియః ఇత్యాదావపి జ్ఞానానన్దయోః పృథక్కరణే ఘటో నిరాత్మక ఏవ స్యాదితి సర్వస్య మిథ్యాత్వం బ్రహ్మణశ్చ సత్యత్వమవగన్తుం సాధనీభవత్యేవ సా కల్పనా।

నన్వేవం కల్పనాయాం సత్యజ్ఞానానన్దానాం త్రయాణామంశానాం భేదాత్కథం జ్ఞానసుఖయోరభేద ఇతి చేదుచ్యతే। యద్యపి ఘటోఽస్తి భాతి ప్రియ ఇతి ఆత్మాఽస్తి భాతి ప్రియ ఇతి చ ప్రతీతేః బ్రహ్మణోంశానాం త్రయాణాం పార్థక్యమేవోచితమ్। తిసృణామపి ప్రతీతీనాం పరస్పరం భేదాత్। తథాపి మోక్షే అంశకల్పనాయా అనవకాశాత్ మోక్ష ఏవ సుఖస్య జ్ఞానరూపత్వ కథనాచ్చాస్తి భాతీత్యాదిప్రతీతి భేదస్యాపి మోక్షేఽసత్త్వాత్ (మనో వృత్తిర్హి ప్రతీతిః) జ్ఞానసుఖయోరభేద ఏవ పరమార్థతః। నిత్య సుఖాభిన్నజ్ఞానస్వరూపత్వాదాత్మనః । వ్యవహారతస్తు కల్పిత ఆత్మన్యంశ భేదః, ప్రతీతి భేదాన్యథానుపపత్త్యేతి సర్వమనవద్యమ్। నను నిరంశే నిర్విశేష చిన్మాత్రే ఆత్మని కథమంశత్రయం కల్పితమితిచేత్కిమద్భుతమ విద్యాప్రభావేన సచ్చిదానన్దరూపే బ్రహ్మణ్యనృతజడదుఃఖాత్మకవిరుద్ధప్రపఞ్చస్య కల్పనాత్। నను తథాపి కాచిదుపపత్తిః కల్పనీయా సృష్ట్యాద్యుపపత్తి వదితిచేత్తర్హి కల్ప్యతే శృణు। నిరవకాశే బ్రహ్మణ్యవకాశ భ్రమ ఇవ నిరంశే తస్మిన్నంశభ్రమస్తావదాసీత్। స చాంశస్త్రివిధస్సదంశశ్చిదంశ ఆనన్దాంశశ్చేతి। ఉక్తం చ 'ఆనన్దో విషయానుభవో నిత్యత్వం చ' ఇతి సన్తి సధర్మాః। అపృథక్త్వేపి చైతన్యాత్పృథగివావ భాసన్త ఇత్యానన్దాదయస్త్రయశ్చైతన్యాదభిన్నత్వాదేకరూపా ఏవ। తథాపి చైతన్యాద్భిన్నా ఇవ ప్రతీయన్త ఇతి తేషాం చైతన్యధర్మత్వకల్పనమిత్యర్థః। యథా

చైతన్యాదీశ్వరాదభిన్నా అపి జీవా ఈశ్వరాంశత్వేన వ్యవహ్రియన్తే తద్వదితి భావః। యథైకస్మిన్నపి జీవే ఉపాధివశాదనేకత్వభ్రమః తథా ఏకస్మిన్నపి బ్రహ్మణోంశే ప్రతీతివశాదనేకత్వ భ్రమ ఇతి సచ్చిదానన్దాస్త్రయోప్యేక ఏవాంశ ఇతి బోధ్యమ్।

నన్వేవమప్యంశభేదం వినా ప్రతీతిభేదా యోగాభేదాదంశభేదే కాచిదుపపత్తి ర్వక్తవ్యేతి చేత్సత్యమ్, అవిద్యాచిత్సమ్బన్ధజీవేశ్వర విభాగాదివదనాదిరయమంశభేద ఆవిద్యక ఇతి। యద్వా అన్తఃకరణస్య తమస్సత్త్వమయీ రజస్సత్త్వమయీ సత్త్వమయీచేతి త్రివిధా వృత్తిరస్తి। తాసు చ వృత్తిష్వాత్మా ప్రతిఫలితః జలదర్పణమణిష్వివ సూర్యః। తత్ర తమస్సత్త్వమయీవృత్తి రస్త్యాకారా రజస్సత్త్వమయీ జ్ఞానాకారా, సత్త్వమయీ తు సుఖాకారేతి కృత్వా తత్రప్రతిఫలిత ఆత్మాపి సద్రూపశ్చిద్రూపశ్చానన్దరూప ఇత్యుచ్యత ఇత్యాత్మనోంశత్రయమన్తఃకరణవృత్తివిశేష ప్రతిఫలన ప్రయుక్త మితి బోధ్యమ్।నన్వేవమన్తఃకరణస్య వృత్తిత్రయాన్తరమప్యస్తి, నాస్తి న భాతి దుఃఖ మితి ప్రతీత్యుపలమ్భాత్, తథా చ తాసు ప్రతిఫలితం చైతన్యమనృతజడ దుఃఖరూపాంశ త్రయాన్తర యుక్తం చ భవేదితి చేన్నేతి కో వదేదత ఏవ బ్రహ్మనిష్ఠమాయాంశత్వేన తేషాం వ్యవహార ఇతి। నను సత్యాదీనాం బ్రహ్మాంశత్వమసత్యాదీనాం మాయాంశత్వ మిత్యత్ర కిం వినిగమకమితి చేదుచ్యతే, 'సచ్చిదానన్దస్వరూపం బ్రహ్మైవ' (అద్వయతారకోపనిషత్ - 6) ఇతి శ్రుతిరేవేతి। సకలఙ్కే చన్ద్రే ప్రతిఫలతి సతి తత్ర యః ప్రకాశభాగస్స చన్ద్రస్యేతి, యస్తు మలిన భాగస్సకలఙ్కస్యేతి యథా నిశ్చిన్వన్తి తద్వదితిభావః। నను యద్యేవం యుగపత్సత్తా సత్యాదీనాం స్ఫురణం స్యాత్తర్హి జానీమః, నత్వేవముపలభ్యతే, కథమత ఇతి చేత్ క ఏష దోషః? అన్తఃకరణస్య సద్రూపాయాం వృత్తౌ కథమసద్రూపప్రతిఫలనం స్యాత్? చిద్రూపాయాం వృత్తౌ కథమజ్ఞానప్రతిఫలనం స్యాత్? జలేపి యస్మిన్నంశే చన్ద్రప్రకాశ ప్రతిఫలనం తస్మిన్నంశే కథం కలఙ్క ప్రతిఫలనమ్? కిన్తు తదతిరిక్తే మధ్యజలాంశే ఏవేతి। అథవా చైతన్యనిష్ఠైస్త్రికాలాబాధ్యత్వ సర్వావభాసకత్వ పరమ ప్రేమాస్పదత్వరూపైర్ధర్మైర్విద్వదనుభవ సిద్ధత్వేన వేదాన్త ప్రామాణ్యేన చ దురపలాపైరాత్మన స్సద్రూపత్వం చిద్రూపత్వమానన్దరూపత్వం చ కల్పితమ్। తత్ర సద్రూపత్వం సదంశశ్చిద్రూపత్వం చిదంశ ఆనన్దరూపత్వమానన్దాంశ ఇతి వివేకః। ఘటాదిషు సదంశస్యానుస్యూతత్వే 'సద్బుద్ధి శ్చిదంశస్య భాతిః', ఆనన్దాంశస్య 'ప్రియబుద్ధిశ్చ' భవతి। నను సూర్యే తిమిరనాశకత్వం, ఘటాది భాసకత్వం తాపకరత్వం చేతి ధర్మత్రయమస్తి। తైశ్చ ధర్మైః కిం సూర్యస్యాంశత్రయం ప్రసజ్యతే? కిం వా సూర్యస్య తదంశత్రయం పృథక్ పృథక్ ప్రతిబిమ్బేషు సఙ్క్రామతి? తస్మాన్నిర్దృష్టాన్తం తవ వచనమనాదరణీయమేవేతి చేన్మైవమ్, కారణధర్మాః కార్యేష్వనుసఙ్క్రామన్తి నత్వన్యత్రేతి న సూర్యదృష్టాన్తః, కిన్తు సముద్రోఽత్ర దృష్టాన్తః। తథాహి సముద్రే యన్మాలిన్యాంశస్సవిషేఽనుస్యూతః। యశ్చ మధురో రసాంశ స్సత్త్వమృతే సఙ్క్రాన్తః। యస్తు శీతస్పర్శస్స చన్ద్రే అనుస్యూతః । తథా చ పృథివీ। పృథివ్యాం వర్తమానోగన్ధాంశః కుసుమేషూప సఙ్క్రాన్తః। కఠినస్పర్శో ద్రుమాదిషు, రసాంశః ఫలాదిషు ఇతి జ్ఞేయమ్। అథ యది నీరూపో దృష్టాన్తోపేక్షితస్తర్హి

శృణు। మాయాయాః గుణత్రయమస్తి। తత్ర సత్త్వాంశశ్చతుర్భుజే రజోంశశ్చతుర్ముఖే తమోంశశ్చ పఞ్చముఖే సఙ్క్రాన్తమ్। తథా అపఞ్చీకృతపఞ్చభూతానాం సత్త్వాంశో మనశ్చక్షురాదిషు, రజోంశః ప్రాణవాగాదిషు తమోంశ స్థూలభూతేష్వితి జ్ఞేయమ్। ఏతేన యథా సత్త్వరజస్తమోగుణమయీ మాయా తథా సచ్చిదానన్దమయం బ్రహ్మేతి ఫలితమ్। న చైవం మాయాయా ఇవ బ్రహ్మణో వికారిత్వాపత్తిరితి వాచ్యమ్। మాయాయా స్స్వతస్సత్త్వాదిగుణ యోగిత్వం బ్రహ్మణస్తు కల్పితమితి జ్ఞేయమ్।

న చైతావతా ఆధునికాచలమత సిద్ధాన్తరీత్యా సచ్చిదానన్ద నిరసనం శ్రుతమితి మన్తవ్యమ్। ఆనన్దాభిన్న సత్యానుభవరూపాత్మాఽస్మిన్మతేఽప్యవిశేషిత ఏవ। సచ్చిదానన్దనామాంశత్రయమేవ కల్పితమిత్యస్మదభ్యుపగమః న తు బ్రహ్మణ ఆనన్దాభిన్నసత్యానుభవరూపత్వం కల్పితమితి। తథాత్వే నిర్ధర్మకపరమానన్దబోధస్వరూప ఏవాత్మేత్యౌపనిషదపక్షః పరిశేషితః, పూర్వోక్త వ్యాఘాతాత్। వస్తుతస్తు ధర్మజన్యాయాః సుఖాకారాయా అన్తఃకరణవృత్తే రాత్మస్వరూపానుసన్ధాన జన్యాయా బ్రహ్మాకారాయాశ్చాన్తఃకరణవృత్తేర్న కోపి దోషః। కిన్తు పూర్వక్షణికాపరక్షణాన్తరస్థాయినీ మజ్ఞాస్తు సుఖాకారాం తాం వృత్తిం బ్రహ్మాకారాం న విదుః। తేషాం సుఖరూపం బ్రహ్మేతి జ్ఞానాభావాత్। జ్ఞానం బ్రహ్మేతి ప్రాగేవ సిద్ధాన్తితమ్।

ఏవం స్థితే సుఖజ్ఞానయోర్నామమాత్రభేద ఏవ। లోకే అపి జ్ఞానమేవ సుఖమజ్ఞానమేవ దుఃఖమితి ప్రవాదోప్యస్తి। కిఞ్చ జ్ఞానాదన్యత్సుఖమితి వ్యవహారతోపి నాస్త్యేవ। న హి కశ్చిదపి మయేదం సుఖమనుభూయత ఇతి ఘటాద్యనుభవవత్సుఖానుభవం ప్రత్యేతి। కిన్తు ఘటాకారాం వృత్తిం జ్ఞానమితి సుఖాకారాం సుఖమితి చ మన్యన్తే। సా చ భ్రాన్తిరేవ। యథా ఘటాకారాయా వృత్తేర్జ్ఞానత్వం తథా సుఖాకారాయా అపి జ్ఞానత్వేనైవ భావ్యత్వాత్। తస్మిన్ వృత్తిజ్ఞానే హి ఘట ఇవ సుఖం విషయో భవతి। తస్మాద్వృత్తిజ్ఞానాదన్యద్వృత్తిసుఖం నాస్తి। చైతన్యాదన్యత్సుఖం చ నాస్తి। కిన్తు వృత్తిజ్ఞానాదన్యత్సత్యసుఖమస్తి। తద్ధి చైతన్యమేవ। తథా వృత్తి జ్ఞానాదన్య ద్బ్రహ్మాస్తి, తత్సుఖమేవ। నచైవం లోకే కథం సుఖం జ్ఞానమితి పృథగ్వ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్ భ్రాన్తి రిత్యుక్తత్వాత్। ఏవం స్థితే జ్ఞానానన్దయోర్న బ్రహ్మాంశద్వయత్వం కిన్తు జ్ఞానాభిన్నానన్ద ఏకఏవాంశః। అథవా కిమంశత్వకల్పనయా? జ్ఞానాభిన్నానన్దో బ్రహ్మైవేతి తస్యాంశత్వమ్। కిన్తు ప్రియత్వం విషయానుభవితృత్వం నిత్యత్వం చేతి విలక్షణమేవాంశత్రయం కల్పితం బ్రహ్మణః। తథాచ సదంశశ్చిదంశ ఆనన్దాంశ ఇతి న బ్రహ్మణోంశ త్రయమ్। తేషాం సచ్చిదానన్దపదానాం జ్ఞానాభిన్నసత్యానన్దరూపపరమాత్మైకార్థబోధకత్వేన పృథక్ అర్థాభావాదితి న సచ్చిదానన్దనిరసనశఙ్కావకాశః। నన్వేవం జ్ఞానానన్దయోరేకత్వమస్తు నామ, కథం సత్యస్యాప్యేకత్వమితి చేదుచ్యతే। 'నోదేతి నాస్తమేత్యేషా సంవిదేకా స్వయంప్రభా' (వాక్యసుధా) ఇతి వచనాత్ జ్ఞానమేవ సత్। అన్యత్త్వసదేవేతి సత్యజ్ఞానయోరేకత్వమితి తదేవం బ్రహ్మణి కల్పితమంశత్రయమ్। ప్రియత్వానుభవితృత్వనిత్యత్వరూపం బ్రహ్మకార్యేషు సర్వేష్వప్యనుస్యూతం భవతీతి ఘటాదిష్వపి తత్త్రయమస్తి। అత ఏవ ఘటఃప్రియో, ఘటో భాతి, ఘటో నిత్య

ఇత్యాది ప్రతీతయ ఉపలభ్యన్తే। ఏతేన బ్రహ్మణః సచ్చిదానన్దరూపత్వాద్ఘటాదిషు సద్బుద్ధ్యాదికమితి నిరస్తమ్।

నన్వాత్మా ప్రియోనుభవో నిత్యశ్చేతి కథమాత్మని ప్రియత్వాద్యంశానామపి కల్పితత్వమ్ స్యాదితి చేన్న। నిర్విశేషచిన్మాత్రే ఆత్మని ధర్మధర్మిభావాద్యయోగాదిత్యుక్తత్వాత్। యది ప్రియ ఆత్మా స్యాత్తర్హి ప్రియత్వమప్యాత్మైవస్యాత్సత్త్వవదితి కృత్వా ప్రియాచ్చైతన్యాత్ పృథగవభాసమానమిదం ప్రియత్వం కథమాత్మని సత్యం స్యాత్। కిఞ్చ ప్రియోఽయమాత్మా కిం స్వస్యప్రియ ఉత పరస్య? నాద్యః, స్వత్వ ప్రియత్వయో స్సామానాధికరణ్యాయోగాత్। న ద్వితీయః, పరస్యాభావాత్। అపిచ ప్రియత్వన్నామ ప్రీతి విషయత్వమ్। సా చ ప్రీతిః కిన్నిష్ఠా? న తావదాత్మనిష్ఠా। ఏకస్యైవాత్మనః ప్రీత్యాశ్రయత్వవిషయత్వయోరసమ్భవాత్। నాప్యన్యనిష్ఠా అన్యస్యాభావాత్। తస్మాదాత్మని ప్రియత్వం కల్పిత మేవ। ఏవమనుభవితృత్వం చానుభావ్యాభావే ఽనుభవితృత్వాభావాత్। తథా నిత్యత్వమపి। ధ్వంసా ప్రతియోగిత్వం, నిత్యత్వమ్। ధ్వంసస్యైవ పరమార్థతోఽభావే కుతస్తదప్రతియోగిత్వమితి కిమేవం తత్తదంశ నిరసనేన? యదాత్మని ధర్మమాత్రమాసఞ్జయతి తత్సర్వమపి కల్పితమేవ। తస్మాన్న సచ్చిదానన్దా బ్రహ్మణోంశాః కిన్తు బ్రహ్మైవేతి న సుఖజ్ఞానయోర్భేదః॥ ఇతి

నన్వేవమస్తు స్వప్రకాశజ్ఞానానన్దరూప ఆత్మా। కథం తర్హి జానామీతి జ్ఞానాశ్రయత్వప్రతీ తిరిత్యత ఆహ-అన్తఃకరణేతి। అహఙ్కారాఖ్య కర్తృ భాగావచ్ఛిన్నాంతఃకరణ తాదాత్మ్యాధ్యాసా జ్జానామీతి ప్రతీత్యుపపత్తిః। నన్వహఙ్కారతాదాత్మ్యాదహమితి ప్రతీతిరుపపద్యతాం నామ। కథం పునర్జానామీతి ప్రతీతిః? చైతన్యాత్మకజ్ఞానస్యానన్యాశ్రయత్వేనాహఙ్కారాశ్రయత్వాభావాదత ఆహ-తద్వృత్తౌ జ్ఞానాధ్యాసాదితి। అన్తఃకరణవృత్త్యాశ్రయేఽహఙ్కారే జానామీతి వృత్తిజ్ఞానా శ్రయత్వ మస్తి। తద్వృత్తౌజ్ఞానత్వోపచారాదిత్యర్థః। అధ్యాసాదిత్యనేన లౌకికానాం తార్కికాదీనాం చ అయం ఘట ఇత్యాద్యన్తఃకరణవృత్తౌ జ్ఞానమితి భ్రమః, రజ్జౌ సర్పభ్రమ ఇతి వదితి హోచ్యతే। నన్వేవం 'జ్ఞా' అవబోధన ఇతి ధాతోర్నిష్పన్నోయం జ్ఞానశబ్దః కిం చైతన్యమభిధత్తే ఉత వృత్తిమత ఆహ-ధాత్వర్థత్వమితి। వృత్తేరేవ క్రియాత్వాత్క్రియావాచి జ్ఞానశబ్దోయం వృత్తిమేవాభిదత్తే, న తు చైతన్యమిత్యర్థః। నను క్షణికజ్ఞానసన్తతిరాత్మేతి బౌద్ధమతే జ్ఞానస్యక్షణికత్వముక్తమ్। తచ్చ క్షణికం జ్ఞానం కిం చైతన్యమథవా వృత్తిరిత్యత ఆహ-ఉత్పత్తీతి। చైతన్యజ్ఞానస్య నిత్యత్వాదితి భావః। ఏవం వృత్తి జ్ఞానముపపాదయిత్వాఽథ చైతన్యజ్ఞాన మాహ-జ్ఞప్తీతి। జ్ఞప్తిశ్చైతన్యం తద్రూపం యత్సుఖాభిన్నం జ్ఞానం తస్య సర్వాధిష్ఠానత్వేన హేతునా చైతన్యే ఏవ సర్వస్య దృశ్యస్య కల్పితత్వాదితి భావః। అన్యాశ్రయత్వాభావాద్ధేతోః ద్వైతాపత్తిర్న। వృత్తిజ్ఞానం జ్ఞాతృజ్ఞేయాధీనమ్। ఇదం తు న తథా। కేవలసుఖరూపత్వాదితి నాత్ర ద్వైతప్రసక్తిః జ్ఞాతృజ్ఞేయాది ద్వైతాభావాదితి భావః। ఉపసంహరతి తేనేతి। అనన్యా శ్రయత్వేన హేతునేత్యర్థః। అథవా వ్యాపకత్వాది హేతుచతుష్టయేనేత్యర్థః। జ్ఞానసుఖాత్మకం జ్ఞానాభిన్నసుఖస్వరూపం సుఖాత్మకమిత్యుక్తౌ సుఖాకారాన్తఃకరణవృత్తావతి వ్యాప్తిః। జ్ఞానాత్మక

ఇత్యుక్తావపి వృత్తిజ్ఞానే అతివ్యాప్తిః। అత ఉక్తం జ్ఞానసుఖాత్మక ఇతి। జ్ఞానసుఖశబ్దద్వయ ప్రతిపాద్యం చైతన్యం జ్ఞానసుఖమిత్యుచ్యతే। ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదకయో రభేదాత్। తథా చ చైతన్యాత్మక ఇతి ఫలితార్థః। చైతన్యస్యైవ జ్ఞానాభిన్న సుఖత్వాత్। తద్ధి ప్రియత్వాద్భాసకత్వాచ్చ సుఖజ్ఞానమితి జ్ఞానసుఖమితి చోచ్యతే। ఏతేన ఏకమేవ చైతన్యం భాసకత్వాత్ జ్ఞానమితి ప్రియత్వాత్సుఖమితి, నిత్యత్వాత్సత్యమితి చ వ్యవహ్రియత ఇతి సిద్ధమ్।

అత ఏవ న జ్ఞానసుఖయో రర్థతో భేదః కిన్తు శబ్దత ఏవేత్యుక్తమ్। ఉభయోరపి చైతన్య బోధకత్వాదితి। సత్యేతి। కాలత్రయాబాధ్య ఇత్యర్థః। అత ఏవ సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మేత్యుక్తం శ్రుత్యా। తద్భిన్నమితి। ఆత్మనోద్యదిత్యర్థః। నను కార్యస్య కరణాభిన్నత్వనియమాత్కథమాత్మ కార్యస్య జగత ఆత్మభిన్నత్వమితి చేదుచ్యతే। కార్యస్యకారణాత్మకతయా కారణాదభేదేపి నామరూపాదివ్యవహారతో భేద ఏవ। అన్యథా సుతరామభేదే కార్యకారణ వ్యవహార ఏవ న స్యాత్। తస్మాన్నామరూపాదివశాద్భిన్నమేవాత్మన ఇదం జగత్। తథాహి నామరూపరహిత ఆత్మా తత్సహితః ప్రపఞ్చః। జన్మాదివికారరహిత ఆత్మా తత్సహితోన్యః। దృగాత్మా దృశ్యోన్యః తథా వ్యాపక ఆత్మా వ్యాప్యోన్యః। ఏవమాద్యూహ్యమ్। సర్వమితి। ప్రమాత్రాదిభిస్సహేత్యర్థః। అసత్యమితి। జ్ఞానోత్తరకాలేఽసత్త్వాదితి భావః। తత్త్వజ్ఞానేనావిద్యా తత్కార్యాణాం బాధాభ్యుప గమాదితి సిద్ధమ్, అపి వ్యాపకత్వాదితి శ్లోకేనేతి భావః।

అథ న చైకమితి దశమశ్లోకం వ్యాఖ్యాతుమవతారయతి నన్వితి।

మూలమ్:- నను సర్వస్య జగతస్తుచ్ఛత్వే తన్నిషేధేనాత్మతత్త్వప్రతీతిర్న స్యాత్। న హి శశవిషాణం నిషిధ్యతే। క్వచిత్ప్రమితం క్వచిన్నిషిధ్యత ఇతి న్యాయాత్। తథా చ నిషేధానుపపత్త్యైవ న జగత్తుచ్ఛ మితి నేత్యాహ -

శ్లో॥ న చైకం తదన్యద్ ద్వితీయం కుతః స్యాత్
న వా కేవలత్వం న చాకేవలత్వమ్।
న శూన్యం న చాశూన్యమద్వైతకత్వాత్
కథం సర్వవేదాన్తసిద్ధం బ్రవీమి॥ 10

వ్యాఖ్యా : నను యస్య తత్త్వజ్ఞానేన బాధ ఇష్యతే తదిదం జగత్కింసదుతాసత్? న సత్, సతో బాధాయోగాత్। నాప్యసత్, అసతోపి బాధాయోగాత్। తదేవం జగతో బాధాసమ్భవే బ్రహ్మణ ఇవ సత్యత్వమేవ స్యాదితి శఙ్కితురాశయః। పదార్థస్తు ప్రదర్శ్యతే। సర్వస్య జగతస్తుచ్ఛత్వే సర్వం జగద్యది తుచ్ఛం స్యాత్తర్హి తస్య జగతో నిషేధేన బాధేనాత్మతత్త్వప్రతిపత్తి ర్బ్రహ్మజ్ఞానం న స్యాత్। నిషేధస్యైవాసమ్భవాన్నిషేధపూర్వకాత్మజ్ఞానస్యాసమ్భవ ఇత్యభిప్రాయః। తమేవ స్ఫుటయతి న హీతి। అత్యన్తాసత్యం శశవిషాణం నహి నిషిధ్యతే బాధ్యతే తత్త్వజ్ఞానేనాన్యేన వేతి శేషః। నను శశవిషాణమపి నిషిధ్యతాం కాఽనుపపత్తిరత ఆహ క్వచిదితి। యద్వస్తు సర్పాదికం క్వచిద్వల్మీకాదౌ ప్రమితం సత్యం స్యాత్తద్వస్తు క్వచిదన్యత్ర రజ్జ్వాదౌ నిషిధ్యతే

అధ్యస్తం సదధిష్ఠాన జ్ఞానేన బాధ్యతే నత్వత్యన్తాసదితి న్యాయాత్। అయం భావః స్మృతిరూపః పరత్రపూర్వ దృష్టావభాసోఽధ్యాస(బ్రహ్మసూత్రశఙ్కరభాష్యమ్ 1.1.1)ఇతి భాష్యాదన్యత్ర దృష్టస్య సత్యస్యైవ వస్తునోఽన్యత్రారోప స్సమ్భవతి నత్వత్యన్తాదృష్టా శ్రుతచరస్య। అత ఏవ శుక్తిశకలాదౌ రజతాదికమేవాధ్యస్యతే న తు శశశృఙ్గాదికమ్। ఇదం తు జగత్సర్వ మప్యారోపితత్వాత్తుచ్ఛమిత్యుచ్యతే భవద్భిః। యదిదం జగదన్యత్ర కుత్రాపి సత్యం స్యా త్తర్హ్యత్రారోపితం స్యాన్నతు తథాఽస్తి। తతోఽత్యన్తాసత్యం శశవిషాణతుల్యమిదం జగత్కథం బ్రహ్మణ్యధ్యస్తమ్। కథం వాధిష్ఠాన జ్ఞానేన బాధితవ్యమ్। తస్మాదత్యన్తాసతోస్య జగతశ్శశ విషాణవదారోపనిషేధయో రుభయోరనుపపత్తిరేవేతి। తతః కిమత ఆహ నిషేధానుపపత్త్యేతి। ఆరోపనిషేధయో రుభయోరప్యనుపపత్త్యేత్యర్థః। జగతస్తుచ్ఛత్వం నైవ। అన్యత్ర సత్యసర్పసద్భావాదయం రజ్జుసర్పోఽధ్యస్త ఇత్యుచ్యతే। రజ్జుజ్ఞానేన చ బాధ్యతే। తథాఽన్యత్ర సత్యప్రపఞ్చస్యా సత్త్వాదయం ప్రపఞ్చోఽధ్యస్త ఇతి వక్తుం న శక్యతే। తత్త్వజ్ఞానేన చ న బాధ్యతే, బ్రహ్మణ్యనధ్యస్తత్వాదస్య। తతశ్చానధ్యస్తమబాధ్యం చేదం జగద్యది తుచ్ఛం స్యాత్తర్హి తాదృశం బ్రహ్మాపి తుచ్ఛం స్యాదితి భావః। ఇమాం శఙ్కాం న చైకమితి శ్లోకేన పరిహరత్యాచార్య ఇత్యాహ - నేత్యాహేతి। న చైకమితి।

మూలమ్:-న చైకమితి। ఏకత్వసఙ్ఖ్యాయోగ్యేకమ్। తదపేక్షాబుద్ధిజన్యద్విత్వసఙ్ఖ్యాయోగి ద్వితీయమ్। తత ఏకభావే ద్వితీయం కుతః స్యాత్। ద్వితీయం చ తృతీయాదీనాముపలక్షణమ్। నన్వేకమేవాద్వితీయమ్ (ఛా. 6.2.1) ఇతి శ్రుత్యైకత్వం ప్రతిపాద్యతే। నేత్యాహ-న వా కేవలత్వమితి। కేవలత్వమేకత్వమ్। తస్యావిద్యాత్మకత్వాత్। యద్యాత్మన ఏకత్వం శ్రుత్యా న ప్రతిపాద్యతే తర్హి ప్రత్యక్షాది ప్రమాణవశాత్ అనేకత్వమేవ స్యాదితి।నేత్యాహ-న చాకేవలత్వమితి। అకేవలత్వమనేకత్వమ్। నేహ నానాస్తి కిఞ్చన (బృ.4.4.19) ఏకమేవా ద్వితీయమ్ (ఛా. 6.2.1) అథాత ఆదేశో నేతి నేతి (బృ. 2.3.6) ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః। తర్హి సర్వప్రతిషేధా చ్ఛూన్యత్వమేవ స్యాదితి। నేత్యాహ-న శూన్యమితి।

వ్యాఖ్యా:- అన్యజ్జగద్విలక్షణం తచ్చైతన్యం అద్వైతకత్వాద్ధేతోః ఏకం నైవ భవతి। ద్వితీయం కుతస్స్యాత్? ద్వితీయమపి న భవత్యేవ। యద్వా తదన్యదిత్యేకం పదం ఆత్మనోన్యద్వస్త్వేకమపి నాస్తి। ద్వితీయం కుతస్స్యాత్? తథా ఆత్మని కేవలత్వం నాస్తి, అకేవలత్వం చ నాస్తి। తచ్చైతన్యం శూన్యం న భవతి। అశూన్యఞ్చ న భవతి। కుతః? అద్వైతకత్వాత్। సర్వవేదాన్త సిద్ధం తద్వస్తు కథమహం బ్రవీమి?వక్తుం శక్నుయాం న కథమపీత్యర్థః,ఇతి శ్లోకాన్వయః।

అథ వ్యాఖ్యా వ్యాఖ్యాయతే। ఏకత్వేతి, ఏకపదం సఙ్ఖ్యేయవాచి, ఏకత్వస్యైవ సఙ్ఖ్యాత్వాది త్యభిప్రేత్యాహ ఏకత్వేతి। ఏకత్వరూపయా సఙ్ఖ్యయా యుజ్యత ఇత్యేకత్వ సఙ్ఖ్యాయోగి। ఏకోఘట ఇతి ద్రవ్యసామానాధికరణ్యేన శ్రూయమాణస్యైకశబ్దస్య సఙ్ఖ్యావాచిత్వాసమ్భవా దేకనిష్ఠే ధర్మ ఏకత్వమేవ సఙ్ఖ్యేతి భావః। నను సఙ్ఖ్యాయాః అవయవే తయప్ (అష్టాధ్యాయీ 5.2.42) ఇతి పాణిని సూత్రాత్ సఙ్ఖ్యావాచకాద్ద్విత్ర్యాదిశబ్దస్వరూపాదవయవార్థే తయపి కృతే ద్వయం

త్రయమిత్యాది రూపసిద్ధిః। తత్ర యది ద్విత్వత్రిత్వాదికమేవైవం రీత్యా సఙ్ఖ్యా స్యాత్తర్హి ద్విత్వాదిశబ్దేభ్య ఏవ 'తయపి' ద్విత్వతయమిత్యాద్యనిష్టాపత్తిరితి చేన్నైవమ్। ద్వౌ అవయవౌ యస్య తద్ద్వయమ్। త్రయోఽవయవా యస్య తత్త్రయమితి విగ్రహే అవయవ సామానాధికరణ్యం ద్విత్వాదిసఙ్ఖ్యయా నైవ సమ్భవతి। అవయవస్య సఙ్ఖ్యేయత్వాత్। తతశ్చ అవయవార్థ బోధకతయ త్ర్పత్యయ సామానాధికరణ్యాన్యథానుపపత్త్యా సూత్రస్థస్య సఙ్ఖ్యాశబ్దస్య లక్షణయా సఙ్ఖ్యేయపరత్వమేవాశ్రయణీయమ్। సఙ్ఖ్యేయస్య 'తయవేతయదితి' సూత్రితే గౌరవం స్యాదితి పాణినినా తథోచ్చారితమ్। 'ఏకమాత్రాలాఘవ మపి పుత్రోత్సవం మన్యన్తే వైయాకరణా' ఇతి పరిభాషాయా ఇతి భావః। నన్వేవం 'నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామితి' నైషధ వ్యాఖ్యానే (నైషధీయచరితమ్ 1.5) సఙ్ఖ్యా సఙ్ఖ్యేయవాచినో ర్నవద్వయపదయో స్సమాసానుపపత్త్యా మల్లినాథేన లక్షణయా నవద్వయమిత్యుక్తమ్। తత్కథం సఙ్గచ్ఛతే? దర్శితరీత్యా నవత్వస్యైవ సఙ్ఖ్యాత్వేన నవపదస్య సఙ్ఖ్యేయవాచిత్వాదితి చేదుచ్యతే। సఙ్ఖ్యేయవాచిత్వమేవోభయోస్తేనాప్యభిప్రేతమ్। కిన్తు బహ్వర్థబోధక నవశబ్దస్య ద్వ్యర్థబోధక ద్విశబ్దస్య చైకార్థీభావేన సమాసానుపపత్తిరభిప్రేతేతి బోధ్యమ్।

తదపేక్షేతి।తస్యైకస్యాపేక్షారూపా యా బుద్ధిః తజ్జన్యేతి ద్విత్వసంఖ్యావిశేషణమ్। అయమేకో ఘటః అయం తు ద్వితీయ ఇత్యేకాపేక్షత్వాత్ ద్వితీయవ్యవహారస్యేతి భావః। తత ఇతి। ద్వితీయస్యైకాపేక్షత్వాదిత్యర్థః। కుతః స్యాదితి న కుతోపీత్యర్థః। ఏవం ద్వితీయాపేక్షత్వా తృతీయస్య ద్వితీయాభావే కుతస్తృతీయం స్యాదిత్యాద్యూహ్యమిత్యాహ-ద్వితీయం చేతి। ఏవం పరార్ధ పర్యన్తం సర్వస్యాపి నిషేధః। తథాచ ఆత్మనోఽన్యద్యత్కిఞ్చిదపి యత్ర కుత్రాపి యదా కదాపి నాస్తీతి సిద్ధమ్। యద్వా తదన్యదిత్యస్యైవార్థః। తదపేక్షాబుద్ధిజన్యమితి తత్పదేనైకస్య పరామర్శః। తస్మాదన్యత్ తదన్యదితి। నను కథమేకస్యాభావః। ఆత్మన ఏకస్య సత్త్వాదితి శఙ్కతే నన్వేకమేవేతి। అన్యజ్జగద్విలక్షణం తచ్చైతన్యమేకం నాస్తీత్యర్థే తు నను కథమాత్మని ఏకత్వాభావః శ్రుత్యా ప్రతిపాదితత్వాదేకత్వస్యేతి, యద్వా తచ్చైతన్యం కథమేకం న భవతి ఏకమేవేతి (ఛా. 6.21) శ్రుతి ప్రామాణ్యాదితి శఙ్కాత్ర సఙ్గమనీయా। అథ ఆత్మనోన్యదేకమపి నాస్తీత్యర్థే తు నను ఆత్మన ఏకత్వేన తదపేక్షయాఽహఙ్కారాదీనాం ద్వితీయత్వ తృతీయత్వాదికం స్యాదేవ। న చాత్మన ఏకత్వే విప్రతిపత్తవ్యం శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి శఙ్కా సఙ్గమనీయా। పరిహారతి న వా కేవలత్వమితి। శ్రుత్యా ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేత్యాకారికయా న బ్రహ్మణ్యేకత్వసఙ్ఖ్యారూపో ధర్మః ప్రతిపాద్యతే। కిన్తు ఏకమేవాద్వితీయమితి పదత్రయేణ బ్రహ్మణి సజాతీయ విజాతీయ స్వగతభేదో నిషిధ్యతే। తత్ర హేతుమాహ - తస్యేతి। ఏకత్వస్యావిద్యకత్వాదవిద్యా కల్పితత్వాత్ బ్రహ్మణోఽన్యత్సర్వమప్యవిద్యయా కల్పితమేవేతి సిద్ధాన్తాత్। సఙ్ఖ్యారూప స్యైకత్వస్య బ్రహ్మరూపత్వాయోగాద్ బ్రహ్మభిన్నం తదప్యేకత్వమసత్యమేవ।

నత్వాత్మా అనేకః ప్రతిశరీరం పృథక్ పృథక్ వ్యవహారదర్శనాదిత్యాత్మనోఽనేకత్వేప్రాప్తే ఏకమేవాద్వితీయమితి (ఛా. 6.2.1) శ్రుతిగతైక పదప్రామాణ్యబలాదాత్మన్యనేకత్వం

వారితమేకత్వం చ స్థాపితం ప్రాక్। అథ యద్యధునా జగన్నిషేధార్థమాత్మనః ఏకత్వం దూష్యతే తర్హి పూర్వమనేకత్వం పునరాపతత్యేవేత్యాహ-యదీతి పరిహరతి న వా కేవలత్వమితి। అకేవలత్వమనేకత్వం చాత్మని నాస్త్యేవేత్యర్థః। తత్ర శ్రుతిమేవ ప్రమాణయతి నేహనానాస్తీతి। ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మ సజాతీయవిజాతీయ స్వగత భేద శూన్యత్వాత్। అథా ఇతి దీర్ఘశ్ఛాన్దసః। అథ తే ఆదేశ ఇతి భేదః। 'ఏచోయవాయావః' (అష్టాధ్యాయి 6.1.78) ఇత్యయాదేశో 'లోపశ్శాకల్యస్య' (అష్టాధ్యాయి 8.3.19) ఇతి య లోపః। ఆదేశః ఉపదేశః। తమేవ దర్శయతి నేతి నేతీతి। నేతి నేతీతి సర్వస్యాపి నిషేధ ఏవ మయా తుభ్యముపదిశ్యతే నత్వదన్యదిత్యర్థః। శ్రుతిభ్య ఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాదిత్యర్థః। సర్వస్యాపి నిషేధే యో నిషేధతి స ఆత్మా శిష్యత ఇతి శ్రుత్యాశయమజానానః కశ్చిచ్ఛఙ్కతే తర్హీతి। న శూన్యమితి। ఏకత్వ కేవలత్వాదీనాం సర్వేషామపి ప్రతిషేధేఽపి న శూన్యరూప ఆత్మా। యత్రైకత్వాదికం ప్రతిషిధ్యతే తస్యైకత్వాది ప్రతిషేధావధిభూతస్య సత్త్వాదితి భావః। ఆత్మా న శూన్యరూప ఇత్యత్ర శ్రుతిం పఠతి అసన్నేవేతి।

మూలమ్:- అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్। అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సన్తమేనం తతో విదురితి (తై. 2.6.1) సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ (తై. 2.1.1) సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ (ఛా. 6.2.1) ఇత్యుపక్రమ్య ఏతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి (ఛా. 6.8.7) ఇత్యాది శ్రుతిభిః సత్యత్వ ప్రతిపాదనాత్సర్వభ్రమాధిష్ఠానత్వాత్సర్వ బాధావధిత్వాచ్చ। తర్హి సత్యత్వజ్ఞానత్వాది ధర్మవదపి స్యాత్। నేత్యాహ - న చా శూన్యమితి।

వ్యాఖ్యా:- యద్యయం పురుషః బ్రహ్మ అసత్ శూన్యమితి వేద చేద్వేత్తి యది తర్హి సోఽయమసన్ శూన్యఏవ భవతి। స్వస్యైవ బ్రహ్మత్వాదిత్యభిసన్ధిః। తస్మాత్ యద్యయమస్తి బ్రహ్మ ఇతి వేద తర్హి సన్నేవ స భవతి। తఞ్చ సన్తమేనం విద్వాంసోపి సన్తమేవ విదుః। ఏవం బ్రహ్మణ్యసద్బుద్ధౌ దోషం ప్రదర్శ్యాఽథ సద్బుద్ధిరేవ కార్యా బ్రహ్మణస్సత్యత్వాదితి బ్రహ్మసత్యత్వ ప్రతిపాదక శ్రుతిగణం పఠతి సత్యమితి। న కేవలం శ్రుతయ ఏవ బ్రహ్మసత్యత్వం ప్రతిపాదయన్తి కిన్తు యుక్తయోపీత్యాహ-సర్వేతి। అధిష్ఠానం వినాభ్రమాయోగాదవధిం వినా నిషేధాయోగా దన్యానాం శశశృఙ్గాదీనామధిష్ఠానత్వావధిత్వాసమ్భవాచ్చ సర్వభ్రమాధిష్ఠానం సర్వబాధావధిభూతఞ్చ బ్రహ్మసత్యమిత్యర్థః। సర్పరజతాదిభ్రమాధిష్ఠాన రజ్జుశుక్త్యాదిసత్యత్వ వారణాయ 'సర్వ' పదోపాదానమ్। నను యద్యేవం బ్రహ్మ సత్యం స్యాద్యది చ పూర్వ శ్లోకోక్తవిధయా జ్ఞానసుఖాత్మకఞ్చ స్యాత్తర్హి సత్యత్వజ్ఞానత్వసుఖత్వాదిధర్మా ఆత్మని స్యురితి శఙ్కతే తర్హీతి। అపినా ఏకత్వాదిధర్మనిషేధేపీతి సూచ్యతే। ఏవం సత్యత్వాది ధర్మయోగిత్వ మప్యస్మాకమనిష్టమేవేత్యాహ - న చాశూన్యమితి। న శూన్యమశూన్యం తదపి న భవతి। తతశ్చ సర్వధర్మశూన్యమేవ భవతీత్యర్థః।

మూలమ్:- ఏకమద్వితీయమితి పదద్వయేన సర్వప్రతిషేధేప్యేవకారేణ ధర్మధర్మిభావాదిభేద ప్రతిషేధాత్। సర్వత్ర హేతుమాహ-అద్వైతకత్వాదితి। ద్విధా ఇతం ద్వీతమ్। తస్య భావో

ద్వైతమ్। తదుక్తం వార్తికే-ద్విధేతం ద్వీతమిత్యాహుస్తద్భావో ద్వైతముచ్యతే (బృ.వా. 4.3.2.6) ఇతి। న విద్యతే ద్వైతం ద్విధాభావో యత్ర తదద్వైతమిత్యక్షరార్థః। సలిల ఏకో ద్రష్టాద్వైతః (బృ. 4.3.32) ఇతి శ్రుతేః। ప్రతియోగిజ్ఞానస్యైవ లాఘవేనాభావబుద్ధౌ కారణత్వాత్ ద్వైతస్య చానిర్వచనీయత్వాఙ్గీకారేణ చ ప్రత్యక్షాదివేద్యత్వాన్నిషేధోపపత్తిరిత్యర్థః

వ్యాఖ్యా : తత్ర శ్రుతిరేవప్రమాణమిత్యాహ-ఏకమితి। యద్యపి సజాతీయవిజాతీయ స్వగతభేదత్రయప్రతిషేధార్థం పదత్రయమావశ్యకం తథాప్యేకా ద్వితీయపదయోగేనైవ తత్సర్వ ప్రతిషేధస్సిధ్యతీత్యభిప్రేత్యైవకారేణ సిద్ధమర్థమాహ-ధర్మధర్మీతి ధర్మధర్మిభావః, ఆదిపదాత్కార్య కారణభావః, ఉపజీవ్యోపజీవక భావః భాస్యభాసకభావ ఇత్యాదిగ్రహణమ్। తేషాం భేదాభేదయో శ్చ ప్రతిషేధాదితి। యద్వా ధర్మిధర్మభావాది ప్రయుక్తో యో భేదాభేదః తస్య ప్రతిషేధాత్। సత్య ఆత్మేత్యుక్తౌ సత్యత్వవదభిన్న ఆత్మేతి శాబ్దబోధాదాత్మభిన్నతయా ఆత్మాభిన్నతయా చ సత్యత్వం ప్రతీయత ఇతి భేదాభేద ఇత్యుక్తమ్। యథా వహ్నిర్దహతీతి వహ్నిభిన్నతయా వహ్న్యభిన్నతయా చ దాహ ప్రతీతిః। అత ఏవ శరీరశరీరిభావరూప సమ్బన్ధం జీవేశ్వరయోరభిప్రేత్య భేదాభేదమతముత్థాపయామాసుర్విశిష్టాద్వైతినః। స్థూలోహమితి ప్రతీతౌ శరీరిణోఽభిన్నతయా భిన్నతయా చ స్థూలత్వప్రతీతేః। అథవా ధర్మధర్మిభావాదిరూపస్య భేదాభేదస్య ప్రతిషేధాదితి సమాసః। ధర్మధర్మిణోః సుతరామభేదే తు ధర్మధర్మిభావరూపస్య ధర్మస్యైవాసమ్భవః। న హి ఘటపటభావరూపో ధర్మస్సంభవతి। తస్మాద్ధర్మధర్మిణోరన్యోన్యా శ్రయాద్ధర్మవ్యతిరేకేణ ధర్మిణః ధర్మివ్యతిరేకేణ ధర్మస్యచాదర్శనాదభేదః। ధర్మోధర్మీతి వ్యవహారా ద్భేదశ్చేతి భేదాభేదత్వం ధర్మధర్మిభావస్య। కార్యకారణభావాదీనామపి బోధ్యమ్। భేదాభేదయోశ్చ ప్రతిషేధాదిత్యర్థస్య కథముపపత్తిరితి చేదుచ్యతే। భేదో భిన్నత్వమభేదోఽభిన్నత్వమ్। తే చ ధర్మావేవేతి ధర్మిణ్యేవ తే పృథక్ పృథక్ వర్తేతే। తథా చ యద్యాత్మా భిన్నత్వవానభిన్నత్వవాన్ వా భవతీత్యుచ్యేత తర్హి ప్రాప్తమేవ ధర్మిత్వమాత్మన ఇతి కృత్వా భేదాభేద ధర్మయోరప్యాత్మని ప్రతిషేధ ఇతి।

ద్విధేతమితి। ద్విధా ద్విప్రకారోఽస్యసఞ్జాత ఇతి ద్విధేతమ్। తథా ద్వే అస్య సఞ్జాతే ఇతి ద్వీతమ్। యద్వా ద్వావవయవావస్యసఞ్జాతావితి ద్వీతమ్। 'తదస్య సఞ్జాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' (అష్టాధ్యాయీ. 5.2.36) ద్వయమిత్యర్థః తస్య భావ ఇతి తస్యేదమిత్యణ్। ఇదమో భావార్థస్తు వివక్షిత ఇతి భావః। ద్వైతమితి అణి 'తద్ధితేష్వచామాదేః' (అష్టాధ్యాయీ 4.1.84) ఇత్యాద్యచోవృద్ధిః। స్వోక్తవ్యుత్పత్తౌ ప్రమాణమాహ-తదుక్తమితి। న విద్యతే ఇతి। అవిద్యమాన పదేన సమాసః। న ఞోస్త్యర్థానాం నలోపో వాచ్యో వాచోత్తరపదలోప ఇతి వార్తికాత్। న విద్యత ఇతి తు ఫలితార్థకథనమితి బోధ్యమ్। ద్విధాభావ ఇతి ద్విత్వమిత్యర్థః। భేద ఇతి యావత్। భేదస్య ద్విపదార్థనిష్ఠత్వాత్। అక్షరార్థఇతి। వ్యుత్పత్త్యర్థ ఇత్యర్థః। ఉక్తార్థే ప్రమాణమాహ 'సలిల' ఇతి। సలతి గచ్ఛతి వ్యాప్నోతీతి సలిలః పరిపూర్ణః। అద్వైతం ద్వైతరహిత ఏకో ద్రష్టా పరమాత్మాఽస్తీతి విశేషః। అద్వైతమేవాద్వైతకం స్వార్థే కః। తస్యభావోద్వైతకత్వమ్ తస్మాత్ అద్వైతకత్వాద్బ్రహ్మణ ఇత్యన్వయః। బ్రహ్మణి యస్య కస్యాపి ద్వైతస్యాభావాదిత్యర్థః

నన్వనేనైకేన హేతునా కథం పూర్వోక్త సర్వార్థసాధనమితి చేదుచ్యతే శృణు। బ్రహ్మణోన్యదేకమపి వస్తు నాస్తి కుతః? బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వాత్। యది బ్రహ్మభిన్నం వస్తు స్యాత్తర్హి తేనైకేనాపి బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వం స్యాత్తతశ్చ ద్వైతం ప్రాప్నోతీత్యద్వైతసిద్ధేః। ఏతేన ద్వితీయం కుత ఇతి వ్యాఖ్యాతమేవ। తథా బ్రహ్మ ఏకం న భవతి। కుతః? అద్వైతత్వాత్ బ్రహ్మాపేక్షయా ద్వితీయే వస్తుని సతి బ్రహ్మ ఏకమిత్యుచ్యేత। సతి తు ద్వితీయే బ్రహ్మణోఽద్వైతత్వం న సిధ్యేత్తస్మాన్నబ్రహ్మ ఏకం నాపి ద్వితీయమ్। అద్వైతత్వాత్ బ్రహ్మ భిన్నస్యైకస్య వస్తునోఽభావాత్। యదిబ్రహ్మణోన్యదేకం స్యాత్తర్హీదం బ్రహ్మద్వితీయం స్యాత్। నత్వేవం దృశ్యతే అద్వైతత్వేన బ్రహ్మణోఽన్యస్యైకస్యాప్యభావాదితి।

అథ బ్రహ్మణి కేవలత్వం నాస్తి అద్వైతత్వాత్। కేవలస్య భావః కేవలత్వమితి ధర్మవాచీ కేవలత్వ శబ్దః। యద్యయం ధర్మోబ్రహ్మణి స్యాత్తర్హి బ్రహ్మధర్మిస్యాత్। ధర్మిత్వం తు ద్వైతమేవ। ధర్మరూపపదార్థాన్తరయుక్తత్వస్యైవ ధర్మిత్వాత్। న హి ధర్మాభావే ధర్మిత్వం స్యాత్। తస్మాద్బ్రహ్మణః కేవలత్వరూపధర్మవత్త్వే తేనైవ ధర్మేణ బ్రహ్మణ స్సద్వితీయత్వ మిత్యద్వైతత్వహానేర్బ్రహ్మణి న కేవలత్వమ్। ఏతేనైవ న చాకేవలత్వమితి వ్యాఖ్యాతమ్। కిఞ్చ, యది బ్రహ్మకేవలమనేకం స్యాత్తర్హి బ్రహ్మభిన్నానాం బహూనాం పదార్థానాం సత్త్వాత్కథమద్వైతత్వం బ్రహ్మణః? నన్వనేకత్వం బ్రహ్మణో న జగతా, కిన్తు స్వత ఏవేతి చేత్తర్హి బ్రహ్మణామనేకానాం సత్త్వే కథమద్వైతత్వం బ్రహ్మణః? ఏకస్యేతర బ్రహ్మభిర్ద్వైతస్య సత్త్వాత్। తథా బ్రహ్మ న శూన్యం అద్వైతత్వాత్। న విద్యతే ద్వైతం యత్రేతి వ్యుత్పత్త్యా ద్వైతనిషేధాధిష్ఠానత్వేన కస్యచిదభావ పదార్థస్య సిద్ధత్వాదబ్రహ్మణో న శూన్యత్వమ్। శూన్యస్యాభావపదార్థత్వాత్ తథా బ్రహ్మనాశూన్యం అద్వైతత్వాత్ యది బ్రహ్మాశూన్యం స్యాత్తర్హ్యశూన్యగృహవత్సర్వపదార్థసమ్పన్నం స్యాత్। తథా చాద్వైతత్వం బ్రహ్మణో న స్యాత్। సర్వద్వైతాభావోహ్యద్వైతత్వమ్।

నన్వద్వైతం బ్రహ్మేతి సిద్ధాన్తితమ్। కిమద్వైతే బ్రహ్మణ్యద్వైతత్వమస్తి నాస్తి వా? ఆద్యే; తేనైవాద్వైతత్వేన ధర్మేణ బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వం స్యాదేవ। ద్వితీయే; అద్వైతత్వాభావే కథమద్వైతం బ్రహ్మ స్యాత్? నహి ఘటత్వాభావే ఘటోఘటస్స్యాదితి చేన్మైవం వాదీః। అద్వితీయం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్। అథ యది తద్బ్రహ్మాద్వితీయత్వేన ధర్మేణ సద్వితీయం స్యాత్తర్హ్యద్వితీయత్వస్యైవ హానిరితి కృత్వానేదమద్వితీయత్వం స్వోపజీవ్య బ్రహ్మవిఘాతాయ భవతి। ఉపజీవ్యవిరోధస్య వ్యాకరణశాస్త్రే (పరిభాషేన్దుశేఖరః నెం. 86) లోకే చ దూషితత్వాత్। కిఞ్చాద్వితీయత్వ రూపోఽయం ధర్మో బ్రహ్మణోద్వితీయత్వమేవ బాధత ఇతి కథం స్వస్య స్వేనైవ బాధ ఉపపద్యేత? అపి చ అద్వైతం నామద్వైతరాహిత్యం ద్వైతాభావ ఇతి యావత్।

తస్య అభావరూపత్వేన కథం బ్రహ్మణస్సద్వితీయత్వాపాదకత్వమ్? న హి శశవిషాణాభ్యాం సహ మహిషవిషాణయోశ్చతుష్టయత్వం భవతి। వస్తుతస్త్వస్మిన్మతే ద్వైతభావస్యైవ బ్రహ్మ రూపత్వేన భావపదార్థత్వాదద్వైతాద్వైతత్వయోరేకార్థకత్వమేవ తత్తత్వపదయోరివేతి బోధ్యమ్। యుక్తం చేదమ్। ధర్మధర్మివిలక్షణత్వేన బ్రహ్మణి యస్య కస్య చిదపి ధర్మిమాత్రస్యాప్రసక్తిరితి

పూర్వమేవోక్తత్వాత్కథమద్వైతత్వరూపధర్మస్యాపి ప్రసక్తిః। తస్మాద్యథా చైతన్యమద్వైతం తథాఽద్వైతత్వం ద్వైతాభావోపి చైతన్యమేవ। నన్వేవం ద్వైతాభావస్యైవ బ్రహ్మత్వే 'న విద్యతే ద్వైతం యత్రేతి' వ్యుత్పత్త్యా కథం ద్వైతాభావాధికరణత్వముక్తం బ్రహ్మణ ఇతి చేత్సత్యమ్। ఏతన్మతరీత్యా న ద్వైతమద్వైతమితి నఞ్సమాసః అనుపలబ్ధిరవివాద ఇత్యాదివద్ వాచ్యః। తథా చ ద్వైతాభావ ఇత్యేవ సిధ్యతీత్యర్థః। వార్తికకారాస్తు న్యాయాదిమతాన్తరానుసారేణ ద్వైతాభావస్యాభావరూపత్వమభిప్రేత్య తథాఽద్వైతపదనిరుక్తిం చక్రురితి బోధ్యమ్। నను పరమార్థదశాయాం సర్వస్యాపి ద్వైతస్యానుపలభ్యమానత్వేనాత్మన ఏకస్యైవోపలభ్యమానత్వేన చాత్మనో ద్వైతాభావరూపత్వమసిద్ధం వార్తికకారమతమేవ సాధ్వితి చేన్నైవమ్। పరమార్థదశా నామ నావస్థావిశేషః కిన్త్వాత్మైవ। స చాత్మా భూమపదార్థః। భూమలక్షణం తు 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా' (ఛా. 7. 24. 1) ఇతి ప్రాగుక్తమ్। తస్మిన్ భూమాత్మని యద్యాత్మవ్యతిరేకేణ ద్వైతాభావోపలబ్ధిః తర్హి భూమత్వస్యైవ వ్యాఘాతః। యది భూమత్వం న స్యాత్తర్హి పరిచ్ఛిన్న ఏవాత్మా స్యాత్। కిఞ్చ నిర్వికల్పసమాధౌ స్వప్రకాశస్య భూమ్న ఆత్మనః స్ఫురణమఙ్గీకృతమ్। అన్యథా అసాక్షికత్వేన తత్సమాధేరేవాభావ ప్రసఙ్గాత్। యది తత్ర ద్వైతాభావోపలబ్ధిస్స్యాత్తేనైవ ద్వైతాభావజ్ఞానేన తత్సమాధే స్సవికల్పకత్వం స్యాత్। తస్మాత్స్వప్రకాశ ఏక ఏవాత్మా తత్ర స్ఫురతీతి సఏవ ద్వైతాభావరూపః।

నను 'న తత్ర సూర్యో భాతి'(క. 2. 2. 15) శ్రుత్యా ఆత్మని సూర్యచన్ద్రాద్యభానం శ్రుతిర్వదతి। సమాధ్యుత్థితశ్చాత్మని సూర్యాదిసర్వద్వైతాభావం స్మరతి, కిమపి తత్ర నాసీదితి। తతో ద్వైతాభావాధికరణత్వం సిద్ధమాత్మన ఇతి చేదుచ్యతే। ఇహ ప్రపఞ్చే యథా సూర్యాదయో భాన్తి న తథా బ్రహ్మణీతి బ్రహ్మణ ఆధారత్వం ప్రకల్ప్య వదతి శ్రుతిః। అథవా న తత్ర సూర్యో భాతీత్యస్య సూర్యాభానాధికరణత్వం బ్రహ్మణ ఇతి నార్థః, కిన్తు సూర్యా భానానధికరణత్వమిత్యేవ ద్వైతానధికరణత్వమద్వైతత్వమితి న కశ్చిద్ దోషః। కిమపి తత్ర నాసీదితి పరామర్శస్తు సమాధౌ కిమపి నాసీదిత్యభిప్రాయేణ జాతః। అన్యథా కిమపి మయి నాసీదిత్యేవ స్మరేత్, తస్మాత్తత్రేత్యస్య సమాధావిత్యేవార్థః। అథ యది కిమపి బ్రహ్మణి నాసీదితి స్మరతీత్యుచ్యేత తర్హి ద్వైతాధికరణత్వాభావం బ్రహ్మణః స్మరతీతి బోధ్యమ్।

నన్వేవమద్వైతం నామ ద్వైతానధికరణమితి యద్యుచ్యతే తర్హి తచ్ఛూన్యమేవ స్యాదితి కథం న శూన్యమద్వైతత్వాదిత్యుక్తమితి చేన్నైష దోషః। అనధికరణమితి నఞ్ సమాసే నాధికరణత్వనిషేధాత్। నిషేధస్య చ ప్రసక్తి పూర్వకత్వాచ్ఛూన్యేఽధికరణత్వప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి నిషేధాయోగాద్ ద్వైతస్యానధికరణమపి భావపదార్థ ఏవ। అథ యద్యధికరణస్య భావపదార్థత్వాత్తద్భిన్నమిదమనధికరణపదార్థ ఏవేత్యభినివేశస్తర్హి దృగేక ఏవ భావపదార్థ స్తద్భిన్నమధికరణాపాదాన కర్మ కర్తృకరణాదిరూపం సర్వం ద్వైతమభావపదార్థ ఏవ। సద్రూపత్వాదాత్మనః ద్వైతస్య చాసద్రూపత్వాత్। తత శ్చాధికరణస్యాభావపదార్థత్వేన తద్భిన్నమనధికరణం భావపదార్థ ఏవేతి విద్ధి। తదేవం ద్వైతానధికరణత్వేన భావత్వాద్బ్రహ్మ న శూన్యమితి సిద్ధమ్।

నను సర్వప్రపఞ్చభ్రమాధిష్ఠానత్వేన బ్రహ్మణస్సత్యత్వమితి ప్రాగుక్తమ్, అధునా తు సర్వద్వైతానధికరణత్వేనేతి కథం పూర్వోత్తరవచనయోరవిరోధ ఇతి చేదుచ్యతే। వ్యవహారదశాయాం సర్వద్వైతాధికరణత్వం, పరమార్థతస్తు సర్వానధికరణత్వమిత్యవిరోధః। అత ఏవ ప్రపఞ్చభ్రమాధిష్ఠానమిత్యుక్తం, న తు ప్రపఞ్చాధిష్ఠానత్వమితి। తథా చ బ్రహ్మణస్సర్వానధికరణత్వం తు వాస్తవమితి సిద్ధమ్।

నన్వేవం సర్వస్యాసత్త్వే ఆత్మన ఏకస్యైవ సత్యత్వే తుచ్ఛస్య జగతో నిషేధానుపపత్తిరితి యదా శఙ్కితం ప్రాక్ తస్య కః పరిహార ఇతి శఙ్కాయామాహ – ప్రతియోగీతి। ఆత్మనో ద్వైతాభావరూపత్వాదాత్మజ్ఞానం ప్రతి ద్వైతజ్ఞానమేవ సమీచీనం కారణం లాఘవాదిత్యాహ – ప్రతియోగీతి। యథా ఘటాభావబుద్ధిం ప్రతి ఘటబుద్ధిశ్శీఘ్రోపస్థితిహేతుత్వేన సమీచీనం కారణం తద్వదిత్యర్థః। కంబుగ్రీవాద్యాకారవాన్ ఘట ఇతి ఘటస్వరూపే జ్ఞాతే సత్యేవ భూతలే ఘటో నాస్తీతి ఘటాభావ ప్రతిపత్తిర్భవతి। తథాఽనృతజడదుఃఖాదిరూపే ద్వైతే జ్ఞాతే సతి ద్వైతాభావస్యాత్మనో జ్ఞానం భవతీతి భావః। నను ప్రతియోగిజ్ఞానం వినా అభావజ్ఞానం నైవ భవేదితి కృత్వాఽభావబుద్ధౌ ప్రతియోగి బుద్ధీతరబుద్ధేః కారణత్వమేవ నాస్తీతి కుతో లాఘవే నేత్యుక్తమ్। లాఘవపదేనాన్యకారణగౌరవస్య సూచిత్వాదితి చేదుచ్యతే। భూతలే పటోస్తీతి పటజ్ఞానేనాపి ఘటాభావజ్ఞానం భవతీత్యభావబుద్ధౌ ప్రతియోగిభిన్నభావజ్ఞానమపి కారణమేవ। కిన్తు తస్య కారణస్య శీఘ్రోపస్థితిహేతుత్వం నాస్తీతి గౌరవమేవ।

అయమాశయః। కేనచిదవిదితో జిజ్ఞాసితశ్చ ఘటాభావః। తేన కీదృశో ఘటాభావ ఇతి పృష్టోన్యః పరిజ్ఞాత ఘటాభావస్తం ప్రతి ఘటాభావం బోధయితుం తేన సాకం తన్తువాయగృహం గత్వా తత్ర పటం దర్శయిత్వా ప్రోవాచేతి, వయస్య। పటోఽస్త్యత్రేతి। స చ పటదర్శనేన ఘటాభావమనుమినోతిస్మ। అయమత్ర ప్రయోగః తన్తువాయగృహం ఘటాభావవత్ పటవత్త్వాద్వ్యతిరేకేణ కులాలగృహవదితి। న చ బ్రాహ్మణాదిగృహేషు ఘటపటోభయసత్త్వాద్ధేతోర్వ్యభిచార ఇతి వాచ్యం, పటవత్త్వాదిత్యస్య పటైకవత్త్వాదితి వివక్షితత్వాత్। అథ తాదృశేనాన్యేన తథైవ పృష్టః ప్రాజ్ఞః కశ్చన తేన సాకం కులాలగృహం గత్వా తత్ర ఘటం దర్శయిత్వా ప్రోవాచేతి, వయస్య। కమ్బుగ్రీవాద్యాకారవానయం ఘట ఇతి। స చ ఘటం దృష్ట్వా యత్రాయం ఘటో నాస్తి తత్ర ఘటాభావ ఇతి వినానుమానం సుఖేన ఘటాభావం జానాతి। తతశ్చ ఘటజ్ఞానం ఘటాభావజ్ఞానం శీఘ్రమేవ సుఖేన జనయతీతి ప్రతియోగిజ్ఞానస్య లాఘవేనాభావజ్ఞానే కారణత్వమ్। పటజ్ఞానం తు ఘటాభావజ్ఞాన మనుమానేన క్లేశం జనయతీతి పటజ్ఞానస్య ఘటాభావజ్ఞానే గౌరవేణ కారణత్వమితి। తథా జిజ్ఞాసితాత్మస్వరూపేణ శిష్యేణ పృష్టో గురు స్తస్మై ద్వైతమేవ తావద్దర్శయేత్। స చ శిష్యోద్వైతం జ్ఞాత్వా ద్వైతాభావం సుఖేన జ్ఞాస్యతి।

నను ఘటాభావస్య నిరాత్మకత్వాదీదృశో ఘటాభావ ఇతి సాక్షాద్వక్తుమశక్యత్వేన ఘటజ్ఞానపూర్వకం తస్య జ్ఞాతవ్యత్వమస్తు నామ। ద్వైతాభావస్యాత్మన స్సచ్చిదానన్దాత్మకత్వాదీదృశ

ఆత్మేతి సాక్షాద్వక్తుం శక్య ఏవేతి ద్వైతజ్ఞానాదపి ద్వైతాభావజ్ఞానం విలమ్బితమేవ। కిన్తు ద్వైతాభావ స్స్వత ఏవ జ్ఞాపనీయ ఇతి చేత్ మైవమ్। ఈదృక్తానాస్తి తత్రహీతి వచనాదీదృశ ఆత్మేతి కథం జ్ఞాపనీయస్స్యాదాత్మా। కిఞ్చ సచ్చిదానన్దాత్మకత్వమాత్మన ఉచ్యతే, తత్ర కిం సచ్చిదానన్దశబ్దానామాత్మస్వరూపత్వముతార్థస్య? న తావత్ శబ్దానాం శబ్దమయత్వే వేదవదాత్మనో జడత్వాద్యాపత్తేః। అర్థస్తు చైతన్యమేవేతి ప్రాగేవ సిద్ధాన్తితమ్। చైతన్యమేవాత్మేతి కథం చైతన్యపదేనాత్మపదేన వా ఆత్మనో జ్ఞానం స్యాజ్జిజ్ఞాసోః? అథ యది త్రికాలాబాధ్యత్వ భాసకత్వ ప్రియత్వాత్మక ఆత్మేతి సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మేత్యస్యార్థ ఇత్యుచ్యతే తర్హి త్రికాలాబాధ్యాభాసకః ప్రియశ్చాత్మేతి గురుణా ప్రోక్తే కథం శిష్యస్యాత్మతత్త్వప్రతిపత్తిస్స్యాత్? న కథమపి। తథాహి కే తే త్రయః కాలాః? కః తత్ప్రయుక్తో బాధః? కిమయం భాసయతి కథం వా? కా ప్రీతిః? కిన్నిష్ఠా సా? ఇతి యది శిష్యస్యాకాంక్షా న స్యాత్తర్హి సుజ్ఞేయం స్యాదాత్మతత్త్వం వినాపి ద్వైతజ్ఞానమ్। అపి తు జాయత ఏవాకాంక్షేతి న సచ్చిదానన్ద శబ్దైరాత్మతత్త్వం ప్రతిపాదయితుం శక్యతే। న చైవం సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మ, సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ (తై. 2.1.1) ఇత్యాది శ్రుతీనామానర్థక్యమితి వాచ్యమ్, ద్వైతే జ్ఞాతే సతి పశ్చాత్సచ్చిదానన్ద శబ్దైర్బ్రహ్మప్రతిపత్తిః స్యాదితి శ్రుతిసార్థక్యాత్। తస్మాత్ ద్వైతాభావస్యాత్మనో జ్ఞానే విషయే ద్వైతజ్ఞానమేవ కారణమితి సుస్థమ్। నను ద్వైతజ్ఞానమేకమేవ బ్రహ్మజ్ఞానే కారణమితి కారణాన్తరాభావాల్లాఘవేనేతి వ్యర్థమితి చేన్నైవమ్,

'నాహం దేహో నేన్ద్రియాణ్యన్తరఙ్గో। నాహఙ్కారః ప్రాణవర్గో న బుద్ధిః॥ (ఆత్మపఞ్చకమ్) ఇత్యుక్తరీత్యా 'న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకాః' (క.2.2.15) 'నేహ నానాస్తి కిఞ్చన' (కఠ.2.1)ఇత్యాది శ్రుత్యుక్తరీత్యా చ దేహేన్ద్రియాది సర్వజగన్నిషేధేనాత్మస్వరూప ప్రతిప్రత్తిరిత్యేకో మార్గః। 'తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి' (క.2.2.15) 'సాక్షీ నిత్యః ప్రత్యగాత్మా శివోహమ్' (ఆత్మపఞ్చకమ్.1) ఇత్యుక్త విధయా దేహేన్ద్రియాదికం జగన్నిషిధ్యైవ దేహేన్ద్రియాది సర్వావభాసకాత్మతత్త్వ ప్రతిపత్తిరిత్యన్యో మార్గః

సర్వం యేన భాస్యతే స ఆత్మేత్యన్వయః। సర్వం యత్ర నాస్తి స ఆత్మేత్యపి ఫలితార్థః। మార్గద్వయే ద్వైతాభావమాత్మానం బోధయితుం యత్ర దేహో నాస్తీన్ద్రియాణి న సన్తీత్యాదిద్వైత నిషేధమార్గస్సులభః ద్వితీయస్తు కష్టతరః। నను న కిఞ్చిదేతత్, శిష్యేణాత్మనో జిజ్ఞాసుత్వాత్స్వ ప్రకాశత్వేన। ద్వైతావభాసకత్వేన చాత్మజ్ఞానస్య సుసమ్పాదనీయత్వాదితి చేన్నైవమ్, నిష్కళం, నిష్క్రియం శాన్తం ఏకమేవాద్వితీయం (శ్వే. 6-19) ఇత్యాది శ్రవణేన ద్వైతాభావరూపత్వ మాత్మనో జ్ఞాత్వా తమేవాత్మభూతం ద్వైతాభావం జిజ్ఞాసమానాయ శిష్యాయ స్వప్రకాశో జ్ఞానానన్దశ్చ ద్వైతాభావ ఇత్యుక్తిర్న ద్రుతమాత్మతత్త్వం బోధయితుం క్షమతే, కుతః కీదృశం తత్స్వప్రకాశత్వమిత్యాద్యాకాంక్షాన్తరజననాత్। అథ యది ద్వైతమిదం దర్శయిత్వా ఏతస్యాభావ ప్రతిపత్తి ర్భవేదాకాంక్షాన్తరానుదయాత్। తస్మాత్ శిష్యేణ ద్వైతాభావస్యైవ జిజ్ఞాసితత్వాద్ద్వైతా భావబుద్ధిం ప్రతిద్వైతజ్ఞానస్యైవ లాఘవేన కారణత్వాద్ద్వైతమేవ తావద్జ్ఞాప్యమిత్యనవద్యమ్।

నను శశవిషాణతుల్యస్య ద్వైతస్య జ్ఞానం కథమత ఆహ-ద్వైతస్యేతి। ద్వైతం న బ్రహ్మవత్సత్, నాపి శశవిషాణవదసత్, కిన్తు సదసదనిర్వచనీయం మిథ్యాభూతమన్యదేవ। అత ఏవాస్య శశవిషాణవన్నాప్రతీతిః, బ్రహ్మవన్నాప్యబాధః, కిన్తు రజ్జుసర్పవత్ప్రతీతిబాధావు భావపి స్తః। తదేవం ద్వైతస్యానిర్వచనీయతాఙ్గీకారేణ హేతునా ప్రత్యక్షాదివేద్యత్వాద్ద్వైతస్య జ్ఞానం సుకరమేవేతి భావః। యదీదం శశశృఙ్గాదితుల్యం స్యాత్తర్హి ప్రత్యక్షాదివేద్యం న స్యాదతః ప్రత్యక్షాది వేద్యత్వాన్నేదం శశశృఙ్గాదితుల్యమిత్యస్య నిషేధ ఉపపద్యత ఏవేత్యాహ - నిషేధేతి। యదిదం దేహేన్ద్రియాది రూపం ప్రత్యక్షాది ప్రమాణసిద్ధం సర్వం ద్వైతం తద్బ్రహ్మణి నాస్తీతి సర్వద్వైతనిషేధేన ద్వైతాభావస్యాత్మనః ప్రతీతిస్సులభేతి న కశ్చిద్దోష ఇతి భావః।

మూలమ్:-తర్హ్యేతాదృశ ఆత్మాఙ్గులినిర్దేశేనైవ ప్రతిపాద్యతామితి। నేత్యాహ కథం బ్రవీమీతి। కిమాక్షేపే। అద్వైతకత్వేన వాగవిషయత్వాత్। అవచనేనైవ ప్రోవాచ (న.ఉ.తా. 6) యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ (తై. 2.4.1) న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయాః (బృ. 3.4.2) ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః।

వ్యాఖ్యా : అథ శ్లోకస్య తురీయం పాదం వ్యాఖ్యాతుమవతారికావ్యాజేన పూర్వోత్తర సందర్భం ప్రతిపాదయతి తర్హీతి। నను యత్ర సర్వం నాస్తి యశ్చ సర్వావభాసకస్స్వప్రకాశజ్ఞానానన్ద రూపస్సత్యశ్చ సోఽయమాత్మా అయం ఘట ఇతివత్ప్రత్యక్షేణ ప్రదర్శ్యతామిత్యాహ - ఏతాదృశ ఇతి। అఙ్గులినిర్దేశేనేతి। అఙ్గులినా ఘటం దర్శయన్ సన్ యథాఽయం ఘట ఇతి బోధయతి తద్వదితి భావః। కథమితి కథం బ్రవీమీత్యాక్షేపే; న కథఞ్చిదపి వక్తుం శక్నుయామిత్యర్థః। అథ వ్యాఖ్యాతా కిమాక్షేపేణేత్యాశఙ్కయా క్షేపహేతుమాహ-అద్వైతకత్వేనేతి। వాగవిషయ త్వాదాత్మాన మహం కథం బ్రవీమీత్యన్వయః। వాగ్విషయే ఏవ వాచాం ప్రవృత్తేరితి భావః

నను కుతో వాగవిషయత్వమత ఆహ అద్వైతకత్వేనేతి। యద్యాత్మా వాగ్విషయస్స్యాత్తర్హి వాగ్విషయత్వరూపో ధర్మ ఆత్మనః స్యాత్ స చానిష్టః, ధర్మధర్మి భావస్యాత్మని నిషిద్ధత్వాత్। కథమన్యథా ధర్మధర్మి భావరూపద్వైతసత్త్వేఽద్వైతత్వమాత్మన స్స్యాదితి భావః। ఆత్మనో వక్తుమశక్యత్వే శ్రుతిం ప్రమాణయతి అవచనేనేతి। యద్వా ఆత్మనో వాగవిషయత్వాదిత్యుక్త వాగవిషయత్వరూపహేతౌ శ్రుతిం ప్రమాణయతి అవచనేనేతి। అవచనం మౌనం తేనైవ ప్రోవాచ। 'మౌనవ్యాఖ్యాప్రకటిత పరబ్రహ్మతత్త్వం యువానం' (శ్రీదక్షిణామూర్తిస్తోత్రమ్.1) ఇతి వచనమేతత్ శ్రుత్యాలమ్బనమేవ। మౌనేన చ సర్వద్వైతాభావ ఆత్మేతి ప్రకటితం భవతీ త్యభిప్రాయః। అముమేవాభిప్రాయం జ్ఞాత్వా శిష్యోపి కృతకృత్యోఽభూదిత్యుత్తరవాక్యమ్। స హి తూష్ణీం బభూవేతి శ్రుత్యన్తరమాహ యత ఇతి। వాచో మనశ్చ యమప్రాప్యైవ నివర్తన్తే ఇతి శ్రుత్యర్థః। ఏతేన మనసాప్యయమాత్మేదృశ ఇతి చిన్తితుమశక్య ఇతి సిద్ధమ్।

నను మనసా ప్రాప్యత ఏవాత్మా, మనోవేద్యత్వాదత శ్రుత్యన్తరమాహ - నేతి। జ్ఞేయస్య ఘటాదే ర్జ్ఞాతారం దేవదత్తాదిం వయం జానీమః। జ్ఞానస్య జ్ఞాతారం తు న కుత్రాపి

జానీమః। ఆత్మా తు విజ్ఞాతిర్జ్ఞానమేవ న తు జ్ఞేయః। అతః కథం తస్య విజ్ఞాతాన్యస్స్యాత్? తం చ కథం విజానీయాః? న కథమపీత్యర్థః। యది మనసాఽన్యేన వా వేద్యస్స్యాదాత్మా తర్హి జ్ఞానస్వరూపో న స్యాదితి నాస్తి మనోవేద్యత్వమాత్మన ఇతి భావః। తదేవం వాగవిషయత్వాదాత్మా నాఙ్గులినిర్దేశేన ప్రతిపాదనీయ ఇత్యర్థః। నను చక్షురవిషయత్వాదఙ్గులినిర్దేశేన ప్రతిపాదనానుపపత్తిరితి వక్తవ్యే వాగవిషయత్వాదితి హేతూపన్యాసః కుత ఇతి చేదుచ్యతే। యద్వాచామేవ అవిషయః కిం పునస్తస్య చక్షురాద్య విషయత్వమిత్యర్థాపత్త్యా చక్షురవిషయత్వస్యాపి సిద్ధత్వాత్। అయమత్ర నిష్కర్షః। యద్యాత్మా ఘటవచ్చక్షుర్విషయస్స్యాత్తర్హి అయం ఘట ఇతి వదయమాత్మేతి ప్రతిపాద్యేత। అథ యది చక్షురవిషయోప్యయం పర్వతస్య వహ్న్యాదివత్స్వర్గాదివచ్చ వాగ్విషయః స్యాత్తర్హి ప్రతిపాద్యేత, నత్వేవం వాగ్విషయత్వం వాఽస్త్యాత్మనః, రూపాభావాద్ధర్మాభావాచ్చ। న హి నిర్ధర్మకే విషయే వాక్ప్రవర్తతే, సంజ్ఞాజాతిక్రియాగుణాన్యతమ ధర్మయుక్తే విషయే ఏవం వాచాం ప్రవృత్తిరితిసిద్ధాన్తితత్వాత్। తస్మాత్ వాగవిషయమాత్మానం కథమహం బ్రవీమీత్యాక్షేప స్సాధురేవేతి। నను 'శాస్త్రయోనిత్వాత్' (బ్ర.సూ. 1.13) ఇతి సూత్రేణ, 'వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్య' (భగవద్గీత. 15.5) ఇతి స్మృత్యా చ, వేదవాగ్విషయత్వమస్త్యేవ బ్రహ్మణః। యద్యేవం నాభ్యుపేయతే తర్హి శాస్త్రైక యోనిత్వేన నిష్ప్రమాణమేవ బ్రహ్మ స్యాత్। తతశ్చ బ్రహ్మణ ఏవాసిద్ధిరితి శఙ్కతే వాగవిషయత్వే ఇతి।

మూలమ్:- వాగవిషయత్వే వేదాన్తానాం కథం తత్ర ప్రామాణ్యమితి చేదవిషయేప్యాత్మని తదాకారవృత్తిమాత్రేణ తదవిద్యానివర్తకత్వాదిత్యాహ-సర్వవేదాన్తసిద్ధమితి। తథా చ శ్రుతిః యస్యామతం తస్య మతం మతం యస్య న వేద సః। అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్ (కే. 2.3) యన్మనసా న మనుతే యేనాహుర్మనో మతమ్। తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసతే (కే. 1.5) ఇత్యాదిరవిషయత్వమాత్మనో దర్శయతి। తదేవం వేదాన్తవాక్యజన్యాఖణ్డాకారవృత్త్యా అవిద్యానివృత్తౌ పరమానన్దరూపః సన్ కృతకృత్యో భవతీతి సిద్ధమ్। 10

వ్యాఖ్యా : పరిహరతి అవిషయేపీతి। అయం భావః। 'సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి' (కఠ. 2.15) ఇత్యాది శ్రుతిభ్యో న సర్వాత్మనా బ్రహ్మణి వేదాన్తానామప్రవృత్తిః। తత్త్వమసీత్యాది మహావాక్యై ర్బ్రహ్మణ ఉపదిశ్యమానత్వాచ్చ న సర్వదా వచనాపేక్షః। కిన్త్వయం ఘట ఇతి వదిదం బ్రహ్మేతి విశేషాకారేణ బ్రహ్మ బోధయితుం న శక్యత ఇత్యాక్షేప్తురాశయః। కథమన్యథా సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మేత్యాది వాక్యశ్రవణాద్బ్రహ్మప్రతిపత్తిః స్యాత్। కథం వా మనసోప్యవిషయత్వే వేదాన్తవాక్యార్థమననా ద్బ్రహ్మసాక్షాత్కారస్స్యాత్, 'మనసైవానుద్రష్టవ్యమ్' (బృ. 4.4.19) ఇతి శ్రుత్యన్తరాచ్చ 'యతో వాచో నివర్తన్తే' (తై. 2.4.1) ఇతి వాచామవిషయత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాదయన్తీనాం శ్రుతీనాం బ్రహ్మపరత్వాఙ్గీకారాచ్చ। అనఙ్గీకారే బ్రహ్మణో వాగవిషయత్వమేవాఽప్రమాణం స్యాత్। తస్మాద్వేదాన్తాః సామాన్యాకారేణ (పరోక్షవిధయేత్యర్థః) బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్త్యేవ। విశేషాకారేణ (ప్రత్యక్ష విధయేత్యర్థః) బ్రహ్మ న ప్రతిపాదయితుం శక్నువన్త్యేవ।

తతశ్చ వాగవిషయత్వం వేదాన్తయోనిత్వం చేత్యుభయం బ్రహ్మణః సమ్భవతి। యద్వా పరోక్షవిధయాపి న బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి వేదాన్తాః। కుతః? రమ్భాసమ్భోగాదిమాన్ స్వర్గ ఇతి వదేతాదృశ ఆత్మేతి క్వాపి వేదాన్తేష్వ ప్రతిపాదనాత్।

న చ సచ్చిదానన్దం బ్రహ్మేత్యాది వాక్యైః సచ్చిదానన్దరూప ఆత్మేతి స్వప్రకాశత్వాన్యావభాసకత్వాది ధర్మవానాత్మేతి ప్రతిపాదితమేవేతి వాచ్యమ్। నిర్విశేషే ఆత్మన్యద్వైతే ధర్మాసంభవాత్ సచ్చిదానన్దపదానాం నిర్విశేషాత్మచైతన్య బ్రహ్మాదిపదవ ద్బ్రహ్మపర్యాయత్వేన బ్రహ్మస్వరూపవిశేష ప్రతిపాదనాభావాత్। యది సత్యం జ్ఞానమానన్దశ్చేతి త్రయం బ్రహ్మస్వరూపమిత్యుచ్యేత తర్హి తత్త్రితయవాన్స ఆత్మా సవిశేష ఏవ స్యాదితి నిర్విశేషత్వవ్యాఘాతా దాత్మన ఏవాఽసిద్ధిః। తస్మాన్న పరోక్షవిధయాపి వేదానాం బ్రహ్మప్రతిపాదకత్వమ్। బ్రహ్మణీదృక్తాతాదృక్తైతాదృక్త్వాదీనామభావాత్, కిన్తు తాత్పర్యవిధయైవ। కాసౌ తాత్పర్యవిధా? ఉచ్యతే। కీదృశో ఘట ఇతి ప్రశ్నే యేన జలమానీయతే, యత్రౌదనం పచ్యతే, యో దణ్డాదినా ధ్వంసనీయః స ఘట ఇత్యుత్తరం యది తాన్యుత్తర వాక్యాని తాత్పర్యవిధయైవ ఘటం బోధయన్తి న తు సాక్షాత్ కమ్బుగ్రీవాదిమాన్ ఘట ఇత్యుత్తరం యది తద్వాక్యం సాక్షాదేవ ఘటం బోధయతి న తు తాత్పర్యవిధయా। తథా చాభిప్రాయేణార్థ సూచనం తాత్పర్యవిధా। స్వరూపకథనేనార్థ ప్రదర్శనం తు సాక్షాద్విధేతి వివేకః।

ఏవం ప్రకృతే 'న తత్ర సూర్యో భాతి' (కఠ. 2.15), 'తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి' (ముణ్డ. 2.2.10) 'య ఆత్మాఽపహతపాప్మా సర్వాన్తరః (ఛా. 8.7.13), 'ఏతదాత్మ్యమిదం సర్వం' (ఛా. 6.8.7), యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే (తై. 3.1), 'యశ్చక్షుషశ్చక్షుః' (బృ. 3.7.18), 'సర్వే వేదా యత్పదమామన్తి' (కఠ. 2.1), 'యతో వాచో నివర్తన్తే (తై. 2.4.5), 'నిష్కళం నిష్క్రియం' (శ్వేతా. 6.19), 'నేహ నానాస్తి కించన' (కఠ. 4.11), 'యేన సర్వమిదం తతమ్' (భగవద్గీతా 11.17), 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్' (ముణ్డ. 1.1.9), 'యన్మనసా న మనుతే' (కేన. 1.5), 'తదేవ బ్రహ్మ' (కేన. 1.5.9), 'తత్సత్యం స ఆత్మా' (ఛా. 6.8.7), 'స ఆత్మా తత్త్వమసి' (ఛా. 6.8.7) ఇత్యేవం తాత్పర్యవిధయైవ బ్రహ్మప్రతిపాదయన్తి, న చ జ్ఞానస్వరూప ఆనన్దస్వరూపశ్చేతి ప్రతిపాదయన్త్యేవ, ఆనన్దో బ్రహ్మ (తై. 3.6) ఇత్యాది శ్రుతిభ్య ఇతి వాచ్యమ్। తత్ర జ్ఞానానన్దశబ్దావపి బ్రహ్మ చైతన్యాదిశబ్దవత్కేవలబ్రహ్మప్రతిపాదకావేవ న తు తత్స్వరూప ప్రతిపాదకౌ। తథా చ జ్ఞానానన్దశబ్దవాచ్యం బ్రహ్మేత్యేవార్థో న్యాయ్యః। న తు జ్ఞానానన్దరూపం బ్రహ్మేతి। అన్యథా యది జ్ఞానమానన్దశ్చేత్యుభయమాత్మస్వరూపం స్యాత్తర్హి జ్ఞానానన్దయోర్భేదాత్తత్స్వరూపయోరాత్మనోరపి భేదస్స్యాత్। తథా చైక ఆత్మా జ్ఞానస్వరూపః అన్య ఆత్మానన్దస్వరూప ఇతి సిద్ధ్యేత్తచ్చానిష్టమ్, ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతి విరోధాత్। యది జ్ఞానానన్దయోరభేదః తర్హి శబ్దతో భేదేప్యర్థతోఽభేదస్తయోరితి జ్ఞానానన్దపదయోరేకార్థ బోధకత్వమభ్యుపేయమ్।

కిం తద్జ్ఞానానన్దపదవాచ్యమేకమాత్మనః స్వరూపమ్? న కిమపీతి చైతన్యాదిపదవద్

జ్ఞానానన్దపదయోరపి బ్రహ్మబోధకత్వమేవ న తు స్వరూపబోధకత్వం, దుర్నిరూపత్వా ద్బ్రహ్మస్వరూపస్యేతి న సాక్షాదాత్మస్వరూపం బోధయితుం శ్రుతయ శ్శక్నువన్తి। న చానుభవైక వేద్యత్వా ద్బ్రహ్మస్వరూపం దుర్నిరూపమిత్యపి శజ్క్యమ్ అనుభవత్వాదేవ బ్రహ్మణః। న చైవమనుభవస్వరూపం బ్రహ్మేతి సువచమితి వాచ్యమ్। నాయమనుభవో భోగరూపః, నాపి వృత్తిరూపః, కిన్తు చైతన్యమేవేతి పూర్వమేవ వ్యవస్థాపితత్వాత్, న చ చైతన్యరూప ఇతి సువచమితి వాచ్యమ్। చైతన్యస్యైవ బ్రహ్మత్వేన చైతన్యరూపం బ్రహ్మేత్యుక్తి ర్బ్రహ్మరూపం బ్రహ్మేత్యుక్తితో నాతిరిచ్యత ఇతి, నాపి యం కం చిదర్థం శ్రోతారంగ్రాహయతి తదుక్తిః। తస్మాదాత్మస్వరూపస్య దుర్నిరూపత్వా ద్దుర్వచత్వాచ్చ వాఙ్మనో ఽవిషయత్వమాత్మన ఉపపన్న తరమ్। ఏవం వాఙ్మనసావిషయేపి బ్రహ్మణి వేదాన్తానాం తాత్పర్యవృత్త్యా ప్రామాణ్యమస్తీతి న బ్రహ్మణ శ్శాస్త్రయోనిత్వవ్యాఘాతః। తథా చ తాత్పర్యవృత్త్యా బ్రహ్మణి వేదాన్తానాం పర్యవసానా దేవ వేదాన్తవాక్య శ్రవణాదినా బ్రహ్మాకారా కాచనాన్తఃకరణవృత్తిర్జాయత ఇత్యాహ–అవిషయేపీతి।

ఆత్మన్యవిషయే సత్యపీత్యర్థః। అథవా అవిషయేప్యాత్మని వేదాన్తానాం ప్రామాణ్యమస్తీ త్యన్వయః। నను వేదావిషయే వేదాప్రవృత్తేః కథం వేద ప్రామాణ్యమత ఆహ–తదాకారేతి। అయమాశయః। నేహ నానాస్తీత్యాదినా ఆత్మని కిమపిద్వైతం నాస్తీతి ప్రతిపాదితే సతి తదాత్మస్వరూపానుసన్ధానకామాః కుశలా బహిరిన్ద్రియవ్యాపారముపరమయ్య దర్శన శ్రవణవశాన్మనసి సంస్కారరూపేణ వర్తమానం సర్వం ద్వైతం సఙ్కల్పవికల్పాదికం చ నాశయిత్వా నిద్రామప్రాప్య యది తూష్ణీం బభూవుస్తదా స్ఫురత్యాత్మా। ఉక్తం చ 'యదోపరామో మనసో నామరూప రూపస్య దృష్టస్మృతి సమ్ప్రమోషాత్। య ఈయతే కేవలయా స్వసంస్థయా హంసాయ తస్మై శుచిషద్మనే నమః।

న చేదం స్ఫురణమాత్మనోఽపూర్వం, కిన్తు సార్వకాలికమేవ। మనస్యశుద్ధే సతి నేతః ప్రాగాత్మస్ఫురణం విదితమిదానీం తు విదితమితీయదేవ జ్ఞానపూర్వోత్తరకాలయోర్భేదః। ఏవమాత్మని స్వతః స్ఫురతి సతి తదాకారా కాచనవృత్తిరన్తఃకరణస్య జాయతే। ఇయమేవ వృత్తిర్నిర్వికల్పేత్యఖణ్డాకారేతి చోచ్యతే। ఏతద్వృత్తివిషయత్వమేవాత్మనో విదితత్వం న తు స్వతః। అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాదధి (కేన. 1.4) శ్రుతేః। తస్మాదిదం విదితత్వమాత్మన ఔపచారికమేవాథవా వ్యావహారికమ్। పరమార్థతోన్తఃకరణాభావాద్వృత్తేరేవాభావేన విదిత త్వాభావ ఇతి। ఇయఞ్చ వృత్తిరాత్మన్యవిద్యాతత్కార్య దేహేన్ద్రియాదిప్రపఞ్చం నివర్తయతి। స్వస్వరూప సాక్షాత్కారాభావ ప్రయుక్తస్య ప్రపఞ్చస్య స్వస్వరూపసాక్షాత్కారానన్తరం స్థిత్యసమ్భవాత్। అత ఏవాజ్ఞానతమసశ్చణ్డభాస్కర ఇత్యుక్తమభియుక్తైః। ఇమామేవ వృత్తిం విద్యామాహుః। ఏతత్ ప్రతిఫలితం చైతన్యం జ్ఞానమాహుః।

యదత్ర ప్రతిఫలితం తత్తు శుద్ధ చైతన్యమాత్మా। తస్మింశ్చాత్మని దర్శితవిధయా వేదాన్తాః ప్రమాణమేవ। ఆత్మస్వరూపావరకావిద్యానివారకాఖణ్డాకారవృత్తి జనకత్వేన వేదాన్తానాం సఫలత్వా త్ప్రామాణ్యమితి పర్యవసన్నార్థః। వేదాన్తానాం బ్రహ్మజ్ఞానజనకత్వేన బ్రహ్మప్రమాప

కత్వమ్, న తు బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదకత్వేనేతి యావదర్థః ఇతీదం సర్వమభిప్రేత్య శ్రీశఙ్కరాచార్యాస్సర్వ వేదాన్తసిద్ధమిత్యాహురిత్యాహ ఇత్యాహేతి। సర్వేష్వపి వేదాన్తేషూపనిషత్సు సిద్ధం ప్రతిపాద్యప్రతిపాదక భావేన వర్తమానం, న తు సాధ్యమిత్యర్థః। వేదాన్తైకప్రమాణమితి యావత్। అనేన ఏతాదృశ ఆత్మేతి ప్రతిపాదయితుం అనర్హస్య బ్రహ్మణః కథమఙ్గీకార ఇతి శఙ్కా ప్రత్యుక్తా। సర్వవేదాన్తసిద్ధస్య బ్రహ్మరూపస్యార్థస్యావశ్యమభ్యుపేయత్వాత్, 'సర్వే వేదాః యత్పద మామనన్తి' (కఠ. 2.15) ఇతి శ్రుతేః సర్వవేదాన్తసిద్ధమిత్యుక్తమ్। అనేన చ స్వకృత దశశ్లోక్యాత్మకగ్రన్థస్య వేదాన్తమూలత్వాన్నా ప్రామాణ్యమితి సూచ్యతే। కిఞ్చ వేదాన్తానామనన్తత్వా ద్దుఃఖగ్రాహ్యార్థత్వాచ్చ సర్వవేదాన్తశాస్త్రం స్వబుద్ధిమన్థరేణ మథిత్వాఽమృతమివోత్పాదితోఽ యం గ్రన్థ ఇతి సూచ్యతే। సర్వేత్యనేన తత్తదుపనిషదేకసిద్ధరుద్రాక్షభస్మాదివ్యావృత్తిః। వేదాన్తేత్యనేన వేదపూర్వభాగసిద్ధయజ్ఞాదివ్యావృత్తిః। నను వేదానామనన్తత్వాత్కథం వేదాన్తా ఇత్యుక్తమితి చేన్నైష దోషః। అనన్తత్వన్నామాసఙ్ఖ్యేయత్వం, న తు సమాప్తిరాహిత్యమ్। తథా సతి ఆనన్త ఏక ఏవ వేదస్స్యాత్, శబ్దమయత్వేన వేదభేదహేత్వ భావాత్। తతశ్చ 'సర్వే వేదాః యత్పద మామనన్తి' (కఠ 2.15) ఇతి శ్రుతిగతసర్వశబ్ద వ్యాకోపః।

వేదానాం పూర్వభాగస్య కర్మప్రతిపాదకత్వాదుత్తరభాగస్య చ జ్ఞాన ప్రతిపాదకత్వా ద్వేదానామన్తాశ్చరమభాగా వేదాన్తా ఉపనిషద ఇత్యుచ్యన్తే। యద్వా వేదానామన్తః సమాప్తిః పర్యవసానమితి యావత్ యస్మిన్ స వేదాన్త ఆత్మా, తత్ప్రతిపాదకోపనిషదశ్చోపచారాద్వేదాన్తా ఇత్యుచ్యన్త ఇతి వేదాన్తశబ్ద ఉపనిషత్సు యోగరూఢః। అథవా వేదానామన్తస్తాత్పర్యమ్ యేషు తే వేదాన్తాః। యథా సర్వశ్లోకతాత్పర్యమేకేన వాక్యేన ప్రతిపాద్యతే తథా సర్వవేద తాత్పర్య మప్యుపనిషద్భిః ప్రతిపాద్యత ఇత్యుపనిషదో వేదాన్తా ఇత్యుచ్యన్తే। యద్వా వేత్తి జానాతి సర్వమితి వా వేదయతి బోధయత్యాత్మనే సర్వమితి వా వేదః పరమాత్మా తస్మిన్నన్త స్తాత్పర్యం యేషాం తే వేదాన్తాః। తాత్పర్యవృత్త్యా బ్రహ్మప్రతిపాదకా ఇత్యర్థః।

ఏవం సర్వవేదాన్త సిద్ధమపి తద్బ్రహ్మ కథమహం బ్రవీమి? న కథమపీత్యర్థ ఇతి శ్లోకతురీయపాదాన్వయో బోధ్యః। నను వేదాన్తానామవిషయేఽప్యాత్మని తదాకారవృత్తి మాత్రేణ తదవిద్యానివర్తకత్వా త్ప్రామాణ్యమితి యదుక్తం తత్ర కిం ప్రమాణమితి శఙ్కాయామాహ–తథాచేతి। యథాస్మాభిరుక్తం తథైవ శ్రుతిరపి వదతీత్యర్థః। యస్యేతి। యస్య పురుషస్యామతమ విజ్ఞాతం బ్రహ్మేతి శేషః। తస్య తన్మతమేవ। యస్యేతి తృతీయార్థే షష్ఠీ। యేనాజ్ఞాతం తేన జ్ఞాతమేవేత్యర్థః। యద్వా యస్య జ్ఞాతత్వేన న మతం నేష్టం తద్బ్రహ్మ తస్య, తేన మతం జ్ఞాత మేవేత్యర్థః। అహం బ్రహ్మ జానామీతి యో న మన్యతే స ఏవ బ్రహ్మ జానాతీతి యావత్। తథా యస్య మతం స న వేద, అహం బ్రహ్మ జానామీతి యో మన్యతే స న జానాత్యేవ। స్వస్యైవ బ్రహ్మత్వేన బ్రహ్మ జానాతి క్రియాయాం కర్తైవ, న తు కర్మేతి స్థితే యో బ్రహ్మ న జానాతి స స్వయమేవ బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవిదేవ సః। యస్త్వహం బ్రహ్మ జానామీతి మన్యతే సోహఙ్కారమేవ బ్రహ్మతయా మన్యత ఇతి న స బ్రహ్మవిదిత్యభిప్రాయః।

నను యో న జానాతి స జానాతి, యస్తు జానాతి స న జానాతీతి కిమిదం విరుద్ధముచ్యత ఇతి చేన్నవిరోధః। కుతః। యో బ్రహ్మ జానామీతి న మన్యతే స జానాతి। యస్తు జానామీతి మన్యతే స న జానాతీత్యర్థాత్। పూర్వోక్తార్థః తు, నాహం బ్రహ్మ జానామీతి మన్వానానామజ్ఞానాం బ్రహ్మవిత్త్వే శాస్త్రాదివైయర్థ్య ప్రసఙ్గః। యద్యపి తే బ్రహ్మ భవన్తి తథాపి బ్రహ్మవిదో న భవన్తీతి సిద్ధాన్తాత్। అస్మిన్నర్థే తు య ఆత్మానం బ్రహ్మేతి వేద స ఏవ స్వస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్ జ్ఞానాది క్రియా కర్మత్వమాత్మనో న సమ్భవతీతి కృత్వా బ్రహ్మ జానామీతి న మన్యతే, కిన్తు బ్రహ్మైవాహ మితి మన్యతే। ఇతరస్తు స్వస్య బ్రహ్మత్వమజానానః స్వకర్తృకజానాతిక్రియా నిరూపిత కర్మత్వం బ్రహ్మణో మన్యత ఇతి బ్రహ్మణి భ్రాన్త ఏవ సః। తతో న స బ్రహ్మవిత్సలోకవిత్స (బృ 3.7.1), తదేవం శ్రుతేరపి, యస్యామతం మతం మతిర్బుద్ధిః బ్రహ్మ జానామీతి జ్ఞానం నాస్తి। ఛాన్దసత్వాన్నఞ్సమాసః। యద్వా మతాభావోఽ మతమనుపలబ్ధిరితివత్। తస్యేతి తేనేత్యర్థః । మతం జ్ఞాతమేవ బ్రహ్మేతి శేషః। తథా యస్య బ్రహ్మజానామీతి మతమస్తి స న వేద ఇత్యర్థో వాచ్యః। యద్వా యస్య బ్రహ్మవిదః అమతమజ్ఞాతం బ్రహ్మమయేతి మతమభిప్రాయోఽస్తి తస్య మతం, తేన బ్రహ్మ జ్ఞాతమ్। యస్య తు మతం జ్ఞాతం బ్రహ్మ మయేతి మతం నిశ్చయోఽస్తి స బ్రహ్మ న వేద న జానాతీత్యర్థః। బ్రహ్మణి జ్ఞేయత్వస్యాధ్యస్తత్వాదేవ తత్త్వవిదో న జ్ఞాతం బ్రహ్మ పశ్యన్తీతి భావః।

నన్వేవమపి తస్య మతమితి కథం బ్రహ్మణో విదితత్వం జానాతిక్రియాకర్మత్వా సమ్భవాదితి చేన్నాయం దోషః। బ్రహ్మణోఽ ప్యఖణ్డాకార వృత్తివేద్యత్వాభ్యుపగమాత్। సా తు వృత్తిరఖణ్డాకారైవ, న తు బ్రహ్మ జానామీత్యాకారా, జానామీతి వాచాక్షిప్తస్య కర్తురహఙ్కారస్యా భావాత్। న చైవమహం బ్రహ్మాస్మీతి జ్ఞానం కథముపపద్యత ఇతి వాచ్యమ్। సమాధికాలే తదనుపపత్తావపి సమాధ్యుత్థానానంతరం బ్రహ్మవిచారకాలే చాహఙ్కార సద్భావాత్తదుపపత్తిరితి। న చాహఙ్కారస్య కథం బ్రహ్మత్వమితి వాచ్యమ్, లక్షణయాఽ హంపదస్య కూటస్థ వాచకత్వాభ్యుపగమాత్, కూటస్థ ఏవాహఙ్కారతాదాత్మ్యమాపద్యాహమితి స్వతో బ్రహ్మత్వాద్బ్రహ్మాస్మీతి చ మన్యత ఇత్యదోషః। యద్వాప్రమాతైవ స్వస్మిన్ ప్రమాతృత్వం నిరస్య కూటస్థ బుద్ధ్యాహం బ్రహ్మేతి జానాతీతి సర్వం బ్రహ్మేతివత్ ప్రమాతుర్బ్రహ్మత్వం బాధసామానాధికరణ్యాత్సిధ్యతి। ప్రమాతృబాధబ్రహ్మత్వయోస్సర్వబాధబ్రహ్మత్వయోరివ సామానాధికరణ్యసత్త్వాదితి భావః। నను యోఽ హం బ్రహ్మేతి వేద సోఽ హఙ్కారమేవ బ్రహ్మతయా జానాతీతి భ్రాన్త ఏవాయం బ్రహ్మణీతి న బ్రహ్మవదితి చేన్నైవమ్। యది తేనాహం పదేనాహఙ్కారోఽ భిధిత్సిత స్స్యాత్తర్హి తథైవ భవేత్। కిన్తు కూటస్థో విలక్షణముషిత ఇతి కూటస్థమేవ బ్రహ్మతయా జానాతీతి బ్రహ్మవిదేవాయం, కూటస్థస్యైవ బ్రహ్మత్వాత్। తస్మాద్యుక్తముక్తం య ఆత్మానం బ్రహ్మజ్ఞాతారం న మన్యతే స బ్రహ్మవిదితి। యస్తు మన్యతే స న బ్రహ్మవిదితి।

అవిజ్ఞాతమితి। విజానతాం 'వయం బ్రహ్మవిద్మ' ఇతి మన్వానానామవిజ్ఞాతం, అవిజానతాం వయం బ్రహ్మవిద్మ ఇత్యమన్వానానాం విజ్ఞాతమ్। ఉభయత్రాపి తృతీయార్థే

షష్ఠీ విజానద్భిరవిజానద్భిశ్చేత్యర్థః। అత్రాపి పూర్వవాక్యవదేవాభిప్రాయః। అథవా వివిధం ప్రపఞ్చం జానన్తో విజానన్తః బాహ్యప్రపఞ్చద్రష్టారో బహిర్ముఖా ఇతి యావత్, తైరవిజ్ఞాతమ్। అవిజానన్తః ప్రపఞ్చజ్ఞానహీనా అన్తర్ముఖా ఇతి యావత్। తైర్విజ్ఞాతం చేతి బోధ్యమ్। విజ్ఞైరజ్ఞాతమజ్ఞైర్జ్ఞాతమితి, యథా శ్రుతార్థస్తు విరుద్ధ ఇత్యుపేక్ష్యః। వస్తుతస్తు విజానతాం సమ్యగ్విదితవతాం బ్రహ్మవిజ్ఞాతమవిదితమేవ, వేదనరూపత్వేన బ్రహ్మణి విదితత్వాయోగాత్। అవిజానతామసమ్యగ్దర్శినామిన్ద్రియమనోబుద్ధిష్వేవాత్మదర్శినా మిత్యర్థః। బ్రహ్మ విజ్ఞాతం తేషాం విదితం బ్రహ్మేత్యుపపద్యతే భ్రాన్తిరూపాదేర్బుద్ధ్యాదేర్విదితత్వాదితి భావ ఇతి బోధ్యమ్।

యదితి। యదితి కర్మ మనసా కర్త్రా న మనుతే ఛాన్దసత్వాత్కర్మణి యగభావః, న మన్యతే నావబుధ్యతే న జ్ఞాయత ఇతి యావత్। యద్వా పురుష ఇతి కర్తుశ్శేషః ప్రమాతేతి వా మనసా కరణేన యన్న మనుతే న వేత్తీతి ఉభయథాపి యదగోచరః మనస ఇతి ఫలితార్థః। వస్తుతస్తు యత్ చైతన్యజ్యోతిః కర్తృ, మనసాకరణేన న మనుతే న సఙ్కల్పయతి, స్వాత్మని మనసోఽ భావాదిత్యర్థః। యేన చ వస్తునా కర్త్రా మనః కర్మ మతం జ్ఞాతమిత్యాహుర్విద్వాంస ఇతి శేషః। యేన మనో జ్ఞాయత ఇత్యర్థః। తదేవ వస్తు కర్మ త్వం బ్రహ్మేతి విద్ధి జానీహి। తదేవేత్యేవకారార్థమాహ–నేదమితి। ఇదం బ్రహ్మేతి న విద్ధి। కిమిదం తత్రాహ యదితి। యదిదముపాసతే ఉపాసకా ఇతి శేషః। ఉపాసకా యద్వస్తు బ్రహ్మేత్యుపాసతే తదిదం వస్తు బ్రహ్మేతి న విద్ధి। యద్వా యదిదం వస్తు బ్రహ్మనేతి విద్ధి। 'ప్రణవో బ్రహ్మేత్యుపాసీత', 'మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీత' (ఛా. 3.18.1) ఇత్యాదినా యద్యదుపాస్యత్వేన విహితం యచ్చోపాసకైస్తథోపాస్యం తదిదం సర్వం బ్రహ్మ న భవత్యేవ। ఉపాసనాయా మనోవ్యాపారత్వాద్బ్రహ్మణశ్చ మనోఽ విషయత్వాదితి భావః। ఏతేన బ్రహ్మణి న కాచిదప్యుపాసనేతి సిద్ధమ్। నను 'అహం బ్రహ్మేత్యుపాసీత' ఇతి బ్రహ్మోపాసనం విహితమితి చేన్నైవమ్। 'ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుపాసీత' ఇతి వదహం బ్రహ్మేత్యహఙ్కారస్య బ్రహ్మతయోపదేశస్తత్ర విహిత ఇత్యహఙ్కారోపాసనమేవ తత్ న బ్రహ్మోపాసనమితి బోధ్యమ్।

య ఉపాస్తే స ఏవ బ్రహ్మ న తు యముపాస్తే స ఇతి పర్యవసన్నార్థః। న చ ప్రమాతైవోపాసక ఇతి వాచ్యమ్।ప్రమాతు స్స్వతో జడత్వాదుపాసకత్వస్య చ జ్ఞాతృధర్మత్వాదాత్మన ఏకస్యైవ ద్రష్టృత్వస్య సిద్ధాన్తితత్వాత్। న చ నిర్ధర్మకస్యాత్మనః కథముపాసకత్వరూపధర్మ యోగిత్వమితి వాచ్యమ్। న వయమాత్మన స్సాక్షాదుపాసకత్వం బ్రూమః। కిన్తు చిదాత్మా నుస్యూతాన్తఃకరణకర్తృభాగతాదాత్మ్యాధ్యాసవశాదేవ। తస్మాత్ జ్ఞాతృత్వవదుపాసనస్యాత్మ ధర్మత్వాదుపాసక ఆత్మైవ ద్రష్టృత్వాదిత్యనవద్యమ్। ఇత్యాది శ్రుతిరాత్మనోఽ విషయత్వం దర్శయతీత్యన్వయః। వాఙ్మనసయోరితి శేషః।

నను సర్వవేదాన్తసిద్ధమితి మూలపదేన 'యస్యామతం' (కేన 2-3) ఇత్యాది శ్రుతిభిర్వా అవిషయేప్యాత్మని తదాకారతేత్యాది యదుక్తం, వ్యాఖ్యాత్రా తన్నైవ ప్రతిపాదితం కిన్తు శ్రుతిభిః కేవలమవిషయత్వమేవాత్మనః ప్రతిపాదితమ్। మూలపదేన తు న తదపీతి కథం మూలాద్బహిర

ప్రమాణమర్థమాహ–వ్యాఖ్యాతేతి చేన్నైవమ్। శ్రుతిభిరవిషయత్వస్య మూలేన చ వేదాన్తసిద్ధత్వ ప్రతిపాదనేన వేదాన్త విషయత్వస్య చ ప్రతిపాదితత్వాత్। న చైవం శ్రుతివిరుద్ధమ్మూలమితి వాచ్యం, శ్రుతి స్మృతి సూత్రాదిభిశ్చ బ్రహ్మణః ప్రత్యక్షాద్యగోచరస్య శాస్త్రైకవేద్యత్వాభ్యుపగమాత్। తస్మాద్వేదేనైవ శాస్త్రైకవేద్యత్వం వాఙ్మనసావిషయత్వం చ బ్రహ్మణః ప్రతిపాదితమితి తదుభయ ప్రతిపాదనేన వ్యాఖ్యాత్రుక్తార్థ సిద్ధిః। యథైతత్సిద్ధిః తథా పూర్వమేవ మయా ప్రోక్తమ్। వేదాన్తార్థ శ్రవణాద్వాఙ్మనసాగోచరం సర్వద్వైతరహితం స్వప్రకాశం కిం చిద్వస్త్వస్తీతి జ్ఞానం జాయతే। నేతి నేతీతి సర్వద్వైతనిషేధేన చ తద్వస్తు సాక్షాత్కారో భవతీతి జ్ఞాయతే। తతస్తథా సర్వద్వైత నిషేధే కృతే సతి నిర్వికల్పకవృత్తిర్జాయతే। తయాచాత్మసాక్షాత్కార ఇతి సర్వోప్యయమర్థో వేదాన్తసిద్ధ ఏవ।

అథ వ్యాఖ్యాతా దర్శిత శ్రుతిభిః వేదాన్తసిద్ధమితి మూలపదేన చ ఫలితమర్థం పునరపి ప్రదర్శయన్నుపసంహరతి తదేవమితి। వేదాన్తానాం బ్రహ్మస్వరూప ప్రదర్శనాక్షమత్వేపి బ్రహ్మాకారవృత్తి జననక్షమత్వమస్తీత్యుక్తం ప్రాక్। తథా వేదాన్తానాం సఫలత్వాత్ బ్రహ్మప్రతిపాదకత్వాచ్చ బ్రహ్మణి ప్రామాణ్యమస్త్యేవేతి నిర్వివాదమ్। తదేవం స్వతః ప్రమాణేభ్యో వేదాన్త వాక్యేభ్యో జన్యా వేదాన్తవాక్య శ్రవణ మననవశాన్నిదిధ్యాసనసమయే జాతేత్యర్థః। అఖణ్డాకారా బ్రహ్మాకారా నిర్వికల్పేతి యావత్। యా వృత్తిః తయా హేతునా అవిద్యాయా అజ్ఞానస్య నివృత్తౌ సత్యాం, తథావిద్యయా కల్పితస్య సకలస్య దేహేన్ద్రియాదిరూపస్యానర్థస్య సంసారస్య నివృత్తిర్భవతి। తథా చ సంసార నివృత్త్యా హేతునా పురుష ఇతి శేషః। పరమానన్ద రూపస్సన్ కృతకృత్యః కృతం కృత్యం యేన సః కృతకృత్యః కర్తవ్యరహితః కృతార్థ ఇతి యావద్భవతీతి సిద్ధం ప్రకృతగ్రన్థేన ఫలితమ్।

నను యస్య కృతకృత్యతాం బ్రవీషి స కోఽయం? కిం జీవః। కిమీశ్వరః? కిం సాక్షీ? కిమహఙ్కారః? న జీవః ఔపాధికస్య తస్య ముక్తి దశాయామభావాత్। నేశ్వరః తస్య నిత్యముక్తత్వాత్। అథవా ఔపాధికత్వేనేశ్వరస్యాపి ముక్తిదశాయామభావాత్। న సాక్షీ తస్య నిత్యముక్తత్వాత్। న చాహఙ్కారః తస్య దృశ్యత్వేనానాత్మత్వాదితి చేదుచ్యతే। య ఇతః ప్రాగహమకృతార్థ ఇతి సఖేదం స్వోత్తారణార్థం గురుచరణముపససాద స ఇదానీం గురూపదేశాత్తదర్థమననాది వశాచ్చాత్మస్సాక్షాత్కారం ప్రాప్య కృతకృత్యోఽభూదితి, యస్య జ్ఞానా త్ప్రాక్ సంసారస్తస్య జ్ఞానాన్ముక్తిరితి ఫలితార్థః। నను జిజ్ఞాసుభ్యోఽస్మభ్యం ప్రతిబన్ద్యోత్తర దానమనుచితమితి చేత్తర్హి బ్రూమః శృణు। అవిద్యావశాద్బుద్ధిపరిచ్ఛిన్నోఽయం జీవః సంసారం జన్మజరామరణాది దుఃఖబహులమవర్జనీయం ప్రాప్యశోచన్ సుకృతాతిరేకవశాత్సద్గురూపదిష్ట వేదాన్తమహావాక్యార్థ విమర్శజన్యాఖణ్డాకారవృత్త్యాత్మకవిద్యయా సంసారహేతుభూతాం తామవిద్యాం నాశయిత్వా తన్నాశానన్తరం నిర్మూలతయా బుద్ధేరపి నాశాదపరిచ్ఛిన్నః సన్ సహజమప్యవిద్యయాన్తరితత్వేనావిద్యమానతుల్యం స్వప్రకాశపరమానన్దజ్ఞానాత్మకం స్వస్వరూపం విద్యయావిర్భూతమివ సాక్షాత్కృత్య బ్రహ్మైవ భవతి। బ్రహ్మభూతస్య తస్య 'నిష్కలం నిష్క్రియం

శాన్తమ్' (శ్వే. 6.19) ఇతి సర్వకార్యరాహిత్యం సిద్ధమేవేతి నేదం కృతకృత్యత్వం పరమానన్ద రూపత్వం వా జీవస్యాఽఽగన్తుకం కిన్తు సహజమేవ। ప్రత్యుత జీవత్వ మేవాగన్తుకమితి కృతకృత్యః పరమానన్దరూపశ్చ జీవ ఏవ। ఇయం విదేహముక్తిః।

జీవన్ముక్తౌ తు–

"యస్త్వాత్మరతి రేవ స్యాదాత్మతృప్తశ్చ మానవః।
ఆత్మన్యేవ చ సన్తుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యతే॥

ఇతి (3.17) గీతోక్తరీత్యా నిత్యమప్యఖణ్డాకారవృత్త్యా ఆత్మానమేవానుసన్దధానస్తిష్ఠత్యయం జీవః। న మయా కృతమిదమిదం కర్తవ్యమవశిష్టమితి మన్యతే। సర్వక్రియాకరణాది దూరత్వా త్స్వస్వరూపస్యేతి భావః।

నను జీవన్ముక్తి విదేహముక్త్యోః కో విశేషః? కృతకృత్యో భవతీత్యనేన కిం విదేహముక్తి ర్వివక్షితా ఉత జీవన్ముక్తిరితి సోఽయం చరమః సంశయశ్ఛేత్తవ్య ఇతి చేత్తర్హి ఛిద్యతే।

'దేహం చ నశ్వరమవస్థితముత్థితం వా
సిద్ధో న పశ్యతి యతోఽధ్యగమత్స్వరూపమ్।
దైవాదపేతముత దైవవశాదుపేతం
వాసో యథా పరికృతం మదిరామదాన్ధః॥ (భాగవతమ్ 11.13.36)

ఇత్యాత్మారామత్వం జీవన్ముక్తిః । ఆత్మైవ విదేహముక్తిః కృతకృత్యత్వ పరమానన్దరూపత్వనివృత్త సంసారత్వనివృత్తాజ్ఞానత్వాన్యుభయత్రతుల్యాన్యేవ। కిన్త్వఖణ్డాకారవృత్తి తదభావాభ్యాం ఉభయోర్భేదః। కృతాత్మసాక్షాత్కారశాలినామపి పుంసాం కేషాఞ్చిదేవ బహుతరసుకృతాతిరేక వశాజ్జీవన్ముక్తిలాభః। విదేహముక్తిస్తు తేషాం సర్వేషామప్యదుర్లభైవ।

"లబ్ధ్వా సుదుర్లభమిదం బహుసమ్భవాన్తే
మానుష్య మర్థద మనిత్యమపీహ ధీరః।
తూర్ణం యతేత న పతేదనుమృత్యుయావత్
నిః శ్రేయసాయ విషయః ఖలు సర్వతః స్యాత్" (భాగవతమ్ 11.9.29)

ఇతి। 'దుర్లభం మానుషం జన్మ తదప్య ధ్రువమర్థదం' (7.6.1) ఇతి భాగవతాన్మనుష్యేతర పశ్వాదిజన్మసు బ్రహ్మ విచారాసమ్భవాత్సుకృతాతిరేకలబ్ధే నిత్యాసన్నమరణేఽస్మిన్నేవ దేహే వర్తమానేన జీవేన మోక్షరూపనిశ్శ్రేయసాయ ప్రయతితవ్యమ్। న తు విషయేషు సర్వయోని సాధారణేషు పతితవ్యమ్, నాప్యుదాసితవ్యమ్। య ఏవం మోక్షోపయోగినరతనుం ప్రాప్యాపి పాతయత్యాత్మానం సంసారకూపే స నర ఆత్మఘ్నః పతిష్యత్యవశ్యమధోలోకేఽన్ధతామసాఖ్యే నరకే। 'అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేకేచాత్మహనో జనాః' ఇతి శాస్త్రాత్। తస్మాత్ పురుషకారేణ విషయాసక్తిం తదసిద్ధి జన్యదుఃఖాదికం కామక్రోధాదిమరిషట్కం చ మనసస్సకాశాత్సుదూరం నిస్సార్య సద్గురుచరణకమలం ప్రపద్య తదనుగ్రహేణాత్మానం సంసారకూపాదుత్తారయితుం

సర్వైః ప్రయతితవ్యమితి సిద్ధమ్। ఏతేన సన్యాసినామేవ మోక్షశాస్త్రేఽధికారో న తు గృహస్థానామిత్యపాస్తమ్।

దణ్డకమణ్డలుధారణశోభితానాం యజ్ఞోపవీతవిసర్జనమాత్రదమ్భసన్యాసినామత్ర సుతరామనధికారాత్। తదుక్తం శ్రీధరస్వామిభిః।

'దమ్భన్యాసమిషేణ వాఞ్ఛితజనం భోగైక చిన్తాతురం।
సమ్ముహ్యన్తమహర్నిశం విరచితోద్యోగక్లమైరాకులమ్॥'

ఇత్యాది। కిన్తు సన్న్యస్త విషయాభిలాషా నిర్జితకామాదిశత్రుషట్కాః 'శాన్తో దాన్త ఉపరత స్తితిక్షుః సమాహితః' (సుబాలోపనిషత్. 9.14) ఇతి శ్రుత్యుక్త శమదమాదిగుణ సమ్పన్నః పురుష ఇహాధికారీ। ఏవం విధో గృహస్థో వా వానప్రస్థో వా బ్రహ్మచారీ వా యతిర్వా భవతు న తత్ర విశేషః, ప్రత్యుత య ఏవంవిధ స్స ఏవ సన్యాసీ నత్వితరః।

ఏవం శమదమాది సమ్పన్నానామపి 'స్త్రీ శూద్ర ద్విజబన్ధూనాం త్రయీ న శ్రుతిగోచరా। తేషామేవానుకమ్పార్థం పురాణాదిప్రవర్తనమ్' (శ్రీమద్భాగవతమ్. 1.4.21) ఇతి స్మరణాత్। కిన్తు పురాణాదివశాత్ స్త్ర్యాదిభిరపి బ్రహ్మజ్ఞానం సమ్పాదయితవ్యమేవ న తూదాసితవ్యమ్। అన్యథా తేషామప్యాత్మహత్యారూపదోషాపత్తేః। అత్రానధికారిభిస్తు 'శ్రీరామరామరామేతి రమే రమే మనోరమే। సహస్రనామతస్తుల్యం రామనామవరాననే' ఇతి శివవచనాన్నిరన్తరం రామనామజపః కర్తవ్యః। స హి విధినిషేధాతీతః, 'గచ్ఛన్ తిష్ఠన్ స్వపన్ ప్రలపన్ వా కుర్యా' దితి వచనాత్। అనేన చ జపేన ద్వైతచిన్తానాశాదిహజన్మని జన్మాన్తరే వా శమాదిగుణసమ్పత్తి పూర్వకముముక్షాదయో భవన్తి, తతో దర్శితరీత్యా మోక్ష్యన్త ఇతి। అథ

'నారాయణేతి మన్త్రోఽస్తి వాగస్తి వశవర్తినీ। తథాపి నరకే ఘోరే పతన్తీత్యేతదద్భుతమ్॥'

ఇతి వచనాద్యేషాం జిహ్వా హరినామోచ్చారణే న ప్రవర్తతే తైః స్వవర్ణాశ్రమ విహితాని కర్మాణి ఫలాభిసన్ధిం వినా కర్తవ్యాని। సత్త్వశుద్ధి హేతుత్వాత్కర్మణాం తాదృశానామ్। కిం బహునా? యథాధికారం యథాప్రజ్ఞం యయా కయాపి విధయా చిత్తశుద్ధిస్సమ్పాదనీయా। చిత్తశుద్ధౌ క్రమేణేహజన్మని జన్మాన్తరే వా వేదాన్త శ్రవణాదిభిః బ్రహ్మసాక్షాత్కారాన్మోక్ష్యతే ఇతి నిష్కర్షః।

అథ ముక్తియాథార్థ్యం దర్శయామః। నను 'దేహం చ నశ్వర' మితి (శ్రీమద్భాగవతమ్. 11.13.36) శ్లోకేన సిద్ధస్య జీవన్ముక్తస్య యదుక్తం లక్షణం స్వస్వరూపాధిగమనే దేహాస్మరణం తత్ త్వయా దర్శితేషు శుకాదిషు జీవన్ముక్తేషు నాస్త్యేవ। కుతః యది తేషాం స్వస్వరూప ఏవ నిష్ఠా స్యాత్తర్హి శుకో భాగవతం నోపదిశేత్పరీక్షితే। జనకశ్చ సీతావిహాహాదికం న కుర్యాత్। ఋషభశ్చావధూతవేషతయా బాలిశైరవధూతస్సన్ గ్రామాదిషు స్వస్య వసతిరయుక్తేతి మత్వా వనం జగామేతి యా పౌరాణికీ కథా సా న సిధ్యేత్। భరతశ్చ శిబికాం వహన్ సన్ రాజ్ఞా నిర్భర్త్సితో రాజానం ప్రతిసాధుజ్ఞేయం హితం న బ్రూయాత్। న హి సమాధౌ స్వస్వరూపనిష్ఠే

సతి జీవే దేహేన్ద్రియాదయో వ్యాప్రియేరన్ స్వస్వవ్యాపారేషు। తస్మాన్నాస్తి యస్య కస్యచిదపి జీవన్ముక్తిరితి చేత్ సత్యం, అత ఏవ తస్య శ్లోకస్య భాగవతవ్యాఖ్యా ప్రసిద్ధో యథాశ్రుతార్థో న గ్రాహ్యః। కిన్తు సిద్ధో జ్ఞానసిద్ధః తాదృశం దేహం న పశ్యతి జ్ఞానాత్పూర్వమివాత్మత్వేనాత్మీయ త్వేన వా న జానాతి। కిన్తు కేవలం పశ్యత్యేవ। కుతః? యతో హేతోస్స్వరూపం సచ్చిదానన్ద మాత్మానమధ్యగమత్సాక్షాత్కృతవాన్ నిర్ధర్మక పరమానన్దబోధరూపమాత్మానం యతోఽయం వేద తతో దేహాత్మబుద్ధిరస్య నాస్తీత్యర్థః।

అయం చ దేహః దైవాత్ప్రారబ్ధాదుపేత ఆగతః। దైవవశాత్ప్రారబ్ధక్షయాదపేతో నష్టః। అత ఏవ నశ్వరః, అవస్థితశ్శయ్యా దావుపవిష్ట ఉత్థితశ్చ భవతి। ఆత్మా తు నోపైతి, నాపైతి, న నశ్యతి, న తిష్ఠతి, నోత్తిష్ఠతి పరిపూర్ణత్వాత్। తస్మాదేతాదృశం దేహం తాదృశాత్మత్వేన సిద్ధో నైవ పశ్యతి। అత్ర దృష్టాన్తః మదిరామదాన్ధః పరిహృతం వాసో యథా స్వీయత్వేన స్వత్వేన వా న జానాతి తద్వదితి। న చ యః కోపి వస్త్రం స్వత్త్వేన న పశ్యతీతి వాచ్యమ్। శ్వేతామ్బరధారీ పురుష ఆత్మానం శ్వేతం జానాతి, స్థూలోహమితి వచ్ఛ్వేతోఽహమితి ప్రతీతేః న చ వస్త్రమహమితి న ప్రత్యేతీతి వాచ్యమ్। దేహోఽహమిత్యాపి న ప్రత్యేత్యేవేతి। తస్మాద్దేహ ధర్మానివ వస్త్రధర్మానప్యాత్మన్యారోపయన్త్యేవ బాలిశాః। యద్వా యథా శ్రుతార్థ ఏవ గ్రాహ్యః। కిన్తు సిద్ధః వశీకృతనిర్వికల్పసమాధిః పురుషః స్వస్వరూపస్థితత్వాద్దేహం న పశ్యతీతి బోధ్యమ్। తథాచ జీవన్ముక్తస్యాపి సమాధిదశాయామేవ దేహస్మరణమితి న దోషః। అసౌ సమాధిర్న జీవన్ముక్తైక విషయః। కిన్తు యోగివిషయోపీతి న సమాధిర్జీవన్ముక్త లక్షణమ్। కిన్తు దేహాదిష్వనాత్మస్వాత్మ బుద్ధ్యభావః। తేన చ సుఖదుఃఖాది ప్రయుక్త చిత్తవికారాభావః। 'యస్య నాహఙ్కృతోభావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యత' (భ. 18.17) ఇత్యాది గీతాశాస్త్రోక్త లక్షణానీహ బోధ్యాని।

అయం హి జీవన్ముక్తః నిత్యమమ్భసి వర్తమానమపి పద్మపత్రమమ్భసా యథా న శ్లిష్యతే తథా కర్మాణి కుర్వాణోఽపి న శ్లిష్యత ఇతి తత్రైవోక్తమ్। తథా చ శ్రీకృష్ణ శఙ్కరాదయో జనకశుకాదయశ్చ సర్వేపి జీవన్ముక్తా ఏవ హి। కృతాత్మసాక్షాత్కారాః పురుషాః దేహే జీవతి సతి జీవన్ముక్తాః, దేహే మృతే సతి విదేహముక్తా ఇతి చోచ్యన్త ఇతి దేహసద్భావాసద్భావప్రయుక్త ఏవ జీవన్ముక్తి విదేహముక్త్యోర్భేదః। నను గృహే దహ్యమానే సతి గృహస్థానాం సుఖమితి వద్దేహే జీవతి సతి పురుషాణాం ముక్తిరితి వచనమపహాసాస్పదం, క్షుత్పిపాసాశీతోష్ణమల మూత్ర జ్వరశూల తాపాద్యవర్జనీయ బహు దుఃఖాకరత్వాద్దేహస్యేతి చేత్సత్యమ్। కామం సన్తు క్షుత్పిపాసాదయః। కిన్త్వైరాత్మా మనాగపి స్పృశ్యతే? దృష్టాన్తే తు గృహదాహేన దేహస్యాపి దాహాద్దేహ స్స్పృశ్యతే। ప్రకృతే తు దృష్టాన్త ఆకాశః। న హి దావానలేన సర్వస్మిన్వనే దహ్యమానే సతి ఆకాశస్య కిఞ్చిదప్యౌష్ణ్యం భవతి।

నను ప్రౌఢివాదోయమసత్య ఏవ; పురుషేణానుభూయమానత్వాత్ క్షుధాదీనామితి చేన్నైవమ్। యస్య దేహాదితాదాత్మ్యాధ్యాస స్సోహఙ్కారో దేహధర్మానాత్మన్యధ్యస్య క్షుధితోహం

పిపాసితోహమిత్యాద్యభిమానేన దుఃఖం భుఙ్క్తాం నామ। సాక్షిణస్తు న కశ్చిదపి భోగః। ఇదమేవ హి సాక్షిణ స్సాక్షిత్వం యత్ స్వేతరేషు సుఖదుఃఖాదికమనుభవత్సు సత్సు స్వస్యాదాసీన్యేనావస్థానమ్। ఉక్తం చ 'సాక్ష్యహం కిఞ్చిదప్యత్ర న కుర్వే నాపి కారయే' (అవధూతోపనిషత్ - 25) ఇతి। తస్మాద్యథా ప్రారబ్ధం దేహేన్ద్రియాదిషు రాజ్యయుద్ధాదిషు లౌకికేషు జ్యోతిష్టోమాశ్వ మేధాదిషు వైదికేష్వన్యేషు చ వాపీకూపతటాకగ్రన్థాలయనిర్మాణాదిషు నిషిద్ధేషు చ విధవాగమన చణ్డాలాన్నభోజన పశుశిశుహింసాదిషు ప్రవర్తమానేషు సత్స్వపి న సాక్షిణః కోపి లేపః। య ఏవం విద్వాన్ స జీవన్ముక్తః। స యథా కథఞ్చిద్వర్తమానోపి న కిఞ్చిదపి బాధ్యతే। ఉక్తం చ శ్రీకృష్ణేనైవ। 'హత్వాపి స ఇమాంల్లోకాన్నహన్తి న నిబధ్యత' (భగవద్గీత. 18.17) ఇతి। ఏతేన దుర్నిగ్రహం చఞ్చలమపి మనో ధృతిగృహీతయా బుద్ధ్యా నియమ్య బహుక్లేశేన ప్రాణానపి నియమ్య యే సమాధిం భజన్తే, యే చ దిగమ్బరా అవధూతాః పృథివీం పరిభ్రమన్తి, యే చ స్రక్చన్దనతామ్బూల వాహనవనితాపుత్రమిత్ర పశుధనధాన్య భూమ్యాదికమనుభవన్తో గృహ ఏవ తిష్ఠన్తి, యే చ శాస్త్రాధ్యయన ప్రవచనగ్రన్థకరణాదివిద్యానన్దమనుభవన్తో జీవన్తి సర్వేపీమే జ్ఞానినశ్చ తుల్యా ఏవ। అపి త్వేషామేకతమోపి న సాక్షీ, సాక్షిణః సమాధ్యభావాత్। యద్యపి తే సర్వే స్వదృష్ట్యా సాక్షిణ ఏవ దేహేన్ద్రియాదయ ఏవాత్ర ప్రవర్తన్తే న తు వయమితి తేషాం స్వస్వరూపయాథార్థ్యజ్ఞానాత్। కిన్త్వన్యజనదృష్ట్యా న సాక్షిణః। అన్యైర్వ్యావహారికదేహేన్ద్రియాదీనామేవ తత్త త్క్రియాకర్తృత్వేన దృశ్యమానత్వాత్। కిఞ్చ తథా జ్ఞానినోపి పృథక్ జ్ఞానదృష్ట్యా వ్యావహారికాః తథా పృథక్జనా అపి జ్ఞానిదృష్ట్యా సాక్షిణ ఏవ। ఏకస్మిన్నేవ సాక్షిణి సర్వస్యాపి ప్రమాత్రాది ప్రపఞ్చస్యాధ్యస్తత్వాత్। తస్మాద్యథా బద్ధదృష్ట్యా జీవన్ముక్త్యసమ్భవః తథా జ్ఞానిదృష్ట్యా సంసారాసమ్భవ ఏవ। అత ఏవ జీవేశ్వరయోరుభయోరపి సాక్ష్యభేదాన్నిత్యముక్తత్వమ్।

య ఏవం నిత్యముక్తం నిర్విశేషచిన్మాత్రం పరమానన్దమాత్మానం వేత్తి స విద్వానాత్మనః కాలత్రయేపి దేహసమ్బన్ధాభావాన్న జీవన్ముక్తిమాకాంక్షతి, నాపి విదేహముక్తిమ్। అత ఏవం కృతకృత్యః ప్రాప్తప్రాప్యో భవతి। ఇదఞ్చ కృతకృత్యత్వం న పారమార్థికమ్। పరమార్థతః ప్రాప్యస్యైవాభావాత్ కుతస్తత్ప్రాప్తిః। తస్మాద్యక్షానురూపో బలిః ఇతి న్యాయేన యాదృశస్సంసార స్తాదృశ ఏవ మోక్షః। (కృతకృత్యత్వలక్షణో మోక్షః నత్వాత్మా। ఉభయమపి మిథ్యైవ) న ముముక్షుర్నవైముక్త ఇత్యేషా పరమార్థతా (తత్త్వోపదేశః. 81) ఇత్యుక్తత్వాత్। యథాఽ న్ధకారే పిశాచభ్రాన్త్యా గ్రహగ్రస్తా నారీకేనచిన్మాన్త్రికేణ దామ్భికేన ఫాలతలనిహితవిభూతి ర్గ్రహాన్ముక్తా నన్దతి యథా వా స్వప్నే సర్పదష్టో మూర్ఛితః పురుషః ప్రబోధే నిర్వ్రణో నిర్విషో భవతి తథా సంసారస్య భ్రాన్తిసిద్ధత్వాత్తన్నివృత్తిరపి భ్రాన్తిసిద్ధైవ। కిన్తు గ్రహతన్ముక్తి భ్రాన్త్యోరివ సంసారతన్ముక్తి భ్రాన్త్యోరపి దుఃఖసుఖహేతుత్వమస్తీతి దుఃఖహేతుత్వాత్సంసారో గ్రహవజ్జిహాసితః సుఖహేతుత్వాన్ముక్తి ర్గ్రహముక్తివదాకాంక్షితా। అకాంక్షితాయాం చ సంసారముక్తౌ జ్ఞానా త్సిద్ధాయాం సత్యాం కృతకృత్యో భవతీతి సర్వమిదం వ్యావహారికమేవ।

ఏతేన ప్రమాత్రాది ప్రపఞ్చః, తద్ధేతురవిద్యా, వేదాన్తవాక్యాని, తదుపదేష్టా గురుః, తజ్జన్యాఖణ్డాకారవృత్తిః, తత్కృతావిద్యా ప్రపఞ్చనివృత్తిః ఇతీదం సర్వం భ్రాన్తిరేవ। ఏక ఏవాత్మా సత్యత్వాత్ప్రమా ఇతి సిద్ధమ్। నను వ్యావహారికస్య జీవస్య కథం పారమార్థిక పరమానన్దరూపత్వమితి చేన్నాత్రానుపపత్తిః। వస్తుతో జీవస్యాత్మత్వేన పరమానన్దరూపత్వాత్। ప్రత్యుత పరమానన్ద రూపస్యాత్మనః కథం జీవత్వమితీయమేవానుపపత్తి ర్గరీయసీ। అనుపపన్న మపి తద్వ్యవహార బలేన సాధితం ప్రాగేవాధ్యాసప్రసఙ్గే। తస్మాజ్జీవస్య పరమానన్దరూపత్వ ముపపన్నతరం కృతకృత్యత్వం చోపపన్నమితి సర్వమ్ సుస్థ।

శ్లో॥ యోఽనన్త వేదాన్త చయేన సర్వ - మర్థం బభాషే న నుమ స్తమీశమ్
సూత్రైః కియద్భి స్సకలాగమార్థం - ప్రోవాచ యో వ్యాస మముం నుమస్తమ్॥

నుమః స్తుమః ఈశమ్ విష్ణుమ్। 'తేనే బ్రహ్మ హృదా య ఆదికవయే' ఇతి భాగవతాత్ బ్రహ్మ।

శ్లో॥ న స్తౌమి తం వ్యాస మశేష మర్థం - రమ్యైజ్ఞ సూత్రైరపి యో బబన్ధ।
వినాఽపి తై స్సుగ్రథితాఖిలార్థం - తం శఙ్కరం నౌమి సురేశ్వరం చ॥

రమ్యైః జ్ఞసూత్రైః శారీరక సూత్రైః జ్ఞో జీవః శారీరకః। సురేశ్వర ఇతి కశ్చనాచార్యో వేదాన్తగ్రన్థవిశేషకర్తా

శ్లో॥ న స్తౌమి తం శఙ్కరమాఖిలార్థ - మూచే య ఆలమ్బ్య చ సూత్రరాశిమ్।
ఊచే దశశ్లోక సమాశ్రయో య - స్సర్వార్థమీడే మధుసూదనం తమ్॥

అర్ధసహస్రాధిక సూత్రభాష్యవ్యాజేన సర్వార్థ ప్రవక్తుశ్శంకరాచార్యాత్ దశశ్లోకీ వ్యాఖ్యాన వ్యాజేన సర్వార్థప్రవక్తా మధుసూదనాచార్య ఏవ శ్లాఘనీయ ఇత్యర్థః। అఖిలార్థ ఏవ ఆఖిలార్థః స్వార్థేఽణ్।

శ్లో॥ శ్రీమద్ధయగ్రీవ మయోఽతివేల - విజ్ఞానసిన్ధు శ్చితికన్ధరేణ।
రామేణ సన్తప్తజనావనాయ - సిద్ధాన్తబిన్దుం విపులం వ్యతానీత్॥

చితిః జ్ఞానమ్, తదేవ కం జలమ్, తద్ధరేణ జ్ఞానమయ మేఘేనేత్యర్థః। రామేణ నిమిత్తభూతేన ద్వారభూతేనేతి వా। సన్తప్తానాం సంసారభారేణ సిద్ధాన్తబిన్దు గ్రన్థార్థానభిజ్ఞత్వేనేతి వా। అన్యత్ర గ్రీష్మోష్మణా, సిద్ధాన్తబిన్దుగ్రన్థం జ్ఞానబిన్దుఞ్చ, అన్యత్ర జలబిన్దుం స్వల్పం జల మిత్యర్థ। గ్రీష్మేషు నద్యాదిషు జలక్షయాదితి భావః। వ్యతానీత్ తతాన।

శ్లో॥ సిద్ధాన్తసిన్ధుం తమితం (తమిమం) ప్రబన్ధం - బన్ధప్రమోషాయ బబన్ధ బన్ధుః।
మాబన్ధు సమ్బన్ధ సుఖైకగన్ధ - కల్యాణదృగ్వీచి గణస్యరామః॥

బన్ధప్రమోషాయ సిద్ధాన్తబిన్దు వాఖ్యాన భూతైతద్గ్రన్థకరణవ్యాజేన బ్రహాత్మ స్వరూప విమర్శనద్వారా స్వస్య, ఏతద్గ్రన్థ ద్రష్టౄణాం చ బన్ధం ప్రకర్షేణ మోషయితుం నాశయితు మిత్యర్థః। మాబన్ధుః కమలాపతి ర్విష్ణుః, మాయాయుక్తః పరమాత్మా చ। తత్సమ్బన్ధినీనామ్।

సుఖమానన్ద ఏక ఏవ గన్ధో యాసాం తాసా మానన్దమయీనా మిత్యర్థః। కల్యాణ కరీణాం దృగ్వీచీనాం కటాక్ష పరమ్పరాణాం వృత్తిజ్ఞానచయానాం చ గణస్యబన్ధుః తత్సహకార వాన్ ఇత్యర్థః। అన్యత్ర తత్సహిత ఇతి చ। అన్యత్ సుగమమ్।

శ్లో॥ యదత్రాసౌష్ఠవం కిఞ్చిత్తన్మమైవ న హీశితుః।
యదత్ర సౌష్ఠవం కిఞ్చిత్తద్విష్ణోరేవ మే నహి॥

శ్లో॥ గ్రన్థోఽయం రామకవినా విరచ్య హరయేఽర్పితః
సదోషమప్యదోషం వా త్యక్తుం నార్హత్యముం హరిః॥

హరయే హయాయ హయగ్రీవాయ విష్ణవే। కుతస్తస్మా అర్పణమత ఆహ సదోషమితి। హరే రన్యే పృథగ్జనాః యద్యయమదుష్టః తర్హి మయా దీయమాన మేనం బిభృయుః। యది దుష్ట స్తర్హి న బిభృయుః।అతో నాన్యేభ్యోదీయతే। భగవాం స్తు శ్రితైక వత్సలత్వాత్ న త్యజేదముమ్।

వస్తుతస్తు పరిపూర్ణః సర్వావభాసకోహరిః కథమేనం త్యజేత్? న కథమపీతి భావః।

శ్లో॥ పరాభవాశ్వయుజ్మాస కృష్ణపక్ష తృతీయికా।
ఏతద్గ్రన్థాన్త కలితా శుభా విజయతేతరామ్॥
తృతీయైవ తృతీయికా। అన్తః సమాప్తిః తేన కలితాయుక్తా।
తృతీయా తిథౌ అయం గ్రన్థస్సమాప్త ఇత్యర్థః।

1906

ఇతి శ్రీహయగ్రీవార్పణమస్తు

ఓం నమో భగవతే హయగ్రీవాయ విష్ణవే మహ్యం మేథాం ప్రజ్ఞాం ప్రయచ్ఛ స్వాహా ఓమ్

శ్రీః

ప్రధాన సమ్పాదకః
రావి మోహనరావు, అధ్యాపకః
వి.ఆర్.యస్. & వై.ఆర్.యన్. కళాశాలా, చీరాల

సహ సమ్పాదకౌ
కె.యస్.ఆర్. దత్త, రిటైర్డ్ ప్రిన్సిపాల్,
శ్రీ వేఙ్కటేశ్వర ఓరియణ్టల్ కళాశాలా, తిరుపతి.

మేళ్ళచెర్వు వేఙ్కట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రీ, సంస్కృతాధ్యాపకః
శ్రీ గోరంట్ల వెంకన్న ఓరియణ్టల్ కళాశాలా,
తిమ్మసముద్రః.

శ్రీః

సిద్ధాన్తసిన్ధుః

శ్రీ బెల్లఙ్కొణ్డ రామరాయవిద్వత్కవి ప్రణీతః

(1875-1914)

ప్రధాన సమ్పాదకః

రావి మోహనరావు, భూ విజ్ఞానశాస్త్రాధ్యాపకః

వి.ఆర్.యస్. & వై.ఆర్.యన్. కళాశాలా, చీరాల

సహ సమ్పాదకౌ

కె.యస్.ఆర్. దత్త, రిటైర్డ్ ప్రిన్సిపాల్,

శ్రీ వేఙ్కటేశ్వర ఓరియణ్టల్ కళాశాలా, తిరుపతి.

మేళ్ళచెర్వు వేఙ్కట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రీ, సంస్కృతాధ్యాపకః

శ్రీ గోరంట్ల వెంకన్న ఓరియణ్టల్ కళాశాలా, తిమ్మసముద్రః

ప్రకాశికా

రావి కృష్ణకుమారీ

4-103, ఐ.ఎల్.టి.డి. కాలనీ ఎక్స్టెన్షన్,

కొత్తపేట-చీరాల-523 157

శ్రీః

సిద్ధాన్తసిన్ధుః

శ్రీ బెల్లఙ్కొణ్డ రామరాయవిద్వత్కవి ప్రణీతః

(1875-1914)

ప్రధాన సమ్పాదకః

రావి మోహనరావు, అధ్యాపకః

వి.ఆర్.యస్. & వై.ఆర్.యన్. కళాశాలా, చీరాల

సహ సమ్పాదకౌ

కె.యస్.ఆర్. దత్త, రిటైర్డ్ ప్రిన్సిపాల్,

శ్రీ వేఙ్కటేశ్వర ఓరియణ్టల్ కళాశాలా, తిరుపతి.

మేళ్ళచెర్వు వేఙ్కట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రీ, సంస్కృతాధ్యాపకః

శ్రీ గోరంట్ల వెంకన్న ఓరియణ్టల్ కళాశాలా, తిమ్మసముద్రః.

ముఖపత్ర రచనా : మమ హృదయస్థ బెల్లంకొండ

పృష్ఠ సఙ్ఖ్యా : 304

మూల్యమ్ : రూ. 100/-

ప్రథమ ముద్రణమ్ : 24-05-2003

Designed by :

విక్రమ్ & రాజ, విక్రమ్ గ్రాఫిక్స్ - చీరాల

ప్రకాశికా

రావి కృష్ణకుమారీ

4-103, ఐ.ఎల్.టి.డి. కాలనీ ఎక్స్టెన్షన్,

కొత్తపేట-చీరాల-523 157

ఓమ్ నమో భగవతే
హయగ్రీవాయ విష్ణవే మహ్యాం మేధాం ప్రజ్ఞాం
ప్రయచ్ఛ స్వాహా ఓమ్

నివాళి

పంగనామములద్ది 'వైష్ణవరాముడై'
తులసీవనములోన నిలిచినాడు,
శాస్త్రసాహితులలో ఛాత్రాభిరాముడై
'గురు చక్రవర్తియై' మెఱసినాడు,
అల, శ్మశానము వద్ద 'అలరు చింతల' మధ్య
బ్రహ్మచింతనతోడ పఱగినాడు,
శ్రీ హయగ్రీవుని చిత్తమ్మలో నిల్పి
'నిర్మల స్ఫటికమై' నిలిచినాడు,
అట్టి 'బెల్లపుగొండ' ను పట్టి నట్టి
పమిడిపాటికి 'చీమనై' ప్రణతి సేతు
అట్టి మహనీయుడైన 'బ్రహ్మణ్యమూర్తి'
తనువు తాకిన 'శేషుబావి' ని దలంతు.

న స్తౌమి కృష్ణౌ న చ శఙ్కరం వా
న స్తౌమి చాహం మధుసూదనం వా।
సంస్తౌమి రామం దశపద్యభాష్య
గతార్థసారీకృతవేదశాస్త్రమ్।

మేళ్ళచెర్వు

అఞ్జలిమఞ్జరీ

జయన్తి తే సుకృతినః

స్వస్తి శ్రీ చాన్ద్రమాన పరాభవనామ సంవత్సరే (1906) రచితస్య అస్య గ్రన్థస్య **'సిద్ధాన్తసిన్ధోః'** ఏతావత్పర్యన్తమ్ క్షేమఙ్కరాయ పఞ్చమహాభూత నికరాయ చ జీవనికరాయ

ఆశ్వాసాఞ్జలిః

శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయ విద్వత్కవి గ్రన్థసమూహ ముద్రణక్రతౌ యే అగ్రజాః యాయాజూకాః సన్తి, **శ్రీ కాశీనాధుని నాగేశ్వరరావు పంతులు, ఏకా దండయ్య పంతులు, పాటిబండ్ల సుందరరావు** విశేషతః అనేక గ్రన్థ ముద్రణే సఫలః శ్రీ కవితా సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రీ చ తే సర్వే ఇమం సిద్ధాన్తసిన్ధుం కేనాపి మమ భాగ్యేన మహ్యం అనుజాయ అశేషయన్నితి తేభ్యః

శ్రద్ధాఞ్జలి

కృతజ్ఞతాఞ్జలీ

గ్రన్థకర్తుః రామకవేః స్వహస్తరచితగ్రన్థం ప్రాప్య ఖిలీభవిష్యతస్తస్య నవ్యపత్రేషు స్వచ్ఛాత్రైః సచ్ఛాత్రైః గైర్వాణ లిప్యాం ప్రతిబిమ్బం అలీలిఖత్ యః స శ్రీమాన్ సేతురామేశ్వర దత్తః శ్రీ వేఙ్కటేశ్వర ఓరియణ్టల్ కళాశాలాయాః విశ్రాన్తః ప్రధానాచార్యః విజయతే। తస్మై మహాశయాయ

గౌరవాఞ్జలిః

శ్రీ 'దత్త'మహాశయం సన్నిధాయ అనునీయ తత్సకాశాత్ కవిహస్తరచితగ్రన్థం తత్ప్రతిబిమ్బఞ్చ మహ్యం యోఽదాపయత్ ఏతద్గ్రన్థ ప్రకాశనార్థం, తస్మై శ్రీ ఈ.ఏ. శిఙ్గరాచార్య మహోదయాయ

ప్రేమాఞ్జలిః

ఏతస్య గైర్వాణ లిపి గ్రన్థస్య ఆన్ధ్రలిపి ప్రతిబిమ్బరచనాయాం మమ సహకృత్వనే శ్రీ చిన్తగుణ్టసుబ్బారాయ మహాశయాయ

స్నేహాఞ్జలిః

అథ, చిరత్నరత్నతయా అప్రత్యభిజ్ఞేయ వర్ణస్య కవిహస్త లిఖితగ్రన్థస్య నాగరలిపి లిఖిత గ్రన్థస్య పునః ఆన్ధ్రప్రతిబిమ్బస్యచ మధ్యే వర్ణపఙ్క్తిలోపశోధనే, తత్తత్సన్దిగ్ధ స్థల పఙ్క్తి శోధనే, త్రుటితభాగపూరణే ముద్రిత పత్ర శోధనే గ్రన్థాకార ప్రసాధనేచ విశ్రాణిత సమయః అశ్రాన్తం శ్రాన్తః యః తస్మై శ్రీ మేళ్ళచెర్వు వేఙ్కటసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిణే తిమ్మసముద్రస్థిత శ్రీ గోరంట్ల వెంకన్న సంస్కృత కళాశాలా సాహిత్యశాఖాధ్యాపకాయ మమ సహకృత్వనే

వయస్యాయ ప్రశస్యాయ

హృదయాఞ్జలిః

నరస్య నారాయణ ఇవ శ్రీమేళ్లచెర్వు శాస్త్రిణః త్రుటితగ్రన్థిపఙ్క్తి పూరణాది కార్యే హృదయ పూర్వకం పాణ్డిత్య ధూర్వహః సాహ్యం చక్రే య ఆర్యః తస్మై శ్రీ రామకవీన్ద్ర భక్తాగ్రేసరాయ శ్రీ ముళ్లపూడి విశ్వనాథ శాస్త్రిణే న్యాయవేదాన్త విద్వద్వరాయ తిమ్మసముద్ర స్థిత శ్రీ గోరంట్లవెంకన్న సంస్కృత కళాశాలా సంస్కృతశాఖా ప్రాచార్యాయ

వినయాఞ్జలిః

త్రుటిత పఙ్క్తి పూరణం అత్ర గ్రన్థే అధోరేఖాఙ్కనేన సూచితమితి, శ్రీ రామరాయ విద్వత్కవిస్వహస్త లిఖితం పుస్తకం మమ సవిధే స్థితం దృష్ట్వా యే ప్రమోదీయన్తః తేషాం ఆజిగమిషూణాం అహం సదా స్వాగతిక ఇతి, అత్ర ప్రాయశో భవితుం సావకాశాన్ ముద్రారాక్షసాన్ యది నివేదయన్తి సాక్షరాః, పునర్ముద్రణే తాన్ పరిజిహీర్షామీతి చ పాఠకేభ్యః

ప్రార్థనాఞ్జలిః

ఏతం గ్రన్థం సాదరం పఠిత్వా గ్రన్థకర్తుః, సమ్పాదకానాఞ్చ సహాయకానాఞ్చ శ్రమం సఫలయన్త్వితి, అస్య గ్రన్థస్య ముద్రాపణే ప్రధానహేతుమ్ హేతిమ్ మమ అర్ధమూర్తిఞ్చ ఆశీర్భి రభినన్దన్తు భవన్త ఇతి

అనుగ్రహాఞ్జలిః

శ్రీ బెల్లఙ్కొణ్డ రామరాయ విద్వత్కవి ప్రణీతః 'సిద్ధాన్తసిన్ధుః' ఇతి గ్రన్థః గుంటూరు జిల్లా వట్టిచెరుకూరు గ్రామ వాస్తవ్యయోః మమ పిత్రోః **శ్రీ రావి వేఙ్కటసుబ్బయ్య, సీతారామమ్మ** దమ్పత్యోః ఆర్థిక సహాయేన ముద్రితః। తాభ్యాఞ్చ

ఆత్మీయతాఞ్జలిః.

లోకా స్సమస్తా స్సుఖినో భవన్తు

ఏవం ప్రాఞ్జలిః

ప్రధాన సమ్పాదకః

శాన్తి మన్త్రః

ఓమ్
సహ నా వవతు।
సహ నౌ భునక్తు।
సహ వీర్యం కరవావహై।
తేజస్వినావధీతమస్తు।
మావిద్విషావహై।
ఓం శాన్తి శ్శాన్తి శ్శాన్తిః

శ్రీ రామరాయకవేః సిద్ధాన్తసిన్ధౌ **హస్తాక్షరాణి**

శ్రీః
శ్రీహయగ్రీవాయనమః

అద్వైత విజయః

బెల్లంకొండ రామరాయకవి విరచితః
ఆంధ్రానువాదము
మేళ్ళచెర్వు వేఙ్కట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి
ప్రకాశకులు :
రావి కృష్ణకుమారి
4-103 ఐ.ఎల్.టి.డి. కాలని ఎక్స్‌టెన్షన్,
కొత్తపేట-చీరాల-523 157

శ్రీః
శ్రీహయగ్రీవాయనమః

శ్రీమద్ధయవదనశతకమ్

శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయకవి విరచితమ్
(1875-1914)
ప్రేషావ్యాఖ్యా
(ఆంధ్రప్రతిపదార్థతాత్పర్యవివరణ)
ముళ్ళపూడి విశ్వనాథశాస్త్రి
ప్రకాశకులు
రావి కృష్ణకుమారి
4-103 ఐ.ఎల్.టి.డి. కాలనీ ఎక్స్‌టెన్షన్,
కొత్తపేట-చీరాల-523 157

శ్రీః
ఆత్మాష్టకమ్
శ్రీకృష్ణానద్యష్టకమ్
శ్రీహయగ్రీవనవరత్నస్తుతిః
శ్రీ సాలగ్రామ నృసింహాష్టకమ్
శ్రీవేదాద్రి యోగానన్ద నృసింహాష్టకమ్
శ్రీ బెల్లంకొండ రామరాయకవి విరచితమ్
(1875-1914)
(ఆంధ్రప్రతిపదార్థతాత్పర్యవివరణ)
మేళ్ళచెర్వు వేఙ్కట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి
శ్రీ గోరంట్ల వెంకన్న సంస్కృత కళాశాల,
తిమ్మసముద్రము

ప్రకాశకులు
సాధన గ్రంథ మండలి, తెనాలి-522 201

లావణ్యామ్
సూర్యనారాయణాయ

శ్రీః
అద్వైతామృతమ్
వేదాన్తనిశ్చయః

బెల్లంకొండ రామరాయకవి విరచితః
ఆంధ్రానువాదము
మేళ్ళచెర్వు వేఙ్కట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి

ప్రకాశకులు
సాధన గ్రంథ మండలి, తెనాలి-522 201

త్వరలో
భాగవత చతుశ్శ్లోకీ
ఆంధ్ర'చాతురీ' వ్యాఖ్యతో

శ్రీః

దశశ్లోకీ

సిద్ధాన్తబిన్దుః

మధుసూదనసరస్వతీ
బలభద్ర వత్సలా

అపర శఙ్కరః
శ్రీ బెల్లఙ్కొణ్డ రామరాయవిద్వత్కవిః

సిద్ధాన్తసిన్ధుః